

**T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**İZMİR VE ARTALANINDA
TARIMSAL ÜRETİM VE TİCARETİ (1844- 1914)**

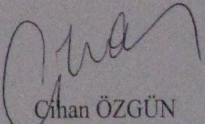
DOKTORA TEZİ

Cihan ÖZGÜN

DANIŞMANI: Prof. Dr. Sabri SÜRGEVİL

İZMİR-2011

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum “İzmir ve Artalanında Tarımsal Üretim ve Ticareti (1844- 1914)” adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Cihan ÖZGÜN

TUTANAK

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 01.06.2017 tarih ve 17/12 sayılı kararı ile oluşturulan jüri Tarih (Yaklaşık Tarih) anabilim dalı doktora öğrencisi Cihan Özgün'nin aşağıda başlığı (Türkçe / İngilizce) belirtilen tezini incelemiş ve aday 02.07.2016 günü saat 10:00 da 90' süren tez savunmasına almıştır.

Sınav sonunda adayın tez savunmasını ve jüri üyeleri tarafından tezi ile ilgili kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları değerlendirerek tezin başarılı/başarısız/düzeltilmesi gerekli olduğuna oybirliğiyle / oyçokluğuyla karar vermiştir.

BASKAN

Prof. Dr. Sabir Söğüt

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

ÜYE

Prof. Dr. M. Akif Eridiç

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

ÜYE

Prof. Dr. M. Olutay Gökdemir

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

Tezin Türkçe Başlığı :

Tezin İngilizce Başlığı :

1. Doktora Tezi savunma süresi asgari 90 azami 120 dakikadır.
2. Tutanak (jürinin karar ve imzaları haricinde) bilgisayarda doldurulmalıdır.
3. Tez başlığı (İngilizce ve Türkçe) mutlaka belirtilmelidir.
3. Doktora Tez savunmasında üyelerden en az birinin üniversite dışından olması zorunludur.

ÜYE

Prof. Dr. Önal Sayın

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

ÜYE

Prof. Dr. Annel Monakşenli

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

İçindekiler

<i>Önsöz</i>	I
<i>İçindekiler</i>	1
<i>Kısaltmalar</i>	6
<i>Giriş</i>	8
A. Osmanlı Devleti ve Dünya	8
B. Modernleşme, Devlet ve Tarım	16
<i>1. BÖLÜM</i>	26
I. Toprak, Düzen Ve Değişim	26
A. Dünya Ekonomisi ve İzmir	26
B. Değişim ve İç Dinamikler	44
I. Yabancı Sermaye ve Toprak	44
II. Demiryolları	52
III. Örnek Tarlalar, Tarım ve Eğitim	66
IV. Bankacılık ve Kooperatifçilik	76
V. Piyasa Alışkanlıkları (Vergi, Ölçü ve Fiyatlar)	90
<i>2. Bölüm</i>	99
I. Mülkiyet, Tarım Ve Emek	99
A. Üretim ve Toprak Kullanımı	99
B. Büyük Tarım İşletmeleri	117
C. Emek ve Üretim İlişkileri	147
a. Emek Piyasası	147
b. Ücretler	159
c. Üretici, Tüccar ve Ticaret	164
II. Tarımsal Üretim Etkinlikleri	182
A. Toprak	182
B. Gübre	192
C. Nadas Sistemi	195
D. Tarım Makineleri	197

3. Bölüm	218
Tarımsal Üretim ve Ticaret	218
I. Tahıl Ürünleri	218
A. Buğday, Arpa ve Diğer Hububat	218
B. Yulaf	228
C. Pirinç	232
II. Sanayite Yönelik Ürünler	234
A. Pamuk	234
B. Meyan Kökü	252
C. Palamut	264
Ç. Afyon	270
D. Susam	276
E. Kendir- Kenevir	279
F. Kökboya	283
G. Tütün	288
H. Zeytin	299
I. Gül	311
İ- Patates	318
III. Meyve Ürünleri	322
A. İncir	322
B. Üzüm	340
IV. Diğer Tarım Ürünleri	368
4. Bölüm	375
Tabiat ve Tarım	375
I. Tarım ve Doğa Olayları	375
II. Bataklıklar Sorunu	390
Sonuç	403
Kaynaklar	412

Kısaltmalar

a.g.e	Adı geçen eser
a.g.m	Adı geçen makale
a.g.t	Adı geçen tez
a.g.rapor	Adı geçen rapor
B.O.A	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
A.İ.İ.T	Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi
Bkz.	Bakınız
C	Cilt
çev.	Çeviren
D.E.Ü	Dokuz Eylül Üniversitesi
D.T.C.F.D.	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
Ed.	Editör
Enst.	Enstitü
Fak.	Fakülte
H.	Hicri
M.	Mali
n.	Dipnot
No.	Numara
Haz.	Hazırlayan
İ.B.B.	İzmir Büyükşehir Belediyesi
İ.Ü	İstanbul Üniversitesi
Üniv.	Üniversite
s.	Sayfa
Sos. Bil	Sosyal Bilimler
ş.y	Şehir yok.
T.	Tertip
T.V.Y	Tarih Vakfı Yurt Yayınları
TZTB	Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, İstanbul, 1938
TED	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi

TTK	Türk Tarih Kurumu
Vol.	Cilt
yay.	Yayın
y. y.	Yayın yeri yok.
y.t.y	Yayın tarihi yok

Giriş

A. Osmanlı Devleti ve Dünya

XV.- XVI. yüzyıllarda en parlak çağını yaşayan Osmanlı Devleti'nin bu yüzyıllardaki pek çok savaşları ticaret yolları üzerinde denetim kurma çabasının cüretkâr birer sonucuydu. Osmanlı Devleti'nin bu ihtişamlı çağlarında Osmanlılar lehinde ekonomik döngüler, siyasi karar ve dengeleri çok rahatlıkla belirleyebilirken¹ takip eden yüzyıllarda; Osmanlılar aleyhine siyasi döngüler, ekonomik dengelerini belirler hale geldi. Nitekim Osmanlı İmparatorluğunun genişlemekte olan kapitalist dünya ekonomisi içindeki iş bölümüne, gelişme merkezlerinden sanayi ürünleri satın alan ve onlara hammadde satan bir çevre alanı olarak katılması XVII. ve XVIII. yüzyıllarda iyice belirginleşti². Osmanlı-Avrupa ticaretinde XVII. yüzyıl boyunca İngilizler egemen oldu. Osmanlı ülkelerinde genellikle ham ipek, tiftik, pamuk ve meyan kökü gibi ham maddeler alıp, yünlü kumaşlar ve madeni eşyalar gibi mamul maddeler satan Levant Company tüccarlarının büyük karları İngiltere'deki sermaye birikimine ve İngiliz merkantilizminin gelişmesine önemli katkılarda bulundu. Osmanlı ekonomisi için “*arzı kıt talebi bol bir ekonomidir; bu nedenle elde tutmalıyız*” diyen Colbert'in iktisat politikasıyla önemli atılımlar yapan Fransızlar ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla olan ticaretinde XVIII. yüzyılda önem kazandı. Fransızların Osmanlı devletine ihraç ürünleri arasında daha çok sanayi malları yer alıyordu. Ancak Fransızların Osmanlı İmparatorluğu'ndan yaptıkları ithalat arasında, XVIII. yüzyılın sonlarında bile bazı düşük kaliteli pamuklu

¹ Osmanlı Devleti'nin ticaret ve ekonomisinin canlandırılması için uyguladığı politikalardan en önemlisi büyük şehirler etrafında bir yol sistemi meydana getirmek ve fetihlerle belirli ticaret yollarının denetimini ele geçirmektir. Osmanlı devleti ticaret yollarının kendi ülkelerinden geçmesinin getireceği maddi faydaları tamamiyle kavramışlardı. W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Haz. Fuat Köprülü), TTK yay., Ankara, 1984, s. 226-227.

² Osmanlıların bu tip bir çevre alanı haline getirilmesi için hazırlıklar XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ülkesi ticaret bileşimi ve rejiminde değişiklikler yapılarak başlandı. Daha önceleri Venedik bandırası altında ticaret yapan Fransızlar 1569'da Osmanlılardan kapitüler ayrıcalıklar aldı. 1581 yılında İngiltere'de Osmanlı İmparatorluğuyla yapılacak ticareti konu alan Turkey Company kuruldu. Daha sonraları Levant Company adını alan bu tekelleri şirket aracılığıyla İngilizler de 1583 yılında Fransızlarınkine benzer ayrıcalıklar elde etti. Hollandalılar 1612'de, Avusturyalılar 1615'de, İsveçliler 1737'de, iki Sicilya Krallığı 1740'da, Danimarkalılar 1746'da, Prusyalılar 1761'de, İspanyollar 1782'de ve Ruslar da 1783'de Osmanlı Hükümetinden kapitülasyon diye bilinen ticaret ve yargı ayrıcalıklarını aldılar. Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt yay., Ankara, 1982, s. 60-61

dokumalar, pamuk ve tiftik ipliği bulunması, Osmanlı ekonomisinin mutlak bir ham madde ihracatçısı haline gelecek kadar kendi artizan sanayilerini henüz yitirmediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir³. Avrupa devletleri'ne tanınan ticaret kolaylıklarındaki denge XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı aleyhine bozuldu. Söz konusu dönemde Avrupa'da *kol gücü yerine buhar gücünün geçmeye başlamasıyla* üretimde büyük artış sağlandı. Bunun doğal sonucu olarak Osmanlı pazarını elde etmek için Fransa, İngiltere ve Rusya gibi devletler kıyasıya bir yarışın içine girdi⁴. Bunun yanısıra *manifaktürel başarı* ve uygulanan *merkantalist politikalar* Osmanlı ekonomik düzenini alt üst etti⁵. 1774'den sonra kapitülasyonları delme arzusu içinde bulunan Osmanlı Rumları için konsolos olmak veya konsolosluklara hizmetli olarak girerek yabancı tüccarlar gibi davranmak yolu açıldı. Ayrıca ticaret, tarım, faizcilikle para kazanan ve çoğu yerli olan konsolosların resmi sıfatları hükümetle ilişkilerinde onlara avantajlı bir durum sağladı⁶. Osmanlıların XVIII. yüzyılda ülke ekonomisi üzerindeki kontrolü XVI. yüzyıldakine nispeten epeyce zayıfladı. Bunun en önemli nedeni Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarında konsolos, kaptan ve tüccarlarıyla, ayrıca para ve istihdam olanaklarıyla var olmalarıydı. Ayrıca Hristiyan tüccarlar yabancı tüccar ve konsoloslara yanaşmaya ağırlık vererek, vergi yüklerini hafifletmek için sık sık bir tercüman olarak –kağıt üzerinde- bir konsolosluğun hizmetine girmişlerdi. Osmanlı padişahları elçiler nezdinde bu durumu protesto ettikleri halde kalıcı bir başarı sağlayamadı⁷. XIX. yüzyıl sanayi devriminin yol açtığı üretim patlaması, teknolojik gelişmeler, hızlı ulaşım araçları gibi faktörler nedeniyle, dünya uluslarının birbirleriyle ekonomik ilişkilerini üst düzeylere tırmandırdıkları bir süreç oldu⁸. Sermaye birikimi her şeyden önce batının gerçekleştirdiği tarihi bir olguydu. Bir başka deyişle batıda iç ve dış sömürü sermaye birikimini ve bunun sonucu olarak sanayi devrimi beraberinde getirmişti. Oysa Osmanlılar geleneksel olarak sermayenin belli ellerde

³ Yahya S. Tezel, *a.g.e.*, s. 60-61

⁴ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal Ve Ekonomik Yapıları*, TTK yay., Ankara, 1991, s. 6.

⁵ Necdet Ekinci, *Sanayi ve Uluslaşma Sürecinde Toprak Reformundan Köy Enstitülerine*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1997, s. 27.

⁶ Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s. 5-6.

⁷ Bu konu hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Suraiya Faroqi, "İktisat Tarihi -17 ve 18. Yüzyıllar", (Haz. Sina Akşin), *Türkiye Tarihi*, III, Cem yay., İstanbul, 1997, s. 203-204.

⁸ Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme*, Dokuz Eylül yay., İzmir, 1999, s. 73.

toplanmasını engelleyerek ve gereğinde müsadere yöntemini kullanarak böyle bir iç oluşuma imkan tanımıyordu⁹. XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren buharlı gemilerin yapılmasıyla ticaret yollarının kısalması, Asya-Avrupa ticaretinde Osmanlıların topraklarından geçen kervan yollarına büyük darbe indirdi. Osmanlılar kısmen ticari açıdan atıl bir duruma düşmekle kalmadı, aynı zamanda giderek sanayi devrimini tamamlamış büyük devletlerin ham madde ithal ettikleri iyi bir *müşteri devlet* oldu.

1750-1815 arasında hiçbir mal Osmanlı İmparatorluğu'ndan yeteri kadar uzun bir süre içinde ve belirli bir miktarın üstünde düzenli olarak ihraç edilmemişti. Ayrıca 1838'e gelinceye kadar Osmanlı Devleti ekonomik politikasını tek başına belirleyebiliyordu. Uygulanan politikanın temeli ithalata kolaylık sağlamak, ihracata sınırlamalar koymaktı. Böylece dışa kapalı olmamakla birlikte kendi kendine yeten, ürettiğini tüketen bir toplum düzeni yerleşmişti¹⁰. Dolayısıyla şehirlerde ve kırsal bölgelerdeki üretim faaliyetleri dünya ekonomisindeki değişikliklerden pek etkilenmiyordu. Bu durumda da yerel halkın dış pazarlara veya merkez bölge ekonomilerine bağımlı olduğunu söylememiz oldukça zordur¹¹. Geleneksel Osmanlı ihraç politikası *provizyonist* bir yapıdaydı. İçerde halkın ihtiyacı karşılandıktan sonra ancak artan kısım ihraç edilebilirdi. Ayrıca devlet *yed-i vahit (tekeli)* usulü ile ürünün alım ve satımı üzerine tekeli koyabiliyordu. Tanzimat'a kadar dış ticaret devletin *provizyonist* ve *fiskalist* kaygılarıyla ve kapitülasyonların belirlediği ilkeler ışığında yürütüldü. Bu genel konjonktür içinde, Osmanlılar aleyhine siyasi döngülerin, ekonomik dengelerini yavaş yavaş belirlemeye başlamasının en canlı ve temel örneği 1838 *Ticaret Anlaşması* oldu.¹² Kapitülasyonların önemli bir aşaması olan 1838 Türk-İngiliz Ticaret Sözleşmesi, Osmanlı Devleti'nin maliyesinin çıkmaza girmesinin ve Osmanlılarda varolan ticaret ortamının radikal bir şekilde değişmesinin

⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, 1986, s. 445.

¹⁰ Abdullah Martal, *a.g.e.*, s. 73.

¹¹ Reşat Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu Ve Dünya Ekonomisi*, Belge yay, İstanbul, 1993, s. 37.

¹² Anlaşmanın getirdiği en önemli değişiklik, ihraç yasağı, yed-i vahit ve satın alınan malların nakli için gerekli tezkere yönteminin kaldırılmasıydı. Ayrıca 1826'dan beri çeşitli adlarla alınmakta olan bütün dahili resimler kaldırılmakta ve yerine dahili gümrük resmi olarak %9 oranında bir resim konulmaktaydı. İthal mallarında ise yabancı tüccarın getirdiği malı memleket içine götürmesi halinde ödeyeceği resim sadece %2 idi. Harici gümrük resmi aynen %3 olarak muhafaza edilmekteydi. Bu resimleri ödeyen tüccar, başka herhangi bir engelle karşılaşmaksızın Osmanlı topraklarında perakende ticaret de dahil olmak üzere her türlü ticareti serbestçe yapabilecek duruma gelmiş bulunuyordu. Mübahat Kütükoğlu, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", *150. Yılında Tanzimat*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK yay., Ankara, 1992, s. 94.

en temel etmeniydi. 1838- 1846 arasında ticaret anlaşması yapılan diğer Avrupa devletleri de İngilizler gibi aynı imtiyazlara sahip olmaya başladı. Bununla birlikte 1846'da Rusya ile yapılan ticaret anlaşmasında Osmanlı devleti lehine olmak üzere bazı değişiklikler yer aldı. Rus tüccarı, *savaş alet ve malzemesi, müskirat, enfiye* gibi maddeler de dahil olmak üzere perakende ticaret yapamayacak; şap, sülük, tuz ve tütün alım ve satımları bazı şartlara tabi olacaktı¹³. İlki Fransızlarla 29 Nisan 1861'de yapılan, onu diğer devletlerle yapılanların takip ettiği Kanlıca Ticaret anlaşmalarında Balta Limanı anlaşmasıyla yabancılara tanınan imtiyazlar aynen korunmakla beraber bazı maddelerin ticaretine 1846 Rus ticaret anlaşmasındaki gibi sınırlamalar getirildi. Fransa ile yapılan 1861 antlaşmasından sonra aynı yıl İtalya, İngiltere ve Belçika, 1862 yılında Rusya, Amerika Birleşik Devletleri, İsveç, İspanya, Danimarka, Prusya, Hollanda ve Avusturya; 1866 yılında Meksika, 1868 yılında Portekiz devletleri de yapılan anlaşmalarla bir çok ticari ayrıcalıklara kavuştu¹⁴. Avrupa'nın Osmanlı devletinin özellikle tarım ürünlerine öteden beri rağbeti fazlaydı. Avrupa'nın talep ettikleri tarım ürünlerinin bir kısmının Avrupa'da yetişmemesi, bir kısmının kalite üstünlüğü ve hemen hepsinin ucuz oluşu rağbeti artıran sebeplerdendi. Ticaret konusu olan bu malların çoğu önce miri ihtiyaçlar için satın alındığından devletin ödediği fiyat rayicinin altında kalıyor ve üretici imkan bulduğu takdirde malını, daha yüksek fiyat ödeyen yabancı tüccara satmayı tercih ediyordu. Bu durum tarım ürünlerinin kaçakçılık yoluyla dışarı çıkarılmasına neden oluyordu. 1838'den sonra söz konusu durum değişti. Yabancı tüccar her türlü malın alım ve satımında yerli tüccarla aynı haklara sahip oldu ve fiyatlar üzerinde denetim kurup Osmanlı tebası olan tüccar ve esnafı yavaş yavaş devreden çıkarmaya başladı¹⁵. 1838 öncesi dönemde liman kentlerinde toplanan yabancı koloni tüccarları, sadece Osmanlı tüccarlarından hammadde alıp mamullerini satmakla uğraşır, ülke içindeki üretim, tüketim ve ticaretle doğrudan ilgilenmezken, yeni dönemde ilgi alanları arttı ve iç

¹³ Mübahat Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 94-95.

¹⁴ Tuz ve tütünün Osmanlı ülkelerine ithali yasaklanıyor, ancak isteyen yabancı tüccar yerli tüccar statüsünde sadece ihraç edeceği miktarı bildirmek şartıyla ülke dışına göndermek hakkına sahip kınılıyordu. Dış satım resmi %12'den %8'e indiriliyordu. Her yıl yapılacak %1 indirimlerle resim oranının 7 yıl sonra %1'de sabit kalması hükme bağlanıyordu. Silah, top, tüfek ve her türlü savaş araç ve gereçlerinin Osmanlı topraklarına sokulması yasaklanıyordu. Cihan Duru- Kemal Turan-Abdurrahman Öngeoğlu, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, 1. Kitap, TİSA yay., Ankara, 1982, s. 100.

¹⁵ Mübahat Kütükoğlu, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", *a.g.m.*, s. 95.

üretim, ulaştırma ve haberleşme işleriyle doğrudan ilgilenmeye başladı. Bu ilgede, Avrupa’da ortaya çıkan sermaye birikiminin yanında, Osmanlı pazarının da karlı görünmesinin de payı vardı. Yerli sermayesinin teknik bilgi ve becerinin, girişimcilerin olmayışı bunların işlerini kolaylaştırdı¹⁶. XIX. yüzyıl ticaret sözleşmeleri Osmanlı tarımının geçimlik yapısını çözdü. Provizyonist klasik Osmanlı ekonomik düzeni parasallaştı, pazar göstergeleri ve piyasa güdülerini toplumda *iktisadî rasyonaliteyi* egemen kıldı. Kendi yağıyla kavranan kapalı Osmanlı “ekonomileri”ni dış pazara açtı, üreticiye *tevekkül* yerine *kazanç* özlemini aşıladı. Öte yandan ekonomik bütünlük ve türdeşliğe doğru önemli bir açılım sağladı¹⁷. Osmanlı devleti bu süreçte, bir yandan geleneksel yapısındaki çözümlere karşı yeni değerler ortaya koymak, öte yandan değişime ayak uydurmak çabaları içindeydi. Ancak ticaret sözleşmeleri, gümrük sisteminde yapılan düzenlemeler, ulaşım ve haberleşme alanındaki gelişmeler, yabancı sermaye yatırımları, verilen imtiyazlar vb. olaylar devletin, dünya kapitalist düzeniyle hızla bütünleştiğini gösterir nitelikteydi¹⁸. Tüm bu gelişmeler beraberinde XIX. yüzyılın sonlarında, Osmanlı aydınları arasında artık *serbest mübadele* kapısını kapatmak gerektiği, yoksa sanayi ve iç ticareti canlandırmanın katiyen mümkün olamayacağını belirten fikirleri de beraberinde getirdi¹⁹. Osmanlı Devleti’nde bu tür tartışmalar sürerken, merkantalist engellerin kaldırılması, yeni altın kaynaklarının keşfi, iletişim ve ulaşım ağının genişlemesi,

¹⁶ Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s. 335.

¹⁷ Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Ankara, 1982, s. 234.

¹⁸ Abdullah Martal, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁹ Örneğin Ahmet Mithat Efendi, bir iktisatçı olmamasına rağmen ülkenin gelişmişlik düzeyini gerçekçi biçimde tespit ederek yapılması gerekeni görmesi sonucu “*kapitalistleşme için himaye*” politikasının temellerini atmıştır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tevfik Çavdar, *Türkiye’de Liberalizmin Doğuşu*, Ankara, Uygur yay., 1981, s.173. Kirkor Zohrap Efendi de, Osmanlı üreticisinin yabancı rekabetine karşı pek güçsüz olduğunu belirtiyor, ilkel düzeyde olan Osmanlı sanayini ve ülkenin tek zenginlik kaynağı olan toprak ürünlerini korumak için ılımlı himayeciliği kabul etmenin zorunluluğuna değiniyordu. Bu tür bir dış ticaret politikası benimsenmezse, ülkenin sınırlı servetinin yok olacağına, “*ecnebi kapitalistlerin; yabancı sermayecilerin tahakkümünün doğacağına*” dikkat çekiyordu. Bkz. Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 112. Mizancı Murat, “*Usul-ü Himaye ve Serbest-i Mübadelat*” başlıklı yazısında, serbest dış ticaret politikasının sanayi’i ve ticareti gelişmiş yabancı ülke sanayi’i ve ticaretiyle rekabet edebilecek güçte ülkeler için uygun düşeceğini Osmanlı Devleti gibi geri kalmış bir ülkede ancak “*usul-ü himayenin*” diğer bir deyişle koruyucu bir dış ticaret politikasının ulusal çıkarlarla bağdaşacağını belirtiyordu. Bu konu hakkında bkz. Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 106; Hiç kuşkusuz bu usul-ü himaye fikri, başta dönemin devlet adamları olmak üzere bir kısım kitle tarafından karşı çıktı. Serbest ticaret politikasından yana olanların, himayeci politikalara karşı itirazları; himaye politikasının uluslar arası iş bölümünün gelişmesini engelleyeceğine, malların daha da pahalılaşmasına neden olup ürün kalitesinin düşeceğine, biriken sermayenin himaye edilen dallarda kullanılmasına ve belki de en önemlisi, usulü himayenin merkantilizm gibi çağ dışı olarak nitelendirilmesine dayanılarak eleştiriliyordu. Geniş bilgi için bkz.. Tevfik Çavdar, *a.g.e.*, s. 176.

yaygın bir savaş çıkmaması, XIX. yüzyılın ikinci yarısında mal, insan ve sermaye akımının genişlemesi, dünya ekonomisinin derinleşip büyümesi için elverişli bir ortamın ortaya çıkmasında etkili oldu²⁰.

Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisine katılma sürecinde merkez- çevre yapılanmasının en dramatik şekilde yaşandığı yıllarda, 1908 hareketi sonucu İttihat ve Terakki Partisi iktidara geldi. II. Meşrutiyet yıllarında giderek güçlenen milliyetçilik, Osmanlı aydınının iktisadî düşüncesini de etkilemekte gecikmedi. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren -başta İzmir limandan olmak üzere- Osmanlı devletiyle olan ilişkiler açısından diğer Avrupa ülkelerini geride bırakmaya başlayan²¹ Almanya'nın ekonomik anlayışından da kaynaklanan *millî iktisat* politikası benimsendi, serbest dış ticaret politikasından biran önce vazgeçilerek koruyucu bir dış ticaret politikasının uygulamaya konulması ilk hedef oldu. 1908'den sonra sayıları önemli ölçüde artan gazete ve dergilerde ticaretin önemini vurgulayan yazılar yoğunluk kazandı. İkinci Meşrutiyetle birlikte Müslüman- Türk unsurun ticarete daha çok yer alması için pek çok çabalar sarf edildi²². İttihatçılar *millî iktisat* politikasıyla hem dünya kapitalizminin Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkilerini giderebileceklerini hem de ülke içinde giderek palazlanan azınlık tüccarlarına karşı bir milli burjuvazi yaratabileceklerini düşündü²³. İttihatçıların bu çabaları ancak milli mücadeleden sonra istenilen sonuca ulaştı²⁴. II. Meşrutiyet döneminde ülke ekonomisine egemen olan azınlık burjuvazisine karşı Türk unsurlardan Milli bir burjuva yaratma politikası izleyen İttihat ve Terakki'nin çabaları I. Dünya savaşının yarattığı ekonomik sıkıntıların da etkisi ve hükümetin de desteğiyle giderek güçlendi²⁵. Bir yandan Müslümanlara ait birikimlerle bankalar kurulurken diğer yandan bankaların yaptığı işlemleri üstlenen Rum ve Ermeni azınlıklara biriken tepkiyle, onları ekonomik hayatın dışına iterek, yabancı unsurlara karşı boykot hareketlerine girişildi²⁶. Birinci Dünya Savaşı başladığında Osmanlı devleti kapitalist

²⁰ Reşad Kasaba, *a.g.e.*, s. 42.

²¹ Smyrna and Asia Minor, *Journal of Geography*, XV, 1916/ 1917, 235

²² Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 50- 52.

²³ Abdullah Martal, "Osmanlı Ekonomisi ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler", *Tarih Tarihi*, İzmir, 1993, s. 18.

²⁴ Mübeccel B. Kıray, *Örgütlemeyen Kent: İzmir*, 2. baskı, İstanbul, 1998, s. 87- 88.

²⁵ Türkan Çetin- Hakkı Uyar, "Tarih Ve Siyasal İktidarlar, *Tarih Tarihi*, *a.g.e.*, s. 395.

²⁶ Ahmet Emin Yaman, *Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi*, Betik yay., Ankara, 1998, s. 47.

dünya ekonomisinin etkisi altına girmiş bir ülke konumundaydı²⁷. Bu duruma son vermek için Osmanlı devletinde iktisadi dengelerin devamlı Avrupalıların aleyhinde gelişmesine neden olan kapitülasyonlar, savaş sırasında bir oldubitti ile kaldırıldı. Avrupalılar savaş ortamında kendileri için bir sömürü aracı olan kapitülasyonların 1914’de kaldırılmasını *nasıl olsa bu hastanın mirasını savaş sonrası parçalayıp sömüreceklerini düşünerek* karşı çıkma girişimlerinde ısrarcı davranmadı. İttihat ve terakki bu ortamı değerlendirerek, yabancı işletmelere Türk personel kullanma ve bunları iş yaşamına hazırlama yükümlülüğü getirdi, iç pazarı Türklere açmak ve ticari yaşamda etkinliklerini sağlamak amacı izlemişti. I. Dünya savaşı öncesi iç sermaye hareketini savaş oldukça hızlandırmıştı. Babıâli *ad velorem* (değere göre) tarifeden *spesifik (miktarla göre)* tarifeye geçmiş; böylelikle seçici bir gümrük politikası izleyerek, gümrüklerini yabancı devletlerin onayını almaksızın dilediğince yükseltebilme imkanı kazanmıştı. Kapitülasyonların kaldırılışı ve yeni gümrük tarifesi “*ekonomik bağımsızlık*” doğrultusunda atılmış önemli adımlardı. Savaş başlar başlamaz deniz ticaret yolları kapandığı için ithalat aksadı, büyük şehirlerin yiyecek gereksinimlerinin karşılanması için, Anadolu’nun üretim kaynaklarından yararlanılması düşünüldü²⁸. İttihat ve Terakkinin taşra örgütleri, kredi ve satış kooperatifleri kurarak üretici ve Müslüman tüccarı örgütledi; böylece piyasayı denetimleri altında bulunduran alıcı sendikaların karşısına tek satıcı olarak çıktı. İttihat ve Terakki ulusal bankacılığa yöneldi, Osmanlı Bankası’nın yerini alacak devlet bankasının temellerini atarken, taşrada Müslüman- Türk eşrafını “*Milli Bankalar*” kurmaya özendirdi. Nitekim savaş koşulları bu şekilde otarşik bir çözümü zorunlu kılmış ise de sonuçta “*milli iktisat*”a ortam hazırladı. Ancak ülke ekonomisi savaş sırasında büyük darbe yemiş, savaş öncesi ortalama 15 milyonu besin maddesi, 30 milyonu sınaî mal olmak üzere yılda toplam 45 milyon Osmanlı liralık ithalatı olan Osmanlı devleti, 1915 yılında bu miktarın %3’ünü bile yakalayamadı. Bu nedenle ülke olanaklarıyla yetinmek zorunda kaldı, *kendi yağıyla kavrulan* bir

²⁷ Kuramsal olarak tekelleri kapitalizmin en belirgin ekonomik özelliği belli bir düzeye erişmiş kâr oranını korumak veya daha da yükseltmek için fazla sermayesini sermayenin kıt, kâr oranının yüksek olduğu alanlara yöneltmektir. Sermaye ihracı önce devlet borçları şeklinde olup daha sonra hammadde kaynakları üzerinde yoğunlaşır. Bkz. Engin Berber, *Mütareke ve İşgal Döneminde İzmir Sancağı*, D.E.Ü., A.İ.İ.T. Enst., İzmir, 1999, s. 11.

²⁸ Ahmet Emin Yaman, *a.g.e.*, s. 47.

Osmanlı ekonomisi oluşturulmak istendi²⁹. Ülke ekonomisinde düzenleyici bir rol oynamayı deneyen ittihat ve terakki kendi iktidarına bağlı çevrelere zorunlu gereksinim maddelerinin imalat ve satış tekeline verdi. Böylece her savaşta Türk olmayan unsurlar servet sahibi olurken, bu politikayla Türklerin servet edinmesi sağlanmış olacaktı³⁰. Bu yıllarda serbest piyasa mekanizması savaş nedeniyle alt üst oldu, devlet doğrudan ekonomik yaşama müdahale etmek gereği duydu. Öte yandan “*milli iktisat*” ve “*iktisadi uyanış*” adı altında Müslüman Türk unsur girişimciliğe özendirildi, sermaye birikimini hızlandıran spekülasyon kazançlarına göz yumuldu³¹.

Savaş yıllarında toplam ithalatın % 90’nını Almanya ve Avusturya-Macaristan’dan gerçekleştiren Osmanlı devletinin bu ticareti kesintiye uğradı³² ve savaşa girmeden önce elinde bulunan 110.000 tonluk küçük ticaret filosunun üçte ikisini kaybetti³³. Kurtuluş savaşı sırasında dış ticaret boşlukları doğdu, dış bağlantılar kapandı, Ulusal savaş boyunca dış ticaret açık verdi³⁴. Sonuç olarak; Kurtuluş savaşı öncesinde Osmanlı Devleti ekonomik bakımdan kapitalist dünya ekonomisi içinde [yarı] çevre ülke konumuna gelmişti. Özellikle “*ticaret*” Osmanlı devleti ile kapitalist dünya ekonomisi arasında en başat bağ durumundaydı.

²⁹ Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 21, 25–26.

³⁰ Ahmet Emin Yaman, *a.g.e.*, s. 48.

³¹ Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 34 ve 57. Nitekim tüccar savaş durumundan yararlanıp, karaborsayla özellikle şehir halkının sırtından kolay kazanç sağlama yollarını bulmuştu. Örneğin 1914 Temmuz ile 1918 Eylül arasında, şeker 3 kuruştan 250’ye, zeytinyağı 12 kuruştan 280’e, pirinç 3 kuruştan 90’a fırlamıştı. Buğdayın çuval fiyatı 0.99 lira iken 51 liraya erişmişti. Ordu orta kalite buğdayı 28 ile 32 liraya almıştı. Bu fiyatlar arasındaki oransal farklılıklara dayanarak spekülasyon kazançlarının ne dereceye vardığını görebildiğimiz gibi, savaş sonrası ülkede niçin “*harp zenginlerinin*” türediğini de hiç tartışmasız anlayabiliyoruz. Dolayısıyla, yönetimin oynadığı rolü göz önünde tutacak olursak ulusal bir ekonomi kurma yolundaki çabalar, yarı sömürge koşullarının ortadan kaldırılmaması ve girişimcilerin kolay kazanç sağlama yollarını seçmeleri nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Kabul etmek gerekir ki yarı sömürge koşullarının yarattığı toplumsal yapı içindeki ticari geleneğin değişmeden kalışı ulusal ekonomiyi kurma girişimlerine ket vurmuştu. Lütfen bkz. Ahmet Emin Yaman, *a.g.e.*, s. 48

³² Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 120 ve ayrıca bkz. Ahmet Emin Yaman, *a.g.e.*, s. 49.

³³ Besim Darkot, *Türkiye İktisadi Coğrafyası*, İstanbul, 1963, s. 218.

³⁴ 1921 yılında ihracat Antalya, Trabzon, Samsun ve Erzurum’dan gerçekleştirilmiş on aylık süre içinde 9.317.822 liralık ihracat yapılmış, 2 milyon lira açık verilmişti. Lütfen bkz. Ahmet Emin Yaman, *a.g.e.*, s. 50–51.

B. Modernleşme, Devlet ve Tarım

Tanzimat'tan hemen sonra Osmanlılarda devlet- köylü ilişkileri klasik dönemden farklı olarak değişmeğe başladı. Bu değişimi tetikleyen en önemli unsur “*tarımın ticarileşmesi*” oldu. XIX. yüzyılda hızla sanayileşen Avrupa ülkelerinin tarımsal ürün talebindeki artış tarımın ticarileşmesini de beraberinde getirdi. Devletin köylüye ve köylü sorunlarına yaklaşımı klasik dönemden farklı olarak belirgin bir hal aldı. Örneğin devlet, köylüyü klasik dönemde olduğu gibi üç yıl üst üste toprağını ekmeyince cezalandırma yöntemini uygulamaktan vazgeçti. Tanzimat'tan sonra devletin nazarında halk artık reaya değil; üreten, sorumluluk üstlenen bir konuma ulaştı ve devlet de bunu yaptığı yeni düzenlemelerle farketirdi. Tanzimat'la birlikte Osmanlı devleti, taşrada Ziraat Müdürlüklerini kurarak, çiftçiye gübre ve tohum yardımı yaparak, köylüye kredi verilmesini sağlayarak köylü ile olan ilişkilerinde yeni düzenlemelerde bulundu. Tanzimat'ın tarımsal üretimi teşvik amacıyla getirdiği ilk ve en önemli değişimlerden biri, tarımsal ürün ticaretinin serbestleştirilmesi oldu. Böylece tarımsal ürünlerin devletçe tespit edilen fiyatlarla satın alınması (miri mübayaa) usulü kaldırıldı, herkesin ürününü istediği yerde ve piyasa fiyatlarıyla satabilmesi esası getirildi³⁵.

Tanzimat döneminde sosyal ve idari reformlarla modernleşmeyi ve bu reformların başarısını ekonomik gelişme alanında atılacak adımlarla desteklemeyi hedef alan bir yönetim anlayışı doğdu. Bu anlayışın politikalarını oluşturacak olan tarımsal bürokrasi de kuruldu. Yeni dönemin yeni hedefleri; üretimin ve çeşitliliğin artırılması, dış talebe yönelik üretimin teşvikiyle dış ticaret dengesinin sağlanması, yerli sanayinin ihtiyacı olan hammaddenin yurtiçinde üretilmesi, araç ve metotların modernleştirilmesi idi. Böylelikle Osmanlı tarımı “*devletin de desteğiyle*” ülke genelinde belli bir gelişme ve yapısal bir değişim sürecine girdi. Bu sürecin elbette başka iticileri de vardı.³⁶ XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ekonomisi tarıma

³⁵ İsmail Arslan, *XIX. Yüzyılda Balıkesir’de Tarımsal Üretim Ve Köylüler*, Basılmamış, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2004, s. 99- 105.

³⁶ Olcay P. Yapucu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak : Aydın*, İstanbul, 2007, s. 67- 68

bağımlıydı, vergilerin büyük çoğunluğu tarım kaynaklı olup ihracatın çoğunluğu da tarım ürünlerinden oluşuyordu³⁷.

Devlet tarımsal üretimin ürünlerinden yalnızca ticarete konu edildiğinde veya pazara sunulduğunda vergi alıyordu. Bir çiftçi evinin bahçesinde veya sahip olduğu toprağın küçük bir bölümünde yaptığı tarımsal üretimden dolayı vergi ödemiordu. Bu durum Osmanlı Kanunnamesinde “(...) *sebzedden ve meyveden kendi maişetleri için olmayup, bazara getirüp satılırsa, sahib-i arza defterde öşr-i bostan ve meyve hasıl kaydolan öşr-i sebze ve meyve alınur (...)*” şeklinde belirtilmekteydi³⁸. Tanzimat’a kadar tarımsal ürünlerden alınan verginin ölçü birimi sancaktan sancağa değişiklik gösteriyordu. Örneğin Kanuni döneminde *Umumi Osmanlı Kanunnamesi*’nde bağcılıktan alınacak öşürle ilgili şöyle denilmekteydi: “(...) *Bağ dönümüne bazı vilayette 10 akçe ve bazı vilayette 5 akçe alınır. Ve hadaikdan ve harimlerden dahi öşürlerine göre kesim alınır. Amma bazı yerlerde bağın dönümüne yedişer ve bazı yerlerde sekizer ve bazı yerlerde onar akçe alınır. Bağdan ve bağçeden öşr-i hasıl alınmak kanuna ve şer’a mutabıktır (...)*”. Kanunnamede de belirtildiği gibi alınacak verginin miktarının belirlenmesinde farklı yollar izlenmekteydi. Bazı sancaklarda kök başına, bazı sancaklarda dönüm başına, bazı sancaklarda ise kıta başına öşür alınıyordu. Tanzimat’tan sonra yapılan yeni mali düzenleme ile ziraati yapılan ürünlerden 1/ 10 oranında öşür alınacağı, “*her bölgenin verim gücü dikkate alınarak değişik oranlarda tahsil edilen öşrün lafız ve manasına uygun olarak her tarafta onda bir hesabıyla alınması*” kanunlaştırıldı³⁹. Hangi türden olursa olsun, kırsal araziler için ödenmesi gereken vergiler içinde yetiştirilen tüm ürünlerin 1/10’undan alınan öşür vergisinin yanı sıra, ikincisi de arazinin ve üzerindeki çiftlik binalarının yaklaşık değerinin 1/1000’inden yıllık kesilen vergiydi. Şehirlerdeki binaların ise yaklaşık değerinden, yıllık 8/1000 vergi alınırdı⁴⁰.

XIX. yüzyılın ortalarında Batılı ekonomik sistemlerin Osmanlı ülkesindeki etkileri değişik bölgelerde ve değişik düzeylerde ortaya çıktı. Bir başka deyişle farklı

³⁷ Donald Quartert, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’te Türkiye Ansiklopedisi*, C. IX, 1985, s. 1556-1562.

³⁸ İbrahim Solak, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Meyve ve Sebze Üretimi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 24, 2008, s. 220

³⁹ İbrahim Solak, *a.g.m*, s. 222

⁴⁰ S. Stab, “Tenure And Produce Of Land In The Province Of Smyrna”, *Journal Of The Society Of Arts*, 12 November 1880, s. 919- 920

özellikleri olan bölgeler kapitalist ilişkilerden görece eşitsiz oranda etkilendi. Bu etkilenmede İzmir ve art alanı bu eşitsizliğin en üst noktasına erişti. Kapitalist ilişkiler tarımda belli bir ticarileşmeyi gerektirdi bu da, tarımsal üretimin tahıl ve diğer geçimlik ürünlerden sanayi hammaddelerine ve diğer pazar ürünlerine doğru kaymasına neden oldu. Osmanlı tarımında tahıl, üretimin önemli bir parçası olduğu için toplam üretimde ve ihracatta her zaman önemli bir yere sahip oldu⁴¹. Çalışmamızda da ortaya konulduğu gibi yüzyılın ortalarında İzmir ve yakın art alanında tarım birincil önemli bir geçim kaynağıydı. Bölge tarımı değişen ve gelişen ekonomik koşullara bağlı olarak hızla ticarileşerek, kapitalist dünya ekonomisine uyum sağlama konusunda başarılı bir çizgi yakaladı.

Tanzimat dönemi idari reformları ülkenin kalkınmasında ve tarımsal gelişmesinde büyük bir paya sahip oldu. Bu amaçla Tanzimat döneminde önceleri Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak Ziraat Ve Sanayi Meclisi adıyla kurulan ve sonra Ticaret Nezareti'ne bağlanarak Meclis-i Umur-u Nafia adını alan kuruluş oluşturuldu. Bu kurum zirai gelişme ile ilgili konuları ve bu alanda verilecek imtiyazları görüşerek karara bağlamakla görevlendirildi. Aynı zamanda her yıl vilayetlerde toplanan Vilayet Genel Meclisleri'nin düzenleyeceği ve o bölgenin ekonomik gelişmesiyle ilgili tekliflerinin yer alacağı raporları düzenleyerek gereğini yerine getirmek bu kurumun başlıca görevleri arasındaydı⁴².

1843 yılında Maliye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan Ziraat Meclisinin ilk önemli çalışması 1843 yılında Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'de hazırlanan ve Meclis-i Ziraat'te görüşülen, tarım ve sanayinin geliştirilmesi, yol ve nehir ulaşımı gibi alt yapı yatırımlarının yapılması, üreticilerin kredi ihtiyaçlarının karşılanması gibi konuları ele alan bir program oluşturdu. Bu program çerçevesinde her eyalete bu konuda alınacak tedbirleri bildirmelerini isteyen yazılar gönderildi. Bu buyruklarda sancaklara bağlı kazalarda hangi ürünlerin yetiştirildiği, ulaşım elverişli akarsu olup olmadığı, sanayi geliştirmek için hangi tedbirlerin alınabileceği ve bu konuda ahalinin ne gibi alet ve edevata ihtiyacının olduğunun, mecliste etraflıca görüşülerek layiha şeklinde sunulması ve üreticinin borçlanması ve faiz konularında ele alınacak

⁴¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul, 1994, s. 97.

⁴² *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (Bundan sonra TZTB), İstanbul, 1938, s. 204

kararının bildirilmesi istendi⁴³. 1846 yılında müstakil bir Ziraat Nezareti'nin kurulmasıyla, zirai işlerle ilgili sorumluluk kısa bir süre için ayrı bir kurumsal varlığa sahip oldu. 1850'li yıllar boyunca tarımsal işlerle Nafia Meclisi ilgilendi. 1860'ların sonlarında ayrı bir Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin kurulması, tarımsal meselelerden sorumlu olan daimi bir gurubun ortaya çıkmasını sağladı⁴⁴.

1858 Arazi kanunnamesi gelişen ve hızla kurumlaşan tarım bürokrasinin faaliyet alanının yasal zeminini hazırladı. Arazi kanunu ile arazinin el değiştirmesi, yeni binaların inşası, eskilerin yıkılması, genel olarak mevcut düzenin bozulması için devlet iznini gerektiren maddeler yer aldı. Ayrıca ürün çeşitliliğine yönelik yasal düzenlemeler de yapıldı. Arazi kanunnamesinin 25. maddesinde toprağın kullanımına ilişkin hüküm yer aldı. Bu hükme göre örneğin tahıl ekiminden üzüm bağına geçilmesi gibi değişikliklerin sicil dairesinin onayını gerektirdiği belirtildi. Fakat yasa dışı olarak dikilmiş ve olgunlaşmış bağ kütükleri yada ağaçlar fark edildikleri zaman olgunlaşmışlar ise kalmalarına izin verildi. Devletin gözünde bunların yok edilmesi, üreticinin izin almamasından çok daha büyük kötülüğe neden olacaktı. Bu tedbirlerinden de anlaşıldığı üzere devletin temel kaygısı arazilerin ekilip biçilmeden boş kalmasını engellemektir⁴⁵.

Ziraat Meclisi'nin bir kararı da taşra ile ilişkileri güçlendirmek için, temel görevleri ekonomik gelişme ile ilgili teklifler iletmek olan, Anadolu ve Rumeli'de bölgenin vücut ve hanedanı arasından mahalli meclisler aracılığıyla seçilecek ziraat müdürleri tayini idi⁴⁶. Ziraat Meclisi bu amaçla ülkenin gerekli görülen yerlerine maaşsız olarak halktan birer *Ziraat Müdürü* tayinini önerdi. Müdürler her bölgenin merkez niteliğindeki kazalarına tayin edilecekti. Müdürlerin temel görevleri, bulundukları bölgenin ekonomik gelişmesi için yapılabilecek çalışmalar hakkındaki tekliflerini Ziraat Meclisi'ne bildirmektir. Ayrıca, çiftçilerin üretimi artırma ve çeşitlendirme çalışmalarına destek olacaklardı. Önerilerin kabulü üzerine, Anadolu'da 20 ve Rumeli'de 10 kazada mahallî meclisler tarafından, çoğunluğu

⁴³ Hilal Ortaç, *Tanzimat'tan Birinci Meşrutiyet'e Manisa*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1996, s. 59- 60.

⁴⁴ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, Çev. N. Gündoğan- A. Gündoğan, İstanbul, 2008, s. 87

⁴⁵ Donald Quataert, *a.g.e.*, s. 58- 62.

⁴⁶ Hilal Ortaç, *a.g.t.*, s. 60.

bölgenin *vücu* ve *hânedâmı* arasından seçilen ziraat müdürleri, Ziraat Meclisi'nin de onayıyla görevlerine başladı.⁴⁷ *Ziraat müdürlerinin vezaifine dair talimat'da* “*icabına göre envai hububat ve kök boya ve penbe ve arazinin tabiat ve kabiliyetine göre yetiştirilmesi lazım gelen sair şeylerin husule getirilmesine gayret etmeleri*” istendi.⁴⁸

Tanzimat Dönemi'nde taşra açısından tarımsal gelişme çalışmalarının bir diğer önemli sonucu da *Nafia Hazinesi*'nin kurulması oldu. Bu hazineden sadece 1843-1846 yılları arasında devlet tarafından çeşitli bölgelerin çiftçilerine 12,5 milyon kuruşu aşan miktarda kredi dağıtıldı ve yine bunun devamında halktan tahsil edilecek kredilerin halkın ihtiyacı olan yol ve köprü yapımı ve onarımında, halkın kredi taleplerinin karşılanmasında kullanılması kararlaştırıldı. 1868 yılında kurulan *Nafia Dairesi*'ne aynı yıl içinde ulaşan raporlarda; okul, yol ve liman yapımı, bataklıkların kurutulması tarıma elverişli hale getirilmesi, sulama tesisleri inşası, bazı vergilerin kaldırılması ya da oranlarının düşürülmesi, zirai işgücü ihtiyacının karşılanması için tedbir alınması, kıtlık nedeniyle doğan kredi ihtiyaçlarının karşılanması, hayvan hastalıklarının önlenmesi, panayır ve pazar gibi ticaret yerleri kurulması, göçebe toplulukların yerleşik tarıma verdikleri zararların önlenmesi; fabrika yapılması, modern tarım aracı, iyi cins tohumluk ve daha önce üretimi yapılamayan pazara dönük bazı ürün çeşitlerinin tohumunun gönderilmesi gibi çok çeşitli tekliflerde bulunuldu ve bu teklifler *Şûra-yı Devlet*'de görüşülerek bir kısmının gerçekleştirilmesi için harekete geçildi.⁴⁹

Anadolu tarımını geliştirmeye yönelik yerli çabalar büyük ölçüde Osmanlı hükümetinin elindeydi ve 1876 yılında İstanbul ve taşrada *Ticaret ve Ziraat Cemiyetleri* kuruldu. Her bir cemiyet mahalli olarak seçilmiş üyelerden oluşacaktı. İstanbul'da 14, vilayet merkezlerinde 8 ve kazalarda 4'er kişi seçilecekti. Maaşlı olmayan bu üyeler her bölgenin önemli ziraatçıları ve tüccarları arasından seçilecekti. 1880 yılında ise Sadrazam Said Paşa İstanbul ve vilayetlerde ziraat odalarının kurulması emrini verdi. Üyeleri bölgelerin önde gelen üreticileri ve

⁴⁷ Tevfik Güran, “Tanzimat Döneminde Tarım Politikası (1839-1876)”, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ed. Osman Okyar- Halil İnalcık, Ankara, 1980, s. 271-272.

⁴⁸ “Ziraat Müdürlerinin Vezaifine Dair Talimat”, *Düstur*, T. 1, C. 2, 27 Ocak 1864, s. 434

⁴⁹ Tevfik Güran, “Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler 1839-1876”, *150. Yılında Tanzimat*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1992, s. 220- 221.

nitelikli adamlarından seçiliyordu. Ayda iki kez yapılan toplantılarda tarımsal gelişimi yavaşlatan etkenler ve tarımın gelişmesi için alınması gereken önlemler, yerel koşullara uygun türleri saptamak için tahıl ve sebze tohumları ve bunların yanı sıra meyve ağaçları inceleniyordu⁵⁰. Ziraat odaları ziraat, baytar ve fen memurlarıyla faaliyet gösterdikleri bölgelerde tarım hakkında teknik ve fen ile ilgili bilgiler veriyorlardı. Görevleri arasında lisede ve orta okullarda ziraat dersleri okutmak, isteyen arazi sahiplerinin tarlalarında tarım teknik ve yöntemlerini köylüye uygulamalı olarak anlatmak, konferans tarzında genel ziraat dersleri vermek, çeşitli tohumların ıslah edilmesini göstermek, yeni tarım makinelerinin kullanılmasını ve bitki hastalıklarının tedavilerini köylülere göstermek, bütün tarım ürünlerinin istatistiğini düzenlemek ve tüm bunların yanı sıra tarımsal üretimin gelişmesine yardımcı olan bütün tedbirleri yerine getirmek vardı. Ziraat odaları aynı zamanda panayır ve yarışmalar düzenlemek gibi önemli görevlerde üstleniyordu⁵¹.

Osmanlı devletinin Tanzimat'tan beri tarımsal düzenin modernleştirilmesine yönelik sarfettiği çabalar İzmir ve çevresinde uygulanan tarım reformu örneğinden hareketle, bu sürecin ve çabaların merkez ve taşrada başarıya ulaştığını gösterdi. Osmanlı bankasının krediler vererek tarımsal üretim sürecinde köylüye destek vermesi, patates, pirinç gibi İzmir'in ithal malları arasında yer alan ürünlerin bölge içinde üretilmesi için aralıklı olarak aşar vergisinden muaf

Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi

tutulması, hükümetin gül tarımını desteklemek için ücretsiz gül fidanı dağıtması vb. örnekler bu politikanın başarıyla sürdürüldüğünü ortaya koymaktaydı⁵².

İzmir ve çevresinde tarımsal üretim ve ticaretini en çok etkileyen hastalıkların başında gelen ve bir bağ hastalığı olan filokseraya karşı verilen mücadeleler ve durumun incelenmesi için İzmir, Saruhan, Denizli ve Aydın Sancakları başta olmak üzere bölgeye ziraat öğretmenlerinin tayin olunması, ücretsiz Amerikan asma çubuklarının çiftçiye dağıtılması, bu asma çubuklarının dikileceği toprakların devlet

⁵⁰ Donald Quataert, *a.g.e.*, s. 79- 80

⁵¹ **Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, 9 Teşrinisani 1908

⁵² *Accounts and Papers*, Vol. 116, Smyrna, 1908, s. 4

tarafından muayenesi, tarım reformunun taşrada başarıyla sürdürülmeye çalışıldığını gösteren örnekler arasında yerini aldı⁵³. İzmir ve yakın artalanında toprak sahipleri tarımsal etkinliklerinde kullanacakları yeni tarım aletleri veya tarımsal üretim sırasında karşılaştıkları hastalıklarla mücadelede sırasında hükümet tarafından kaza ve sancaklara gönderilen fen memurları ve ziraat öğretmenleri tarafından bilgilendirilmeye çalışıldı⁵⁴.

Ülke genelinde özellikle sanayi ürünleri başta olmak üzere uluslar arası piyasanın taleplerine cevap verebilecek dereceye gelmesi için belli başlı ürünlerin yetiştirilmesinde üstün gayretleri görülen çiftçiler devlet tarafından madalya ile ödüllendirildi. Örneğin “10 dönüm gülistan yetiştirenler dahi [diğer muafiyetlerden başka] bakır; 20 dönüm kadar yetiştirenler gümüş ve 40 dönüm kadar yetiştirenler dahi altın ziraat madalyası” aldı⁵⁵. Bu sadece Osmanlı devleti tarafından değil yabancı sermaye sahipleri tarafından da uygulandı. Ülke genelinde artan pamuk hasılatı yüzünden fazlasıyla memnun olan İngiliz pamuk şirketleri pamuk üretiminin artışına katkısı olanları madalya ile onurlandırdı⁵⁶. Pamuk üretiminin artması başta İngilizler olmak üzere büyük yabancı sermaye guruplarını okadar memnun etmişti ki, Asia Minor Cotton Company *pamuk ziraatı konusunda yapmış oldukları teşvikten dolayı Ticaret Nazırı ve müsteşarına birer nişan gönderdi*⁵⁷.

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti yüksek tarımsal üretim için gerekli koşulları sağlama yolunda dikkate değer başarılar elde etti. 1907 ve 1909 yıllarında ard arda çiftçilik üretiminin bileşimi, tarım işletmelerinin özellikleri, üretim teknikleri, üretim girdileri vb. konuların yer aldığı iki istatistik araştırması yaptırdı. 1907 yılında İmparatorluğun Avrupa ve 1909 yılında Asya ve Afrika toprakları için hazırlanan *Ziraat İstatistikleri* hazırlandı⁵⁸. 1907 yılında *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* çıkarılmaya başlandı. Gazete, bölgenin tarımsal üretim etkinliklerinin artırılması ve çağdaş bir görünüm kazanması için büyük çabalar harcadı. Avrupa’daki tarım ve ticaret üzerine gelişmeleri, modern tarım makinelerini, tarıma

⁵³ *B.O.A.* DH.MKT., 634/25 (1908)

⁵⁴ *Ahenk*, 3 Ağustos 1901

⁵⁵ *B.O.A.*, İ.OM. 5/ 1316. (1899)

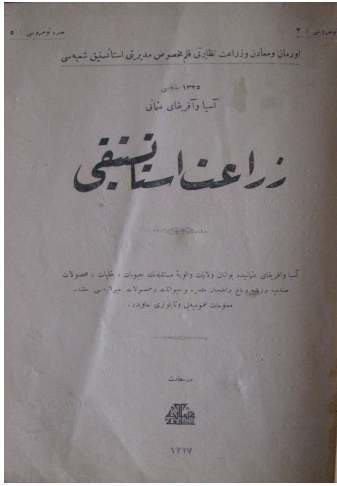
⁵⁶ *B.O.A.*, İ. HR 219 /12721. (1865); *B.O.A.*,İ. DH 533 / 36960. (1864)

⁵⁷ *B.O.A.*, A. MKT. MHM 325 /2 (1864).

⁵⁸ Hüseyin Haşimi Güneş- Cahit Aydemir, “Türkiye’de Tarım Topraklarının Mülkiyet Yapısı ve Tarihsel Süreçteki Değişimde Diyarbakır Örneği”, *[Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi]*, C. 3, s. 12, Bahar 2005, s. 78

ilişkin yayınları, kullanılması önerilen tohum ve gübrelerin getirilmesine aracılık etti. Tarım makinelerinden hangisinin çiftçinin toprağına daha uygun ise muayene ederek müşterilere tavsiye etti ve isteyenlere gönderdi⁵⁹.

Bölgede görev yapan Ziraat müfettişleri, müdürleri veya tarıma ilişkin bürokrasideki resmi görevlilerin tarımın modernleşmesi ve tarımda yeni tekniklerin uygulanabilmesini sağlayan çabaları da büyüktü. Amasyan, Zakaryan, Bekyan

1325 Senesi Ziraat İstatistiği

Efendi gibi bir çok yetkili isim, İzmir ve çevresinin tarımsal etkinliklerinin modernleşmesine ilişkin dikkate değer çalışmalar yaptı. Örneğin, XIX. yüzyılın sonlarında İzmir Ziraat Müfettişi olarak görev yapan Bekyan Efendi İzmir ve art alanında gübre kullanımı artırmak için büyük çabalar harcadı. Tüm bu çabalara rağmen istenen sonuca ulaşılamadıysa da, bu konuda Ziraat Mektebi öğrencilerinin aldığı eğitimle çiftçinin bilinçlendirilmesi ümidi korunmaya devam etti⁶⁰. Yeni tarım araçlarının anlatılmaya ve tanıtılmaya çalışılmasıyla, çiftçiyi *kullandıkları alat ve edevat*

ezmine-i kadimeden menkul saban, tırmık, sürgüden kurtarmak için XIX. yüzyılın sonlarında Ziraat Müdür ve müfettişleri tarafından hala büyük bir mücadele verililiyordu⁶¹.

Osmanlı devletinin tarımsal üretimine ilişkin uluslar arası ilk ciddi sınavını, 1851 tarihinde verdi. Sanayi devriminin yol açtığı gelişmeler sonucu hızlı üretim artışı ve çeşitlerinin çoğalmasıyla, sanayi ürünlerinin ve üretim araçlarının tanıtımı amacıyla uluslararası sergiler düzenlenmeye başlanmıştı. 1851’de böyle bir sergi ilk kez Londra’da açıldı. Osmanlı devleti bu sergiye el işleri ve tarım ürünleriyle katıldı ve büyük ilgi topladı. Bunlardan bir kısmı sergi sonlarında kurulan komisyonlarca ödüle değer bulundu. 1855’de Paris’te açılan sergiye ilgi daha da büyük oldu. Bu sergiden de içlerinde kuru üzümüyle İzmir, inciriyle Aydın’ın da yer aldığı pek çok ödül kazanıldı. 1862’de Londra’da ikinci kez düzenlenen uluslararası sergiye

⁵⁹ *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 23 Nisan 1907

⁶⁰ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 697

⁶¹ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 711

Osmanlı devleti yine çoğunluğu hammadde yada yarı işlenmiş ürünlerin oluşturduğu mallarla katıldı ve çeşitli ödüller kazandı. Bunlar arasında sergiye İzmir’den katılan üreticiler de vardı. İzmir’den üzüm ve incir çeşitleriyle P. Giudici, palamutla Malini Ağa ve bazı sanayi bitkileriyle Sidney Maltass madalya aldı⁶².

28 Şubat 1863 tarihinde İstanbul’da yapılan ilk sergi [tarım sergisi] Sultanahmet meydanında yapılan sergi binasında açıldı. Yerli ve yabancı mahsullerle eşyanın sergilendiği bu sergi 13 kısma ayrıldı. Sergi açıldıktan bir ay sonra ayrıca ziraat aletleri ve makineleri sergilemek için ayrı bir daire daha kurdu⁶³. Sergide teşhir edilen hububat içinde buğdaya ayrı bir önem verildi. Bu hububattan elde edilen unlarla, onları öğütmek için kullanılan değirmen ve ziraat makinelerine ait planlar vardı. Buğday temizleme makineleri de sergide çok dikkat çekti. Özellikle Bulgaristan’da bu makinelerin üretimiyle ün yapmış firmalar sergide büyük takdir gördü. Buğdayları temizlemek için kullanılan en elverişli makine örneği olarak *Vachon* temizleme makinesi adıyla H. Michel tarafından teşhir edilen bu makinenin buğdayı mükemmel bir şekilde temizlediğine ilişkin örnekler sunuldu. Bu makinenin Osmanlı İmparatorluğu çiftçileri arasında yayılması halinde, buğdayın her türlü yabancı maddeden temizlenmiş olacağı ve buğday mahsülünün çok daha yüksek fiyatlarla satılabileceği anlatıldı. Sergide İzmir’i temsil eden iki tütün numunesi Sarayaltı’ndan ve Manisa’nın Kürsen köyünden verildi. Yaprakları orta büyüklükte, oldukça güzel renkte ve birbirlerine sicimle tutturulmuşlardı ve bu haliyle Yanya ve Sürmene’nin bazı tütünlerine de uygulanabileceğine ilişkin düşünceler ortaya çıktı⁶⁴.

Osmanlıların ilk tecrübesi olan bu serginin ardından dünyada buna benzer sergiler yakından takip edilir hale geldi. Osmanlı devleti 1872 yılındaki Viyana Sergisi, 1874’de Kaliforniya sergilerine katıldı⁶⁵. 1900’lerin başında Amerika’daki *Sen Luis sergisi* İzmir basını tarafından ayrıntılı bir şekilde halka duyuruldu. Dünyadaki gelişmelerden uzak olmayan tavrı açısından İzmir basını bu sergi hakkında değerlendirmelerde bulunurken, Osmanlı ülkesiyle Avrupa ve Amerika

⁶² Abdullah Martal, *a.g.e.*, 29- 30

⁶³ *TZTB, a.g.e.*, s. 148.

⁶⁴ *TZTB, a.g.e.*, s. 161.

⁶⁵ Abdullah Martal, *a.g.e.*, 30- 31

arasında kıyaslamalar yapmaktaydı⁶⁶. Amerika Sanayi ve Madencilikte büyük yatırımlar gerçekleştirmiş, 1870 yılında 2,786 milyon franklık ihracat değeri, 1902 tarihinde 8,021 franka ulaşmıştı. Önceki ihracat kalemlerinden farklı olarak sanayi ürünlerinin ihracatına ağırlık veren Amerika artık Avrupa için hiç de küçümsenmeyecek bir rakip olarak hızla gelişti. Amerika'nın ziraatte ileri gitmeleri ve ve bağıcılığa büyük önem vermeleri ve büyük miktarlarda şarap üretimiyle uğraşması Amerikan ekonomisini büyüttü⁶⁷. Bu yüzden 1900'lü yılların başında üzüm ve şarap satın alımında Amerika'nın Almanya, İngiltere gibi ülkelerden sonra gelmesi hiç de şaşırtıcı değildir.

Osmanlı hükümetinin ilk büyük ve kapsamlı sergisinin yanı sıra yurt dışındaki sergiler de vilayetlerde gerçekleşen küçük çaptaki sergiler için birer örnek oluşturdu ve yerel ürünlerin durumu hakkında bir çeşit keşifte bulunulmasına imkan verdi. Buna ilişkin 7 Eylül 1907'de İzmir'de bir üzüm müsabaka sergisi düzenlendi. Tüm üzüm üreticilerine açık olan bu sergide *nefaset nokta-yı nazarınca tedkikat icra olunarak ve bu surette renk, irilik, körpelik gibi hususlar gözetilerek çekirdeksiz üzüm için birincilik kazanan üzüm sahibine beş yüz [kuruş], razakı için de birinciye bin, ikinciye beş yüz kuruş ödül verildi*. Yapılan yarışmanın çekirdeksiz üzüm kısmının birinciliğini – Hacı Atenas, Konstanti, Hacı Yorgi adında- üç Rum paylaştı⁶⁸. Benzer sergi ve yarışmalar XX. yüzyılın başlarında periyodik olarak her yıl tekrarlanmaya devam etti. *Ziraat ve sanayinin terakkisi için [Aydın] Vilayet dahilinde dahi mahsulat ve mamulat-ı dahiliye* sergilerinin masrafları dönemin Aydın Valisi Kamil Paşa'nın yazışmalarından anlaşıldığına göre bizzat hükümet tarafından karşılandı⁶⁹.

⁶⁶ İzmir basını XIX. yüzyılın ortalarından itibaren tarımsal üretimin artırılmasına ilişkin büyük çabalar sarfetmeye başladı. Bunu gazete sütunlarına taşıyarak her şeyin hükümetten beklenmemesi gerektiğini, basının da icraatlar yapmaya hazır olduğunu belirten yazıların daha sık görülmesi izledi. Bir gazete yazısında şunlar yazılmaktaydı: “... Biz evvela köylülerimizi uyandıralım. Bunun için uğraşalım., sonra da icraatı hükümet-i seniyyeden bekleyelim...”. *Ahenk*, 2 Kanunusani 1901. Tarım konusunda çok bilgili olmadıkları halde, iç bölgelerdeki köylüler Avrupa'nın zirai üretim yöntemlerine ilişkin konulara çok da habersiz değillerdi; köylüler, yavaş yavaş, eski çalışma alışkanlıklarından vazgeçmekte ve sık sık yeni ve daha kazançlı yöntemler denemekteydiler. Charles Issawi, *The Economic History of Turkey (1800- 1914)*, The University of Chicago Press, London, 1980, 229

⁶⁷ *Ahenk*, 28 Kanunuevvel 1904

⁶⁸ *Ahenk*, 2 Teşrinievvel 1907

⁶⁹ *B.O.A.*, Y.A. HUS., 456 / 4 (1904)

1. BÖLÜM

I. Toprak, Düzen Ve Değişim

A. Dünya Ekonomisi ve İzmir

İzmir ve yakın art alanı tarihin en zengin uygarlıklarının yatağı olan, müsait iklim ve coğrafi şartların meydana getirdiği ekonomik gelişmelere kaynaklık eden bir bölgeydi. Antikçağlardan beri Akdeniz ile Anadolu'yu birleştiren kervan yollarının başlangıç noktası olan İzmir⁷⁰, Bizanslılar tarafından Cenevizlilerin desteğiyle XIII. yüzyılın ilk yarısında bir ticaret ve kültür merkezi haline geldi. Aydınöğulları'nın bölgenin kontrolünü Cenevizlilerden almasıyla birlikte bu beyliğin ana limanları olan Kuşadası ve Balat, İzmir'den yapılan ve Bizans'ın denetiminde olan ticarete önce yetiştii, sonra da geçti⁷¹. Aydınöğullarının siyasi yönetim merkezi Birgi olmakla birlikte liman kenti Balat ve Selçuk tam anlamıyla beyliğin birer ticaret merkezleri haline geldi. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu içlerinden Menderes ovası yoluyla Balat'a, oradan da Ayasuluğ ve İzmir'e ulaşan tarihi bir yolun varlığının⁷², Balat ve çevresinin hareketli, zengin bir liman kenti olmasındaki etkisi de büyük oldu. Aydınöğlü Beyliği'ne ait topraklarda yetiştirilen çeşitli ürünler iç talebin ötesinde dış pazara yönelikti⁷³. Bölgeden toplanan hammadde veya mamul maddeler bu iki kentte toplanmakta ve hemen tamamı buralardan Girit'e götürölmekte, Girit'ten tüm Akdeniz'e dağıtılmaktaydı. Dolayısıyla, özellikle Balat kentinde canlı bir ticaret yaşamı ve yapılaşması bulunmaktaydı⁷⁴. Osmanlı Sultanı I. Bayezid'in

⁷⁰ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişii*, Savaş yay., Ankara, 1982, s.15.

⁷¹ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, İstanbul, 1995, s.2.

⁷² Mikail Acıpınar, *16. yüzyılda Balat Kazası (Tahrir Defterlerine Göre)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, E.Ü. Sos. Bil. Enst., İzmir, 2005, s. 119.

⁷³ Bunlar arasında sanayi hammaddesi olarak keten ve yün ile çeşitli madenler, mamul ihraç kalemlerinden halı, kilim, deri, şap ve kumaşlar bulunmaktaydı. Aydınöğulları, Kütahya ocaklarından sağladıkları şapı da ihraç etmekteydiler. Beyler, Balat ve Selçuk'ta şap ticaretini serbest bırakmışlardı. E. Yavi- N. Yavi, *Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılında Aydın*, Ankara, 1995, s.59. Bu yıllarda Ege'de pamuk üretimine ve Pamuklu kumaş yapımına başlanmış, Aydınöğulları devrinde İzmir'den ve Ege'den Avrupa'ya İhraç edilen mallar arasında pamuklu, yünlü, ipek kumaşlar bulunur olmuştu. Melih Gürsoy, *"Son Yıllarda İzmir'de Ekonomi"*, *II. Uluslararası İzmir Sempozyumu- Tebliğler*, Haz.Prof.Dr. Necmi Ülker, İzmir, 1998, s. 81.

⁷⁴ E. Yavi, *ag.e*, s.59-60; ve ayrıca bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal Ve İktisadi Yapısı*, İzmir, 2000, s. 34. Osmanlılar'ın bölgeyi henüz hakimiyetleri altına almadıkları dönemde; her beyliğin denetleyebileceği artı ürünün sınırlamaları içinde oluşmuş görece olarak küçük bir başşehir vardı. Kervan yollarının oluşturduğu bu yol sistemi daha çok bu

1390'dan sonra Batı Anadolu'yu Osmanlı egemenliğine kattığı dönemde, Batı Anadolu'daki ticari hareketlilik İzmir'den başka Foça, Ayasuluğ, Balat, Urla, Çeşme, Seferihisar, Kuşadası gibi limanlara dağıldı⁷⁵. İzmir Timur istilası sırasında Osmanlı egemenliğinden çıkarak tekrar Aydınoğulları'nın eline geçtiyse de I. Mehmed döneminde Osmanlılar burayı tekrar ele geçirdi. Gerek şehrin siyasal mücadelelerle el değiştirmesi gerekse şehrin tamamını ele geçirmek isteyen Türklerle Hristiyanlar arasındaki devamlı mücadeleler, İzmir'de tam bir siyasal istikrarın sağlanmasını ve limanın ticari bakımdan gelişmesini bir süre engelledi⁷⁶. Dolayısıyla İzmir XV. yüzyıl boyunca ve XVI. yüzyılın büyük bölümünde küçük bir kasaba olma özelliğini devam ettirdi. Bu tarihlerde İzmir limanının ticari açıdan çok canlı bir görünüme sahip olamamasındaki en önemli faktörlerden biri ipek ve baharat gibi doğu mallarının güneyde Halep ve İskenderiye limanları sayesinde Avrupalı tüccarla buluşmasıydı. Bir diğeri ise İzmir ve hinterlandı ürünlerinin daha çok İstanbul'un iaşesinde kullanılmasından dolayı İzmir'e az miktarda lüks tüketim malının gelmesiydi⁷⁷. Osmanlı klasik döneminde ekonomisi ağırlıklı olarak toprak ve tarımsal üretime dayanan Osmanlı İmparatorluğunda halkın ihtiyaçları ve devletin gelirleri tarımsal üretime bağımlılık gösteriyordu⁷⁸.

İzmir ve yakın art alanı, Osmanlı devletinin klasik döneminde, İmparatorluğun önemli merkezlerinin iaşesinin sağlandığı başlıca bölgelerden biriydi⁷⁹. Kiler-ı Amire'nin ihtiyacı olan maddelerin satın alınması için bölgeye İstanbul'dan vazifeliler yollanırken bunların bir an önce sevki ile ilgilenilmesi de bölgenin kadılarına havale olunur, alımlar genellikle “*narh-ı ruzi*” üzerinden yapılırdı. İstanbul halkının bu maddelere olan ihtiyacı ise tüccar tarafından temin

beylik merkezlerini birbirine bağlayıcı nitelikteydi. İlhan Tekeli, “*Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19.Yüzyıldaki Dönüşümü*”, *Ege Mimarlık*, Sayı. 3/4, İzmir, 1992, s. 78.

⁷⁵ Daniel Goffman, *a.g.e.*, s.2.

⁷⁶ Mübahat Kütükoğlu, *a.g.e.*, s.34-35.

⁷⁷ Daniel Goffman, *a.g.e.*, s. 4-6. E. Yavi, *a.g.e.*, s. 62. Batı Anadolu, Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde, İmparatorluğun önemli merkezlerinin iaşesinin sağlandığı başlıca bölgelerden biriydi. Bu konu hakkında geniş bilgi için lütfen bkz. Reşad Kasaba, *a.g.e.*, s.13. Abdullah Martal, *a.g.e.*, s. 68; Mübahat Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 38; ve ayrıca bkz. Serap Yılmaz, “*Doğu Akdeniz Ticaretinde Kuşadası'nın Yeri (17-19.Yüzyıllar)*”, *Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu (23-26 Şubat 2000)*, İzmir, 2001, s. 206. Zeki Arıkan, “*XIV- XVI. Yüzyıllarda Ayasuluğ*”, *Belleten*, 54 (209), Ankara, 1990, s. 159.

⁷⁸ Fahri Yavuz, “*Türkiye’de Tarım Politikası*”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 31, Özel Sayı: 9- 22, 2000, s. 10

⁷⁹ Reşat Kasaba, *a.g.e.*, s.13.

ediliyordu⁸⁰. XVI. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da tüketilen kuru meyve ve yemiş, büyük ölçüde İzmir'den gelmekteydi. İstanbul'a ait narh defteri kayıtlarından, İzmir ve art alanından gelen kuru meyve ve yemişlerin İstanbul pazarlarında bol miktarda bulunduğu anlaşılmaktadır⁸¹. Ancak bu ürünlerin piyasaya sürümü ve sayısı devletin denetimi altındaydı. Devlet tarafından meyve alımı için gönderilen “*kilerci*” kadıların yardımıyla o yörede geçerli olan fiyatlardan satın aldığı malları genellikle develerle İzmir'e getirir ve gemiyle İstanbul'a sevkini sağlardı. Öncelikle “Kiler-i Amire”nin ihtiyacı karşılanmadan piyasa serbest bırakılmazdı⁸². Diğer mahsullerde olduğu gibi üzüm ve incirin İstanbul ve sarayın ihtiyacı karşılanmadan başka yere gönderilmesi veya ülke dışına ihracı kesinlikle yasaktı. Mesela İstanbul zahiresi için üzüm, incir, badem gibi kuruyemiş yüklü gemilerin İstanbul'un ihtiyacı karşılanmadan Mısır ve Selanik limanlarına yanaşıp yüklerini boşaltmalarına da izin verilmediği gibi, bunun için İzmir limanına kuruyemiş yüklemek için gelen gemilerden tezkire istenirdi. Temessük ibraz etmeyen gemilere yükleme yapılamazdı⁸³.

İzmir ve Kuşadası gibi limanlardan İstanbul'un ihtiyacı olan maddeler dışında diğer emtianın çıkışına çok zaman izin verilmemesi İzmirli tüccarları kaçakçılığa sevk etti. Bununla birlikte tüccarlar İstanbul'un talep ettiği kuru üzüm ve çekirdeksiz üzüm için belirlenen fiyatları zaman zaman yetersiz bularak meyvelerini başka yerlere sattı. Bu mahsulleri İstanbul'a göndermek yerine daha yüksek fiyata satma imkanına sahip olan madrabazlar, daha mahsul alınmadan köylüye *selem* yoluyla para vermekte, böylece mahsulün kendilerine satılmasını temin etmekteydi. Bu durumda *emr-i şerifle* İzmir'e giden gemiler, madrabazlar tarafından depolandığı için bu maddeleri bulamamakta, dolayısıyla da İstanbul'da sıkıntı baş göstermekteydi⁸⁴. Bu durum merkezi idare tarafından hoş karşılanacak bir durum değildi. Nitekim 1564/ 1565'teki böyle bir satış sonrasındaki yetkililer, tüccarların ambarlarındaki meyvelere el koydu ve piyasa fiyatları üzerinden başkente giden gemilere sattı.

⁸⁰ Mübahat Kütükoğlu, *a.g.e*, s.37.

⁸¹ Abdullah Martal, *a.g.e*, s.68; İstanbul narh defterlerinde kızıl, siyah ve razıkı üzümleri, lop, sarıca ve Nazilli incirleri, zerdali ve armut kuruları, nardenk gibi İzmir civarı mahsullerine rastlanır. Geniş bilgi için bkz. Mübahat Kütükoğlu, *a.g.e*, s.38.

⁸² Abdullah Martal, *a.g.e*, s. 68.

⁸³ Mübahat Kütükoğlu, *a.g.e*, s.152 ve 153n

⁸⁴ Mübahat Kütükoğlu, *a.g.e*, s. 38; ve ayrıca bkz. Serap Yılmaz, *a.g.m*, s. 206.

Böylelikle İzmir tüccarının karaborsacılığı ve stokçuluğunun önüne geçilmeye çalışıldı⁸⁵. Ancak bu geçici bir süre etkili oldu. Nitekim, XVI. yüzyıl boyunca Kuşadası, Ayasuluğ, Urla, İzmir, Balat iskelelerinde özellikle zahire kaçakçılığı büyük boyutlardaydı. İstanbul'un tüm uyarlarına rağmen söz konusu limanlara yanaşan yabancı gemiler daha fazla fiyat vererek gizlice satın aldıkları buğday, arpa, börülce, susam ve diğer ürünleri gemilerine yüklüyorlardı⁸⁶.

İstanbul'un yayınladığı tüm ferman ve hükümlere rağmen özellikle kıyı kentlerinden tahıl kaçakçılığı engellenemiyordu. Öte yandan dışarıya satılması kesinlikle yasak olan pamuk, yapağı, sahtiyan ve balmumu gibi nesnelerin de geniş ölçüde kaçakçılığı yine kıyı limanları arasında sürüyordu⁸⁷.

Klasik Osmanlı düzeni içinde Ege bölgesi ve özellikle de İzmir görece olarak önemini kaybetmesine rağmen, hinterlandında bulunan Gediz ve Menderes havzalarındaki kentler önemlerini, önemli birer pazar merkezi ve artı ürünün ilk toplanma yerleri olma konumlarını korudu. Bölgenin görece önemindeki bu azalışın nedeni bölgedeki artı ürünün bölge dışından denetlenmesi ve bu bölgenin gelişen uluslar arası ticaret eksenleri dışında kalmasından kaynaklandı. Uluslararası ticaret eksenleri dışında kalma durumu etkisini liman kentlerinin eski işlevlerini yitirmesinde de gösterdi. Beylikler döneminde büyük öneme sahip olan Efes ve Milet limanları XVI. yüzyıla gelindiğinde eski önemlerini kaybetmiş, İzmir ise diğer liman kentleriyle karşılaştırıldığında nispeten daha önemsiz bir yerleşim yeri haline gelmişti⁸⁸. İzmir, çevresindeki bazı yerleşim yerleriyle karşılaştırıldığında nüfus açısından da benzer durumu göstermekteydi. XVI. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'de toplam 658 vergi neferi yaşarken, Nazilli'de 933, Ayasuluğ'da 783, Balat'da 650 (ve ayrıca Köşk'te 227, Sultanhisar'da 181, Bozdoğan'da 113, Çine'de 79) vergi neferi yaşıyordu⁸⁹.

1588- 1628 yılları arasında meydana gelen Osmanlı İran savaşları bu dönemde Ermeni tüccarların tekelinde bulunan ipek ticaretini olumsuz yönde etkiledi; savaşın getirdiği kargaşa ekonomiyi altüst etti, yönetimin vergileri ve

⁸⁵ Daniel Goffman, **a.g.e.**, s. 30-31.

⁸⁶ Zeki Arıkan, **a.g.m.**, s.159.

⁸⁷ Zeki Arıkan, **a.g.m.**, s.159- 160.

⁸⁸ İlhan Tekeli, **a.g.m.**, s. 78.

⁸⁹ Mehmet Akif Erdoğan, "16. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresi", **Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Sempozyumu Tebliğleri**, Haz. Prof Dr. Tuncer Baykara, İzmir, 1993, s. 223-224.

İskenderun'dan yapılan ihracatın rüsumlarını artırması ise bardağı taşıran son damla oldu. Bu duruma daha fazla dayanamayan ipek ticaretinin tekeli ellerinde tutan Ermeni tüccarlar kısa bir süre sonra işlerini Halep'ten İzmir'e taşıdı. Böylece İpek Yolu güzergâh değiştirerek İzmir'e yöneldi ve aslında antik çağlardan beri var olan eski ticaret yolu yeniden önem kazandı. İran'ın Kaşan kentinden yola çıkan kervanlar; Kum, Tahran, Razvin, Tebriz, Erivan, Kars, Erzurum, Tokat, Ankara, Afyon şehirlerini izleyerek en az 6 ay süren bir yolculuktan sonra İzmir'e ulaşabilmekteydi. İzmir'in XVII. yüzyıldan itibaren dış ticaretteki yerini kuvvetlendirmesinin en önemli nedeninin ilk İran ipeğinin 1621'de İzmir limanına Ermeni araçlar ile ulaşmasına ve Bursa ipeği ticaretinin Sakız adası alındıktan sonra İzmir'e kaymasına bağlansa da⁹⁰ bir diğer önemli neden, İzmir'in nispeten emniyetli bir konumda bulunması ve İzmir'de ödenen gümrük resimlerinin daha düşük olmasıydı⁹¹. Diğer taraftan, Avusturya ile olan savaşlar Osmanlıların Anadolu'daki kontrolünü zayıflattı. Böylece imparatorluk zorlanır ve zayıflarken İzmir'de uluslararası ticaret gelişti. İstanbul'un otoritesi azalırken, İzmir giderek kendi kendine yeterli bir konuma ulaştı. Celali isyanlarının daha iç kesimlerde görülmesi bölgeyi daha güvenilir kıldı. İzmir –ve genellikle Batı Anadolu limanları- arkalarında

⁹⁰ İpek ticaretinin Halep'te önemini yitirmesi üzerine İzmir; İran dış ticaretinin Avrupa'ya açılan kapısı durumuna geldi. Osmanlılar bu durumu siyasi yönden değerlendirerek, zaman zaman İran'a karşı bir baskı unsuru olarak kullanmışlardır. İpek Yolu'nun Anadolu üzerinden İzmir'e yönelmesi Anadolu'da ki ticari faaliyetlerin artmasına ve böylece devlet gelirlerinin fazlalaşmasına da katkı sağladı. Hazineye bu denli katkısı olan ticaretin esaslı kontrol ve güvence altında bulundurulabilmesi için bunu sağlayan ticaret yollarının devamlı açık ve güven altında olmasını gerektirmekteydi. Bu nedenle Osmanlılar han, kervansaray ve eşkıya tecavüzlerini önlemek üzere derbentlerin yapımına verdikleri önemi artırarak devam ettirmişlerdir. Avrupa- Güney Afrika- Hindistan deniz yolu, Anadolu'dan geçen *kadim ipek yoluna* alternatif olarak düşünülmüşse de İpek Yolu üzerinden yapılan kervan yolu ticaretini etkileyememiştir. İpek Yolu 1870'lere kadar (Süveyş Kanalı'nın açılışına kadar) önemini korumuştur. Ali Erkal, *İzmir Kızlarağası Hanı*, İzmir, 1996, s. 33- 34; ve ayrıca bkz. Necmi Ülker, “XVII ve XVIII. Yüzyıllar İpek Ticaretinde İzmir'in Rolü ve Önemi”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 327.

⁹¹ Geniş bilgi için bkz. Mübahat Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 39. Timur, 1403'te İzmir'i ele geçirince, artalanın ürünlerinin çıkışı Ayasuluk (bugünkü Selçuk), Balat ve Foça limanlarına kaymış, ne var ki 14. yüzyılda başlayan Kuşadası ve Çeşme limanları ile İzmir arasındaki rekabet hayli uzun bir süre – Sakız'ın Osmanlı hakimiyetine girdiği 1566 yılına kadar- devam etmiş; 16. yüzyıl başlarında Balat önemli bir ticaret kenti olarak önemini artırmıştır. 1670'li yıllarda Balat'a uğrayan Evliya Çelebi, şehrin iskele olduğunu söylemekte; Tire, Manisa, Aydın, Saruhan kasabalarının mallarının buradan Akdeniz'e gönderildiğine dair verdiği bilgiler Balat'ın önemli bir liman kenti olduğunu göstermektedir. Geniş bilgi için bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 8. Cilt, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985, s.554. Bununla birlikte 17. yüzyılın başında büyük miktarda pamuk gönderilen bir liman olarak Kuşadası da eklenmiştir. Kuşadası'nda ticaret 17. yüzyılda canlanmıştır. Nitekim 1618 yılında Öküz Mehmet Paşa tarafından yaptırılan han, yerleşmenin bu dönemde deniz ticaretindeki önemini kanıtlamaktadır. Füsün Soykan, “Kuşadası Limanı ve Günümüzdeki Fonksiyonel Yapısı”, *Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu (23- 26 Şubat 2000)*, İzmir, 2001, s. 462.

yer alan vadilere bağımlı olarak çalışıyorlardı. Doğal olarak ortaya çıkmış bu limanlara dar bölge malları gelir ve kısır döngü içinde birikirdi⁹². Bölgede yetişen meyve, pamuk, susam, zeytin, haşhaş, palamut vs. ürünlerden İzmir'e gelenler, burada gerekli işlemlere uğradıktan sonra, başta İstanbul olmak üzere yurt içi ya da yurt dışına ihraç edilirdi. XVI. yüzyıldan itibaren İzmir'in ihraç malları arasında yavaş yavaş işlenmiş deri, pamuklu ve yünlü dokuma, sabun gibi sanayi ürünleri de yer almaya başladı⁹³. İzmir'den sevk edilmek üzere Büyük Menderes Havzasından gönderilen mahsullerin başında lop, Sarıca ve Nazilli incirleri gelmekteydi⁹⁴. İzmir'in art alanında yer alan vadilerde pamuklu dokumacılık artış gösterdi ve ayrıca bazı yerlerde yün, keten ve kenevir dokumacılığıyla da uğraşılmaya başlandı. Sözü edilen bu ürünler XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca İzmir'den İstanbul'a ve başta Marsilya ve Dubrovnik olmak üzere Avrupa'ya ihraç edilen fazlaca talep edilen mallar arasında yerlerini aldı⁹⁵. Benzer durum XVIII. yüzyılda da küçük değişikliklere uğrayarak devam etti. XVIII. yüzyılın ortalarında İzmir'den yapılan

⁹² Çınar Atay, “Metropolleşmeye Doğru İzmir”, *Ege Mimarlık Dergisi*, Sayı:2, 1991, s. 43- 44.

⁹³ Abdullah Martal, *a.g.e.*, s.121.

⁹⁴ İzmir'den sevk edilmek üzere Büyük Menderes Havzası'ndan İmare-i Amire için gerektiğinde Bozdoğan'dan İstanbul'a 5000 mavna urgan da sevk edilmekteydi. Mübahat Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 35-36.

⁹⁵ Abdullah Martal, *a.g.e.*, s. 121; 15. ve 16. yüzyıla kadar İzmir'de ekonomi hemen hemen tümüyle Türklerin elindeyken, 17. yüzyılın başlarında, İzmir'de 16 yabancı devletin konsolosluğu bulunuyordu. İngiltere'de 50 büyük İngiliz firması bir araya geldi ve İngiliz Levant Kumpanyası'nı kurdu. Kısa bir süre sonrada Fransızlar Levant Kumpanyasını kurdu. İzmir, özellikle 17. yüzyıldan sonra Avrupalı iş adamlarının toplandığı bir iş merkezi haline geldi. Avrupalı firmaların rekabeti karşısında varlık gösteremeyen Türk firmaları çok küçülerek işlerini yürütebiliyorlardı. Türk iş adamları lisan farkları ve din farkları yüzünden yabancı iş adamları ile kaynaşma imkanı bulamıyor, yabancılar daha çok Rumlarla ve Ermenilerle çalışıyorlar ve İzmir'de iş imkanlarının olduğunu gören pek çok Rum İzmir'e üşüşüyordu. Geniş bilgi için bkz. Melih Gürsoy, “*Son Yıllarda İzmir'de Ekonomi*”, *a.g.m.*, s. 81-82. İzmir'in 17. ve 18. yüzyılda Avrupa'nın artan hammadde ve gıda maddeleri talebini karşılamakta ilk yönelinen alanlardan biri olması sahip olduğu levant faktöründen kaynaklanıyordu. Levant ticaretini denetlemekle İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar yarışlıyordu. İngilizlerin 1581'de, Fransızların 1666'da kurdukları “*Levant Company*”ler ticaret tekellerine sahiptiler. Bu nedenle kendilerine üs olarak seçtikleri limanlar birden yörenin ticari merkezi oldu. Nedim Atilla, *İzmir Demiryolları*, İzmir, 2002, s.31; 1756'da 239 olan İzmir limanına gelen gemi sayısı 1776'da 306'ya yükselmişti. İzmir'de Fransız üstünlüğü bu dönemde belirgin bir haldeydi. Limana gelen gemilerin yaridan çoğu Fransız bandıralıydı. Fransızları İngiliz, Hollandalı ve Dubrovnikli tüccarlar izliyordu. Abdullah Martal, *a.g.e.*, s.72. Bu dönemde Batı Anadolu'da yaşanan ticari patlama gayet iyi belgelenmiştir. Öyle ki İzmir'den ihraç edilen malların değeri 1775-1877 arasında ona katlanmıştı. İzmir'e 18.yy sonlarında gelen bir seyyahın izlenimlerine göre, değiş tokuşun hiç durmadığı İzmir şehrinde insanlar ticaretten başka bir şey düşünmüyorlar, kafaları üzüm ve incirle dolu, yürekleri pamuk ve çuha ile sarmalanmıştı. Reşat Kasaba, “Batı Anadolu'dan Göçmen Emeği”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti Ve Ticari Tarih*, (Editörler: Çağlar Keyder- Faruk Tabak), Çev. Zeynep Altok, İstanbul, 1998, s.120.

ihraç ürünleri arasında mısır, üzüm, susam, incir, baklagil, tütün, pamuk, afyon ve kahve başta geliyordu⁹⁶.

R. Kasaba'nın da belirttiği gibi Osmanlı devleti iç pazarları 1820'lere kadar ithal mallarına pek de açık değildi. Bu nedenle şehir ve kırsal bölgelerdeki üretim faaliyetleri dünya ekonomisindeki değişikliklerden pek etkilenmedi. Bu durumda da yerel halkın dış pazarlara veya merkez bölge ekonomilerine bağımlı olduğunu söylememiz oldukça zordur⁹⁷. XVIII. yüzyıl boyunca limana giriş çıkışların çok yoğun olması dolayısıyla İzmir gümrüğü sultanın hazinesine büyük ölçekte bir girdi sağlamaktaydı; gemilerle taşınan bu mallar arasında İran ipek ürünlerinden İzmir'in art alanında yer alan vadilerden gelen çeşitli pamuklulara kadar zengin dokuma ürünleri yer almaktaydı⁹⁸. Bölgedeki bu ekonomik değişimlerin yol açtığı yansıması Tokat üzerinden Bursa'ya gelen kuzey kervan yolunun gelişerek bir yanda Bursa-İzmir bağlantısının yoğunlaşması, öte yandan Ege'ye dökülen Büyük ve Küçük Menderes vadileri içinden İzmir Hinterlandına bağlanan kervan yollarının gelişmesi yönünde oldu⁹⁹. Özellikle İzmir'in Büyük Menderes vadisine ulaşan İzmir-

⁹⁶ Gülçin Uzuntepe, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın-Kasaba (Turgutlu) 1856-1897*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniv., Sos. Bil. Ent., (Dan: Cahit Bilim), Eskişehir, 2000, s.94.

⁹⁷ Kasaba, *a.g.e.*, s. 37. Osmanlı İmparatorluğunda ticari açıdan aktif bölgelerin, İmparatorluk denetimindeki bir ticaret sistemindeki ara istasyonlar olmaktan çıkıp özel girişimciler, Şirketler vb. için zenginlik kaynağına dönüşmesi, XVIII. yüzyıl ortalarında imparatorluğun yaşadığı kapitalist dünya ekonomisine katılma sürecinin bir sonucuydu. Osmanlı bölgelerini ve ağlarını küresel ticaret döngülerine bağlamanın yanı sıra, bu tür bir hareket, üretimin örgütlenmesinde ve hem bölgesel hem de toplumsal hiyerarşilerde ciddi değişiklikler anlamına geliyordu. Benzer konumdaki diğer bölgelerde olduğu gibi, Batı Anadolu'da – İzmir ve art alanında- dünya ekonomisine katılma adımları, kendini her şeyden önce ticaretin artmasında göstermekteydi. Reşat Kasaba, “Sivil Toplumun Ekonomik Temelleri: Batı Anadolu Ticaretinde Rumlar”, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*, İstanbul, 2005, s. 75-76.

⁹⁸ “*Angelicus Maria Myller'in İzmir, Ekim-Kasım 1726*”, İlhan Pınar, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler Ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir 1608-1908*, İzmir, 2001, s. 60.

⁹⁹ İlhan Tekeli, “*Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19. Yüzyıldaki Dönüşümü*”, *a.g.m.*, s. 79. Antikçağda önemli merkezlerden Sardis'i Ephesos'a bağlayan yol Küçük Menderes Havzasından geçirdi. Sahil bölgesini iç kesimlere bağlayan bir başka yol da, İzmir'den başlayarak, Gediz havzasını izler, Afyon'un güneydoğusunda Büyük Menderes üzerinden gelen yollarla birleşerek Orta Anadolu'ya bağlanırdı. Orta Anadolu'nun önemli ticari merkezi Bizans çağıının Kayseri şehri idi. Roma döneminde de bilinen bu yol Bizans'ın son dönemlerinde kan kaybına uğramış olmalıdır. Türklerin Anadolu'da ki ticari hayata katkılarıyla bu eski yollar yeniden önem kazandı. Geçmişte Kayseri'den gelerek İstanbul ve Halep'e uzanan bu yol yeniçağlardan itibaren İzmir limanına bağlanmasıyla önemini artırdı. Bu hat üzerinde Aydın- İzmir, Aydın- Kuşadası arasında Kayserili tüccarların faaliyetlerini Osmanlı belgelerinde izleyebiliriz. XIX. Yüzyılın sonlarında bile bölgeler arası ticaretin en uzak noktalarından biri Kayseri idi. Geniş bilgi için lütfen bkz. Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *a.g.e.*, s. 30

Aydın Demiryolu inşa edilmeden önce Kuşadası'ndaki liman Selçuk'un yerini alırken; İzmir, Batı Anadolu'da tartışmasız önemli bir liman kenti konumuna ulaştı. Hatta Kuşadası, Menderes vadisi ticareti için bir zaman İzmir'le rekabet bile etmeye çalıştı. Ancak demiryolunun temin ettiği üstünlük İzmir'i rekabet edilemez bir konuma taşıdı¹⁰⁰. İzmir'i, Efesos (Selçuk), Meander (Menderes) vadisi, Apameia (Dinar) ve Celeneae ile birleştiren yol güzergahı demiryolunun yapımı ile Scalanova'yı (Kuşadası'nı) tamamıyla hesaptan çıkararak bütün *Meander Vadisi*'nin ticaretini İzmir'e geçirdi¹⁰¹. XX. yüzyılın başlarında bile hala "*Kuşadası limanı mücavir kazalarının mahreci iken İzmir- Aydın Şimendifer hattının uzatılması üzerine ticaretin sekteye uğradığı, buralarda yaşayan ahalinin ticaret yapamaz olmalarından dolayı şuraya buraya dağılmaya başladığı ve bunun önlenmesi için Aydın hattının Ayasuluğ mevkiinden Kuşadası'na bir şube olarak uzatılması*"¹⁰² talep ediliyordu.

XIX. yüzyılın ilk yarısında İzmir'in dış ticaret yapısını belirleyen iki önemli gelişme 1825'te *Levant Company*'nin kendisini dağıtması ve 1838 *İngiliz Osmanlı Ticaret Anlaşması*'nın yürürlüğe girmesi oldu. İki yüz yıldır İngiliz Osmanlı ticaretinin tekeli elinde tutan *Levant Company*, çıkarları İngiltere'nin yükselen sanayi burjuvazisinin çıkarlarıyla çelişince, bunların baskısı ile kendisini dağıtma kararı aldı¹⁰³. Akdeniz ticaretindeki tekelin bu şekilde kalkması Türkiye'deki İngiliz tüccarlarını rahatlatı ve hemen aile şirketleri kurulmaya başlandı. İstanbul, Halep ve İzmir'de İngilizlere ait pek çok şirket kuruldu. Bunlar arasında 1811 yılında İzmir'e yerleşen Charlton Whittall tarafından kurulan Whittall ve ortakları şirketi ile ardından Lee ve Barker ailelerinin kurdukları ticaret evleri birlikte İzmir'in İngiltere ile olan ticaretini yürütmeye başladı. 1827 yılında, Fransa'dan gelen Charnaud ve La Fontaine aileleri, Whittall, Lee ve Barker aileleriyle karışarak kısa sürede güçlü bir ticaret ağı kurdu. 1840 yılında İzmir'deki İngiliz ticaret evleri faaliyetlerini Rum-Ermeni ve Yahudi komisyoncular aracılığıyla yürütüyorlardı. Rumlar ve Ermeniler Avrupa sermayesinin Batı Anadolu'ya girmesi ve yerleşmesi sürecinde önemli bir

¹⁰⁰ J. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (çev. Mihri Pektaş)İstanbul, 1961, s.60-61. Kuşadası 19. yüzyıldan itibaren bazı tarımsal ürünleri, zımpara madenini ve canlı hayvan ticaretini sağlayan yerel ticari liman özelliğini yitirdi. Füsun Soykan, *a.g.m*, s. 460.

¹⁰¹ J. M. Ramsay, *a.g.e*, s. 60- 61.

¹⁰² *B.O.A.* DH. MKT., 1128/ 51 (1906)

¹⁰³ İlhan Tekeli, *a.g.m*, , s.79

rol oynadı. Bölgenin gelenek ve görenek, dil ve ticari deneyimlerini bildikleri için Avrupalılarca vazgeçilmez bir rol oynadılar¹⁰⁴. Dolayısıyla İzmir'deki yabancı tüccarlar Batı Anadolu'daki üretim merkezleriyle doğrudan ilişki kuramadılar; artalandaki işlemler için başlangıçta yerel tüccarlarla işbirliği yapmak zorunda kalmışlardı¹⁰⁵.

1838 Ticaret Anlaşmasına kadar yabancıların doğrudan iç ticaret yapmaları yasaktı. İngiliz tüccarları gerek tarımsal ürünleri kırsal alandan toplarken ve gerekse ithal malları İzmir ve art alanına ulaştırırken Rum ve Ermeni aracılar kullanıyorlardı. 1838'den sonra bu yasak ortadan kalkınca İngiliz sermayesinin doğrudan aracısız pazara girmeye çalıştığı görüldü. Bu amaçla İngilizler 1843'te *İzmir Ticaret Bankası*nı kurdu. 1860'larda önce Credit Lyonoise, sonra Osmanlı Devleti Bankası vb. bankalar İzmir'de gelişmeye başladı. Bankalar yabancı sermayeli tüccarların göreceli olarak düşük faizlerle kredi sağlanmasına ve yerel aracılarla yarışmasına olanak verdi. Yabancı ve Levant sermayesinin ticarete artan denetimi yerli Rum ve Ermeni aracılarla çatışmayı artırdı¹⁰⁶. Ticaret kendi içinde farklılaştı ve örgütlendi. En büyük ihracatçılar, bankalarla, sigortacılarla ve dış ticaret çevreleri ile en iyi temas kuran yabancı tüccarlar ve onların şirketleri olmaya başladı¹⁰⁷. XVII. yüzyılda İzmir ve art bölgesi, Avrupa tarafından istenen tarım ürünlerini üretmeye yönelmiş, İzmir şehri bunları dışa pazarlayan erken dönem modern bir Avrupa şehri olmuş ve bölgeyi kontrol eden bir konum kazanmış, XVIII. yüzyılda gelişimin sadece derecesi artarken tür değişimi olmamış ve aynı durum XIX. yüzyılda da devam etmişti¹⁰⁸.

Henüz İzmir-Aydın ve İzmir- Kasaba demiryolları devreye girmemişken, İzmir'e getirilen ve buradan ihraç edilen eşya, mal vs. miktarı 879 bin 380 tonlatoydu ve değeri 5 milyon liraya varıyordu. Anadolu'nun verimli topraklarında yetişen ürünlerin bir çoğu ihraç edilmek üzere İzmir limanına getirilirdi. Başta zahire olmak üzere İzmir limanına taşınan mallar yolların yeteri kadar düzgün olmaması yüzünden araba kullanılamamakta ve çok masraflı olan hayvanlarla nakil edilmekteydi. Deve, at vesaire üzerinde taşınan mallar yollarda bozulmakta,

¹⁰⁴ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s.16-18.

¹⁰⁵ Reşat Kasaba, *a.g.e.*, s.66

¹⁰⁶ İlhan Tekeli, *a.g.m.*, s.79-80

¹⁰⁷ Mübeccel Kıray, *a.g.e.*, s.28.

¹⁰⁸ Çınar Atay, *a.g.m.*, s.44

zedelenmekteydi¹⁰⁹. İzmir ve art bölgesinin verimi *üniform* [tek biçimli] değildi ve ayrıca ürünlerin şehre akışı değişik tarifelere sahipti¹¹⁰. 1885 yılında, İzmir'den uzaklığı 112 km olan Aydın'dan İzmir'e deve taşıma ücreti 69 şilin*, ton başına diğer yerlerden mal taşıma ücreti 77 şilin civarındaydı¹¹¹. 1838 yılı İzmir ve art alanının ekonomik anlamda değişen düzeninin kırılma noktasını oluşturdu. İzmir'e bol miktarda ucuz sanayi ürünleri taşıyan yabancı ticaret gemileri, ambarlarını İzmir ve art alanının zengin tarım ürünleriyle ve çeşitli ham maddelerle doldurarak geri dönüyorlardı. Böylece İzmir, dünya kapitalist sisteminin çarkları arasına girmiş bulunan Osmanlı İmparatorluğunun, bir açık liman kenti kimliğine bürünmeye başladı¹¹².

XIX. yüzyılın ortalarına kadar ticaretin kendi iç örgütlenmesi de dönemsel olarak büyük değişimler yaşadı. Batı Avrupalılar XVII. yüzyılın ilk yıllarında yerel üreticilerden, başta pamuk olmak üzere tarım ürünlerini, kumaş ve diğer mallar karşılığında doğrudan satın alabiliyorlardı. XVIII. yüzyılda ise durum değişti ve artık İzmir dahil tüm büyük Osmanlı limanlarında yerel üreticilerle Avrupalı tüccarlar arasında gayr-i müslim tüccarların aracılık etmesi ağırlık kazandı. XIX. yüzyılda ise, yerel üreticilerle doğrudan ilişki kurma hakkını elde eden Avrupalı tüccarlar, gayr-i müslim tüccarları aracı olarak kullanıp Batı Anadolu'nun iç bölgelerine yollamayı tercih etti¹¹³. XIX. yüzyılda ticaretin kendi iç çatışmalarını da taşıyan örgütlenmenin arkasında ulusal ve etnik farklılaşmalara dayanan kademeli bir yapının varlığı tespit edilmektedir. Bölgenin dış bağlantıları genellikle yabancı sermaye tarafından kuruldu, bölge içinde üst düzey aracılık işlevleri Rum ve Ermenilerce denetlenirken, Türklere de daha alt kademe ticaret işlevleri kaldı¹¹⁴. 1849 yılında İzmir'de 202 olan İngiliz tüccarların sayısı 1855'te 919'a ve 1856'da 1.061'e yükselmekle birlikte, hemen hemen tümü ihracat ve ithalat ile uğraşan İngiliz tüccarları bütün mallarını

¹⁰⁹ Haydar Kazgan, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, İstanbul, 1995, s.117

¹¹⁰ Çınar Atay, *a.g.m.*, s.44.

¹¹¹ Nedim Atilla, *a.g.e.*, s.54.

¹¹² Abdullah Martal, *a.g.e.*, s.77.

¹¹³ Elena Frangakis- Syrett, "İzmirde Pamuk Ve Kumaş Ticareti", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti Ve Ticari Tarım*, (Ed. Çağlar Keyder- Faruk Tabak), Çev. Zeynep Altok, İstanbul, 1998 s.116.

¹¹⁴ İlk ihracatçı Türk firması Mehmet Suphi Efendi bir Ermeni ortakla ancak 1881'de kurulabilmişti. Yahudiler de genellikle Rum ve Ermenilere göre Türkler gibi geride kalanlar arasında bulunuyordu. Türklerin 19.yüzyıl sonunda artmakta olan etkinliği 1894 yılında Hububat borsasının kurulmasında da gözlenmektedir. Geniş bilgi için bkz. İlhan Tekeli, *a.g.m.*, s. 80

İngiltere'den getirtiyorlar ve kendi ticaret evleri aracılığıyla Rum ve Ermeni komisyonculara devrediyorlar ve bu komisyoncular aracılığıyla da ihraç edecekleri tarımsal ürünleri satın alıp ülkelerine gönderiyorlardı¹¹⁵.

İzmir, doğal kaynaklar açısından çok fazla zenginliklere sahip bulunan Batı Anadolu'nun dışadönük uygun bir limanı olması ve uzak mesafeli kervan yollarını denizle birleştiren coğrafi konumu sayesinde, XIX. yüzyıla kadar uzanan süreçte günden güne gelişerek Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca ticaret limanlarından biri durumuna geldi. Avrupa sanayi devriminin yol açtığı gelişmelerinde etkisiyle, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu kapitalist dünya düzeniyle hızlı bir bütünleşme sürecine girdi. Sözü edilen süreçte gerçekleşen değişimin dinamiği, karşılıklı etkileşime dayanan hızlı nüfus artışı, yabancı sermaye yatırımları ve ticaret hacmindeki genişlemeyle kendini gösterdi¹¹⁶. Bu büyüme seyri içinde İzmir, yarı gelişmiş bir metropoliten merkez özelliği kazandı¹¹⁷. XIX. yüzyılda ticaretin örgütlenmesindeki bu değişmelerin yanı sıra bileşimi ve yöneldiği dış ülkeler arasındaki dağılımı da önemli değişmeler gösterdi.

XIX. yüzyılın başlarında İzmir'in dışa sattığı ürünler tarıma dayanıyordu. Pamuk ipliği kuru incir ve üzüm, arpa, ham ipek sünger ve halı dışsatımı yapılan başlıca maddelerdi¹¹⁸. XIX. yüzyılın başlarında pamuk yüzyıl ortalarındaki değerinden çok daha düşük durumdaydı. Amerikan pamuğu hem kalitece iyi hem de fiyatça daha ucuzdu. Dış talebin azlığı Türkiye'deki pamuk fiyatlarında büyük düşüşleri de beraberinde getirdi ve yerel gereksinimler dışındaki amaçlar için pamuk yetiştirmek kâr getirmez oldu¹¹⁹. İzmir-Aydın ve İzmir- Kasaba demiryollarının ileride sağlayacağı etkiyle; 1839'da 53 milyon frank olan İzmir ticareti, 1855'de 120 milyon franka kadar yükseldi ve bundan sonra da hiçbir zaman 100 milyon frangın altına düşmedi¹²⁰. 1840-1860 yılları arasında İzmir'in tarım ürünleri ihracatı içinde önde gelen en önemli ürünlerden kökboya bitkisi, XIX. yüzyılın sonlarına doğru

¹¹⁵ Musa Çadırcı, *a.g.e*, s. 362-363.

¹¹⁶ Abdullah Martal, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Sosyo-Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişmeler", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C. 1, Sayı. 3, İzmir, 1993, s. 117.

¹¹⁷ Erkan Serçe, "İstatistiklerle İzmir (1917- 1918)", *Kebikeç Dergisi*, IV/2, Ankara, 1996, s.159.

¹¹⁸ Musa Çadırcı, *a.g.e*, s.362.

¹¹⁹ Orhan Kurmuş, *a.g.e*, s.61.

¹²⁰ Muhteşem Kaynak, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına Bir Bakış", *Kent Kültürü Dergisi*, Sayı. 1, Nisan-2000, s.143

Avrupa’da sentetik boyaların gelişmesi üzerine hızla önemini kaybetmeye başladı¹²¹. Özellikle bu dönemde İzmir’in ihraç malları arasında kentin art alanından başta dana derisi¹²² ve afyon üzüm, incir fazlaca talep edilen ürünler arasında yerlerini aldı. Bu ürünler yüzyılın sonuna kadar önemini korumaya devam etti. Palamut XIX. yüzyıl boyunca ilk dört ihracat maddesi içinde yer aldı. Bu mallar arasında arpa ve pamuk da her zaman önemli bir paya sahip oldu. İzmir limanından yapılan ihracat büyük ölçüde İngiltere’ye yöneldi. 1860’larda dış ticaretin yarısından fazlası İngiltere’nin denetimindeydi. İngiltere’yi izleyen iki ülke Fransa ve Avusturya genellikle toplam olarak yüzde 30’lar düzeyinde bir paya sahipti¹²³.

Yüzyılın sonuna doğru bu üç ülke üzerinde yoğunlaşma düşmeye başladı ve Almanya, ABD, Hollanda, İtalya, Rusya gibi ülkelerin İzmir limanından ihracat örüntüsünün içine girmesiyle, ihracat bileşimi adı geçen ülkeler arasındaki dağılımı yaygınlaştırdı¹²⁴. XIX. yüzyılın sonlarına doğru kökboya, kuru üzüm, incir, arpa, zeytinyağı İngiltere’de afyon, meyankökü ve yünde Amerika; pamukta İspanya; susamda Fransa; deride Avusturya-Macaristan en büyük alıcı konumundaydı. Yüzyılın sonlarına kadar İncir, arpa ve halıda İngiltere, meyankökü ve yünde Amerika hemen hemen tek alıcı konumlarını sürdürdü¹²⁵. İzmir kentinin özellikle bütün ulaşım yollarının birleştiği bir yerde bulunması, kentin ithalat ve ihracat merkezi olarak yükselmesine yardımcı oldu¹²⁶. Anadolu mahsulü İzmir limanı aracılığıyla ihraç olunurken, yabancı bandıralı gemilerden alınan emtia da, yine İzmir iskelesinden ithal olunurdu¹²⁷.

Osmanlı Devleti, İzmir’den kentin çevresi ve art alanındaki tarımsal ürünleri ihraç ederken, başta İngiltere, Fransa, Avusturya olmak üzere Avrupa ülkelerinden dokuma ürünleri, giysi, silah, mobilya, makine, saat, çeşitli aletler, telgraf telleri, ecza maddeleri, şeker, baharat ve ayrıca kömür ile çeşitli madenleri ithal ediyordu¹²⁸.

¹²¹ Tekeli, “Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19.Yüzyıldaki Dönüşümü”, *a.g.m.*, s.80

¹²² Orhan Koloğlu, “İlk İzmirli Gazeteciden İzmir Haberleri”, *Son Yüzyıllarda İzmir Ve Batı Anadolu Sempozyumu Tebliğleri*, Haz. Prof. Dr. Tuncer Baykara, İzmir, 1993, s.147

¹²³ İlhan Tekeli, *a.g.m.*, s.80

¹²⁴ Abdullah Martal, *a.g.e.*, s. 104; ve ayrıca bkz. İlhan Tekeli, *a.g.m.*, s.80

¹²⁵ Abdullah Martal, *a.g.e.*, s.95.

¹²⁶ Bülent Varlık, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu’da Yayılması*, Ankara, 1976, s.52

¹²⁷ Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü, *İzmir 1905*, (Haz. Erkan Serçe), İzmir, 2000, s.102.

¹²⁸ Paul Dumont, “Tanzimat Dönemi (1839- 1876)”, Haz. Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Çev. Server Tanilli, İstanbul, 2002, s.105; Orhan Koloğlu XIX.yüzyılın ilk yarısında İzmir’e mal getiren gemilerin çıkış limanları ve İzmir iskelesinden ithal edilen ürünlerin isimlerini

XIX. yüzyılın ortalarında İzmir'in dört büyük devletten yaptığı İthalat sıralamasında % 35,5'lik payda İngiltere 1. sırada , % 19,5 payla ABD 2. sırada, % 6,9 payla Rusya 3. sırada, % 6,7 payla Fransa 4. sıradaydı. Yüzyılın ortalarında İzmir'in ithalatında en yüksek pay 176.480 sterlin ile pamuklu mamullere aitti ve bunun 84.000 sterlinlik kısmı İngiltere'den ithal edilmişti. Kahve 129.840 sterlin ile ikinci sırada geliyor, bunu tümü Fransa ve Avusturya'dan ithal edilen yünlü mamuller 51.132 sterlin ile izliyordu. Ardından % 60'ı İngiltere'den ithal edilen 50.676 sterlin değerinde demir ve çelik geliyordu¹²⁹.

İzmir ve art alanının sanayi kapitalizmine ticaret yoluyla eklemenebilmesi için haberleşme ve ulaşım kanallarının yeni teknolojinin olanakları içinde kurulması gereği doğdu. Posta tatarlarına ve menzillere dayanan Osmanlı devleti posta sistemi, haberleşmeyi esas olarak devletin tekelinde tutuyordu. Levant Company ve tüccarlar bu sistemden bazı yollarla yararlanmak olanağı buluyorsa da serbest ticaretin bu koşullarda gelişmesi olanağı yoktu. 1840'lı yıllarda yerli ve yabancı posta idareleri İzmir'de çalışmaya başladı¹³⁰. İzmir'de yerleşen banka, borsa gibi daha gelişmiş örgütleri gerekli hale getiren ticaret ve ticaret ile ilgili bütün kurumların işleyebilmesi hatta ulaşım düzeni ve limanın ticari bakımdan veriminin artırılması için, modern bir haberleşme ağının gerekliliği ortaya çıktı. Bölgeden dışarı ihraç edilecek *artık ürünün* önce yerinin ve ardından miktarının tayini ve değerlendirilmesi, ondan sonra

vermektedir. Buna göre Liverpool (2 İngiliz gemisi): pamuk ipliği, kahve, fayans, levha demir, kömür, zaç yağı, cochenille, çeşitli mallar; Londra (İng.g.) : kahve, kalay, bira, şeker, demir, zaç yağı, canelle, pimart.; Glasgow-Livorno-Cenova-Malta (İng.g.) demir, şeker, ipekli, bardak, şarap, cam eşya, fes, indigo, malta taşı, cochenille; Cezayir (İng.g.) : şarap, rom; İstanbul (İng.g.) : Trieste (Avus.g.) : kumaş, manifatura, ilaç, levha; Amsterdam (Hol. G.) : çivi, kumaş, sipariş mallar; Boston (ABD.g.) : kahve, indigo; New York (ABD.g.) : kahve, şeker, melas, kimyevi madde, bakam ağacı, bar croûte; Kardi (2 İng.g.) : demir; Beyrut (Avust. G.) : çeşitli. Koloğlu, *a.g.m.*, s.145.

¹²⁹ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 28.

¹³⁰ İlhan Tekeli, *a.g.m.*, s. 80.

ticarete konu edilmesi çok daha uygundu¹³¹. Osmanlı devleti topraklarında modern haberleşme aracı olan telgraf şebekesinin kurulmaya başlanması Kırım savaşı sırasında 1854'te olmuştu¹³². İzmirli tüccarların istekleri üzerine İzmir'e bir telgraf hattı çekilmesi kararlaştırıldı. Özellikle İzmir'in artalanıyla demiryolu sayesinde tarımsal üretim ve ticareti açısından bütünleşme sürecinde İzmir'in Avrupa'ya denizaltı telgraf kablosuyla, ülkenin diğer yerlerine de telli telgraf ile bağlanması sağlandı¹³³. *İzmir'den Dersaadet'e kadar temdid ve inşa olunacak olan telgraf hattı için* İzmir valisinin teknik anlamda yardım isteme talebinin tarihi göz önünde bulundurulacak olursa 1865'de İzmir- İstanbul arası ilk telgraf hattı çekildi¹³⁴ 1866'da İzmir- Menemen telgraf hattı Aydın'a kadar uzatılarak¹³⁵ İzmir'in yakın art alanıyla ticari işlemlerinin hızlandırılması ve artırılmasında yeni bir aşama sağlandı¹³⁶. 1868 yılında İngiltere'nin İzmir'deki konsolosu Cumberbatch raporunda Çanakkale üzerinden İstanbul'a, Aydın'ın iç kısımlarına, Çeşme ve Turgutlu'ya uzanan telgraf hatlarının işlerliği üzerine bilgi vermekte ve bu hattın kış ayları boyunca sürekli olarak bozulduğunu belirtmekteydi¹³⁷.

Yabancı sermayenin Osmanlı devletinin ulaştırma yapısında uyandırdığı en büyük gelişme demiryolu yapımıydı. 1856 yılından sonra çeşitli Avrupa sermaye grupları Osmanlı Hükümetinden demiryolu yapım ve işletilmesi için çeşitli imtiyazlar aldı. 1915'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda inşa edilen 6.107 km'lik demiryolunun 4.037 km'si yabancılarca yapılmış ve işletilmişti. Bu yapımlarda Osmanlı devleti hükümeti km. başına belli bir hasılatı garanti etmekte, yabancı girişimciler zarar olasılığından kurtarılmaktaydı¹³⁸.

Demiryollarının yapımı Avrupa'da anonim şirketlerin gelişmesi ve 1850 sonrasında kapital ihracının başlamasıyla yakından ilişkiliydi. İzmir-Aydın demiryolu imtiyazı İzmir'deki 4 İngiliz tüccarına % 6 kâr garantisiyle 1856 yılında verildi. Bu grup imtiyazı İngiltere'de kurulan İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi'ne

¹³¹ Mübeccel Kıray, *a.g.e.*, s. 29.

¹³² Mübahat Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 133.

¹³³ Nedim Atilla, *a.g.e.*, s. 139.

¹³⁴ *B.O.A.*, A. MKT. MHM., 327/ 92 (1865)

¹³⁵ Abdullah Martal, *a.g.e.*, s. 56.

¹³⁶ Mübahat Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 127- 128

¹³⁷ *Accounts and Papers*, Vol. 59, Smyrna, 1868, s. 82

¹³⁸ Y. Sezai Tezel, *a.g.e.*, s.81.

sattı¹³⁹. Osmanlı Devleti'nde ilk demir yolu olan bu hat 1857'de döşenmeye başladı ve çeşitli güçlüklerden sonra ilk bölüm olan İzmir-Torbalı hattı 1860'da işletmeye açıldı. 1858'de 88 maddelik yeni bir sözleşmenin imzalandığı İzmir-Aydın hattı 1866'da tamamlandı¹⁴⁰.

1870'li yıllara kadar deniz ticareti doğal limanlardan yürütülüyordu. Bu yıllarda mühendislik projeler ile doğal koşulların değiştirilmeye başladığı görülmektedir¹⁴¹. İzmir bu süreçte Anadolu'nun en önemi ihraç limanı olması dolayısıyla rıhtıma kavuşması da diğer rıhtımlara nazaran daha erken oldu. Bunda şüphesiz İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba Demiryollarının da rolü vardı. Aydın Demiryolu'nun ilk kısmının bitirilmesiyle beraber Tuzlaburnu (Alsancak) ile Kışla (Konak) arasında bir kordon yapılması fikri gündeme geldi (1862), 1867'de Marsilyalı M. M. Dussaud kardeşlere İzmir Limanı ve rıhtımının yapılması imtiyazı verildi¹⁴². Rıhtım yapılmazdan önce gelen gemiler kıyıya önden veya arkadan mümkün olduğu kadar sokuluyor, getirdiği malları kendi vinçleri ile şallara veya mavnalara boşaltıyor, onlarda kıyıda ihracat ve ithalat işleriyle uğraşan tüccarların yaptığı derme çatma ahşap iskelelere getiriyordu. Bu işlemlerden sonra devreye hamallar giriyordu. İskelelerden kıyıda binaların anbar yerine kullanılan alt katlarına sırtta taşıyorlardı. Gemilere taşınacak mallar da aynı şekilde işlem görüyordu. Bu tarz zahmetli olduğu kadar çok da fireli oluyordu. Çuvallar ve kutular sık sık düşüp zararlar meydana geliyordu. Gemiler bu nedenle limanda uzun süre bekliyor fazla liman vergisi vermek zorunda kalıyorlardı. Tüm bu sorunları çözmek için rıhtım yapımı imtiyazını alan bu şirket 30 yıl süreyle toplanacak verginin % 12'sini devlete; % 8'ini İzmir Belediyesi'ne vermeyi taahhüt etti ve liman 1875'te çalışmaya başladı¹⁴³.

İzmir özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinde artalanıyla telgraf hatları, demiryolları, rıhtım vb. iletişim ve ulaşım kanallarıyla bütünleşerek, doğal kaynaklar açısından zengin bir bölgenin önem kazanan bir ticaret merkezi haline geldi. Bu durum, ticari yaşamın gerekleri ile ilgili olarak İzmir tüccarının taleplerini yavaş

¹³⁹ İlhan Tekeli, *a.g.m.*, s.80

¹⁴⁰ Abdullah Martal, *a.g.e.*, s.54.

¹⁴¹ İlhan Tekeli, *a.g.m.*, s. 81

¹⁴² Mübahat Kütükoğlu, *a.g.m.*, s.127-128.

¹⁴³ Cevat Korkut, "XIX. Yüzyılda İzmir'de Uygulanan Örnek Bir Yap- İşlet- devret Modeli: İzmir'de Rıhtım Yapımı ve İşletme İmtiyazı", *Ege Coğrafya Dergisi*, 13 (2004), İzmir, s. 1- 3

yavaş gündeme getirmeye başlamasına neden oldu. 1884’de *İzmir Ticaret Odası*’nın kurulması yönündeki girişimler sonuç verdi ve 1885’de resmen kuruldu. İzmir Ticaret Odası ilk kuruluş yılı içinde üzüm, incir, afyon gibi İzmir’in temel ihracat ürünleri üzerinde hile yapılmasını engelleme yönünde çalışmalarda bulundu ve bu ürünlerin ıslahına, bu ürünleri üretenlerin eğitilmesi ve aydınlatılmasına ilişkin çalışmalar yürüttü. Menafi Sandıkları’nın çiftçilere sarf edilememesinden dolayı kendilerine bağlanması ve bunun bankaya dönüştürülmesi yönünde ısrarlı çabaları oldu. İzmir Ticaret Odası tarıma çok büyük zararlar veren çekirge sorunuyla bizzat mücadelede yer aldı. Çekirgelere karşı mücadelede ilgili giderleri Menafi sandıklarından karşılanmak üzere çekirge tohumunun toplattırılmasının sağlanmasına ilişkin bir rapor hazırladıysa da beklenen sonuç alınamadı. İzmir Ticaret Odası’nın çalışmaları İzmir basınında, İzmir’den ihraç edilen ürünlerin piyasadaki fiyatlarını içeren ve ticaret Odası tarafından hazırlanan tablolarla yada bazı ürünler hakkında İzmir Ticaret Odası’nın yaptığı açıklamalarla sınırlı kaldı.

1891 yılında kurulması için çalışmalarına başlanan ve 1892’de faaliyete geçen *İzmir Ticaret Borsası*’nın gerek oluşum aşamasında yaşanan yoğun tartışmalarda gerekse de kuruluş çalışmalarında İzmir Ticaret Odası’nın görünmemesi dikkat çekiciydi¹⁴⁴. Ticaret ve Sanayi Borsası adı altında örgütlenen İzmir Borsası daha çok tarım ürünleri ile sınırlı kalan bir ürün deseni oluşturdu. 1897 yılında gazetelerde yer alan Borsa’da işlem gören ürünlerin listesi de bu durumu açıkça ortaya koymaktaydı. Listeye göre Borsa’da işlem gören ürünler arpa (yerli- Uşak), buğday (yerli- Uşak, Mersin, Rumeli), dakik (un), ırmik, kepek, çavdar, ak darı, mısır darısı, nohut, lobya (kuru fasulye), börölce, kenevir tohumu, burçak, anason, kum darı (beyaz- sarı), susam, bakla, haşhaş tohumu, zeytinyağı, pamuk, pamuk tohumu ve afyondü. Borsa bünyesinde gerçekleşen günlük işlemler ve oluşan

¹⁴⁴ İzmir’de Osmanlı Ticaret Odası’nın dışında Fransız, İngiliz, İtalyan ve Hollandalılara ait ticaret odalarının varlığını göstermektedir. Bunların en eskisi 1889’da kurulan Fransız Ticaret Odası’dır. Flemenk (Hollanda) Ticaret Odası 1903’te, İngiliz Ticaret Odası (British Chamber of Commerce of Smyrna) 1909’da kurulmuştu. Yabancı ticaret odalarının yönetim kurulunda yer alan üyelerinin kimliklerine ve uğraşı alanlarına bakmak Osmanlı Ticaret Odası’nın neden etkisiz kaldığı konusunda da fikir verebilecek düzeydedir. İzmir’in sahip olduğu ticari faaliyetlerin, özellikle de dış ticaretin tamamına yakını Whitall, Paterson, Alliotti, Barf, Pavlidis, Pagy, Athanasiadi, Ralli ve Solari gibi yabancı sermaye gurubunun önde gelen kişileridir. Bu isimler XX. Yüzyıl başlarında İzmir Zahiré Borsası’nı yönlendiren kişilerdi. Yine borsaya dahil olmayan incir, üzüm ve palamut ticareti de yine bu kişilerin tekelindeydi. *İzmir Ticaret Odası Tarihi: 19 Yüzyıldan 21. Yüzyıla*, İzmir, 2002, s. 33-42, 46 ve 47.

fiyatlar, İzmir’de yayınlanan gazeteler aracılığıyla kamuya duyuruluyordu. Böylece piyasanın arz ve talep hacminin günü gününe izlenmesi hedefine ulaşıldı. Dış piyasanın da izlenebilmesi amacıyla önemli yabancı borsa merkezleriyle ilişki kuruldu. Fakat tüm bunlara rağmen Batı Anadolu’nun asıl zenginliğini oluşturan ürünlerin başlıcaları olan kuru incir, çekirdeksiz kuru üzüm ve palamut gibi ürünlerin borsa dışında kalması İzmir Ticaret Borsası için büyük bir eksiklikti. 1895’te Borsa’da işlem yapan komisyoncular arasında tek bir Türk bile bulunmuyordu. İzmir’in finans piyasalarını yönlendiren ve denetleyen bankalar ve bankerlik tamamıyla Türk olmayan unsurların elindeydi¹⁴⁵. 1913- 1918 yılları arasında İzmir Vilayeti Mektupçuluğu görevinde bulunmuş Kamil Dursun da aynı konuda şunları söylemektedir: *“İzmir havalisinde yetişen mahsulâtımızdan incir ihracatı hemen umumiyetle Aram Hamparsun adında bir Ermeni’nin eliyle yapılıyordu. Üzümcülük bazı Frenk ve Rum firmalarının eliyle yapıldığı gibi, tütün, pamuk, hububat ve buna mümasil mahsulât-ı arziyenin ihracatı da hep o gibi firmalar tarafından yapılmakta ve ithalat işleri de tamamen ihracata müvazi bir şekilde cereyan etmekte idi. İzmir’de bazı Türklerin yapabildiği işler, ithalatçıların perakendeciliğini icradan ibaretti. Yine bu işlerin de ekseriyeti Rum, Ermeni ve Yahudi esnafın eliyle yapılıyordu.”* Nitekim İzmir Ticaret Borsası belli başlı ürünlerin işlem gördüğü dar bir çevreye hizmet edebilen bir konumda kalmış ve genel bir borsa olamamıştı. Tarım- ticaret ilişkilerinin çok kötü teamüllerle sürdürüldüğü, çarpık işlemlerin gerçekleştirildiği Doğu Akdeniz’in ünlü liman kentinde ticaret mantığı üreticilerin aleyhine çalışmaktaydı. Yörenin tüccarı ve komisyoncuları dünyada büyük rağbet gören çok değerli tarım ürünlerini üreticinin elinden yok pahasına almak için olmadık yöntemler geliştirmişler; özellikle üzüm, incir, zeytinyağı ve palamut gibi ürünlerin ticaretini borsa dışında tutmuşlardı. Bu ürünlerin ticareti geleneksel yöntemlerle sürdürülmeye devam etti¹⁴⁶.

¹⁴⁵ Sabri Yetkin- Erkan serçe, *İzmir Ticaret Borsası Tarihi*, İletişim yay., İzmir, 1998, s. 29- 55.

¹⁴⁶ İncir ve üzüm bilinçli olarak Borsa dışı bırakılmış, ticaretinde birçok olumsuzluklar yaşatılmıştır. Böylesi kazançla yetinmeyen, büyük incir tacirleri, bu emsalsiz ürünlerdeki gelirlerini daha da pekiştirmek için, tekelleşme yolunda çalışmalarda bulunmuşlar, sonunda halk arasında *“İncir Tröstü”* adıyla anılan İzmir İncir Şirketi’ni 1912 yılında kurmuşlardır. Bu oluşum, Batı Anadolu’nun iktisat tarihinde çok önemli olayların yaşanmasına neden olmuş; milli iktisat anlayışı çerçevesinde örgütlenme çabalarına girişen üreticiler yerel incir üreticileri, kooperatifleşme hareketini başlatmışlar, kooperatif bankacılığına kadar gidecek yolun taşlarını döşemişler, böylece iktisadi hayatta

Osmanlı ekonomisinin dışa açılması ve kapitalist dünya ekonomisinin merkezleri arasında kurulan ilişkilerde 1838 yılında ve takip eden tarihlerde Avrupa ülkeleriyle yapılan ticaret anlaşmaları, 1854’de başlayan dış borçlanma süreci, 1860’lardan itibaren İzmir’in art alanındaki vadilerde inşa edilen demiryolları ve yabancı sermayeye verilen çeşitli imtiyazlar Osmanlı devletinin batı bölgesinin dünya ekonomisine katılmasını kolaylaştıran koşulları yarattı. Demiryolu örneğinde olduğu gibi uluslar arası kapital birikimle işbirliği kurdu. Avrupa ekonomisiyle kurulan ilk temaslar XIX. yüzyıldan yaklaşık bir yüz yıl kadar önce başladı ve bölge üzerindeki Fransız ağırlığı İngiltere’ye geçti. Bu durum Osmanlı devletinin dünya ekonomisiyle ilişki kurmasında İngiltere’nin rolü, İzmir ve art alanında İngiliz sermayesinin de yayılıp güçlenmesini de beraberinde getirdi.

kurtuluşlarını gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Sabri Yetkin- Erkan serçe, *İzmir Ticaret Borsası Tarihi, a.g.e.*, s. 58- 70.

B. Değişim ve İç Dinamikler

I. Yabancı Sermaye ve Toprak

XIX. yüzyılda Batı Anadolu içine Aydın Vilayeti'nin tümü Hüdavendigar Vilayeti'nin güney ucu ve Konya Vilayeti'nin güney- batı kesimleri giriyordu. Bugünkü yönetsel sınırlara göre bu alan, İzmir, Aydın, Manisa, Uşak, Muğla, Burdur ve Denizli illerinin tümünü, Antalya, Isparta, Afyonkarahisar, Balıkesir ve Kütahya illerinin bazı bölümlerini kapsamaktaydı¹⁴⁷. Aydın Vilayeti 1864 tarihli “*Teşkilat-ı Vilayet Kanunu*” gereğince kurulmuş olup, İzmir, Aydın, Saruhan (Manisa) ve Menteşe (Muğla) sancaklarından oluşuyordu. 1890'da vilayet sınırına Denizli'nin de katılmasıyla sancak sayısı 5'e çıktı, vilayet merkezi İzmir Sancağıydı¹⁴⁸.

Bu geniş alanın merkezi konumunda Aydın Vilayeti bulunmakta, İzmir bu yerleşim yerlerinden gelen ürünlerin ihracatında ana liman görevini üstlenmekteydi. Çalışmamızın başında da belirttiğimiz gibi İzmir'in sahip olduğu bu geniş coğrafyaya dağılmış olan hinterlandının tümü üzerinde değerlendirme yapmanın bulunmanın sağlıklı tespitlerde bulunulmasına engel olabileceği, coğrafya ve sahip oldukları toprak yapısının farklılıklar göstermesi, buna bağlı olarak yöreden yöreye değişen tarım yöntem, teknik ve terimlerinin bulunması çalışmamızın İzmir ve yakın art alanıyla sınırlandırılmasını gerekli kıldı. Bu nedenle çalışmamızda Aydın vilayeti arazisi değil İzmir'in yakın art

XIX. yüzyılda İzmir ve art alanını gösterir harita

¹⁴⁷ Orhan Kurmuş, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁴⁸ Filiz Çolak, **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)**, D.E.Ü A.İ.İ.T. Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2005, s. 11.

alanında yer alan vadiler üzerindeki yerleşim yerlerinin tarımsal üretim ve ticareti esas alındı.

XIX. yüzyılın ortalarında İzmir ve çevresine ilişkin değerlendirmelerde bulunan pek çok yazar veya seyyah da İzmir'in yakın art alanı olarak Gediz ve Menderes havzalarına işaret etmektedir. Örneğin 1850'lerde İzmir ve çevresinde seyahat eden Rolleston'un ifadesine göre *"İzmir'e birkaç saatlik ulaşım mesafesinde olan bir-iki ova ile şehrin kendisinin sınırında bulunan ova, tarımsal üretim yapıldığı ölçüde her çeşit ürünü sağlamaktaydı."*¹⁴⁹. Döneme ilişkin ticaret ve endüstri kitaplarında da İzmir'in yakın art alanı olarak Gediz, Küçük ve Büyük Menderes vadileri gösterilmektedir. Aynı zamanda İzmir'in art alanında tarımın ticarileşen ürünlerinin bu havzalardan İzmir limanına gelerek ihracat değerlerini oluşturduğu üzerinde durulur¹⁵⁰.

XIX. yüzyılda sanayileşen Avrupa ülkeleri iktisadi örgütlenme ile ekonomilerinde büyük dönüşüm ve büyüme yaşadı. Bu dönüşüm ve büyümenin en önemli etkenlerinden biri tarımsal ürün talebinde görüldü. Bu bağlamda İzmir ve yakın art alanı tarımsal üretim ve ihracı bakımından batılı ülkelerin ihtiyaçlarına cevap veren cazip bir bölge olarak, Batı Avrupa temelli dünya ekonomisinin etki alanına girdi. İzmir ve art alanında Avrupa'nın tarımsal ürün talebinin artmasına bağlı olarak büyük bir ekonomik büyüme ve değişim yaşandı. Pamuk, meyan kökü, tütün, üzüm, incir, zeytinyağı, palamut vb. fazlaca talep edilen ürünlerin başlıcalarıydı. Patates gibi yeni ürünler de bölge tarımında önemli bir rol oynamaya başladı. Bu değişim Batı Anadolu'da daha önce mevcut olamayan bazı yapısal ve kurumsal faaliyetleri de beraberinde getirdi. Bu değişim sürecinin temelinde 1840'lardan itibaren serbest ticaret anlaşmalarının getirdiği hükümlerden ve Tanzimat dönemi politikalarından kaynaklanan gelişmeler söz konusuydu. 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile neredeyse tamamı tarımsal ürünlerden oluşan Osmanlı ihracatı üzerindeki yasaklama ve sınırlamaların yanı sıra karmaşık bir yapı gösteren ve esasen her malın üretildiği bölgede tüketilmesi amacına (iaşecilik/provizyonizm) yönelik olan iç gümrükler kaldırıldı; yabancı tüccara Osmanlı

¹⁴⁹ George Rolleston, *İzmir 1856*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İzmir, 2010, s. 22. Yazarın bahsettiği ovalar Büyük ve Küçük Menderesin suladığı ovalardır ve tarıma kazandırılırsa iyi gelir elde edilebileceğini söylemektedir.

¹⁵⁰ G. Bie Ravndal, *Turkey- A Commercial And Industrial Handbook*, Washington, 1926, s. 79

ülkesinde yetiştirilen yada işlenen her türlü ürünü satın alma hakkı tanındı; vergi ve gümrük kolaylıkları getirildi. Öte yandan Tanzimat'la birlikte devletin tarıma yönelik bilinçli politikaları görüldü. Öncelikle tarımı geliştirmek için politikalar oluşturacak ve uygulayacak bir tarımsal bürokrasi kuruldu. Tarımsal üretimin artırılması, çeşitlendirilmesi ve tarımsal üretim araçlarının ve yöntemlerinin modernleştirilmesi hedeflendi. Yüzyıl boyunca, üreticilerin tarımsal kredi taleplerinin karşılanması amacıyla resmi kredi kurumlarının oluşturulması, üreticilerin teorik ve pratik bilgi edinmelerini sağlayacak eğitim kurumlarının ve model çiftliklerin kurulması, atıl toprakların ve tohum, bitki ve hayvan ırklarının ıslahına çalışılması, öşür muafiyetleri ve çeşitli yarışmalar ile üretime teşvik sağlanması, tarımda yenilikleri yaygınlaştırmak için tarımsal araç gereçlere gümrük muafiyeti tanınması, devlet tekellerinin kaldırılması gibi politikalar izlendi. Bunların yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nda özel sermaye birikimine en büyük engeli oluşturan müsadere uygulaması 1840 tarihli Ceza Kanunu ile suç sayıldı¹⁵¹. Tımar sisteminin kaldırılmasından sonra özel mülkiyette yasal düzenlemelere gidildi, 1847 düzenlemeleriyle mülk sahiplerine tapuları verildi, 1858 yılında ise kapsamlı bir Arazi Kanunnamesi hazırlandı.¹⁵²

1858 Arazi Kanunnamesi ile toprakta küçük köylü mülkiyeti, olası mal varlığının büyümemesi için açık sınırlamalar getirilerek fiilen tanındı. 1867'de büyük bir ödün vererek Bab-ı Ali yabancılara Osmanlı İmparatorluğu'nda taşınmaz mal edinme hakkı verdi¹⁵³.

Bu yasanın çıkmasından çok önce İngilizler İzmir ve art alanında az da olsa toprak satın almışlardı. Yabancıların içerilerde satın aldıkları topraklar hızla genişledi ve 1860 yılında -yasanın çıkmasından yedi yıl önce- İngiliz konsolosu, büyük elçi Sir Henry Bulwer'e, bölgenin genel durumunun gün geçtikçe iyileşmekte olduğunu ama bu iyileşmeden yararlananların aslında Türkleri soyup soğana çeviren Hristiyanların olup, Gülhane Hattı şerifinin öngördüğü reformlarla beraber Hristiyanların tarımla ilgilenmeye başladıklarını, askerden dönen Türklerin köy ve

¹⁵¹ Murat Baskıcı, *Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1874- 1914*, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 58 (1), Ocak- Mart 2003, s. 31- 32.

¹⁵² Saadet Tekin, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Nazilli*, D.E.Ü. A.İ.İ.T. Enst., (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 1997, s. 102

¹⁵³ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, a.g.e.*, s. 48.

kentlerini tanınmayacak kadar değişmiş bulmaya başladıklarını; tarlalarını işlemek isteyen Türklerin hemen Hristiyan bir tefecinin pençesine düşerek eninde sonunda toprağını satmak zorunda bırakıldığını içeren ilginç raporu yollamak zorunluluğunu duyuyordu¹⁵⁴.

1858 Arazi Kanunu, tapu senedini muhakkak toprağı gerçekten ekip biçen kişinin alacağına dair açıkça bir şey belirtmiyordu. Kanunun 3. maddesi arazinin sahibinin, yani araziye ekip biçme hakkına sahip olan kişinin tapuyu alacağını belirtiyordu. 78. madde ise araziye sahip olan ve toprağı on yıl boyunca ekip biçen kişinin harç ödemeksizin tapu senedi alabileceğini öngörüyordu. Arazinin sahibi ile ekip biçen kişi arasındaki karışıklığa, hükümetin sahip oldukları eski belgelerle taleplerini destekleyenlere tapu verilmesine müsaade etme kararı da eklendi. Küçük üreticiye sağlanan bu koruma 116. madde ile zayıflatıldı. Kanun miri toprakların borç ödemesi için satışına ancak borç verenin araziye satma niyetinden borçluyu haberdar etmesi koşuluna bağlı olarak izin veriyordu. Arazilerin küçük üreticilerden büyük üreticilere geçişi, üreticilerin yerel ayandan ve tefecilerden sıklıkla yüksek faizli kredi almalarıyla arttı. Ardı ardına gelen kötü hasat, genelde üreticilerin fakirleşmesi, arazilerin satılması ve bunların borç verenlerin eline geçmesiyle sonuçlandı. Birçok bölgede en iyi topraklar genellikle ayanın, tefecilerin ve kentli tüccarların elindeydi.

Bu eğilim muhtemelen üreticilerin ihracat pazarına katıldığı yerlerden biri olan İzmir ve çevresinde daha da gelişti. Dahası, toprağın faal olarak işlendiğı büyük toprak sahipliğı daha çok ticari tarım bölgelerinde ortaya çıkıyordu. Pazara yönelmenin muhtemel bir sonucu da bilhassa pamuk, üzüm ve incir gibi yoğun emek gerektiren ürün bölgelerinde küçük çiftçinin toprağını istimlak etme ve onu ücretli emekçi konumuna düşürme eğilimiydi¹⁵⁵.

Tarımda ticarileşmenin öncüsü kabul edilen Batı Anadolu¹⁵⁶, XIX. yüzyıl boyunca Avrupa ile Osmanlı devleti arasında iktisadi yapıda organik bir değişime

¹⁵⁴ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁵⁵ Donald Quataert, *a.g.e.*, s. 61- 62

¹⁵⁶ 19. yüzyılda pazar için üretim Anadolu'da giderek daha fazla hakim olmaya başlamasıyla birlikte, Anadolu tarımı 19. yüzyılda hızla ticarileşmeye başlamıştı. Yalnızca tarımsal üretimde genel bir artış değil, pazar için üretilen ticari ürünlerde de önemli bir artış yaşanmaktaydı. Geniş bilgi için bkz. Tosun Arıcanlı, "19.Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Haz: Çağlar Keyder- Faruk Tabak), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt yay., 1998, s. 132-

uğradı, bu yüzden sadece tarımsal üretimin artırılmasına yönelik değil aynı zamanda tarımsal üretimin çeşitlendirilmesine yönelik çabaların da sergilendiği bir bölge haline geldi. Batı Anadolu’da kırsal kesime yayılmış bulunan yüzlerce üretim birimi bu şekilde bir ekonomik ağla birleştirildi ve iç ve dış pazarlardaki dürtülere toplu halde karşılık verecek duruma hazır hale getirildi¹⁵⁷.

İzmir bu yapısal dönüşümde Osmanlı devletinde hemen hemen her dönemde olduğu gibi hammadde ihraç eden ana liman özelliğini korudu. İzmir limanı çok çeşitli ve büyük kar getiren tarımsal ürünler yetiştiren art alanının iskelesiydi¹⁵⁸. Art alanında bulunan toprakların ham madde kaynakları açısından verimli olması bu bölgede demiryolunun yapılmasına ve yabancı sermaye sahiplerinin toprak satın almalarında önemli bir etken oldu¹⁵⁹. İngilizlerin toprak alma kararlarını etkileyen öğeler arasında toprak fiyatlarının dönüm başına bir veya bir buçuk sterlin gibi çok düşük olmasının yanı sıra, tarlaları demir yoluna yakın yerlerde bulunan bazı köylülerin bu yeni icat karşısında çok büyük bir önyargı ve düşmanlık ile topraklarını bedava denecek kadar ucuz fiyata satmak istemelerinin de etkili olduğu görülmektedir¹⁶⁰. Yetiştirilen mahsullerdeki çeşitlilik Batı Anadolu bölgesi ziraatının başlıca coğrafi karakterlerinden biriydi. Sıcak, mutedil, soğuk iklim kuşaklarında ziraatı yapılan mahsullerden pek çoğu Batı Anadolu bölgesi içinde yetişmekteydi. Bunlar bölgenin bir çok kesimlerinde yan yana yetiştirilebildiği gibi, bir birinin arasında yahut bir sene birbirinin, öteki sene ise diğerinin ziraatı yapılmakta ve mahsul alınmaktaydı¹⁶¹. Tüm bu faktörler, öncelikle İngilizler olmak üzere Avrupalı girişimcilerin ellerinde biriken tüccar sermayesi yardımıyla bölgenin pazar için üretim yapan bir nitelik kazandırılmasında ve ayrıca bölge tarımının

136., ve ayrıca bkz. Faruk Tabak, “Bereketli Hilal’in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emegın Kontrolü”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti Ve Ticari Tarım, a.g.e.*, s. 158.

¹⁵⁷Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, a.g.e.*, s. 59.

¹⁵⁸Besim Darkot, “Aydın”, *İslam Ansiklopedisi*, II, İstanbul, 1961, s. 61.

¹⁵⁹Bülent Varlık, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁶⁰Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁶¹Süha Göney, *Büyük Menderes Bölgesi*, İstanbul Üniv. Yay., İstanbul, 1982, s. 246 ve 394. “Esas para getiren ürünlerin hasadı Temmuz ve Aralık ayları arasında birbirini kesintisiz izliyordu. Bu takvim, bir köylünün yada bir hanenin bir tarlaya veya bir ürünle işlerini bitirip hemen ötekine geçmelerine izin veriyordu. Şubat- Mart ayı arası yoz otlar ayıklanır, Nisan- Temmuz ayları arası bütün yetiştiriciliğine ardından kuru üzüm ve incire büyük emek verilirdi.” İzmir ve art alanındaki tarımsal üretim ve hasatıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Dido Sotiriyu, *Benden Selam Söyle Anadolu’ya*, çev. Atilla Tokatlı, 10. Baskı, Alan yay., İstanbul, 1994, s.15., ve ayrıca bkz. Reşat Kasaba, “Batı Anadolu’da Göçer İşçiler 1750-1850”, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum, a.g.e.*, s.30.

kapitalistleştirilmesinde önemli bir rol oynadı. Dolayısıyla, İngilizlerin toprak satın almaları 1867 yasasından sonra iyice hız kazandı¹⁶². 1879 yılında Osmanlı devleti arazi üzerinde daha fazla denetim sağlama çabalarıyla çelişen bir adım atarak 1875-1881 yıllarındaki ağır mali kriz sırasında şiddetle nakde ihtiyacı olduğundan ve bu yüzden gelirleri artırmak amacıyla hazineye, devlet arazilerini özel mülke çevrilmek üzere özel şahıslara satması için izin verdi¹⁶³. Bu durumdan yararlanan diğer ülkelerin tüccarları da toprak satın alımlarına hız verdi. Örneğin, İsveç onursal konsolosu ve bir Hollanda şirketinin sahibi olan Charles Van Lennep, Aydın yakınlarında büyükçe bir çiftlik satın almıştı¹⁶⁴. Osmanlı ekonomik yapısının temeli sayılan toprak üzerindeki bu tür hukuki değişikliklere gidilmesi, toprağa bağlı olan diğer kurumlarda da hızla değişim sürecini başlattı. Bu bağlamda İzmir ve çevresi, Tanzimat'la ticaret serbestliğinin sağlanıp, toprakta özel mülkiyete öncelik tanınmasından sonra özel teşebbüsün hareket ve yatırım alanlarını genişletmesinin sonuçlarının yakından izlendiği bir bölge oldu. Yabancı sermaye yatırımları İzmir ve art alanında genişledikçe, devlet pazar üzerindeki kontrolünü yabancı sermayeye ile paylaşmaya başladı. İthalat ve ihracat işleriyle yetinmeyip toprak satın alarak İzmir ve çevresinde çiftçiliğe başlayan İngiliz iş adamları bu şekilde üretime katılarak üretimi teşvik etti. 1858 Arazi Kanunnamesi'nden sonra İzmir ve art alanında ekilebilir arazinin pek çoğu 41 İngiliz tüccarının sahip olduğu mülkü durumundaydı¹⁶⁵.

*Memalik-i Mahruse-i Şahane'de kesretle bulunan servet-i tabiiyenin tevsi' istimali maksadıyla İngiliz sermayedarlarını celb için*¹⁶⁶ 1867 yasasından sonra yabancıların toprak satın alıp İzmir ve çevresinde büyük çiftlik plantasyonları meydana getirme süreci hızlandı. Bu konuda en önemli gelişmeler Batı Anadolu'da görüldü. Özellikle İngiliz şahıs ve şirketleri 1857- 1892 arasında İzmir, Kuşadası, Aydın, Tire, Bornova, Buca, Nazilli, Ayasuluğ ve Bergama gibi bölgelerde arazi satın alarak pamuk plantasyonları ve üzüm bağları kurdu¹⁶⁷. 1857 ve 1892 yılları arası İngilizler İzmir ve art alanından yer alan Aydın'dan 12.000 dönüm (G.

¹⁶² Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁶³ Donald Quataert, *a.g.e.*, s. 61

¹⁶⁴ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁶⁵ Melih Gürsoy, *Tarihi, Ekonomisi Ve İnsanları ile Bizim İzmir'imiz*, Metis yay., İzmir, 1993, s.94.

¹⁶⁶ *B.O.A.*, Y. PRK. TŞF. 5/ 78 (1898)

¹⁶⁷ Murat Baskıcı, *a.g.m.*, s. 32.

Meredith), Nazilli'den 36.800 dönüm (Asia Minor Cotton Company), Aydın'dan 6.000 dönüm (J. Aldrich), Ayasuluğ'dan 5.160 dönüm (C. Gregoriades), Tire'den 1556 dönüm (J. H. Hutchinson), Tire'den 18868 dönüm (F. Whittall), Bornova'dan 16360 (A. S. Perkins), Buca'dan 80.000 dönüm (A. Edwards), Bergama'dan 82000 dönüm (Baltazzi) toprak satın almıştı. Bununla birlikte bazı bireyleri Fransız, bazı bireyleri de İngiliz uyruğunda olan Giraud ailesinin 1860'larda Karaosmanoğulları'ndan satın aldıkları geniş toprakların alanı veya değeri hiçbir resmi kayıta görülmemekteydi¹⁶⁸. Satın aldıkları topraklarla birlikte ilkel tarım teknolojisini de devralan İngilizlerden bazıları tarım yapılamayacağını ileri sürerek çiftlikten vazgeçtiklerini açıkladı. Bir bölümü de kırsal kesimde hayatı felce uğratan eşkıyalık hareketlerinden son derece rahatsız olarak tarlalarını kısa zamanda satmak yoluna gitti. Bütün zorluklara karşı direnen çoğunluk İngiliz toprak sahiplerinden, başlangıçta köylülerle ortakçılık veya yarıcılık anlaşmaları yapanlar olduğu gibi, daha da ileriye giderek köylüleri angaryaya koşmaya çalışanlar da oldu. Ortakçılık ve yarıcılık gibi geçiş döneminin belirtileri uzun süre devam etti. İngiliz tüccarları toprak satın aldıktan sonra İzmir'deki işlerinin çokluğu yüzünden tarımla gerektiği gibi ilgilenemediler. Bu nedenlerden dolayı ortakçılık ve yarıcılık çok büyük çiftlikler ve İzmir'de büyük ticaret evleri olan İngilizlere ait geniş tarım arazilerinde devam etti¹⁶⁹. İngilizler ile köylüler arasında yapılan ortakçılık anlaşmaları zaman içinde çeşitli değişiklikler geçirdi. 1860'ların sonuna doğru İngilizler köylülerden genel olarak ürünün yarısını talep ediyorlar ve köylüler hangi ürünü yetiştireceklerine kendileri karar veriyorlardı. İzmir'in tarımsal ürünler ihraç eden bir liman olarak öneminin gitgide artması sonucu ortaklık anlaşmaları İngilizlerin

¹⁶⁸ Cihan Duru ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 124 ve ayrıca bkz. Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 80. Batı Anadolu tarımını harekete geçiren etkileşim belirli bir toprak mülkiyeti hiyerarşisine dayanıyordu. Toprak genişliğindeki farklılık, esas olarak çok büyük malikaneler ile geçimlik tarlalar arasında değil, orta büyüklükteki tarlalar ile küçük tarlalar arsındaydı. 19. yüzyılın ortalarına doğru bu fark giderek belirginleşmişti. 1850'lerde büyük şehirleri çevreleyen bahçeler ve çiftlikler ile kırsal kesime dağılmış olanlar arasındaki fark iyice açıldı. Bu topraklar pahalıydı ve entansif tarım yapılıyordu. İş gücü akışı büyük oranda bu bölgeye yönelmiş ve bu bölge içinde yoğunlaşmıştı. Sonuçta, ticari tarımdan elde edilen karın çoğu bu iyi konumlanmış çiftçilerin elinde birikti. Geniş bilgi için lütfen bkz. Reşat Kasaba, "*Batı Anadolu'da Göçer İşçiler 1750-1850*", *a.g.m.*, s.31.

¹⁶⁹ Maltass, Abbott ve Whittall gibi büyük tüccarların toprak satın aldıktan sonra İzmir'de ki işlerinin çokluğunu bahane ederek eski toprak sahiplerinin köylülerle olan ortakçılık ve yarıcılık anlaşmalarını sürdürdükleri hakkında bilgiler vardır. Whittall'lerin İzmir'e gelişleri, ailesinin İzmir ve çevresindeki ekonomik faaliyetleri hakkında lütfen bkz. Edmund H. Giraud, *Family Records- A Record Of The Origin And History Of The Giraud And Whittall Families Of Turkey*, London, 1934, s. 63-78.

dileklerine uygun biçimde yapılmaya başlandı¹⁷⁰. XIX. yüzyılın sonlarında *İcar-ı Akar Nizamnamesi* ile devlet küçük üretici kesimi, gelişip büyüyen toprak sermayesine karşı koruma altına almaya çalıştı. Dönemin ünlü ziraat muallimi Agop Zakaryan tarafından yazılan *Çiftlik İdaresi* adlı eserde bu nizaname maddeler halinde ayrıntılarıyla verilmiştir. Nizamnamenin ilk maddesine göre “*gerek Dersaadet’te ve gerekse taşralarda her kim olur ise olsun hane ve dükkan ve arazi ve çiftlik gibi bir akarını icar edecek oldukda müstecir ile beynlerinde bir mukavelename tanzimine mecburdur*”¹⁷¹. Devlet hazırladığı nizamnamenin satır aralarında, yapılacak anlaşmada ileride çıkabilecek sorunlara karşı daha başından önlem almaya çalışmakta, anlaşma yapan tarafları ortakçılık ilişkilerinin sınırlarını ayrıntılı bir şekilde çizmeleri konusunda adeta uyarmaktaydı.

¹⁷⁰ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 81-82.

¹⁷¹ Agop Zakaryan, *Çiftlik İdaresi*, İstanbul, 1897, s. 208- 215.

II. Demiryolları

Madeni rayların kökenini oluşturan tahta raylar 1670 yılında ilk kez İngiltere’de kullanıldı. 1768 yılına doğru tahta rayların yerini dökme raylar almaya başladı. 1805 yılında George Stephenson demir rayı denedi ve ardından 1814 yılında ilk buharlı lokomotifi meydana getirdi. 27 Eylül 1825 tarihinde de Stockton-Darlington arasında ki 61 km’lik demiryolu faaliyete başladı. Osmanlı devletinde ise 1854 yılında Kahire-İskenderiye demiryolu hattı faaliyete geçti¹⁷². Böylelikle demiryolunun yolculuğu Osmanlı topraklarında başlamış oldu. E. Z. Karal’ın deyimiyle demiryolları, padişah tarafından imtiyazlar verilmek suretiyle yabancıların bilgi teknik ve sermayesinin bir eseri oldu.¹⁷³

Osmanlı devletinin zayıflamasının başlıca nedenlerinden birisi olarak

Aydın Demiryolu İstasyonu

ulaştırma yollarının azlığı gösterilir. Ancak Osmanlı devletinin modern bir ulaştırma sistemini başlatacak ekonomiye sahip olmadığı da vurgulanır.¹⁷⁴ Hâlbuki posta ve telgraf sistemleri büyük ölçüde Osmanlı sermayesiyle geliştirilmişti. Ancak Kırım Savaşı’ndan sonra Osmanlı hükümet ve sermayedarlarının yeterli sermaye ve teknik uzmanlık sağlayamamaları demiryolları yapımının yabancı yatırımcılara verilmesini kaçınılmaz kıldı.¹⁷⁵ Yetiştirdiği mahsullerin Avrupa’da mükemmel pazarlar bulduğu Osmanlı ülkesinde, XIX. yüzyıl ortalarına

gelindiğinde ulaşım imkânlarının hâla çok sınırlı olması, muntazam yolların bulunmaması, malların iskele şehirlerine kolay, rahat ve süratle sevkini güçleştirmekteydi. Bu yüzden 1850’li yıllarda Anadolu ve Rumeli’de hinterlandın

¹⁷² Mustafa Şahin, “Aydın İlindeki Tarihi İstasyon Binaları Üzerine Bazı Gözlemler”, *I. Uluslar arası Aşağı Menderes Havzası, a.g.e.*, s. 315

¹⁷³ E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Ankara, 1995, s. 469

¹⁷⁴ Gülçin Uzuntepe, *a.g.t.*, s. 20

¹⁷⁵ S. J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, Yön yay., İstanbul, 1983. s. 157

demiryollarıyla sahil şehirlerine bağlanması fikri rağbet gördü.¹⁷⁶ Tanzimat fermanıyla yüzünü batıya dönen Osmanlı Devleti'nde demiryolları batı medeniyetinin sembolü olarak görülmeye başlandı. Bunların ülke içinde yapılması konusunda başvuru da bulunan yabancı girişimcilere de bu yüzden cömertçe imtiyazlar verilmesinde bir sakınca görülmedi.¹⁷⁷ İç bölgelerdeki tarımsal ürünleri İzmir'e daha kolay aktarmak, İzmir'e dış ülkelerden gelen malları daha geniş tüketici kitlesine ulaştırmak için, teknolojinin ulaştığı olduğu son nokta olan demiryollarının inşası 1850'lerde gündeme geldi. İzmir'in hinterlandıyla ilişkisini kolaylaştıracak bir çalışmanın, kendileri için büyük bir kar sağlayacağını gören İngiliz tüccarları, İzmir ile Aydın arasında işleyecek bir demiryolunun inşası için Babıâli'ye başvurdular ve elçiliklerinin yardımıyla Eylül 1856'da istedikleri imtiyazı aldılar¹⁷⁸. *İngiliz sermayedarlarının celbini teşvik için suhulutle icra ve istifadesi mümkün olan imtiyazdan biri olan*¹⁷⁹ İzmir- Aydın demiryolu 1866'da trafiğe açıldı. İzmir- Kasaba demiryolu hattının imtiyazı da yine İngilizler tarafından 1863'de alınarak Afyon ve

¹⁷⁶ Mübahat Kütükoğlu, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", *a.g.m.*, s. 124.

¹⁷⁷ Mehmet Özdemir, *Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Başlangıç Dönemlerinde Türk Demiryolları- Yapısal Ekonomik Sorunlar (1918- 1920)*, Ankara, 1998 s. 1-2

¹⁷⁸ İmtiyaz verilen İzmir-Aydın demiryolunun tamamının işletmeye açılabilmesi için on yıl gibi bir sürenin geçmesi icap etmiş; Aydın'a ulaşılabilmesi için imtiyaz mukavelesinin üç defa yenilenip genişletilmesi gerekmişti. Daha şirketin kuruluşundan hemen sonra çıkarılan hisse senetlerinin satışı, düşünülen ölçüde olmamış, bundan dolayı senetlerin yaklaşık %11,5'u Osmanlı hazinesince satın alınmıştı. Hisse senetlerinin satışında çekilen güçlükler, Osmanlı hazinesi de dahil, senet sahiplerinin taksitleri zamanında ödeyememeleri, şirketi maddî bakımdan güç duruma düşürmüştü ve neticede inşaatın tatil edilmesi tehlikesi belirmişti. Onun için de Osmanlı Devleti'nin, ilk imtiyazdaki elli yıl süreyle 72.000 sterlinlik kâr garantisi kâfi gelmemiş ve 1863'deki üçüncü mukavelede bu rakam 112.000 sterline çıkarılırken devletin %7 yerine %8'den sonraki kâra ortak olabileceği de kabul edilmişti. Bütün bu tavizlere rağmen şirket, maddî durumunu düzeltememiş ve hattı tamamen işletmeye açması icab eden tarihe kadar bitiremediğinden yeni bir imtiyazla süreyi uzatmaya çalışmıştı. Tabii her defasında yeni tahvillerin piyasaya çıkarılmasında da zaruret doğmuştu. Anadolu'daki ilk demiryolu olması, devlet hazinesinin, böyle bir inşaatı gerçekleştirebilecek imkânlarla sahip bulunmaması ve imtiyaz sahiplerine yeni haklar tanıyıp hattın tamamlanmasına fırsat verilmemesi halinde, bu türden büyük tesislerin yapımını üstlenecek yabancı sermayenin ürkütülmesi endişesi, sonuç alınıncaya kadar tavizlerin devam ettirilmesini gerekli kılmıştı. Mübahat Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 124-125; Vakit gazetesinin 24 Temmuz 1875 tarihli sayısında çıkan *Şose Yolları* başlıklı makalede *ülkemizde zahireyi sahillere nakledecek yollar olmadığı için iç kesimlerde üretilen buğdayın fiyatı, kendisine en yakın limana taşınması sonrasında üç katına çıktığı, bu fiyat artışı yüzünden Avrupalıların ülkemizden zahire ithal edemedikleri* bildiriliyordu. TZTB, *a.g.e.*, 210; İzmir ve art alanında tarımsal üretim tabiat şartlarına göre değişiyor, alınan ürün yıldan yıla büyük farklılıklar ve dalgalanmalar gösteriyordu. Anadolu'nun bazı yerlerinde mahsul olmaması yüzünden kıtlık çekilirken, yirmi beş fersahlık bir mesafedeki diğer bir yerde mahsul tarlada çürüyebiliyordu. TZTB, *a.g.e.*, 105. Tüm bu durumlar göz önünde bulundurulursa devletin demiryollarının inşasında yabancı sermayeye olan yardım ve kolaylıklarının nedeni daha iyi anlaşılır.

¹⁷⁹ *B.O.A.*, Y. PRK. TŞF. 5/ 78 (1898)

Alaşehir'e kadar uzatıldı ve 1894'de Fransızlara satılan İzmir- Kasaba demiryolu hattının uzunluğu şubeleriyle beraber toplam 516 kilometreye kadar ulaştı¹⁸⁰.

İngilizler Büyük Menderes havzasında inşa ettikleri demiryoluyla bölgedeki tüm taşımacılığı dolayısıyla da üretimi kontrol edebilmeyi hesaplamışlardı. İzmir'in art alanında Büyük Menderes havzası kadar önemli bir havza daha vardı: Gediz Havzası. Gediz nehrinin kıyılarında bugün olduğu gibi o günlerde de dünyanın en kaliteli çekirdeksiz üzümleri ve deri sanayide kullanılan palamut üretiliyordu. Bu nedenle İzmir'den başlayarak o zamanlar adı Kasaba olan Turgutlu'ya, Manisa üzerinden ulaşacak bir demiryolu hattı planlandı. Batı Anadolu'da yeni bir güç sağlamak isteyen Fransızların bu hatta göz dikmeleri sonucu İngilizlerle aralarında büyük bir mücadele yaşandı. İngiltere, Gediz hattının demiryolu haklarını aldıktan sonra, bölgedeki Fransız egemenliğini tamamen ortadan kaldıracağını hesap etti ve sonuçta kazananlar yine İngilizler oldu. Fransızlardan önce davranıp, 4 Temmuz 1863 tarihinde, *İzmir- Kasaba Temdidi Demiryolu Hattı*'nın imtiyazını Bab-ı Ali'den almayı başardı¹⁸¹. Edward Price adlı bir İngiliz girişimcinin adına verilen bu imtiyaz, Batı Anadolu'daki ikinci demiryolu hattının kurulması iznini de taşıyordu. Çünkü Kasaba (Turgutlu) ilçesi, Gediz Havzası'nın tarımsal ürünlerinin toplandığı en büyük yerleşimdi. Bu hattın Kasaba'ya ulaşmaktan başka, iki önemli misyonu daha vardı. Kentin Buca ve Seydiköy banliyölerinde Aydın Demiryolu'nun ulaştığı başarıyı, diğer iki önemli banliyö olan Karşıyaka ve Bornova'da da yakalamak. Fransızların bu alanda egemenlik sağlayabilme ideallerine kavuşmaları için, neredeyse 30 yıl beklemeleri gerekti. İngiliz Şirketi, Kasaba Hattını 27 Temmuz 1894 tarihinde Paris'te kurulan "*İzmir- Kasaba ve Temdidi Demiryolu Şirketi*"ne devretti¹⁸².

1894'de Fransa büyük elçisi Kambon İngiltere'nin Mısır'da askeri ağırlığını artırmasındaki çabalarını *işgali daimileştirmek maksadına dayandığına dair* beyanatlarda bulundu. Buna bağlı olarak İzmir- Kasaba demiryolu imtiyazının

¹⁸⁰ İzmir Ticaret Odası Tarihi, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁸¹ Basmane Garı 1863 yılında verilen imtiyaz gereğince inşa edildi ve İzmir- Kasaba (Turgutlu) demiryolu hattının başlangıç noktasını oluşturuyordu. Bu hattın açılmasıyla birlikte İzmir'in Bornova, Bayraklı ve Karşıyaka yerleşimleri hızla büyüyen birer banliyö özelliğine kavuştu. Ayrıca hattın açılması Gediz vadisinde üretilen malların İzmir limanına naklini sağlıyordu. Bu nedenle Basmane çevresinde otellerin yoğunlaştığı bir kentsel doku oluştu. Bölgenin bu niteliği, fuar ve otogarın da etkisiyle güçlenerek kesin bir özellik haline geldi. Yaşar Ürük, *İzmir'i İzmir Yapan Adlar*, İBB yay., İzmir, 2008, 49.

¹⁸² Nedim Atilla, *a.g.e.*, 107 ve 109.

İngilizlerden Fransızlara geçme sebebinin İngilizlerin Mısır'ı işgaline dayandığına dair *Standart gazetesi* yoluyla yayınlar yapıldı. Dolayısıyla hükümet hem siyasal tepkinin bir sonucu olarak hem de siyasal bir denge unsuru sağlamak için İzmir-Kasaba demiryolunun imtiyazını Fransızlara verdi¹⁸³. İzmir- Kasaba Demiryolu hattı şubelerinden İzmir'den Turgutlu'ya kadar olan bölümü ile Manisa ile Soma-Bandırma ve Alaşehir- Uşak arasını Fransızlar inşa etti¹⁸⁴.

İzmir'in ve art alanına demiryollarının yapımı bölgede yabancı sermayeyi daha da güçlendirdi. Yabancı girişimciler demiryolunun yapımından sonra, bölgede tarım ve ticaretin gelişeceği ve kâr oranlarının yükseleceği düşüncesiyle büyük miktarda topraklar satın almaya başladı¹⁸⁵. Bu da bölge tarımının kapitalistleştirilmesinde önemli bir rol oynadı¹⁸⁶. Demiryolu yapımıyla birikmiş servetler toprağa yöneldi ve mevcut ekonomik sıkıntılar içinde bulunan köylülerin topraklarının tasarruflarını, bağ, bahçe ve evlerinin mülkiyetlerini, bazı direniş ve karşı koyma olaylarına rağmen ellerinden çıkarma eğilimi arttı. Demiryolları için istimlâk edilen araziler senet ve yazılı anlaşmalarla gerçekleşti. Ancak ilerleyen zamanlarda kumpanya ile arazi sahipleri arasında arazinin –türüne göre- kullanımı konusunda sorunlar ortaya çıktı. Yapılan mukaveleye göre hiçbir ücret talep edilmeden demiryoluna terk edilmiş, boş durumda olan araziler istimlâk edilmişti. Kişilerin tasarrufundaki topraklarda da istimlâk ediliyordu. Nitekim hem vakıf yani, “*arazi-i mevkufe*” hem de zahire, tahıl gibi ürünler getiren vakıf malları yani “*arazi-i müstagallat*” ve hem de üzeri dam ile örtülü olan ev, han, dükkân gibi yerlerin olduğu “*arazi-i müsakkafat*” toprakları demiryolu kumpanyalarına geçti. Devlet kendi toprağı miri arazisinden demiryolu hattı geçerken toprağını “*meccanen terk ve tahsis ettiğinden*” ücret talep etmedi. Kumpanya tarafından istimlâk edilen araziler devlet tarafından planlı bir şekilde kontrol ve takip edildi¹⁸⁷.

¹⁸³ **B.O.A.**, Y.PRK. EŞA., 16/ 94, (1894)

¹⁸⁴ Nedim Atilla, **a.g.e.**, 109.

¹⁸⁵ Gülçin Uzuntepe, **a.g.t.** s. 97.

¹⁸⁶ Orhan Kurmuş, **a.g.e.**, s. 79.

¹⁸⁷ “*Demiryoluna terk olunacak mahaller meyanında bulunacak arazi-yi miriye ve tahsisat kabilinden arazi-yi mevkufe için bedel-i öşr tahsis olunmayub ancak gerek hükümet-i seniyye namına gerek kumpanya namına kayd ve ferağ edilsün, evkaf-ı mahaliyeden olan yerlere bedel-i mukataa takdir olunarak kumpanya tarafından tesviye olunması*” istenmektedir. **B.O.A.**, A. MKT. MHM., 102/ 54 (1891)

İzmir- Kasaba demiryolu hattının ve hizmet binalarının yapımı hem de Basmane istasyonundan kent merkezine doğru uzanıp giden yolların gözden geçirilmesi, bir standardın yakalanması için istimlak, satın alma vb. yollara başvurulmasını gerektirdi. Örneğin bir *Bulvar Şirketi* kuruldu. Çünkü gerekli gereksiz istimlak yapılmış, demiryolu şirketi demiryolu hattının başlangıç noktasındaki kabristanı ve bir çok mekanı *terk veya satın alma yoluyla* ele geçirmiş, amacından farklı olarak elde tutma yoluna gitmişti. Bu nedenlerle davalar açılmış, vilayet ve İstanbul’la yazışmalar yapılmıştı¹⁸⁸. Demiryolu kumpanyalarıyla istimlak edilen arazi sahipleri arasındaki sorunlar demiryolunun inşa edilmesinden sonra gar ve çevresinde yeni imar düzenlemelerinde de sürdü. Basmane’den batıya, Gümrük Önüne doğru bulvar açılması ve istimlak edilecek arazi ve binalara ilişkin bir mukavelede, İzmir’de mukavelename gereğince önceden belirlenmiş haritada gösterildiği şekilde Gümrük dairesi karşısında R.C harfleriyle belirtilen yerden Basmahane’de M.Y harfleriyle tayin edilmiş yere kadar hattın açılması belediyece kararlaştırılarak *meclis-i idare-i vilayetce dahi tasdik edilen büyük caddenin güzergahı her iki taraftan yirmişer metre dahiline mesarîf olan emlak ve akaratı kanun-ı mahsusuna tevfikan istimlak* edildi. Yapılan mukavelede en önemli nokta on ikinci maddeydi. Buna göre; bulvar üzerinde tramvay hattı tesis ile işletilmesi hakkını belediye, kırk sene müddetle şimdiden şirkete *bila-resm terk ve ihale eyleyeceğini taahhüt etti. Bulvarda umumi ilanât sütunları inşa etmek ve ücretli abdesthaneler tesis etmek hakkı münhasıran bila-müddet şirkete verildi.* Bu durum belediyenin bu ve benzeri haklarından ebediyen mahrum kalması anlamına geliyordu. “*Güzergah üzerindeki emlakin istimlak edilmesi kanuna uygun olup, buradaki emlak sahiplerinin bundan zarar görecekleri iddia edilse de buna yer bırakmamak için onları şirketin getirisinden yararlandırmak için istimlak bedellerinin tamamı ya da bir kısmı karşılığında şirkete hissedar olmak hakkı*” da tanındı¹⁸⁹.

Osmanlı yöneticileri karşılaştıkları tüm sorunlara rağmen İzmir ve art alanında demiryolu yapımından son derece memnundu. Bu memnuniyetin ilk önemli

¹⁸⁸ *B.O.A.*, Ş.D, 495/26, 25 (1869)

¹⁸⁹ *B.O.A.*, DH.UMUM, 102-54, [19 Nisan 1333], (1917); *B.O.A.*, DH.UMUM, 102-54, [29 Nisan 1333], (1917)

nedeni eşkıyalığın vergi toplamayı engellemesinden dolayı döşenecek demiryolları ile eşkıyanın üzerine gidileceği ve daha etkin vergi toplamanın gerçekleşeceğine olan inançtı.¹⁹⁰ Demiryolunun bölgedeki üretimi arttıracacağı ve böylece İzmir ve art alanından daha çok vergi toplama imkanının ortaya çıkacağı düşüncesi hakimdi. Tarımdan alınan verginin artmasının yanı sıra ticareti de geliştirecek olan demiryolu, hem ticaret gelirlerinin vergilendirilmesi hem de ithalat ve ihracattan alınan gümrük vergilerinin artması sonucu devlet hazinesine katkıda bulunacaktı. Demiryollarının inşasından sonra İzmir'in büyük bir dış ticaret merkezi haline gelmesi Osmanlı hükümetinin uzun vadeli hesaplarında haklı çıkardı. 1873-1877 yıllar arasında İzmir gümrüklerinin yıllık geliri ortalama 230.000 sterline ulaştı. Aydın vilayetinin bütün ihtiyaçları karşılandıktan sonra devlet hazinesine transfer edilen miktar, yılda ortalama 770.000 sterlin dolayındaydı. 1910 yılına gelindiğinde bu miktar 1.700.000 sterline kadar yükseldi. (Bu rakam toplam devlet gelirinin %15'idir.) 1880–1900 yılları arasında demiryollarının geçtiği bölgelerde tarımsal vergiler %114 arttı, buna karşılık demiryolu olmayan bölgelerdeki vergi artışı %63' de kaldı.¹⁹¹ Ülkede ticaretin serbestleşmesi ile hızla attığı görülen ithalata karşılık, demiryollarının etkisi ile ithalatı biraz gecikme ile takip ederek, ihracat da yükseldi. 1865-1910 arasında ihracat 1.1 kat, ithalat 1.7 kat arttı. İhracat değeri dalgalı bir seyir göstermekle beraber, ithalat değeri 1897 yılı hariç sürekli yükselmeye devam etti. 1865-1910 döneminde 7 yıl hariç ihracat ithalattan fazla olup İzmir temelde bir ihracat limanı özelliğini korudu¹⁹².

¹⁹⁰ Nedim Atilla, *a.g.e.*, s. 40-41

¹⁹¹ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 49-50

¹⁹² Murat Baskıcı, *a.g.e.*, s. 66; Avrupalılar için, hiç kuşkusuz Osmanlı Devleti hammadde ve pazar olma niteliği yanında jeopolitik bir önemde taşıyordu. Osmanlıların stratejik köşe noktaları mutlaka ele geçirilmesi gereken bir köprü başı gibiydi. Nitekim İngiltere Sefiri'nin İzmir-Aydın demiryolunun Iğdır'a kadar uzatılması vaadinin yerine getirilmesine yönelik Osmanlı Devleti'ne başvurması bu şekilde İngilizlerin Kafkaslara ve ötesine taşıracağı bir demiryoluyla Hindistan'ı Afganistan üzerinden bir ticari demir koridor ile etkisi altına almak isteğinin de en büyük kanıtı gibi görünmektedir. Aslında Osmanlı yöneticileri İngiltere sefaretine Aydın Demiryolunun 100 km daha uzatılması yönünde ki vaatlerini en kısa zamanda yerine getireceklerini belirtmişti. İngiltere Sefiri göreve geldi geleli bu vaad yerine getirilmediği için İngiltere hükümeti karşısında zor duruma düştüğünü bildiriyordu. İngiltere Sefiri böylesine ciddi ve uzun bir karar verme süresi gerektiren durum hakkında bir, iki güne kadar kesin bir cevap verilmesini ısrarla istiyor, cevabı derhal Londra'ya bildireceğini söylüyordu. Londra'da Lordlar Kamarasında ve Parlemantoda bu vaadin yerine getirilmesi yönünde cereyan eden görüşmelerin olduğunu belirten İngiltere Sefiri, iki devlet arasında ki iyiliğin “*şimdiye kadar devleteyn beynindeki münasabat hüsnünün takviyesine*” yapacağı katkırı da hatırlatmaktan geri kalmıyordu. Ancak en önemli ayrıntı ve ilgi çekici talebi “*diğer devletlere yapılan muamelenin*

Buharlı kara gemiler yani demiryolları, kara ulaşımında köklü bir devrim yaptı. Her biri en az 125 deve yükü tahıl taşıyan çok sayıda vagonu, sürtünme katsayısı düşük bir hat üzerinde çekme prensibine dayanan demiryolları, özellikle hububat gibi hacimli yükler için düzenli bir nakliye hizmeti sundu.¹⁹³ Bununla birlikte, önceden kervan taşımalarının yavaş olması ve yılda beş ay süreyle kervan yollarının kullanılmaz durumda bulunmasının ekonomik maliyetleri de demiryollarının faaliyete geçmesiyle ortadan kalktı. Böylece eskiden ellerinde büyük miktar da stok bulundurmak zorunda olan tüccarlar demiryolunun çalışmaya başlamasından sonra satmak istedikleri malları çok kısa süre içinde elde etmek olanağına sahip oldu.¹⁹⁴ Aynı zamanda kent çıkışlarındaki malların Avrupa'ya aktarılmasındaki teknoloji de değişti, buharlı gemiler İzmir'e daha düzenli gemi seferleri yapmaya başladı. Bu şekilde büyük miktarlardaki malların daha çabuk dışarıya gönderilmesi olanakları da doğdu.¹⁹⁵

Yük trenleri Aydın ve Kasaba demiryollarıyla kervanların üç günde aldığı yolu üç dört saatte almaya başladı. Deve kervanlarının yol boyunca her duruşta incir ve üzüm gibi ürünlerde fire oranları yüzde beşe ulaşırken, demiryolunda bu oran binde beşti. Demiryolları İzmir'i zengin hinterlandına bağlayarak ihraç edilen tarımsal ürünlerin üretimini artırdı, tarımsal işgücünün üretim alanları arasındaki akışkanlığını kolaylaştırdı.¹⁹⁶

Henüz demiryolları inşa edilmeden önce Arundell, İzmir ve art alanındaki eski kervan yolları üzerinden yaptığı seyahatte İzmir- Aydın arası deve kervanlarıyla yolculuğun 9 gün sürdüğünü belirtmekteydi¹⁹⁷. Bu mesafe demiryolu ile artık saatle hesaplanır hale geldi. Demiryolu ortalama % 90'lara varan bir zaman tasarrufu

aynısının kendi devleti içinde yapılmasını" istemesinde kendini göstermişti. **B.O.A.**, Y. MTV, 276/70, (1907)

¹⁹³ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, İstanbul, 2002, s. 185

¹⁹⁴ Orhan Kurmuş, **a.g.e.**, s. 72

¹⁹⁵ Çınar Atay, **a.g.m.**, s. 161

¹⁹⁶ Nedim Atilla, **a.g.e.**, s. 43- 145; İssawi demiryolları inşa edildikten kısa bir süre sonra bir İngiliz Konsolosunun raporunu şu şekilde aktarmaktadır. *İncirler İzmir'e develer üstünde varır. Üretimin miktarına bağlı olarak nakliye maliyeti kental başına 4 ila 7 frank arasında değişir. Geçen yıl ürünün bir bölümü İzmir- Aydın demiryolu ile taşındı. Kervanlar Aydın' la İzmir arasındaki yolculuğu beş günde tamamlar fakat demiryolu tamamlandığında sadece bir gün alacak. Fakat demiryolu taşımacılığının paketler birbiri üzerine konularak ezilmelere, bozulmalara ve ürünün değerini kaybetmesine yol açtığı için bu tarz ürünler için uygun olmadığı söylenir.* Charles İssawi, **a.g.e.**, s. 262

¹⁹⁷ F.V.J. Arundell, **Discoveries In Asia Minor Including A Descriptive Of The Ruins Of Several Ancient Cities And Especially Antioch Of Pisidia**, London, 1834., s. 193.

sağladı. Demiryollarının yapımı ile taşıma maliyetlerinin % 76 azalması sonucu, hem sanayi malları bölgenin iç kısımlarına hem de tarım ürünleri İzmir'e ucuz, hızlı ve kolay bir şekilde nakledilmeye başladı¹⁹⁸. Nitekim ihraç ürünlerinin özellikle üzümün yetiştirilmesi hemen İzmir çevresinde ve banliyölerinde yoğunlaştı, böylece nakliye masrafları azaldı¹⁹⁹. Önceden kervan taşımalarının yavaş olması ve yılda beş ay süreyle kervan yollarının kullanılmaz durumda bulunmasını ekonomik maliyetleri de demiryollarının faaliyete geçmesiyle ortadan kalktı. Böylece eskiden ellerinde büyük miktar da stok bulundurmak zorunda olan tüccarlar demiryolunun çalışmaya başlamasından sonra satmak istedikleri malları çok kısa süre içinde elde etmek olanağına sahip oldu²⁰⁰.

Demiryolu yapımından sonra demiryolu ile deveçiler arasında bir rekabet başladı. Uzun mesafeli kervan taşımacılığında deveçilere olan ihtiyaç demiryolunun yapımıyla giderek azaldı. Bunun yanında demiryolunun yapımından sonra demiryolu yöneticileri ile deveçiler arasında rekabet de kızıştı. Demiryolu bir seferde 800 develik yükü götürebilecek bir güce sahip olduğu için deveçiler eski önemlerini yitirmeye başladı²⁰¹. Buna rağmen deveçilik İzmir'in art alanında kısa mesafeli taşımacılıkta etkili olmaya sürdürdü. Deve kervanları uzun mesafe ulaşım faaliyetlerinde eskisi gibi yer almasalar da üretici –ve üretim alanları- ile demiryolları arasındaki ulaşım akışkanlığını üstlendi²⁰².

¹⁹⁸ Gülçin Uzuntepe, *a.g.t.*, s. 92; Nedim Atilla, *a.g.e.*, s. 64. İzmir-Aydın demiryolunun 1892'de toplam geliri 36.068.408 kuruş idi. Gülçin Uzuntepe, *a.g.t.*, s. 53; 1894 yılında ise demiryolu hattının geliri otuz bir milyon dört yüz kırk beş bin üç yüz on altı kuruştı. Ayrıca, bu yıl içinde demiryoluyla, 1/2 529842 yolcu ve 253640 Ton eşya taşınmıştı. 1897-99 arasında yılda ortalama 299.000 ton mal taşınmıştı. 1898 yılında 24.735.142 kuruş bir gelir sağlanırken, aynı yıl içinde 21.125 ton eşya taşınmıştı. 1913 yılında da 430.000 ton mal taşındı. Muhteşem Kaynak, *a.g.m.*, s. 146

¹⁹⁹ Reşat Kasaba, *a.g.e.*, s. 80

²⁰⁰ Reşat Kasaba, *a.g.e.*, 80; Donald Quartet, *a.g.m.*, s. 1632

²⁰¹ Gülçin Uzuntepe, *a.g.t.*, s. 109

²⁰² Demiryollarının geçtiği yerlerde daha önce ulaşımı sağlayan kervancıların işsiz ve açıkta kaldığını savunan D. Quartet'in bu savına karşılık; Haydar Kazgan'ın da ifade ettiği gibi, demiryolu inşasından sonra taşınacak mal, eşya ve yolcuların sayılarının hızla arttığı, demiryolu yüzünden, İzmir'e işleyen develer ve diğer hayvanların bu defa Aydın'a başka yerlerden daha çok mal getirmekte kullanılabilecekleri için işsiz kalmamaları gerçekten de doğrulanmış bir gerçek olup demiryolundan sonra Aydın'dan İzmir'e getirilen mal ve eşya 10 katına kadar çıkmıştı Donald Quartet, *a.g.m.*, s. 1632; Haydar Kazgan, *a.g.e.*, s. 117 Örneğin Aydın demiryolu şirketi Tire'den gelen üzümlerin her kantarından beş buçuk kuruş ücret almıştır. Bu duruma karşı tepkiler çoğalınca Hacı Ali Paşazade Sadık Bey adlı kişi, Aydın'dan getirtmiş olduğu 300 deve ile demiryoluyla rekabete başlamıştır. Bu nedenle Aydın demiryolu şirketi tarafından bu ücret 4 kuruşa indirilmiştir. Gülçin Uzuntepe, *a.g.t.*, s. 60

Kervan sahipleri bu durumu hemen kabullenemedi. Bu geçiş sürecinde deveciler uzun mesafe taşımacılıklarına rakip olan demiryoluna karşı kıyasıya bir mücadele başlattı ve grevler düzenledi²⁰³. Uşşakızade ailesi develerini neredeyse İzmir'den Aydın'a kadar tek sıra dizerek bir grev yaptı²⁰⁴. İlk katar Aydın'a varınca büyük halk kitlesi hat boyunca yerlere serilerek protesto gösterilerinde bulundu. Deveciler, arabacılar, beygir kervancıları, İzmir yolu boyunca, işlerine ket vuracağı düşüncesiyle “*bu gavur düzeni çoluğumuzu çocuğumuzu açlıktan öldürecek*” diye protesto yürüyüşleri düzenledi.²⁰⁵

Demiryolunun bölgede aktif bir şekilde işlediği yıllarda bile eski kervan yolları, pek çok kervancı tarafından İzmir ile art bölgesi arasında kullanılmaya devam etti. İzmir'den Tire yoluyla Germencik'e ve oradan da Aydın'a var olan eski kervan yolunun iyileştirilmesi için *Meclis-i Umum-i Vilayet*'e bir mektup gönderilerek başvuru yapıldı. Sözü edilen mektupta belirtildiğine göre eski kervan yolunun İzmir eklemine bulunan Torbalı'dan Ayasuluğ'a ulaşan kısmı hala deveciler tarafından kullanılıyordu²⁰⁶. Bununla birlikte bazı kervan yolları önemini yitirdi. Örneğin Ödemiş ve Torbalı arasındaki eski kervan yolu atıl duruma düştü, Tire'yi Balatçık ve Aydın'a bağlayan iki yeni yol gelişti. Antik dönemlerden beri kullanılan hazır yollar²⁰⁷ ticari merkezlere, çevre yerleşim yerlerine ara yollarla bağlanıyordu, ancak bu yollar bozuktu. Demiryolları bu bozuk olan bu tür şoselerin yapılmasını tetikledi²⁰⁸.

Bayındır, Tire, Ödemiş kazalarına hemen araba yolları inşa edildi. İzmir-Aydın demiryolu Torbalı yakınlarına ulaştığında hiç vakit kaybedilmeden İzmir-

²⁰³ İlk katar Aydın'a varınca büyük bir halk kitlesi hat boyunca yerlere serilerek protesto gösterisi yapmıştı. Deveciler, arabacılar, beygir kervancıları, İzmir yolu boyunca, işlerine ket vuracağı düşüncesiyle “*bu gavur düzeni çoluğumuzu çocuğumuzu açlıktan öldürecek*” diye isyan etmişlerdi. Nedim Atilla, *a.g.e.*, s. 54

²⁰⁴ Nedim Atilla, *a.g.e.*, s. 54

²⁰⁵ Nedim Atilla, *a.g.e.*, s. 145

²⁰⁶ Torbalı'nın Rahmanlar köyü civarından ayrılıp Işıklar, Yeniköy'den geçerek Kursak'dan ilerleyerek Balıkçı Boğazı köyünden, Sandalık, Kuyuca Alan, Dampınarı ve Kavaklıdere ve Değirmen köylerinden geçerek Çamur mevkiine ulaşılmakta, buradan Germencik istikametinden eski Aydın-İzmir yoluna çıkılmaktaydı. (Ayrıca Balıkçı Boğazından Tire'ye bir yol daha mevcut olup Torbalı'dan Değirmenciğe'de bir yol olup) sözü edilen kervan yolu demiryolu yapımından sonra da kullanılmaya devam etmişti; *Ahenk*, 21 Şubat 1910

²⁰⁷ Hugh Barnes And Mark Whittaw, “The Survey Of Medieval Castles Of Anatolia (1992-1996): The Maeander Region”, *Ancient Anatolia*, Edited: Roger Matthews, Fifty Years' Work By The British Institute Of Archaeology At Ankara, The British Institute Of Archaeology At Ankara, 1996., s. 348.

²⁰⁸ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 526-529

Torbalı arası hem yolcu hem de nakliyat (taşıma) yapılmaya başlandı. Komşu kazalara karayolu inşasının başlamasının yanı sıra Bayındır, Tire, ve Ödemiş'e *tesviye yollarda* mal ve yolcu taşınması için Londra'dan arabalar getirildi. Bu durum Tire, Ödemiş Bayındır kazalarının kervan yolları yönünü Torbalı'ya çevirmesine neden oldu. Böylelikle Torbalı bir *münakale şubesi* olarak canlandı ve hem de kazalar arası 12 saate kadar varan uzun yolculukların süresi kısaldı²⁰⁹.

Demiryolu istasyonları ticari ürünlerin toplanma merkezi ve çekim alanı haline geldi. Bölge kervan yolları en yakın istasyonlara ulaşma amacına yönelik olarak yön değiştirdi. Bölgenin ekonomik gelişiminden dolayı (*Economic Transformation*) Mastavra'nın doğusundaki Kayran deresi üzerinde yöre halkı yüzyılın sonlarında demiryoluna yakın ovaya indi²¹⁰. Bölgede bir takım şose yol yapımı hızlandı. 1890'lı yıllardan sonra eskiden olmayan ve ancak ikinci önemi olan yollar ortaya çıktı. Bu yollar demiryolu merkezlerini diğer üretim ve yerleşme merkezlerine bağladı²¹¹. Artık ürünün toplanma kanalları Menderes nehrinin kuzeyinden geçen demiryoluna doğru çevrildi, bu yüzden Menderes'in güneyindeki şehir ve köylerinin doğu-batı yönündeki yol akımı, kuzeye-güney şeklinde değişti²¹². 1909'da "*Sobice Şimendüfer Hattı*" yapımı gündeme geldi. Sobice'nin pamuk üretimindeki verimliliği ve Menderes'in güneyinde ki ticari ürünleri kendine çekebilen bir artık ürün toplanma merkezi olabileceği düşünülmüş olmalıdır. Yeterli kaynak olmaması ve Menderes'in aşılmasının büyük maliyetler yaratacağı hesap edildi ve buraya bir demiryolu şubesi açılmadı²¹³. Benzer bir proje 1890'larda Çine için düşünülmüştü²¹⁴. Ancak aynı nedenlerle bu da gerçekleşemedi. Çine ardındaki Muğla ve Milas'ın transit geçişinde önemli bir iskeleydi, bu yüzden Çine-Muğla kervan yolu büyük önem kazanmış hatta bu dağlık yolun şoseye dönüştürülmesi ve Menteşe'nin Aydın demiryoluna bağlanması gerektiği üzerinde bile durulmaya başlanmıştı. 600- 700 metre yüksekliğinde ki dağlar ve kayalar arasından geçen kervan yollarının hükümete başvurularak şose yoluna dönüştürülmesi talep edildi²¹⁵.

²⁰⁹ *B.O.A.*, A. MKT. UM., 445/ 52, (1861)

²¹⁰ Hugh Barnes And Mark Whittaw, *a.g.m.*, s. 357-359.

²¹¹ Orhan Kurmuş, *a.g.e.* s. 55

²¹² Mübeccel Kıray, *a.g.e.*, s. 44

²¹³ *Ahenk*, 20 Nisan 1909

²¹⁴ Nedim Atilla, *a.g.e.*, s. 188.

²¹⁵ *B.O.A.*, Y. PRK. UM., 31/ 28, (1894)

Nazilli ve Sultanhisar istasyonlarından uzanan düzgün iki şose, Bozdoğan kasabasının demiryolu ile ilişkisini rahatlıkla sürdürmesini sağladı²¹⁶. Ara yolların bozukluğu, köprülerin düzgün ve sağlam olmaması tarımsal ürünlerin demiryolu şubelerine naklini engelliyordu. İzmir'in art alanındaki ovalarda *üzüm ve hububat mahsulâtı hasara uğradığından* yöre halkı yol ve köprü inşaatlarında istihdam edildiği oluyordu²¹⁷.

Demiryollarının inşa edilmesiyle İzmir'in art alanında yer alan Köşk'ün zeytin yağı ve meşe palamudu; Sultanhisar'ın meşhur portakalı, Atça'nın pamuğu, Ödemiş'in patatesi, kendiri ve tütünü, İzmir limanına hızla nakledilmeye başladı²¹⁸. Demiryolu bağlantıları sayesinde çiftçiler İzmir piyasalarına ürünlerini yollamak için hiç ekilmemiş alanları tarıma açarak arpa, buğday ve fasulye ekmeye başladı²¹⁹. 1881'de demiryolunun Kuyucak'a ulaşmasından sonra bu kasabada pirinç yetiştirebilmek için Büyük Menderes Nehrinden kanallar açıldı. Çivril'e ulaşan demiryoluyla afyon, tarımsal üretimi ve ticareti yapılan önemli ürün haline geldi²²⁰.

İhraç edilen tarımsal ürünlerin değeri ve üretimi de arttı. Demiryolları ile daha önce önemsenmeyen yerleşimler önem kazandı. Örneğin demiryolu gelinceye kadar XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Cihanoğlu ayan ailesinin topraklarının büyük bir kısmının bulunduğu, pamuk, zeytinyağı ve hububat üretimiyle ünlü olan Koçarlı'nın önemi azaldı, buna rağmen İncirlioğlu daha önemli bir merkez haline geldi. Yeni yerleşim alanları tarımsal araziler üzerinde oluştu. Önceleri güvenlik nedeniyle tercih edilmeyen ovalarda, çukur alanlarda ve vadilerde yeni köyler ve kasabalar kuruldu. Bu konuda en iyi örnek Tepeköy'ün yanında kurulan ve demiryolunun gelmesiyle beraber ovada hızla büyüyen Torbalı'dır. Demiryolunun gelmesiyle Aydın, Çine, Muğla ve Milas'ın iskelesi haline geldi. Eskiden yağhane olarak çalışan işlikler bir süre sonra büyük fabrikalara dönüştü. Demiryolları boyunca meyankökü ve pamuk temizleme fabrikaları kuruldu. Tarımdan alınan vergiler demiryoluyla birlikte arttı,

²¹⁶ Asaf Gökbel- Hikmet Şölen, *Aydın İli Tarihi*, I, Aydın, 1936, s. 254

²¹⁷ *B.O.A.*, DH. MÜİ., 108-2/ 10 (1910)

²¹⁸ Nedim Atilla, *a.g.e.*, s. 84-86

²¹⁹ *Accounts and Papers*, Vol. 85, Smyrna, 1892, s. 11

²²⁰ Nedim Atilla, *a.g.e.*, s. 84-86

tarıma bağılı ticaretin de gelişmesiyle birlikte ithalat ve ihracattan alınan gümrük vergileri de devlet hazinesine büyük katkılar sağladı²²¹.

Bölge’de demiryolları İzmir’in art alanında tarımsal üretimin zengin olduğu bölgelere ilerlerken, uzak mesafeli ticari ulaşımda kullanılan deve kervanlarının bu durumlarını sürdürdüklerine ilişkin bazı ipuçları da vardır. Döneme ilişkin kaynaklardan birinde “*Ticarette sür’at arayanların şimendüferleri ve ehveniyyeti (ucuzluk) tercih edenlerin develeri tercih ettiklerini*” yazmaktadır²²². Demiryollarının aldığı yüksek ücretten dolayı devecileri tercih etmeye başlayan büyük tüccarların bu tavrı demiryolu kumpanyasını harekete geçirmiş, İzmir’e gönderilecek kuru üzüm taşıma ücretleri İzmir- Aydın ve İzmir- Kasaba demiryolları tarafından bir süreliğine de olsa indirilerek²²³ kervan sahipleriyle rekabet edilmeye çalışılmıştı. Bölge’de XX. yüzyılın başlarında, demiryolu yapımı sonrası, demiryolu ulaşımını sekteye uğratabilecek kadar güçlü bir deve kervanı potansiyeli vardı²²⁴.

Demiryolunun yapımından sonra, İzmir’in art alanında incir, palamut, üzüm üretiminde büyük bir artış meydana geldi. İzmir’e getirilen bu ürünler kumpanyanın araçlarıyla Kemer ambarlarına taşınıyordu ama mahsulün fazlalığı yüzünden bu ambarlar ürünleri yeteri kadar alamaz hale geldi. Bu durum üzerine incirin Punta (Alsancak) istasyonuna indirilmesine karar verildiyse de kumpanya buna izin vermedi. Bu durum demiryolu ile tüccar arasında büyük sorunlar yaşanmasına neden oldu. Tüccarların tepkisi gittikçe büyüdü. Tüccarlar “*bir sene zarfında incir nakliyatı başlıca iki mah (ay) devam eder ki bu müddet zarfında bir deve yedi defa nakliyat icra etmek üzere 10.000 yükü 1500 deve ile mevaki-i istihsaliyeden İzmir’e getirmekte hiçte müşkilat çekilmez ve nakliyat bu suretle icrasında suûbet ve satışta da hiçbir mazarrat görülmez*” diyerek demiryolu kumpanyasını adeta tehdit

²²¹ Geniş bilgi için bkz. Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 50-56; Nedim Atilla, *a.g.e.*, s.64-68; Bilgin Çelik, *Cumhuriyet Dönemi’nde Aydın’ın Sosyo-Ekonomik, Kültürel Yapısı (1923-1950)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), D.E.Ü. A.İ.İ.T. Enst., İzmir, 1996, s. 26; Engin Berber, “*Yunan Kaynaklarında Kuşadası 1876-1923*”, *Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu*, *a.g.e.*, s. 295-303; Tuncer Baykara, *19. yüzyılda Aydın Eyaleti*, Mezuniyet Tezi, İst. Üniversitesi Edebiyat fakültesi Tarih Bölümü, 1965-66, s. 43-44

²²² Hüseyin Rifat, *Aydın Vilayeti 1330 Sene-i Maliyesi Ticaret Rehberi- İzmir 1914*, yay., Erkan Serçe, Akademi yay., İzmir, 1997, s. 24-25.

²²³ *Ahenk*, 4 Mart 1895

²²⁴ XIX. yüzyılın başlarında Aydın ve Kasba Demiryolları istasyonlarından Gümrük’e veya Gümrük’ten tüccar mağazalarına mal nakl eden yük arabalarının miktarı 1150 adettir. Belediye bunlarında tek atlısından şehri 20 kuruş, çift atlısından 30 kuruş resim alıyordu. Gülçin Uzuntepe, *a.g.t.*, s. 93.

edercesine uyardı²²⁵. Deveciler demiryolu idaresi için nakliyatla hep bir büyük rakip olarak görülmeye devam etti. XIX. yüzyılın sonlarında İzmir’de sadece gümrük ve mağazalara ve gümrükten mağaza ve istasyonlara eşya nakline işleyen tek atlı ve yaylı 553 yük arabası ve 500 deve vardı²²⁶.

Devecilerle demiryolu idaresi arasında görülen rekabetin yanı sıra her iki tarafında bölgede oynadıkları rollerinin vazgeçilmezliği, tarafları ortak menfaatleri doğrultusunda anlaşma yapamaya da zorluyordu. Büyük Menderes havzasında kervan ticareti yapan bir deveci develeri ile tüccarın malını istasyona nakletmek için demiryoluyla 10 yıllık bir anlaşma yaptı²²⁷. Demiryolu şirketi bölgenin iç kesimlerine acenteler tayin ederek, devecilerle anlaşıp bölge tarımsal ürünlerinin demiryolu ile İzmir’e nakledilmesini sağlamak istemesi ve hatta zaman zaman demiryolu nakliye ücretlerinde ciddi indirimler yapması demiryolu- deveci rekabetinin boyutunu ortaya koymaktadır²²⁸.

İzmir- Aydın ve İzmir- Kasaba demiryolları, İzmir limanının hinterlandı ile bağlantısını kolaylaştırıp süratlendirince, bir taraftan bu sürati limana da aktarmak, diğer taraftan ihracat ve ithalatta meydana gelecek artışlara cevap verebilmek için gemi yükleme ve boşaltma işlerinin hızlandırılmasına ihtiyaç duyuldu. Bu da ancak gemilerin doğrudan doğruya yanaşabilecekleri bir rıhtımın inşası ile mümkün

²²⁵ Gülçin Uzuntepe, *a.g.t.*, s. “Malum olduğu üzere Aydın şimendifer hattının ta bidayet-i tesisinden beri hatt-ı mezkûr kumpanyası, muayyen bir ücret mukabilinde incir mahsûlünü merakiz-i istihsalattan nakl ile Yemiş Çarşısı’nda teslim etmekte, mahsûlü Kemer istasyonunda vagonlardan indirip oradan, da develerle çarşıya nakl etmekte idi. Fakat Punta’da depoların ihdasıyla oradaki cesim iskelenin inşasından sonra kumpanya idaresi bir ilân neşriyle incirin bundan böyle Punta istasyonundan ahz ve tesellüm olunacağını, mahall-i mezkûredeki depolarda hüsn-i suretle muhafaza kılınacağını ve tüccaran Kemer istasyonundan da mallarını ahz edebileceklerse de oradan Yemiş Çarşısına nakl için kantar başına altın akçe on üç para tediye eyleyeceklerini alakadarana beyan eylemiştir. Vilâyet-i celile aşar nezareti incir mahsûlünü münhasıran Yemiş Çarşısı’nda ta’sir edeceğini resmen beyan eylemiştir ki bu da mahsûlün Punta depolarına indirilmesini imkân haricinde bırakıyor... Mahsûlün Punta istasyonuna indirilmesi piyasanın tedriciyle ve dolayısıyla oraya nakli demek olup bu ise ticaret ile işbu mahsul yüzünden kısm-ı azam-ı senenin ihtiyacat-ı maişetini temine çalışan ve ekserisi memleketin yukarı mahallatında yani incir merkez-i faaliyetinin nakl olunmak arzu olunduğu Punta’ya üç dört kilometre mesafede iskân ve ikamet eyleyen işçilerle badi olacağı suûbetten kat-ı nazar elyevm nefs-i İzmir’de sırf incirciliğe muhtas olan han ve mağazaların tenezzül-i kıymetini ve bu sebepten ashab-ı akar ile hazinenin heder-i menafîni mucip olacağı aşîkârdır...” Zeki Arıkan, “İzmir ve Kemeraltı”, *T.E.D Dergisi*, Sayı. 15, Sene: 1995-97, İstanbul, 1997, s. 38-47.

²²⁶ *H. 1313 Salname-i Vilâyet-i Aydın*, s. 175

²²⁷ *B.O.A.*, Y. PRK. AJZ. 28/26 (1894)

²²⁸ Nedim Atilla, *a.g.e.*, s. 84

olabilirdi²²⁹. Limana rıhtım yapma girişimleri hemen hemen demiryolu yapımı çalışmaları sırasında başladı. 1867’de imtiyazı alınan rıhtımın inşası, 1880’de tamamlandı. Böylece İzmir hinterlandının zengin ürünleri, tren katarlarıyla Alsancak veya Basmahane garlarına indirilerek, oradan da limana getirilip yükleme ve boşaltmada büyük kolaylık sağlayan rıhtımın yarattığı olanaklarla gemilere nakledilmeye başlandı. Demiryolu- liman bütünleşmesi, İzmir’in dış ticaretini daha düzenli hale getirdi²³⁰. Aynı zamanda İzmir ve hinterlandı ürünlerinin ihracını kolaylaştırdı. 1900’lerin başında limana giren gemi sayısı o kadar fazlaydı ki, limanda arka arkaya biriken gemiler yüzünden düzenli nakliyatın yapılamadığı, limanda biriken malların yağmur ve fırtına altında haftalarca tüccarlar tarafından gemilere nakledilmeyi beklediği bile oluyordu²³¹.

²²⁹ 19. yüzyılın ortalarına kadar İzmir’in ne hinterlandı ile bağlantısını sağlayan muntazam yolları ne de gemilerin kolayca yükleyip boşaltabilecekleri bir rıhtımı vardı. 1832’de İzmir’e gelmiş olan Fransız Charles Texier sahildeki binalarda nizam ve intizam olmadığını, her isteyen yapacağı bina ile yolu bozabileceğini yazmakta; İzmir’e en lüzumlu şeyin bir rıhtım olduğuna, bu sayede malların yükletme ve boşaltma işlerinin kolaylaşacağına ve çöplük halindeki, sahil temizleneceğinden sağlık bakımından da elverişli hale geleceğine işaret etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *İzmir Tarihinden Kesitler*, İ.B.B. yay., İzmir, 2000, s. 202 ve 209.

²³⁰ *İzmir Ticaret Odası Tarihi: 19 Yüzyıldan 21. Yüzyıla, a.g.e.*, s. 22- 23.

²³¹ *Accounts and Papers*, Vol. 93, Smyrna, 1905, s. 4

III. Örnek Tarlalar, Tarım ve Eğitim

1876 yılında hükümet tarımsal reform programlarına ilişkin çok önemli bir uygulamada bulundu. Her vilayetin merkezinde bir *model çiftlik* ve bunun yanı sıra İstanbul'da bir *ziraat okulu* kurulacaktı. Bu faaliyet Ticaret ve Ziraat meclisinin sorumlulukları arasına alındı. Meclis aynı zamanda modern tarım hakkındaki eserlerin yazarlarını veya çevirmenlerini ve modern aletleri ithal eden veya daha iyi araçlar icat eden kişileri ödüllendirmek yoluyla araştırma ve icatları teşvik edecekti. Üyeler tarıma zarar veren hastalıkları araştırarak ve büyük zarar gören bölgeleri ziyaret ederek yardımcı olacaklardı. 1878 yılında *Krikor Efendi*'nin ünvanı ziraat müdürü olarak değiştirildi. Krikor Efendi'ye daha sonraki bir çok tarımsal reform programının mimarı olan Amaysan Efendi de katıldı. Yine Avrupa Ziraat okullarından mezun olan Nuri Efendi, Amasyan'ın yerine geçti ve 1893 yılında bu makam ortadan kaldırılıncaya kadar görev yaptı. *Ziraat Hayet-i Fenniyesi*'nin oluşturulmasıyla İzmir ve art alanında filoksera, asma biti haşeratinin zarar verdiği üzüm bağlarının ıslah yöntemlerini araştırıp uygulanmasına başlandı. Bu amaç için İzmir ve civarında da üzüm bağı fidanlıkları ve aşılama kurumlarının oluşturulması için harekete geçildi²³².

1883 yılında Menafi sandıkları gelirlerinden 16.000 lira harcanarak İzmir'de *Ziraat Mektebi* inşasına başlandı. Ancak bu okul açılmadan *Mekteb-i Sanayi*'ye dönüştürüldü. Sanayi Mektebi'nin gerekliliği kadar bir Ziraat Mektebine de ihtiyaç vardı. Sadrazam Cevad Paşa Dahiliye Nazırı'na resmi bir yazıyla neden Ziraat Mektebi'nin Sanayi Mektebi'ne dönüştürüldüğünü soran bir mektup gönderdi. Cevapta Ziraat mekteplerinin bulunacağı yer ve civarında yeterli arazi bulunması ve bu arazide mektep talebesine pratik yaptırılması gerektiği, bu mektebin sahilde [Karataş'ta] bulunması ve çevresinde tarım yapılabilecek arazinin olmaması okulun Hamidiye Sanayi Mektebi'ne dönüşmesine neden olmuştur denildi²³³.

²³² Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, a.g.e.*, s. 89

²³³ Halil Özeçoğlu, *Modernleşme Sürecinde İzmir'de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitimine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856- 1908)*, D.E.Ü. Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009, s. 109- 110.

Hükümetin İzmir’de Ziraat Mektebi kurmak için yeterli ve uygun arazi keşfetmeden harekete geçtiği anlaşılmaktadır. Amaysan Efendi, Ziraat Müdürü olarak ziraat okulu ve örnek tarlalar kurmak ve bunun İzmir’de uygulanması konusunda ısrarcı davrandı. Örnek tarlaların Osmanlı tarım ürünlerinde bir genişleme ve kalite de iyileşme başlatacağına ve sonrasında Avrupa’da büyük bir talep yaratacağına olan inanç sürüyordu. 1888 yılında Adana, Sivas, Konya, İzmit, Suriye, Halep ve Manastır vilayetlerinde örnek tarlaların kurulması onaylandı. Tarlalar, mümkün mertebe çok üreticinin haberdar olmasını sağlamak için vilayet merkezleri civarında yada genelde yöre nüfusunun toplandığı yerlerde kuruldu. Tarlalar bu şekilde şehir pazarlarına gelen çiftçiler tarafından görülebiliyordu. Örnek tarlaların zirai mahsülü de diğer örnek çiftliklerinde olduğu gibi öşür vergisinden muaftı. Her ne kadar Aydın vilayeti en başından beri bu programa dahil edilmemiş de olsa, dönemin Aydın Ziraat Müfettişi 1899 yılında keten, hayvan yemi, pirinç, patates, sebze, çay, kahve, fındık gibi bir çok ürünün deneysel ekimi için Aydın ve civarında terk edilmiş, verimli tarlalardan geçici olarak yararlandı²³⁴. Seydiköy’le birlikte Tire, Aydın, Bayındır ve Menemen’de birer numune ve tecrübe tarlaları yapılması kararlaştırılmış olsa da bu düşünce Seydiköy Mektebi’nin inşa edilmesinden sonraya ertelendi²³⁵.

Bu durum İzmir basınında büyük tartışmaları da beraberinde getirdi. Numune çiftlikleri Anadolu’nun pek çok yerinde kurulurken İzmir ve çevresinde kurulmasındaki gecikme eleştirildi. Anadolu’da en çok üzüm yetişen bölgenin İzmir ve çevresi olduğu sık sık vurgulandı. Hükümet ve valiliğe eleştiriler yağdı. Numune çiftliğinin Cumaovası mı yoksa Seydiköy’de mi kurulması gerektiği yönündeki tartışmalarla zaman kaybının yaşanması bile artık tahammül edilemeyecek boyuta ulaştı²³⁶. 1896 yılının başında beklenen gelişme oldu ve Seydiköy’de Fotiyadi

²³⁴ Donald Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım, a.g.e.*, s. 108- 107

²³⁵ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 710

²³⁶ *Ahenk*, 5 Ağustos 1895; Vali Halil Rıfat Paşa tarafından İzmir’de kurulması düşünülen bağıcılıkla ilgili okul da önceleri Şirinyer, daha sonra Menemen taraflarında düşünülmüş ise de Gaziemir’deki bu numune çiftliği içerisinde kurulmasına karar verildi. Aydın Valisi Halil Rıfat Paşa İzmir’de bir Ziraat Mektebi’nin açılmasını istemekte idi. Öncelikle Cumaovası ile Şirinyer arasında iki çiftlik bulundu. Bu çiftlikler Halil Rıfat Paşa tarafınan beğenilmediği için mektebin kuruluşu gerçekleşemedi. Daha sonra çalışmalar Menemen tarafına kaydırılarak burada bir mektebin kurulması çalışmalarına başlandı, bu çalışma da Gediz nehri suyunun Menemen’e getirilmesinin masraflarının ağır olması sebebiyle akamete uğradı. C. Telci- H. Mert- T. Gökçe, *Seydiköy’den Gaziemir’e Bir Kentleşme Süreci*, İzmir, 2003, s. 11- 112

varislerinin tasarrufunda bulunan çiftlik arazisi 1200 Osmanlı lirası karşılığında satın alındı ve çiftlik arazisi örnek tarla olmaya uygun bir şekilde hazırlanmaya başladı²³⁷.

1902 yılında padişah izni ile *Seydiköy Numune Çiftliği'nde "Bağcılık, aş, Ameliyat Mektebi"* vilayetin *Aydın Vilayetinin menabi-i varidatından en mühimi olan bağcılık sanatının tezyidi*²³⁸ ve bağların ıslah edilip işlenmesini, yerel halka bilimsel yöntemler dairesinde göstermek ve pratik yaptırarak bilfiil öğretmek amacıyla remen kuruldu²³⁹. Seydiköy Numune Çiftliği'nde kurulan bu ilk mektebin müdürü Halkalı Ziraat Mektebi mezunlarından *Hüseyin Avni Efendi* idi. Okulda Amerikan asma çubuklarının dikileceği toprak cinsleri, dikme şekilleri, bakımları, yerli cinslerle aşılama şekilleri ve bağ hastalıkları öğretiliyordu. Eğitim süresi üç yıl olan mektebe yılda 12 talebe kabul ediliyordu. Talebeler bağları filoksera hastalığına yakalanan ve bağcılıkla uğraşanlar arasından seçilmesi şarttı²⁴⁰. Mart başından Mayıs'a kadar devam eden eğitimden sonra Haziran ayında talebeler *Hey'et-i mümeyyize* tarafından sınava alınırdı. Okulun 500 dönümlük Amerikan asma fidanlığı 100 dönüm numune bağı vardı. Talebeler binalarda uygulamalı ders görürlerdi²⁴¹. 1907'de okulun ders programına böcekçilik dersi de eklendi. Okul 1912 yılında bu yeni şubesiyle birlikte isim değiştirdi ve "*Seydiköy, Bağcılık, Bağçevanlık, Böcekçilik, Mahiyat-ı Mütehammire Mektebi*" olarak eğitim hayatında var olmayı sürdürdü²⁴². Aydın vilayetinde numune bağından sonra ziraat mektebinin de 1902 yılında Seydiköy'de kurulmuş olması ve bunun ötesinde özellikle Batı Anadolu ölçeğinde, modern ziraat yöntemlerini deneme ve fidanlıklarının oluşturulması yolunda buradaki faaliyetleri dikkate alındığında, bölgenin tarım potansiyelinin ne kadar yüksek olduğu ortadaydı.

Seydiköy'deki numune tarlasından başka İzmir'deki diğer örnek tarlalar da bağ fidanlarının geliştirilmesinin yanı sıra dutçulukta da ilerleme sağlamak amacıyla benzer yöntemi izledi. "*Aydın vilayeti ahalisinin dut fidanları ile benzer eşcar-ı müsmireye olan ihtiyaçlarına binaen Karşıyaka'daki asma fidanlarının dut fidanlığına tahvili [dönüştürülmesi]*" sağlandı. Urla'daki benzer fidanlığın 3,5 ve

²³⁷ *Ahenk*, 31 Ocak, 1896

²³⁸ *B.O.A.*, İ. OM, 5/ 1322 Ca 28, (1906)

²³⁹ Halil Özeçoğlu, *a.g.t.*, s. 111

²⁴⁰ *TZTB*, *a.g.e.*, s. 194

²⁴¹ C. Telci ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 111- 113.

²⁴² Halil Özeçoğlu, *a.g.t.*, s. 113

Manisa fidanlığının 4,5 dönümü hemen dut fidanlığına dönüştürüldü*. Mevcut masraflar yine bağların yıllık gelirinden karşılandı. Örneğin Karşıyaka örnek tarlasının bu şekilde bir başka tarımsal ürün dikimi için harcanması gereken 8000 kuruş dut fidanlığı için harcandı ve yıllık hasılat olan 20000 kuruştan karşılandı²⁴³.

Seydiköy Ziraat Mektebinden diploma alarak mezun olanlar, kendi şahsi arazilerinde çalışabilecekleri gibi diğer tarımsal işletmelerde ücret karşılığında çalışabileceklerdi. Bunların devlet memuru olarak görevlendirilmeleri de şart değildi. Ancak bu kişiler yine ziraat okullarında devlete ait numune tarla, bağ ve bahçelerde, ipek böcekçiliği yapılan yerlerde yeniden tayin edilecek olan bağcı, bahçıvan ustası, ameliyat muallim muavini, ameliyat muallimi gibi görevlere tercih edileceklerdi²⁴⁴.

Seydiköy, Bağcılık, Bağçevanlık, Böcekçilik, Mahiyat-ı Müttehammire Mektebi'nin 500 dönümlük Amerikan asma fidanlığı ve 100 dönüm de numune bağı vardı. Dikkat edileceği üzere sadece okulun arazilerini dikkate aldığımızda yaklaşık 600 dönümlük bağ ve fidanlığın olduğu görülecektir ki muhtemelen bunların dışında civarda başka bağlar da bulunmaktaydı. Ülkede modern ziraat usullerinin yaygınlaştırılması maksadıyla okullar kurularak bir taraftan modern çiftçilik usulleri öğretildiği gibi diğer taraftan da bu okullarda üretilen tohum ya da fidanların ücretsiz olarak ahaliye dağıtılması yoluna gidildiği görülmekteydi. *Seydiköy Aşı Ameliyat Mektebi*'nde üretilen asma çubukları bölgedeki bağcılığın gelişiminde önemli bir rol oynadı²⁴⁵.

1906 Aydın Vilayetinin menabi-i varidatından en mühimi olan bağcılığın sanatının ilerlemesine yönelik olarak Seydiköy'de kurulan numune bağı için hayvan

* 1880'lerin başında özellikle Fransa'da ipekböcekçiliği zor dönemler yaşamaktaydı. Bu tarihlerde hastalık nedeniyle sıkıntılı bir döneme giren Fransa'da binlerce dut ağacı kökünden sökülmuş yerlerine asma dikilmişti. Ancak bu da uzun sürmedi ve asma bitinin bağlara verdiği zararlar yüzünden tekrar dut ağacı dikimine ağırlık verildi. Fransa önemli bir gelir kaynağı olan dutçuluk faaliyetleri için ipek böceği sektöründe gerekli teftişleri başlattı. Fransa'da M. Pastuer'in çeşitli solucan hastalıklarıyla mikroskop yardımıyla savaşıma başarısı memnuniyetle karşılandı. İzmir de zaman zaman benzer dut ağacı hastalıkları yüzünden büyük sıkıntılar yaşadı. 1857 yılında İzmir ve çevresinde yaşanan dut hastalığı bu tarımsal üretimin bir süreliğine durmasına neden oldu. 1883 yılına ait bir kaynaktan İzmir'de dutçuluğun hemen hemen yok olduğuna ilişkin bir konsolosun gözlemi hayli dikkat çekicidir. C. E. Collyer, "Sericulture at Lyons and Smyrna", *Journal Of The Society Of Arts*, 2 March 1883, s. 375- 376. İzmir ve çevresinde numune tarlalarında veya Seydiköy Ziraat Okulu'nda ipek böcekçiliğinin yaygınlaştırılması çalışmalarının gerek Fransa'daki bu duruma ve gerekse eski bir uğraş olan ipekböcekçiliğinin tekrar canlandırılmasına ilişkin önemli bir çabayı ifade ettiği ortadadır.

²⁴³ *BOA.*, BEO, 3552/266376 (1911)

²⁴⁴ C. Telci ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 111- 113.

²⁴⁵ C. Telci ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 111- 113.

(beygir) alımları, tarım alet ve edevatının sağlanması (pulluk vs. alımı) ve bir takım binaların yapımı aralıklı olarak sürdü. Bunun için için gerekli olan 10 bin kuruşluk masraf numune bağından geçen yıllarda elde edilen gelirden karşılandı. *Filokseradan harap olan bağların Amerikan asma çubuklarıyla tamir ve ihyası*, için Seydiköy numune bağı büyük bir öneme sahipti. Duyun-u Umumiye idaresinden yardım alınarak Karşıyaka, Seydiköy, Manisa ve Urla'da başka asma fidanlıkları kurulması için büyük çabalar harcandı. *Ahaliye emsal olmak üzere yine Seydiköyde 100 dönümlük numune bağı ve mezkur çubuklarla bağ yetiştirmek usullerini ahaliye izah ve tarif etmek üzere lüzumu kadar ziraat-i fen memurları tayin kılınması ve bu misillü çubuklarla tesis olunan bağların 10 sene müddetle öşürden muaf tutulması* yönünde hükümetin teşvik programı devam etti²⁴⁶.

1906'da masrafların numune bağlarının kendi gelirlerinden sağlanması yoluyla 9 dönüm üzerinde kurulu Manisa fidanlığı'na *icra-yi seneviyesi 3600 guruş* olmak üzere bir bahçevan görevlendirildi. *Fidanlığın belle çapalama ameliyatı ile budama ve çubukların garsı için istihdam olunmak üzere ameleye 1400 guruş ücret, gübre esmanı 800 guruş, mesarifi fevkalade için 1200 guruş para tahsis edildi. 27 dönümlük Karşıyaka fidanlığına ise bir bahçevanın ücret-i seneviyesi olarak 4800 guruş; fidanların belle ve çapayla ameliyatı için ameale ücreti olarak 1800 guruş; çubukların budama ihzari ve belle çapayla ameale ücreti 2500 guruş; gübre esmanı 1500 guruş; mesafiri fevkalade için 2000 guruş tahsis edildi. Seydiköy'de 56,5 dönüm üzerinde bir bahçevanın ücret-i seneviyesi 3600 guruş; bir bahçevan yanaşması 1800 guruş; çubukların budama ve ihzari ve fidanlığın belleme ve çapalama vesaire ameliyat için ameale ücreti 3000 guruş; gübre esmanı 2000 guruş; masarifi-i fevkalade 240 guruş olarak belirlendi*²⁴⁷.

1908 senesinde Seydiköy Amerikan asma fidanlığında 60.000 köklü fidan üretildi ve civar yerleşimlerden talep edenlere ücretsiz olarak dağıtıldı. 1908'de Seydiköy, Urla, Karşıyaka, Manisa'daki devlete ait bu türden fidanlıklarda 908.800 adet Amerikan asma çubuğu yetiştirildiği gibi, bunların 60.000 tanesi köklü ve diğerleri de köksüz olduğu ve tamamının daha önceki yıllarda olduğu gibi ücretsiz

²⁴⁶ B.O.A., İ. OM, 5/ 1322 Ca 28 (1906)

²⁴⁷ B.O.A. İ. OM, 5/ 1322 Ca 28 (1906)

olarak halka dağıtıldığı görüldü²⁴⁸. 1910 yılında yetiştirilen 300.000 anaç asma çubuğu da Anadolu'nun diğer vilayetlerine dağıtıldı²⁴⁹.

Bornova'da da amele masrafları İzmir Belediye Reisi Hacı Eşref Paşa tarafından karşılanan örnek tarlada 1908 yılında istihdam edilen işçilerden bağda çapa çapalayan amele sayısı 46, kadın işçi sayısı 20 idi. 1906 yılında bahçede istihdam edilen amele sayısı 86, kadın sayısı 28 idi. Bostan yerini çapalayan amele sayısı 18 olarak tespit edilmektedir. Kadınlara ödenen yevmiye erkeklere ödenen yevmiyenin yarısı kadardı. Erkek ameleler 14 kuruş yevmiye alırken, kadınlar 7 kuruş yevmiye alıyor; bostan yerini çapalayan erkek ameleler ise 18 kuruşluk bir yevmiye ile çalışıyorlardı²⁵⁰.

1911 yılında Aydın vilayetinde ziraat ve ticaretin ilerlemesi ve tarımsal üretim etkinliklerinin ilerlemesine yönelik olarak *nazari ve ameli ziraat mekteblerinin kurulması* için çalışmalar sürmekteydi. Bunun için bir de komisyon teşkil edildi. *Ziraat mektebinin Tepeköy çiftliğinde ahalinin ihtiyacından fazla olup gayrimezru bulunan araziden 2000 dönümünün tedarikiyle orada inşa edilmesi ve inşa masraflarının çiftlik içinde inşa ettirilecek akarattan ve icarat-ı seneviye ile karşılanması* düşünüldü. Benzer okulların veya numune tarlalarının Karşıyaka, Urla, Manisa'da da yaygınlaştırılarak genişletilmesi hedeflendi²⁵¹. Benzer durum İzmir'in yakın art alanında bulunan ve büyük bir tarımsal üretim potansiyeline sahip Aydın için de geçerliydi. 1912 yılında Aydın'ın önde gelen isimlerinden Safi Bey, 200 dönümlük arazisi üzerinde bir Ziraat Mektebi inşa edilmesi için Vilayet Ziraat Müdürlüğü'ne başvuru yaptı. Ziraat Müdürlüğü başvuruyu değerlendirdi ve bir komisyon teşkil etti. Ancak heyet Safi Bey'in arazisinin "*ziraate elverişli olmadığına kanaat getirerek*" olumsuz rapor verdi²⁵². Hükümet tüm çabalarıyla aslında Seydiköy kompleksini Bursa'daki okulun çizgisinde bir ziraat okuluna çevirmeyi planladı. Örnek tarlalarla olan tecrübelerle benzer şekilde Seydiköy için yapılan planlarda Abdülhamid döneminde yerine getirilemedi²⁵³.

²⁴⁸ C. Telci ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 90

²⁴⁹ *Accounts and Papers*, No. 93, Smyrna, 1911, s.12

²⁵⁰ *BOA*, Y.EE.KP, 42/4166, (1908)

²⁵¹ *B.O.A.*, DH., 2914/ 93, (1911)

²⁵² *Ahenk*, 28 Kanunusani 1912

²⁵³ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*, *a.g.e.*, s.197- 198

XIX. yüzyılın ortalarında antisemit politika nedeniyle Polonya, Bulgaristan ve Rusya'dan gelen Yahudiler hükümet tarafından İstanbul ve İzmir çevresine yerleştirilmişlerdi²⁵⁴. Bir tür Yahudi yardımlaşma örgütü görevi üstlenen *Alliance Israelite*, 1890 yılında Bornova'da bir arazi satın alarak 60 fakir Yahudi gencine bahçıvanlık öğretmeye başladı²⁵⁵. Ancak Bornova'daki bu bahçe okul tesisleri sonradan 100 km kadar uzaklıktaki “*Or Yehuda*” adlı çiftlik okula, öğrencilerin bağcılık, tahıl, meyve ağaçları yetiştirmeyi öğrendikleri ve Doğu Avrupa'dan göç eden bazı Yahudi ailelerinin yerleştirildiği okula taşınacaktı²⁵⁶.

İzmir'deki bu okulun açılması sürecinde ilk önce bölgenin politik ve iktisadi durumu değerlendirildi. İzmir daha güvenli ve uluslar arası zengin bir limana sahipti. Üstelik *Alliance*'ın elinde II. Abdülhamid'in İzmir'de bir tarım okulunun kurulmasına dair iradesi vardı. Bornova'daki çiftliğin yeni kurulacak okulun arsasına taşınacağı belirtilerek yeni okul için hükümetten izin de istenebilirdi²⁵⁷. İzmir'de örnek tarlalar kurmak ve tarımın modernleşmesine katkıda bulunmak isteyen hükümet Çiftlik mevkiinde Alyans İsrailit Ziraat Mektebi'nin kurulmasına izin verdi. Akhisar Kazası'nın kuzey doğusunda ve yaklaşık bir saat mesafede bulunan ve Çiftlik adıyla bilinen, daha önce Çakır oğlu Aleksandr Efendi'nin sahibi olduğu, 2800 dönüm kadar bir alanda kurulmuş bulunan bu okulun arazisi içinde hazır tarımsal üretim için demir başlar, kuyular ve binalar vardı²⁵⁸. Or Yehuda adı verilen bu koloniye ilk önce Bornova'daki *Alliance Okulu* nakledildi. Çiftlik arazisinin tarıma elverişli bölümünde bağcılık yapılmakta ve ayrıca üzüm, tütün, afyon, pamuk,

²⁵⁴ Halil Özençoğlu, *a.g.e.*, 255

²⁵⁵ *Alliance Israelite* İzmir, Aydın, Manisa ve çevresinde yaşayan 100 aileye, aile başına 7- 8 hektar (yaklaşık 8-9 dönüm) olmak üzere toplam 11200 dönüm civarında araziye paylaştırarak tarım sektörünü canlandırmaya çalıştı. Ayrıntılı bilgi için lütfen bkz. Siren Bora, “*Alliance Israelite Universelle'in Osmanlı Yahudi Cemaatini Tarım Sektöründe Kalkındırma Çalışmaları ve İzmir Yakınlarında Kurulan Bir Çiftlik Okul: “Or Yehuda”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. III, 1993, s. 390

²⁵⁶ Aslında Or Yehuda Çiftlik okulu İzmir'de değil, İzmir yakınında İzmir ve Manisa ve Akhisar pazarlarına demiryolu ve karayolu ile bağlanabilen ana yola 150 m. uzaklıktaydı. Fakat okulun projesinin İzmir'li bir mimar tarafından çizilmesi, okulda İzmir'li Yahudilerin de eğitim görmesi ve okulun yapımı için Bornova Bahçe Okulu'na verilen iradenin geçerli olması ve Bornova Bahçe Okulu'nun Or Yehuda'ya taşınmış olması bu okulu İzmir ile yakından ilişkilendirilmesine neden oldu. Halil Özençoğlu, *a.g.t.*, s. 255

²⁵⁷ Halil Özençoğlu, *a.g.t.*, s. 256

²⁵⁸ *Ahenk*, 29 Eylül 1901 [Bu tarihe ait gazetede bilgileri “Çiftlik Mevkiinde Alyans İsrailit Ziraat Mektebini Bir Çiftçinin Ziyareti” başlıklı yazıdan alınmıştır]

zeytin, buğday gibi tarım ürünleri yetiştirilmekteydi. Bağların yarısı şaraplık ve diğer yarısı kuru üzüm üretimi için ayrıldı²⁵⁹.

1901 yılında *Alyans İsrailit Ziraat Mektebi*'nin 30 öğrencisi vardı. Ancak okul müdürünün davranışları yüzünden on beşi okulu bırakmıştı. *Nizamname-i dahiliyesi* de saklı tutulan bu okul kendi milletlerinin dışında öğrenci kabul etmemekteydi ancak bu durumun üç ay kadar çözüleceği ve diğer milletlerden olanlara da eğitim vereceği belirtiliyordu²⁶⁰. Ancak bu 1908 yılına kadar gerçekleşmedi. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı, İmparatorlukta büyük bir heyecan yarattı. Kutlamalar sırasında sloganlaşan “*Hürriyet, Kardeşlik, Eşitlik*” kavramları tüm gayrimüslim ve Müslim cemaatleri birbirine kaynaştırdı. 1908 yılından itibaren Or Yehuda Çiftlik Okulu'na, yatılı ve gündüzlü Müslüman öğrenci alınmaya başladı²⁶¹.

Akhisar'ın bozuk olan yollarından Alyans İsrailit Ziraat Mektebi'ne gidilirken, yolun iki tarafında bulunan bağlar 1901 yılında baş gösteren filokseradan zarar görmüş durumdaydı. Hastalık çiftliğin bazı yerlerini *çırçıplak bir tarla haline getirmişti*. Bu okula ilişkin bir uzman çiftlikte gözlemler yapmış ve dönemin İzmir basınında bu gezi hakkında ayrıntılı bir haber de yapılmıştı. Dönemin İzmir basınında okula ilişkin şu bilgiler verilmektedir.

“*Mektebin binası esasen üç kattan ibaret olup üst katı karşılıklı ikişer yatak odasıyla bir de ayakkabı vaz'ına [koymaya] mahsus küçük bir oda ile tefrik olunmuştur. Mezkur yatak odasına kurulmuş olan yataklıklar hemen yekdiğerine muttasıl [bitişik] bir surette tanzim edilmiştir; mamefih yatak ve sairenin temizliği matlub [istenilen] derecede idi. Ba'de [daha sonra] ikinci kata indik. Bu katın bir tarafı talebeye mahsus yemek salonu olup o sırada mekteb hademesi yemek hazırlığıyla meşgul bulunuyordu. Karşı ciheti ise şakirdanın tedrisatına mahsus olan sınıfı teşkil ediyordu. Bu oda alat ve edevat-ı ziraiye-yi cedide levhalarıyla tezyin [süslenmiş] edilmiş, büyük yazı tahtası da odanın bir köşesinde bulunuyordu.*”

Alyans İsrailit Ziraat Mektebi'nin Amerika asmalarının dikildiği bağ hakkında verilen bilgiler şu şekilde aktarılmaktadır. “*Bağın ön yani yol ciheti henüz*

²⁵⁹ Siren Bora, *a.g.m.*, s. 390- 394

²⁶⁰ *Ahenk*, 29 Eylül 1901

²⁶¹ Siren Bora, *a.g.m.*, s. 396

yeni sürülmüş olduğundan arka tarafa geçebilmek için pamuk tarlasının içerisinde yürümeğe başladık. Pamuk fidanları o kadar küçük idi ki mübalağasız yirmi ve kırk santimetreden yükseklik etmemelerine bakılırsa tohumu cüce nev'inden olsa gerek. Mahsulüse o nispette kısır idi. Yeni bağlarına gelince: Gözüm bir şeyler taharri [araştırıyordu] ediyordu. O intizama tesadüf etmediğinden hemen asmaları muayeneye başladım. Gözüme ilişen nev'ler şunlar idi: Riparia X Rupestris 14, 101 e Riparia X Rupestris 3309 ve 3306 nev'leriyle Rupestris du lot (ta'bir olunan) asmaları –ki bunlar takriben elli, altmış dönüm bir mahalde gars edilmiştir [dikilmiştir] - ve ayrıca da (kaba yastıklarda) olmak üzere muhtelif İllionis Amerika asmaları bulunuyordu. İki asma ile sıraların arası tahminen dokuz ayak, yani iki metre yetmiş beş santimetre fasıla ile gars edilmiş ki, şu hesaba nazaran dönüm başına 122 asma gars edilmiş [dikilmiş] olduğu anlaşılıyor”. (...) “Yeniden tesis edilmiş olan bağın intizamı birdenbire göze çarpıyordu. Toprak pek güzel işlenmiş, o derece ki adeta bağın yüzü gülüyor, muzır ve fena otlardan kurtarılmış olup yeşil haliyle bayağı insanın nazar-ı dikkatini celb ediyor. İşbu yeni bağların suret-i gars ve tımarı hakkında bir diyeceğimiz yok. Bunlar Akhisar bağcı arkadaşlarıma güzel bir numune olabilir. Bir de bağ mahalli olacak yerin toprağını mükemmelen tahlil yani toprağı teşkil eden anasırdan hangisinin ziyade olduğunu anlamış olmalılardır ki bala da zıkr olunan nev'lerden gayrisini dikmemişler. Bazı mahallerde işittiğim gibi filoksera bunları da mahvediyor, kurutuyor. Mezkur asmalar filokseralı olduğu halde bunları dikmemek töhmetine uğrayan, ötekinin berikinin uydurmasına kapılan temiz yürekli arkadaşlarıma buna dair bir ma'lumat virüp kendilerini ikna etmeği münasib gördüm.”

Çiftlikte yapılan gözlemler arasında Filokserasız yerlerde Amerika, filokseralı yerlerde ise yerli asmaların dikildiği takdirde çiftlik ve çevresinde filokseranın yayılmasına sebep olacağına yer vermektedir. Amerika asmalarıyla yerli asmaları arasındaki fark hakkında bilgi de veren tarım uzmanı, Amerika asmalarının örgüleri yerli asmaların örgüleri arasında fark olduğunu , Amerikan asmalarının sık örgülü olmasının filokseraya karşı daha dayanıklı olmasına neden olduğunu vurgulamaktadır.

Amerikan asmalarının her toprakta yaşayamayacağını bildiren uzman, “bunun için hükümet bunca fedakarlıklar ederek fen memurları ma'rifetiyle bütün bağcı

arkadaşlarının topraklarını meccanen tahlil ettiriyor, herkesin toprağına göre asmalar tavsiye ve kendi fidanlığından dahi meccanen çubuklar veriyor, vakti müsaid olanlar da gönüllü olarak meşhur fidancılardan cins çubuklar getirmeğı deruhte ediyor, şu fırsattan istifadeyi bağcı arkadaşlarıma tavsiye ederim” demektedir²⁶².

27 Mayıs 1904 tarihinde Sultan Abdülhamit’in tarım okulu inşasına izin veren iradesi Aydın Vilayet merkezine gönderildi. İrade “*Birunabat’ta (Bornova’da) özel izinle kurulan ve Or Yehuda içinde satın alınan 10 dönümlük araziye taşınan tarım okulunun orada tarımsal ve pratik eğitim verme isteğinin, bu istekle ilgili araştırma ve soruşturma sonucunda kabul edilmesinde bir sakınca olmadığı zaten prensipte bir yetki belgesine sahip olan bu okulun inşaatına başlanabileceğı*” bildirildi. İnşaat 1905 yılında tamamlandı ve öğrenciler Bornova’daki yeni binalarına taşındı²⁶³. I. Dünya Savaşı bu okulun fonksiyonlarını kaybetmesine neden oldu²⁶⁴. Sonuç olarak, İzmir, Manisa, Akhisar kavşağındaki Or Yehuda Çiftlik Okulu İzmir Yahudilerinin modern tarım yöntemlerini öğrenmeleri için eğitim veren ve bu faaliyetinde başarılı olan bir kurumdur. Bornova’da bir bahçe okul da kurmuş olan Alliance, Yahudilerin tarım sektörüne kalifiye elaman olarak yetişmesini sağlamıştı.

²⁶² *Ahenk*, 29 Eylül 1901

²⁶³ Siren Bora, *a.g.m.*, s. 395

²⁶⁴ Halil Özençoğlu, *a.g.t.*, s. 498

IV. Bankacılık ve Kooperatifçilik

Ekonominin parasallaşması, dış ticaret hacmindeki gelişmeler ve ticari büyüme Tanzimat'la birlikte kurumsallaşmayı da beraberinde getirdi. Ekonomik anlamda kurumsallaşma sürecinde bankalar başı çekti²⁶⁵. Osmanlı devletinin ekonomik yapısı ağırlıklı olarak tarıma dayandığı için devlet gelirleri hasılatı tespit edilen aylarda ve yöntemlerle düzenli olarak tahsil edilebilmekteyken, giderler için böyle bir mevsim yoktu. Bu yüzden maliyenin sık sık Galata bankerlerinden borçlanması büyük zararlara neden oluyordu. Bir devlet bankasının bulunması bu zararları önleyebilirdi²⁶⁶. Bu düşünce ile İngiliz sermayesi kanalıyla borçlanmaya gidilerek bir İngiliz girişimi olan “*Bank-ı Osmani*” (Ottoman Bank) kuruldu. 24 Mayıs 1856'da açılan bankanın merkezi Londra'da idi. En büyük kuruluşu ise İstanbul'da bulunuyordu. Mısır dışında İmparatorluğun her yerinde şube açma hakkını elde etmişti. Nitekim bundan yararlanarak aynı yıl İzmir şubesi açıldı²⁶⁷.

Osmanlı Bankası *belirli dönemler için vade veyahut cari hesaba karşılık esham senedi [hisse seneti] veyahut ticaret senetlerinin rehini suretiyle tediyeat [ödeme], ticari evrak iskontosu, poliçe, çek, itibarname ve Osmanlı ülkesi ile yabancı ülkeler üzerine telgrafla emri havi senetler, cari hesap açılması, esham senetleriyle kıymeti bulunan eşyanın muhafazası, kupon tediyeatı, Osmanlı ülkesi, yabancı ülkeler ve beldeler üzerine poliçe havalesi, borsa işlerinin icrası, enva-i sikkelerin alım ve satımı muamelatını kabul ve icra etmekte ve belirlenen miktarın faizler ile akçe depozitosunu kabul ederek*²⁶⁸ faaliyetini sürdürmeye başladı. İzmir ve art alanında şubeler açtı²⁶⁹. İzmir İngiliz Konsolosu Cumberbatch yazdığı resmi raporunda

²⁶⁵ Zafer Toprak, “İktisat Tarihi”, *Türkiye Tarihi*, (Haz. Sina Akşin) C. III, Cem yay., İstanbul, 1997, s. 223.

²⁶⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, TTK yay., Ankara, 1983, s. 235.

²⁶⁷ Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s. 338; İzmir'de kurulan ilk banka *Banque de Smyrne* idi. İzmir Bankası 1842 yılında İngiliz, Fransız, Avusturyalı, Rus, Amerikalı, Sardunyalı, Toskanalı, Danimarkalı, İspanyol, rum tüccar ve hissedarlarının sermayesiyle kuruldu. Charles İssawi, *a.g.e.*, 340. Ancak banka hükümetten izin almamıştı. Bununla birlikte Baltazzi Kardeşler gibi İstanbul'da bankerlik yapan ve Osmanlı İmparatorluğunda banka açılmasıyla çıkarları tehlikeye düşen Rum bankerlerin faaliyetleriyle banka bir yıl sonra kapandı. İzmir ve çevresinde kurulan yada şubeleri olan diğer yabancı bankalar arasında 1888'de kurulan Credit Lyonnais, İzmir'de birer şube sahibi olan Midilli Bankası, Banque d'Orient, Societe Generale, Banque d'Athene de vardı. Bülent Şenocak, *Levant'ın Yıldızı İzmir*, İzmir, 2003, 70- 74

²⁶⁸ Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü, *a.g.e.*, s. 151.

²⁶⁹ *H. 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 104.

tarımla uğraşan çiftçilerin kamu bankalarına olan ihtiyacını vurgulamakta, Osmanlı bankasının ticaret dünyasına sağladığı katkılara dikkat çekmekte ve çiftçilerin yüksek faizle borç alarak tefecilerin eline düşmesinin bu bankalar aracılığıyla engelleneceğini söylemekteydi²⁷⁰. Ancak gelişmeler hiç de söylendiği gibi olmadı. Osmanlı Bankası İzmir ve çevresinde açıldıktan sonra yalnız gayrimüslimlerle iş yapmaya başladı. Bu durum Türklerin tefecilerin tuzağına düşmesinin ve yıllarca borcunu ödemek için kıvrınmasının sürmesine neden oldu²⁷¹.

Tarımın düzenlenmesi, gelişmesi, üretimin artması, refahın yükselmesi; köylünün selemci, tefeci, faizci gibi geleneksel kredi sağlayıcılarından kurtarılması için bir tarımsal kredi mekanizmasının oluşturulması gerekiyordu. Türkiye'de ilk zirai kredi kooperatiflerinin kökenini *Memleket Menafi Sandıkları* oluşturdu. “(...) *Zürranın daima muhtaç oldukları istikraz için bizzarure mürabahacılara müracaat etmekte olduklarına mebni, ağır ve fahiş güzeşte [faiz] ile ashab-ı ziraate medyun olarak [borçlanarak] mahsullerinin semeresini göremediklerinden ve memlekette Avrupa gibi hafif ve mutedil faiz ile akçe ikraz etmek için bankalar teşkilini temin eyleyecek derecede, henüz istidat hasıl olmadığından (...)*” buna bir çare olmak üzere Memleket Menafi Sandıklarının kurulması yoluna gidildi²⁷². İmparatorluğun diğer vilâyetlerinde de 1864 Nizamnamesi uygulamaya konulduktan sonra birer sandık kuruldu. 1867 yılında bu iş bir yönetmelikle kesin hükümlere bağlandı ve ülkenin bütün vilâyet ve sancak merkezlerinde birer “*Menafi Sandığı*” ya da “*Memleket Sandığı*” kurulmasına yönelik çabalar harcandı²⁷³. Memleket sandıkları için gerekli sermaye, ilk yıllarda, çiftçilerin zorunlu yardımlarıyla elde ediliyordu. Köy ihtiyar heyetleri, boş ya da devlete ait bir toprağı imece usulü ile ektirirlerdi. Her üyenin yarım dönümü işlemesi kuraldı. Elde edilen mahsul satılarak bedeli kaza

²⁷⁰ *Accounts and Papers*, Vol. 69, Smyrna, 1866, s. 600.

²⁷¹ Günver Güneş, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydın”, *Tarih Ve Toplum*, sayı: 239, Kasım- 2003, s. 57.

²⁷² Zeki Arıkan, “Kredi Sorunlarının Çözülmesine Doğru İtibar Kooperati Bankaları”, *Tarih Tarihi*, İzmir, 1993, s. 102.

²⁷³ 1294/1877 senesinde Aydın merkez, Bozdoğan, Söke, Buldan, Denizli ve Nazilli’de Menafi sandıkları kurulmuştur. Sandıkların sahip olduğu toplam sermayelerine göre sıralama yapılırsa şu şekildedir. Nazilli, Aydın merkez, Denizli, Bozdoğan, Buldan sonra Söke’dir. Söke Sermaye ve verdiği kredi toplamına göre ise 5. durumdadır. Eldeki verilere göre ilgi çekici bir nokta da Menafi sandığı üyeleri arasında Aydın’da Karabet Seter ve Söke’de Hristo Efendi adında gayri Müslimlerin olmasıdır. Cahit Bilim, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde ve 19. yüzyılda Salnamelerde Ve Arşiv Belgelerinde Söke”, *I. Uluslararası Aşağı Menderes Havzası, Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu*, Söke-Türkiye, İzmir, 2002, s. 29.

mal sandığına yatırılırdı. İmece yöntemiyle çalışmanın ortaya çıkardığı yakınmalar üzerine, bir süre sonra bundan vazgeçildi ve çiftçilerden her çift öküz için 15 kg. buğday alınarak, sermaye temini yoluna gidildi. Bir kaza veya sancak merkezinde sandığın kurulabilmesi için en az 200 lira sermayenin toplanmış olması gerekiyordu. Kaza sandığı ancak, bağlı köylere kredi verebiliyordu. Üç aydan az bir yıldan çok olmamak koşulu ile ayda % 1 faizle isteyen kişiye en çok 20 lira borç veriliyordu. Sandık, bir sandık emini (ücretli) ve seçilen dört üyeden oluşan bir kurul tarafından idare ediliyordu. Ücretli bir kâtip kullanılmasına izin verilmişti. Sandıklara üyelik gönüllüydü. İştirak eden üyeler yıllık % 12'lik faizle, üç ila on iki ayda ödenebilen krediler alabiliyordu. Bu idari heyet borç taleplerini dinler ve yıl sonunda elde edilen kârı üyelere dağıtır yada kazanın bayındırlık işleri için kullanırdı. Sandıkların hesapları her yıl Kasım ayında kapatılıyor, elde edilen kâr, okul, kaldırım, çeşme köprü yapılması gibi bayındırlık işlerinde kullanılıyordu. Memleket sandıklarının oluşturulmasıyla ilk kez, tarımsal kredi işlerinin düzenlenmesine el atıldı ve böyle bir gereksinmeyi devlet yönetmeliklerle düzenlemeye koymak gereğini duydu.²⁷⁴

İzmir ve art alanında da kurulan bu sandıklar tefecilerin zirai krediler üzerindeki tekeline karşı etkin bir alternatif sunmaya başladı. Memleket sandıklarının sermaye katkısının düzensiz bir akışa sahip olması, borç vermedeki sorumsuzluk, üreticilerin parayı uygunsuz şekilde kullanmaları, daha yüksek bir otariteye hesap vermek zorunda olmayan yerel memurların kötü idaresi bu kurumların yaşadığı büyük sorunlar arasındaydı. Hükümetin sandıklardan duyduğu hoşnutsuzluk giderek yeni bir kurum oluşturma fikrini ortaya çıkardı, sandık faaliyetleri durduruldu ve 27 Ağustos 1887 tarihinde kurulan Zirat Bankası sandıkların deneyim ve şube ağından yararlanarak kuruldu²⁷⁵. Banka çiftçiye yardım etmek, onları muhtekirler ve selemcilerden kurtarmak amacıyla faaliyete başladı²⁷⁶. *Kârı idare masraflarının karşılanmasına kafi olan her mahalde bir Ziraat Banka şubesi ve bu şubelerin mercii olmak üzere Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bağlı Dersaadet'te bir merkez idare merkezi teşkil edildi. Sermayesi menafi sandıklarından devir olunan nakil ve*

²⁷⁴Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s. 38-39; Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, a.g.e.*, s. 121

²⁷⁵ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, a.g.e.*, s. 121- 122

²⁷⁶ Ziya Somar, *Yakın Çağların Fikir Ve Edebiyat Tarihimizde İzmir*, 2. Basım, İ.B.B Kent Kitaplığı yay., İzmir, 2001, s. 129.

*alacakları ile aşar üzerinden alınagelmekte olan iane hissesinden ve borç verdiği paralardan gelen nemadan ibaretti. Ziraat Bankası rehin karşılığı borç almak isteyen ziraatçılara, asaleten ve kefaleten yüzde altı faizle ve resülmal ve faizi taksitlerle tesviye edilmek ve üç aydan aşağı olmamak üzere on seneye kadar borç para veriyordu*²⁷⁷.

Ziraat Bankası'nın İzmir art alanında yer alan sancak ve kaza merkezlerinin bir çoğunda şube ve sandıkları bulunuyordu. Ancak bankanın faaliyet sahası o zamanki mevduatlarına göre yalnız ipotek karşılığı zirai borçlanmadan ibaretti²⁷⁸. 1888 tarihli Nizamnameye göre, gayrimenkul sahibi köylüler, ortakçılar, mültezimler, arazisini ortakçılar vasıtasıyla işleten toprak sahipleri çiftçi sayıldıklarından banka tarafından, belirtilen vasıflara sahip köylülere ipotek veya kefalet mukabilinde ve yıllık %6 faizle ikrazat yapılmaktaydı. Ayrıca bir defaya mahsus olmak üzere ve bankanın yönetim masraflarını karşılamak amacıyla %1 oranında bir tescil (kaydiye) resmi de faize ilave edilmekteydi. Verilen borçları en çok on yıl vadeli olabilmekte, verilecek borcun tavanı ise 150 lira ile (3.450 frank) sınırlandırılmakta idi. Banka % 4 faizle mevduat kabul etmekteydi. Yıl sonunda elde edilecek kârın üçte ikisi, tarımsal işlerde harcanmak üzere hazineye devredilmekteydi. 1899 yılı hesaplarına göre bankanın itibari sermayesi takriben 6 milyon liraya, net karı ise 6,6 milyon liraya ulaşmıştı²⁷⁹.

Ziraat Bankası'ndan bir başka kişinin kefaletiyle kredi alan üretici, yasal olarak kefile karşı da sorumlu tutulurdu. Aynı zamanda borçluyu bankanın olası sahtekar memurlarından korumak için her şubenin, her bir kredinin miktarını ve faizini belirten hesap defterleri tutuluyordu. Tarımsal reformlardaki bölgesel önceliklerine dair bir ip ucu sunması açısından kredi dağılımına ilişkin bir tespit yapılacak olursa Aydın ve Bursa vilayetleri kredi miktarının neredeyse yarısını alıyordu. Banka sadece üreticinin kredi ihtiyacını karşılayan bir kurum değildi. Aynı zamanda ulaşım, eğitim harçları, yaşam giderleri dahil olmak üzere Avrupa'daki Ziraat okullarına öğrenci yollama masraflarını da karşıladı. Banka örnek tarla programı ile zirai okul- örnek çiftlik- tesislerinin mali sorumluluğunu da üstlendi.

²⁷⁷ Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü, *a.g.e.*, s. 151.

²⁷⁸ Günver Güneş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında...", *a.g.m.*, s. 57.

²⁷⁹ Selim Tarlan, *Tarihte Bankacılık*, Ankara, 1986, s. 74

Zirai kurumlara ve üreticilere dağıtmak üzere tohum satın aldı ve deneysel kullanım ve üreticilere teşhir için alınan tarım makinelerini finanse etti. Banka aynı zamanda vilayet ziraat müfettişlerinin, ziraat okulları, örnek çiftlikler ve örnek tarlaların personelinin maaşlarını da ödüyordu. Kısaca Ziraat Bankası bölge için tarım reformunun itici gücü oldu²⁸⁰. Örneğin *Aydın Vilayetinde yetiştirilen pamuk tohumlarının ıslahı için zira-ı ahaliye meccanen tevzi ve ita olunmak üzere Amerika ve sair mahallerden celb edilecek on bin atık kıyye tohumun nakliyesi de dahil olmak üzere 50400 kuruş tutan masrafı, Ziraat Bankasının tahsisat-ı ziraiye olarak ayırdığı 27500 kuruş içinden alınarak karşılandı*²⁸¹.

Osmanlı devletinde yulaf ziraatinin artırılması için harcanan çabalarda Ziraat Bankası'nın önemi büyüktü. Osmanlı devleti sınırları içinde yulaf fiyatlarının artması üzerine, yulaf ziraatinin artırılarak bunun önüne geçilmesi düşünüldü ve nakliye masrafları da dahil olmak üzere her ne gerekiyorsa yapılması için banka 30 bin kuruş bir tahsisat ayırdı²⁸².

Aydın vilayetinde örnek tarlalarda tarımsal etkinliklerin artırılması konusunda da dikkate değer yardımları görüldü. *Aydın Vilayetinde numune tarlalarında gül fidanı yetiştirilinceye kadar ahaliye dağıtılmak üzere mahaline gönderilecek fidanlar için sarfı gereken meblağın ödenmesini üstlendi*. Bunun için gül fidanı yetiştirilinceye kadar ahaliye dağıtılacak olan 100 bin adet gül fidanını temin edip ve fidanların dikileceği yerlere ulaştırmak için gerekli olan 15 bin kuruşluk masraf Ziraat Bankası'nın *1313 senesi hesab-ı katisinin nizam-ı ziraat idaresine aid bulunan umur-u ziraat için tefrik olunan 150 bin kusur guruştan karşılandı*²⁸³. Kazanlık usulü gül fidanlarının dikimi ve gül yağı ile suyu imalini Aydın Vilayet'inde halka tanıtmak için daha önce Diyarbakır ve Mardin'e gönderilen Kazanlıklılı Rifat Efendi'nin *2 sene müddet ve 600 kuruş maaş ve keşf edeceği mahaller için harcırah verilmek üzere maaşı ve harcırahı Ziraat bankasından karşılandı*²⁸⁴.

²⁸⁰ Donald Quataert, Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, **a.g.e.**, s. 120- 130

²⁸¹ **B.O.A.**, İ.OM. 6/ 1317/ Z- 4 (1901)

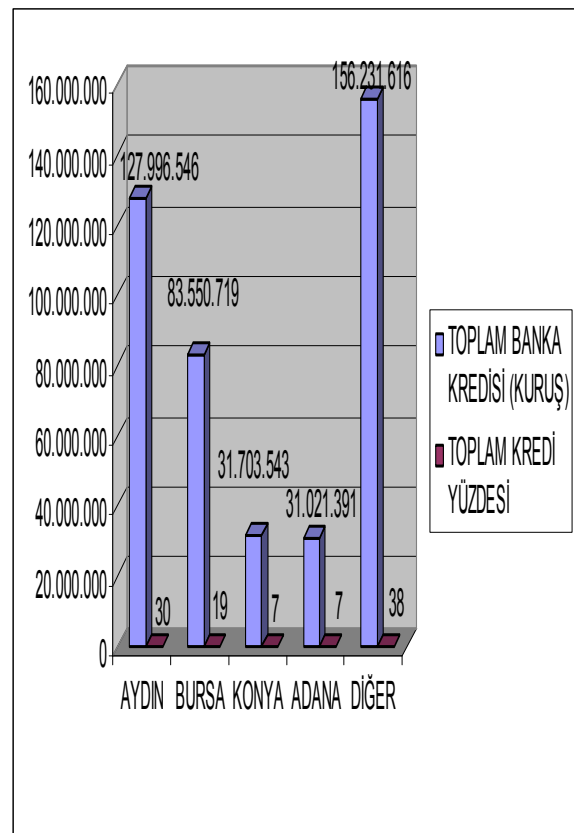
²⁸² **B.O.A.**, A. MKT. MHM. 727/ 25 (1900)

²⁸³ **B.O.A.**, İ.OM. 3/ 1317 RA 25 (1901)

²⁸⁴ **B.O.A.**, İ.OM. 5/ 1316.ZA.21 (1900)

1892’de Manisa’da kuraklık dolayısıyla yaşanan zahire kıtlığında Ziraat Bankası diğer kazaların ziraat sandıklarından da yardım alarak 5000 liralık borç vererek bu sıkıntılı durumun atlatılmasında yardımcı oldu. Banka aynı zamanda *Manisa kazası ahalisine tohumluk ve yemeklik için kaza-yı mezburun sene-yi haliye aşarından hasıl olan 26 bin şinik kadar hinta [buğday] ile 55 bin şinik miktarı şairin [arpa] şimdiki rayice tevfikan seneyi atide bedelen istihsal olunmak üzere tevfikan itasını sağladı*²⁸⁵

Banka yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere İzmir ve art alanında tarımın modernleştirilmesi, tarımsal üretim etkinliklerinde yaşanan sıkıntıların giderilmesi konularında da harcadığı çabalarla dikkate değer faaliyetlerde bulundu ve istenen sonuçları elde etti. Tüm bunlara rağmen banka Türk köylüsüne yeteri kadar bir fayda sağlayamadı²⁸⁶. Ziraat Bankası tarımsal modernizasyon için gereksinim duyulan krediyi ağırlıklı olarak büyük toprak sahiplerine veriyordu²⁸⁷. Banka, Türk üreticilerinin sorunlarını çözmekten de

uzaktı. H. Ziya Uşaklıgil anılarında bankanın o yıllardaki işlevini, *Ziraat Bankası’nın ne yaptığını anlamak için vilayetin resmî gazetesini baştan başa dolduran satılığa çıkarılmış tarlaların ilanlarını görmek yeterdi* diyerek anlatmakta ve ardından, *bu*

²⁸⁵ **B.O.A.**, DH. MKT. 1757/ 1 (1896)

²⁸⁶ Osmanlı devleti mali sıkıntılarında Ziraat Bankası’nın sermayesi olarak mal sandıklarında toplanan karları bankaya vermeyerek, bankadan büyük miktarlarda borç aldı. Bu yüzden bankanın milyonlarca lirası Osmanlı devletinin bozuk maliye sistemi yüzünden devlet hazinesinden alınamadı. Bankanın kuruluşundan itibaren sık sık tekrarlanan bu durum bankanın faaliyet imkanlarını da daralttı ve Türk köylüsü bu bankadan yeteri kadar yararlanamadı. TZTB, *a.g.e.*, s. 235

²⁸⁷ Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, İstanbul, 1983, s. 283

ticaret savaş yerinin kurbanları istihсалciler, fayda görenleri yabancı veya yarı yabancı milletle, seyircileri Türkler idi diyerek de eklemekteydi²⁸⁸.

Ziraat Bankasının beklenen yararı sağlayamamasının başlıca sebeplerinden bir diğeri de Türk köylüsünün bilgisizliğı idi. Dönemim İzmir basınında çıkan haberlerde vurgulandığı üzere, Ziraat Bankaları muhtekirlerin hilelerini önlemek ve köylüleri bunların elinden kurtarmak nedeniyle kurulmuş, “*faizi nispet kabul etmez derecede az olarak*” çiftçilere uygun krediler sağlamaya çalışmıştı. 1900’lü yılların başında bir köylü Ziraat Bankasından 1000 kuruş kredi alırsa, senede vereceğı faiz 133 kuruştı. Ancak köylü “*ziraatlerini artırmak ve çok güzel mahsul kaldırmak için yol gösterilmekte olduğu halde adet ve göreneklerini elden bırakmıyordu*. Hububat ekiminden vazgeçmeyen köylü, daha fazla gelir getiren tarım ürünleri ekmeğeyanaşmıyordu. Bununla birlikte alınan krediler düğün ve eğlencelere harcanıyordu. “*Ahalinin Ziraat Bankası’na, Yorgilere, Petrolara borçlu kalmalarının*” en temel nedenleri bunlardı. Ziraat Bankası’ndan para almak çok kolaydı. Bankalar *hadd-i azam olarak 50 lira veriyordu* ki, bu o dönemin köylüsü için büyük bir sermaye idi. 50 liralık bir kredinin faizi de 650 kuruştı. Birkaç parça arazisi olan bir çiftçi alacağı krediyle “*çiftini sürmek için çifti kadar, tohum için tohumu kadar, harmanda da lüzumu kadar almamalı*” fukaraya da toprakta iş verecek kadar bir sermaye edinmeliydi. Böyle olursa “*yüzde yüzüne para veren muhtekirlerin ve hem de köşebakkallarında önü alınmış olurdu*”²⁸⁹. XX. yüzyılın başlarında İzmir basınında çok fazla yer verilen bu durum Ahenk gazetesinin 1316 numaralı bir başka nüshasında şöyle yer bulmuştu: “*Durmuş [adlı köylü] niçün böyle meraka dalmış, düğün yorucu ağır geldi, besbelli. Durmuş dayı adlı sanlı ağadır. Düğünün de şöhet ister, ün ister. Alacaklıların ümidi bağı üzüm olmaz ise Durmuş gün ister. Üzüm çıktı faizlere yetmedi. Düğün bitti daha borcu bitmedi. Bizim Durmuş’u çok sıkmışlar, şimdi tarlaları bağları alıyorlar. İşte köylüler hep böyleyiz. Düğün yapar evimizi yıkarız. Varımızı beyhude sarfederiz. Herkes yorganına göre yatmalı, buğday az gelir arpa katmalı. Yer köylü!*”²⁹⁰

²⁸⁸Zeki Arıkan- Sabri Yetkin, “*Milli Aydın Bankasının Kuruluşu Ve İlk Faaliyetleri*” , **Tariş Tarihi**, İzmir, 1993, s. 53-54.

²⁸⁹**Ahenk**, 9 Kanunusani 1902

²⁹⁰**Ahenk**, 26 Teşrinisani 1900

Ziraat Bankası'nın dağıttığı kredilerin de yetersiz oluşu bankadan beklenen yararın sağlanmasına engel oldu. Aydın'da *kefil karşılığında çiftçilere ziraat bankasından borç verilmesi; istenildiği kadar para yetiştirilmesi ve mevcudun adem müsadese hasebiyle mümkün olmaması*²⁹¹ balıca sorunlar olarak XX. yüzyılın başlarında da sürdü.

Milli Aydın Bankası

Aydın'da ilk bankacılık faaliyeti Osmanlı Bankasının Aydın ve Nazilli'de iki şube açmasıyla 1884 yılında başlamıştı. 1883'te 500,000 sterlin sermayeyle kurulan ve banknot çıkarma yetkisi verilerek ayrıcalıklı duruma getirilen Osmanlı Bankası kuruluşunun birinci yılında Aydın ve Nazilli'de birer şube açtı. Fransız ve İngiliz sermayesinin ortaklığı olan Osmanlı bankası bu bölgede ihraç mallarını yabancı firmaların acenteleri için toplayan azınlık tüccarları finanse etmekteydi. 1889 da ise Ziraat Bankası üreticiye tarım kredisi vermek üzere Aydın ve ilçelerinde altı şubeyle faaliyete geçti. Ziraat Bankası'nın etkinliği sınırlı kaldığından yörenin önemli bir olgusu olan tefecilik egemenliğini sürdürdü. Cumhuriyet öncesi bankacılığın önemli bir adımı da 1914'te Milli Aydın Bankasının kurulması oldu. Banka kuruluşundan itibaren Türkiye'nin önemli yerel bankalardan biri olma niteliğini korumayı başardı²⁹². I. Dünya savaşı öncesi bir Fransızca ticaret rehberine göre Aydın'da dört banka faaliyet gösteriyordu. Bunlar Papadopoulo tarafından yönetilen Osmanlı Bankası, Osman Nuri tarafından yönetilen Ziraat Bankası ile Gh Apostolo idaresindeki D'Athenes ve Th. Georgiades idaresindeki D'orient bankalarıydı. Sözünü ettiğimiz dönemde ticarette olduğu gibi paranın kontrolü de gayr-i Müslimlerin kontrolündeydi. Aydın'da bu dönemde bankacılık yapan Apostulo, Georgiades Kardeşler, Hacı Dimos, Stelio Magnissalis bankerlikle uğraşan Aydın'lı gayr-i Müslimlerdi²⁹³.

Mili Aydın Bankası, Türkiye de Akşehir Bankasından sonra "*milli sermaye ve milli unsurlarla idare edilmek üzere*" kurulmuş ikinci Türk bankası oldu. Milli

²⁹¹ B.O.A. DH. MKT 2822 / 41 (1909)

²⁹² *Yurt Ansiklopedisi*, "Aydın", C. II, İstanbul, 1982, s.1032.

²⁹³ *Annuaire Oriental Edition*, Edition 1914, s.1322.

Aydın Bankası'nın yapılanmasında, kredi sorunlarını çözmek isteyen Müslüman-Türk tüccarlar ile toprak sahiplerinin önemli bir rolü oldu²⁹⁴.

Bu dönemde, yurt dışına hammadde ve yiyecek maddeleri satma, yurt dışından ise mamul madde alımı biçiminde beliren ticari etkinlikler sonucu Türkiye'de Müslüman-Türk tüccar ve toprak sahipleri belirli bir birikime ulaşmıştı. Tüccarlar, yabancılardan ve azınlıklardan bağımsız olarak parasal konularda kendileri için gerekli kaynakları yaratmak ve güvence altına alabilmek için ulusal bankalar halinde örgütlenme çabalarına girişti. Bu yıllarda ortaya çıkan ulusal bankalardan biri de Milli Aydın Bankası oldu²⁹⁵. Bankanın bu şekilde doğması, Türk tüccarı ile toprak sahiplerinin güçlenmeleri ile siyasal iktidara sahip olanların gittikçe daha “ulusal” bir politika gütmeleri arasında var olan sıkı bağlantıyı da ortaya koydu. II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki partisinin Müslüman Türk tüccar ve toprak sahiplerini önemli ölçüde destekledi, bu kesimin örgütlenmesinde ve ekonominin “millileşmesinde” ön ayak oldu²⁹⁶.

İzmir'in art alanında incir üretimi yapan çiftçiler uzun yıllar kredi kurumunun yokluğundan dolayı büyük sıkıntılar çekti. İzmir incir piyasasını tam anlamıyla denetleyip, ellerinde tutmak için ortaya çıkan *Smyrna Figs Pakets* adlı şirket uygun gördüğü fiyatı çarşıya ilan eder üreticinin elindeki ürün yemiş çarşısında yok pahasına işlem görürdü. Türk köylüsü elde edeceği mahsûl için para bulmak zorunda kaldığı zamanda yine Fig Parkers Şirketi'nin aracılara başvurur ve borç para alırdı. Aldığı borç parayı çok ucuza sattığı malı ile ödeyemeyen çiftçi bir yığın borç bırakır ve borca yüklenen faizlerle zor durumda kalan çiftçi bağını, bahçesini, evini satmak zorunda kalırdı²⁹⁷. İncir üreticilerinin büyük çoğunluğunun bulunduğu Aydın'da üreticileri bu zor durumdan kurtarmak için Aydın'ın ileri gelen tüccarları tarafından “Osmanlı Anonim Aydın İncir ve Himaye-i Zürra” adlı 30 bin liradan ibaret sermayesiyle şirket kuruldu. Şirket azaları üçer seneliğine görev yapacaklardı. Şirketin merkezi İzmir'di ve “memalik-i Osmaniye'nin sair mahallerinde veya

²⁹⁴ Gündüz Ökçün, “1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, (yay: Osman Okyar) Ankara 1975, s.409-484

²⁹⁵ Ersal Yavi, *a.g.e.*, s. 69.

²⁹⁶ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, (çev. Fatmagül Berktay, İstanbul, 1985, s.102.

²⁹⁷ Bilgin Çelik, *a.g.t.*, s. 93. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yurt Ansiklopedisi, *Yurt Ansiklopedisi*, “Aydın”, *a.g.e.*, s. 995 ve 1031-1032.

memalik-i ecnebiyede dahi şubeler açmak” gibi büyük hedefleri vardı²⁹⁸. Ancak bu şirket pek varlık gösteremedi piyasadan çekildi. 1913 yılı sonlarına kadar bu durum devam etti. Bu arada Kazım Nuri, Topcuğlu Nazmi, Sarızade Ahmet ve arkadaşları üreticinin tüm olumsuzluklardan ve sömürölmekten kurtulabilmesinin tek yolunun ancak üreticiler arasında oluşturulacak bir birlikle gerçekleşeceğini savunmaya başlamışlardı. Kooperatifleşmeye doğru ilk adım atılırken, Kazım Nuri İstanbul’a giderek Menteşe mebusu Milaslı Halil Bey’e dertlerini anlattı. Halil Bey incir üreticilerinin sorularını yakından takip ediyordu. O nedenle önce elli bin altın lira sermayeli bir banka kurulmasını ve arkasından kooperatifleşmenin gereği üzerinde durdu.²⁹⁹ İncir üreticilerinin sorunlarıyla yakından ilgilenen İzmir basını da Aydın’da kurulması düşünülen “İncirler Bankasına “ ilişkin haberler yayınlamaya başladı. Basın Aydın’da kurulması düşünülen banka hakkında haberler verirken, söz konusu bankanın kurulması için ve gerekli incelemelerde bulunmak üzere Aydın Vilayeti Valisi Nazım Paşa ile bazı zevat Aydın’a gitti.³⁰⁰

Hükümete kuruluş başvurusu 21 Şubat 1913 olan Milli Aydın Bankası’nın, yasal olarak kuruluşunun Sadaretçe kabul edilmesi için bir yıldan fazla bir süre geçti ve sonuçta bankanın kurulması 14 Mart 1914 tarihinde gerçekleşti³⁰¹. Bankanın açılış töreni Aydın’da Kurşun Hanı’nın biraz çeki düzen verilmiş avlusunda yapıldı ve banka hanın bir iki odasında çalışmaya başladı. Kurucuları arasında Sükerizade Tevfik Paşa, Osmanzade Rüştü Bey, Kuşadalı Hacı Mahmutzade Hasan Bey, İzmir tüccarından Balcızade Hakkı Bey, İzmir tüccarından Bakızade Ethem Bey, Sökeli Ömer Ağazade Hasan Efendi, Çinelî Hacı Sarı Molla, Karacasulu Hacı Ali Beyzade Mustafa Bey, Aydın’dan Kulaksızade Mehmet Efendi, Aydın’dan Hacı Osman Zeki Efendi, Aydın’dan Hacı Ömerzade İzzet Efendi, Aydın’dan Hüseyin Efendizade Nazmi Bey, Aydın’dan Hacı Yahyazade Hafız Ahmet Efendi, Aydın’dan Hacı Alagıczade İsmail Safa Bey, Aydın’dan Küçük Ahmet Beyzade Necib Bey, Aydın’dan Yebi Hacı İdris Efendi, Aydın’da Kazım Nuri Bey, Aydın’dan

²⁹⁸ *İncir Anaonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi*, İzmir, 1329, s. 1-2 ve 4.

²⁹⁹ Zeki Arıkan –Sabri Yetkin, *a.g.m.*, s.53-54.

³⁰⁰ *Ahenk*, 24 Eylül 1913.

³⁰¹ Milli Aydın Bankasının resmen kuruluşu 21 şubat 1913 tarihli kanun-ı muvakkat ile gerçekleşmiştir. Basındaki haberlerden anlaşıldığına göre fiili açılış Eylül 1913, nizamnamesinin onaylanarak daimi statüye geçiş ise 14 Mart 1914 tür. Zeki Arıkan –Sabri Yetkin, *a.g.m.*, s.58.

Peştemalcıade Şeyh Aziz Efendi, Aydın'dan Peştemalcıade Hüdai Efendi, Aydın'dan Reşadiye Karyesinden Hacı Hasanzade Hacı Halil Efendiler bulunuyordu. Aydın Vilayeti incir üreticilerine kredi açmak, incir üretimi ve satımıyla ilgili kredi işlemlerini yürütmek ve daha sonra kurdukları Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri şirketine borç para vermek ve bu şirketin muhasebe işlemlerini yürütmek üzere kurulmuş olan bankanın hisse senetleri yalnızca Osmanlı uyrukları tarafından satın alınabilecekti. Bankanın kuruluş ve faaliyetinin esası yalnızca incir üreticilerine kredi karşılamak değildi. Banka Ege Bölgesinin diğer ekonomik sorunlarına çözüm getirmesi ve her çeşit banka işlemleriyle de uğraşması ile dikkate değer bir faaliyet sergiledi. Banka kurulur kurulmaz yabancı sermayeler de iş gören ihracatçılarla mücadeleye girişti. Bir taraftan ürünün değerlendirilmesi ve fazla para etmesi konusunda büyük bir çaba gösterilirken diğer taraftan da üreticilere para dağıtması suretiyle yabancı sermaye sahibi şirketlerine karşı büyük savaşlar verdi³⁰². I. Dünya Savaşı sırasında moratoryum ilanı Milli Aydın Bankasını oldukça zor bir durma sürükledi. Hatta bu olumsuz durumdan dolayı taahhütlerinin tam olarak yerine getiremeyen kurucu ortaklar ile Ziraat Bankası arasında bir anlaşmazlık ortaya çıktı, bu anlaşmazlığın giderilmesi için on yedi kurucunun imzasını taşıyan bir dilekçe sadarete verildi, anlaşmazlığın Şura-yı devletçe giderilmesi istendi.³⁰³ Savaşın başlamasının ardından, incir mevsiminin de geçmesinden sonra üreticilerden tahsilat yapılması kolay olmadığından ve diğer yandan kurulmak istenen Aydın İncir müstahsilleri kooperatifinin esas nizamnamesinin onaylanmamasından dolayı, bankadan borç almış olan incircilerin, ürünleri bu kooperatif aracılığıyla satmak suretiyle tahsilatın gerçekleşmesi de olanaksızlaştı. Bu durumun giderilmesi için çare aranmaya başlandı ve sonuçta Milli Aydın Bankası'nın "Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi" adı altında, İzmir'de bir komisyon mağazası açılmasına karar verildi. Banka bu yolla alacaklarının tahsiline çalıştı. Milli Aydın Bankası 1914 yılında "*İncir muamelat-ı umumiyesini muvaffakiyetli*" yürüttü³⁰⁴. Fakat bankanın sattığı incirler bedelinden, tüccarların Londra adına yaptıkları satışlardan dolayı Aydın- Osmanlı demiryolu idaresinden sekiz bin liralık bir alacağı

³⁰² Tuğrul Aka, "Milli Aydın Bankasına Aydın'ın İktisadi Bünyesindeki Rolü", *Akış*, Sayı: 15-16, Aydın 1941, s.10

³⁰³ Gündüz Ökçün, *a.g.m*, s.423.

³⁰⁴ *Ahenk*, 27 Şubat 1915

bile kalmıştı. Bakanlar kurulu bu paranın söz konusu idareden alınarak bankanın yönetim kurulu aracılığı ile üreticilere dağıtılmasına karar verdi³⁰⁵. II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakkinin desteği ile kurulan Milli Aydın Bankası yüksek sermayeli yabancı bankaların ezici rekabeti karşısında iş yapamasa da³⁰⁶ yabancı sömürgeciliğine karşı bölge de ilk önemli ulusal üretici- tüccar dayanışmasını temsil eden kurum oldu³⁰⁷.

Kooperatifçilik

Menafi Sandıklarının Ziraat Bankası'na dönüşmesinden sonra 1900 yılında İzmir'de köy bakkalları kurulması girişimi, köyde tüketim kooperatifçiliğinin geliştirilmesine yönelik ilk çaba oldu. Dönemin Valisi Kamil Paşa, köylüleri tüccar ve gezici esnafın elinden kurtarmak için kendi kuvvetleri ve kaynakları ile kendi ekonomik durumlarını koruyacak bir çare olarak köylerde kooperatif bakkal kurmak için harekete geçti. Köy bakkalları konusu köylünün düştüğü kötü durumun anlatılması ve köylerin kooperatifleşmeye yönelik önerilerde bulunması açısından önemliydi. II. Meşrutiyet yıllarında Ethem Nejat, kooperatifçiliğin Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik sistemine uygun olduğunu belirten yazılar yazdı. Bu durum 1910 yılında Ege bölgesinde bilinçli ve daha aktif kooperatif hareketine öncülük etti. Ege bölgesi incir ve üzüm üretimi yapılan ve bu ürünlerin dış piyasalara ihraç eden liman kenti olması açısından önemliydi³⁰⁸. Ülkemizde ilk ciddi kooperatifçilik hareketi Aydın'da ortaya çıktı. Özellikle incir üreticiliği açısından sadece Türkiye değil, dünyada da önemli bir yere sahip olan Aydın incirlerinin pazarlanması işleminde Aydınlı üreticilerin XIX. yüzyıldan itibaren piyasa koşullarından oldukça etkilenmelerine neden oldu. Sömürgecilik yarışına girmiş olan sanayileşmiş Batı Avrupa'ya göre, Osmanlı devleti zengin hammadde kaynaklarına sahip olan, ürün çeşidi bol bir tarım ülkesi ve geniş bir pazardı. Özellikle ulaşım ve

³⁰⁵ Zeki Arıkan-Sabri Yetkin, *a.g.m.*, s.62.

³⁰⁶ Günver Güneş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında...", *a.g.m.*, s. 57.

³⁰⁷ Bölgede yapılanması düşünülen bankalardan biri olan *Nazilli Türk Ticaret Bankası*'na da örnek oluşturdu. Henüz dünya savaşı başlamadan birkaç ay önce Nazilli'nin önde gelen tüccarlarından Hacı Şeyhler Nazilli'de bir Milli Bankanın kurulması için çalışmalarına başladı. Çabalar Mayıs 1914'de sonuç verdi. Sermayedarları Nazillili olan, "eşraf ve tüccar-ı mahalliyyeden Hacı Şeyhzade Hacı Ahmed ve Hacı Abdullahzade Hacı Mustafa Efendiler" 10.000 Osmanlı lirası bir sermayeyle muameleye başlamak için tüm hazırlıklarını tamamlamıştı. *Ahenk*, 3 Mayıs 1914

³⁰⁸ Necdet Bilgin- Şaban Tanıyıcı, "Türkiye'de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi", *KMU İİBF Dergisi*, Yıl 10, Sayı 15 Aralık 2008, s. 140- 141.

haberleşme alanında gerçekleşen yabancı sermaye yatırımları, Batı Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısında köklü dönüşümlere yol açan gelişmelerin de başlangıcı oldu. İngiliz sermayeli demiryolları ve Aydın-İzmir telgraf hattı XIX. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanarak işletmeye açıldı. Bununla birlikte Anadolu'da tarımsal ürünlerin ihracına yönelik bazı sanayileşme girişimleri de ortaya çıktı. Yabancı sermayeli, yerli işbirlikçi destekli tekelleri zihniyete sahip büyük tarım şirketlerinden biri olan *The Smyrna Fig Packers Ltd.* Şirketi Batı Anadolu'da incir üretim, işletme ve pazarlamasında hemen hemen tek söz sahibi idi. Bu şirketin tekelleri faaliyetleri karşısında gün geçtikçe zor duruma düşen Batı Anadolu'daki incir üreticileri ve tüccarları arasında birleşme ve kooperatifleşme düşüncesi oluşmaya başladı.³⁰⁹ 1908'den sonra iktidara gelen İttihat ve Terakki Fırkası'nın izlediği Milli İktisat politikası da bu oluşumun hızla hayata geçirilmesinde etkili oldu.

Bir takım girişimlerin ardından 1913'te "*Osmanlı Anonim Aydın İncir ve Himaye-i Zurra*" adı ile bir şirket kuran Batı Anadolu'nun yerli incir üreticisi ve tüccarları, Türkiye'de tarımda üreticilerin kendi aralarında örgütlenmesinin öncülüğünü de gerçekleştirmiş oldu³¹⁰. Şirketin amacı üreticiyi tefecilerin elinden kurtarmak ve İzmir'de kurulan tröstlerle mücadele etmeyi sağlamaktı. Ancak şirket kurulduğu dönemde kendini tanıtacak propoganda araçlarından yoksun bulunduğundan fazla bir yaygınlık kazanamadı.

Batı Anadolu'da üreticiyi kooperasyon ilkeleri doğrultusunda örgütleyen ilk kuruluş "*Kooperatif Aydın incir Müstahsilleri Anonim Şirketi*" idi. Tarımsal ürün satış ve kredi kooperatifi olan bu şirket Milli Aydın Bankasının bir kolu olarak 21 Ağustos 1915'te kuruldu³¹¹. Kooperatif son derece zor koşullar içinde doğmuştu. Bir yandan incir tüccarlarının aşırı olumsuz davranışları, diğer yandan da tüm dünya dengelerini değiştirecek sonuçlar yaratan I. Dünya Savaşı kooperatifi epeyce zorladı. Şirket çalışmalarını I. Dünya Savaşı boyunca zor koşullarda sürdürdü, ancak Aydın-

³⁰⁹ Bu dönemde incir tröstüne karşı Aydın'dan İzmir'deki gazetelere pek çok şikayet mektupları yazılmıştır. Müderis Çallı Zude Hacı Mustafa'nın Mektubu için bkz: *Ahenk*, 7 Şubat 1912, Avukat Aydınlı Reşit Bey'in mektubu için bkz: *Ahenk*, 21 Ocak 1912.

³¹⁰ Abdullah Mutal-Oktay Gökdemir, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe yol açan Ekonomik Gelişmeler", *Tariş Tarihi*, İzmir 1993, s. 16-19

³¹¹ Sabri Yetkin, "Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Ortaklığının Doğuşu ve Kooperatifçiliğe Geçiş", *Tariş Tarihi, a.g.e.*, s.44-45.

İzmir dahil tüm Batı Anadolu'nun Yunanlılar tarafından işgal edilmesi üzerine faaliyetlerine ara vermek zorunda kaldı³¹².

³¹² Özlem Yıldırım Kocabaş, *Türkiye’de Kooperatif Düşüncesinin Evrimi ve Tarımsal Kooperatifçilik*, D.E.Ü. A.İ.İ.T.E. Doktora Tezi, İzmir, 2002, 106- 107.

V. Piyasa Alışkanlıkları (Vergi, Ölçü ve Fiyatlar)

Vergi

Osmanlılarda “tekalif [vergiler] iki kısma ayrılırdı. Biri bi’l- vasıta [dolaylı] alınan tekalif, diğeri doğrudan doğruya alınan tekalifti. Bi’l- vasıta olan tekalife rüsumatta denilirdi”³¹³. 1850’lilerde İzmir’e seyahatte bulunan Rolleston İzmir piyasa alışkanlıkları üzerine yaptığı değerlendirmelerde rüsumat vergileri için şu ifadeleri kullanır: “İhracata konu olan her şey için, ister ihracatın büyük bir kısmını oluşturan hammadde isterse ipekli ya da halı gibi imal edilmiş şey olsun, muazzam oranda, %22 vergi ödenir. Bu korkunç ve münasebetsiz vergi şöyle oluşturulur; bütün ürünler için üretildiği yerde ödenen %10; bütün ürünler için gümrük idaresinde teslimde ödenen %9; ve sevk edilen ürünler için ayrıca ödenen %3. Buradakine benzer ihracat vergilerine tabi olan bir ülkenin büyük üretim olanaklarına sahip olması gerekir. Bununla birlikte ithalata yüklenen vergiler çok daha ılımlıdır ve toplamda %5’tir; bunun %3’ü gümrük idaresinde, %2’si perakendeci tarafından ödenir. Farklılaştırılmış resimler söz konusu değildir.”³¹⁴

1870’lerin başında gümrükten giren mallardan tahmini değerlerine göre % 8, çıkan mallardan % 1, transit mallardan da % 2 gümrük resmi mecdiye olarak alınmaktaydı. İzmir’in tükettiği iç piyasada üretilen mallar yabancı mallar gibi % 8 olarak gümrüklendirilmekte; ayrıca İzmir dışına çıkarılan, yani iç piyasaya verilen mallardan % 4 gümrük alınmaktaydı. Tekeli bulunan tütünü yurt dışına götürmek ancak önceden yatırılan teminat akçesiyle mümkündü; tütünün bildirilen yere teslim edildiği belgelendiği takdirde %13’lük gümrük kesintisi yapıldıktan sonra teminatın geriye kalanı ilgiliye ödenirdi³¹⁵. XIX. yüzyılın sonlarında *emtianın ihraç ve tahmiline mahsus beher bin kilogram başına alınan rüsumlar* için, eşcar-ı müsmireden 22 kuruş, yulaftan 4 kuruş, buğdaydan 4 kuruş, kahveden 33 kuruş 50 santim, kakaodan (yani çikolatadan) 33 kuruş 50 santim, gülden 1 kuruş, ham kenevirden 22 kuruş, işlenmiş kenevirden 33 kuruş 50 santim, işlenmiş pamuk 22 kuruş, kuru incir 11 kuruş, kuru meyva 11 kuruş, gübre 4 kuruş 50 santim, kırmızı boyası 16 kuruş 50 santim, pamuk tohumu 9 kuruş, Revgan-ı zeyt [zeytin yağı] 16

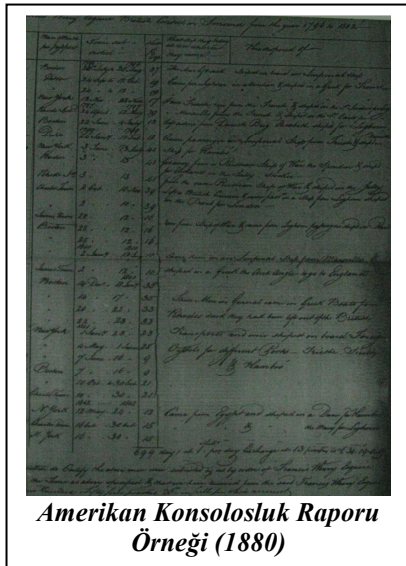
³¹³ M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın, s. 774

³¹⁴ George Rolleston, *a.g.e.*, s. 71.

³¹⁵ Karl Von Scherzer, *İzmir-1873*, (çev. İlhan Pınar), İ.B.B. Kent Kitaplığı yay., 2001, s. 60

kuruş 50 santim, keten yağı 22 kuruş, sisam [susam] yağı 22 kuruş, darı 4 kuruş, kuru fındık 11 kuruş, zeytin 11 kuruş, afyon 55 kuruş 50 santim, şair [arpa] 4 kuruş, patates 5 kuruş 50 santim, kuru üzüm 11 kuruş, pirinç 16 kuruş 50 santim, çavdar 4 kuruş, tuz 9 kuruş, susam 11 kuruş, kepek 6 kuruş 50 santim, kükürt 11 kuruş, şeker 16 kuruş 50 santim, yaprak tütün 28 kuruş, kıyılmış tütün 44 kuruş 50 santim, çay 33 kuruş 50 santim, kekik 22 kuruş, palamut danesi 16 kuruş 50 santim, burçak 4 kuruş alınıyordu³¹⁶.

İhraç mallarının satın alımında yalnızca peşin para geçerliydi; ancak çok istisnai durumlarda o da yedi günü geçmemek koşuluyla ikinci taksit yapılmaktaydı. İzmirli komisyoncular, genel olarak satın alınan mallardan % 2.5- 3 arası komisyon

ve fatura gösterebildikleri takdirde de yemek parasını almaktaydı. Kefillik ücreti %3'tü ve paranın değer kaybetmesi % 1'lik bir ilaveyle karşılanırdı. Sayıları bir hayli çok olan ve sadece yoğun olarak para işleriyle uğraşan sarrafların riskleri az ve kazançları da iyi durumdaydı. Durumu iyi olan sarraflar, kısa vadeli senetleri yüksek faizle kırmakta; tanıdıkları tüccarlara, brüt miktara % 1/8 - 1/4 arasında faiz koyarak para kullandırmaktaydı³¹⁷.

İzmir'in İngiliz Ticaret Konsolosu Dennis'in 1881 tarihli ticaret raporuna göre İzmir'in ihracat ve ithalatında *Rıhtım Şirketi* gümrük tarifelerini belirlemeğe başladığı Mayıs 1880'den beri gümrüğe serbest giriş kapanmış, ihraç edilmek üzere İzmir Limanına gelen ve sadece % 1 ihracat vergisi alınan mallardan ayrıca rıhtıma giriş ve çıkış için de % 1'lik bir ek vergi alınmaya başlamıştı. Bu durum tüccarlar arasında gerek ithalat ve gerekse ihracatta büyük sıkıntılar yaratmaya başladı³¹⁸.

³¹⁶ "Emtianın İhraç ve Tahmiline Mahsus Rüşum", *Düstur*, T. 5, C. 7, (1898), s. 240- 245

³¹⁷ Karl Von Scherzer, *İzmir-1873*, (çev. İlhan Pınar), İ.B.B. Kent Kitaplığı yay Scherzer, İzmir, 2001, s. 60

³¹⁸ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1060- 1061

1880 yılında İzmir'in Amerika konsolosu Amerika Dışişleri Bakanı ikinci yardımcısına gönderdiği raporunda Rıhtım Şirketi'nin İzmir ticaretinde oynamaya başladığı rolün yarattığı sıkıntıları bildirdi. Rıhtım Şirketi'nin aldığı verginin azaltılması konusunda İzmir'deki rakip yabancı ülke tüccarları bir araya geldi. Hükümetin vergileri belirlemesi konusunda büyük etkileri olan bu aracı tüccarlar Rıhtım Şirketi'nin aldığı verginin *mantıklı bir orana* indirilmesinde büyük çabalar harcadı. Anlaşıldığına göre Rıhtım Şirketi *para sızdırma* olaylarına karışmakta gecikmedi. İzmirli büyük tüccarlar bu durumu hükümete bildirirken şirketin *mümkünse hiç vergi almamasını da* bildirmekten geri kalmadı³¹⁹. Bölge içinde sonradan konulan yada zaman zaman değişen vergiler de vardı. Kentin giderleri konusunda maddi sıkıntılar yaşayan belediyeler yeni gelir kaynakları aradılar. İzmir ve art alanındaki zengin ticari yapılanma sözü edilen coğrafyadaki kentlerde *şehre giren her türlü ticari emtiadan şimendüfer nakliye ücretinin bir veya iki misli bir resm* (okturuva vergisi) *alınmaya başlamasına neden oldu. Bölge tüccarları bu verginin Denizli, Muğla gibi yerlerden alınmayarak sadece Aydın'dan alınmasına yönelik tepki göstermekte gecikmedi*³²⁰.

Osmanlı devletinin doğrudan doğruya aldığı vergiler “aşar [tarım ürünlerinden alınır] ve ağnam ve emlak ve akar ve ilaahir... vergilerinden ibaret olup bunların cibayeti [tahsili] me'murin-i maliyeye aitti.”³²¹ Aşar, her yıl 1/13 Martta, livalarda ya da kazalarda toplanır ve toplanan para bir blok halinde devlet hazinesine aktarılırdı³²². XIX. yüyılın sonlarında İzmir sancağı kazalarıyla birlikte toplam aşar geliri yaklaşık 16986481 kuruş, Saruhan sancağı [Manisa] kazalarıyla birlikte toplam aşar geliri 3108963 kuruş, Aydın Sancağı kazalarıyla birlikte toplam aşar geliri 8159719 kuruştı³²³.

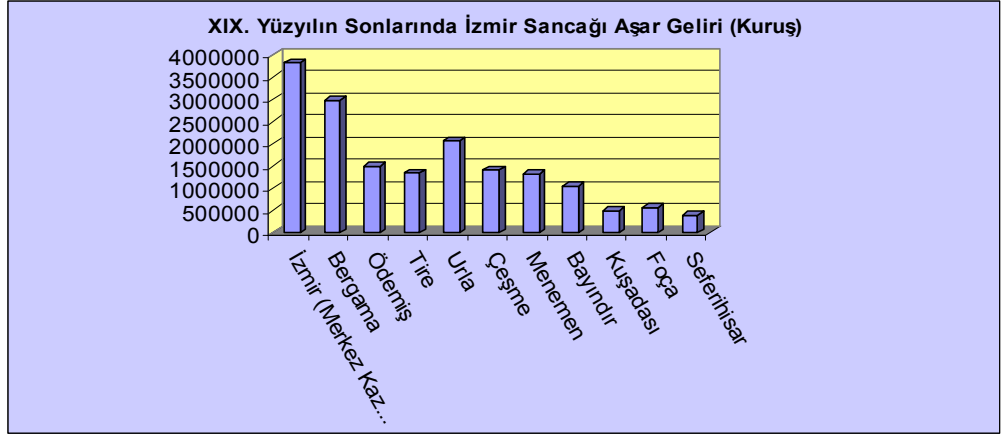
³¹⁹ *Despatches From United States Consuls in Smyrna*, Microcopy No. T- 238, Vol. 10, İzmir, 1880-1882. Bilkent Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan Konsolosluk Raporlarına ilişkin yaptığım araştırmalarda bana yardım eden kütüphane çalışanlarına teşekkürü borç bilirim.

³²⁰ *B.O.A.* DH. İD 40-2/43 (1332) 1914.

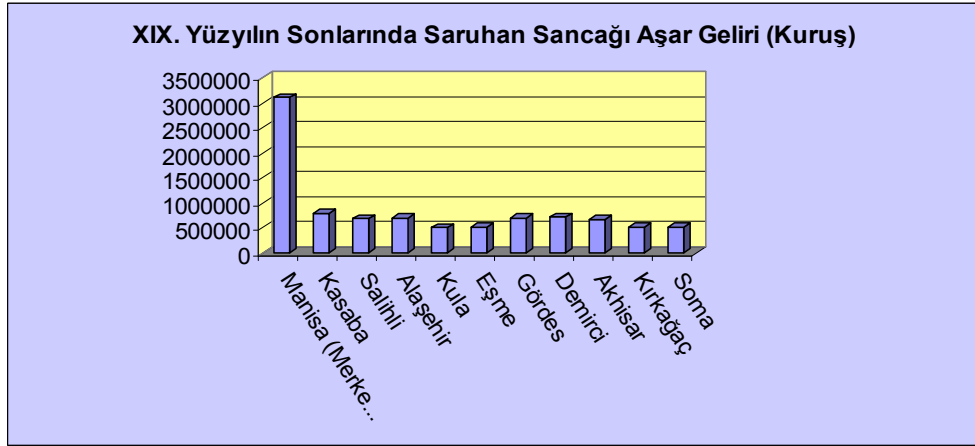
³²¹ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 775

³²² Bernard C. Collas, *a.g.e.*, s. 268

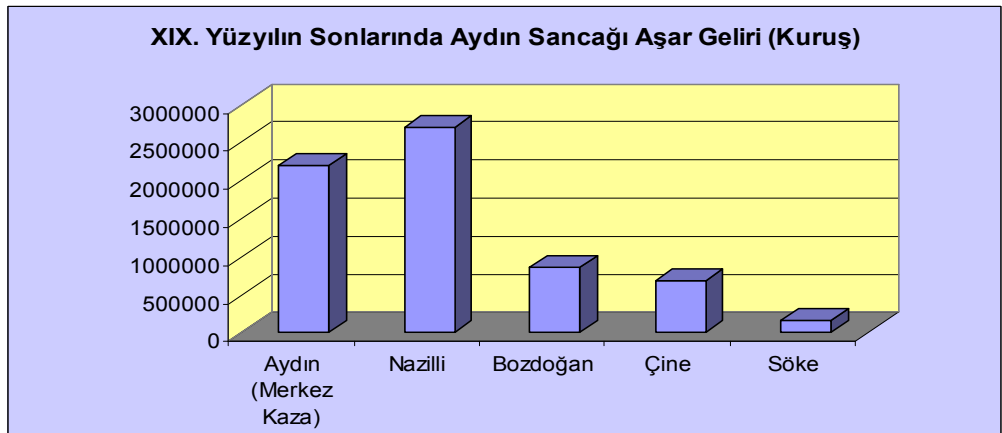
³²³ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 532- 536

M. 1307 [1890- 1891] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 532- 533

M. 1307 [1890- 1891] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 534- 535

H. 1319 [1901- 1902] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 209 ve

M. 1307 [1890- 1891] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 536

Ölçüler

Osmanlılarda ziraat ve ticarete kullanılan ölçü birimleri bölgeden bölgeye farklılıklar göstermektedir. İzmir ve çevresinde de farklı ölçülerin kullanılması, gerek üretici gerekse tüketicinin zararına olduğundan ticaret ve ziraat işlerinin düzenli olması için tüm ölçü birimlerinin tüm Osmanlı topraklarında eşit ve düzenli olarak belirlenmesinin gerekliliği basında üzerinde durulan konular arasında yer almıştır³²⁴.

Yasal ölçü olan kile, eskiden İstanbul'daki 1,5 kile, İzmir'de 1 kile olarak kabul edilirdi; fakat bu uygulama XIX. yüzyılda artık kalkmış durumdaydı. 400 dirhem olan 1 okka gerçek ağırlık ölçüsüdür. Okka; kahve, şeker, çivit ve pirinç gibi küçük esnafta ve bakkalda satılan her türlü mal için kullanılmaktadır. 1 kantar 44 okka üzerinden hesaplanmaktadır. Nar, mastika, zeytinyağı, zımpara, balmumu gibi ürünler İzmir'deki "ağır" kantara göre tartılmakta; koyun yünü, pamuk, kökboya, akdiken tohumu ve palamut gibi diğer ürünler "hafif" kantara göre tartılmaktadır. Aradaki açıklık, %5 üzerine hesaplanarak kapatılmaktadır. Afyon için de "çeki" adında bir başka ağırlık ölçüsü kullanılmaktadır ve ağır okkaya göre hesaplanmaktadır³²⁵. 26 Eylül 1869 günü çıkarılan metrik sistem *zira-i aşarı* zorunlu kılındı. 12 Haziran ve 20 Mayıs 1883 günkü Nizamnamelerle yolsuzluğa yol açan bazı zirai işlemlerde metrik sistem uygulaması yasaklandı³²⁶. 1 kıyye-okka = 1282 gr; şinik = 5 okkadır. Şinik=ölçek'in 1/30'udur. Şinik = 1/4 kile; 1 kile = 20 okka; kantar = 44 okka; 1 çeki = 176 okkadır. Çeki = 250kg; 1 kile = 25-26 kg veya 35.2 lt.; 1 kantar = 56.4 kg; 1 kıyye = 400 dirhem; mut, buğdayda 513 kg., şair de 445 kg veya 666.4 lt.; 1 kıyye = 1282 gr veya 400 dirhem; kantar = 44 okka veya 56. 443 kg.; kile = 20 okka , 25.656 kg ,35,27 lt'dir. Bir kile = ölçeğin 1/2sidir bir teneke veya iki tastır; çeki = odunda 176 okka; mut = buğdayda 513,12 kg, şairde 445 kg veya 666,4 lt.; püs = 12,5 okka = put ; batman = 6 kıyye, 7.680 kg; kantar = 44 okka; şinik = 1/4 kile; okka= 3,207 gramlık 400 dirhem = 1,2828 kg dır; dolu = ölçek yani iki teneke; bir tas = ölçeğin 1/4' üdür. tenekenin 1/2' sidir; ölçek = iki teneke veya iki ayar, iki

³²⁴ *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, , 23 Teşrinisani 1908

³²⁵ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 59

³²⁶ Zafer Toprak,"Önemli bir yasa: Ölçüler Kanunu (1931)" *Yapıt*, 47-2. (Aralık-Ocak 1983-1984), s. 37- 43

kiledir; bir ayar = bir kile; teneke = ölçeğin 1/2si veya 15- 17 kg.³²⁷, 1 balya yaklaşık 200 kg.'dır³²⁸. Uzunluk ölçüleri açısından zira'= 75,8 cm; endaze= 65 cm; yarda= 91 cm; tob= 10- 12 cm'dir.

Tarla ölçüsü dönüm cinsinden hesaplanır. Buna dönüm denir. Dönüm, her kenarı kırk adım ya da yaklaşık 40 arşın olan bir karedir. Adımın uzunluğu değişkendir ve tıpkı arşının gibi saymacadır; yerden yere farklılık göstermek üzere 0,70 m ile 0,85 m arasında değişir. 10 dönümün ortalama olarak (çok büyük yanlışlıklara yol açmaksızın) 1 hektara eşit olduğu kabul edilebilir³²⁹. Alan ölçüleri açısından ise zira'= 0,574 m²; evlek= 400 mimari zira'= 229, 825 m²; dönüm= 4 evlek= 919,302 m²'dir³³⁰.

Farklı boyutlarda olmakla birlikte aynı adı taşıyan bu farklı ölçülerin kullanımının zorunlu olarak doğurduğu güçlükleri anlamak kolaydır. Türkiye'nin yabancı devletlerle geniş ticaret ilişkileri içinde olması, imparatorluğun bu hatalı sistemde ivedilikle ve köklü reform yapmasını ve bu sistemin yerine bütün vilayetlerde değişmeden aynı kalan birimleri, başka bir deyişle metre sistemini kullanıma sokması gerektiği devletin her döneminde istenmiştir³³¹.

³²⁷ Zafer Toprak, "Önemli bir yasa: Ölçüler Kanunu (1931)" *a.g.m.*, s. 37- 43

³²⁸ Charles İssawi, *a.g.e.*, 245

³²⁹ Bernard C. Collas, *a.g.e.*, s. 132

³³⁰ Nurhan Mıstanoğlu, "1855- 1857 Yılları Arasında Isparta'da Fiyatlar ve Mal Varlığı Durumu (187 Numaralı Isparta Şeriye Siviline Göre)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 18, Aralık 2008, s. 26

³³¹ Bernard C. Collas, *a.g.e.*, s. 133

Fiyatlar³³²

Dönemin Aydın Vilayeti'nin merkezi olarak İzmir'de günlük hayatı olduğu kadar geniş bir bölgedeki iktisadi hayatı da etkileyen, çeşitli malların fiyatlarındaki iniş-çıkışlar önem taşımaktadır. Ancak Lira'nın 98 ile 180 guruş, Mecidiye'nin 18 ile 38 guruş arasında oynadığı bir ortamda saptanan fiyatlarda haliyle az çok farklılıklar olabilmektedir. Bölgede ve piyasada alınıp satılan malların cinsine göre kilo, okka, kile, kantar, yük, çeki, balya, çuval, sepet vb. ölçülerle işlem yapıldığı da göz önüne alınacak olursa, verilerden bir sonuç çıkarmanın güçlüğü daha iyi anlaşılır. Bölgede üretilip satışa sunulan ürünler olduğu gibi bölgeye dışarıdan gelen mal ve ürünlerin varlığı ve fiyatlandırılmasındaki farklılıklar da bu güçlüğü artırmaktadır³³³. Örneğin 1853- 1854 yılları arasında 1 okka pirincin fiyatı 2 kuruş 15 para iken, 1858- 1859 arasında 2 kuruş 36 paraya yükselmiş, 1865- 1866'da tekrar 2 kuruş 15 para olmuştu. 1868- 1869 yıllarında okkası 2 kuruş 10 para değerinde olan pirinç 1873- 1874 yılları arasında 3 kuruş 5 paraya çıktı. XX. yüzyılın başlarında [1914'de] 1 okka pirincin fiyatı 5 kuruş'tu.

Şekerin 1 okka fiyatı 1853- 1854'de 5 kuruş 7 para düzeyindeyken, 1865- 1866'da 5 kuruş 15 para, 1868- 1869'da 6 kuruşa kadar yükseldi. 1873- 1874'lerde okka fiyatı 5 kuruş 15 paraya inen 1 okka şekerin fiyatı, 1887- 1888'de 4 kuruş 30 paraya kadar düştü. İthal ürünleri arasında yer alan özellikle kahve ve şeker fiyatlarında XX. yüzyılın başlarında belirgin bir yükselişin yaşandığı görülmektedir. Şeker fiyatına bakıldığında, 1908'de Rusya'dan ithal edilen çeşidinin kıyyesi 73-74 paraya satıldı. Ertesi yıl da fiyatlar az bir yükselişle 88-102 paraya çıktı. Bu yükseliş 1910 yılının ilk yarısında da devam etmekle beraber yıl sonunda şeker fiyatı 85-88 paraya geriledi. 1911 yılında piyasada 96-103 para arasında işlem gören Rus şekeri yıl sonunda 125 paraya yükseldi. Ertesi yıl fiyatlarda tedricen başlayan gerileme 1913'de fiyatların tekrar beş yıl öncesindeki satış rakamlarını göstermekteydi.

³³² XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyıl başlarına kadar olan süreçte İzmir ve çevresinde gözlenen bazı tarım ürünlerinin fiyatlarına ilişkin veriler şu kaynaklardan yararlanılarak derlenmiştir: Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir, a.g.e.*, s. 238- 239; Filiz Çolak, *a.g.t.*, 118- 121, Sabri Sürgevil, *II. Meşrutiyet Döneminde İzmir*, İBB yay., İzmir, 2009, s. 198- 214; Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, 64- 86; Charles Issawi, *Wages in Turkey (1850- 1914)*, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Ed. H. İnalcık- O. Okyar, Ankara, 1980, s. 267- 268

³³³ Filiz Çolak, *a.g.t.*, 118- 119

1853- 1854 yılları arasında 1 okka kahvenin fiyatı 10 kuruş 15 para civarındayken, 1863- 1864'de 13 kuruş 20 paraya yükseldi, 1873- 1874'de 12 kuruş 20 paraya gerilediyse de 1887- 1888 yıllarında 1 okka kahvenin fiyatı 22 kuruşa kadar yükseldi. 1908 yılı ortalarında kıyyesi 5.25-5.5 kuruş arasında işlem gören kahve ertesi sene 6.25-7.5 kuruşa, 1910'da 8.5-9.25 kuruşa, 1911'de 10.25-12.5 kuruşa kadar yükseldi. 1913 yılında kahve fiyatında bir miktar düşüş görülmekle beraber 1908'e göre oldukça yüksek bir seyir izledi.

1 okka zeytinyağı 1853- 1854 yıllarında 5 kuruş, 1863- 1864'de 7 kuruş 15 para, 1868- 1869'da 11 kuruşa ve 1873'de 12 kuruşa kadar düzenli bir artış seyri izledi. XX. yüzyılın başlarında [1914] zeytinyağının fiyatı 11 kuruş civarındaydı.

Buğday ise 1858- 1859'da 1 kilesi 15 kuruş, 1865- 1866'da 25 kuruş, 1868- 1869'da 22 kuruş 20 para civarındaydı. İzmir piyasasında 1908-1913 yılları arasında buğday fiyatlarında [Yerli, Mersin ve Uşak malları] büyük artışlar görülmedi. Örneğin 1908 yılı sonunda Uşak malı buğdayın fiyatı kıyyesi 84-89 para, 1909 yılı sonunda 85-94 para arasında iken 1910 Temmuzunda 80-90 para idi. Ertesi yıl piyasaya fazla mal gelmesi üzerine fiyatlarda bir düşüş oldu ve 71-80 paraya kadar geriledi. 1912 Temmuzunda az bir yükselişle 78-98 para arasında işlem gören buğday yılın son ayında tekrar önceki yıldaki satış seviyesine geriledi. 1913 yılın ortalarında ise fiyatlar tekrar 1908-1910 yılları arasındaki satış ortalamasına (83-92 para) yükselmesine rağmen bu yükseliş yıl sonunda 78-84 paraya geriledi

1872- 1873 tarihlerinde Aydın ve Menemen'de yetiştirilen arpanın fiyatı 10-12 kuruş civarındaydı. 1908 Temmuzunda arpanın kilesi 14-15 kuruşa satılırken yıl sonunda bir miktar yükselerek 15-18 kuruşa satıldı. Ertesi yıl Temmuz ayında 16-15 kuruş, Aralıkta 16,5-18 kuruş arasında işlem gördü. 1910 yılındaki ihracatın men'i kararı, piyasayı zor durumda bıraktı ve fiyatlar 3.5-3.75 kuruşa kadar geriledi. Fakat gerek dahili ve gerek adaların külliyetli miktarlarda arpa tüketimi fiyatın daha fazla düşmesine engel oldu ve yıl sonunda fiyatlar 14-14.25 kuruşa kadar yükseldi. 1911 yılında 16-17 kuruş seviyelerinde gerçekleşen satışlar 1912'de bir miktar yükselerek 17.25-18.5 kuruş oldu.

Kuru üzümün 1873- 1874 tarihlerinde 1 okka fiyatı 3 kuruş 20 para iken, 1888'de 3 kuruş idi. Çekirdeksiz üzümün 1 okka fiyatı 1873- 1874'de 3 kuruş 5 para, 1888'de 3 kuruş 20 para civarındaydı. Siyah üzümün 1 okka fiyatı her iki üzüm

cinsinden daha düşük 2 kuruş 2 para civarındaydı. İncirin 1873- 1874 yıllarında 1 okkası 2 kuruş 5 para, 1888'de ise 3 kuruş 22 para civarındaydı. XX. yüzyıl başlarında bölgenin en önemli ihraç ürünlerinden olan üzüm ve incir fiyatları mahsulün az veya çok oluşuna göre olduğu kadar piyasadaki duruma göre de sürekli iniş-çıkış gösterdi. Üretici elindeki malı yüksek fiyattan sattığında memnun, düşük fiyattan çıkarmak zorunda kaldığında ise alıcı tüccar kazançlı çıkmaktaydı. Bu ürünlerin piyasada değerini belirleyen etkenler arasında dış alıcı tüccarların istekli olup olmaması da etkili olduğundan ele alınan dönemde, üreticiyi korumak ve eldeki ürünün ucuza ihracatçı tüccarın eline geçmesini önlemek için örgütlenmeye çalışıldığı dikkati çekmektedir. Üzümün kalitesine göre %20'lik düşüşten %200'lük artışa kadar iniş çıkışlar görülmektedir. Üzümde görülen manzara incir için de söz konusudur.

1872- 1873'de kantarı 400 kuruşa satılan pamuk, XX. yüzyılın başlarına kadar fiyatında düşüşler yaşayarak, 1908 Temmuzunda kantarı 340 kuruşa geriledi. Yıl sonunda gerilemeyi sürdürerek 282.5-292.5 kuruşa indi. Bu düşüş sürekli olmamış ertesi yıl fiyatlar artmıştır. Yıl ortalarında 365-370 kuruşa, yıl sonunda ise 430-440 kuruşa yükseldi. Bu artış ertesi yıl da devam etmiş fiyatlar 505-520 kuruşa ulaşmıştır. 1911'de az bir düşüşle 480-485 kuruşa işlem gören pamuk, yıl sonunda biraz daha gerileyerek 317,5-320 kuruşa düştü. 1912'de fiyatlar tekrar yükseldi. Yıl içinde ortalama satış fiyatları 422.5-435 kuruş arasında gerçekleşti. Ertesi yıl ortalarında bir miktar düşüşle 412.5 kuruşa satılan pamuklar yıl sonunda 455-462 kuruşa yükseldi. 1872- 1873'de çeki başına 120- 200 kuruş arası değişen bir fiyatla satılan afyon, XX. yüzyılın başlarında, 1908'de çekisi 116 kuruşa satılmaktaydı. 1910'da fiyatı 88-90 kuruşa kadar düştü. Bu düşüş sürekli olmamış ertesi yıl ortalarında %100'den fazla bir artışla 205-210 kuruşa satılmıştı. Afyonun yıl sonunda fiyatı daha da yükseldi ve 250-300 kuruştan işlem gördü. Ertesi yıl piyasada işlem görmeyen afyon, 1913 yılında beş yıl önceki satış rakamlarına yaklaşık bir oranda, 118-130 kuruştan satıldı. 1870'li yıllarda okkası 50- 60 paraya satılan palamut, 1908 ortalarında kantarı 78-85 kuruş arasında işlem gördü. Palamut fiyatında 1908 sonlarında az bir gerileme yaşanmışken (72-76 kuruş) ertesi yıl bu düşüş daha da belirginleşti (50-55 kuruş). 1910'da az bir yükselişle 62-65 kuruşa satılan palamutlar ertesi yıllarda bu seviyesini korudu.

2. Bölüm

I. Mülkiyet, Tarım Ve Emek

A. Üretim ve Toprak Kullanımı

Tarımsal üretimde etkinliği belirleyen faktörlerden biri olan işletme büyüklüğü tarım ekonomisi bakımından büyük önem taşımaktadır. Genellikle sermaye donatımı daha yeterli olan büyük işletmeler etkin tarım metotlarını kolaylıkla benimseyerek tarımın gelişmesine destek olurlar. Buna karşılık sermaye donatımı yetersiz olan küçük işletmenin modern ve ileri tarım metotlarını benimsemesi oldukça güçtür. Ayrıca büyük ölçüde pazar için üretim yapan büyük işletmenin ticaret ve sanayi sektörlerinin gelişmesinde de desteği büyüktür.

Osmanlılarda tarımsal üretimin gerçekleştirildiği toprak, bir ailenin mülkiyetinde olup olmadığına bakılmadan, nadasa bıraktığı ve ektiği toprakların yüzölçümüne göre tarım işletmeleri üçe ayrılmıştı. Yüzölçümleri 10 dönümden az olan “*imalat-ı sağıre*” küçük işletmeler; 10- 50 dönüm arasında olan “*imalat-ı mütevassıta*” orta büyüklükte işletmeler, 50 dönümden fazla olan büyük işletmeler de “*imalat-ı cesime*” büyük işletmeler olarak sınıflandırılıyordu. İşlenen toprakların yüzölçümlerine göre yapılan bu sınıflamaya, o dönemde zirai üretimde emek faktörünün önemini dikkate alarak başka bir açıklama daha getirilebilir. Küçük işletmelerde, kendi işletmesindeki tarım işleri bütün çalışma zamanlarını doldurmadığından aile üyelerinin bir kısmı işgüçlerini ücret karşılığında daha büyük işletmelere kir alıyor; ya da tarım dışı ekonomik faaliyetlerde bulunuyorlardı. Yüzölçümleri 10–50 dönüm arasında olan işletmeler, orta büyüklükte bir ailenin çalışma zamanını dolduracak genişlikteydi. Buna karşılık büyük işletmeler, en azından hasat mevsimi gibi zirai faaliyetin yoğunluğunun arttığı zamanlarda yardımcı işgücüne gerek duyulan işletmelerdi³³⁴.

³³⁴ 1909 yılına ait tarım işletmelerinin toprak miktarı incelendiğinde Batı Anadolu’da 10 dönümden küçük arazi işletmesi % 34, 6; 10- 50 dönüm arası azari işletmesi % 42.3; 50 dönümden büyük arazi miktarı % 23,1 civarındaydı. Tefik Güran, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren yay., İstanbul, 1998, s. 81

XIX. yüzyıl ortalarında İzmir ve art alanında gerçekleştirilen tarım etkinlikleri üzerine yapılacak tespitlerde³³⁵ geniş arazilerin çok az bir kısmı doğrudan arazinin sahibi tarafından işlenmekteydi, çoğu arazi ortakçılık sistemi ile bir başkasına bırakılmakta, daha az bir kısmı da belirli bir ücret karşılığında kiralanarak değerlendirilmekteydi.

Güzelhisar-ı Aydın'da esnaf ve tüccarlar arasında toprak sahipliğinin yaygın olduğu dikkati çekmektedir. Büyük olasılıkla aileden kalan topraklar kendileri veya aile bireyleri tarafından işletilebildiği gibi ortakçılık veya kiralama (icar) yoluyla da işletilmekteydi. Bu tipteki toprak sahipleri genellikle Müslüman cemaat içinden çıkmaktadır. Bu da Müslüman ahalinin ticaret ve üretim sektörüne yöneldiğini ancak aile geleneği olarak toprak sahipliğinin sürdüğünü de göstermesi bakımından önemlidir. Kentin tarım alanlarını büyük ölçüde tarlalar oluşturur. Toprağın kent sakinleri arasındaki dağılımına bakıldığında en yoğun olarak 1- 10 dönüm arasında toprak sahipliği öne çıkar. Bu durum XIX. yüzyıl Batı Anadolu'sunun tipik bir özelliğidir ve kent sakinlerinin kendi topraklarının sahibi küçük üreticiler olduğunun da kanıtıdır. *Güzelhisar-ı Aydın'lı* üreticiler yüzyılın ortalarında daha çok tarla tarımı yapmaktadır. İncir ve zeytin üretimi de olmakla birlikte genel içindeki payı düşüktür. Ancak, Aydın çevresine ait temettuat defterlerinde hemen hemen bütün hane reislerinin en az bir zeytin ağacına sahip olduğu tespit edilmektedir. Büyük olasılıkla ev halkının kendi ihtiyacı olan sofralık zeytinin üretildiği ağaçlar, neredeyse hemen hemen her hanenin bahçesinde bulunur. 3-4 zeytin ağacı olan hanelerin yağ ihtiyaçlarının en azından bir miktarını bu ağaçlardan sağladığı da düşünülebilir. Bölge halkı için asmanın da benzer bir özelliği olduğu bilinir. Bahçeli evlerde koruk suyu çıkarmak, asma yaprağı ile yemek yapmak ve zamanı geldiğinde üzüm toplayabilmek için asma, özellikle kentin eski mahallelerinde hemen her evde yetiştirilir. *Güzelhisar-ı Aydın'lı* çiftçilerin yüzyıl ortalarında yetiştirdikleri ürünlerden elde ettikleri hâsılattan yola çıkarak yapılan değerlendirmeye göre üzüm üretimi yaygındır ve iyi kar getirir. İkinci sıradaki sanayi bitkileri arasında pamuk, susam vb. sayılabilir. Hububat ve sebze üretimi de tarımsal üretim içinde önemli

³³⁵ XIX. yüzyılın ikinci yarısında [1844- 1845] İzmir ve yakın art alanında bulunan yerleşim yerleri için gerçekleştirilen Temettuat sayımlarının tarıma ilişkin verileri 2010 tarihinde yayınladığımız *Değişim Sürecinde Aydın* adlı kitapta yayınlanmıştır. Lütfen bkz. H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün, *Değişim Sürecinde Aydın*, (Ed. Sabri Sürgevil), Aydın, 2010.

sayılabilecek paya sahiptir³³⁶. XIX. yüzyılın sonlarında Aydın kazasında 32000 dönüm arazide yılda 16000 kile buğday, 3000 dönümde 2500 kile yulaf, 65000 dönümde 32500 kile çavdar, 100 dönümde 100 kile kumdarı, 6000 dönümde 2500 kile burçak, 4000 dönümde 250 kile akdarı, 150 dönümde 450 kile susam, 50 dönümde 150 kile nohut, 500 dönümde 400 kile bakla elde edilir. 7500 dönümde 800000 kıyye çekirdekli pamuk ve 2000 sak palamut eşcarından 22500 kıyye palamut, 32000 dönüm arazide 180000 kile arpa ve yılda 120000 kantar incir, 30000 kantar hurda incir elde edilir³³⁷. XIX. yüzyılın sonlarında kazanın 2188881 kuruşluk bir aşar geliri vardır³³⁸.

Bozdoğan XIX. yüzyılın ortasında bir kaza merkezidir. Bozdoğan'da 114 hanede incir bahçesi, 115 hanede zeytin ağacı, 82 hanede tarla, 34 hanede bağ sahibi vardır. Arazi sahiplerinin 17'sinin arazileri 20 dönümden büyük, 36'sının ise 10 dönümden küçüktür³³⁹. 184 dönümde incir, 25 dönümde meyve, 1 dönümde elma, 5 dönümde palamut, 28 dönümde üzüm ve 16 dönümde bağcılık yapılmıştır. 1840'larda 18 dönüm gayri mezru tarlaya, 50 dönüm mezru kıtaya, 568 dönüm mezru tarlaya, 7 dönüm susama, 64 dönüm şaire, 32 dönüm hıntaya, 63 dönüm mısıra, 3 dönüm çavdara, 10 dönüm sebzeye, 77 dönüm ise duhan ekimine ayrılmıştır. Bunlardan başka, 2 kıtada üzüm ve 14 kıtada incir ürününün tarımsal etkinliği gerçekleştirilmekte, 30 incir fidanı, 7 sak incir, 946 sak da zeytin (ağacının) varlığı tespit edilmektedir³⁴⁰. XIX. yüzyıl sonlarında Bozdoğan'da buğday, arpa, mısır, darı, kendir, pamuk, susam ve incir ürünleri yüzyılın ortalarındaki gibi önemini korumaktadır ve geniş alanlarda ziraatı yapılan ürünler olarak tarım ekonomisinde yer almaktadır. Bozdoğan'da üretilen bu ürünlerin çoğu ve üretilen incirin 500000 kıyyesi ihraç edilir³⁴¹. XIX. yüzyılın sonlarında 367275 kuruşluk bir aşar geliri vardı³⁴².

³³⁶ H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün, *a.g.e.*, 1-8; ve lütfen bkz. **Tablo 1**.

³³⁷ *H. 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 286

³³⁸ *H. 1319 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 209

³³⁹ Sabri Sürgevil, *Bozdoğan (1919- 1923)*, E.Ü. Edebiyat Fak. Yay., İzmir, 1999, s. 16.

³⁴⁰ Sabri Sürgevil, “*La Situation Social et Démographique du District de Bozdoğan Selon Un Cahier de Revenue Fiscal en 1261 (1845)*”, *Turcica*. Vol: VIII, Paris, 1995.

³⁴¹ *H. 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 296

³⁴² *H. 1319 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 222

XIX. yüzyıl ortalarında Çine’de, tarımsal üretimin ve tarımla ilgili kesimlerin tüm ekonomik faaliyetler içindeki payının % 72 olduğu tespit edilmektedir³⁴³. 1844-1845 yıllarında Çine kazası köylerinde ekili- dikili alan yaklaşık 8915 dönümdür. Gayri mezru arazi ise 787 dönüm olarak tespit edilmektedir. Çine genelinde 613 hane tarafından tasarruf edilen toplam tarım alanı miktarı 9702 dönüm olarak hesaplanmaktadır. Bu miktarın neredeyse tamamına yakını hane sahipleri tarafından doğrudan kullanılmaktadır. Ekili dikili tarım alanları mezru, penbe, duhan, bağ ve bostandan oluşmaktadır³⁴⁴. Toplam tarım alanları içinde %8’lik pay ile 787 dönüm arazinin gayri mezru tarla olarak kaydedildiği Çine kazası genelinde 66 hanenin bu tür tarım alanına sahip olduğu görülmektedir. Çine kazası köylerinde önemini koruyan bir başka tarımsal etkinlik ise meyveciliktir³⁴⁵. XIX. yüzyılın sonlarında Çine’de buğday, arpa, akdarı, susam, bürülce, pamuk ve fazlaca zeytinyağı gibi ürünler ihraç edilmekte, tüccar tarafından alınıp satılmaktadır. Yüzyılın sonlarında Çine’de üretimine önem verilen tarım ürünü olarak meyvelerden fıstık dikkati çekmektedir³⁴⁶. XIX. yüzyılın sonlarında Çine’nin 693935 kuruşluk bir aşar geliri vardır³⁴⁷.

XIX. yüzyıl ortalarında Karacasu’da ekonomik faaliyetleri içinde üretimin ve tarımla ilgili kesimlerin tüm ekonomik faaliyetler içindeki payının % 52 olduğu tespit edilmektedir. Yüzyıl ortalarına ekilen arazi 9. 279 dönüm, ortak olarak işlenen arazi 2. 983 dönüm, ekime uygun olmayan arazi 1. 418 dönüm, bağ, tütün, incir ekim alanı 1. 492 dönüm, ıcar yoluyla işlenen tarla ve sebze bahçesi gibi arazi miktarı ise 271 dönümdür³⁴⁸. XIX. yüzyılın sonlarında Karacasu, yüzyıl ortalarındaki tarımsal ürün çeşitliliğinden pek de farklı bir görünüm sergilememektedir. Yüzyılın sonlarında Karacasu’da 30000 kile buğday, 22000 kile arpa, 82000 kile mısır ve çavdar, 15000 kile akdarı, burçak, susam, nohut, mercimek, bakla üretiliyordu. 200000 kıyye çekirdekli pamuk, 15000 kıyye incir, 25000 kantar palamut, 50000 şinik zeytin, 500 çeki afyon, 450000 yaş ve kuru üzüm üretimi vardı. XIX. yüzyılın ortalarından farklı olarak yüzyılın sonunda Karacasu’da 200000 kantar meyan kökü

³⁴³ Lütfen bkz. *Tablo 2*

³⁴⁴ Lütfen bkz. *Tablo 3*

³⁴⁵ H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün, *a.g.e.*, s. 29- 44; ve lütfen bkz. *Tablo: 4*

³⁴⁶ *H. 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 302

³⁴⁷ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 536

³⁴⁸ H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün, *a.g.e.*, 52- 65; ve lütfen bkz. *Tablo: 5*

toplanıyor ve piyasada ticareti yapılan önemli bir ürün olarak yerini alıyordu³⁴⁹. Karacasu’da XIX. yüzyılın sonlarında aşar geliri yaklaşık 295751 kuruş civarındaydı³⁵⁰.

Nazilli’de halkın % 27 gibi neredeyse ¼’lük bir oranı geçimini tarımsal üretimden sağlamaktadır. Yüzyılın ortalarında Nazilli’de ekili alan yaklaşık 824 dönüm; dikili alan ise 218 dönüm civarındadır. Bu dağılım 60 dönüm armutluk, 11 dönüm bostan, 711 dönüm çayır, 80 dönüm darı, 3 dönüm incir, 21 dönüm kendir, 1 dönüm patlıcan, 155 dönüm üzüm bağı şeklinde görülmektedir³⁵¹. Yüzyılın sonlarında Nazilli’de 40000 kile buğday, 377000 kile arpa, 81978 kile mısır, 11200 kile çavdar, 11741 kile akdarı, 6000 kile burçak, 11800 kile susam, 50 kile nohut ve mercimek, 15000 kile bakla, 3650000 kıya çekirdekli pamuk, 1341000 kıyye incir, 130000 kantar palamut, 763000 kıyye zeytin, 250 kıyye afyon, 600000 kıyye yaş üzüm ve 8000 kantar meyanbalı üretilmekteydi. Yüzyılın sonlarında sanayi ürünlerinin ön plana çıktığı meyan kökü ve balının tarımsal üretim etkinlikler içinde önemli bir yer aldığı tespit edilmektedir³⁵². XIX. yüzyılın sonlarında 2698399 kuruşluk bir aşar geliri vardı³⁵³.

XIX. yüzyıl ortalarında Bayındır’da üretimi yapılan tarla bitkilerinin başında pamuk üretimi gelmektedir. Tahıl ürünleri olarak da darı, arpa, buğday üretilmektedir. Aynı zamanda 31.618 zeytin ağacı bulunmaktadır. Bayındır XIX. yüzyıl ortalarında önemli bir zeytin ve zeytinyağı üretim merkezi olarak görülmektedir. Zeytinden başka incir dut, kestane ve ceviz ağaçları da Bayındır’daki diğer dikili alanları oluşturmaktadır. XIX. yüzyıl da Bayındır’ında 30 incir, 124 dut, 13 kestane ağacı bulunmaktadır. Bayındır’da bir başka dikkati çeken üretim de keten üretimidir. *63 keten bitkisi temettuat defterlerine kaydedilmiştir*. Bir endüstri bitkisi olan keten, lüks bir dokuma türünün ham maddesini oluşturmaktadır. Pamuk, keten gibi ürünlerin varlığı Bayındır’da dokumacılık yapıldığını göstermektedir³⁵⁴. XIX. yüzyılın sonlarında Bayındır’da zeytin üretimi hala önemini korumaktadır. 50000 kantar zeytinyağı üretimiyle Bayındır ekonomisinde zeytinin tarımsal etkinlikler

³⁴⁹ H. 1313 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 311

³⁵⁰ H. 1319 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 235

³⁵¹ H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün, *a.g.e.*, 87- 96; ve lütfen bkz. *Tablo: 6*

³⁵² H. 1313 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 318

³⁵³ M. 1307 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 536

³⁵⁴ H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün, *a.g.e.*, 117- 126.

içinde ilk sıralarda geldiği söylenebilir. XIX. yüzyıl ortalarında tarımsal ürün çeşitliliği içinde daha az öneme sahip olan bağcılık, yüzyılın sonlarında Bayındır için önemli bir yere sahiptir. 1890'larda Bayındır'da 51000 kantar kuru üzüm üretilmiştir. Tahıl ürünleri, pamuk gibi ürün çeşitleri de XIX. yüzyıl ortalarındaki durumundan pek de farklı değildir. Bu ürünlerin verimliliği yüzyıl sonlarında tespit edilmekle birlikte, un Bayındır'ın ithal ettiği ürünler arasında ilk sırada yer alır³⁵⁵. Bayındır kazasının yıllık aşar geliri 1095336 kuruştur. Bu haliyle kazanın en yüksek gelir kalemini oluşturmaktadır³⁵⁶.

Ödemiş'in XIX. yüzyıl ortalarındaki tarımsal ürün çeşitliliği üzerine yapılan tespitlerde, tahıl üretimi önemli bir yer tutmaktadır. Buğday, toplam tarımsal üretimde % 15'lik bir pay almakta, ancak arpa üretiminin buğdaydan daha fazla olduğu anlaşılmaktadır (%38.3). Kasabada pamuk, tütün, susam gibi ticari ürünlerin üretimi de yapılmaktadır³⁵⁷. XIX. yüzyılın sonlarında Ödemiş'te 4900 dönüm tarım arazisinde buğday, 17000 dönüm arazisinde arpa ekilmektedir. Ödemiş'te XIX. yüzyılın başından sonuna kadar buğday tarımsal etkinlikler içindeki önemini korumuştur. Yüzyılın sonlarında 9000 dönüm çavdar ve 1600 dönüm kendir ve 600 dönüm pamuk, 2000 dönüm susam, 17000 dönüm mısır, 28000 dönüm beyaz darı ve 16000 dönüm börülce, 8000 dönüm tütün ve 51000 dönüm bakla, 300 dönüm de burçak ekilmektedir³⁵⁸. Yüzyılın sonlarında Ödemiş'te üretimi yapılan patates de önemli bir tarım bitkisi³⁵⁹. Ödemiş'in XIX. yüzyıl sonlarında aşar geliri 1545000 kuruşu bulmuştur. Bu rakam kazanın yıllık geliri kalemleri içinde birinci sıradadır³⁶⁰.

XIX. yüzyıl ortasında Tire'de tarla tarımı başka alanlara oranla büyük miktarda gerçekleşen bir faaliyet sayılmaz. Çünkü bağlarla dahi karşılaştırıldığında tarlaların kapladığı alan oldukça azdır. Ayrıca dikili alanlara ek olarak aynı yıllarda 26445 adet zeytin, 937 adet incir, 5048 adet dut sayılabilir. Özellikle zeytin üretiminin oldukça önemli bir geçim kaynağı olduğu tahmin edilebilir. Zeytin en yaygın ve iyi kâr bırakan ürün olmalıdır. Bölge koşullarına uygun olarak incir de yetiştirilen ürünlerden biridir, ancak diğer ürünlere oranla büyük miktarda bir

³⁵⁵ H. 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın, s. 215

³⁵⁶ H. 1319 Salname-i Vilayet-i Aydın, s. 126

³⁵⁷ H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün, *a.g.e.*, 149- 158

³⁵⁸ H. 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın, s. 201

³⁵⁹ H. 1319 Salname-i Vilayet-i Aydın, s. 112

³⁶⁰ H. 1319 Salname-i Vilayet-i Aydın, s. 112

ekonomik değeri yoktur. Yaygın sayılabilecek ürünlerden biri de duttur. Dut ağacının yaygınlığı Tire’de geçmişten gelen ipek üretimini de açıklar. Tarımsal arazi sahipliğindeki yoğunlaşma 0–19 dönüm arasındadır. Bu miktar bir ailenin geçimi sağlamak için yeterli değildir. Bu yüzden Batı Anadolu genelinde olduğu gibi kendi toprağının sahibi küçük üreticiler ek işlere yönelir ya da başkalarına ait araziye ortakçılık, kiracılık adı altında işletebilirler. Tire’deki durum da bu teoriye uygundur. Tarım arazisinin özellikle ortakçılıkla işletilmesi yaygındır. Öte yandan büyük arazilerin çok az sayıda sahibi vardır. 100–300 dönüm arazi sahibi toplam 6 kişi bulunmaktadır³⁶¹. XIX. yüzyıl ortasında Tire ekonomisi içinde en çok yetiştirilen ürün üzümdür. Üzüm bağlarının yalnızca mesleği çiftçilik olanlara ait olmaması da oldukça ilginçtir. Bağ sahipleri arasında en yoğun meslek grubu esnaflardır. Bu da bağcılığın hem ek bir gelir, hem de geleneksel bir uğraş olduğu konusunda ipucu verir. Ayrıca bu dönemde Ege’de üretilen kuru üzümün değerli olduğu ve ihraç edildiği de düşünülürse bağcılık oldukça kârlı bir iştir. Endüstri bitkisi sayılabilecek olan üzüm, pamuk ve tütün üretimini geride bırakmıştır³⁶². Kazanın XIX. yüzyılın sonlarında aşar geliri bir milyon kuruştan fazla olduğu tespit edilmektedir. Buğday, arpa, darı, susam, tütün, bakla, pamuk, börülce, kendir, çavdar, yulaf, burçak tarımsal üretim içinde büyük önem taşımaktadır. Ayrıca incir, üzüm [razakı, beylerce ve siyah üzüm], zeytin ve meyan kökü de tarım ürünleri arasındadır. Ancak Tire, daha çok İzmir’in arpa, buğday, pamuk, bakla, üzüm ve incir talebini karşılar. Bu ürünler İzmir’e ihraç edilir³⁶³.

Foça halkının, üretim faaliyetlerine katılan kişilerinden 174 kişi tarımsal faaliyette bulunmaktadır. Foça’nın tarım yapılan arazisinin büyük bir kısmı tarla olarak kullanılmaktadır. 10.342 dönüm olan tarlalar, oransal olarak, tarımsal arazinin % 82’sini oluşturmaktadır. 2.096 dönüm bağ ise % 17’lik bir orana sahiptir. Foça’nın tarımsal yapısıyla ilgili yapılacak ilk tespit, bağlara ayrılan tarımsal arazinin toplam tarım topraklarının yaklaşık 1/5’ni oluşturuyor olmasına karşılık, bağcılık, tarımla uğraşan halkın yaşamında önemli bir yer tutmasıdır. Tarımla uğraşan halkın büyük bir kısmı, temettuat defterlerinde bağban olarak geçmektedir. Öte yandan yine

³⁶¹ Lütfen bkz. *Tablo 7(a)*

³⁶² H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün, *a.g.e.*, 174- 182; ve lütfen bkz. *Tablo: 7 (b)*

³⁶³ *H. 1319 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 147

temettuat defterleri verilerine göre, aşar olarak verilen tarımsal ürünler arasında üzüm çeşitleri büyük yer tutmaktadır. Diğer yerleşim birimlerinde aşar vergisi alınan ürünler arasında çeşidi belirtilmeyen üzüm, Foça’da razakı, çekirdeksiz, siyah üzüm, kuş üzümü gibi çeşitleriyle belirtilmektedir. Yine aşar vergisine konu olan üzüm ürünlerinden köfter de tespit edilen başka bir üzüm çeşididir³⁶⁴. XIX. yüzyılın sonlarında Foça’da bağcılık önemini kaybetmeden koruyan bir tarımsal etkinliktir. Foça’da 13383 dönüm bağ olup, yılda üç milyon okka kadar kuru üzüm, beş yüz bin okka kadar yaş üzüm elde edilmektedir. Mezru arazide buğday, arpa, yulaf, burçak, susam, nohut, anason, bakla, pamuk ziraatı yapılan en önemli ürünler arasındadır. 20000 dönüm arazi zeytin üretimine ayrılmıştır. Zeytinden yılda 472860 kıyye kadar mahsul alınır ve bundan 132753 kıyye miktarı yağ çıkarılır³⁶⁵.

Foça XIX. yüzyıl ortalarındaki tuz üretimindeki önemini yüzyılın sonlarına doğru da sürdürmektedir. Çamaltı, Ali Ağa Çiftliği, Aza ve Foça-yı Cedid memlehaları yılda 70- 80 milyon kilo tuz imal edip ihraç etmektedir³⁶⁶. Yıllık aşar miktarı 343675 kuruşu bulan Foça’da XIX. sonlarında, yüzyılın ortalarındakinden çok da farklı olmayan tarım ürünlerinin üretimi devam etmektedir. Özellikle çekirdeksiz, siyah razakı üzümleri ve bunlar arasında da iri kara denilen siyah üzümler fazlaca üretilmektedir. Buğday, arpa ve buğday türü hububat iç tüketimi karşılayacak ölçüde olup, çok az üretimi vardır. Asıl dikkati çeken İzmir piyasalarında önemli bir yeri olan anasonun Foça da az da olsa yetiştirilmesidir³⁶⁷. XIX. yüzyılın sonlarında Foça’nın 556145 kuruşluk bir aşar geliri vardır³⁶⁸.

Yüzyılın ortalarında Kula halkının büyük çoğunluğunun topraktan tamamen kopmaksızın geçimlerini sağladığı net olarak söylenebilir. Ancak sahip olunan toprakların, bir ailenin ek bir gelire gereksinim duymadan geçimlerini sağlamaya her zaman yettiğini söylemek güçtür. Hane reislerinin sadece kendi topraklarından elde ettikleri gelir, yıllık 100–200 kuruş arasında yoğunlaşmaktadır. Bunun da etkisiyle Batı Anadolu genelinde olduğu gibi, ortakçılık oldukça yaygındır. Ortaklıkla işletilen topraklar 10–50 dönüm arasında yoğunlaşmaktadır. Bağcılık hemen bütün hane

³⁶⁴ H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün, **a.g.e.**, 187- 192; ve lütfen bkz. **Tablo: 8**

³⁶⁵ **H. 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın**, s. 257

³⁶⁶ **H. 1319 Salname-i Vilayet-i Aydın**, s. 169

³⁶⁷ **H. 1319 Salname-i Vilayet-i Aydın**, s. 170

³⁶⁸ **M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın**, s. 486

reisleri için olmazsa olmaz bir uğraştır. Kula nüfusunun %64'ünün bağ sahibi olduğu tespit edilmektedir. 1–2 dönüm arasında bağ sahipliği en sık rastlanan durumdur, 2–3 dönüm arasında bağ sahibi olanlar da oldukça fazladır, ancak 3–4 dönüm arasında bağ sahibi olanlar oldukça azdır. 4 dönüm üzeri bağ sahibi hane reisleri sayısı artma eğilimindedir. Kayıtlı hane reislerinin yıllık 10 ile 200 kuruş arasında geniş bir aralıkta kazançları söz konusudur. 400 kuruşa kadar azalan miktarda bağ sahibi varken, bunun üzerinde bir artma eğilimi gözlenir. Bu da sahip olunan bağların dönüm cinsinden miktarının kişi sayısı ile doğru orantılı olması ile ilgilidir. Kulalıların %10'unun bostanı, %3'ünün armut bahçesi, %3'ünün duhan tarlası, %2'sinin susam tarlası, %1'nin de soğan tarlası, %2'sinin sebze bahçesi vardır³⁶⁹.

XIX. yüzyılın sonlarında Kula'da zeytinyağı, haşhaş ve bakla, üretilen tarımsal ürünler içinde ilk sıralarda gelmektedir. Özellikle haşhaş üretiminin yüzyılın ortalarındakinden farklı olarak Kula'da fazlaca yapılması sanayi bitkilerine ağırlık verildiğini göstermektedir. Yılda 17000 kile buğday, 20000 kile arpa, 23000 kantar palamut ihraç etmektedir. İhraç edilen ürünler arasında 6000 parça kendirli halının yer alıyor olması, Kula çevresinde kendir üretiminin Kula'nın tarımsal etkinlikler içindeki yeri hakkında da ipucu vermektedir. 3000 çeki afyon, 5000 kile bakla ve yüzyılın ortalarından beri önemini koruyan armut da 3000 kıyye kadar ihraç edilmektedir³⁷⁰. XIX. yüzyılın sonlarında Kula'nın 508117 kuruşluk bir aşar geliri vardır³⁷¹.

Yüzyılın ortalarında Manisa halkının % 28.25 gibi neredeyse 1/3'lük bir oranı geçimini tarımdan sağlamaktadır. Manisa'da ekili dikili alanların durumu içinde mezru tarla 35344 dönüm; gayrimezru tarla 2744 dönüm; bağ 4085,5 dönüm; kök boya tarlası 25 dönüm; bahçe 30 dönümdür. Zeytin ağacı sayısı 133; palamut ağacı 82; armut ağacı 36 adettir. Bunların yanı sıra defterlerde 2 de kavaklık kayıtlıdır. Tarım yapılan bu alanlarda üretilen başlıca ürünler ve üretim miktarlarını aşar vergisine konu oldukları için saptamak mümkündür. Buna göre XIX. yüzyılda Manisa'da üretilen başlıca tarımsal ürünler hinta (buğday), şair (arpa), darı, koza (pamuk), susam, burçak, bakla, nohut, üzüm, bostan, bürölce, duhan (tütün), bamya,

³⁶⁹ H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün, *a.g.e.*, 212- 218; ve lütfen bkz. **Tablo: 9- (a) ve (b)**

³⁷⁰ *H. 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 436

³⁷¹ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 534- 535

palamut, zeytin, armut, meyve, zeytinyağı, çavdar ve meyandır³⁷². Yüzyılın sonlarında Manisa'da ürün çeşitliliği açısından pek de bir değişiklik bulunmamakla birlikte buğday, arpa, bakla, nohut, mercimek, mısır darısı, susam ve bostan yapılan tarımsal etkinlikler içinde değişmeyen ürünlerdir. Bağcılığın yüzyılın ortalarındaki gibi önemini koruduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Manisa'daki bağların her dönümünden 300 kıyye çekirdeksiz kuru üzüm ve 350 kıyye razakı ve 200 kıyye siyah üzüm çıkmaktadır³⁷³. XIX. yüzyılın sonlarında Manisa'nın 3108963 kuruşluk bir aşar geliri vardır³⁷⁴.

XIX. yüzyıl Ortalarında Menemen'de 761 kişi tarımla uğraşmaktadır. Arazinin önemli bir kesiminin tarla olarak kullanıldığı görülmektedir. XIX. yüzyıl ortalarında 29.594 dönüm mezru, 6053 dönüm gayri mezru (nadas, 2-3 yılda bir ekilen) tarla görülmektedir. Bağlar ise henüz dikkat çekici ölçüde değildir. Toplam bağ miktarı 2148 dönümdür. Buna göre, tarımsal arazinin % 94'ü tarla, % 6'sı ise bağ olarak kullanılmaktadır.

Başlıca tarımsal ürünler ise buğday ve arpadır. Koza (pamuk), susam, burçak, börülce, darı, bostan, üzüm, zeytin ve zeytinyağı, yemiş olarak aşar vergisine konu olmuştur. Ekili arazinin yanı sıra dikili arazi de mevcuttur. Ancak bu arazinin dönüm olarak miktarı bilinmemektedir. Dikili ağaç sayısı olarak ise 1600 zeytin ağacı ve 578 yemiş ağacı tespit edilmektedir³⁷⁵. XIX. yüzyılın sonlarında 1456331 kuruşluk bir aşar geliri olan Menemen'de buğday, arpa, bakla, burçak, susam, darı, akdarı, bostan, pamuk, araka, mercimek başta olmak üzere çeşitli tarım ürünleri yetiştiriliyordu. Anason ise Menemen'de yetiştirilen ve ticarete konu olan ürünlerin içinde yer alıyordu. Çekirdeksiz üzüm, razakı, incir, palamut ürünleri de kazada üretimi yapılan diğer ürünlerdi. Bunlardan özellikle buğday, arpa, bakla, darı, burçak, susam ve pamuk İzmir'e gönderiliyordu³⁷⁶. XIX. yüzyılın sonlarında 1330635 kuruşluk bir aşar geliri vardı³⁷⁷.

Salihli Kasabasının arazi dağılımına bakıldığında büyük bir bölümünün tarla olarak ekildiği anlaşılmaktadır. Tarlaların büyük bir kısmı toprak sahibinin kendisi

³⁷² H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün, *a.g.e.*, s. 223- 228; ve lütfen bkz. **Tablo: 10**

³⁷³ *H. 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 379

³⁷⁴ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 534- 535

³⁷⁵ H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün, *a.g.e.*, s. 241- 252.

³⁷⁶ *H. 1319 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 190

³⁷⁷ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 532- 533

ya da ortakçılar tarafından ekilmekle birlikte, kiraya (icara) verildiği de görülmektedir. Toprağın kullanım amaçlarına göre ayrımı şöyledir: Mezru tarla 4.879 dönüm, gayri mezru tarla 1063 dönüm, bağ 42,5 dönüm, mera 30 dönüm yoncalık 1 dönüm. Buna göre ekilen arazinin yaklaşık % 18'inin gayri mezru (yani nadasa bırakıldığı) görülmektedir. Dikili alanlarda ise yalnızca ceviz ağaçlarının varlığı görülmektedir. Temettuat defterlerinde alansal olarak verilmeyen dikili alanlardaki ceviz ağacı sayısı ise 187 adettir. Tarımsal alanlarda yetiştirilen ürünlerin büyük bir kısmının hububat olduğu anlaşılmaktadır. Buğday, arpa, darı gibi tahıl ürünleri en fazla yetiştirilen tarımsal ürünlerdir. Bunlardan en fazla üretimi yapılan ürün arpadır. Onu darı izlemektedir. Üçüncü sırayı ise buğday almaktadır. Salihlide yetiştirilen diğer tarımsal ürünler de susam, üzüm, kumdarı, pamuk, tütün ve cevizdir³⁷⁸. Yüzyılın sonlarında Salihli'de arpa, buğday, bakla, palamut ve pamuk gibi ürünler yüzyılın ortalarındaki gibi önemlerini hala korumaktadırlar. Tahıl ve pamuk ticaretinin Salihli kazasıyla İzmir arasında yoğun olarak gerçekleştirildiği tespit edilmektedir. Salihli tarımsal ürünlerini İzmir'e ihraç ederken İzmir'den bakkaliye ve manifatura eşyalarını almaktadır³⁷⁹. Salihli'nin XIX. yüzyılın sonlarında 694173 kuruşluk bir aşar geliri olduğu tespit edilmektedir³⁸⁰.

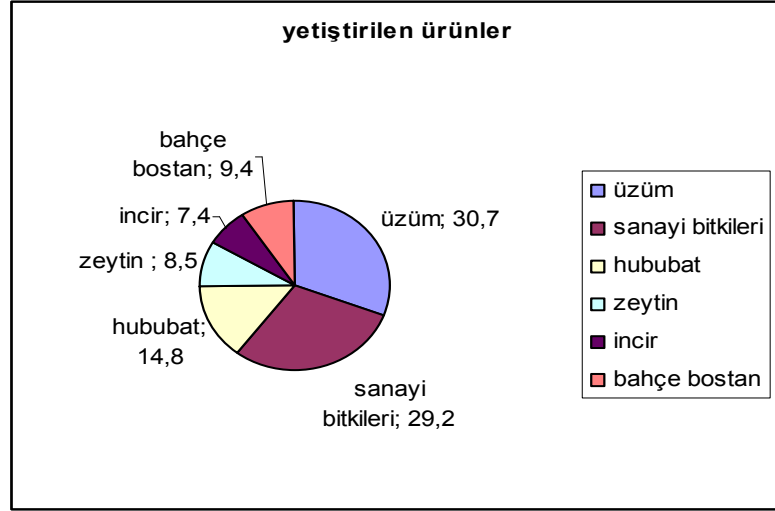
Sonuç olarak, XIX. yüzyılın ortalarından sonlarına kadar tarımsal üretim, çeşitli dönüşümler yaşayarak sürdü. XIX. yüzyıl sonlarında bölgede yetiştirilen tarımsal ürünler büyük çeşitlilik göstermeye başladı. Ticari tarımın en önemli göstergesi sayılabilecek sanayi bitkilerine yönelmenin miktarını tespit edebilmek zorda olsa bu eğilimin arttığı tespit edilmektedir. İzmir ve yakın art alanında bulunan yerleşim yerlerinde yüzyıl ortalarında yetiştirilen üzüm ve sanayi bitkileri olarak nitelendirilen pamuk, tütün ve susamın hasılat değerleri XIX. yüzyılın sonlarında dikkate değer bir şekilde artış gösterdiği tespit edilmektedir. Hububat gibi geçimlik ürünler önemlerini korumaktaysa da bunlardan sonra gelmektedir. En değerli ürün olarak tütün, pamuk veya üzümü düşünecek olursak bunlar da geçimlik değil, aslında ticari üründür. Özetle XIX. yüzyılın ortalarından yüzyılın sonlarına doğru olan dönemde İzmir ve art alanında sanayi bitkilerinin üretimine yönelme vardır. XIX.

³⁷⁸ H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün, *a.g.e.*, 256- 262

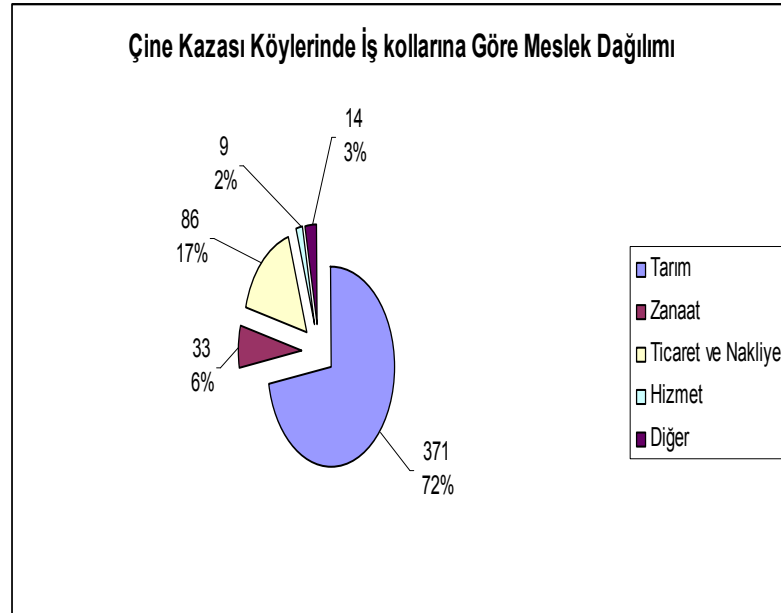
³⁷⁹ *H. 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 413

³⁸⁰ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 534- 535

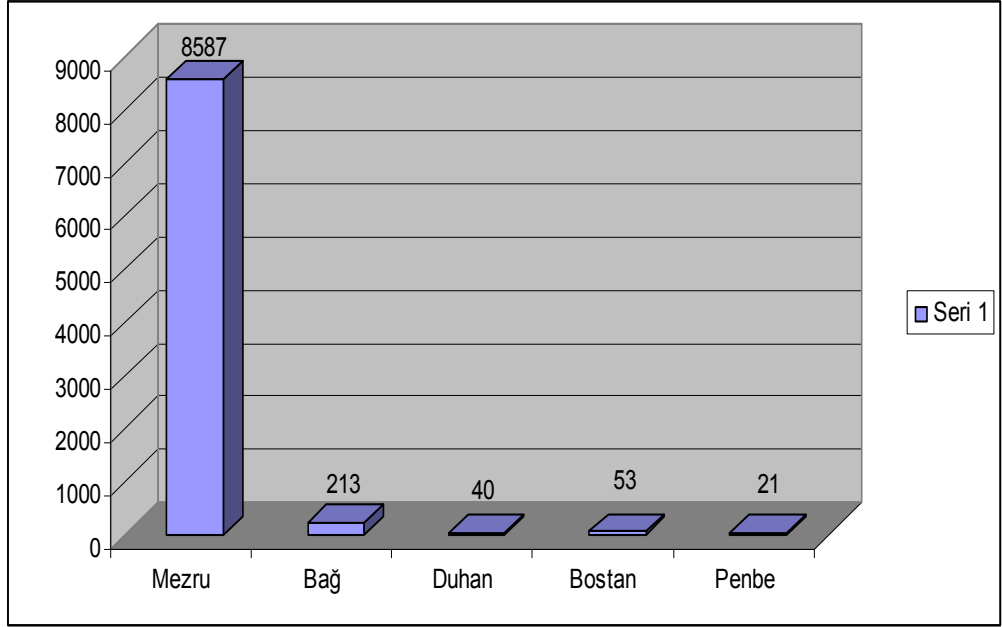
yüzyılın sonlarında tek bir ürünün yetişmesinde uzmanlaşma yer yer söz konusuysa da bu durum İzmir ve art alanının tümü için genelleştirilemez. XIX. yüzyıl ortalarında tarımsal ürün çeşitlidir, bölgenin uygun koşulları ve tarımsal kapasite yüksekliğinin ve uluslar arası taleplerin henüz göz ardı edilmesinin bunda büyük payı vardır. Bu durum XIX. yüzyılın sonlarında değişecek ve İzmir piyasası odaklı yeni bir ürün çeşitliliğine dönüşecektir.

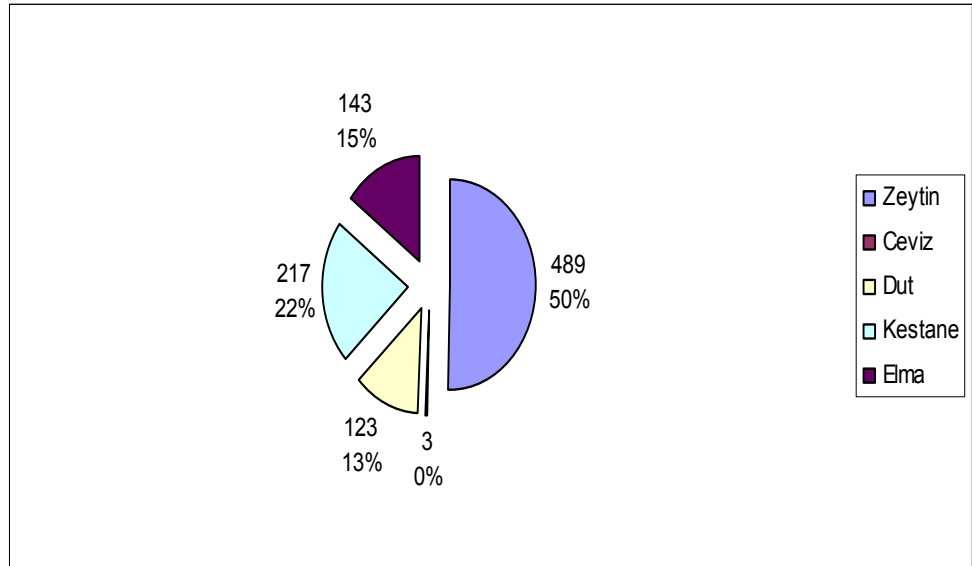
Tablo 1: Aydın Güzelhisar’ında XIX. yüzyılın ortalarında yetiştirilen ürünlerin yüzdelik oranları

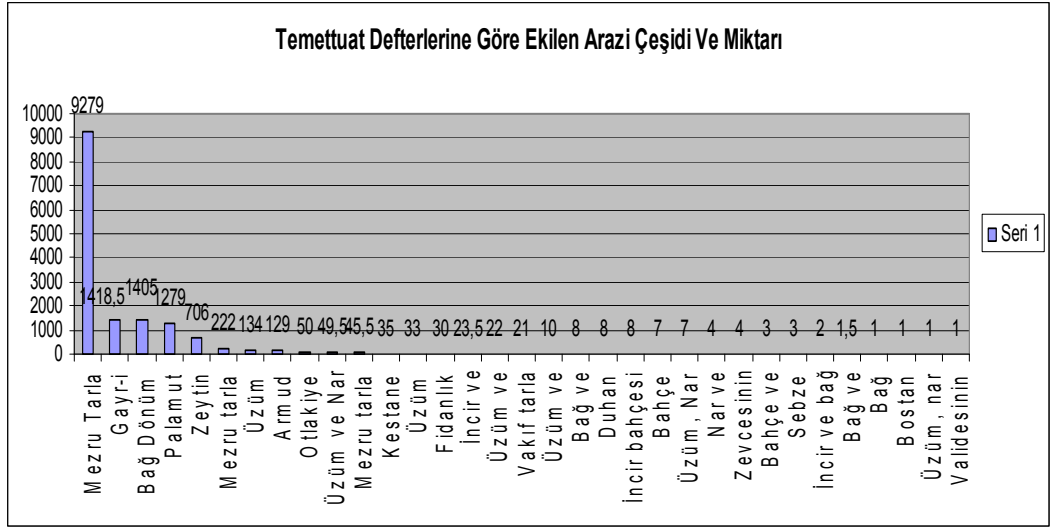
Tablo 2: Çine kazası köylerinde XIX. yüzyılın ortalarında iş kollarına göre meslek dağılımı

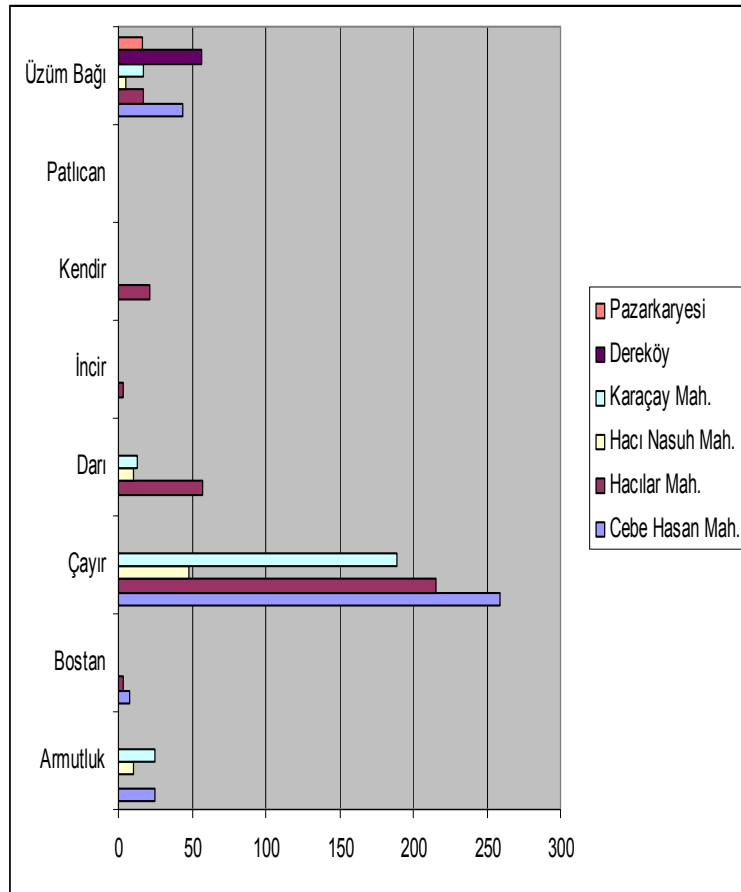
Tablo 3: XIX. yüzyılın ortalarında Çine kazası köylerinde türlere göre ekil-dikili tarım arazisinin dönüm cinsinden dağılımı

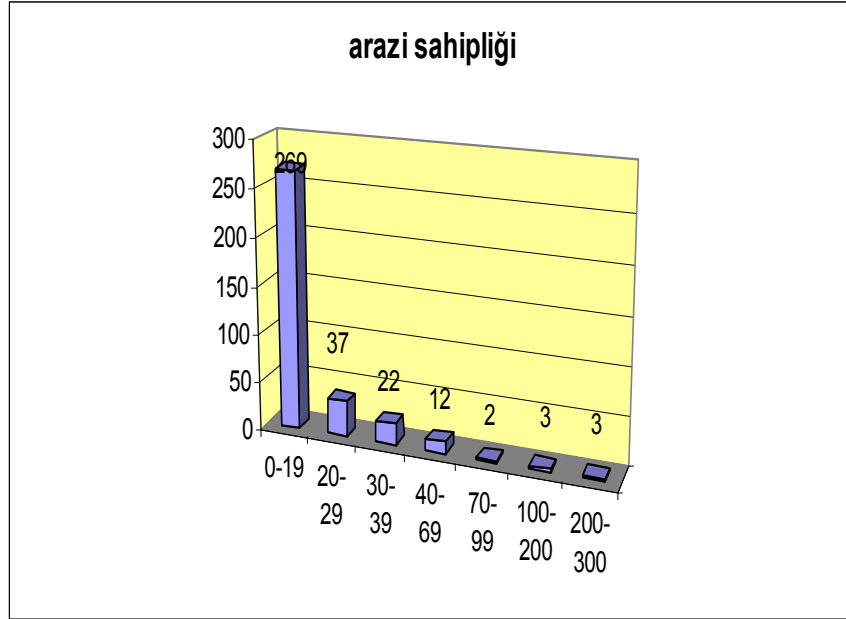
Tablo 4: XIX. yüzyılın ortalarında Çine köylerinde yetiştirilen meyveler ve hanelere göre sak cinsinden dağılımları

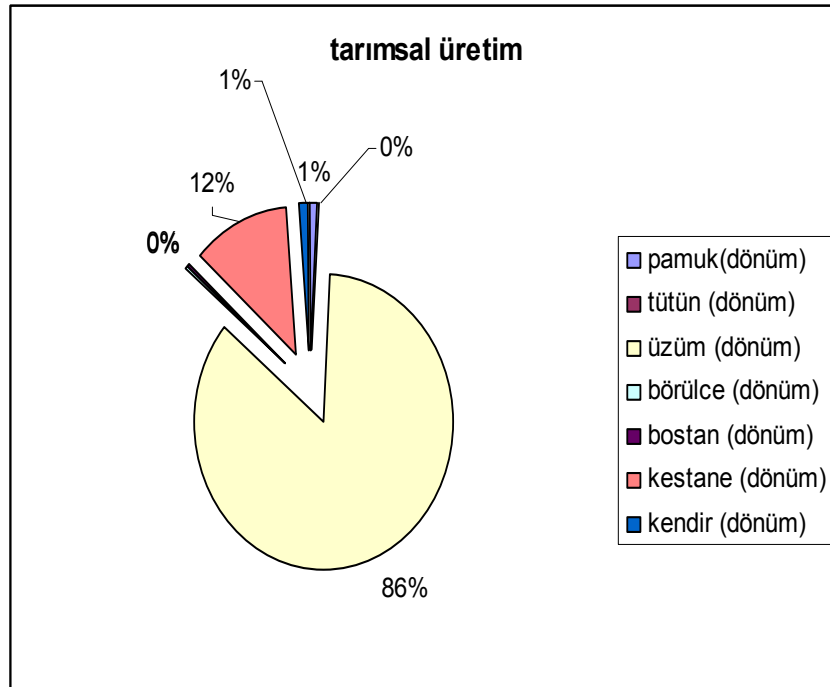
Tablo 5: *Karacasu’da temettuat defterlerine göre XIX. yüzyılın ortalarında ekilen dönüm cinsinden arazi çeşidi ve miktarlarını göstermektedir.*

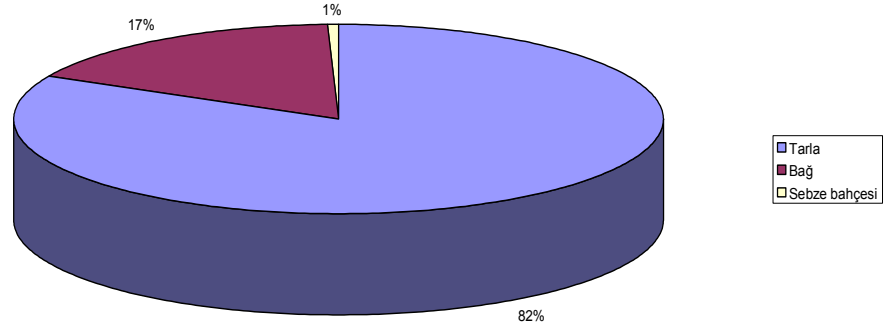
Tablo 6: *XIX. yüzyıl ortalarında Nazilli’nin tarım alanları (dönüm cinsinden)*

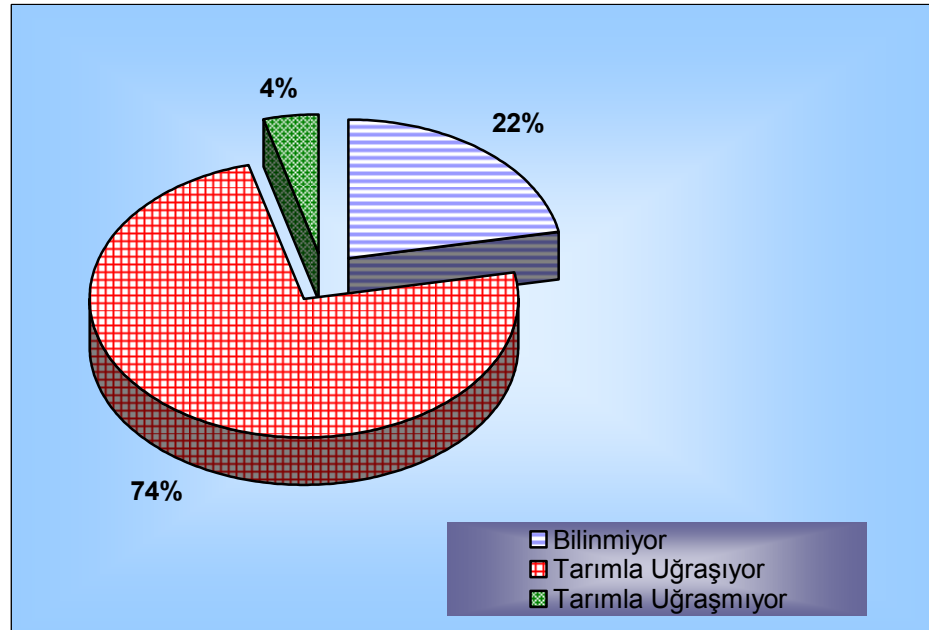
Tablo 7 (a)- Tire’de (0- 300 dönüm arası) arazi sahipleri sayısı

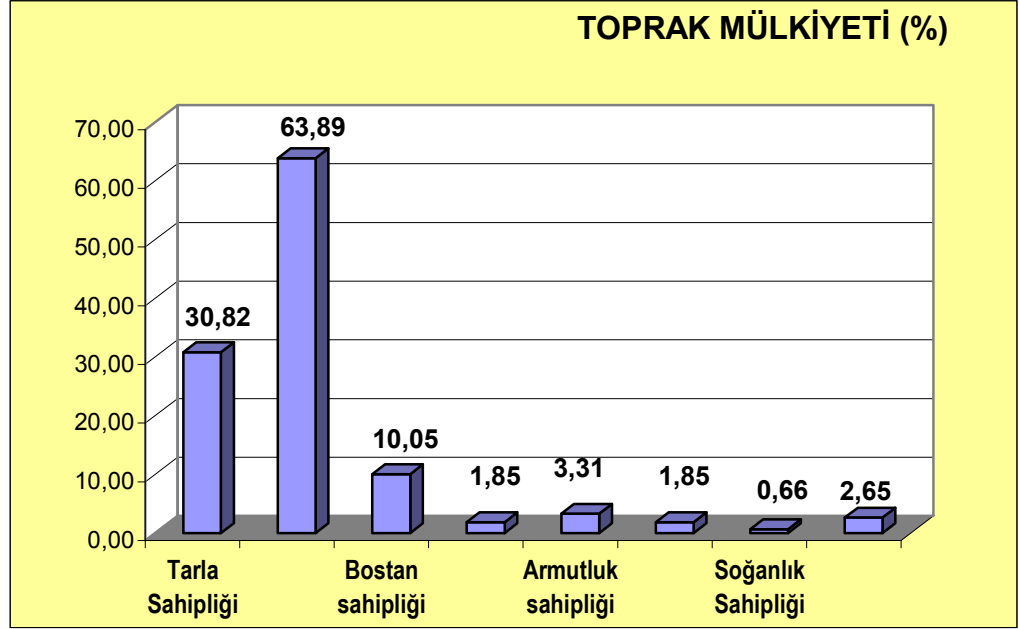
Tablo 7 (b)- Tire ekonomisi içinde tarımsal üretim

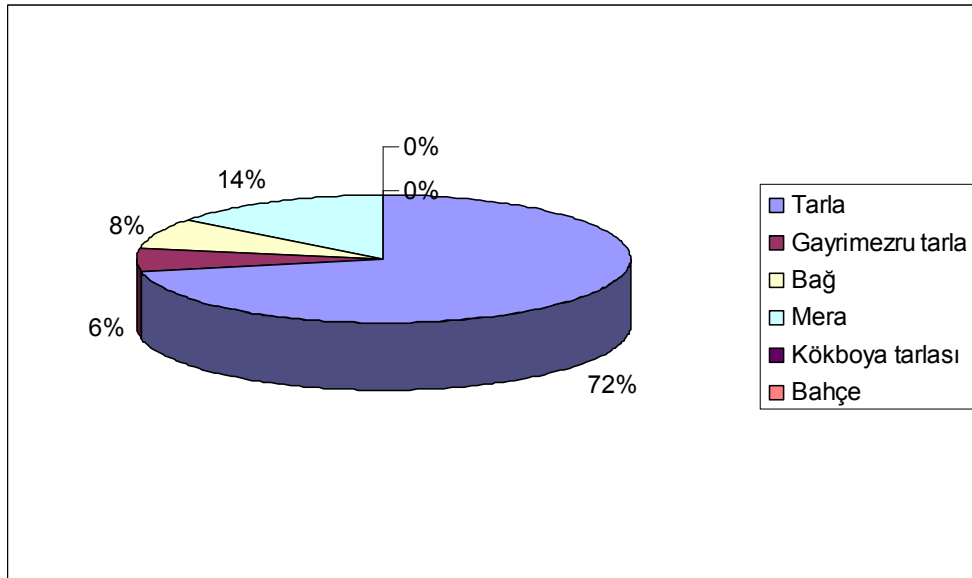
Tablo 8: XIX. Yüzyıl ortalarında Foça'da tarımsal arazi

Tablo 9- a: XIX. Yüzyıl ortalarında Kula Tarımsal Uğraş Durumu

Tablo 9- b: XIX. Yüzyıl ortalarında Kula'da toprak mülkiyeti

Tablo 10- XIX. Yüzyıl ortalarında Manisa'da tarımsal ürünlere ayrılan topraklar

B. Büyük Tarım İşletmeleri

Klasik Osmanlı toprak yönetimi tımar sistemine dayanıyordu. Tımar, Bizans ve Selçuklu toprak yönetiminde de benzerleri görülen bir sistemdi. Savaşta yararlılığı görülenlere toprak dağıtılması ve bunun karşılığında sipahi adı verilen toprak sahibinin, her türlü gereksinimlerini karşıladığı askerleriyle birlikte savaşa katılması üzerine kuruluydu ancak sipahi toprağın sadece kullanım hakkına sahipti, tımarı miras olarak bırakamazdı. Bu sistemde devlet, asker yetiştirmek ve üretimin gerçekleşmesini garantiye almış olurdu. Bu sistem ile reaya toprağa bağlı tutulur ayrıca üretimin artması ve orduya gerekli olan atlı süvari ihtiyacının karşılanması sağlanırdı. Üstelik devlet bu askeri sınıf için hiçbir masraf yapmadığı gibi sipahinin gelirini de tımarlar sayesinde karşılamış oluyordu. Bu sistem uzun yüzyıllar varlığını korudu ve yararlı da oldu. XVI. yüzyıldan itibaren tımar sistemi bozulmaya başladı, değişen dünyanın gereklerine uyan bir yenilenme arayışı içinde tımarın yerini *iltizam* sistemi aldı. İltizam, tımar arazilerinin ve devlet işletmelerinin belli bir bedel karşılığında dağıtılması olarak tanımlanabilir. Bu sistemde vergi gelirlerinin toplanması esastı. İltizam sahipleri bu toplama işlemini genellikle *mültezimler* aracılığıyla yaptılar. Ancak orduda ücretli muntazam birliklerin öneminin artmasına karşın, eyaletlerdeki tımarlar, gittikçe artan bir ölçüde devlet mülkü ve *arpalık* haline geldi ve hiçbir askeri yükümlülük olmaksızın sadece mali yükümlülük karşılığında iltizama verildi. Bu yüzden tarımsal üretim düşmeye başladığında yer yer *malikane* sistemine geçildi. XVII. yüzyılda abartılı bir tahminle 200.000 kişiye ulaşan sipahi ordusu gerileyerek önemini kaybetti. Tımar ve vakıf köylerinin çiftlik köylerine ya da çiftliklere dönüşmesi XVII. yüzyıl sonlarından başlayarak taşrada ayanların güçlenmesiyle paralellik gösterdi. Bu zamana gelinceye kadar taşrada ileri gelen kişiler arasından seçilen ayanlar, devletle halk arasında ilişkileri düzenleyici bir görev yapmaktaydı. Ancak uzun savaş yılları, mali yapıdaki bozulmalar sonucunda devletin nakit para ihtiyacının artması gibi bazı nedenler taşradaki idari ve mali kontrolün ayanlara geçmesini kolaylaştırdı ve Anadolu ve Rumeli’de geniş ayan aileleri ortaya çıktı³⁸¹.

³⁸¹ Nicoara Beldiceanu, *XVI. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Tımar*, (çev: M. Ali Kılıçbay), Ankara, 1985, s. 21; Tayyib Gökbilgin, “*Kanuni Sultan Süleyman’ın Tımar Ve Zeamet*

Bununla birlikte XIX. yüzyılın başlarına kadar tımar arazileri varlığını sürdürdü. Özellikle Anadolu’da geniş topraklar hala tımar sayıldı. II. Mahmut 1831’de bütün tımarları kaldırdı. 1841 ve 1847’de çıkarılan iki nizamname ile kişilerin elinde bulunan topraklara tapu verilmeye başlandı. 1849 ve 1858 nizamnameleriyle de miri arazilerin borç karşılığı el değiştirmesi kabul edildi. Böylelikle tarım arazilerinde özel mülkiyet ağırlık kazandı. Ayrıca 1867’de yabancılara toprak satışı da serbest bırakıldı. Bu zaten hukuken olmasa da pratikte varlığı bilinen bir olgudur. XIX. yüzyıl içinde toprak üzerinde meydana gelen değişimler; işlemez duruma gelmiş tımar sistemi, Tanzimat döneminde yasal düzenlemeler, İzmir ve yakın art alanının değişimin unsurlarının kolayca girebildiği yerlerden biri oluşu ve tüm bunların sonucunda tarım kesiminde klasik Osmanlı İmparatorluğu’nun çiftlik kavramının içeriğinden farklı çiftliklerin oluşumuna neden oldu³⁸².

Tarıma elverişli ovaların, hayvancılığa elverişli otlakların, dağların bulunduğu dönemin İzmir ve yakın ardaında; *Hazine-i hassa-ı hümayun çiftlikleri*, *ayan*, *ağa*, *bey* ve *efendilerin* elinde bulunan çiftlik arazileri sayı ve genişlik olarak farklılıklar gösteriyordu. *Çiftlik köyleri* olarak tanımlanan, bir köy ahalisinin tamamının çiftliğin çalışanları olarak hayatlarını sürdürdükleri çiftlikler de bulunuyordu. Birden çok çiftliğin sahibi olan *eshab-ı çiftlikat* adı verilen büyük toprak sahipleri XIX. yüzyılda da varlığını sürdürüyordu. Bir çok çiftliği mülk ve tasarrufunda bulunduran çiftlik sahipleri vardı. Anadolu’da arazinin sadece köylülere değil aynı zamanda şahıslara da ait olduğu “çiftlik köyleri” de vardı. Bunlar genellikle yabancılara ve Türklere aitti. Anadolu’daki çiftliklerin kiracıları hemen

Tevcihi ile İlgili Fermanları”, *İ.Ü Tarih Dergisi*, C.17, sayı. 22, İstanbul, 1967, s. 37-38-39; Halil İnalçık, “Osmanlı Tımar Rejimi Ve Sipahi Ordusu”, *Türk Kültürü*, sayı. 118, (Ağustos, 1972), s. 1061; Ö.Lütfi Barkan, “Tımar”, *İslam Ansiklopedisi*, C.12/1, s. 298; Hilal Ortaç, Manisa Kazasında Bulunan Çiftlik Köylerinin XIX. Yüzyıl Ortalarındaki Durumu, *CİEPO XIV. Sempozyum Bildirileri*, TTT yay., Ankara, 2000, 491

³⁸² Tımar sistemi altındaki küçük köylü tipi toprak mülkiyeti şekli “çift-hane sistemi” olarak nitelendirilmiştir. Bu sistemde köylünün elindeki toprak 60-150 dönümlük toprak parçasından ibaretti. Miri mukataa ile malikane sisteminin tatbikine rağmen, bu sistemler altındaki toprak mülkiyeti şekli yine “çift-hane sistemi”ni muhafaza etmiştir. Ancak, dünya ekonomisinin etkisi altında bulunan Batı Anadolu’da piyasaya yönelik üretim yapan çiftliğin meydana gelmesiyle, “çift-hane sistemi”ni aşan büyük çiftliklerin (plantation-like çiftlik) meydana gelmiştir. Buna ilişkin tipik bir örnek olarak Karaosmanoğullarına ait çiftliklerdir. Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar- Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, TTK yay., Ankara, 1997, s. 124

hemen Türklerden oluşuyordu. Bu köylerdeki köylüler ile toprak sahibinin yararına işlenen toprak sahibi arasındaki fark çok büyüktü.³⁸³

Bir zamanlar sipahi ve voyvodaların, muhassıl ve mültezimlerin yaptıkları işleri Çiftlik sahipleri ve kâhyaları üstlendi. Bunlar, ya merkezden atanan kahyalar ya da merkeze kendini kabul ettirmiş, merkezden elde ettikleri belgelerle kendi tasarruflarında tuttıkları toprakların mutlak hakimi durumuna gelenlerdi. Bu çiftlik sahiplerinin arazileri ve işleri ya bizzat kendileri ya da vekilleri tarafından yürütülüyordu. Çiftlik sahipleri tarafından, köylülerin elinde kalan topraklar, köylülerin borçlandırılması suretiyle ellerinden alınıyordu. Bunlar, köylülere kredi verebiliyordu. Bu yolla toprakların sahibi olurlarken, topraksız kalan köylüleri de kendilerinin ucuz tarım işçilerine dönüştürüyorlardı³⁸⁴. XIX. yüzyılda Osmanlı

³⁸³ W.M. Ramsay, *Impression of Turkey*, London, 1897, 66- 67; Anadolu’da çok yaygın olan bu ortakçılık sistemi emek ve kazanç ilişkisi bakımından bakımından farklılıklar gösteriyordu. Rumeli’de 1859’da, kiracılar “aynı sabit bir yıllık kira” ödüyorlardı. 1863’te Gelibolu’da, sadece işgücünü sağlayan kiracı, verimsiz topraklarda net gelirin yarısını, daha verimli topraklarda ise net gelirin üçte birini ya da daha az bir kısmını kendisine almaktaydı. Kavala’da “toprağı pullukla sürmek dışında tüm işi kendisi yapan” kiracı, vergiler çıkarıldıktan sonra toplanan ürünün yarısını almaktaydı. 1863 yılında İzmit’te, “kira ücreti tohum için harcanılan paraya eşdeğerdi.” 1870’de Çanakkale’de, kira ücretleri büyük arazilerde ödenmekteydi; ortakçılıkta, vergiler (yüzde 12,5) çıkarıldıktan sonra net üretim miktarı toprak sahibi ve kiracı arasında eşit miktarlarda paylaşılmıyordu, ancak “daha güneyde” toprak sahibi toplam miktarın üçte ikisini almaktaydı; küçük arazilerde ise kira ücreti tohum için harcanan paraya eşitti. Mardin’de murabba sistemi altında, “toprak sahibi her şeyi karşılıyor, ancak ne yeme ve giyinme ücreti ödüyor ne de fellahlara maaş veriyordu; ancak tüm harcamalar çıkarıldıktan sonra, net üretim miktarı üçe ayrılmaktaydı: fellahlar bu miktarın üçte birini alıyor, üçte ikilik kısım ise toprak sahiplerine bırakılmıyordu. Edirne’de, en bilinen anlaşma biçimi “ortaklık” olarak adlandırılmıyordu, ortaklık kısa dönemler için yapılmıyordu: bir köylü ile bir yıl, bir çiftçi ile 3-6 yıllığına anlaşılıyor. Mal sahibi araziye ev yapıp tohum sağlarken, üretici, işgücü, öküz ve aletleri tedarik etmekteydi. Yıllık üretim, vergiler ödendikten sonra, eşit şekilde paylaştırılmıyordu. Ankara’da genelde en yakın şehirden bir Rum ya da Ermeni ortak olan dış ortak, yaklaşık £7 tutan bir çift öküz maliyeti kadar kredi vermek için taahhütte bulunuyor, kimi zaman da köylüye ve ailesine hasat zamanına kadar 15-30 kile buğday vererek onların geçimlerini sağlıyordu. Bu dış ortak aynı zamanda, £2-£3 nakit para veriyor ve her çift öküz için 20-30 kile kadar yem veriyordu. Böyle bir durumda köylü ise arazi, işgücü ve aletler konusunda katkıda bulunmıyordu. Hasat zamanında hesaplama yaparken, üretilen miktar, harcamalar çıkarıldıktan sonra, eşit şekilde bölünüyordu. Verilen tohum dış ortakçıya geri dönmüyordu ancak onun yerine diğer kısımlardan verilen tohum miktarı kadar bir mikar üreticinin payından çıkarılmıyordu. Toprağı sürmek için kiralanan öküzler geri verilmediği takdirde, hesaplanan değerleri ödenmek zorundaydı. 1900 civarında Makedonya’da, toprak sahibi tohum ve ücretsiz konaklama sağlamakta, bunun karşılığında ise vergiler düşüldükten sonra hasadın yarısını almaktaydı. Charles Issawi, *a.g.e.*, 207

³⁸⁴ “Çift” ve “Çiftlik” sözcüklerine değişik anlamlar yüklenildiği görülür. “*Büyük Mülklerin Oluşumu*” olarak tanımlanan gelişmenin sonucudur. Tımarlı Sipahiler yanında Askeriye ve İlmiye sınıfından kimselerin, mal ve servet birikimi sayesinde tarım ve hayvancılığa dayalı olarak gerçekleştirdiği topraklar veya arazilerdir. 19. yüzyıl öncesi küçük yerleşme birimlerinde korumasız yaşayan köylülerin aleyhine gerçekleşti. Otlakların, tarıma elverişli toprakların mülkiyet ve tasarrufunda el değiştirmeler ortaya çıktı. Meydana gelen boşluğu güçlü çiftlik sahipleri doldurdu veya el koydu. Çiftlik sahipleri, ellerine geçirdikleri veya tasarruf ettikleri geniş araziler üzerinde gerçekleştirdikleri

İmparatorluğu tarıma bağımlı, vergilerin büyük bir çoğunluğunu tarımdan sağlayan ve ihracatın çoğu da tarım ürünlerinden oluşan yapısını sürdürmekteydi³⁸⁵. XIX. yüzyılın ortalarında İzmir ve hinterlandındaki tarım alanlarının genel karakterine bakıldığında arazi bolluğu, sermaye ve işgücü kıtlığı ve yüksek nakliye ücretleri şeklinde genel bir tabloyla karşılaşılır. Bu yüzden, işgücü ve sermaye girişi oldukça az, tarımsal üretimde kullanılan alet ve makineler görece ilkel ve yetersiz, doğal olarak verim de düşüktü; arazilerin büyük bir bölümü nadasa bırakılır ve ürünün büyük bir kısmı da çiftliklerde tüketilirdi. Sahip olunan mülkiyetin büyüklüğü ne olursa olsun, herhangi bir bölgede üretim birimleri benzer boyutlardaydı ki bu birimler genellikle bir çift öküz tarafından sürülen arazi büyüklüğüne denk orandaydı³⁸⁶.

Çalışmanın bu bölümünde tarımsal etkinliklerin gerçekleştirildiği büyük ölçekli tarım birimleri olan çiftliklerde örneklem üzerinden hareket edilerek, tarımsal üretimin niteliği konusunda bilgi verilecek, çiftliklerin sayıları, isimleri, tasarruf biçimleri, mülkiyet hak ve mücadeleleri konusuna değinilmeyecektir³⁸⁷.

İzmir ve yakın art alanına ilişkin büyük topraklarda gerçekleştirilen tarımsal üretim etkinlikleri için Manisa, Kula, Foça ve Tire'deki bazı büyük ölçekli tarım işletmeleri olan çiftliklere ait veriler değerlendirmek yararlı olacaktır. Bu çiftliklere ait temettuat ve gelir-gider defterleri, tarım arazilerinde ve çiftliklerde üretimin gerçekleştiği gelir getiren her türlü kalemi içerir. Sözü geçen çiftliklerden Tire Çiftlikat-ı Hümayunu adından da anlaşılacağı gibi miri topraklar üzerinde kurulmuş bir devlet işletmesidir. Kula, Foça ve Manisa'daki çiftlikler ise şahıslara ait işletmelerdir.

tarımsal ve hayvansal üretim yapıyordu. Sabri sürgevil, "XIX. Yüzyılda Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler", **XV. TTK Kongresi** Sözlü Bildirisi, 11-16 Eylül 2006. Basılmamış olan bildirisini çalışmamda kullanmama izin veren ve ayrıca çalışmamızın bu bölümünde kullandığımız bazı Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerini benimle paylaşan hocam Sn. Prof. Dr. Sabri Sürgevil'e teşekkürü bir borç bilirim.

³⁸⁵ Olcay P. Yapucu, XIX. Yüzyıl Aydın Sancağı'nda Tarımsal Yapı Üzerine Gözlemler: Haydarlı ve Gündüslü Çiftlikleri, *Aydın Aydın Tarih ve Kültür Dergisi*, Mayıs- Haizran, 2008, s. 16

³⁸⁶ Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 206

³⁸⁷ Bu konu hakkında ilk çalışmayı yapanlar arasında Yuzo Nagata, Sabri Sürgevil, Halil İnalıcık, Feridun Emecen, Olcay P. Yapucu, Hilal Ortaç gibi araştırmacılar yer almaktadır. Ayrıca Aydın Vilayetinde Çiftlikler konusunda Aysun Sarıbey'de bir çalışma sürdürmektedir.

İlk örnek Manisa’da bulunan *Karaosmanoğlu Çiftlikleridir*. Karaosmanoğlu Ailesi Manisa çevresinde XVIII. yüzyıldan itibaren güç kazanan bir ayan ailesidir. Bölgedeki büyük çiftliklerin önemli örneklerinden olan Karaosmanoğlu ailesine ait çiftliklerin genel karakterini anlayabilmek için öncelikle fiziksel yapıyı değerlendirmek yararlı olabilir. *Karaosmanoğlu çiftliklerinde* öncelikle önemli bir konuttan bahsedilir, bu yapı içinde çiftlik sahibi veya kâhyanın oturduğu ve belgelerde genellikle “*ebniye-i çiftlik*”, “*konak*” veya “*köşk*” adı altında kaydedilen oldukça büyük bir binadır. Bu binalar genelde iki katlıdır, içinde birkaç *oda*, *kenef*, *matbah*, *kılar*, *kahve odası* ve bazen da *hamam* ile *kule*³⁸⁸ bulunmaktadır. Binanın etrafında ise, *hububat anbarları* ile *hayvan damları* vardır. Ayrıca, çiftlikte çalışanların oturduğu “*dam*” adı verilen belki de bir çeşit işçi lojmanı olarak değerlendirilebilecek binalar da bulunur. Bunlardan başka çiftliklerde *bakkal*, *şerbethane*, *kahve*, *börekçi dükkanı* ve *berber* gibi dükkanlar da yer almaktaydı. Bu manzara çiftliğin sanki bağımsız bir köy olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Karaosmanoğlu ailesi üyelerine ait *muhallefât defterlerinde* kayıtlı olan bilgilere göre, bu aileye ait çiftliklerin büyüklüğü, 500 dönümden 2.000 dönüme kadar farklılık göstermektedir. Ancak bu, sadece içinde bulunan tarlanın yüz ölçümüdür. Çiftliğin gerçek sınırları ise çok daha geniştir. Çünkü aşağıda görüleceği üzere, hemen hemen bütün çiftliklerde yaklaşık olarak 500 kadar koyunu barındıran *ağıl* bulunmakta, ayrıca at, sığır ve deve gibi büyükbaş hayvan beslenmekteydi.³⁸⁹

Saruhan Sancağı’nda, Belen nahiyesine bağlı *Mütevellî Çiftliği* köyünde Karaosmanoğlu Mehmed Sadık Bey’in geniş toprakları vardır. Mehmed Sadık Bey’in çiftlikte kendi işlediği 776 dönüm, kiraya verdiği 2160 dönüm tarlası bulunmaktaydı. Kiraya verdiği tarlanın da pek verimli olmadığı iki yılda bir ekilmesinden anlaşılmaktadır. Mehmed Sadık Bey’in topraklarından 1400 dönümü

³⁸⁸ Ayan konaklarında kule yapısının değerlendirilmesi için Bkz. Olcay P. Yapucu, “*Büyük Menderes Bölgesinde Kuleli Yapılar ve Arpaz Kulesi*”, *Bozdoğan II*, Haz. Sabri Sürgevil, İzmir, 2010, s. 410-426

³⁸⁹ Ancak, Hüseyin Ağa’ya ait Burunören Çiftliği’ndeki tarlaların toplam yüz ölçümü 1.021 dönüme varmakta ise de, bunlar 17 parçadan ibaret bulunmakta ve bir tarlanın ortalama yüz ölçümü 60 dönüm hesap edilmektedir. Hüseyin Ağa’nın diğer çiftliklerinde de vaziyet değişmemektedir. Bu durum, büyük çiftliklerdeki tarlaların da yine “*çift-hane sistemi*” niteliğinde küçük toprak parçalarından ibaret olduğunu göstermektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, çiftlikteki tarım teknolojisinde herhangi bir değişiklik meydana gelmezse, 1 çift hayvanın bir günde sürebileceği toprağın yüz ölçümü de değişmeyecektir. Yuzo Nagata, *a.g.e.*, s. 105 ve 124.

ise tarım için uygun olmadığından ekilmeyip, çiftliğin hayvanları için otlak olarak kullanılmaktaydı. Köy sakinleri toprağı % 29 oranında *kiracı* olarak işlemektedirler. Toprağı kiracı olarak kullanmanın yanı sıra köy halkının bir kısmı *ortakçılık* ilişkileri içinde de bulunmaktaydı. Köy halkından 15 kişi sahibi olduğu ya da kiraladığı tarlayı ortakçı ile birlikte işlemektedir. Toprağı ortakçı ile işleyenlerden 12'si ziraat erbabı, 1'i *bakkal*, 1'i *ırgat* ve 1'i *meyhaneciydi*. Mütevelli Çiftliğinde buğday ve arpa en çok üretimi yapılan ürünlerdi. Bunlardan başka *burçak*, *susam*, *nohut*, *darı* ve *pamuk* üretimi de görülmektedir. Yani Batı Anadolu geneline hakim tarımsal üretimin neredeyse bütün özelliklerini içinde barındıran bir çiftlik köyü söz konusudur. Hububat üretimi yaygındır. Toprakların sahibi Mehmet Sadık Bey'in arazileri bu kadarla sınırlı değildir.

Koldere Çiftliği'nde Karaosmanoğlu Mehmed Sadık Bey'in miktar bakımından en çok toprağı sahiptir. Mehmed Sadık Bey'in toplam olarak 8.000 dönüm tarla ve 1.000 dönüm merası bulunur. Koldere'de XVI. yüzyılda 9 çiftlik yerinde *buğday*, *arpa* ve *burçak* yetiştirildiğini, *bağcılığın* olduğunu F. Emecen kaydetmektedir. XIX. yüzyılda bunlara pamuk, *nohud*, *bakla* ve *darı* eklenmiştir. Bazı tarlalarda küçük miktarlarda bostan yetiştirildiği de "*bedel-i öşr-i bostan*" kayıtlarından anlaşılmaktadır. *Bağcılık* ise XIX. yüzyıl ortalarında Koldere'de ortadan kalkmıştır denilebilir, çünkü halkın sahibi ya da kiracısı olduğu bağların kaydına rastlanmamıştır³⁹⁰. Bunun çeşitli nedenleri olabilir. Tarımı ticarileştiren ürünlerden biri olan üzümün bu bölgede bulunmaması aslında hayli ilginçtir. Ancak Mehmet Sadık Bey'in topraklarında ürün çeşitliliğinin tahıl ve hububat üzerinden devam ettiği anlaşılır. Yani uluslar arası büyük ticarete konu olacak üretime henüz geçilmediği geleneksel özelliklerin korunduğu söylenebilir.

Burunören'de tarımla uğraşan kişi sayısı 12'dir. Bunlar, meslek gruplarına göre sınıflandırılırsa, *ashab-ı çiftlik* olarak nitelenen Karaosmanoğlu Mehmed Sadık Bey, *erbab-ı ziraatten* 9 ve *ırgat* 2 kişi olarak görülmektedir. XVI. yüzyılda Burunören ve ona bağlı mezarlarda *buğday*, *arpa*, *burçak*, *yulaf*, *nohud*, *pamuk*, *pirinç*, *darı*, *susam*, *soğan* ve *bostan* gibi ürünler yetiştirilmekteydi. Bunların yanında *kendir* ve *palamut* da elde edilmekte, *bağcılık* ve *arıcılık* da yapılmaktaydı. Ancak

³⁹⁰ Hilal Ortaç, *a.g.m.*, s. 499 ve 501.

XIX. yüzyılda bu ürün çeşitlerinde bir azalma olduğu görülmektedir. Bu dönemde Burunören’de *buğday, arpa, susam, pamuk, bakla, börülce, burçak ve bostan* gibi ürünler yetiştirilmektedir.

Hamzabeyli Çiftliği’nde en büyük araziye İzzet Efendi sahipti. İzzet Efendi’nin çiftlikteki toplam tarlası 5.000 dönüme ulaşmaktaydı. Bunun 1.500 dönümünü kendisi işlemekteydi. 2.000 dönümlük bir bölümü ise kiraya vermekteydi. 1.500 dönüm tarla ise gayri mezruydu. XVI. yüzyılda Hamzabeyli’de *buğday, arpa, burçak, nohud, susam, soğan, pirinç, pamuk ve bostan* yetiştirildiği, *arıcılık* yapıldığı görülmekteydi. XIX. yüzyıl ortalarında da ürün çeşitlerinin çok fazla değişikliğe uğramadığı anlaşılmaktadır. Köyden elde edilen aşar vergisi, buğday, arpa, susam, nohut, bakla, darı, pamuk ve bostan gibi ürünlerden alınmaktaydı. 1841 tarihli bir muhallefât defterinden anlaşıldığına göre, Yetim Ahmed Ağa öldüğü sırada Hamzabeyli Çiftliğinde 28.000 kıyye (36 ton) *penbe kozası* bulunmaktaydı. Bu durum Yetim Ahmed Ağa’nın pamuk üretimine önem vererek dünya ekonomisi ile ilişki içinde olarak çağın gereğine uyduğu şeklinde yorumlanabilir³⁹¹.

Saruhan Sancağında *Yazıcı Çullos Çiftliği* Köyünün, Karaosmanoğlu Çiftliği haline gelmeden önce iltizam hakkının Karaosmanoğulları tarafından alınmış olduğu anlaşılmaktadır. 1818 tarihli bir fermana göre Yund dağı nahiyesindeki Çullu tımarının iltizam hakkı 1795’ten 1809 yılına kadar Yetim Ahmed Ağa’nın elindeydi. Ancak 1795’ten 1809 yılına kadar Yetim Ahmed Ağa’nın vasisi Saruhan mütesellimi Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa tarafından zapt edilmiştir. Bu durum, bu tımarın iltizamının Yetim Ahmed Ağa’nın babası Karamütesellim Hacı Mehmed Ağa tarafından alındığını düşündürmektedir. Nitekim, vakıf mütevellisi Lütfullah ile Yetim Ahmed Ağa arasında dava konusu olan Yazıcı Çullusu mukataasındaki 6.500 dönüm toprağın 1777 tarihinde Koca Velioğlu Hasan tarafından Hacı Mehmed Ağa’ya 1.600 kuruş “*bedel-i ferağ*” karşılığında vakıf mütevellisi Mehmed Emin’in temessükü ile verildiği ve babasının ölümüyle kardeşi Mustafa ile müştereken, kardeşinin ölümünden sonra da onun hissesinin vakıf tarafından kendisine verildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu dava uzun yıllar sürdükten sonra 15 Şaban 1244 / 10

³⁹¹ Hilal Ortaç, *a.g.m.*, s. 510- 511

Şubat 1829 tarihli ferman ile arazinin zapt ve tasarruf hakkını elde etmiş ve böylece Çullu Çiftliği meydana gelmiştir³⁹².

Yazıcı Çullusu Çiftliğindeki arazi Yetim Ahmed Ağazade Hüseyin Efendi'ye aittir. Köyün Karaosmanoğulları ailesinin eline ne şekilde geçerek çiftlik haline geldiğiyle ilgili somut bir bilgi yoktur. Ancak satın alınma yoluyla çiftliğe dönüşmüş olması muhtemeldir³⁹³.

Hüseyin Efendi çiftlikte toplam 4200 dönüm araziye sahiptir. Yazıcı Çullusu Çiftliği'nde Karaosmanoğlu Hüseyin Efendi, yukarıda da belirtildiği gibi toplam olarak 4.200 dönüm tarla ve 500 dönüm meraya sahiptir. Yazıcıoğlu'nda XVI. Yüzyılda yetiştirilen ürünlerin, *buğday, arpa, yulaf, burçak, pamuk, susam ve bostan* olduğu görülmektedir. Ayrıca 1531 sayımında *çeltik* üretimi de yapılmaktadır, ancak 1575 sayımında çeltikten söz edilememektedir. Temettuat defterinin verilerine göre ise XIX. yüzyıl ortalarında Yazıcı Çullusu'nda üretilen başlıca ürünler *buğday, arpa, pamuk, susam, nohut, burçak, darı, üzüm, tütün* ve *bostandır*. Bunun yanında *palamut, zeytin* de [300 adet zeytin ağacı] yetiştirilmektedir. Yetim Ahmed Ağa'nın muhallefât defterine göre, Çullu Çiftliği'nde 7.000 kıyye pamuk mevcuttu. Ancak, 1844 tarihinde Yazıcı Çullusu'ndaki toplam pamuk üretimi 4.754,5 kıyyeye ulaşmaktadır. Hüseyin Efendi, *buğday, arpa, nohud, darı* üretimi yapmaktadır³⁹⁴.

Hacı Haliller'de Osmanzade Ahmed Ağa'nın annesi Fatma Hatun'a ait olan arazi toplam olarak 1.025 dönümdür. Bunun 320 dönümünü kendisi ekmekte, 705 dönümünü de kiraya vermektedir. Hacı Haliller'de toprağı işlemede ortakçılık ilişkilerinin olduğu görülmektedir. 13 kişi tarlasını ortak ile ekmektedir. Tarlasını ortakçı ile ekenlerin çoğunluğu erbab-ı ziraattır. Ancak ırgat gibi tarım işçilerine ve terzi gibi esnafa da rastlanmaktadır. Hacı Haliller Çiftliği'nde üretilen başlıca ürünler, *buğday, arpa, pamuk, susam, nohud, burçak, bakla, darı, tütün, üzüm, soğan* ve *bostandır*. Bu ürünlerin XVI. yüzyıldan beri çok da değişmediği anlaşılmaktadır. Ancak tütün ve üzüm gibi ürünler eklenmiştir³⁹⁵.

Karaosmanoğlu Ailesine ait çiftlikler çok büyük miktardaki tarım arazileriyle dikkat çeker. Ancak bu büyük toprakların tek bir işletmecisi olması günün koşulları

³⁹² Yuzo Nagata, *a.g.e.*, s. 103- 105.

³⁹³ Yuzo Nagata, *a.g.e.*, s. 98

³⁹⁴ Hilal Ortaç, *a.g.m.*, s. 515- 516

³⁹⁵ Hilal Ortaç, *a.g.m.*, s. 517- 521.

içinde mümkün görünmüyor çünkü emek gücünün her zaman her yerde kolay bulunması XIX. yüzyıl ortalarında neredeyse imkansızdır. Ortakçılık biraz da bu yüzden büyük ayan çiftliklerinde de kullanılan bir yöntemdir. Aslında bu dönemde angarya gibi feodal uygulamalarında sürüyor olması mümkündür. Yine de tarlaları işleyecek emeğin bulunmasının sorun olmaya devam ettiği izlenimi vardır.

Tasarruf ettikleri toprak bakımından orta büyüklükteki çiftlik arazisine sahip – örneklem olarak seçtiğimiz- Kula kazasında* geniş ölçekli tarımla uğraşan *erbab-ı çiftlik* veya *eshab-ı çiftlik* adlarıyla tanımlanan hane reislerinin, *Sarnıç, Kalınharman, Halil Ağa, Şehidli, Çeltiköz, Ocak, Gök, Kavaklı Çiftlikleri* çevre köy, kaza ve mezralarda ortakçılık yoluyla işlettikleri toprakları vardı. Orta büyüklükteki toprak sahiplerinden Gödelizade Mehmed bin Mustafa, *Halil Ağa çiftliğinde* yaklaşık 50 dönümlük araziye sahipti. *Eshab-ı araziden* olan Gödelizade topraklarını dört ortakçıyla işletmekteydi. Bir kıta palamut korusuna sahip olan Gödelizade bundan yıllık 400 kuruş gelir sağlamaktadır. Temettuat defterinde mezru dönüm olarak gelirleri yer aldığından hangi tarımsal ürünleri elde ettikleri hakkında net bir bilgi tespit edilememektedir³⁹⁶. Müftüoğlu İsmail ve Kardeşi İbrahim Efendiler de erbab-ı çiftlikattan olup yaklaşık 50 dönümlük bir araziye sahiptiler. Bu arazilerinden yalnızca 2 dönümünde bağcılık yapıyordu³⁹⁷. Müftüoğlu Osman'ın kardeşi Yetim Şerif'in ise yaklaşık 70 dönümlük bir arazisi vardı ve 1 dönümünde bağcılık yapıyordu³⁹⁸. Eshab-ı arazi sahibi olan Kelesoğlu Ali ise 169 dönümlük arazisinin 30 dönümünü *Çeltiköz çiftliğinde* ortak, Şehidli Çiftliğinde ise 80 dönümünü icara vererek işletiyordu. 29 dönüm mülk arazisi vardı³⁹⁹. Kürelizade Ömer Ağa da hemen hemen yarısı *Kavaklı Çiftliğinde* olmak üzere, ortakçılıkla işlettiği 110 dönümlük geniş bir toprağı tasarruf ediyordu⁴⁰⁰. Mezdekoğlu Mehmed, Kırıcıoğlu Ahmed de

* Örneklem olarak seçtiğimiz Kula kazasının Temettuat verileri hakkında ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır. Zeki Arıkan *XIX. Yüzyılın Ortalarında Kula* başlıklı makalesi temettuat defterlerinden yararlanılarak hazırlanmış olmasına rağmen, tarımsal üretime ilişkin tespitler sınırlıdır. Defterlerde dikkati çeken nokta büyük toprak sahiplerinin arazilerinde mahsül alınan tarım ürünleri ayrıntılarıyla verilmemektir. Sadece küçük tarım işletmelerinde ürünler dönüm itibarıyla ayrıntılı şekilde yazılmıştır.

³⁹⁶ *B.O.A.* ML. VRD. TMT, 8544, Hane 17, No. 56

³⁹⁷ *B.O.A.* ML. VRD. TMT, 8544, Hane 134, No. 134

³⁹⁸ *B.O.A.* ML. VRD. TMT, 8544, Hane 136, No. 136

³⁹⁹ *B.O.A.* ML. VRD. TMT, 8540, Hane 33, No. 94

⁴⁰⁰ *B.O.A.* ML. VRD. TMT, 8522, Hane 7, No. 78

yaklaşık 70 dönüm arazisini ortaklarıyla işletmekteydi⁴⁰¹. 137,5 dönümlük toprağa sahip olan Necmi oğlu Mustafa ve yeğeni ortakçılıkla işlettikleri toprakların büyük bir kısmı *Kalınharman çiftliğinde* idi⁴⁰². Erbab-ı ziraatten Taşgözlüoğlu İbrahim, Ahmet oğlu Ahmet, Ali oğlu Halil gibi büyük toprak sahiplerinin Rum asıllı ortaklarıyla topraklarını tasarruf etmektedirler⁴⁰³. 108 dönüm civarındaki bir toprak bezzaz Emrelioğlu Ali tarafından ortaklarıyla işletilmektedir⁴⁰⁴. Hacı Ali Oğlu Süleyman'ın ise 131 dönümlük arazisi tespit edilmekle birlikte ortakları içinde Kuzuoğlu mahallesinden Hacı Nikola Oğlu da bulunmaktadır⁴⁰⁵. 93, 5 dönümlük bir araziye sahip olan erbab-ı ziraattan Şah oğlu Süleyman topraklarının önemli bir kısmında *susam* ekimi yapmaktadır⁴⁰⁶.

Kula'da tespit edebildiğimiz en fazla toprağa sahip olan ve defterde “*eshab-ı çiftlikattan*” şeklinde söz edilen orta büyüklükteki çiftlik sahiplerinden biri de Müftü oğlu Mehmet Efendi'dir. 244 dönümlük tarlasını 15 ortakçıyla işletmektedir. 244 dönümlük tarlanın 15 ortakla işletilmesi hayli ilginç bir durumdur. 15 ortağı doyurabilen bu tarlada ne yetiştirildiği ne yazık ki bilinmiyor. Bu topraklar belki de çok verimlidir. Kula ve çevresi volkanik bir arazi olduğu için* bu da anlaşılabilir bir durumdur. Eğer açıklama buysa Kula'daki çok ortaklı tarım arazilerinin varlık nedeni olarak düşünülebilir. Burada dikkati çeken başka nokta, defterde “Efendi mümaileyhin [hane 25, numara. 77] hanesinde sakin Göldeli oğlu merhum Hasan Ağa zevcesi Fatma Hanımın emlak ve arazilerine” ilişkin temettuatır. Fatma Hanımın Müftüoğlu ailesiyle bir akrabalık ilişkisi vardır. Eshab-ı çiftlikattan şeklinde kaydedilen Fatma Hanımın 215 dönüme yakın ortakçılıkla işlettiği toprağı bulunmaktadır⁴⁰⁷.

Büyük toprak sahiplerinin içinde bezzaz esnafından Müftüoğlu Mustafa Efendi, ortakçılık ile işlettiği yaklaşık 80 dönümlük araziye sahiptir.⁴⁰⁸ Yine bezzaz

⁴⁰¹ **B.O.A** ML. VRD. TMT, 8558, Hane 22, No. 42; ML. VRD. TMT, 8558, Hane 66, No. 170

⁴⁰² **B.O.A** ML. VRD. TMT, 8522, Hane 9, No. 31

⁴⁰³ **B.O.A** ML. VRD. TMT, 8522, Hane 30, No. 96 ve Hane. 31, No. 99; ML. VRD. TMT, 8531, Hane 33, No. 78

⁴⁰⁴ **B.O.A** ML. VRD. TMT, 8522, Hane 11, No. 39

⁴⁰⁵ **B.O.A** ML. VRD. TMT, 8548, Hane 45, No. 122

⁴⁰⁶ **B.O.A** ML. VRD. TMT, 8543, Hane 104, No. 299

* Kula arazisi dönemin kaynaklarında “... *kezalik kısmen arazi-yi volkaniyedendir...*” şeklinde tanımlanmaktadır. **M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın**, s. 695

⁴⁰⁷ **B.O.A** ML. VRD. TMT, 8544, Hane 25, No. 77

⁴⁰⁸ **B.O.A** ML. VRD. TMT, 8544, Hane 26, No. 82

esnafından Ömer oğlu Mehmed'in de ortakçılıkla işlettiği yaklaşık 200 dönümlük bir arazisi vardır. Ömer oğlu Mehmed arazisinin hemen hemen tümünde *kök boya* bitkisini ekmıştır. Toplamda 2058 kuruşluk bir temettusu bulunan bu büyük toprak sahibinin kök boya bitkisinden büyük gelir elde ettiği tespit edilmektedir⁴⁰⁹. Kökboya üretimi Kula geneli için önemli bir tarımsal etkinlikti. XIX. yüzyılın sonlarında Kula hakkında izlenimlerde bulunan Ramsay de hala kökboya bitkisinin Kula ekonomisindeki yeri ve önemi üzerine tespitlerde bulunmuş, kökboya için “*ünlü Türkiye kırmızısı*” demiştir⁴¹⁰. Kula'nın halılarıyla ünlü bir kent olduğu düşünüldüğünde kökboyanın özellikle kırsalda üretilen halılarda kullanıldığı tahmin edilebilir. Ancak kökboya iç pazar hatta ihracatı da ilgilendiren bir üründür.

Ticaretle uğraşan Mumcu oğlu Hacı İsmail büyük ölçekli bir tarım işletmesine sahip olmasa da Denizli'de 3 dönümlük bir kök boya tarlasına sahiptir. Hacı İsmail sahip olduğu topraklarını ortakçılıkla işletmektedir⁴¹¹. 400 dönümlük bir toprağı ortaklarıyla tasarruf eden Müftü oğlu Mehmed de bir bezazdır ve toprakları Saruhan'a bağlı Demirci'de Gök çiftliğindedir⁴¹². Akrabalık ilişkileri olduğu görülen Mumcu oğlu Halil'in toprakları Hacı İsmail'e göre daha fazladır ve topraklarının bir kısmında duhan ekimi yapılmaktadır⁴¹³. Erbab-ı çiftlikattan Tunuslu Ahmet Ağa ve kardeşi Mustafa Ağanın müştereken işlettikleri 325 dönüm arazisi bulunmaktaydı. 497.5 dönümlük araziye başta Benlioğlu ailesi olmak üzere ortakçılıkla işleten Keles Oğlu Bekir 4020 kuruşluk bir gelire sahipti⁴¹⁴.

Gödelizade Hacı Efendinin yetimi Ahmed'in ise yaklaşık 590 dönüm toprağı bulunmakta ve sadece 1 dönümünde bağcılık yapmaktaydı⁴¹⁵. Mustafa Ağa, kardeşi Yusuf Ağa, Hayam Efendi ve Ahmet ağaların da ortak işledikleri toplamda 660 dönümlük arazileri vardı⁴¹⁶. Hacı zade Ali Efendi ise beratlı bir hatipti. Temettuat sayımlarında “eshab-ı çiftlikattan” şeklinde yazılmış, Burgaz ve Başı Büyük karyeleri başta olmak üzere büyük arazilerini ortakçılık yoluyla işletmekteydi. 407

⁴⁰⁹ *B.O.A* ML. VRD. TMT, 8544, Hane 39, No. 113

⁴¹⁰ W. R. Ramsay, *The Social Basis of Roman Power in Asia Minor*, Amsterdam, 1967, s. 170

⁴¹¹ *B.O.A* ML. VRD. TMT, 8522, Hane 1, No. 1

⁴¹² *B.O.A* ML. VRD. TMT, 8522, Hane 24, No. 78

⁴¹³ *B.O.A* ML. VRD. TMT, 8522, Hane 5, No. 5

⁴¹⁴ *B.O.A* ML. VRD. TMT, 8540, Hane 34, No. 100

⁴¹⁵ *B.O.A* ML. VRD. TMT, 8544, Hane 53, No. 53

⁴¹⁶ *B.O.A* ML. VRD. TMT, 8522, Hane 17, No. 17

dönüm olarak tespit ettiğimiz arazisinden 3452 kuruşluk hasılat elde diyordu⁴¹⁷. Eshab-ı çiftlikten olan Kelesoğlu ailesinden Bekir, ailede en fazla toprak tasarruf eden kişiydi. 502,5 dönümlük arazisinin büyük bir kısmı Çeliköz çiftliğindeydi⁴¹⁸. Ashab-ı Çiftlikattan 1358 dönümlük bir araziyle Kula'da en geniş toprak tasarrufuna sahip bulunan Bekirbeyzade Hacı İsmail Efendi ve oğulları Bekir ve Şerif efendilerin bu topraklarının hemen hemen % 75'e yakın bir kısmı Ocak çiftliğinde bulunuyordu. Aile 16060 kuruş temettu ödemiştir⁴¹⁹.

Kentin ekonomisi içinde tarımın ve toprak kökenli gelirin önemini koruduğu nettir. Kayıtlı hane reislerinden erbab-ı ziraat veya ashab-ı çiftlikatlar dışında tarımsal etkinliklerde bulunanlar daha çok geçimlik bir yapı gösterirler. Tarım sektörü dışında bezzazlar ve debbağların da büyük ve verimli topraklarının olduğu görülür. Bostan, bağcılık ve susam üretimi sıkça görülen tarımsal ürünlerdir ve kazada hemen hemen her hanede varlıkları tespit edilmektedir. Ortaklıkla işletilen toprakların 10–50 dönüm arasında yoğunlaştığı, büyük toprak sahiplerinin tarım arazilerinde bu oranın arttığı görülmektedir.

İzmir ve yakın art alanına ilişkin yerleşim yerlerinden biri olarak Foça'nın orta ve büyük ölçekli çiftlik arazileri* ise bir başka örneklem konumuzdur. Adı geçen yerleşim yerinde XIX. yüzyıl ortalarındaki toprakların büyüklükleri ve kullanımı açısından yapılacak en önemli değerlendirmelerden ilki burada Batı Anadolu'da geniş ve büyük emlak sahibi olan Baltacı ailesinin durumudur. II. Mahmud döneminden başlayarak merkezi hükümetin taşrada otoritesini güçlendirme çabaları ile başlayan ve Tanzimat'tan sonra hızlanan bir şekilde, ayan aileleri bölgede siyasi güçlerini kaybetmeleriyle paralel olarak ekonomik güçlerini de kaybetmeye başlamışlar ve eski yaşantılarını sürdürebilmek için ellerindeki mülklerini yeni ekonomik güç sahiplerine satmaya girişmişlerdi. Bu bağlamda Y. Nagata'nın Karaosmanoğulları'nın çiftliklerine ilişkin verdiği listeden, Baltacı ailesinin satın aldıkları çiftliklerden bazılarının Batı Anadolu'nun en güçlü ayan ailesi

⁴¹⁷ *B.O.A* ML. VRD. TMT, 8540, Hane 3, No. 6

⁴¹⁸ *B.O.A* ML. VRD. TMT, 8522, Hane 34, No. 100

⁴¹⁹ *B.O.A* ML. VRD. TMT, 8522, Hane 79, No. 21

* Bu yerleşim yerine ilişkin verilerin konumuzla ilgili kısmını benimle paylaşan hocalarım Sn. Zeki Arıkan ve Sn. Hilal Ortaç'a teşekkür ederim.

Karaosmanoğulları'na ait olduğu söylenebilir⁴²⁰. Bu durum güçlü ayanların ellerindeki toprakları borç aldıkları tefecilere satmak zorunda kaldıklarını düşündürür. XIX. yüzyılın getirdiği koşullar, ortaklık ve yarıcılık gibi feodal üretim tarzını devam ettiren ayanların önüne parasal sorunlarının yanı sıra işgücü kıtlığı gibi sorunları çıkarıp, kapitalistleşme sürecine girememeleriyle birlikte mülklerini satmaya yöneltti⁴²¹.

Baltacı Manolaki'nin Batı Anadolu'da sahip olduğu çiftliklere ilişkin ilk kayıtlar da 1261 yılında yapılan bu Temettuat sayımlarında görülmektedir. Söz konusu olan çiftlik, Aydın Eyaleti Saruhan Sancağına bağlı Foçateyn Kazasında bulunan *Arap Çiftliğidir*. Arap Çiftliği bugün İzmir'in Aliğa İlçesinde Petkim tesislerinin bulunduğu yerdir. Arap Çiftliği ile birlikte *Aliğa Çiftliği* de Baltacılara aittir. Baltacılar, Arap Çiftliği ve Aliğa Çiftliği yarımadalarının hemen tümüne sahip oldukları gibi, ilerleyen yıllarla birlikte bunların yanında Menemen Kazası sınırları içinde en büyük toprak sahibi aile kimliğini taşıyacaklardır. Bu arazi Menemen'e bağlı Ulucak Köyü yakınlarındadır. Baltacı Temistokli'ye ait bu arazi, 105 parça olup, toplam 5.141 dönümdür⁴²².

Eshab-ı Çiftlikattan olup Sığla Sancağında Medine-i İzmir'de Frenk mahallesinde sakin tüccar-ı muteberandan Baltacı Manolaki bu Çiftliği'nde arpa, buğday, burçak ve nohut ekimine geniş araziler ayrılmış olduğu tespit edilmektedir. 10 kıyye de duhan mahsulü söz konusudur⁴²³. 47.073 kuruş, 25 paralık bir temettusu söz konusudur. Baltacı Manolaki ortaklarından olan Koca Kostanti ve oğulları Vasil ve Yorgi ortaklıktan yılda 1735 kuruş kazanarak Arap çiftliğinde temettusu en yüksek altıncı hane olarak kaydedilmiştir⁴²⁴.

Büyük toprak sahiplerinden olan Bağban Anastas oğlu Deli Panayot ve Erbab-ı Ziraatten Midillili Nikola v. Yani'nin geniş *arazilerinde buğday, arpa, üzüm, koza, revgan-ı zeyt* üretimi yapılmaktadır. Anastas oğlu Deli Panayot 4 kantar burçak, 3,5 kıyye revga-ı zeyt, üç yılda bir ekilen 60 dönüm mezru tarla, 17 dönüm bağ, 7 sak zeytin eşcarıyla; Midillili Nikola v. Yani ise 13 ayar hinta, 2 ayar burçak,

⁴²⁰ Yuzo Nagata, *a.g.e.*, s.202-203.

⁴²¹ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s.73-75.

⁴²² Hilal Ortaç, "Batı Anadolu'da Bir Büyük Toprak Sahibi Levanten: Baltacı Manolaki", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/ I, 2010, s. 319- 325

⁴²³ B.O.A ML. VRD. TMT, No: 1940 [Arap çiftliği], Hane 1, No. 1

⁴²⁴ B.O.A ML. VRD. TMT, No: 1940 [Arap çiftliği], Hane 6, No. 18

2,5 kantar siyah üzüm, 8 kıyye revgan-ı zeyt, 40 dönüm mezru tarla, 19 dönüm bağ ve 16 sak zeytin eşcarıyla tarımsal üretim etkinliklerine katılmaktadır⁴²⁵. Petro oğlu Todorı, Panayotun oğlu Panayot, Velenseoğlu Kostandi gibi *Çıkırlıklı Çiftliğinde* sakin olan bağbanların ikamet ettikleri çiftliklerin dışında bağları bulunmakta ve bunları Müslüman ahaliyle ortak olarak işletmektedirler⁴²⁶. Deliler aşiretinden Hacı Yusuf ve kardeşi Hacı Hüseyin ve diğer kardeşi Ali oğulları Mahmud ve İbrahim ve Mehmed ve Hasan'ın 242 dönümlük geniş sayılabilecek topraklarında 12 dönümde bağcılık yapılmakta, 50 ayar arpa, 8 ayar burçak, 30 kıyye üzüm elde edilmekteydi. Bu ailenin Güzelhisar kazasında tarlası, Menemen Helvacıda bağı bulunmakta ve bunları ortaklıkla işletmekteydi⁴²⁷. Derici Cemaatinden Koca Mehmed oğulları Mustafa Mehmed Ömer Molla İbrahim ise 48 ayar buğday, 32 ayar arpa, 17,5 kıyye duhan, 11 kıyye razakı üzüm, 16 kıyye koza, 15 kıyye revgan-ı zeyt'le gerçekleştirdiği tarımsal üretiminde toplamda 142 dönümlük arazisinin 19 dönümünde bağcılık yapıyordu⁴²⁸. Derici Aşiretinden Sağır Mehmed Bey ve Derici Aşiretinden Kestek oğlu Mahmud yaklaşık 30- 40 kıyye arası siyah üzüm üretimiyle cemaatte tarım alanlarını ağırlıklı olarak bağcılığa ayıranlar olarak tespit edilmektedir⁴²⁹.

Mahmud Efendi oğlu Mukayyid Mehmed Efendi, *Baberat- âli mahalle imam ve hatibi ve kaza mukayyidi olarak "Vakıf" olarak kaydedilen arazide 3,5 ayar buğday, 6 kıyye koza, 17 kıyye siyah üzüm, 8 kıyye revgan- ı zeyt, 12 dönüm mezru tarla, 3 dönüm bağ, 42 sak zeytin ile tarımsal etkinliklere katılıyordu*⁴³⁰. Bağban Mustafa Reis oğlu Ömer Usta ise 90 kıyye siyah üzüm ve 10 kıyye kuş üzümü, 20 kıyye Revga-ı zeyt, 4 dönüm mezru tarla, 4 dönüm bağ, 40 zeytin eşcarı ile tarımsal üretimi gerçekleştiriyordu⁴³¹.

⁴²⁵ **B.O.A** ML. VRD. TMT, No: 1940 [Çıkırlıklı çiftliği], Hane 1, No. 1; ML. VRD. TMT, No: 1940 [Çıkırlıklı çiftliği], Hane 3, No. 4

⁴²⁶ **B.O.A** ML. VRD. TMT, No: 1940 [Çıkırlıklı çiftliği], Hane 7, No. 8; ML. VRD. TMT, No: 1940 [Çıkırlıklı çiftliği], Hane 8, No. 9; ML. VRD. TMT, No: 1940 [Çıkırlıklı çiftliği], Hane 9, No. 10

⁴²⁷ **B.O.A** ML. VRD. TMT, No. 1939 [Deliler Aşireti], Hane 1, No. 1

⁴²⁸ **B.O.A** ML. VRD. TMT, No. 1939 [Derici cemaati], Hane 1, No. 1

⁴²⁹ **B.O.A** ML. VRD. TMT, No. 1939 [Derici cemaati], Hane 2, No. 5; ML. VRD. TMT, derici cemaati, Hane 5, No. 8

⁴³⁰ **B.O.A** ML. VRD. TMT, No. 1939 [Foça-i Atik Bad Aisyab], Hane 1, No. 1

⁴³¹ **B.O.A** ML. VRD. TMT, No. 1939 [Foça-i Atik Bad Aisyab], Hane 2, No. 5

Erbab-ı ziraatten olmayan, su değirmencisi olarak tespit ettiğimiz Nemrud Değirmenci Panayot oğlu Yani'nin 123 dönümlük bir tarlası bulunmakta ve elde ettiği kazancın dörtte üçünü topraktan sağlamaktaydı⁴³². Sefine Kapudanı olarak çalışan, Kadioğlu Hasan Reis de erbab-ı ziraat yada ashab-ı çiftlikattan olmayan ancak tarımsal üretimde 4,5 ayar buğday, 10 kıyye razakı üzüm, 14 kıyye revgan-ı zeyt, 18 dönüm bağ, 35 zeytin eşcarı ile orta ölçekli tarım etkinliği gerçekleştiren biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Topraklarının büyük bir kısmını ortakçılarla işletmektedir⁴³³. Hemen hemen benzer bir durum da aynı meslekten olan Hacıosmanoğlu Mehmed Kapudan içinde söz konusudur⁴³⁴.

Deveci Karadenizlioğlu Osman ile Baba Hasan oğlu Deveci Bekir'in yıllık temettularının üçte birinin sahip oldukları topraklardan elde ettikleri tarımsal üretimden sağladıkları tespit edilmektedir⁴³⁵. İçlerinde tarımdan sağladığı en çok gelire sahip olan Deveci Kürtoğlu Hüseyin'dir. Hüseyin'in 13 hinta buğday, 2 ayar arpa, 27 kıyye razakı üzüm, 6 kıyye revgan-ı zeyt, 15 dönüm bağ, 200 dönüm mezru tarlasında 20 sak zeytin ile tarımsal üretim gerçekleştirmektedir⁴³⁶. Manavoğlu Hasan Usta da semerci esnafından olup yıllık kazancının hemen hemen yarısını sahip olduğu topraklardan kazanan bir başka örnektir. 42 kıyye razakı üzüm, 10 kıyye revgan-ı zeyt, 10 dönüm bağ, 20 sak zeytin ile tarımsal üretime katılmaktadır⁴³⁷. Kalfatbaşı Karagöz Ahmed Ağa b. Hüseyin Foça-i Atik kalesinde topçu mülazımı olarak görev yapmakta ve erbab-ı ziraatten olmamasına rağmen, 27 kıyye köfter, 1 kantar razakı üzüm, 8 kıyye revgan-ı zeyt, 6 dönüm tarla, 20 dönüm bağ, 110 sak zeytin eşcarıyla tarımsal üretimde bulunmaktadır⁴³⁸.

Değirmenci ustası, Değirmenci Hasan Usta b. Ahmed de 17 kıyye razakı üzüm, 30 kıyye çekirdeksiz üzüm, 8 dönüm bağıyla tarımsal üretimini sürdürmekteydi⁴³⁹. Hanedan-ı Kadimden İbrahim Ağa b. Ahmed Ağa Ashab-i Çiftlikattan olup Foça-i Atik kalesinde topçu yüzbaşısı olarak görev yapmakta, 135

⁴³² B.O.A ML. VRD. TMT, No: 1940 [Çıkrıklı çiftliği], Hane 11, No. 12

⁴³³ B.O.A ML. VRD. TMT, No. 1939 [Foça-i Atik Bad Aisyab], Hane 6, No. 15

⁴³⁴ B.O.A ML. VRD. TMT, No. 1939 [Foça-i Atik Bad Aisyab], Hane 70, No. 129

⁴³⁵ B.O.A ML. VRD. TMT, Foça-i Atik Bad Aisyab, Hane 10, No. 24; ML. VRD. TMT, No. 1939 [Foça-i Atik Bad Aisyab], Hane 11, No. 25;

⁴³⁶ B.O.A ML. VRD. TMT, No. 1939 [Foça-i Atik Bad Aisyab], Hane 16, No. 31

⁴³⁷ B.O.A ML. VRD. TMT, No. 1939 [Foça-i Atik Bad Aisyab], Hane 25, No. 46

⁴³⁸ B.O.A ML. VRD. TMT, N0: 1941, [Foça-i Atik Cami-i Kebir], Hane 25, No. 55

⁴³⁹ B.O.A ML. VRD. TMT, N0: 1941, [Foça-i Atik Cami-i Kebir], Hane 42, No. 109

kuruş yıllık aşar vergisi vermektedir. 200 ayar buğday, 160 ayar arpa, 50 kıyye koza, 2 kıyye susam, 20 kıyye siyah üzüm, 2 kıyye kuş üzümü, 10 kıyye razakı üzüm, 4 ayar bakla, 20 kıyye revgan-ı zeyt, 2200 dönüm mezru tarla, 15 dönümlük bağıyla bulunduğu mahalde en çok vergi veren ikinci hane sakiniydi⁴⁴⁰. Topraklarını *şerikleri Hırsto, Hacı Atanas, Yediabalı Yanako, Petro, Kanburoğlu Ligor, Uzun Yanako, Gavriloglu ve Lafeoğlu ile* işletiyordu⁴⁴¹. Mültezimattan İbrahim Ağanın oğlu Reşid Bey Foça-i Atik Cami-i Kebir'in en büyük toprak sahipliğini elinde bulunduruyordu. 32 ayar buğday, 27,5 kıyye siyah üzüm, 30 kıyye çekirdeksiz üzüm, 80 kıyye revgan-ı zeyt, 80 dönüm mezru tarla, 90 dönüm bağ ve 150 sak zeytin eşcarı olup 16,5 dönüm sebze bahçesi vardı ve topraklarının çok büyük bir kısmını icara vererek işletiyordu⁴⁴². Kozbeyli karyesinde Erbab-ı ziraaten Karaoğlanoğlu Ali 16 ayar buğday, 32 ayar arpa, 2 kıyye duhan, 2 kıyye suaam, 1,5 ayar nohud, 7,5 ayar burçak, 12 kıyye penbe, 1 ayar darı, 3 kantar siyah üzüm, 1,5 kıyye revgan-ı zeyt, 52 dönümde mezru tarlası, 16 dönüm bağ, 3 zeytin eşcarı üzerinde tarımsal etkinlikler gerçekleştiriliyordu⁴⁴³. Erbab-ı ziraattan Çolak Halil'in ise Baltacı Monalaki ile ortaklığı vardı ve 1752 dönümlük bir araziye tasarruf ediyordu⁴⁴⁴. *Sukas Bezirgan Çiftliğinde* ise Ashab-ı Çiftlikatdan Menemenli Surkas Ermeni Bezirgan 240 ayar buğday, 160 ayar arpa, 16 ayar susam, 828 dönümde mezru tarlası bulunmaktadır⁴⁴⁵. Ulupınar köyünden Erbab-ı ziraatten Hacıoğlu Abdülbaki 36 ayar buğday, 35 ayar arpa, 24 kıyye duhan, 2 ayar burçak, 10 kıyye koza, 3 ayar nohud, 28 kıyye siyah üzüm, 1,5 kıyye revgan-ı zeyt, 221 dönüm mezru tarla, 10 dönüm bağ, 20 sak zeytin eşcarı ile tarımsal etkinlikte bulunan büyük ölçekli tarım topraklarına sahip olan biriydi⁴⁴⁶. Yeni Foça Bad Asiyab'da Ashab-ı çiftlikattan olan Mehmed oğlu Abdülaziz Ağa 200 ayar buğday, 200 ayar arpa, 11 kantar nohud, 30 kıyye siyah üzüm, 10 kıyye kuş üzümü, 5 kıyye çekirdeksiz üzüm, 9 kıyye köfter, 130 kıyye revgan-ı zeyt ile tarımsal etkinlik gerçekleştiren Abdülaziz Ağa, 1525 dönüm araziye sahipti. Bundan başka 90 dönüm bağ, 620 sak zeytin eşcarı bulunan

⁴⁴⁰ B.O.A ML. VRD. TMT, N0: 1941, [Foça-i Atik Cami-i Kebir], Hane 63, No. 150

⁴⁴¹ B.O.A ML. VRD. TMT, N0: 1941, [Foça-i Atik Cami-i Kebir], Hane 63, No. 151-152-153-154-155-156-157-158.

⁴⁴² B.O.A ML. VRD. TMT, N0: 1941, [Foça-i Atik Cami-i Kebir], Hane 64, No. 159

⁴⁴³ B.O.A ML. VRD. TMT, No. 1941, [Karye-i Kozbeyli], Hane 39, No. 79.

⁴⁴⁴ B.O.A ML. VRD. TMT, No. 1941, [Karye-i Kozbeyli], Hane 75, No. 138

⁴⁴⁵ B.O.A ML. VRD. TMT, No. 1941, [Sukas Bezirgan], Hane 1, No. 1

⁴⁴⁶ B.O.A ML. VRD. TMT, No: 1941 [Ulupınar Karyesi], Hane 20, No. 24

Abdülaziz Ağa'nın 7 dönümde icara verdiği sebze ekimi yaptığı bahçesi vardı⁴⁴⁷. Erbab-ı ziraattan olmayan mesleği kasapçılık olan İbrahim Oğlu Ahcı Yakup'un Menemen kazasında geniş arazileri vardı. 2 kantar nohud, 1 kantar razakı üzüm, 9 kıyye çekirdeksiz üzüm, 30 kıyye revgan-ı zeyt, 29 dönüm bağ, 150 sak zeytin eşcarı bulunuyor ve arazilerini ortakçılık ile işletiyordu⁴⁴⁸.

Büyük arazi sahipleri zeytin ve bağcılıktan yüksek kazançlar elde ediyor, arazilerinin büyük bir kısmını bu ürünler için ayırıyordu. Buğday, arpa, susam yaygın olarak ekilirken, pamuk bu tür tahıl bitkilerine göre nispeten daha az ekiliyordu.

XIX. yüzyılda İzmir ve yakın art alanında büyük topraklarda gerçekleştirilen tarımsal üretime ilişkin *Hazine-i Hassa-ı Hümayun çiftlikleri* tarımsal etkinliklerin izlenebilmesi açısından farklı sonuçlar ortaya koymaktadır. Tire'de bulunan Hazine-i Hassa-ı Hümayun çiftliği örneğinde, yapılacak olan değerlendirmeler XIX. yüzyılın sonlarına aittir. Çiftlik defterlerinden yapacağımız değerlendirmelere geçmeden önce, defterde tarımsal etkinlikler masraf ve gelir açısından tutulmuş kalemlerden oluştuğuna dikkat çekmek gerekir. Her ürünün aylık ya da yıllık üretimine ilişkin sadece masraf ve karlar yazılmıştır.

1881 senesi Tire kazası çiftlikat-ı hümayununda, buğdaydan 41773 kuruş, arpadan 36804 kuruş, burçaktan, 5314 kuruş, Akdarı'dan 47049 kuruş, susamdan 6164 kuruş, bakladan 58153 kuruş, mercimekten 36 kuruş gelir elde edilmiştir⁴⁴⁹. Saz hasılatı ise 6000 kuruşluk bir gelir getirmiştir⁴⁵⁰.

1882 yılına ait veriler Tire kazasındaki çiftlikat-ı Hümayun'nda gerçekleştirilen tarımsal etkinlikler hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Buna göre; hububattan toplamda 200535 kuruşluk bir gelir elde edilmiştir⁴⁵¹. Buğdaydan 57053, arpadan 49085, bakladan 74371, burçaktan 15756, çavdardan 391 kuruş ve

⁴⁴⁷ B.O.A ML. VRD. TMT, No. 1939 [Foça-i Atik Bad Aisyab], Hane 90, No. 213

⁴⁴⁸ B.O.A ML. VRD. TMT, N0: 1941, [Foça-i Atik Cami-i Kebir], Hane 82, No. 137

⁴⁴⁹ B.O.A. HH, 3095, H. 1299, s.2

⁴⁵⁰ B.O.A. HH, 3095, H. 1299, s. 1 ve s. 5; *Lütfen bkz. Tablo: Tire Çiftlikat- Hümayunu Bazı Tarım Ürünleri Geliri* (1881 Tarihi- Kuruş Cinsinden)

⁴⁵¹ B.O.A. HH, 3095, H. 1300, s.. 6; defterin altıncı sayfasında hububattan elde edilen gelirin 200530 kuruş olduğu tespit edilmekte ise de VII. sayfasında *duyun ve matlup* kısmında ayrıntılı bir şekilde yapılan hesaplamalarda bu gelirin 200535 olduğu tespit edilmekte, defterin VI. sayfasında 5 kuruşluk bir hesap hatası yapıldığı görülmektedir; *Lütfen bkz. Tablo: Tire Çiftlikat- Hümayunu Bazı Tarım Ürünleri Geliri* (1882 Tarihi- Kuruş Cinsinden)

diğer hububattan 3877 kuruş civarında bir gelir elde edilmiştir⁴⁵². Sözü edilen çiftlikte değirmen icarından 11000 kuruş, bahçe icarından 2956 kuruş, dükkan, hane ve anbar icarından 15615 kuruş, tarla icarından 6612 kuruş, dalyan icarından 1425 kuruş, saz hasılatından 8500 kuruş, otlakiyeden 72020 kuruş, üzüm hasılatından 2969 kuruş, ve diğer gelirler kaleminden 1900 kuruş bir gelir elde ediliyordu⁴⁵³. 1882 yılına ait değirmen bedel-i icarından 11000, 11 kıta ağılın icarından 32350 kuruşluk gibi bir büyük gelir de söz konusuydu⁴⁵⁴. Bahçe bedel-i icarından 2956 kuruş elde ediliyordu⁴⁵⁵.

Tire kazası çiftlikat-ı hümayunun gelir kalemleri arasında çevre köy ve çiftliklerdeki arazilerinden gelen *akarlari* da vardı. Şehidli çiftliğinden 8068, Subaşı çiftliğinden 6079, Tulum çiftliğinden 9135, Yeniköy çiftliğinden 6970, Çemanlar Çiftliğinden 13104, Arabacı köyü çiftliğinden 76, Tepeköy çiftliğinden 8604, Tepeköy çiftliğindeki Çiniciler köyünden 976, Sinli köyünden 150007, Hamidiye köyünden 8518, Arap kahvesi'nden 7042 kuruşluk bir gelir sağlıyordu⁴⁵⁶. Pamuk tarlasının bedel-i icarından 6612 kuruşluk bir gelir elde edildi⁴⁵⁷. Üzüm eşcarından 6969 kuruş hâsılat elde edildi⁴⁵⁸.

1883 yılında ise Tire çiftlikat-ı hümayunda hububattan 315957 kuruşluk hâsılat elde edilmiştir. 10500 kuruş değirmen icarından, 4597 kuruş bahçe ve bostandan, tarla icarından 8705 kuruş, saz hâsılatından 11775 kuruş, otlakiye hasılatından 10223 kuruş, üzüm eşcarından 7473 kuruşluk bir gelir tespit edilmektedir⁴⁵⁹. 1883 tarihinde Tire kazasındaki çiftlikat-ı hümayun'da Şehidli çiftliğinde bahçe icarından 3500 guruş; Yeniköy bahçesinin bedel-i icarı 470 guruş; bostan hasılatından 622 guruş, 25 santimlik bir gelir elde edildi⁴⁶⁰.

Pamuk tarlasından bedel-i icarından 6087 guruş 50 santim; bostan tarlasından bedel-i icarından 1991 guruş 25 santim; tütün bedel-i icarından 589 guruşluk; 1883

⁴⁵² B.O.A. HH, 3095, H. 1300, s. 7

⁴⁵³ B.O.A. HH, 3095, H. 1300, s.6

⁴⁵⁴ B.O.A. HH, 3095, H. 1300, s. 9 ve 10.

⁴⁵⁵ B.O.A. HH, 3095, H. 1300, s. 11; *Lütfen bkz. Tablo: Tire Çiftlikat- Hümayunu Gelirleri (1882 Tarihi- Yüzdelik Oran ve Kuruş Cinsinden)* ve ayrıca *Tire Çiftlikat- Hümayunu Gelirleri (1883 Tarihi- Kuruş Cinsinden)*

⁴⁵⁶ B.O.A. HH, 3095, H. 1300, s. 8

⁴⁵⁷ B.O.A. HH, 3095, H. 1300, s. 13

⁴⁵⁸ B.O.A. HH, 3095, H. 1300, s. 17

⁴⁵⁹ B.O.A. HH, 3095, H. 1301, s. 19

⁴⁶⁰ B.O.A. HH, 3095, H. 1301, s. 24

senesinden devrolunan bakaya ile birlikte pamuk tarlasının bedel-i icarından, 834 guruş; bir gelir de söz konusudur⁴⁶¹. 1883 senesi Tire kazasındaki çiftlikat-ı hümayun'da üzüm hasılatı 7473 guruş 75 santim oldu⁴⁶². 1883 senesinde Tire kazasındaki çiftlikat-ı hümayun güğeri öşrü 1261 kuruş; bağ öşrü 41 kuruş 25 santim; sebze bahçesi öşrü 1235 kuruş olarak tespit edilmektedir⁴⁶³.

1883 senesinde Tire kazasındaki çiftlikat-ı hümayun Cellad ve Akköylerin saz bedelatından 11775 kuruş elde etti⁴⁶⁴.

Çal kazasındaki *Dailer Çiftliği* ise buğdaydan 711, arpadan 326, afyondan 45, bostandan 65 ve mısır ürününden 12 kuruş gelir elde etmiştir⁴⁶⁵. *Çayır otlakiyesi* olarak elde edilen gelir 1070 kuruştur. Çiftlikte tarla vesaire icarından yılda elde edilen gelir 2290 kuruştur⁴⁶⁶. Çal kazasındaki Dailer çiftliğinde kır tarlasından yıllık gelir ise 2290 kuruş civarındadır⁴⁶⁷. 1882 yılında Çal kazasındaki Dailer çiftliğinde hububattan yaklaşık 5858 kuruşluk bir hâsılat vardı. Bundan ayrı olarak 16012 kuruş gelir tarla icarından, 4220 kuruşluk gelir ise otlakiye hâsılatından gelmekteydi⁴⁶⁸. Dailer çiftliğinde 1882 yılında buğdaydan 5250 kuruş, arpadan 416 kuruş, afyondan 96 kuruş, bostandan 37 kuruşluk bir gelir sağlıyordu⁴⁶⁹. 1883 yılında Çal kazasındaki dailer çiftliğinde; çayır otlakiyesi 1125 kuruş; kır otlakiyesi 475 kuruş hasılat bıraktı⁴⁷⁰. 1883 yılında dailer çiftliğinde hububattan 959 kuruş, tarla icarından 959 kuruş, otlakiye hasılatından 1600 kuruş elde edildi⁴⁷¹.

1882 yılına ait çiftlik kayıtlarından Tepeköy aşar anbarının bedel-i icarı olarak 9700 kuruşluk bir gelir elde edildi⁴⁷². 1883 senesi Akhisar'da yemişçi kulu çiftliğinde hububattan sağlanan kazanç 7121 kuruş, icar-ı zeminden 4544, otlakiye hasılatı ise 10450 kuruş civarındaydı⁴⁷³. Tire çiftlikat-ı hümayunu 1883 senesinde

⁴⁶¹ B.O.A. HH, 3095, H. 1301, s. 26

⁴⁶² B.O.A. HH, 3095, H. 1301, s. 30

⁴⁶³ B.O.A. HH, 3095, H. 1301, s. 31

⁴⁶⁴ B.O.A. HH, 3095, H. 1301, s. 28

⁴⁶⁵ B.O.A. HH, 3095, H. 1299, s.2

⁴⁶⁶ B.O.A. HH, 3095, H. 1299, s.1

⁴⁶⁷ B.O.A. HH, 3095, H. 1299, s.4

⁴⁶⁸ B.O.A. HH, 3095, H. 1300, s. 6

⁴⁶⁹ B.O.A. HH, 3095, H. 1300, s. 7

⁴⁷⁰ B.O.A. HH, 3095, H. 1301, s. 29

⁴⁷¹ B.O.A. HH, 3095, H. 1301, s. 19

⁴⁷² B.O.A. HH, 3095, H. 1300, s. 12

⁴⁷³ B.O.A. HH, 3095, H. 1301, s. 19

Akhisar kazasında yemişçi kulu çiftlikten *icar-ı zemin olarak* 4544 guruş 50 santimlik bir gelir de elde etmişti⁴⁷⁴.

Tire Çiftlikat-ı Hümayun'un masraflarına ilişkin yapılacak değerlendirmeler, çiftlikteki tarımsal üretimin etkinliği konusunda ip ucu verebilecek imkânlar sağlamaktadır. Çiftlikte 1881 senesinde *edevat-ı ziraiyeye* 779 kuruş; *demir alet ve edevata* 446 guruş 25 santim harcanmıştır, memurin yevmiyesi 2081 kuruştur⁴⁷⁵. Toplam ameliye yevmiyesi 11495 kuruştur⁴⁷⁶. Çiftlik çalışanlarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere çiftliğe alınan malzemeler içinde dikkati çeken en önemli masraf, *Pirinç ve şeker ile yağ 1558 kuruş* şeklinde belirtilen kalemdir.

1882 senesinde *Tire kazasındaki çiftlikat-ı hümayun'da Tepeköy kulesinin tamirinde istihdam edilen amele ve dülger yevmiyesi 3545 kuruş 55 santim; değirmen için mübaya olunan taş esmanı 19 guruş 50 santim, değirmenin tamiri için amele yevmiyesi 848 guruş* olarak tespit edilmiştir⁴⁷⁷.

1882 senesinde *Tire kazasındaki çiftlikat-ı hümayun'da toplam ödenecek memur maaşı 102878 guruş; demirbaş eşyası 19487 guruş, masarif-i tathir 12960 guruş 25 santim, memurin yevmiyesi 8396 guruş 50 santim; bağ ve bahçe mesarifi 26459 guruş 50 santim* olarak belirtilmiştir⁴⁷⁸. Çiftliğin tutulan muhasebe kayıtları içinde yer alan 1883 senesinde Zakaryan Efendi'nin teşrin-i saniden itibaren 27 günlük maaşı 1300 guruş olarak belirtilmiştir. Bununla birlikte polis, odacı, defterdar, tahsildar ve benzeri diğer memurların maaşları da muhasebe defterinde yer almaktadır.⁴⁷⁹ 1883'de *Tire kazasındaki çiftlikat-ı hümayun'nda mübaya olunan bazı edevat-ı ziraiye esmanı 409 guruş 50 santimdir*⁴⁸⁰.

1883 yılında 17 nefer amelenin 26 günlük yevmiyesi 3353 guruş 25 santim, bir başka 20 nefer amelenin yevmiyesi 2694 guruş 50 santim olarak tespit edilmektedir⁴⁸¹. 1883 tarihinde Tire kazasındaki çiftlikat-ı hümayunda, Torbalı müdürü Süleyman Efendi'nin ücreti 450 guruş, pamuk tarlalarını keşif eden Mustafa Ağa ücreti 152 guruş, bostan tarlalarını keşif eden Mehmet Ağa ücreti 190 guruş,

⁴⁷⁴ B.O.A. HH, 3095, H. 1301, s. 26 ve 27.

⁴⁷⁵ B.O.A. HH, 8857, H. 1299, s. 1

⁴⁷⁶ B.O.A. HH, 8857, H. 1299, s. 14

⁴⁷⁷ B.O.A., HH, 8857, H. 1300, s. 17

⁴⁷⁸ B.O.A., HH, 8857, H. 1301, s. 21

⁴⁷⁹ B.O.A., HH, 8857, H. 1301, s. 22

⁴⁸⁰ B.O.A., HH, 8857, H. 1301, s. 24

⁴⁸¹ B.O.A., HH, 8857, H. 1301, s. 25

mezru araziye keşif etmek üzere gönderilen Hacı Mustafa Ağa ücreti 114 guruş, kozaları keşfeden Ahmed Ağa'nın ücreti 95 guruş olarak gider kalemlerinde yer almaktadır⁴⁸².

*1883 senesinde Tire kazasındaki çiftlikat-ı hümayunda masarifi nakliye esmanı, 186 guruş 75 santim; demir alet ve edevat esmanı 813 guruş 75 santimdir. Tire kazasındaki çiftlikat-ı hümayun, amele yevmiyesi 1676 guruş 75 santimdir*⁴⁸³.

*1883 senesi Tire kazasındaki çiftlikat-ı hümayunda 1300 adet incir fidanıyla, 55 adet zeytin fidanın baha ve mesarifi 1805 guruş 75 santim, 5000 adet kavak fidanıyla mesarifi 648 kuruş 75 santim, üzüm mecbu esmanıyla mesarifi nakliye 216 guruş; Tire'den mübaya olunan 20000 adet siyah üzüm mecbu esmanıyla mesarifi nakliyesi 1387 guruş; 20 dönüm bağın kesik masarifi 665 guruş; Şehid çiftliğinde müstahdem amele ücreti 1354 guruş; Tepeköy bağının budama masrafı 332 guruş 50 santim; 40 dönüm yonca tarlasının kesik mesarifi 1330 guruş; Şehid çiftliğine dikilen 5000 adet kavak fidanının mesarifi 150 guruş; yeniden açılan 10 dönüm tarlanın mesarifi 570 guruş ; Şehidde kain 10 dönüm bağın çapa mesarifi 171 guruş; Yeniköy Çiftliği'nde 30 dönüm çekirdeksiz bağın çapa mesarifi 1045 guruş; 30 dönüm bağın budama mesarifi 240 guruş; gars edilen zeytin fidanlarının mesarifi 190 guruş; bağda müstahdem amele yevmiyesi 95 guruş; altmış dönüm incir bahçesinin kesik mesarifi 1425 guruş; incir ve zeytin ağaçlarının dikme mesarifi 1101 guruş 50 santim; bağların kesik mesarifiyle kavak fidanları esmanı 627 guruş; Tepeköy'deki yeni bağ ile incir bahçesinin çapa mesarifi 1481 guruş; Yeniden açılan bağ ve bahçe mesarifi 8374 guruş; Tepeköy'de bağlarda müstahdem amele ücreti 1045 guruş; Yeni çiftlik bağ ve bahçe mesarifi 1491 guruş 50 santim; Şehid Çiftliği'ndeki bağ ve bahçenin çapa mesarifi 1858 guruş 50 santim; Tepeköy'de üzüm sergisinde müstahdem amele mesarifi 1064 guruş; Tepeköy'de yeniden açılan 348 dönüm tarlanın mesarifi 6498 guruştur*⁴⁸⁴.

1883 senesi Tire kazasındaki çiftlikat-ı hümayun için Akhisar'dan celb olunan yonca tohumu esmanı 135 guruş; kazma ve bel vesaire tamirati 197 guruş, mübaya olunan mısır ve süpürge esmanı 202 guruş, araba tamiriyeti 57 guruş; Şehid

⁴⁸² B.O.A., HH, 8857, H. 1301, s. 26

⁴⁸³ B.O.A., HH, 8857, H. 1301, s. 28 ve 29.

⁴⁸⁴ B.O.A., HH, 8857, H. 1301, s. 30

*Çiftliği için mübaya olunan tohum esmanı 302 guruş; Çapa ve edevat tamiri 159 guruş 50 santim; Akhisar kazasında Yemişçi kulu Çiftlikte Telgraf ve mekatib ücreti 15 guruştur*⁴⁸⁵.

Bir zamanlar yalnızca hububat üretimi yapılan çiftliklerin yerini, yörede sulu tarım ve endüstriyel tarıma geçilmesiyle pamuk üretim çiftlikleri de aldı. İzmir'in yakın art alanındaki vadilerde görülen orta ve büyük ölçekli bu tür tek ürünün tarımsal etkinliğinin yapıldığı araziler içinde Nazilli'de Subhi Bey 2000 ile 4000 dönüm arasında, Ali Bey 1500 ile 2000 dönüm arasında, Hüseyin Bey 2000 ile 4000 dönüm arasında pamuk ekimi yapıyordu. Tire'de Hacı Şerifzade Zihni, Sandıkzade Ahmet, Hacı Ali Paşazade Refik, Sadık Beyzade Sami, Gülcüzade Hacı Mehmet ve Halim, Darmera Çiftliği'nde Mutasarrıf Mehmet Ali ve Numanzade Mustafa Beyler, Yornaz Çiftliği Müsteciri [kira ile tutan] Refet Bey, Teke Karyesinden Hacı Hasan Oğlu Mehmet Bey *birinci sınıf zürradan olup* 1500 ile 4000 dönüm arasında değişen büyük topraklarda pamuk ekimi yapmaktaydılar. 2. sınıf zürra şeklinde sınıflandırılan büyük toprak sahiplerinin işlettikleri arazi miktarı 1000- ile 1500 dönüm arasında değişiyordu. Bozdoğan'dan Cemal Efendi ve Hacı Halil Efendi; Koçarlı karyesinden Terzizade Durmuş Efendi, Hüsnü Bey, Cihan Bey, Şahincizade Hafız, Mevlüt Efendi, Hafız Tefvîk Efendi, Hacı Hüsnü Bey, Bekir Efendi, Emin Bey, Sultanhisar'dan Mustafa Efendi, Yenipazar'da Nafia Tesisat Şirketi, Söke'de Mehmet Ağa ve Aydınli Kazım Nuri Efendi 1000- ile 1500 dönüm arasında pamuk ekimini gerçekleştiriyorlardı⁴⁸⁶.

İzmir ve art alanına ilişkin büyük toprak tasarrufluğu hakkında verilebilecek örnek sayısı çoktur. Ancak çiftliklerde gerçekleştirilen tarımsal etkinlikler hakkında ayrıntılar çok azdır. Daha çok çiftliklerdeki mülkiyet durumu, el değiştirmesi veya tasarruf sorunları belgelere konu edilmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İzmir ve art alanında bulunan çiftlikler müzayedeye çıkarılarak ve bir bedel karşılığı icara verilmek istenmiş, bunların yer ve sınırları saptanmıştı. Böylelikle boş araziler ve bedel-i icarı düşük çiftlikler değerlendirilmeye çalışılmış, “*miri çiftliklerin muhacirine terk ve tahsis*” edilip, arazi, hayvan, tohumluk ve yemeklik ihtiyaçları da

⁴⁸⁵ B.O.A., HH, 8857, H. 1301, s. 31

⁴⁸⁶ *İzmirde Pamuk Ziraati, İzmir Ticaret Müdüriyeti*, 1341.,s 10- 11

giderilerek büyük arazilerin tarımsal etkinliklere açılması hedeflenmiştir⁴⁸⁷. *Aydın Vilayetinde bulunan emlak-ı miriye çiftlikat ve arazisinin esami ve bedelat-ı seneviyeleriyle saireyi müşir pusula'da bazı çiftliklerin bedel-i müzayede ve bedel-i icarlarını, bazılarının da sadece isimlerini, gösteren belgeye göre Aydın Sancağı dahilinde Pirli Bey Çiftliği; 176000 kuruş bedel-i müzayede; 87500 kuruş bedel-i icar, Denizli Kazasında Soğha çiftliği 380000 kuruş bedel-i müzayede; 60000 kuruş bedel-i icar; Aydın dahilinde Tepecik çiftliği 60000 kuruş bedel-i müzayede; 30500 kuruş bedel-i icar; Çine Nahiyesinde Kiroba çiftliği 7500 kuruş bedel-i icar; Denizli Kazasında Karahayıt çiftliği 7500 kuruş bedel-i icar; İzmir Sancağında Dürriyade çiftliği 18800 kuruş bedel-i icar; Aydın Sancağında Bozdoğan Kazasında Sultan çiftliği 10000 kuruş bedel-i icar olarak tespit edildi. Aydın dahilinde Kuşbaba zaviyesi, Arpaz Kazasında Miri tarla, Denizli Kazasında Miri tarla, Menemen Kazasında Miri tarla, Ödemiş'te arazi-i haliye, Demirci'de Atalanı çayırılığı, Demirci'de Atalanı çayırılığı bedel-i müzayede ve bedel-i icarları belirlenen diğer büyük tarımsal arazilerdi. Ancak bu tür çiftliklerde hangi ürünlerin ne şekilde tarımı yapıldığına ilişkin ipuçları yoktur⁴⁸⁸.*

Sonuç olarak, İzmir ve art alanında XIX. yüzyıl ortalarında temel üretim birimi genellikle kendi toprağına sahip küçük çiftçiler modeli üzerinde şekillenir. Büyük toprak sahipleri her zaman vardı, bu dönemde de var olmaya devam etti, değişen koşullar bir *kapitalist çiftliğin* doğarak serpilmesine yer yer hizmet etmiştir ve bu çiftlik ticari tarımın gelişmesinde bazı yerlerde büyük roller oynamıştır. XVIII. yüzyılda güçlü yerel hanedanın miri toprakları ele geçirerek geniş topraklara sahip olduğu bilinir. Ancak yerel güçler bu toprakları her zaman ele geçirdikleri kadar kolay ellerinde tutamadılar, XIX. yüzyıl başında devletin merkezi otoriteyi güçlendirmeye karar vermesi ve bu merkezileşmenin Tanzimat'la birlikte doruğa çıkması yerel otorite üzerinde olumsuz bir etki yarattı. Aslında büyük toprakları elde tutmak her dönemde çok kolay değildi. Bu durum yerel güçlerin merkezle iyi ilişkiler kurmalarına ve bu ilişkilerin bozulmamasına çalışmalarına neden oldu. D. Quartet, bu ikili ilişkinin, yerel otoritenin kırsal kesimde "hükümetin ajanı" olarak algılanmasına yol açtığını, bu yüzden bu kesimde pek de yayılamadıklarını, ticari

⁴⁸⁷ BOA. İ.MMS. 60/ 2859 (1879)

⁴⁸⁸ BOA. İ.MMS. 60/ 2869 (1879)

tarımda asıl etken olamadıklarını ve ayrıca, ticari tarımı destekleyecek araçlara da sahip olmadıklarını söyler⁴⁸⁹. Ancak ayanlık dönemindeki çiftlikler hakkında varılan sonuçların XIX. yüzyılın ortalarında da büyük ölçüde geçerliliğini koruduğu anlaşılmaktadır. Çiftlik köyleri her ne kadar bağımsız köylere dönüşüp buralarda vergi tespiti için emlak, arazi ve temettuat sayımları yapılmışsa da üretim ve toprak tasarrufu bakımlarından Tanzimat öncesi dönemle benzerlik göstermektedirler. Halil İncelik, Hüseyin Ağa'nın çiftliklerini incelerken, üç tür çiftlik olduğu saptamasında bulunmuştu. Bunlar, ürünün tamamen toprak sahibine ait olduğu tarlalardan oluşanlar, ikincisi reayaya kiralanen tarlaların da bulunduğu çiftlikler ve yalnızca kiracılara bırakılan çiftlikler. Yani iki tür emek, sermaye ve işgücünden söz edilebilir. Büyük toprakların işletilmesinde gerekli olabilecek miktarların da büyük olacağı tezinden yola çıkıldığında bu da anlaşılabilir bir durumdur. Ancak Batı Anadolu'da arazinin bol emeğin ise kıt olduğu bir ortamda büyük arazi sahiplerinin her şeye rağmen toprağı işleyebilecek emeği bulmasının başka nedenleri de olmalıdır. Hemen hemen incelenen bütün çiftlik köylerinde XIX. yüzyıl ortalarında bu durumun devam ettiği göze çarpmaktadır. Nagata bu oluşumu, Ağa'nın tarlalarının kiracılar tarafından düşük ücretle ya da angarya ile işlenmesi ile açıklamaktadır. Düşük bir kira karşılığında kiracılar Ağa'nın kendisinin kethüdası aracılığıyla ektiği tarlalarda çalışmaktadırlar. Angaryanın varlığını, dolayısıyla Karaosmanoğullarının tarlalarını işlemede bu yöntemden yararlandıklarını Orhan Kurmuş'un vermiş olduğu bilgiler de göstermektedir. Karaosmanoğullarının çiftlik köyleri dışında olan arazilerini işlerken kiracı yerine ortakçıları kullandıkları görülmektedir. Örneğin, Manisa'nın Deveciyan mahallesinde oturan Ataullah Ağa, 2439 dönüm tarlayı 38 ortakçı ile işlemekteydi⁴⁹⁰.

XIX. yüzyılın ortalarında İzmir ve art alanındaki çiftliklerin mutasarrıfı kimi zaman bir tefeci yada eski yerel bir hanedandan tefeci Ermeni ailelerine mensup biri, kimi zamansa yüksek rütbeli memur⁴⁹¹, Sefine Kapudanı⁴⁹², bezzaz⁴⁹³ ve hatta

⁴⁸⁹ Donald Quartet, *a.g.m.*, s. 1556-1562

⁴⁹⁰ Hilal Ortaç, *a.g.m.*, s. 523

⁴⁹¹ **B.O.A** HR. MKT 10/68 (1262) 1846; **B.O.A** Y. PRK. UM. 47/79 (1317) 1899; **B.O.A** A. MKT. NZD364/48 (1278) 1862

⁴⁹² **B.O.A** ML. VRD. TMT, No. 1939 [Foça-i Atik Bad Aisyab], Hane 6, No. 15

⁴⁹³ **B.O.A** ML. VRD. TMT, 8548, Hane 45, No. 122; ML. VRD. TMT, 8544, Hane 26, No. 82

hanedan üyelerinden⁴⁹⁴ olabiliyordu. Bu yüzden büyük toprak sahiplerinin en azından bir kısmının asıl işlerinin bu toprakları işlemek olmadığı düşünülebilir. Ancak ziraat erbabı olmayan bir çiftlik mutasarrıfının, işlenen topraktan yeterli verimi alamayacağı düşüncesinin merkezi otoriteyi rahatsız ettiği ve çiftliğin mutasarrıfın elinden alınarak, *işin ehli* kişilere verildiği durumlar da vardı⁴⁹⁵. Bu örnek tarım üzerindeki devlet denetiminin açık göstergesidir. Büyük topraklara sahip olmak, bu toprağın nasıl işlenebileceği sorununu da gündeme getirir.

Mevcut koşullar, 100.000 dönüme kadar ulaşabildiğini tespit ettiğimiz⁴⁹⁶ toprakların, ücretli emek azlığı yüzünden ortakçılık usulüyle işletilmesini zorunlu kılar. Toprağın bol, emeğin az olduğu dönem koşullarına uyan yöntem budur. Ancak bu ortaklık anlaşmalarında üretim araçlarının sahibinin kimler olduğunu henüz kesin olarak bilemiyoruz. Toprağın mutasarrıfının asıl işinin toprakla ilgili olmaması ve asıl sahibin vefatıyla mirasçıların, sahip olunanın miktarı ve özellikleri hakkında bile fikirlerinin bulunmadığı⁴⁹⁷ durumlar, sadece bu işin getireceği gelirle ilgilenildiği düşüncesini akla getirir. Toprakların sahibi olanların, sıklıkla üretim araçlarının sahibi olmadığını düşünmek çok yanlış değildir. Bu koşullar altında XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın son 25 yılına kadar geçen süreçte özellikle İzmir ve yakın art alanında ticari tarımın *görece genişlemesinde*⁴⁹⁸ emek sahibi olanların toprağı bizzat işleyen küçük üreticiler olduğu sonucuna varılabilir. Doğal olarak küçük üretici ve

⁴⁹⁴ B.O.A. ML. VRD. TMT , N0: 1941

⁴⁹⁵ B.O.A HR. MKT 10/68 (1262) 1846

⁴⁹⁶ B.O.A Y. PRK UM 47/79 (1317) 1899

⁴⁹⁷ B.O.A. A. MKT. UM 260/60 (1273) 1856; Kırsal arazi, genellikle miri arazidir; yani Padişaha aittir. Satışı şu koşullarda yapılır: mülk, bir kişiden diğerine geçerken devlet tarafından %5'lik bir vergi alınır ve mülkün kişiler arasındaki aktarımı sekiz akrabalık derecesiyle sınırlandırılmıştır: İlk sırada, evlatlar; ikinci, torunlar; üçüncü, baba veya anne; dördüncü, erkek kardeş veya aynı babadan olan üvey erkek kardeş; beşinci, kız kardeş veya aynı babadan olan üvey kız kardeş; altıncı, aynı anneden olan erkek kardeş; yedinci, aynı anneden olan kız kardeş ve sekizinci, yaşayan eş veya kocadır. Belirtilen bu sekiz akrabalık derecesine uyan bir varis yoksa mülk devlete verilir. Miri arazilerin devralınmasının ardından toprak ağası buraya bir bağ, bahçe veya zeytinlik kurmak ya da bir bina inşa ettirmek isterse tüm bu yapay mülk onun hakkı olur ve miras bırakılabilir. Kırsal kesimlerde az sayıda var olan vakıf ve kilise arazilerinin detayları daha farklıdır. Bu tip mülkiyetler yalnızca, kişinin doğrudan kendi neslinden olan bir varise bırakılabilir. Ayrıca kilise için yıllık ödenmesi gereken belirli bir ücret vardır. S. Stab, "Tenure And Produce Of Land In The Province Of Smyrna", *Journal Of The Society Of Arts*, 12 November 1880, s. 919- 920

⁴⁹⁸ Geniş bilgi için bkz. Reşat Kasaba, "İngiliz Emperyalizmi ve Osmanlı İmparatorluğu", *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*, a.g.e., s. 25- 47.

ortakçı bunu yalnız başına yapamazdı. Bulunulan çevredeki koşulların üreticiyi böyle bir üretim ilişkisine dahil olmaya zorladığı da düşünülebilir⁴⁹⁹.

Küçük üreticinin büyük sorunları olduğu dönemin aydınlarının da ilgisini çekti. En çok şikâyet edilenlerden biri *aşar* vergisidir. *Aşar*, *gayri safi mahsulden* alındığı için ziraatın ilerlemesine büyük bir engel oluşturuyordu. Çünkü topraktan iyi mahsul almak için büyük harcamalarda bulunan üretici, aşarın ağırlığını daha çok çekiyordu. Suphi Paşa, 1281 (1864) tarihinde Abdülaziz’e verdiği bir layihada “*vaktile aşar, arazinin kuvvei inbatıyesine göre alınırken Tanzimat’tan sonra bütün mahsullerden onda bir alınması büyük bir adaletsizlik teşkil ettiğini*” belirttikten sonra “*Öyle farzedelim ki yüz dönüm bir münbit tarlanın ekin masrafile diğer yüz dönüm bir zayıf tarlanın ekin masrafı bir siyakta ise de mahsul bir raddede değildir. Mesela yüz dönüm kuvvetli tarlaya bir çift hayvan kullanılıp yüz kile buğday ekildiği gibi zayıf bir tarlaya dahi aynı bir çift hayvan koşulup yüz kile buğday zer olunur ise de kuvvetli tarla bire on beş verip bin beş yüz kile mahsul verir. İmdi ikisinden bir siyakta öşür almak bin beş yüz kileden yüz elli kile öşür çıkıp sahibine bin üçyüz elli kile ve diğerinde dahi bunun gibi onda bir aldığımızda elli kile öşür çıkıp sahibine dört yüz elli kile kalır. Bunda adil ve müsavat olmaz. İkinci tarlanın sahibi mağdur olur*” demiştir⁵⁰⁰. Devam eden layiha şöyle devam etmektedir: “*Halbuki bu hesap ve tahmini yapmak için ekinlerin biçilip demetlerin bağlanmasını beklemek lazım geleceğinden emri müzayedeye her ne kadar Mayıs içinde ve Haziran iptidalarında başlanır ve eyyamı müzayedeye ve ihale tayin ve ilan kılınırsa da yine Ağustosun yirmi, yirmi beşinden evvel müzayedeye ve ihalenin arkası alınamıyor; bazen Ağustostan sonraya dahi kaldığı vardır. İhalenin akabinde mültezimler dahi aldıkları köyleri tekrar beyinlerinde müzayedeye ederek bu suretle de birkaç gün geçer. Yağmurlar ise ekseriya Ağustos içinde başladığından meydanda duran demetler ıslanıp asıl mazarratı külliye bundan hasıl oluyor. Ahaliye bu felaket kâfi değil imiş gibi taşire çıkan mültezimler dahi diğer taraftan zulüm ve taaddiye başlar. Şöyle ki mültezim takımı ne kadar munsif ve hakkına razı olsa dahi bedeli iltizamı ve bu yolda edeceği masrafı ticaretile beraber biçare zürra ahali sırtından çıkarmak*

⁴⁹⁹ Olcay P. Yapucu, *a.g.e.*, s. 53

⁵⁰⁰ TZTB, *a.g.e.*, s. 226

*isteyeceğinden bu bapta akla gelmiyen dürlü desiseler yapmağa mecbur olur”*⁵⁰¹. Önce ihalenin değişkenliklerine, bu ihalenin yapılış biçimini etkileyen az çok zorlayıcı zorunluluklara, fiyatları belirlerken şu ya da bu siyasal ya da iktisadi etkenleri ölçü alan mültezimlerin ustalığına bağlı olarak bu miktarın değiştiğine dikkat çekmek gerekir. Mültezim aşar ihalesini toptan alıyor ve bunları başka vergi tahsildarlarına küçük parçalar halinde satıyor, onlar da çoğunlukla başkalarını taşeron olarak kullanıyorlar; böylece, sözleşmeden sözleşmeye, elden ele dolaşan bu iltizam hakkı sonucunda, mültezimler devletin toplayabileceği verginin yaklaşık iki katını kazanıyorlardı. Devletin ilgisiz kalmadığı bu konu karşısında, bazı yerlerde devlet belli sayıda yıl için belirli, değişmez, parayla ödenen bir rakam belirledi ancak bu devletin genelinde yaygınlaşamadı. Sorunun çözümü devletin vergiyi doğrudan doğruya ve para olarak toplaması, çiftçileri ve özellikle de küçük toprak sahiplerini (bunların isteklerinin pek ağırlığı yoktur) ezen yüklerin en küçüklerinden biri olan bu sömürüyü ortadan kaldırmak için aşar üzerindeki denetimini artırmasıyla mümkün olabilirdi⁵⁰².

Çiftçi genellikle tek üretim kaynağı olan toprağının ve dolayısıyla elde ettiği mahsülün bu şekilde vergilendirilmesi karşısında çözüm yolları aramıştır. En ilginç ise *fazla vergiler karşısında köylünün arazisini öylece bırakmasıdır*⁵⁰³. Ancak köylünün bu tutumu bölge için genelleştirilmemelidir. Bu ve benzer sorunlar küçük çiftçiye sorunları başkalarıyla paylaşarak çözmeye de itmiştir. Ortakçılığın Batı Anadolu’da hatta Rumeli’de yaygınlığının nedenleri içinde vergilerin ağırlığının da değerlendirilmesi gerekir. 1841 tarihini taşıyan Konsolos Sanderson’un raporuna göre Batı Anadolu’da yerel ayanın denetimindeki topraklar küçük parçalar şeklinde köylü mülkiyeti haline gelmişti. XIX. yüzyılda Batı Anadolu’da tarımsal üretimde küçük toprak mülkiyetinin yaygın olduğu söylenebilir. 1840’larda tarım yapılan arazinin %81’i 60 dönümden küçüktür⁵⁰⁴. İncelenen köylerde işledikleri arazi büyüklüğü 80 dönüme kadar olan köylülerin oranı %62 ile %94 arasında değişmektedir. Bu durum, emeğin görece kıtlığı ve marjinal toprakların görece

⁵⁰¹ TZTB, *a.g.e.*, s. 226

⁵⁰² Bernard C. Collas, *a.g.e.*, s. 268

⁵⁰³ W. Gifford Palgrave, *Reports from H. M. Diplomatic and Consular Agents Abroad, Respecting Condition of the Industrial Classes and Purchase Power of Money in Foreign Countries- 1870*, London, 1871., s. 739

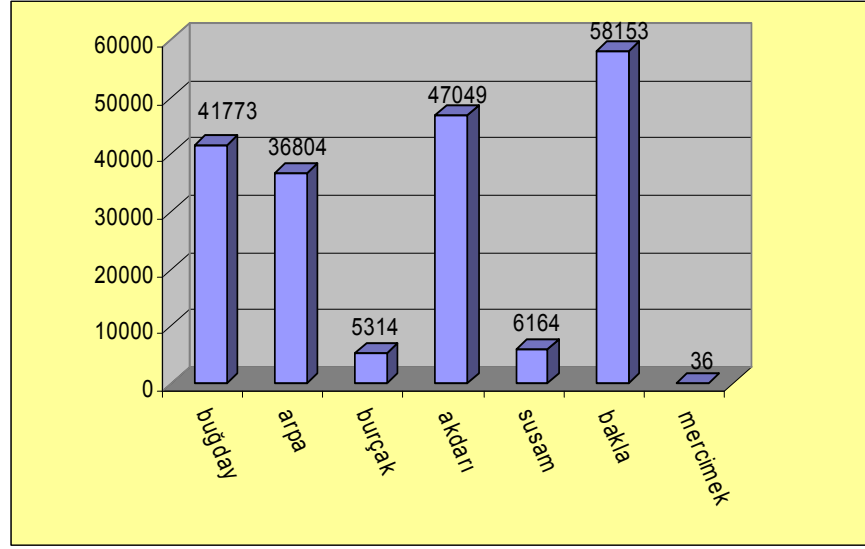
⁵⁰⁴ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, a.g.e.*, s. 58

bolluğuyla açıklanabilmektedir. Bir çift öküz ve gerekli tarımsal araçlara sahip olan bir köylü ailesi kendi topraklarını işlemekte ya da boş arazinin bulunmadığı yerlerde küçük ya da büyük toprak sahiplerinin topraklarında ortakçılık yapmaktaydılar⁵⁰⁵.

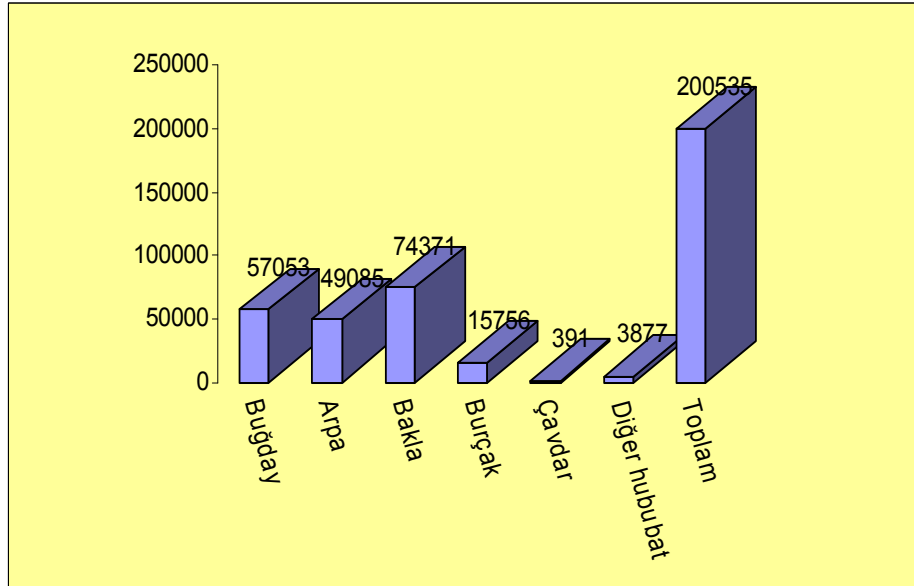
Kiracı ya da ortakçı olarak ayan çiftliklerini işleyen küçük köylülerin yanı sıra, ücretli olarak tarlalarda çalışacak ücretli işçilerin getirilmesi yoluna da gidilmiştir. Karaosmanoğullarının 1770'lerde tarlalarında çalışmak üzere Mora'dan işçi getirdikleri bilinmektedir. Çiftliklerde iş gücünü oluşturan Batı Anadolu'ya göç etmiş Rumların çiftliklerin başlıca ahalisini oluşturdukları da yine incelenen köylerden anlaşılmaktadır. Bunlar çiftlik köylerine yerleşmiştir. Adlarının başında bulunan *Rumelili*, *Adalı*, *Kıbrıslı* gibi lakaplar kökenlerini göstermektedir. Yine iş gücü olarak çalıştırılan köleler bu dönemde azatlı olarak köy halkı arasında sayılmaktadırlar. Buna ise ancak Koldere'de rastlanmaktadır. XIX. yüzyılın ortalarında henüz İzmir ve art alanının dünya ticaretine açılmış olduğu bu yıllarda tarımsal üretimin tamamen pazara yönelik bir nitelik taşıdığı sonucuna varmak çok mümkün değildir. Ancak birkaç çiftlik köyünde hububat üretiminin büyük ölçekli olduğu görülmektedir⁵⁰⁶. Ama tarımın ticarileşmesi yer yer sağlanmakla beraber, üretimde tek bir ürüne yönelme yoktur ürün çeşitliliği geleneksel varlığını sürdürür. Özetle yabancı kaynaklı talep, uluslar arası ticaret henüz tarım üretiminde yer yer belirleyici olsa da tek belirleyici değildir. XVI. yüzyıl ve XIX. yüzyıl tarımsal üretiminde yapılacak karşılaştırma üretimin miktarında ve çeşitlilikte artış gösterse de bunun tamamıyla uluslar arası ticarete işaret ettiğini iddia etmek çok doğru olmasa gerek. Tarım bölgesel olarak ticarileşir, ancak geleneksel üretim de varlığını korur. Tarımsal üretimin tamamen uluslar arası piyasanın talepleriyle kapitalist çiftliklerde gerçekleştiğini düşünmek için daha çok kanıt gereklidir.

⁵⁰⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820- 1913)*, Ankara, 1984, s. 85- 86

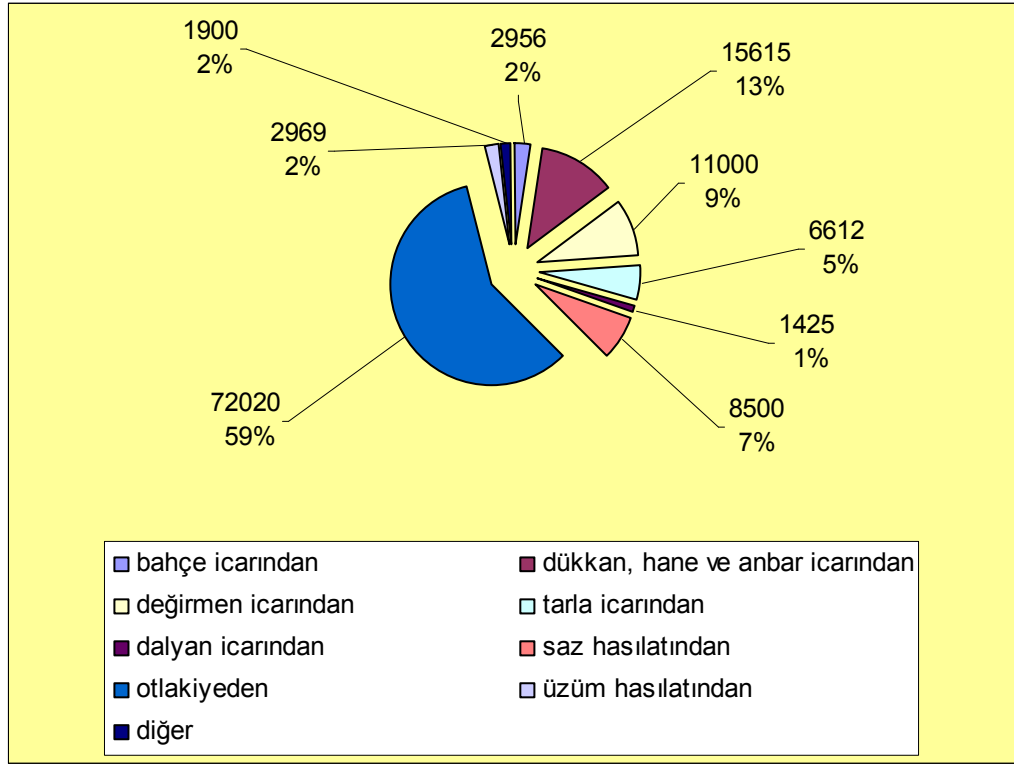
⁵⁰⁶ Hilal Ortaç, *a.g.m.*, 522- 525

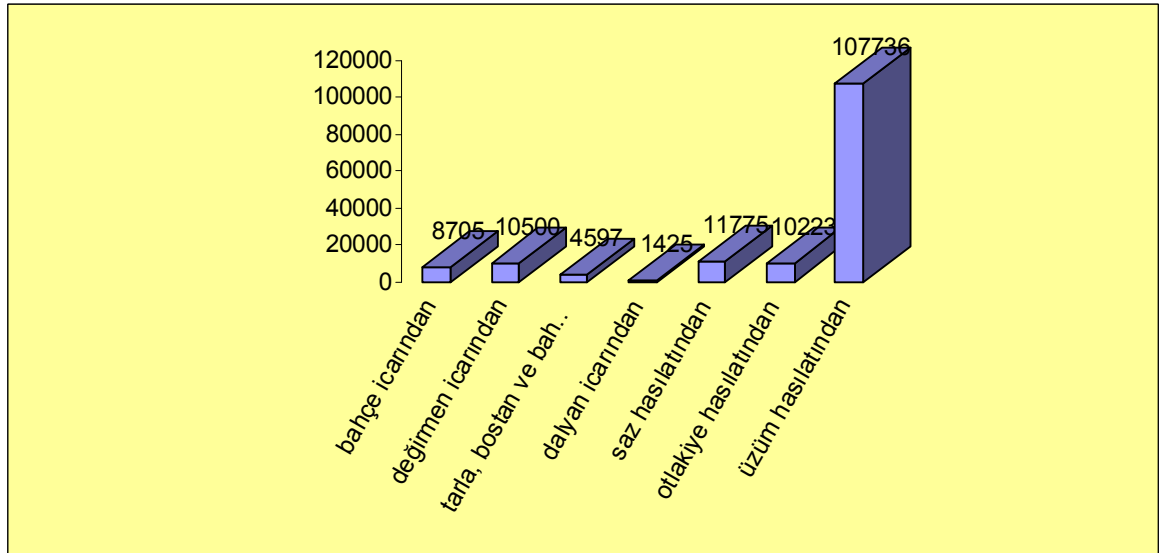
*Tire Çiftlikat- Hümayunu Bazı Tarım Ürünleri Geliri
(1881 Tarihi- Kuruş Cinsinden)*

*Tire Çiftlikat- Hümayunu Bazı Tarım Ürünleri Geliri
(1882 Tarihi- Kuruş Cinsinden)*

*Tire Çiftlikat- Hümayunu Gelirleri
(1882 Tarihi- Yüzdelik Oran ve Kuruş Cinsinden)*

*Tire Çiftlikat- Hümayunu Gelirleri
(1883 Tarihi- Kuruş Cinsinden)*

C. Emek ve Üretim İlişkileri

a. Emek Piyasası

Tarımsal üretimi gerçekleştiren emek, XIX. yüzyıl İzmir ve art alanında genellikle kendi toprağına sahip küçük toprak sahibi ailedir. Yukarıda anlatıldığı gibi toprak miktarının küçülmesi, topraktan elde edilen gelirin ailenin geçimini sağlamaya yetmemesi durumlarında ise küçük çiftçi ailesi yeni toprakları kiralayabilir veya ortak olarak gelirini artırabilir. Osmanlı toplumunda çiftçi ailesinin dışında geçimini topraktan elde edilen gelirle sağlayan ve değişik adlarla anılan meslek grupları bulunur. Çoğu zaman birbiriyle karıştırılabilen bu meslek gruplarının izi Temettuat defterlerinden sürülebilir. Batı Anadolu'da var olan yerleşimlere ait Temettuat defterlerinin⁵⁰⁷ bir kısmı tarafımızdan olmak üzere hemen hemen tamamı okunmuş ve değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın da önemli kaynaklarından birini oluşturan sözü edilen defterlerde tarımsal üretimi gerçekleştirenler için kullanılan tanımlamaların en başında *erbab-ı ziraat* bulunur. Defterlerde en sıklıkla karşılaşılan bu terimi *çiftçi* ve *rençber* terimleri izler. Çiftçi ve rençber arasında ne tür bir ayrımın olduğunu kestirmek kolay değildir. Ancak böyle bir ayrımın mutlak olduğu düşünülmelidir. Çünkü her iki tanımlamanın da aynı defterde varoluş nedeni için defteri düzenleyen kâtibin tercihindendir. Bu adlarla anılan meslek erbabının kendi toprakları olur, hatta aralarında başka tarım arazilerinde ortaklık yapanlara da rastlanır. En çok karşılaşılan bu terimlerden başka bir de *ırgat*ların, özellikle tarımsal üretimin tarım dışı üretimden daha çok yapıldığı yerleşimlere ait defterlerde çok sıklıkla kullanıldığı görülür. *Irgat* bir çeşit vasıfsız tarım işçisidir. Irgatların genellikle kendi toprakları yoktur ya da geçimine yetmeyecek kadar azdır. Ancak bu genel durumun istisnası Aydın'a bağlı Karapınar nahiyesinde görülür. Irgat olarak tanımlanan bir grubun aslında tanımlamaya pek uymayacak şekilde toprakları bulunur⁵⁰⁸. Benzer bir istisnai durum Foça-yı Atik Cephane mahallesinde ikamet eden ırgat Semerci oğlu Hasan örneğinde görülür. Sözü edilen ırgatın 80 dönümü

⁵⁰⁷ XIX. yüzyılın ikinci yarısında [1844- 1845] İzmir ve yakın art alanında bulunan yerleşim yerleri için gerçekleştirilen Temettuat sayımlarının tarıma ilişkin verileri 2010 tarihinde yayınladığımız ***Değişim Sürecinde Aydın*** adlı kitapta yayınlanmıştır. Lütfen bkz. H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün, ***Değişim Sürecinde Aydın***, (Ed. Sabri Sürgevil), Aydın, 2010

⁵⁰⁸ B.O.A., ML. VRD. TMT. No: 1498

aşan bağ ve tarlası vardır⁵⁰⁹. Daha da ilginç Foça kazası Şeyh-i Kebir mahallesinde en yüksek temettuya, Ömer oğlu Mehmed Abdullah adlı bir ırgat sahiptir ve gelirinin büyük bir kısmını sahip olduğu tarlalardan sağlamaktadır⁵¹⁰. Yine vasıfsız tarım işçisi olarak düşünülebilecek bir başka grup *hizmetkar*, *hizmetçi* adlarıyla anılır. Ancak bunun ne türden bir hizmetkârlık olduğu net değildir. *Amele* olarak adlandırılan bir başka grup içinde hem vasıfsız tarım işçileri hem de tarım dışı alanda çalışan işçiler dahil olmalıdır.

Tarımsal üretimi gerçekleştirenler arasında bağ-bahçe-bostan sahipleri de bulunur. defterlerde *bahçevan* adıyla anılan sebze yetiştiricileri vardır. Ayrıca tarımsal faaliyetin daha özel alanlarında iş gören ve yaptıkları işlerle anılan *duhacı*, *duhan rençberi*, *duhancı hizmetkârı* da üretimde pay sahibidir. *Ortakçılar* ve *kiracılar* erbab-ı ziraat ya da rençber adlarıyla da anılmakla beraber zaman zaman sadece bu adlarla anılabilmektedir. .

XIX. yüzyılın ortalarında Güzelhisar'ın XIX. yüzyıldaki hane reislerinin 198'i tarımla uğraşan küçük üreticilerdir. Bu grup, defterlerde *çiftçi*, *erbab-ı ziraat*, *rençber*, *otlakçı* gibi adlarla anılır. Bunun yanında tarım ve hayvancılıkla ilgili alanlarda hizmet gören toplam hane sayısının %23'ünü oluşturan işçilerin tarım işçisi ve bağ-bahçede çalışanlar olduğu kabul edilirse geçimini tarımdan sağlayanların oranı daha da artar. Bu grupta ırgatlar, çobanlar, deştebanlar, bahçevanlar, çukadarlar, sığırtmaçlar sayılabilir⁵¹¹. Bozdoğan'da Tarım sektöründe erbab-ı ziraat 6, ırgat 32 kişi olarak tespit edilmektedir⁵¹². Çine de toplam 371 kişi ırgat, ziraat erbabı, rençper, hizmetkâr, çiftçi olarak çalışmaktadır. Karacasu'da 400 kişi çiftçi ve erbab-ı ziraat, 64 kişi kiracı, 478 kişi ırgat, 18 kişi çoban ve sığırtmaç olmak üzere toplamda 960 kişi tarımsal üretim etkinliğinde yer almaktadır*. Koçarlı'nın XIX. yüzyıldaki ekonomik yapısı temettuat defterlerinin mevcut verilerine dayanarak değerlendirilir. Buna göre tarım sektörü ekonomik yapı içinde önemli bir yere sahiptir. 198 hane reisi içinde 99'u erbabı ziraat, ırgat, hizmetkâr gibi adları olan

⁵⁰⁹ B.O.A. ML. VRD. TMT, No. 1939 [Foça-yı Atik Cephane], Hane 40, No. 94

⁵¹⁰ B.O.A. ML. VRD. TMT, No: 1941 [Şeyh-i Kebir], Hane 17, No. 20

⁵¹¹ Arzu Tozduman, *a.g.e.*, s. 46.

⁵¹² Sabri Sürgevil, "La Situation Social et Démographique du District de Bozdoğan Selon Un Cahier de Revenu Fiscal en 1261 (1845)", *Turcica*. Vol: VIII, Paris, 1995 adlı makaleden derlenmiştir.

* H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün, *a.g.e.*, s. 33- 34 ve 55- 57.

tarımla ilgili meslekleri icra etmektedir⁵¹³. XIX. yüzyıl ortalarında Nazilli’de, tarımsal üretim etkinliğinin tüm ekonomik faaliyetler içindeki payının % 27 olduğu görülmekte toplamda 206 kişi ırgat, ziraat erbabı, rençper, hizmetkâr, çiftçi olarak çalışmaktadır. XIX. yüzyıl ortalarında Sultanhisar’daki tarımla ilgili kesimlerin tüm ekonomik faaliyetler içindeki payının % 85 olduğu tespit edilmekte; toplam 562 kişi ırgat, ziraat erbabı olarak çalışmaktadır. Beydağ’da tarımla ilgili kesimlerin tüm ekonomik faaliyetler içindeki payının % 57 olduğu tespit edilmekte, toplam 88 kişi ırgat ve ziraat erbabı olarak çalışmaktadır⁵¹⁴.

XIX. yüzyıl ortalarında Ödemiş halkının büyük bir çoğunluğu [% 38’lik bir kesimi] geçimlerini tarımdan sağladıkları görülmektedir. Bunların bir kısmı toprak sahibi olmakla birlikte, büyük bir çoğunluğu topraksız tarım işçisi niteliği taşımaktadır⁵¹⁵. XIX. yüzyılda Ayasuluğ nahiyesi genelinde 110 çoban, 61 ırgat, 154 erbabı ziraat vardır. Ayrıca kiracı, amele, çoban hizmetkârı, çoban kâhyası, duhancı ve duhancı ırgatı gibi yine tarım ve hayvancılıkla ilgili meslekler de bulunmaktadır. Salihli’de 79 kişi ırgat, 47 kişi erbab-ı ziraat ve 32 kişi çobandır. Bunlara 11 kişilik hizmetkar ve 5 rençberi de eklemek gerekir. Ayrıca 1 bahçevan, 2 duhan rençberi, 1 sığırtmaç ve 19 ortakçı da tarım kesiminde yer alır. XIX. yüzyıl ortalarında Manisa’da tarımla ilgili kesimlerin tüm ekonomik faaliyetler içindeki payının %28.25 olduğu görülmektedir. 1212 kişi erbab-ı ziraat, rençber gibi küçük üretici ya da ırgat, hizmetkâr, çoban, sığırtmaç vs. gibi tarım işçisi olarak çalışmaktadır⁵¹⁶.

Tarımsal üretimde emek çok kolaylıkla sağlanabilen bir unsur değildir. Çünkü toplumda topraksız emek gücü XIX. yüzyıla gelindiğinde bile her zaman ve her yerde bulunabilen bir kavram değildir. Devlet köylünün topraksızlaşmasına karşıdır ve mümkün olduğunca bu durumu engellemeye çalışır. Ama bilindiği gibi XIX. yüzyılın koşulları içinde bu durum zaman zaman değişir. Toprağın bol, emeğin kıt olduğu Osmanlı coğrafyasında ücretli emeğin varoluş koşulları da farklılıklar gösterebilir. Ama büyük arazilerde emeğin en sıklıkla *ortakçılık ve yarıcılık*

⁵¹³ B.O.A., ML. VRD. TMT. No. 16210 ve No. 2559

⁵¹⁴ H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün, *Değişim Sürecinde Aydın*, (Ed. Sabri Sürgevil), Aydın, 2010 adlı kitaptan derlenmiştir.

⁵¹⁵ Tefik Güran, “Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri”, *İktisat Fakültesi Mecmuası Ömer Lütfi Barkan’a Armağan*, C.41/1-4(1982-1983), s. 301-319.

⁵¹⁶ H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün, a.g.e’den derlenmiştir.

yöntemleriyle kullanıldığı söylenebilir. İşgücü kıtlığının etkisiyle, büyük toprak sahipleri, toprakları üzerindeki köylülerle aralarındaki ortakçılık yarıcılık gibi anlaşmaları feshetme yoluna gitmemişler ve kapitalist bir üretim sürecine uzun süre geçememişlerdir⁵¹⁷.

Ortakçılık yarıcılık anlaşmalarının yanı sıra, *angarya* yöntemi de çiftliklerde kullanılan bir toprak işleme yöntemidir. Ayanların çiftlik arazilerinde köylülerin, bir çift öküz ile iki gün tarla sürmek, iki gün tohum serpmek ve iki gün de hasat yapmak şeklinde açıklanan yılda altı gün toprak sahibi hesabına çalışması usulüne dayanan bu feodal üretim tarzını Karaosmanoğlu Hüseyin Efendi'nin uyguladığı anlaşılmaktadır. Ancak Hüseyin Efendi topraklarından bir bölümünü J.B. Paterson'a sattığında köylüler, "*toprak sahibi gâvur olduğu zaman angarya ile yükümlü olmadıklarını*" ileri sürmüşlerdir. Baltacı Temistokli'nin de bu yöndeki istekleri köylülerce reddedildiğinde, durumu kurtarmak için angarya geleneğine son verdiğini açıklamıştır⁵¹⁸. Bu durumda, ortakçılık ve yarıcılık yöntemiyle toprakları işlemek uzun süre tek üretim biçimi olarak devam etmiştir, ücretli tarım işçiliğinin daha çok küçük arazilerde uygulandığı anlaşılmaktadır. Anadolu'nun birçok yöresindeki ücretli emekçi sınıfı, kendi arazilerini başkalarının tarlasında çalışmak için geçici bir süreliğine terk etmiş olan köylülerden oluşuyordu⁵¹⁹. *Toprak temelde köylülerindi fakat Padişaha ait Torbalı yakınlarındaki araziye de kapsayan birçok büyük mülk vardı. Kiralananları da içine alan çiftliklerin çoğu küçük üreticiye tohumları sağlanarak ve toprağı, binaları ve tarım aletlerini kullanmalarına izin verilerek kiralanırdı, onlar da kira vermek yerine ürünün yarısını toprak sahibine vermeyi tercih etmişlerdi*⁵²⁰.

Batı Anadolu'da tarımsal emeği oluşturan bir başka unsur mevsimlik işçilerdir. *Mevsimlik işçi* kavramı Anadolu tarımı için oldukça tanıdık. Çünkü yerleşim merkezlerinin görece dağınık olması nedeniyle işgücünün talep bulunan bölgelerde her zaman hazır olması mümkün değildir. Emek gücü imparatorluğun birçok coğrafi bölgesinde ve bölgeler arasında dolaşım halindedir. R. Kasaba, Batı Anadolu'da mevsimlik işçilerin XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyıl başında

⁵¹⁷ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s.74-75.

⁵¹⁸ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s.81.

⁵¹⁹ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, *a.g.e.*, s. 63

⁵²⁰ Wyndham Dunstan, *Report On Agriculture In Asia Minor*, London, 1908, s. 1- 17

sayılarının arttığı saptamasında bulunur. Ayanın güçlenmesi ve ticari tarımın gelişmesi ile tarımda göçer işçi kullanımının arasında ilişki kurmanın yeterli bir açıklama olmadığını da belirtir. Göçer işçiler açısından bakıldığında ise bu durumun daha hayatsal nedenleri olması gerektiği düşünülebilir.

Tarımın ticarileşmesi, salgın hastalıkların nüfusa verdiği zararlar, uzun yıllar süren savaşların sonucunda genç nüfusta yaşanan ciddi kayıplar vb. nedenlerden dolayı emek kaynaklarını eritmiştir. Zaten tarım işçilerinin onda dokuzu Müslüman olduğu için ve askere de Müslümanlar gittiği için iş gücü de azalır⁵²¹. Sadece Aydın Vilayeti'nden 1853 yılında Kırım savaşına gönderilen asker sayısı 45.000'dir. Gidenlerin çok azı geri dönebilmişse de, dönenler de sakat veya hasta oldukları için çalışabilecek durumda değillerdir. 1877- 78 Osmanlı- Rus savaşı için Aydın Vilayetinden cepheye giden kişi sayısının 100.000 dolayındadır. Girit, Yemen, Balkanlara gidenlerin sayıları da 200.000'i aşmaktadır. Büyük çoğunluğunu köylülerin oluşturduğundan kuşku olmayan bu kayıpların tarımda dar boğazlar yarattığını söyleyebiliriz⁵²².

Batı Anadolu'daki işgücüne net ekleme yapılması için dört önemli potansiyel kaynak vardı. Bunlardan ilki, Ege Adaları ile Mora'da yaşayan, ancak siyasi veya ekonomik nedenlerle sık sık Anadolu'ya geçen nüfustu. İkincisi bölgede veya bölge civarındaki, esas uğraşları olan hayvancılık ve süt ürünleri üretiminin yanı sıra özellikle hasat mevsiminde yerleşik tarıma da katılan göçebelereydi. Üçüncü kaynak ise Batı Anadolu'ya çalışmak için gelen ve memleketlerine dönmeden önce burada birkaç yıl kalan Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz kıyılarından gelen göçmenlerdi. Ve nihayet Balkanlar, Kırım ve Kafkasya'daki kaybedilmiş topraklardan gelen muhacirler vardı⁵²³.

Bu grubu oluşturanlar genellikle bulundukları yerlerde yaşam koşulları ağırlaşan ve geçim sıkıntısı yaşayan gruplardır. Yaptıkları işlerin bitmesiyle geçim sıkıntısına düşen *meyan kökü toplayıcıları*⁵²⁴ örneğinde olduğu gibi yoksulluk vasıfsızlıkla birleştiğinde mevsimlik işçi kavramının ortaya çıkması da doğaldır.

⁵²¹ W. Gifford Palgrave, *a.g.rapor*, s. 744

⁵²² Orhan Kurmuş, *a.g.e*, s. 74- 75

⁵²³ Reşat Kasaba, "Batı Anadolu'da Göçmen Emeği, 1750-1850", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder- Faruk Tabak, İstanbul, 2010, s. 124.

⁵²⁴ BOA., Y.EE.KP. 40/3940 (1903)

Sözü geçen işçilerin kış mevsimi geldiğinde yeni bir iş bulamamaları da ayrı bir sorundur. İçinde hüda-yı nabit olarak yetişen bitkilerin yer aldığı geniş araziler tek bir ürün üzerinde ihtisaslaştığı da tespit edilir. *Amerika Devlet-i tebaasından Mösyö Zenkilo* 'nun Denizli'de satın aldığı arazi 6 dönüm kadardır. Merkezi kazaya 3 saat mesafedeki İhsaniye köyündeki bu arazide yaşayan muhacir dağılmış, topraklar değerlendirilmek istenmiş, arazi önce 18 bin lira karşılığında Çakır Ahmet'e ve ardından Mösyö Zenkilo'ya satılmıştır. Amerikalı tüccarın aldığı bu topraklar harap durumdadır. Mösyö Zenkilo bu tarlayı meyan kökü çıkarmak için değerlendirmiş ve meyan kökü *amelesinin ikametini mahsus ebniye inşası için* çalışmalara başlamıştır⁵²⁵.

Mevsimlik işçiler çoğu zaman Ege Adalarından gelir. Adalarda yaşam koşullarının ağırlığı, ekilebilir toprak kıtlığı halkı yeni kazanç kapıları aramaya zorlar. En kolayı da karşı kıyıda verimli vadilerde tarım işçiliği yapmak olmalıdır. Belgelerde en çok *Sisam*⁵²⁶, *Girit* ve *Rodos*⁵²⁷,tan özellikle Menderes vadisindeki tarlalarda çalışmak üzere gelen işçilerden bahsedilir. Gelen göçer işçiler için her türlü kolaylığın sağlanması için tedbirler alınmıştır. Göçer işçilerin yanlarında getirdikleri erzaklarından *resm-i gümrük alınmaması*⁵²⁸, gelen amelelerin barınma ve iâşe ihtiyaçlarının belediye veya hükümetçe karşılanmasına yönelik örnekler söz konusudur⁵²⁹. Buna rağmen yüzyılın sonlarında tarım işçilerinin tarımsal üretim birimlerine ulaştıktan sonra kaldıkları binaların “*çoğunun fena ve uygunsuz*” olduğu bilinir. Büyük toprak sahipleri ameleleri daha çok ahır ve damlardan uzak yerlerde inşa edilen kötü durumdaki odalarda veya ahır ve damlarda yatırır. Bunun özellikle kışın yarattığı sorunlar çok büyüktür⁵³⁰.

Sadece adalardan değil *Prizren* ve *Kalkandelen*'den,⁵³¹ Foça, Urla ve İzmir'e çalışmak amacıyla gelen, kış ayları boyunca tuzlalarda çalışan işçiler bulunur⁵³². Sadece Prizren ve Kalkandelen'den İzmir ve çevresine gelip amelelik

⁵²⁵ B.O.A., ŞD,1434/3 (1909)

⁵²⁶ B.O.A., HR.MKT. 357/85 (1860)

⁵²⁷ B.O.A., ML. VRD. TMT defter no. 1064, (1845)

⁵²⁸ B.O.A., HR. MKT. 357/ 85, (1860)

⁵²⁹ B.O.A., BEO. 3849/ 288627 (1911)

⁵³⁰ Agop Zakaryan, *Çiftlik İdaresi, a.g.e.*, s. 166

⁵³¹ B.O.A., DH.MUI. 94/-1/34 (1910)

⁵³² Tuz memlelerinde çalışan ve Karşıyaka'da bulunan amelelerin durumları için B.O.A. DH. İ. UM. EK. 102/ 46 (1915); Foça kayıklarında çalışan amelenin aldıkları yevmiyeler artırılmamış bu

yapan kişi sayısı 4000- 5000 kadardır. Bu Arnavut ameleler bütün kış çalıştıktan sonra yazı memleketlerinde geçirmek için geri dönerler⁵³³.

Her yıl eylül ayında bağlarda çalışmak üzere İzmir'e gelen Arnavut amelelerin sayısı 2000-3000 kadardır⁵³⁴. Bu ameleler kışın çalışıp para kazandıktan sonra yaz aylarında 50'er 100'er kişilik gruplar halinde bindirildikleri vapurlarla memleketlerine yollanır. Arnavut amelelerin 1500 kadarının İzmir'de vapur çektikleri tespit edilmekte, geri kalan yaklaşık 500- 1000 kişide bağ ve yollarda çalışmaktadır⁵³⁵.

Bazı tarım işçileri ise bu amaçla gelerek yerleşik hale de geçebilir. Buna ilişkin örnekler çoktur. Bunlardan biri olan Mehmedoğlu İzmidli İbrahim 1835-1836'larda Kocaeli Sancağı'ndan göçer amele olarak gelip Foça'da tarım işçiliği ile uğraşmaya başlamış ancak geri dönmeyerek yaklaşık 15 yıldır Foça'da ırgatçılık yapmaktadır ve tasarruf ettiği hiç toprağı bulunmamaktadır⁵³⁶.

Ancak yıllar süren gidiş gelişler sonucunda, yaşam koşullarının da uygun olması nedeniyle göçün bittiği durumlar da vardır. O. P. Yapucu'nun Aydın Sancağı'nda tespit ettiği "*diyar-ı aher ahalisi*" kavramı bu konuda belki bir ipucu verebilir. Bu kavram, yazımı yapılan yerde yerli halktan olmayıp, başka bir yerden gelen tamamen göç etmiş veya yazım sırasında burada çalışan, hatta mevsimlik işçilik yapan, belki de 10-15 yıldır aynı yerde oturan ama hâlâ yerliden sayılmayan bir topluluğu ifade eder⁵³⁷. Kayıtlardaki tamamı Rum 39 hane reisinin yaklaşık 5 kişiden oluşan aileleri olduğunu düşündüğümüzde bu yıllarda Sobice'ye gelen, 39 X 5= 195 kişilik bir topluluktan bahsedebiliriz, kayıtlardaki hane reisi erkeklerin yaşları 18 ile 60 arasında değişir, bu topluluk, *Yanya, Girit, Rodos, Filibe, Söke, Aydın, Kuşadası, Sille* ve *Kıbrıs*'tan 1841-1844 tarihleri arasında gelmiştir. Defterde belirtildiğine göre Sobice'de halâ "misafir" olarak görülürler, henüz kazanın sakinleri değildirler ama *haraciye-i şerriye*'lerini Sobice'de öderler. Belki de

yüzden amele işlerini bırakarak greve gitmişlerdir. Konu hakkında **B.O.A.**, DH. MKT., 2664/ 80, (1908); Benzer bir durumla ilgili olarak, Foça tuzlası reislerinin tuz ihracına başlamayarak iş yavaşlatmaları, bu yüzden tuzlalardaki makine alet ve edevatın el konularak Duyun-u Umumiye tarafından başka yollarla işletilmesine ilişkin bkz. **B.O.A.**, DH. MKT., 2861/ 1310 C 1327 (1909)

⁵³³ **B.O.A.** DH.MUI. 94/-1/34, (1910)

⁵³⁴ **B.O.A.**, Y.PRK.ASK.195/48,(1903)

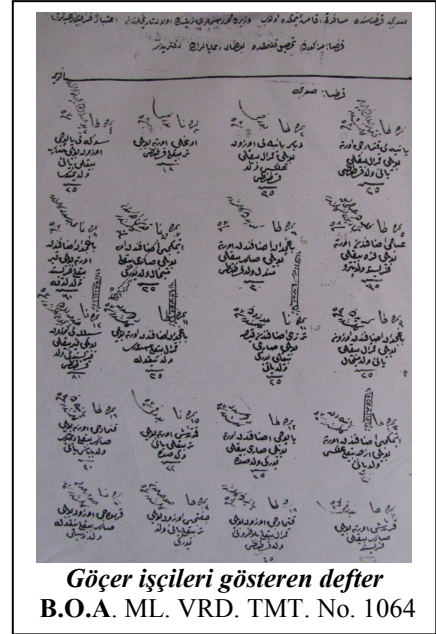
⁵³⁵ **B.O.A.**, Y.EE., 86- 18/ 1771 (1903)

⁵³⁶ **B.O.A** ML. VRD. TMT, No. 1939 [Foça-i Atik Bad Asiyab], Hane 4, No. 9

⁵³⁷ Olcay P. Yapucu, *a.g.e.*, s. 225- 226

geldikleri yerlerde toprak sahibydiler ama bu toprağın geçimlerini sağlamaya yetmemesiyle başka işlere yönelmişlerdi⁵³⁸.

Bu göçmen topluluğun kazanç sağladığı meslekler arasında *bahçevanlık*, *çiftçilik*, *hademelik* vardır. Bunlar toprakla bağlarını koparmadan üretime katılanlardır. *Bahçevanlar* aynı toplulukta dikkat çekici biçimde fazladır. Bu hane reislerinin geldikleri yerlerde ya da Sobice’de başkalarına ait tarla ve bahçeleri ortakçılık ya da kiracılıkla işlediklerini düşünebiliriz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Rodos’tan 1, Yanya’dan 3, Girit’ten 3, Kıbrıs’tan 2 bahçevan, Yanya’dan 1 çiftçi, Girit’ten 1 hademe Aydın Sancağı’na gelerek Sobice’deki çiftlikte tarımsal etkinlikle uğraşan göçmenlerdir⁵³⁹.

Türkiye’nin doğusundan İzmir ve art alanına büyük sezonluk işçi akınları da vardır⁵⁴⁰. 1836-1842 yılları arasında Sobice’ye bağlı Haydarlı Çiftliği’ne çalışmak üzere göçmenlerin geldikleri yerler de çok çeşitlidir. Rumlar; *Girit*, *Kıbrıs* ve *Aydın*’dan gelir; Ermeniler ise *Erzurum*, *Sivas*, *Eğin*, *Diyarbakırlı*’dır. Bu göçmenlerin sıfatı “*reaya hademesi*”dir. Büyük olasılıkla vasıfsız işçi anlamına gelen bu sığa sahip göçmenlerin yapabilecekleri işler daha çok kas gücünü gerektirir. Gelir durumları alt seviyede, yaşları 35 ile 55 arasında değişmektedir⁵⁴¹. Bu vasıfsız işçilerin bölgeye gelmesi ise Batı Anadolu genelinde tarımın ticarileşmesi ve artan üretime bağılı olarak yaşanan işçi sıkıntısının bir göstergesi olarak algılanabilir. Sobice pamuğunun sınırları aşan ünü bu ticarileşmede büyük önem taşımış olmalı. Ama Sobice’yi göçmenler için çekici kılan sadece tarımsal üretimdeki ünü olmasa gerek⁵⁴². Çünkü Haydarlı ve Güdüşlü çiftliklerinin sahibi Ermeni Pişmişoğlu Serkis bölgenin yerlisi değildir, belki de o da Eğinlidir ve hemşerilerine çiftliğinde iş verir. *İzmir Arap Çiftliğinde* de ücretli tarım işçisi kullanılmıştır. Bir de bu işçilerin

⁵³⁸ B.O.A. ML. VRD. TMT. No. 1064

⁵³⁹ B.O.A. ML. VRD. TMT. No. 1064

⁵⁴⁰ Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 245- 246

⁵⁴¹ B.O.A. ML. VRD. TMT. No. 1064

⁵⁴² Olcay P. Yapucu, *a.g.e.*, s. 228

göçmen işçi oldukları tespit edilmektedir. Geldikleri yerler, Rumeli Eyaletinin Manastır ve Yanya sancaklarına bağlı köyleridir. Rumeli’den gelen göçmen işçiler yanında, Midilli Adasından gelenler de vardır⁵⁴³.

XIX. yüzyıl Anadolu’sunda ve özellikle Aydın Vilayetine Çerkez göçmenlerin bir bölümünün yerleştirildiği ve bunlar arasında da tarım işçiliğinin yaygınlığı bilinir. İzmir’in yakın art alanında geniş toprak ve çiftlikleri bulunan Baltazzi ailesi bu topraklarını ortaklık ve yarıcılık yöntemiyle tasarruf etmekteydiler. Temistokli Baltazzi’nin 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan ve Akhisar’da çiftliğine yakın bir yere yerleşen Çerkezlerden dolayı zaman zaman büyük sıkıntılar yaşadı, bu zararlardan dolayı yargıya intikal eden süreçte Baltazi “ *bundan on dört gün mukaddem seksen doksan nefer Çerkez Saruhan Sancağı dahilinde Akhisar Kazasına muzaf Yaya köyü tımarında Kapaklı nam mahalde kain çiftliğime gelerek (...) imdi Çerkezlerin mahsul idrakine mahsus olan şu mevsimde çiftliğimde bulunmalarından dolayı ashab-ı ziraatın can ve malca emniyetleri sebil olmağla köylüler mahsullerini derc etmek üzere ovaya gitmekten hayf ederek...*” kendisinin ticaretçe uğrayacağı zararın önlenmesi için Avusturya Devleti’nin İzmir’de bulunan konsolosundan Osmanlı hükümeti nezdinde girişimde bulunmasını istemektedir⁵⁴⁴. Bu dönemde Aydın Vilayetine [çoğunluğu İzmir’e] yaklaşık 45 bin muhacirin geldiği ve özellikle Ermeni milletine büyük sıkıntılar yaşattığı da tespit edilmektedir⁵⁴⁵.

Hükümetin “*Karye ve Nahiyelere Mahsus Tenbihnamesi*” de bu sorunu çözememiştir. Tenbihnamede “*Bütün mal ve mülklerini ve bağ ve bahçelerini ve tarlalarını düşman yedinde bırakarak ve bir takımı evlad ve iyalinden ve bir takımı çocuklar dahi ana ve babalarından ayrılarak çırılçıplak memleketimizin insaf ve merhametine sığınmış olan Rumeli muhacirlerinin uğradıkları felaketler düşünüldükçe yürekler dayanmaz (...) andan sonra içlerinden işçilik ve gündelikçilikle çalışmak isteyenlerin ol surette geçindirilmelerine gayretle beraber ol köyde arazi-yi miriye var ise ondan yok ise köy arazisinden münasip bir tarla irae olunup ol köyde kaç çift araba ve çift hayvanı var ise herkes sırasıyla birer ikişer gün*

⁵⁴³ BOA ML. VRD. TMT, No: 1940 [Arap çiftliği]

⁵⁴⁴ BOA, İ. MMS. 60/2859 (1878)

⁵⁴⁵ BOA, İ. MMS. 60/2859 Ek. 44 numaralı belgeler. (1878)

ianeten çift hayvanı ve edevatı ve mahsulünden verilmek üzere karhan veyahud ianeten lüzumu mikdar tohum vererek zikr olunan tarlanın bu suretle sürdürülüp ektirilmesi veyahud ortakçılık suretiyle ziraat ettirilerek barındırılmaları” ⁵⁴⁶ belirtilmiştir.

1880’lerde Aydın valiliği yapan Mithat Paşa’nın raporunda kıyı bölgede yerleşmiş yerli Rumların *hizmetçilik ve ziraatçılık yapmak üzere Aydın Vilayeti’ne geldikleri zamanla emlak ve arazi sahibi olup Yunan gayretkeşliği yaptıklarını söylemektedir*. Tarımsal etkinliklerin sağlanmasının ötesinde siyasal anlamda bir göç hareketliliğine dikkat çekmektedir⁵⁴⁷.

Arşiv belgelerinde mevsimlik ve göçmen işçilerle ilgili birçok örnek bulunur. Dışarıdan gelen işçilerin para kazanmaya başlamadan önce özellikle barınmayla ilgili önemli sorunları olmalıdır. Büyük olasılıkla Rumeli’den gelen işçiler, İzmir limanına ulaştıktan sonra iş bulabilecekleri yerlere gitmeden önce yoksulluklarıyla uyumlu odalarda 5–6 kişi bir arada yatıp kalkardı. Belediye bu durumdan rahatsızlığını, işçiler için meskenler, hastane ve karantina yapılmasının zorunluluğunu ancak mali durumun uygunsuzluğu nedeniyle hükümetin bu işi üstlenmesi gerektiğini belgelerde dile getirir⁵⁴⁸.

Ücretli emek tarım dışı alanlarda da çalışır. İzmir’in art alanında mevsimlik ve göçer işçilerin genellikle bağlarda, meyan kökü toplanmasında ve tütün tarlalarında çalıştığı gözlenir⁵⁴⁹. Zaman zaman doğanın olumsuz koşullarının ortaya çıkardığı acil durumlar da yoksul ücretli işçilerin işine yarayabiliyordu. Özellikle bölgede önemli bir sorun olan çekirge istilasının önlenmesinde, çekirge (tohumları) yumurtalarının toplanıp imha edilmesinde de ücretli amele kullanılıyordu. “*Aydın vilayetinin Saruhan sancağında çekirge tohumlarının “ücretli ameleye” imha ettirilmek üzere harcanması lüzum görülen 500 000 guruşun tesviyesine*” ilişkin resmi bir belgede Saruhan sancağında “*külliyetli çekirge tohumu*” bulunduğu ve bunların bu sene içinde itlaf edilemezse tarım alanlarına büyük zararlar vereceği Aydın Vilayeti aracılığıyla Meclis-i Vükela’ya bildirildi. Resmi yazıda çekirge

⁵⁴⁶ B.O.A, İ. MMS. 60/2859 [Ek: Karye ve Nahiyele Mahsus Tenbihname] (1878)

⁵⁴⁷ Zeki Arıkan, “*Mithat Paşa’nın Aydın Valiliği (Ağustos 1880-Mayıs 1881)*”, *Uluslararası Mithat Paşa Semineri*, Edirne, 8-10 Mayıs 1984, Bildiriler ve Tartışmalar, 136- 137

⁵⁴⁸ B.O.A.,BEO, 3849 /288627 (1911)

⁵⁴⁹ B.O.A.,ŞD,1434/3 (1909)

tohumlarının halk tarafından imha edilmesinin imkânsızlığı, 500 000 bin kuruşluk bir masrafla bunların ücretli ameleler tarafından toplattırılmasının daha doğru olduğu da eklendi⁵⁵⁰. Tarımın zarar göreceği bir ortamda, üstelik yerli halkın baş etmesinin mümkün de olamayacağı kadar çok çekirgenin imhası işleminde ücretli emeğin kullanılması sık rastlanan bir durumdu.

Tarımda kapitalist üretimin yerleşmesinin ön koşullarından biri, tarımı tıpkı kapitalist bir fabrika gibi örgütleyecek bir sınıfın varlığı idi. İzmir'deki İngiliz tüccarları tartışmasız bu niteliğe sahipti⁵⁵¹. Özellikle XIX. yüzyılın hemen başında Osmanlı-Rus savaşlarından sonra İngiliz sermayesi İzmir ve art alanında çok büyük ölçüde toprak alımına girişti. Ama tarımsal üretimin esas kit faktörü emekti. İngilizlerin emeği sağlayacak kolonizasyon projesini Osmanlılar kabul etmiyordu. Daha etkin tarımsal teknoloji kullanmak için köylüleri topraklarından çıkarmak isteyen İngilizlere karşı köylülerin tepkisi çok sert oldu⁵⁵². Örneğin, kuşaklar boyu işledikleri topraklarından zorla veya aldatmacayla atılan köylüler 1883 yılında Söke ve Nazilli yakınlarında bazı İngiliz çiftliklerini işgal ederek direnmeye başladılar. Ancak kısa sürede yenilgiye uğrayarak toprak sahiplerinin dileklerini kabul etmeye zorlandılar. İngiliz çiftliklerinin bazı kesimlerinde eski yöntemlere göre düzenlenen ortakçılık ve parasal kira uygulamaları sürerken diğer kesimlerde ücretli işçiler çalıştırılmaya başlandı⁵⁵³. Emeğine başvurulmuş bir kesim olarak köleler de önem kazandı. Her ne kadar Osmanlı devleti köle ticaretini 1846 yılında yasakladıysa da çeşitli amaçlarla köle alım satımı uzun süre devam etti. Batı Anadolu'ya satılmak üzere getirilen Afrikalı kölelerden çoğu, önce kıyıya yakın olan adalara çıkartılıyor ve uzun deniz yolculuğunun yorgunluğunu gidermeleri için “*besiye çekiliyorlardı*”. Pazarda iyi bir fiyat getirecek görünüşe kavuştukları zamanda göze çarpmayan küçük kayıklarla İzmir yakınlarına çıkartılıp satılmak üzere daha içerilere gönderiliyorlardı. Arada sırada güpegündüz İzmir limanına bile çıkarılan kölelerin azat edilmelerini sağlamak için İngiltere Konsolosluğunun iki kavas limanda sürekli olarak gözcülük yapmakla görevlendirilmişti. Yetkililer köle ticaretinden belirli bir para aldıkları için

⁵⁵⁰ BOA.,BEO. 3975/ 298104 (1911)

⁵⁵¹ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 84.

⁵⁵² İlhan Tekeli, *a.g.m.*, s. 81 ve Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923- 1929*, Ankara, 1982, s.20.

⁵⁵³ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 86.

çoğu zaman bu tür olaylara göz yumuyorlardı⁵⁵⁴. Afrikalı zenciler, özellikle İstanbul, Adana, Antalya, İzmir, Mersin ve Muğla gibi Anadolu'daki önemli liman ve ticaret kentlerine yerleştiler⁵⁵⁵. Sayıları konusunda resmi kayıtlarda net bilgi bulunmayan köleler İzmir'in yakın art alanında bulunan vadilere yerleşerek tarımsal etkinliklerde kullanıldılar. Afrikalı kölelerin daha çok Küçük Menderes Ovasında, Bayındır, Tire ve Torbalı gibi kasabalar ve çevresinde çalıştıkları tespit edilmektedir. Yeni Çiftlik, Has Köy ve Yeni köy gibi zenci köylerinden bazılarının isimleri, buraların özellikle azat edilmiş zencilerin yerleşimi için kurulmuş olduğunu ve tasarının daha sonra da yürütüldüğünü akla getirmektedir⁵⁵⁶. Sadece 1869- 1876 yılları arasında 13.500 kadar kölenin Batı Anadolu'da tarlalarda çalıştırılmak üzere satıldığı tespit edilmektedir⁵⁵⁷. 1890 sonrasında azat edilen zenci kölelerin beslenme, barınma ve geçimleri konusunda devletin belirli bir program izlediği, ancak ödenek bulmakta güçlük çektiği ve bu sorunu daha çok yerel yönetimlere bıraktığı anlaşıyor. Nitekim İzmir'de diğer yerlerden daha büyük bir misafirhane tesis edilmiş, buraya gelen zenci kölelerden, küçükler, yatılı olarak sanayi okullarına, genç ve yetişkin erkekler, sanayi taburlarına ve askeri bandolara verilmiş, kadınlar varlıklı Müslüman ailelerin yanına hizmetçi olarak yerleştirilmiş, evlendirilmeleri özendirilerek, evlenen çiftlere ev yapılmış, toprak, hayvan ve tarım araçları sağlanarak iskânlarına çalışılmıştır⁵⁵⁸. Hükümet kölelerin azat edilmelerine ilişkin büyük çabalar göstermiştir. *Itıknameleri* olmayanlara hemen belgeleri verilmiş, Afrika'dan getirilecek zenciler de hemen ıtkınameleri verilerek hizmetlerde bulunacakları yerlere gitmeleri bir nizamnameyle kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca “bir zenci ile bir zenciyeinin izdivacı sağlanarak” İzmir ve çevresinde “arazi-yi miriyeden iskâna müsait mahaller tedarik edilerek” tarımsal üretim etkinliklerine katılımlarının sağlanmasına çalışılmıştır⁵⁵⁹.

⁵⁵⁴ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 76- 77

⁵⁵⁵ Günver Güneş, “Kölelikten Özgürlüğe İzmir Zencileri ve Dana Bayramı”, *Türkiye Kültürleri*, İstanbul, 2005, s. 191

⁵⁵⁶ Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Kitap Yay., 2004, s. 80- 86.

⁵⁵⁷ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 77

⁵⁵⁸ Abdullah Martal, *Belgelerle Osmanlı Döneminde İzmir*, 2007, s. 89- 90

⁵⁵⁹ B.O.A., Y. PRK. EŞA., 16/ 26 (1890)

b. Ücretler

XIX. yüzyılın ortalarında ihracatın gelişmesi, farklı derecelerde olmakla birlikte, kıyı kesiminde kente yakın ve ticareti aracısız gerçekleştirebilen köylü işletmelerine, kervancılara, gayri Müslim aracı tüccarlara ve sürekli ve geçici ücretli işçilerin lehine oldu. Osmanlı işçilerinin ücretleri 1839–49 ve 1870–79 dönemlerinde %70 artmıştır. Kırım Savaşı'ndan sonraki dönem ve 1870'lerin ilk yarısındaki artış özellikle yoğundur. Batı Anadolu'daki ücretler ticari etkinliğin arttığı dönemlerde yükselerek ticaretle benzer bir gelişim gösterir. Tarım dışı ustalık isteyen işlerde çalışanların ücretleri daha yüksektir. Kentlerde çalışan vasıfsız işçiler tarım işçileri kadar ücret alabiliyordu. Kentlerde yerli üretimin yabancı ürünler karşısındaki güç kaybı kente büyük bir nüfus akışına ve işçi enflasyonuna yol açmadığı için ücretlerde azalma yaşanmadı. Buna göre ek gelir arayan köylünün kırsal kesimde kalarak, tarım işçisi, yarıcı, kiracı olarak iş bulabildikleri kabul edilebilir. 1841–1864 yılları arasında geçim ve tüketim mallarının fiyatları iki katına çıktığında ücretler de üç katına çıktı. Batı Anadolu'da emek gerçek bir gelir artışı yaşadı⁵⁶⁰.

Yüzyılın ortalarında tarım sektörü çalışanlarının ücretleri için yapılacak değerlendirmede Temettuat verileri kullanılabilir. Örneğin Saruhan Sancağı Belen nahiyesine bağlı Mütevelli Çiftliği köyünde, *ırgat*, *adi hizmetkâr*, *harmancı* gibi tarım işçilerinin gelir düzeyleri erbab-ı ziraat olarak adlandırılan ve genellikle toprak sahibi olanlara göre düşüktür. *Irgatların* genel olarak yıllık kazançları 400–750 kuruş arasında değişir⁵⁶¹. Kula'da Mecidoğlu İbrahim, *hizmetkârlıktan* yılda 200 kuruş kazanmaktadır⁵⁶². Levanten bir ailenin büyük ölçekli çiftliklerinde büyük bir olasılıkla Rumeli Manastır sancağı Boko karyesi veya Yanya sancağından göç etmiş olduklarını düşündüğümüz Yani oğlu Moska hizmetkârı Anton *hizmetkârlıktan* 500 kuruş⁵⁶³, Baltacı Manolaki hizmetkârı Avare Yovan, Baltacı Manolaki hizmetkârı Torici, Baltacı Manolaki hizmetkârı Avare Dimitri, Baltacı Manolaki *hizmetkârı* Badalnam 900 kuruş⁵⁶⁴, Baltacı Manolaki hizmetkarı Yorgi, Baltacı Manolaki

⁵⁶⁰ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, a.g.e.*, s. 86

⁵⁶¹ Hilal Ortaç, *a.g.m.*, 497

⁵⁶² B.O.A. ML. VRD. TMT, 8522, Hane 21, No. 58

⁵⁶³ B.O.A., ML. VRD. TMT, No: 1940 Arap çiftliği, Hane -, No. 56

⁵⁶⁴ B.O.A ML. VRD. TMT, No: 1940 Arap çiftliği, Hane -, No. 62, 63, 64,65

hizmetkarı Todorı 500'er kuruş kazanıyorlardı⁵⁶⁵. Berberoğlu Mehmed ırgatlıktan 400 , Ali oğlu Mustafa ise ırgatlıktan 300 kuruş kazanıyordu⁵⁶⁶. Alınan ücretlere bakıldığında hizmetkârlığın, ırgatlıktan daha iyi gelir getirdiği izlenimi edinilebilir.

G. Rolleston'un 1850'ler İzmir'deki işçi ücretlerinin yaşam için gerekli koşulları sağlayabildiği yönündedir. "*Ücretler 1853'te günlük 7 ila 8 kuruş; 1856'da günlük 12 kuruş arasında değişiyordu*"⁵⁶⁷. İssawi'nin yaptığı çalışma da 1856 yılında İzmir'de bir tarım işçisi yaklaşık olarak 5,5 kuruş almaktaydı. 1863 yılında bu rakam 9,5- 12,5 arasında değişiyordu. İzmir'in art alanındaki bölgelerde bu rakam 7- 9 kuruş arasına düşüyordu.. 1863 yılında kadın tarım işçileri, yüzyıl boyunca değişmediği gibi erkek tarım işçilerinin yevmiyelerinin yarısı bir ücret alıyorlardı. 1863 yılında kadın tarım işçilerinin günlük yevmiyeleri 4- 5,5 kuruş civarındaydı⁵⁶⁸. 1868 yılında mevsimlik işçi kıtlığının en yüksek düzeye çıkması işçi ücretlerinde büyük bir artışa sebep oldu. Yeterli tarım işçisinin sağlanamaması birçok ürün gibi incirlerin bile ağaç üzerinde çürümeye bırakılmasına neden oldu⁵⁶⁹. 1870 yılında tarım işçilerinin ücretlerinin birkaç yıl öncesi kadar yüksek olmayıp, 9 kuruş civarında olduğu tespit edilmektedir⁵⁷⁰. 1872- 1873 tarihlerinde İzmir ve çevresinde yevmiye yaklaşık olarak 12 kuruştur; kırsalda çalışan bir gündelikçi, mevsime ve pazarlığa göre 4-7 kuruş yemek parası; kadınlar ise 1,5-2 kuruş yevmiye, 1 kuruş da yemek parası almaktadır. Bir Rum dülger veya duvarcı, günde 15-20 kuruş kazanmaktadır. İncirde veya diğer işlerde çalışan çocuklarsa, 8-10 kuruş arasında kazanmaktadır. Pamuklu dokuma fabrikalarında kadın işçilere 12 saat mesai karşılığında 3-4 kuruş ödenmektedir. Evde iş yapanlar çok az ücret alırken, Avrupalı terzi, kunduracı ve makineciler günde 20-50 kuruş arasında kazanmaktadır. Bu ücretlere ilişkin herhangi bir eleştiri, yiyecek fiyatlarının düşüklüğü bağlamında

⁵⁶⁵ B.O.A ML. VRD. TMT, No: 1940 Arap çiftliği, Hane -, No. 66, 67; Sadece Arap çiftliğinde "hizmetkâr" olarak belirtilen tarım işçilerinin toplamda 7 kişi oldukları tespit edilir. Hizmetlerine karşılık olarak 500 kuruş ücret almaktadırlar. Bunlardan birisi çiftlik sakinlerinden Yani oğlu Moska'nın hizmetkârı, diğerleri ise Baltacı Manolaki'nin hizmetkârlarıdır. B.O.A ML. VRD. TMT, No: 1940 [Arap çiftliği]

⁵⁶⁶ B.O.A ML. VRD. TMT, No: 1941 Karye-i Boz, Hane 21, No. 24 ve ML. VRD. TMT, No: 1941 Karye-i Boz, Hane 30, No. 32

⁵⁶⁷ George Rolleston, *a.g.e.*, s. 32.

⁵⁶⁸ Charles İssawi, "*Wages in Turkey (1850- 1914)*", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Ed. H. İnalçık- O. Okyar, Ankara, 1980, s. 269

⁵⁶⁹ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 86.

⁵⁷⁰ Charles İssawi, *a.g.m.*, s. 269

şiddetli itirazlarla karşılaşmaktadır; bir Türk ya da Rum işçi, ekmek için 2 kuruş, helva ve zeytin veya peynir için 1 kuruş, tütün için 10 para ve de mastika için 10 para olmak üzere günde toplam 3,5 kuruşa iâşesini sağlamaktadır. Özellikle yaklaşık 4 ay süren üzüme yönelik tarımsal etkinliklerde kırdaki çalışan birisi her gün 1-2 okka üzüm alabilmekte; yevmiye haricinde aldığı yemek parası yevmiyesine eklenmektedir. Bu yüzden de, borçlu durumdaki birçok köylü, toprağını terk ederek gündelikçi olmaktadır⁵⁷¹. 1880- 1885 arasında hem erkek hem de bayan işgücüne ödenen ücretler % 10 ile % 20 arasında artış gösterdi. İncir, üzüm gibi meyvelerin paketlenmesinde istihdam edilen [erkek] işçiler, tarım ünitelerinde çalışan [erkek] tarım işçilerinden iki kat daha fazla yevmiye alıyorlardı⁵⁷². 1889- 1890 yılında Tire’de bir çiftlikte 17 amelenin 26 günlük toplam yevmiyesi 3353 guruş 25 santim, bir başka çiftlikte 20 amelenin toplam yevmiyesi 2694 guruş 50 santim olarak tespit edilmektedir⁵⁷³. 17 ameale X 26 günlük çalışma sürelerinin birbiriyle çarpılması ve 3353 kuruşa bölünmesiyle bir tarım işçisinin Tire çiftliğinde günlük 7, 5 kuruş kadar günlük ücret aldığı ortaya çıkar. XIX. yüzyılın sonlarında İzmir ve çevresinin pek çok yerinde ameale azlığından dolayı var olan işçilerin ücretleri 4- 5- 6 kuruştan, 8- 10- 12 kuruşa kadar yükseldi. İşçi sıkıntısının çekilmesindeki asıl neden diğer vilayetlerden gelen tarım işçilerinin artık kendi şehirlerinde iş bulmaları ve hatta tarım işçiliğinden daha karlı olan sanayide çalışmayı daha çok tercih etmeleriydi.⁵⁷⁴

İzmir Bornova’da üzüm bağlarında çalışmak için istihdam edilen kadın ve erkek tarım işçilerinin aldığı ücretler hakkında belediyenin belirlediği rayiç, tarımsal üretim etkinliğinde çeşitli işleri yapan kadın ve erkeklerin arasında ciddi sayılabilecek ücret farklılığını ortaya koymaktadır. Bağda çapa yapan toplam 46 ameale 14 guruş alırken sayıları 20 olan kadınlara 7 guruş ödenecektir. Yine İzmir’de bahçede çalışanlardan 86 amealeye 14’er kuruştan toplam 1204; 28 kadına 7 kuruştan toplam 196, bostan çapalayan 18 amealeye 14 kuruştan toplam 252, sayıları belirtilmeyen bahçıvanlara da toplamda 495 guruş ödenmektedir⁵⁷⁵.

⁵⁷¹ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 15

⁵⁷² “Smyrna Labour and Wages In The Province Of Smyrna”, *Journal Of The Society Of Arts*, 24 April 1885, 637

⁵⁷³ B.O.A., HH, 8857, 1301, s. 25

⁵⁷⁴ M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın , s. 707

⁵⁷⁵ BOA,Y.EE.KP,42/4166, (1906)

Birinci Dünya Savaşı'ndan bir yıl kadar önce Batı Anadolu'da tarım işçisi gündelikleri yüksek düzeydeki seyrini devam ettirmiş, erkek tarım işçilerinin gündelikleri, kadınlarınkinden fazla olduğu gibi, yılın belli aylarına göre gündeliklerde artış gözlenmiştir⁵⁷⁶. Burada, tarım işçisi gündeliklerinin yüksek olması, üretimi doğrudan denetimine alamayan kapitalist girişimcilerin emek sorunu karşısında buldukları bir çözüm yolu olarak düşünülebilir.

Özellikle demiryollarının inşası ve İzmir limanıyla bütünleşmesi sürecinde daha da önem kazanan *hamallar* İzmir ve art alanında tarımsal üretim, birikim ve dağıtım örüntüsüne dolaylı yoldan eklenilen kesimdir. *İzmir'in hamallık işleri hemen hemen tümüyle Türkler tarafından yerine getirilir. Bu iş güçlü bir vücut dışında herhangi bir zeka ve sermaye istemeyen bir istihdam şekli olduğundan adayların sayısının çok, kazancın ise düşük olması beklenebilir, ancak durum hiç de böyle değildir. Eğer hamallar bir loncaya bağlı olmasalar ve bu alanda tekel hakından yararlanmasalar daha az kazanabilirlerdi. İzmir'in hamalları iyi kazanır ve bu yüzden de devlete ağır vergiler ödemek karşılığında deniz kıyısından eşya taşıma tekelini elde etmişlerdir. Bunlar bölüklere ayrılmışlardır ve her bölük, kârdan pay alan ve hamalların vergilerini devlete yatıran bir hamalbaşı altında örgütlenmiştir. İzmir'de tümü değilse de pek çoğu Türk olan, içerlerden on sekiz, yirmi yaşlarında İzmir'e gelen ve yeterince para biriktirinceye kadar burada kalan ve daha sonra da memleketlerine dönen 3.000 hamal vardır. Bunların çoğunun geldikleri yer Konya'dır⁵⁷⁷. Hamalların İzmir ve çevresinde üstlendikleri hizmet taşıdıkları mallar kadar ağırdır. Anadolu'da genel olarak hamal çoktur. Çünkü tekerlekli taşıma nispeten daha az ve kaldırımlar iyi değil, sokaklar da ona göre dardır. Hamallar ağır işlerinin karşılığı olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında günlük işçi ücretinin yaklaşık 2,5- 3 katı para kazanırlardı⁵⁷⁸. XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir işçinin günlük kazancını en az 5,5 kuruştan hesaplar ve bir yılda 267 işgünü olduğunu düşünürsek, yıllık maaş 1,500 kuruş olarak hesaplanabilir. Bu miktarın*

⁵⁷⁶ Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 336.

⁵⁷⁷ George Rolleston, *a.g.e.*, s. 32-33.

⁵⁷⁸ W. Gifford Palgrave, *a.g.rapor*, s. 720

getirisi, İmparatorluğun çoğu bölgesinde birkaç dönüm arazi ve 2–4 tane yük hayvanı olabilir⁵⁷⁹.

⁵⁷⁹ Charles Issawi, *a.g.e.*, 210

c. Üretici, Tüccar ve Ticaret

XX. yüzyılın başlarında Rum bakkallarının köylüleri adeta soyduğu gerçeğinin farkına varıldı; köylüleri soyguncu tüccar ve gezici esnaf elinden kurtarıp kendi kuvvetleri ile kendi ekonomik durumlarını koruyacak bir çare olarak en hafif bir iştirak pay ile birer kooperatif bakkal teşkil etmek fikri ele alınmaya başlamıştı. İstanbul'dan Esat imzasıyla gelen ve köylülere hitap eden bir yazıda: “*Köylerimizde bir takım insafsız bakkallar vardır. Bir çok gezdirici çerçiler de köylere daima uğrarlar. Bunlar kırk paralık şeyi beş kuruşa dağıtırlar ve yedi sekiz kuruşluk zahire alırlar. Bunun çaresi, köylüler kendi aralarında, yâni köy ahalisinden birçokları, meselâ yirmi kişi, ikişer mecrediye sermaye koyup ta şehirlere yakın kasabalardan köydeki dükkânlarına kırk mecrediyelik mal getirselor, ondan her şeyi ucuz ucuz alsalar, dükkânda mal eksildikçe kasabaya gidip alsalar (...) hem çerçilerden kurtulurlar, hem de kârları kendilerinde kalır, zengin olurlar...*”⁵⁸⁰ denilmektedir. Burada bakkal örneğinin Batı Anadolu'da farklı bir yere konulması gerekir⁵⁸¹. Ancak ticaret hayatının genel olarak bu örnekle açıklanması ne kadar doğrudur bu da ayrı bir tartışma konusudur.

Osmanlı toplumunda ticaretin genellikle gayrı Müslim tebaa tarafından yaygın olarak yürütülen bir faaliyet olduğu Müslüman topluluğun ticaretle çok fazla ilgilenmediği bu yüzden de Müslüman halkın gayrı Müslimler tarafından sürekli olarak aldatıldığı sıklıkla dile getirilen bir tezdur. Ayrıca kapitülasyonların ve özellikle Balta Limanı Ticaret Anlaşmasının Osmanlı üretim ve ticaret sektörlerine büyük zarar verdiği de kabul gören bir görüştür. Yaygın olarak kabul gören bu görüş de başka bir tartışma konusudur. Bütün olumsuzluklara rağmen Osmanlı imalat sektörü ve ticari hayat, yeni düzene hiçbir tepki vermeksizin yok olmayı kabullenmemiş, direnmiştir ya da yenilenen düzene uyum sağlama konusunda belirli girişimlerde bulunmuştur. XIX. yüzyılda ticaretin çok önemli bir faaliyet olduğu, İmparatorluğun en önemli liman kentlerinden İzmir ve artalanında Müslüman

⁵⁸⁰ Saadet Tekin, *a.g.t.*, s.119-128.

⁵⁸¹ Zeki Arıkan, “İzmir’de ilk Kooperatifleşme Çabaları” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. IV, 1989, s. 31- 39 ve S. Sürgevil-O. P. Yapucu, “Toplumsal ve Ekonomik hayatın Değişimi Sürecinde Batı Anadolu’da Bakkallık” *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi* (Haziran 2008)’ne sunulan bildiri.

unsurun ticaretin dışında kalmasının mümkün olmadığı açıktır. Ticaretin her aşamasının Osmanlı tebaası gayrı Müslimler ya da yabancı sermaye tarafından düzenlendiğine ilişkin kabul gören genel yaklaşımlara daha dikkatli bakmak gerekir.

Öncelikle imparatorluk topraklarında ticaretle uğraşan topluluğu Müslümanlar ve gayrı Müslimler ayrımı yapmaksızın Osmanlı tebaası adı altında değerlendirmek yararlı olacaktır. Özellikle iç ticaret söz konusu olduğunda bu aynı zamanda pratik bir çözümdür. İslam dini ve ticaret ilişkisine bakıldığında ise dinin doğduğu topraklarda ticaretin önemli bir geçim kaynağı olduğu ve ilk Müslümanlardan itibaren de İslam toplumunda ticaretin önemli olduğu bilinen bir gerçektir. Bu yüzden İslam'ın ticaret üzerindeki yaptırımı nedeniyle, daha çok tarımsal ürünlerin alım satımıyla uğraşan İzmir tüccarından Balcızade Hakkı ve Bakızade Ethem Beyler, Menderes havzasında Sökeli Ömer Ağazade Hasan Efendi, Çineli Hacı Sarı Molla, Karacasulu Hacı Ali Beyzade Mustafa Bey, Aydın'dan Kulaksızade Mehmet Efendi⁵⁸², Söke'den Hacı Ziya Bey⁵⁸³, Nazilli'den Hacı Hatipoğlu⁵⁸⁴, Gediz havzasında Hafız Ali⁵⁸⁵ gibi verelibilecek büyük aracı tüccarlar örneklerinde olduğu gibi Müslüman tebaanın ticaretten uzak durması söz konusu olmamalıdır. Ayrıca XIX. yüzyılın önce liberalizm sonrasında kapitalizme ulaşan ekonomik karakteri içinde böylesi bir geri çekilmeye yer yoktur. Ticari ilişkinin taraflarından biri Osmanlı tebaasıyken yabancı sermayenin diğer taraf olmasında da bir sorun yoktur. Önce iç ticaretin karakterine bakılmalıdır. Yüzyıl ortasında, yerleşim merkezlerinin sosyal ve ekonomik hayatının anlaşılması için Temettuat defterlerinin değerlendirilmesi ticari hayatın niteliği konusunda önemli ipuçları verir. İzmir ve art alanındaki kent ve kasabalara ait defterlerde ticaret ile uğraştığı açıkça belirtilen veya kent çarşısında belli metanın ticaretini yapan esnaf grupları belirlenebilir.

Bölge genelinde yerli tüccarın, üretici ile İzmir'deki yabancı tüccarlar ve büyük ticaret evleri arasında daha çok aracılık yaptıkları da bilinir. Müslüman tüccar ise kapan tüccarları ve toptancılar dışında daha çok iç ticaretle uğraşırdı, bu yıllarda

⁵⁸² Tuğrul Aka, *a.g.m.*, s.10

⁵⁸³ B.O.A Y. PRK. ASK 198/42 (1903)

⁵⁸⁴ B.O.A Y. PRK. ASK 55/41 (1889)

⁵⁸⁵ Ahenk, 2 Teşrinievvel 1907

gitgide daha çok esnaflaşmaya başladı⁵⁸⁶. Gayrı Müslimler arasında da esnaf-tüccarlar bulunur. Bunlar çarşı içindeki dükkânlarında hem üretim, hem pazarlama alanlarında aktiftir. Bölgedeki çarşılarda herhangi bir malın ticareti ile uğraşanların bu özelliği taşıdıkları defterlerdeki kayıtlardan anlaşılır. Bunlar, aynı zamanda bölgede üretilen metayı birinci elden satın alabilme şansına da sahip perakendeci tüccardır⁵⁸⁷.

Üretim-ticaret sürecinde belli işkollarının belli etnik ve dinsel toplulukların tekelinde olduğunu iddia etmek doğru değildir. Belli yerlerde belli mesleklerdeki uzmanlaşmanın tekel gibi algılanması bu yanlışlığı ortaya çıkarabilir ancak Osmanlı düzeni esnaf örgütlenmesinde belli etnik-dinsel tekele izin vermez. En azından XIX. yüzyılın ortalarında bunu sağlamak için tedbirler alınmıştır⁵⁸⁸. Bu koşullar altında ticaretin de belli grupların faaliyeti olduğu savı yanlıştır. Ama uygulamada, sosyo-ekonomik hayatın özelliklerin etkisiyle ortaya çıkabilen manzara, belli işlerin belli gruplar tarafından yapıldığı izlenimini yaratabilir, anlaşılacağı gibi bu teorik olarak olanaklı değildir. Ticari ilişkilere dönecek olursa Osmanlı tebaası tüccar topluluğunun yabancı sermaye ile ilişkisinde yeniden şekillenen düzende yeni durumlara uyum sağlama konusunda başarısız olmadığını söylemek mümkündür. Kapitülasyonların yabancılara sağladığı ayrıcalıkların ortaya çıkardığı haksız rekabetin ortadan kaldırılması konusunda yerlinin çözüm yöntemleri geliştirmesi de olağandır. Yerli aracı tüccarlar arasında uyruk değiştirerek yabancı devlet tebaasına geçmenin yaygınlığını da bu rekabet ortamının sonuçlarından biri olarak görülebilir. Bu, devletin kendi vatandaşlarına sağlamadığı ayrıcalıklardan yararlanmak isteyen, ama kısıtlama istemeyenlerin böylelikle yeni sisteme uyumunu sağlayan bir uygulama olarak düşünülebilir. Kapitülasyonların yabancılara sağladığı ayrıcalıklara, fazladan bir de bölgeyi tanıma ve ilişkileri iyi bilme gibi başka bir ayrıcalığın eklenmesinin çok ciddi avantajlar sağlayacağı ortadadır. Bu durumda uyruk değiştirerek yeni kolaylıklara sahip olmanın kötü bir yanı olmasa gerek. Osmanlı tebaasının uyruk değiştirmesi doğal olarak yabancı devletlerin de hoşnut olduğu bir durumdur. Tebaa değiştirenler arasında Rum, Ermeni, Yahudi hatta Türkler de vardı.

⁵⁸⁶ Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s. 7.

⁵⁸⁷ Olcay P. Yapucu, *a.g.e.*, 85

⁵⁸⁸ *BOA.*, İ.MVL 67/1269 (1261)

Yabancı sermayenin Batı Anadolu'daki yayılımında bu grubun özellikle önemi büyüktür. Daha çok toprak spekülasyonu, madencilik, aile şirketleri şeklinde küçük sanayi işletmeleri ve ticaretle uğraşan bu gruplar, İngiltere'de kurulup İzmir'de faaliyet gösteren küçük şirketlerin sermayesinin oluşumuna da katkı sağlıyordu⁵⁸⁹. Örneğin, Forbes Kumpanyasının kantarcıları ve komisyoncuları arasında İtalyan tebaası kişiler vardı. Şirketin Nazilli'deki temsilcinin adı Yorgi Florinsu⁵⁹⁰, nun uyruk değiştirmiş bir Rum olma olasılığı yüksektir⁵⁹¹. Uyruk değiştirerek ticaret yapmak ne kadar pratik bir yöntemse, yabancı sermaye ile işbirliği o kadar zorlu koşulları olan belki de tepki çeken bir işti. Yabancı sermayenin yerli halktan ticareti ve bölgeyi bilenlere her zaman ihtiyacı oldu. Bu kimi zaman bir zorunluluk haline geldi. Çünkü uluslar arası ticaret kenti İzmir büyük şirketlerin üslendikleri bir merkezdi. Ancak limanın art alanı XIX. yüzyıl başlarında yabancı sermaye için çok güvenli bir yer değildi. Bölgede hemen her dönem var olan eşkıyalık yabancı bir tüccar için tehlikeliydi. Ayrıca başlangıçta, yerli halkın diline hakim, bölgedeki ticari ilişki ağını bilen yerli araçlarla iş yapmaları bu yüzden zorunluluktu. Bunlar göz önüne alındığında ticaret piyasasında yabancı sermayenin mutlak hâkimiyeti söz konusu değildir.

Bölgenin yerli tüccarları büyük ölçüde İzmirli *muteber* tüccarlarla sürekli ilişki içindeydi. İzmir'deki esnaf aynı zamanda iç bölge tüccarlarının komisyonculuğunu da yapardı. İzmir'den başlayan bu ilişkiler ağı, anlaşıldığına göre tıpkı eskiçağlarda olduğu gibi art alandaki Gediz ve Menderes vadileri üzerinden Konya ve Kayseri'ye kadar uzanırdı. *Konyalı Hacı İlya oğlu Yorgi* gibi tacirler bölge ürünlerini *İzmirli esnafdan Hacı Esafi ve kardeşi Hacı İstefan* gibi komisyonculara gönderirler, onlar da bu malları satarak, karşılığını sahiplerine iletirlerdi. İzmirli tüccarların burada Avrupa tüccarı ile de ilişkileri vardır. Bütün bu tüccarlar *Ticarethane-i Amire*'ye kayıtlıdır, herhangi bir anlaşmazlıkta buradaki kayıtlar esas alınarak sorunlara çözüm getirilir⁵⁹². Ticari ilişkilerde araçları mümkün olduğunca ortadan kaldırmak metaya daha az bir maliyetle sahip olmak için gerekliydi. *İzmirli tüccar Şahinoğlu Karabet*, malı üreticisinden doğrudan satın alabilmek ve kendi

⁵⁸⁹ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, 20.

⁵⁹⁰ *Hizmet*, 12 Nisan 1891.

⁵⁹¹ Olcay P. Yapucu, *a.g.e.*, s. 99

⁵⁹² BOA. A. MKT. NZD 2/29 (1850)

bağlantılarıyla İzmir'e ulaştırabilmek için ailesiyle birlikte Güzelhisar'a göç etmiş olmalıdır⁵⁹³.

Reşat Kasaba'ya göre; 1840'lara kadarki dönemde yerli girişimci piyasaya egemendir, 1840–70 arası yerli ve yabancıların piyasada birlikte var oldukları ve büyük bir rekabet içinde oldukları dönemdir. O. P. Yapucu ise, İzmir'in hinterlandında yerli aracılardan egemenliğin 1850'lerin ortalarına hatta 1860'lara kadar uzatılabileceğini belirtir. 1870–90 arasında ise yabancıların gittikçe faaliyet alanlarını ve baskılarını arttırdığı dönemdir. Sonrasında ise bu baskı arttı, 1880'lerde siyasi planlar da göz önüne çıktı. Tütün Rejisi örneğinde olduğu gibi özellikle sanayi bitkilerinin üretim-denetimi siyasi-ekonomik nedenlerle tamamen yabancıların eline geçti⁵⁹⁴.

Bütün bunlara bakıldığında yabancıların İzmir'in artalanında, belli alanlarda yerel güçlerle rekabette zaman zaman başarılı olamadıkları ve yerli rekabeti kırıp, yerlerine geçerek bu etkinliklerin her aşamasını örgütlemeyi başaramadıkları, yani aslında hinterlanda mutlak güç olamadıkları söylenebilir. Ancak yabancıların taleplerinin üretim artışını tetiklediği ve bu üretim artışının, aracı yerli girişimci ve tüccarların da içinde bulunduğu bir grup tarafından sağlandığını tekrarlamak gereklidir. Yani yabancılar arz ve talep zincirinin halkalarından biri oldular. XIX. yüzyılın başlarında yabancıların iç bölgelere gidebilme konusundaki sıkıntıları anlaşılabilir. Aslında bu koşullarda 1838 ticaret anlaşmasının yabancılara sağladığı yeni daha güvenli ortamdan çok iyi yararlanmadıkları düşünülebilir⁵⁹⁵. Böylelikle bütün Batı Anadolu genelinde gayri Müslim yerel araçlarla rekabet edemeyen yabancılar, onlarla işbirliği yaparak farkında olmadan daha da güçlenmelerine yardımcı oldu, özellikle ekonomik güçleri fazlasıyla arttı. Bu gelişme, büyük oranda kapitülasyonların ve çeşitli anlaşmaların, Osmanlı'nın Avrupalı güçler karşısında ekonomik gücünü zayıflatmakla kalmayıp, Ermeni, Rum, Yahudi ve Müslüman uyrukları arasındaki nazik dengeleri de alt üst edecek biçimde yenilenmesini sağladı.

⁵⁹³ BOA A. MKT 44/49 (1846) Belgede Şahinoğlu Karabet'in ticaret yapmak için göç ettiği belirtilir.

⁵⁹⁴ Olcay P. Yapucu, *a.g.e.*, s. 61- 62.

⁵⁹⁵ Olcay P. Yapucu, *a.g.e.*, s. 93-99

Batı Anadolu ticaretinde bu güçlerin yeniden tanımlanmasından en zararlı çıkanların Müslüman ve Yahudiler, en kârlı çıkanların da Rumlar olduğu söylenir⁵⁹⁶.

Yerli halk ve üreticinin aracı tüccara neden ihtiyaç duyduğuna bakılırsa; çevrenin olumsuz koşulları üreticiyi böyle bir ilişkiye zorlamış olmalıdır. XIX. yüzyıl ortalarına gelindiğinde İzmir çevresindeki fiziki koşullar modern bir ulaşım ağına izin veren bir görüntü sergilemez. Ürünü pazarlayacak, ayrıca tohumu ve üretim araçlarını da sağlayabilen birilerine ihtiyaç vardı. Bu koşulların sonucunda *aracı-yerli* tüccar üretici ile büyük sermaye arasındaki bağı kurabilirdi. İzmir ve art alanı, ekonomik hayatta köylünün topraktan elde ettiği mahsulleri veya doğanın sunduğu imkanları kullanarak ürettiği ürünleri satmak temeline ve ayrıca bunun İzmir’e ulaşmasında var olan tüm aşama ve süreçlere dayanmaktaydı. İzmir ile art alanı arasında süren ilk aşamadaki en geniş üretim ve tüketim ilişkisinde *toptan ticaret* ön plandaydı. İzmir’de üretilerek veya yurtdışından İzmir’e gelerek ardından İzmir’in art alanındaki önemli ticaret merkezlerine mahsul veya mamullerin ulaştırılmasında toptancı tüccarlar rol oynar. İzmir aracılığıyla Avrupa’dan ithal edilen mallar Büyük Menderes vadisi boyunca uzanan ana kervan yolu üzerinde çok elverişli konuma sahip olan Aydın-Nazilli ve Denizli’ye gönderilir ve oradan da civar köylere dağıtılırdı⁵⁹⁷.

Eğer tüccar üreticinin ayağına gitmemişse, örneğin, *kantarcılar* çarşıya pamuğunu veya yapağını getiren bir üreticinin ilk durağı olurdu. Üretici uzayıp giden kuyruğa girer ve ürününün miktarını öğrendikten sonra anlaştığı tüccara ürünü verirdi. Tüccar eğer bunu hammadde olarak satacaksa, İzmir’e doğru yola çıkacak olan kervana dahil etmek üzere depolarına aktarır, hammaddeyi işletmeyi düşünüyorsa veya satın alan bizzat işleyecek olan esnafa hammaddenin yolculuğu kısa sürer, işlenmek için yine bir ambarda sırasını beklerdi⁵⁹⁸.

Bölge ekonomi hayatının adeta lokomotifi işlevini gören çarşılarla, köylüler de tarım ürünlerini satmak için yük hayvanları kullanarak veya kiralayarak⁵⁹⁹

⁵⁹⁶ Daniel Goffman, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir, İstanbul*, İstanbul, 2003, s. 138.

⁵⁹⁷ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 53.

⁵⁹⁸ Olcay P. Yapucu, *a.g.e.*, s. 80- 81

⁵⁹⁹ Koçarlı’ya ait Temettuat defterleri üzerindeki incelemelerimizde “öküz”ün kiraya verildiği tespit edilmiştir. Bkz. BOA. ML. VRD. TMT., 16210 ve 2559.

gelirlerdi. Köylüler ambara benzeyen büyük mağazaların önünde dururlar, yüklerini daha çok sahipleri Yahudi veya Rum olan bu dükkanlara boşaltırlardı. Bu mağaza sahipleri aldıkları ürünleri İzmir'e gönderirlerdi. Bu tür dükkân sahiplerinden biri de Aydın çarşısında mağazası bulunan *Yahudi Sabuncu Levi* idi. *Aydın'da mağaza sahibi meşhur Sabuncu Levi'nin yol başında örümcek ağına benzer dükkânının içi çevre köylülerinin ürettikleri tarım ürünleri olan buğday, arpa, pamuk, ceviz, yağla doluydu. Bu mağaza sahibi tüccar, malları değil adeta köylüleri satın almıştı. Köylü bu tüccarla senet imzalamıştı. Tüm ürünlerini buna verecekti. Köylülerin okuma ve yazmaları olmadığı için mühür ve parmak basarlardı. Sabuncu Levi köylüye yüksek faizli borç verir, borcunu ödemeyen köylünün malına el koyardı. Köylü bir bakıma önceden malını satmış gibiydi. Aydın çevresinde köyleri şehre bağlayan ne kadar yol varsa hepsinin çarşı başına rastlayan noktalarında böyle ambar- mağaza- dükkânlar bulunuyordu*⁶⁰⁰. İzmir'den getirilen mal ise havzanın ticari merkezlerine, önce hana getirilirdi. Buraya getirilen mal o merkezin perakendeci tüccarına satılırdı. Nitekim Arundell'in "*Halk Kervansarayı*" olarak nitelendirdiği; mobilyasız, aynı odanın içinde, pek çok yolcunun misafir edildiği tek gözlü barınaklar olan hanlar⁶⁰¹ bölgede sadece kervan ulaşımının duraklama veya bağlantı kurma yerleri değil bu haliyle de bir ticari değiş tokuş yeri idi. Köylü önceden kendisinden sipariş edilen tarım ürününü hana götürür ve bu işin ticaretiyle uğraşanlara satardı. Bu durumun XX. yüzyılın başlarına kadar sürdüğü bölgede yaptığımız sözlü tarih araştırmalarıyla da desteklenmektedir.

Her ne kadar İzmir'den art alanına dağıtılan mal veya ürünlerin ayrıntılı bir dökümüne sahip değilsek de, döneme ilişkin *Salname-i Vilayet-i Aydın* kayıtları, İzmir'in art alanına daha çok şeker, kahve⁶⁰², pirinç⁶⁰³, Büyük Menderes havzasının tarımsal üretim açısından zengin [büyük] topraklarında kullanılmak üzere Avrupa ve Amerika'dan *yeni icat edilmiş ziraat aletleri* ithali tespit edilmektedir⁶⁰⁴. Toptancı veya perakende ticaretle uğraşanların (esnafın) toplandığı ticari merkezler olan çarşılar bölge içinde ticari düzenin en önemli parçasıydı. Köylülerin mallarını yığıldığı

⁶⁰⁰ Zeki Mesud Alsan, *Memleket Çocuğu Mustafa'nın Romani*, Vadi yay., Ankara, 2002, s. 34

⁶⁰¹ F. V. J. Arundell, *a.g.e.*, s. 194-195.

⁶⁰² *H. 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 311 ve 317.

⁶⁰³ *H. 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 302.

⁶⁰⁴ *H. 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 286.

han veya mağazalarla birlikte çarşılar tam bir uyum içinde geliştirdi. Köylünün mahsulü şehre getirilip, burada komisyoncu tüccarların mağazalarına istiflendikten sonra İzmir'e –ve buradan ihraç edilmek üzere yabancı ülkelerin tarımsal şirket aracılara veya tüccarlarına –kendi hesaplarına satarlardı. Üretilen tarımsal ürünlerden en çok kazanç sağlayanlar zahire tüccarı Miltiyadi veya Bohor gibi komisyoncu tüccarlardı⁶⁰⁵. İhracatçı bir tüccar, komisyoncudan mal almak istediği taktirde mağazadaki malların kalitesi işine gelsin gelmesin mağazadaki tüm malı almak zorundaydı; komisyoncunun mağazasındaki bütün mevcudu almaya mecburdu⁶⁰⁶.

Art alanı tarım ürünlerinin İzmir'e gönderilmesinden sonra devam eden ticaret farklı bir görünüm kazanırdı. Tarım ürünlerinin satışı, genellikle bir numuneye göre yapılırdı. Bu her yerde ve her ürün için geçerli bir yöntemdi. Bu yöntemde göre bir ihracatçı olan alıcı, numuneyi iyice görüp, inceledikten sonra, satmak istediği tipe uygun olan ürünü almak ihtiyacındaydı. Mağazalara gelen Türk köylülerinin mallarını mağaza sahibi önce muayene eder, hemen oyuna başlar *tüccarın omuzlarına çöken masrafın ağırlığından* bahsederlerdi. Pazarlık başlar, değerini iyice altında fiyat veren mağaza sahibi aldığı tepkiye göre fiyatı azar azar yükseltirdi⁶⁰⁷.

Ancak incir satışlarında bu yöntem hiç işlemez; ihracatçı alıcı önce çuvalın ağzından on, on beş santim aşağısındaki incirleri görerek [vizita yöntemiyle] alımda bulunurdu. İncirlerin tümünü görmek şansına ve hakkına sahip değildi. Vizita usulüne göre İzmir yemiş çarşısında incirler numune üzerine değil, çuvalda muayene edilerek satılırdı. Bir komisyoncu mağazasından mal satın alacak ise alıcı ve simsar ile beraber mağazaya gider, çuvalı muayene ederdi. Buna malı “vizita” etmek denirdi. Vizitada simsar veya yardımcısı muayene edeceği çuvalın ağzını açtıktan sonra ellerini 15–20 cm. derinliğe sokar ve kucağına çekmek suretiyle çuvalı “keser”di. Alıcı ve satıcı pazarlığını bu kesim üzerine yapardı⁶⁰⁸.

⁶⁰⁵ Zeki Mesud Alsan, *a.g.e.*, s. 34s. 133.

⁶⁰⁶ Sabri Yetkin, “Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Ortaklığının Doğuşu Ve Kooperatifçiliğe Geçiş”, *Tariş Tarihi*, *a.g.e.*, s. 32.

⁶⁰⁷ Dido Sotiriyu, *a.g.e.*, s. 34.

⁶⁰⁸ Sabri Yetkin, “Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Ortaklığının Doğuşu Ve Kooperatifçiliğe Geçiş”, *Tariş Tarihi*, *a.g.e.*, s. 32.

İzmir ve art alanında farklı ticari roller üstlenen ve nakliye hizmetinden çok daha önemli sorumlulukları bulunan deveciler de bölgenin ticari ağı içinde etkili olan bir başka guruptu. Tarımsal ünitelerle ticari merkezler veya demiryolları arasındaki ticari denklemde önemli bir hizmeti yerine getirirlerdi⁶⁰⁹. Örneğin toplanan meyanköklerinin demiryoluna aktarılması veya incir mahsulünün İzmir'in önemli ticaret merkezlerinden biri olan "Yemiş Çarşısı"na ulaştırılmasında üretici, deveci, tüccar denklemi içinde önemli bir yerde bulunuyorlardı. Büyük üreticilerin az bir bölümü İzmir çarşısı ile aracısız ilişkide bulunurken, küçük üreticiler az olan ürünlerini çarşıya kendi imkânlarıyla taşımak ya da araçların sundukları imkânlardan yararlanmak zorunluluğundaydı ve bunun için taşıma aracı deveye ihtiyaç duyuyorlardı. Deveci, İzmir komisyoncuları ile söz konusu küçük üreticiler arasında aracı rolünü üstlendi. Deveciler İzmir'de ki ihracatçı komisyoncudan aldıkları toplu avansı ürün zamanından önce küçük üreticilere dağıtır, bunların başta incir olmak üzere tarım ürünlerini işbirliği içinde bulundukları komisyoncuların mağazalarına getirip sattırmaya aracılık ederdi. Deveci avans verdiği üreticilerin bahçesini kontrol altında tutar ürünün başka alıcılara satılmamasına dikkat eder, tarım ürünlerinin İzmir'e nakledilmesini sağlardı. Köylü malının kaç çuval ve kaç kuruştan satıldığını soramayacak kadar devecilikte tabir olunan "*emanetçilik*" koşulu gelişmişti. Köylü deveci ağası İzmir'de komisyoncudan Mart ayından önce aldığı avans için %12 faiz verir, Marttan önce faizsiz para alırdı. Para sıkıntısı çeken üreticiye toptan değil haftalık harçlık şeklinde para vererek, üretici köylüyü kendisine bağımlı kılardı. Aslında sadece incir de değil ayrıca diğer tüm tarımsal ürün üzerine iç ve dış ticaret yapan tüccar sınıfı ihracatçı ve çarşı komisyoncularının verdiği avans ve kredi ile çalışıyorlardı⁶¹⁰. Deve kervanları ve hiç kuşkusuz demiryolu ile İzmir'in art alanındaki mahsul, İzmir'e gelir ve komisyoncu araçlara gönderilirdi. Genelde Türk olan deveciler üreticiler ile tarım ürünleri ticaretiyle uğraşanlar –üreticiye borç para veren komisyoncular- arasında aracılık yapmakla yetinirdi. İzmir'in art alanından gelen tarım ürünleri aracı tüccarların depolarında yada mağazalarının önünde birikirdi. Fiyat belirlenir, mal tartılır ve satılırdı. Fiyat,

⁶⁰⁹ Zeki Mesud Alsan, *a.g.e.*, s. 98.

⁶¹⁰ Sabri Yetkin, "*Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Ortaklığının Doğuşu Ve Kooperatifçiliğe Geçiş*", *Tariş Tarihi*, *a.g.e.*, s. 29-32.

tartı ve öteki işlemler, üreticinin aracıya karşı olan güvenine, onların insaflarına bırakılmıştı⁶¹¹.

Demiryollarının inşasından sonra deveciliğin kalktığını iddia eden bazı görüşler⁶¹² “deveci esnafının” sadece nakliyat görevini yerine getirdiğini düşünerek yanlış bir kanıya varırlar. Üretim ve tüketim ilişkilerinde üretici- deveci- aracı tüccar şeklinde kurulabilecek basit bir denklemin içinde yer alan deveciler, demiryolunun inşasından sonra da ticarete üstlendikleri “emanetçilik- aracılık” görevleri dolayısıyla önemlerini korumaya devam ettiler. Demiryollarının devecilerle girdikleri rekabette zaman zaman pes etmelerinin en önemli nedeni deveci esnafının ticari örüntüde sahip oldukları konumdur. Genelde Türk olduklarını belirttiğimiz deveciler içinde istisnaların olması, deveciliğin aynı zamanda ticarete aracı olmalarından kaynaklanır. “İzmir ve Aydın’ın muteber tüccarlarından” Ernest Flemencic Avusturya devleti tebasındadır. Demiryolu- deveci rekabetinde demiryolu kumpanyası, üretim ve dağıtım düzeninde yerini daha da güçlendirmek için Flemencic ile Aydın ve Nazilli’de kendi develeri ile tüccarın malını istasyona nakletmek için 10 senelik bir mukavele yapmıştır. Demiryolu- deveci ortaklığı uzun sürmemiş, adı geçen tüccar 1.460 lira alacaklı çıkmış ve kumpanya ile mahkemelik olmuşlar, İzmir Ticaret Mahkemesi’nde davaları görülmüştü⁶¹³. Aslında Demiryolu şirketinin bölgenin iç kesimlerine acenteler tayin ederek, bölge tüccarlarıyla doğrudan veya komisyoncular vasıtasıyla pazarlığa girişmesi ve bunun sonucunda şirketin eşya ve emtianın demiryoluna kadar develerle ondan sonra da demiryolu ile İzmir’e nakledilmesi hususlarını taahhüt etmesi, demiryolu şirketinin kervanlarla olan rekabetini ortadan kaldırmak amacına yönelik olmalıdır. Deveciler de bu rekabette kendi nakliye fiyatlarını indirme yoluna gitmişler; bir deve yükü Aydın’dan İzmir’e 300 kuruşa taşınırken rekabetten sonra 100 kuruşa kadar inmiştir⁶¹⁴.

Gerek büyük gerekse küçük ölçekli tarım yapan üreticiler üretim etkinliğini gerçekleştirebilmek için ya faiz ile bankalardan kredi alırlar, ya da İzmir’de bulunan

⁶¹¹ Kemal Arı, “Türk Kurtuluş Savaşı’nın Bitiminde İzmir’in Genel Ekonomik Durumu”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi –Kuruluşunun 70.Yılı Dolayısıyla İzmir Sempozyumu-*, 1/3, İzmir, 1993., s. 35.

⁶¹² Filiz Çolak, *a.g.t.*, s. 43

⁶¹³ B.O.A., Y. PRK. AJZ. 28/26 (1894)

⁶¹⁴ Nedim Atilla, *a.g.e.*, s. 84

bazı tüccarlara mahsul henüz tarladayken satarlardı⁶¹⁵. Aracı-yerli tüccarın, ürünü pazara sunmak için satın alırken kullandığı çeşitli yöntemlerden biri *selemdi*. Bu yöntem, imalat sektöründeki *putting-out*'da olduğu gibi henüz ortada herhangi bir ürün yokken ya da ürün tarladayken tüccarın verdiği fiyat üzerinden satıştır. Bu yöntemde üretici ve tüccar arasında genellikle yazıya dökülmeyen bir anlaşma vardır. Üretici açısından büyük riskler taşıyan bu tarzın XIX. yüzyıl ortalarında Batı Anadolu'da geçerliğini koruduğu görülür. Üretici, özellikle de yoksul ve az miktarda toprak işleyebilen bir üreticiyse tohum, tarım makineleri ve pazarlama için bir aracı-komisyoncuya ihtiyaç duyacaktır. Tohumu ve makineleri veren aracı, karşılığında hasat zamanı ürünü belli bir fiyat üzerinden satın almayı ister. Bütün koşullar uygun olsa da kuraklık, çekirge istilası, sel vb. faktörler ya da hasat zamanı ortaya çıkabilecek spekülasyonlar üreticiyi zarara uğratabilir. Özellikle ürün henüz tarladayken, yeşilken ve olgunlaşmamışken aracı tüccarlar tarafından önceden satın alınarak köylünün bir senetle borçlandırılması çiftçilere büyük zararlar verir⁶¹⁶. Ürünü satın alanlar arasında *mültezimler*, *tüccar* ve *bezirganlar* vardır. Aracı tüccarlar sermayesi, "*bir kaç bin kise*" den ibaret olan yerli ve yabancı olabilir⁶¹⁷. Ancak yabancı tüccarlar üretici ile bire-bir ilişkiye girmeksizin işlerini yerli gayri Müslim aracılarla yürütüyor olmalıdır⁶¹⁸. Ancak çok fazla parası olmayan bu tüccar, gelecek için umut taşımaktadır, dahil olacağı üretim-pazarlama ağı çok daha büyük boyutlardaki sistemlerin bir parçası olduğunda, zincirin önemli bir halkası olarak büyük paralar kazanabileceğini hesaplar. Özellikle yoksul üretici büyük rant peşindeki tüccar için iyi bir seçimdir. Aynı belgede belirtildiğine göre tüccarla üretici arasında *selem akdi* çok nadir yapılır, tüccar, herhangi bir yazılı belge olmadan anlaştığı üreticiyi "*bir senetle kendisine "kul" ederek, eğer mahsul zamanı borçlarını ödeyemezlerse faiz işleterek ve bu işlere bir takım hileler karıştırarak zarara uğratmakta*"dır⁶¹⁹. Yani burada sermaye karşılığı üreticiye para veren *tefeci tüccar* söz konusudur veya aynı tüccar sermayeyi, hasat zamanı belli bir fiyattan alınacak ürün karşılığında verir. Aynı belgede palamut örneği verilir. Kantarı 15 guruştan belli

⁶¹⁵ *İzmir'de Pamuk Ziraati*, İzmir Ticaret Müdüriyeti, İzmir, 1341, s. 5

⁶¹⁶ *Accounts and Papers*, Vol. 67, 1873, Smyrna, s. 739- 740.

⁶¹⁷ BOA A.MKT.UM 105/100 (1852)

⁶¹⁸ Olcay P. Yapucu, *a.g.e*, s. 53- 54

⁶¹⁹ BOA A.MKT.UM 105/100 (1852)

bir miktar palamut getirmeyi bir senetle taahhüt eden üretici, mahsul zamanı bu miktarı getiremez ise ya piyasadan yüksek fiyatla eksik olan miktarda palamut alarak tüccara verir ya da eksik parasını da ödeyemediği için borçlu kalır ve tahmin edileceği gibi bu borçlara faiz işletilir, borç büyür ve sonunda üreticinin sahip olduğu para ve emlak rehin altına alınır ve son aşamada da el değiştirerek tüccarın olur⁶²⁰. Her şeyin iyi gittiği bir üretim ve hasat mevsiminden sonra da üreticinin bu işten karlı çıkması her zaman mümkün değildir. Piyasadaki mahsul azlığı veya başka spekülasyonlar, fiyatları yükseltebilir ancak üretici yaptığı anlaşmaya sadık kalarak ürünü tüccara daha önceden belirlenen fiyattan vermek zorundadır. Sonunda üretici iflas edebilir, mültezim, tüccar veya bezirgan ise güç ve servetini artırır.

Üretimde küçük üretici modelini benimseyen ve üreticiyi koruyan devlet için, bu yöntem, pek hoş algılanmaz. Üreticinin göreceği zarar karşısında birilerinin çıkar elde etmesi devletin istemeyeceği bir durumdur. Bu yöntem yüzyıllardır uygulanmasına rağmen devlet sistem içindeki rahatsızlıkların her zaman farkında oldu ve ortaya çıkan kötü sonuçlar için tedbirler almaya çalıştı. Halkı bilinçlendirme çalışmaları yapıldı. Çiftçi ve köylüyü bilinçlendirme çalışmaları içinde değerlendirilebilecek yayınlardan birinde selem ilgili bir yazı konunun ciddiyeti hakkında fikir verebilir

“Çiftçiliği birbirine sarılmış iki yılan gibi daima servet-i milliyenin hayatına kasdeden selem ve murabahadan tahlis ile beraber tariki terakkiye sevkdebilmek için rençperler için her türlü ihtiyaca kâfi bir membaı muavenet peyda etmek akdemi feraizdir. Rençper Martta bir selemciden ikiyüz kuruş alıyor. Mahsulünü idrak ettiği zaman mesela her biri kırkar kuruş itibarile beş kile keten tohumu vermek için senet ita ediyor. Dört ay sonra eğer mahsul meydana gelirse mukavele ettiği tohumu tane veriyor. Mahsul zamanında ise ketenin kilesi hiçbir sene yetmiş beş kuruştan aşağı düştüğü yoktur. Demekki rençper bu suretle dört ay için iki yüz kuruşa yüz yetmiş beş kuruş faiz ita ediyor. Eğer tahsilât veya sair ihtiyacat cihetile borcu olan keteni ita edemeyecek olursa bedelinde üç yüz kuruş borçlu oluyor. Ona da gelecek sene mahsul zamanına kadar laakal yüzde otuzdan faiz ve birkaç sene daha borcunu vermediği halde kezalik yüzde otuzdan faizi mürekkep yürüdüğünden ve arasına

⁶²⁰ BOA A.MKT.UM 105/100 (1852)

murabaha selem tarzına tahavvül eylediğinden vade teceddüd ettikçe borç satranç hesabına yakın bir surette tezayüt ederek arası altı yedi sene geçer geçmez iki yüz kuruşluk borç beş altı bin kuruşa baliğ oluyor. Rençperin hanümanı harap olup gidiyor. Resmîyete çıkmış münazaalarda bu derecede ve belki bundan daha şeni mertebede selemler murabahalar görüldüğü vardır”⁶²¹.

Ama yöneticiler selem yönteminin uygulanmasına karşı çıkamadılar. Hiç değilse üreticiyi korumak ve "sistemin önünü kesmek" adına, taraflar arasında en başta yapılan senetlerin *Ticaret Meclisi* tarafından onaylanması, yabancılarla yapılan anlaşmalarda da *Pasaport Odası* memurlarının senetleri kayıt ve tescil etmesi, bunun bulunmadığı yerlerde de Hükümet Meclisinin onayının alınmasının zorunlu olacağının yerli ve yabancı herkese duyurulmasının⁶²² karara bağlanması devletin üretim ve tüketim düzenini kontrol altında tuttuğunu ortaya koyar. Aslında bu zümre "tüccar- bankacı" faaliyetindeydi. Kredi verirken aldıkları yüksek faiz, ürünü düşük fiyatla önceden kapatmaları, köylülere uzun süreli borç yüklemeleri genellikle bu yeni güç ilişkilerinin yerel nüfus üzerindeki olumsuz etkilerinin birer örneğiydi. Bununla birlikte, bu ilişkinin bir diğer yanı vardı. Tüccarlarla köylüler arasında doğrudan ilişki kurulması, doğru koşullarda köylülerin talebin yüksek olduğu ürünleri ekerek kar sağlayabilecekleri anlamına geliyordu. Üretimi doğrudan örgütlenme yolu olmayan tüccarlar belirli ürünlerin düzenli temini güvenceye almak için yüksek fiyatları kırsal kesime de yansıtmak zorundaydılar. Dönemin kayıtlarında yerel pazarlardaki ürünlerin gitgide artan çeşitliliği ayrıntılarıyla görülebilir⁶²³.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra ve özellikle yüzyılın son çeyreğinde iyice belirginleşen ölçüde İzmir ve art alanında tarımsal ticarete birbirinden pek de kesin çizgilerle ayrılmayan üç tür üretim ve dağıtım ilişkisi ortaya çıktı. Bunlardan ilki, ihracatını yaptıkları ürünleri yetiştiren veya yetirilmesini teşvik eden tüccar kapitalist çiftçilerin oluşturdukları yapıydı. Hemen hepsinin İzmir’de büyük ticaret evleri ve Londra Liverpool, Paris, Marsilya ve Hamburg gibi büyük kentlerde şubeleri vardı. Çiftliklerinde ücretli işçi kullanarak veya ortakçıları aracılığıyla bu kentlere ihraç ediyorlardı.

⁶²¹ TZTB, *a.g.e.*, s. 233

⁶²² BOA. A.MKT.UM 105/100 (1852)

⁶²³ Reşat Kasaba, *Batı Anadolu’da Göçer İşçiler*, *a.g.m.*, s. 29.

İkincisi Türk toprak sahiplerinin sürdürdüğü fakat gittikçe zayıflamakta ve çözülmekte olan feodal üretim biçimiydi. Bölgenin kapitalizme hızla açılması karşısında bu ilişkiler zorlanıyor ve feodal toprak sahipleri eski ayrıcalıklarından fedakarlık ederek topraklarını daha ileri üretim biçimlerinin temsilcisi olan çiftçilere satmak zorunda kalıyorlardı. Üçüncü olarak, kapitalist üretim ilişkileri ile feodal üretim ilişkilerinin değişik biçimlerde de olsa yan yana yaşamasıydı. Geçiş dönemini tam anlamıyla temsil eden bu çiftçilerin toprakları üzerinde emek-rant uygulamaları pek görülmemekle beraber ortakçılık ve yarıcılık oldukça yaygındı. Bunların bağımsız küçük üreticilere veya büyük ölçekte kapitalist üretim yapan çiftçilere toprak kiraladıkları da oluyordu. Belirli bir sermaye birikimini gerçekleştirmiş olan bu üreticiler iki üretim biçimi arasındaki geçişi temsil ettikleri gibi, koşullara bağlı olarak, ya giderek kapitalistleşerek üçüncü gruptaki kapitalist çiftçilerin arasına katılıyorlar, ya da yarı feodal yapıyı pekiştiriyorlardı⁶²⁴.

Öte yandan, kapitalist çiftçilerin en ileri ve başarılı olanları Londra, Liverpool ve Manchester tüccar ve sanayicileriyle birlikte tarım şirketlerini oluşturdu. Örneğin, J. B. Giraud, bir zamanlar pay senetlerinin çoğunluğuna sahip olduğu Smyrna Vineyards and Brandy Distillery Company'nin İzmir'deki şubesinin genel müdürü oldu. Bir zamanlar Giraud ve Whittall aileleri tarafından kontrol edilen Smyrna Fig Packers Ltd. İngiltere'deki ortakların kontrolüne geçtiği zaman bu iki ailenin bazı bireyleri şirketin İzmir yöneticiliğine getirildi. Daha sonra bu şirket İzmir'in kuru incir ihracatını tekeline aldı. Üç Rum tüccar çiftçinin kontrolünde bulunan Levant Trading Agency Ltd. 20.000 dönüm genişliğinde çeşitli bağlar satın alarak, kuru üzüm ihracatında uzmanlaştı⁶²⁵.

İzmir'de Avrupa sanayisi hesabına ham madde toplayan ve büyük bir ticaret evi olan W. Whittall İngiliz firması, tahıl ve her türlü gıda maddeleri işleriyle uğraştı. Bunun gibi İstanbul ve İzmir'de ham madde alımını monopolize eden ve böylece çiftçiden beklendiği nitelikte mal alan kurumlar çoğaldı. Söz konusu bu gelişmeler bu kurumlarla köylü arasında bir takım komisyoncuların türemesine, yeni ekonomik ilişkiler sonucunda köylerde zengin tarımcı tiplerinin oluşmasına nende oldu⁶²⁶. XIX.

⁶²⁴ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 94- 95

⁶²⁵ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 94- 95

⁶²⁶ Hüseyin Avni Şanda, *Reaya ve Köylü*, İstanbul, 1941, 143

yüzyılın ortalarında İngiliz Routh şirketi, İzmir ve art alanında [özellikle Menemen ve çevresinde] tahıl alım satımıyla uğraşan önemli bir kapitalist şirketti⁶²⁷. İzmir'deki tarımsal kapitalist şirketler adına, Mösyö Pavlidi Salihli ve Manisa; Mösyö Vital, Salihli, Akhisar, Bayındır ve Alaşehir; Kosti Palamidi, Bayındır; Mösyö Peterson, Bayındır, Tire, Bergama, Manisa, Salihli, Kırkağaç; Yorgiyadi, Bergama ve Tire gibi yerleşim yerlerindeki tarımsal ünitelerden ürünü İzmir ve çevre piyasalara ulaştıran araçlar arasında yer almaktaydı⁶²⁸. Aracı tüccarlardan *Vikyadore Bortum* da Büyük Menderes havzasında zeytinyağı toplayarak Avrupa'ya ihracını sağlıyordu. Aslen Sardunyalı olan V. Bortum gibi⁶²⁹, Jozef Penso da aynı bölge de zeytinyağı ticaretiyle uğraşıyor, aracılık ilişkisini Avusturya menşeli bir şirket için sürdürüyordu⁶³⁰. Benzer bir örnek de Sığla ve Aydın Sancağı zeytinyağını satın alan Baltacı Bazergan⁶³¹ için verilebilir.

İzmir'de un ticaretiyle Yergios B. Verturatos, kuru üzüm ve incir ticaretiyle A. Athanasios Ve Oğulları, zeytin, şarap ve sabun alım satımıyla G.Ven. Çaklas gibi bazı Rum aracı- tüccarlar bulunmakta, İzmir'de Konak ve civarında ticarethanelerinde tarım ürünlerinin alım satımıyla uğraşmaktaydı⁶³².

Bununla birlikte İzmir ve yakın art alanında faaliyet gösteren aracı- tüccarların aracılık yaptıkları şirketler arasında XX. yüzyılın başlarında İzmir ve art alanında incir ve üzüm ticaretiyle uğraştığını tespit ettiğimiz İngiliz Zisecerkafik Bakeri limited şirketi⁶³³ yer alıyordu. Smyrna Vineyards and Brandy Distillery Co. Ltd, Smyrna Dried Fruit importers Association Ltd., Asia Minor Tabacco Co. Ltd. Otoman Cotton Co. Ltd. Otoman oil Co Ltd., Levent Trading Agency Ltd. ise diğer şirketlerdi⁶³⁴. Sözü edilen kapitalist şirketlerin yanı sıra aynı zamanda Oil and By Products Industries of Turkey Ltd., Eastern and Overseas Products Ltd., The Symrna Fig Packers Ltd. şirketleri de faaliyet gösteriyordu⁶³⁵. Bu şirketler, malın alım

⁶²⁷ Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 214

⁶²⁸ *Ahenk* 2 Teşrinievvel 1907; Gazete haberinde bölgede Hafız Ali Efendi'nin de, Alaşehir ve İzmir çevresi'nde aracı tüccar olarak faaliyet gösterdiği tespit edilmektedir.

⁶²⁹ BOA A. AMD 21/71 (1266) 1850

⁶³⁰ BOA A. DVN. DVE 2/43 (1259) 1841.

⁶³¹ BOA Cevdet Maliye, 22890 (1265)1848

⁶³² Engin Berber, *İzmir 1920*, Akademik kitabevi, İzmir, 1998, s. 45

⁶³³ B.O.A., HR. HMŞ., İŞO, 204/ 35 (1914)

⁶³⁴ Orhan Kurmuş *a.g.e.*, s. 94-95 ve 96

⁶³⁵ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 96- 97, s. 104.; Türkiye'nin dış ticareti verilerine göre 1901-1905 seneleri arasında Türkiye'ye yapılan ihracat hacmi konusunda Rusya, Büyük Britanya, Avusturya-Macaristan,

satımıyla uğraştıkları gibi, bu malın üretiminden satışına kadar her aşamayı kontrol ediyorlardı. Kendi toprakları üzerinde yetiştirdikleri üzüm, incir, zeytin, pamuk, tütün, palamut ve haşhaşı kendi atölye veya Hamburg'ta ki şubeleri aracılığıyla satıyorlardı. Pamukların çırçırılması, kuru üzüm ve incirlerin kimyasal maddelerle işlenmesi hep bu şirketlerin kendi atölyelerinde yapılıyordu⁶³⁶. Tütün tüccarı, banker ve Osmanlı Bankası'nın İzmir'deki büyük finansörlerinden biri olan Yanni Kalanço da 1872'de *Büyük Tütün İhracatçıları Şirketi'nin* bir şubesi olarak Ayasuluğ'da kendi şirketini kurarak tarımsal ürünlerin ihracat ve ithalat işleriyle uğraştı⁶³⁷. İtalyan uyruklu Martin adlı tüccarın şirketi⁶³⁸, 1850'li yıllardan itibaren Aydın ve çevresinde İngiliz Mc Andrews And Forbes Company, Alman tüccar Simon, Rus tebaasından Atanas⁶³⁹ meyan kökü üretimi ve ihracatıyla uğraşıyorlardı. Yabancılar İzmir hatta İstanbul'da yerleşerek iç bölgelerdeki alış-verişi zaman zaman Pamukçuoğlu Makaryos⁶⁴⁰ gibi yerli komisyoncu-üreticilere bıraktıkları da oldu. Amerika piyasasının taleplerini Mr. Davee, Mr. Boetow ve Mr. Sidi adlı büyük aracı tüccarlar karşılıyordu⁶⁴¹.

Ticari ağın örüntüsündeki bu değişim XIX. yüzyılın ortalarından itibaren İzmir ve art alanında dış pazar için “*cashcrop*”ların üretilmeye başlaması, bir yandan büyük çiftliklerin ücretli emek kullanarak doğrudan üretime geçmesi, öte yandan İzmir'de ki ticaret sermayesinin büyük miktarda toprak alarak kapitalist işletmeler kurması eğilimini yansıtıyordu⁶⁴². Bu nedenle, köylüler yetiştirecekleri ürünü

Almanya ve İtalya'dan sonra beşinci sırada yer alıyordu. İzmir'de Rus uyruklu işadamlarının 18 şirketi vardı. Ama bunlardan sadece birkaç tanesi Rusya ile ithalat ve ihracat işlemlerini yapardı: Mantaşev Ticaret Evi (gazyağı ithalatı), Grigoriy Kaloti Ticaret Evi (ispirit, un ve yağ ithalatı), S. Diamandupolo (bakka mallarının ithalatı), S. Petinato (ispirit ithalatı), Dikran Çilingirian (tütün ihracatı), Rahil Tokatlı (cam samaver ve porselen eşyalar ithalatı), Kosma Galakatos (demir eşyalar ithalatı), Sergei Mihail Ivanov- Farida R. Gabaydullina, “*Uluslar arası İktisadi İlişkilerde İzmir, 1522- 2007 Osmanlılardan Günümüze Her Yönüyle Bodrum*”, Bodrum, 2008, s. 550- 551

⁶³⁶ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 96

⁶³⁷ Olcay P. Yapucu, *a.g.e.*, s. 263

⁶³⁸ BOA. A. MKT. MHM 256/30 (1863)

⁶³⁹ BOA. A. MKT. MHM 256/30 (1279) 1863.

⁶⁴⁰ BOA. İ. MVL 556 /24959 (1866)

⁶⁴¹ *Despatches From United States Consuls in Smyrna*, Microcopy No. T- 238, Vol. 10, İzmir, 1880- 1882.

⁶⁴² İlhan Tekeli, *a.g.m.*, s. 81. Ülkeye giren yabancı sermaye, devlet borçları ve dış ticareti geliştirmeye yönelik alt yapı yatırımlarında yoğunlaşınca tarım ve sanayi gibi doğrudan üretim alanlarına yatırılan miktarlar sınırlı kaldı. Bu nedenle yabancı sermayenin Osmanlı toplumunda mevcut olan üretim tarzları üzerindeki etkisi doğrudan değil, özellikle dünya pazarlarına yönelik üretimin yaygınlaşmasını sağlamak yoluyla oldu. Bu süreçte kentsel dış ticaret kesimi ile kırsal tarım

kendileri saptayamamaya, toprak sahibi kapitalist tüccarın dilediği ve genellikle Avrupa'ya ihraç edilmesi mümkün olan ürünleri yetiştirmeye zorlanmaya başlandı⁶⁴³. İktisadi büyümeyi sağlayan sektör geleneksel ekonomide olduğu gibi hala tarımdı ancak tarım sektöründe itici güç dünya pazarlarına yönelik üretim yapılmasıydı⁶⁴⁴.

Batının ekonomik etkisinin İzmir'in artalanındaki kent hayatındaki yansımalarından biri de *un, susam ve zeytin* yağı alıp satan *simsarlar*, daha büyük çapta ticaret, ithâlât ve ihracat da yapan *tüccar* grupları, irili-ufaklı *pamuk, zeytinyağı* ve hemen hepsi *Mc Andrews and Forbes* şirketine ait *meyan kökü işletmeleri, sigorta şirketleri ve komisyonculardır*. Bunlar, Aydın'dan başka iki büyük kaza olan Nazilli ve Söke'de dikkat çekecek kadar arttı ve yenilenen kent kültürünün parçası haline geldi⁶⁴⁵.

Bölgenin kapitalist dünya pazarıyla bütünleşmesi sürecinde tarımda ihracata yönelik önemli ürün değişiklikleri ortaya çıktı. Avrupa'da kentsel nüfusun artan satın alma gücü ve temel gıda maddelerinin buharlı gemilerle güvenle uzak ülkelerden getirebilmesinin kolaylaşması İzmir'den olan talebi daha çok lüks gıda maddelerine doğru kaydırды ve bunu da daha sonra sınai tarım bitkileri izledi. İzmir limanının XIX. yüzyılın hemen başlarında ihracat listelerinin en önemli maddesi olan buğday ve bakliyat, 1860-1870'lerde yerini lüks yiyecek maddeleri olan incir ve üzüme kattı. İncir ve üzüm İzmir'in ihracatı içinde hakim hale geldi, ikinci sırada da kendi kendine yetişen kök ve nebatlar yer aldı⁶⁴⁶. Batı Anadolu'da yetiştirilecek ürünlerin kapitalist toprak sahiplerince belirlenmesi, Osmanlı devletinin hazinesine olan vergi girdisini de artırdı. Osmanlı Devleti'nin mahsullerden aldığı onda bir vergi çeşidi olan aşar; 1884'de, tımar usulünün kaldırılmasından sonra mültezimlere ihale edilmeye başlanmıştı. Aydın vilayetinde XIX. yüzyılın sonlarına doğru, palamut aşarı için 33.000 liraya talip çıktığı halde, bu ürünün öşrünün geçen seneye nispetle

kesimi kapitalist dünya ekonomisi merkezleri ile ayrı ayrı bütünleşti ve ekonominin kendi içindeki bağlantıları yüzyıl boyunca zayıfladı. Geniş bilgi için bkz. Murat Baskıcı, *1800- 1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Turhan yay., İstanbul, 2005, s. 220.

⁶⁴³ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 82.

⁶⁴⁴ Murat Baskıcı, *a.g.e.*, s. 223.

⁶⁴⁵ Olcay P. Yapucu, *a.g.e.*, 243

⁶⁴⁶ Mübeccel B. Kıray, *Örgütlemeyen Kent: İzmir*, İstanbul, 1998 s. 28; ve ayrıca bkz. Mümtaz Peker, "İzmir'e Göçler Ve Mekan Olgusu", *II. Uluslararası İzmir Sempozyumu-Tebliğler*, (Haz: Prof. Dr. Nemci Ülker), İzmir, 1998, s. 94.

fazla olarak 100 bin kantara ulaşacağı ve Avrupalılarca isteğin fazla bulunduğu bilinmesinden dolayı hazinenin hukukunun korunması düşüncesine dayanılarak Söke ve Nazilli kazalarının geçici olarak aşar ihalesi durduruldu ve bu gelir doğrudan ve eksiksiz hazineye çekildi⁶⁴⁷. Avrupalıların ürün talepleri karşısında Osmanlı devleti daha hassas bir tavır sergilemeye başladı. İzmir ve art alanında yetişen *incir, üzüm gibi mahsüllerin ihracatında bir mahzur bulunmadığı* resmi yazılarla Avrupalı devletlere sık sık bildirildi. Aynı zamanda “*Gerek incirin gerek üzümün serbestçe imrarına (geçişine) müsaade olunması ve cihet-i askeriyece ihtiyaç görüldükçe piyasa fiyatıyla mübayaa (satışı) edilmesi tensib (uygun) olunduğundan keyfiyet-i Harbiye ve Ticaret ve Ziraat nezaretlerine tebliği ve mahsulatın nakl ve imrarı hususunda Amerika sefareti nezdinde teşebbüsatta bulunulmuş olduğunun Ticaret ve Ziraat Nezaretine ilaveten izbarı (yazı) ve suret-i muamele ve muharebeden Hariciye Nezaretine malumat-ı izasına (aydınlatılmasına) tezker kılındı*”⁶⁴⁸ ifadesi, devlet’in böylesine önemli tarım gelirlerine veya ürüne el koyucu bir konumda da olmadığı, merkez odaklı bir denetleyici rolünü hızla kaybetse de alıcı rolünü korumaya devam ettiğini göstermekteydi.

⁶⁴⁷ **Ahenk**, 16 Eylül 1895. İltizam karlılık açısından en önde gelen faaliyetti. Burada asıl önemli olan iltizamın kendisinden çok spekülâtif sonuçlarıydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Reşat Kasaba, “19. Yüzyıl Ortalarında Batı Anadolu’da Komprador Burjuvazi Var mıydı?”, **Dünya, İmparatorluk ve Toplum, - Osmanlı yazıları-, a.g.e.**, s. 14.

⁶⁴⁸ **B.O.A.**, MV., 198/ 125, (1914)

II. Tarımsal Üretim Etkinlikleri

A. Toprak

Çiftçilik yapanların iklim ve toprak şartlarını bilmeleri ve ona göre tarım ürünleri yetiştirmeleri gerekmektedir. Rüzgar, yağmur, kar, dolu, kırağı, yağış, kurak, sıcak, soğuk gibi hava şartlarına göre çiftçi tarımsal etkinliğini gerçekleştirirdi. Mevsim şartlarını bilmek ve ona göre üretim etkinliğini gerçekleştirmek tarımsal üretimin ilk aşamasıydı. Toprak tarımsal etkinlikte ana sermaye idi. Tarımsal ürünler toprağın türü ve bileşimine göre verim sağlardı. Çeşitli topraklar ve her çeşit toprağın farklı bileşenleri vardı. Aşağıdaki tablo tarımsal etkinliğin gerçekleştirildiği toprakların isim ve karışımını [yüzde olarak] sunmaktadır⁶⁴⁹.

<i>Esami</i>	<i>Kil</i>	<i>Kum</i>	<i>Kireç</i>	<i>Umus*</i>
<i>Safi kil</i>	65	25	0,3	0,7
<i>Kumlu kil</i>	50	40	0,3	0,7
<i>Kireçli kil</i>	50	30	25	0,5
<i>Safi kumsal</i>	0,8	85	0,5	0,2
<i>Killi kum</i>	25	65	0,7	0,3
<i>Kireçli kum</i>	0,7	65	25	0,3
<i>Safi kireç</i>	0,8	30	60	0,2
<i>Killi kireç</i>	35	15	45	0,5
<i>Kumlu kireç</i>	15	15	45	0,5
<i>Turab-ı mütevezzî'</i>	25	50	18	0,7
<i>Volkan toprağı</i>	44	46	0,7	0,3
<i>Milli</i>	32	43	10	15
<i>Marınlı</i>	25	0,7	45	0,3

Osmanlılarda ekilen topraklar genel bir sınıflandırmayla *killi*, *kumlu* ve *kireçli* olmak üzere üç kısma ayrılırdı. Bu topraklar birbirinden ayrı halde bulunmayıp her yerde az çok diğeriyle karışık haldeydi. Bunlardan yoğunluklu olarak hangisi

⁶⁴⁹ *Ahenk*, 21 Eylül 1901 [Bu tarihe ait gazetede bilgileri Dramalı Ahmet'in “Çiftçilikte Terakki Ne İçin Lazımdır” başlıklı yazısından alınmıştır]

* Umus, hayvansal ve bitkisel maddelerin çürümüş halidir.

fazlaysa o adla anıldıkları gibi yoğunlukları neredeyse eşit olan yerlerde *kumlu-killi*, *killi-kireçli* gibi isimlerle de anılırlardı. Bu üç toprak çeşidinden herhangi biri tek başına verimli olmadığı gibi bir diğeriyle karıştığında mahsul vermeğe uygun bir hale gelirdi⁶⁵⁰.

Bir toprağın cinsini belirlemek için aşağıdaki özellikler dikkate alınırdı.

1- Rengi

2- Üzerinde yetişen *huda-yı nabit nebatatın ahvali*

3- El ile muayenesinde hissettirdiği hali

4- Kokusu

5- Sürmekle muayenesi

6- Tabaka-yı tahtaniyyesinin *evsafı* (alt tabakalarının durumu)

7- Humuzatla [oksitler] muamelesinde gösterdiği hali [asitlerle karıştırılmasında]

8- Üzerlerindeki suların ve ağaçların *evsafıyla* [niteliğiyle] *tesviye* [düzenleme] ve *vaziyetinin ne türlü olduğu*⁶⁵¹.

En iyi toprak türü, üst tabakası killi veya kireçli, alt tabakası da kumlu olan topraktı. Bu tip topraklardan güzel mahsul alınır ve hatta her türlü tarım bitkisi yetişirdi. Yalnız bu topraklarda ağacın dikilmesi pek tercih edilmezdi. Bu topraklardan alınan mahsulün lezzeti ve verimi çok olurdu⁶⁵².

Üst tabakası killi veya kireçli olup da alt tabakası kumlu, çakıllı, taşlı ve süzgeç olmayan topraklarda ise daha çok ağaç veya çayırlar yetiştirilebilir, orman alanı olarak kullanılırdı.

Üst tabakası kumlu ve süzgeç olup da alt tabakası killi veya kireçli ise bu tür topraklardan az ancak daha lezzetli mahsul elde edilirdi. Her türlü tarımsal etkinliğe de uygun bir topraktı.

Üst tabakası kumlu alt tabakası da süzgeç olan toprak türleri ise çok fazla suya ihtiyaç duyar, bazı bitkiler hariç olmak üzere verimli bir tarımsal etkinlik

⁶⁵⁰ *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 1 Mayıs 1907

⁶⁵¹ *Ahenk*, 1 Mart 1901

⁶⁵² *Ahenk*, 21 Eylül 1901

gerçekleştirilemezdi. Sudan başka çok gübreye ihtiyaç duyan bu toprak türü masraflı olduğu için iyi bir toprak türü sayılmazdı⁶⁵³.

Her toprağın ayrı ayrı özellikleri vardı. Buna göre; killi topraklar, renkleri siyah ve kırmızı olan topraklardı. Bu tür topraklarda daha çok *geniş yapraklı, toplu ve kaba nebatat yabani olarak* yetişir ve çıkan otlar daha büyük olurdu. El ile bir avuç toprak alınıp ovalandığında yapışkanlık ve yağlılık hissedilirdi. *Zerrâtı [kum parçaları] ince olduğundan eli asla rahatsız etmez, yuvarlak yapıldığında istenilen şekli alırdı*. Toprakta kuru olarak bir avuç alınıp el kapalı halde sıkılarak üzerine üflense ve ardından koklandığında daha çok kuraktan sonra yağın yağmurlar zamanında sokaklarda hissedilen kil kokusu duyulurdu. Eğer yağmurdan sonra içine girilmek istenilirse kunduralara yapışır, sabanla sürülmek istenilse gerek tahta ve gerekse demir her türlü alana yapışarak zor sürülürdü. Kurak olur ise ayağa sertlik hissi verirdi. Sabanla sürüldüğünde büyük tezekler meydana gelirdi. Hayvanlara ve tarım alanında çalışan çiftçilere zorluklar yaratırdı. Killi topraklar her ne kadar zahmetli ve masraflı olsalar da bereketli mahsul verirlerdi. Gübreyi çok seven tür topraklar iyi işlendiği takdirde her türlü bitki yetiştirilebilir, iyi derecede hasılat alınırdı. Bir tarımsal birimde başka topraklar için 3 yılda bir beş bin kilo adi çiftlik hayvanatı gübresi kullanılırken, bu tür topraklar için 4 yılda bir sekiz bin kilo gübre kullanmak gerekiyordu. Bu bakımdan diğer toprak türlerine göre verim durumunu daha uzun süre koruyabilirdi⁶⁵⁴.

Kireçli topraklar genellikle renkleri açısından beyaz veya boz, sarımtırak olurdu. Daha çok buğday, hububat, şeker pancarı⁶⁵⁵, yonca, bakla, fiğ, fasulyesi gibi bitkilerde büyük verim alınırdı. El içine alınıp ıslatılarak ovulduğunda yağlılık hissedilir, fakat yapışmazdı. Yuvarlak yapılsa istenilen şekli alır fakat kurutulup ezilirse tuz gibi kolaylıkla dağılırdı. Koku hissettirmezdi. Yağmurdan sonra ayağa yapışır. Tarım alet ve gereçlerine veya hayvanlara toprağın kuru olması durumunda biraz zorluk çıkarsa da yağışlı havalarda da sürülmeğe engel teşkil etmezdi. Yağmur

⁶⁵³ *Ahenk*, 21 Eylül 1901

⁶⁵⁴ *Ahenk*, 1 Mart 1901

⁶⁵⁵ Hüseyin Kazım, *Ziraat Albümü*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1914, s.5

sularını genellikle üzerlerinde tutarlarsa da az geçirgenliydi. Gübreyi çok sever fakat sıkça ve çokça gübre isterdi. Mahsulu *ala* [çok güzel] az sulu fakat tatlı olurdu⁶⁵⁶.

Kumlu toprakların renkleri daha çok buğdayımsı veya sarımsı olup, bu topraklarda yetişen bitkiler cılız, ince saplı, uzun yapraklı, zayıf görünümlü bir durum gösterirdi. Elle ovalansa yapışkanlık ve yağlılık asla hissedilmese de eli rahatsız ederdi. Kokusu asla olmayıp, uzun yağmurlardan sonra bile ayağa yapışmazdı. Kurak ve yağışlı mevsimlerde kolaylıkla sürülür, her zaman tuz gibi dağılırdı. Tarım alet ve gereçlerine veya hayvanla, toprağı işleyen çiftçiye zahmet vermez, yapışmazdı. Suyu üzerinde asla tutmayan ve çok gübre isteyen bu tür topraklar, gübreyi asla muhafaza edemezdi. Kumlu topraklar sık sık gübrenirse çok verimli mahsul alınır, alınan mahsul az olsa da lezzetli bitkilerin yetişmesini sağlardı⁶⁵⁷.

Bir çiftlikte insan ve hayvan için gerekli olan unsurların belirlenmesinin ardından o seneki tohumluğu temin edip ekilecek yada dikilecek bitkilerin tohum ve dönüm miktarlarının da belirlenmesi ve bunun için kaç kişinin çalışıp kaç hayvanın bu tarımsal etkinliğe katılacağını hesaplanması tarımsal üretimde diğer bir aşamayı ifade etmekteydi. Yirmi adam, on çift öküz, beş beygir, bin koyun bulunan [ortalama] bir çiftlikte “[mahsülün] mutavassatan bire beş getirmesi” hedeflenirdi⁶⁵⁸. Her çift hayvanın bir senede kışlık mahsul için elli dönüm yeri işlediği bir yere 268 kile tohumun ekilmesinin uygun olduğu ve bu iş için beş çift hayvanın yeterli geleceği edinilen tecrübelerle bilinmekteydi. Bu yüzden sözü edilen arazi üzerinde tarımsal etkinlikte kullanılacak hayvanların dışındaki diğer

⁶⁵⁶ *Ahenk*, 1 Mart 1901

⁶⁵⁷ *Ahenk*, 1 Mart 1901

⁶⁵⁸ Örneğin köylüler buğday verimliliğinde 5 misli bir artışı çok iyi bir hasat olarak yorumlamakta; ancak 3 mislinden fazlasını da beklememekteydiler. Yuzo Nagata, *a.g.e.*, 123; Bununla birlikte İzmir basınında yer alan çiftçilere öğütler kapsamında köylünün alacağı mahsülün masraflarının diğer mahsüllerle rekabet edebilecek derecede az bulunmasını adikkat edilmesini vurgulamaktadır. Aynı zamanda köylünün satabileceği kadar ürün yetiştirmesinin doğru olacağı belirtilmektedir. Mahsülün cinsinin halkın rağbet edeceği bir şeyden olması dikkat edilmesi gereken bir başka özellik olarak bildirilmektedir. Bununla birlikte, yetiştirilecek ürünün o çevrede yetişip yetişememesini bilmek, iklim, hava ve tabiat koşullarına uygun ürünlerin tarımsal üretimine yönelmek, elde edilen ürünü değer fiyatla satabilmek, mahsülünü yerinde satmak da yapılan tavsiyeler arasındadır. *Ahenk*, 3 Teşrinisani 1901[Bu tarihe ait gazetede ki bilgiler “Çiftçilikte Maharetin Ehemniyeti” adlı yazıdan alınmıştır.]

hayvanların ticarete sevk edilmesinin uygun olacağı düşünülürdü⁶⁵⁹. Çift işleri üç biçimde yapılarıdı. Bunlardan ilki *düz sürmedir*. Düz sürmede tarlanın yüzü düz ve muntazam olur ve çizilerin daima bir doğrultuda olmasına özen gösterilirdi. Çok iyi ve yumuşak olmayan topraklar genelde bu şekilde sürülürdü. *Tahtavari sürme* de tarla birbirinden az çok derin çizilerle ayrılmış muhtelif genişlikte tahtalara ayrılarıdı. Üçüncü çift işlemi ise *balık sırtı sürme* idi. Bu tür sürmelerde suların serbestçe akışı için aralıklı çiziler açılırdı⁶⁶⁰.

Ayrıca [genellikle] ilkbaharda ekilecek tohumların bu çiftlikte kıştan önce yapılacak tarımsal etkinlik için yeterli hayvanı kullanması için önceden bir tahminde bulunulabilirdi. Buna göre;

- 1) *Tohumların cins ve nevi*
- 2) *İnsan ve hayvanların miktarı*
- 3) *Toprakların terkiyatıyla o havalinin müsaidat-ı havaiyesi*
- 4) *Daima fazla tohum atılması*
- 5) *Yazlık ve kışlık mahsulâtının tefrikiyle tohum miktarının ona göre tayini*
- 6) *Zer' edilecek nebatattan tohumluk, yemlik ve satılık olanlarının mahallerinin tayini*
- 7) *Beher çift hayvanatı 3 çift koyun ve 2 çift aded-i hayvana mukabil tutulup ona göre hesap icrasıyla çiftlikte bulunan fazla hayvanatın levazım-ı gıdaiyeleri için fazla tohum ekilmesi*
- 8) *Bir çift öküzle yazlık ve kışlık mahsulleri için 80 dönüm arazi zer' olabileceğini hesap ile kışlıklar yemlikler ve tohumluklar tayin olunduktan ve ihtiyacat-ı insaniye ve hayvaniye için ekilmesi icap eden miktar arazi zer' olunduktan sonra, zer' edilen arazinin dönüm başına isabet eden miktar-ı tohumu ve kışlıkların ne kadar yer tuttuğu hesap ve her çift hayvana 80 dönüm arazi taksimle mütebaki arazinin sinai nebatata ve ticarete hasr edilmesi*
- 9) *Eşcar-ı müsmire [yemiş veren] bahçeleri bulunduğu takdirde sinai nebatatı hesap etmezden evvel bahçelerin dönümüne göre hayvanatın tefrik olunması*

⁶⁵⁹ *Ahenk*, 1 Teşrinievvel 1901 [Bu tarihe ait gazetede ki bilgiler Dramalı Ahmet'in "Çiftçilikte Terakki Ne İçin Lazımdır" başlıklı yazısından alınmıştır.]

⁶⁶⁰ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 30

10) *Bir çift hayvanın yevmiye göreceği işi mahaline göre tebdil eden kışlık mahsul için kabul olunan 50 dönüm arazinin önceden hazırlanması ve bu işlerin suretle mevasim-ı muhtelifeye [farklı mevsimlerde] taksimi, nebatat-ı muhtelifiyenin hangi toprak ve mevsimlerde zer' [ekileceğini] edileceğini ve terbiye ve tımarları⁶⁶¹, aşağıdaki tablolarda verilmiştir.*

⁶⁶¹ *Ahenk*, 1 Teşrinievvel 1901

(BİRİNCİ FASIL TABİAT-I GIDAİYE)

Nevi	Toprak	Mevsim / zer	Usulü zer	Seralar arasındaki Mesafe / cm	Tarlalar yanındaki Mesafe / cm	Tımar	Mevsim-i hasad
Buğday	Kumlu Kil	Teşrin-i Evvel	Savurma	5	5		Temmuz/Ağustos
Arpa	Kireçli Kil	Teşrin-i Evvel	Savurma	5	5		Mayıs/Haziran
Yulaf	Kumlu Kil	Ağustos/Eylül	Savurma	5	5		Haziran/Temmuz
Çavdar	Killi Kum	Ağustos/Eylül	Savurma	5	5		Temmuz/Ağustos
Darı	Killi Kum	Mart/Nisan	Savurma	5	5		Haziran/Temmuz
Pirinç	Kireçli Kil	Mart	-	5	5	Sulamak	Temmuz/Ağustos
Kuşyemi ⁶⁶²	Kumlu Kil	Şubat/Mart	-	5	5		Haziran
Süpürge [otu]	Kumlu Kil	Şubat/Mart	-	20	25	Sulamak	Eylül-TeşrinEvvel
Arap Darısı	Kumlu Kil	Mart/Nisan	-	25	25		Temmuz/Ağustos
Mısır	Kireçli Kil	Mart/Nisan	seravari	40	30	çapalamak	Temmuz/Ağustos

⁶⁶² Bu bitkiye süpürge darısı da denir. Toprağı gübrelemek gerektiği gibi toprağın iyi sürülmüş ve işlenmiş olması gerekirdi. Tohum el ile saçılır veya çiziğe atılırdı. Bu bitkinin kömür ve sürme hastalıklarından korunması için tohumlar göz taşı ve kireçle ıslatılırdı. Sürgünler henüz toprakta baş gösterdiği sırada yağın sürekli ve şiddetli yağmurlardan hemen zarar görürdü. Toplanan kuş yemleri üzeri kapalı bir yerde kururtulur, tarlada kalan sapları da daha sonra kesilip hayvanlara yedirilirdi. Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 52

(İKİNCİ FASIL NEBATAT [Bitki])

Nevi	Toprak	Mevsim/zer	Usulü zer	Seralar arasındaki Mesafe cm	Tarlalar yanındaki Mesafe cm	Tımar	Mevsim-i hasad
Mahsul	Killi Kum	Nisan/Mayıs	Sera vari	40	30	Çapalamak	Temmuz/Ağustos
Koza	Killi Kireç	Eylül	Sera vari	45	40	Çapalamak	Mayıs/Haziran
Yer Fıstığı	Kumlu Kireç	Mart/Nisan	Sera vari	60	40	Çapalamak	Eylül-TeşrinEvvel
Hind Yağı	Kumlu Kil	Mart/Nisan	Sera vari	1	1	Çapalamak	Ağustos/Eylül
Haşhaş (afyon)	Killi Kireç	Ağustos/Eylül	Sera vari	40	40	Çapalamak	Nisan/Mayıs
Ay çiçeği	Killi Kireç	Şubat/Mart	Sera vari	80	80	Çapalamak	Haziran/Temmuz
Hardal ⁶⁶³	Killi Kireç	Şubat/Mart	Savurma	20	20	Çapalamak	Mayıs/Haziran

(ÜÇÜNCÜ FASIL NEBATAT-I LEVNİYE [Boya bitkileri])

Nevi	Toprak	Mevsim/zer	Usulü zer	Seralar arasındaki Mesafe cm	Tarlalar yanındaki Mesafe cm	Tımar	Mevsim-i hasad
Cehri	Kumlu Kil	Şubat/Mart	Sera vari	2	2	Çapalamak	Eylül
Kök Boya	Kumlu Kil	Şubat/Mart	Sera vari	2	40	Çapalamak	Ağustos/Eylül
Safran	Kumlu Kil	Nisan/Mayıs	Sera vari	40	20	Çapalamak	Eylül-TeşrinEvvel
Meyan Kökü	Kumlu Kil	Nisan/Mayıs	Sera vari	60	50	Çapalamak	Eylül-TeşrinEvvel
Turnusol	Kumlu Kil	Nisan/Mayıs	Sera vari	40	30	Çapalamak	Haziran/Temmuz

⁶⁶³ Hardalın iki çeşidi vardır. Beyaz olanı tıp alanında, siyah olanı ise yemeklerde kullanılırdı. Sabun imaline özgü bir çeşit yağ da çıkarılırdı. *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 713

(DÖRDÜNCÜ FASIL NEBATAT-I İTRİYE [Kokulu Bitkiler])

Nevi	Toprak	Mevsim/zer	Uslüzer	Seralar arasındaki Mesafe /santimetre	Tarlalar yanındaki Mesafe /santimetre	Tımar	Mevsim-i hasad
Tütün	Kumlu Kil	Mart/Nisan	Seravari	40	30	Çapalamak	Temmuz/Ağustos
Şerbetçiotu	Kumlu Kil	Eylül	Seravari	10- 20	1	Çapalamak	Haziran/Temmuz
Anason	Killi Kireç	Nisan	Seravari	40	30	Çapalamak	Temmuz/Ağustos

(BEŞİNCİ FASIL NEBATAT-I LİFİYE [Lifli Bitkiler])

Nevi	Toprak	Mevsim/zer	Uslüzer	Seralar arasındaki Mesafe Santimetre	Tarlalar yanındaki Mesafe Santimetre	Tımar	Mevsim-i hasad
Keten	Kireçli Kum	Ağustos/Eylül	Savurma	5	5	Çapalamak	Mayıs/Haziran
Kenevir	Kireçli Killi veya Kum	Mart/Nisan	Savurma	10	10	Çapalamak	Haziran/Temmuz
Pamuk	Kireçli Kil	Mart/Nisan	Seravari	50	30	Çapalamak	Eylül-TeşrinEvvel

(ALTINCI FASIL NEBATAT-I SINAİYE [Sanayi Bitkileri])

Nevi	Toprak	Mevsim/ zer	Uslü zer	Seralar arasınd aki Mesafe Santim etre	Tarlalar yanındaki Mesafe Santimetre	Tımar	Mevsim-i hasad
Şeker Kamış	Kumlu Kil	Mart/ Nisan	Seravar i	1000	60	Çapalamak Sulamak	Temmuz/ Ağustos
Şeker Pancar	Kireçli Kil	Mart/ Nisan	Seravar i	80	50	Çapalamak	Ağustos/ Eylül
Patates	Kumlu Kil	Mart/ Nisan	Seravar i	20	40	Çapalamak	Ağustos
Şalgam	Kireçli Kil	Mart/ Nisan	Seravar i	60	40	Çapalamak	Teşrinevvel ve sani
Yer Elması	Killi Kireç	Mart/ Nisan	Seravar i	80	50	Çapalamak	Bütün sene

(YEDİNCİ FASIL NEBATAT-I BAKLİYE [Baklagiller])

Nevi	Toprak	Mevsim / zer	Uslü zer	Seralar arasında ki Mesafe Santimet re	Tarlalar yanındaki Mesafe Santimet re	Tımar	Mevsim-i hasad
Burçak	Kireçli Kil	Şubat	Savur ma	10	10		Mayıs/Haziran
Bakla	Kireçli Kil	Teşrin Evvel ve sani	Serava ri	45	30	Çapalam ak	Mayıs/Haziran
Nohut	Kumlu Kireç	Mart/ Nisan	Serava ri	40	30	Çapalam ak	Haziran/Tem muz
Fiğ	Kumlu Kireç	Mart/ Nisan	Savur ma	10	10		Haziran/Tem muz
Mercimek⁶⁶⁴	Kumlu Kireç	Mart/ Nisan	Savur ma	10	10		Haziran/Tem muz
Fasülye	Kireçli Kil	Mart/ Nisan	Serava ri	40	30	Çapalam ak	Temmuz/Ağus tos

⁶⁶⁴ Hafif topraklardan hoşlanan mercimek, harman başladıktan hemen sonra böcekten korumak için uzun müddet saklanmaz hemen satılırdı. Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 58- 59

B. Gübre

Sürekli olarak ekilen toprağın verim gücü azalır, azalan verim gücünü toprağa yeniden kazandırmak için toprağa gübre atılırdı. Bitkilerin yetiştirilmesinde yardımcı olan *azot, fosfor, kireç* gibi maddelerin toprağa yeniden kazandırılmasında gübreler önemli bir yere sahipti. Ekilen ve dikilen bitkilerin ihtiyaç duydukları maddeleri bilmek ve ona göre toprağı gübrelemek gerekirdi. Mesela, mısır buğdayı fosfora, karabuğday ve tütün potasyuma, lahana ve ıspanak azota ihtiyaç duyardı. Ayrıca gübre atılırken toprağın yapısı da dikkate alınmalıydı. Killi ve kıvıll topraklar potasyum açısından zengindi. Kireçli topraklar ise ayrıca kirece ihtiyaç duymayacak kadar zengin bir yapıya sahipti⁶⁶⁵.

Fakat Osmanlı tarımında gübre çok yaygın ve yeterli ölçüde kullanılan bir tarım girdisi değildi. Bunun başlıca nedenlerinden biri iklim şartları diğeri de hayvan gübresinin yetersizliği idi. Sermaye imkânlarının yetersizliğinden dolayı ve üretim giderlerini büyük ölçüde yükseltmesi nedeniyle Osmanlı çiftçisi ileri tarım ülkelerinde olduğu gibi verimi artırmak için suni gübreden yararlanamıyordu⁶⁶⁶. Gübreler kimyevi olan ve olmayan şeklinde ikiye ayrılıyordu. Kimyevi olmayan ve İzmir ve çevresinde daha çok kullanılan bu tür gübreler içinde; nebati gübreler, yeşil gübreler, küspe ve tortular, hayvani gübreler, çiftlik gübreleri sayılabilir. Özellikle köylüler için hayvan yatakları ve gübrelerin muhafazası için gübre çukurları çok önemliydi. Hayvani gübrelerin kullanımı açısından en iyi yöntem gübreleri doğrudan doğruya ahırdan kaldırdıktan sonra toprağı dökmektir. O zaman gübre toprakta erir ve amonyakta havaya uçmazdı. Fakat bu her zaman mümkün olamadığı için gübreleri çukurlarda, yığın halinde yada hayvanların altlarında muhafaza ederlerdi. Çukurlar ahırlara yakın yerlerde yapılırdı. Ancak gübrenin burada çürüme tehlikesi olduğundan daha çok sudan uzak yerlere yığılırdı⁶⁶⁷.

Toprakların kuvvetlerini artırmak için kullanılan metotlar arasında kimyevi gübre adı verilen bazı *unsur-u madeni* de vardı. Bunlardan bazıları yalnız başına ve

⁶⁶⁵ *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 1 Mayıs 1907

⁶⁶⁶ Tevfik Güran, *a.g.e.*, s. 88.

⁶⁶⁷ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 17

bazen de çiftlik gübreleriyle karıştırılarak tarlalarda kullanılırdı⁶⁶⁸. Kimyevi gübreler azotlu, fosfatlı ve potaslı* olmak üzere üçe ayrılırdı.⁶⁶⁹

Sebzeler, bostanlar, patates, soğan vb. sebzeler biraz daha nazik oldukları için yumuşak toprak ve bol gübreye ihtiyaç duyuyorlardı. Yumuşak toprak da ya hayvani gübre yada yeşil gübre ile elde ediliyordu. Hayvani gübrenin sağladığı yarar kimyevi gübreden daha fazla olup, yalnız hayvani gübrede tek başına toprakta verimi artıramadığı için mutlaka kimyevi gübrenin de bulunması gerekirdi⁶⁷⁰.

Batı Anadolu’da yaygın olmasa da gübre kullanımı olmakla birlikte hayvan gübresinin yanında zeytin küspesinin de gübreleme de kullanıldığı görülmekteydi⁶⁷¹.

Avrupa’da yapay gübrelerin tarımda kullanılması 1850’lerde fosfat ve süperfosfatlarla başlamıştı. Fransa’da demiryolu ağının genişlemesini izleyen yapay gübre kullanımı 1850- 1880 yılları arasında buğday veriminde % 50 dolayında bir artış sağladı. Türkiye’de ise uzun- nadas yöntemi ile tarım yapılan yerlerde gübre gereksinimi pek duyulmuyordu. Daha ileri tarım yöntemlerinin uygulandığı diğer yörelerde ise çiftçiler toprağın verimliliğinin yavaş yavaş azaldığının farkına varıyorlar ve bu duruma çare bulmak için çalışmalar yapıyorlardı. Örneğin Büyük Menderes vadisinde geniş toprakları olan J. Hadkinson İngiltere’de okuyan oğluna

⁶⁶⁸ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 18

* Yanmış bir gübre de, örneğin pancar için tarım etkinliğinin gerçekleştirildiği sene toprağa potas ve azot unsurlarını sağlayabilirdi. Ligor, *Ziraat-i Hususiye: Pancar, Patates, Pamuk, Tütün vesaire Ziraati*, Çiftçi Kütüphanesi, İstanbul, 1911, s. 20

⁶⁶⁹ N. Kırako, *Çiftçilikte Terakki ve Kimyevi Gübreler*, Ticaret ve Ziraat Nezareti, İstanbul, 1909, s. 42 Potaslı gübreler ilkbaharda patates, pancar, hububat tarlalarına on dönüme 150- 200 kilo saçılırdı. Sonbahar veya kışta karasabanlarla ve demir tırmıklarla toprğa karıştırılıyordu. Fosfatlı gübreler ise toprağa adi karasabanlarla gömülüyordu. Şeker pancarı tarlalarına çiftlik gübresiyle beraber bunlardan verilirdi. Nitratl kimyevi gübreler ise her 10 dönüme 50- 100 kilo hesabıyla yulaf, arpa ve buğday tarlalarına ilk baharda saçılıyordu. Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 19.

⁶⁷⁰ “Bin zira’ yani 1 dönüm için kimyevi gübrenin tertibi; 30 okka süper fosfat, 10 okka klor potas, 10 okka azotit sod yahud kibritiyet [bir tür kükürt] amonyak, bunlar birbiriyle karıştırılır, elde edilen unsur tarlaya tohum atmadan 1 hafta önce serpmeye yoluyla dağıtılır”. N. Kırako, *Çiftçilikte Terakki ve Kimyevi Gübreler*, *a.g.e.*, s. 29- 30 ve 42; Asma çubukları için, sultanîyeler ve özellikle Amerikan çubukları için fazlaca gübre gerekiyordu. Zeytin meyveleri rüzgara karşı direnemeyerek pek çok kereler dökülürlerdi. Bu yüzden fosforlu gübreler meyveli ağaçlar için özellikle zeytin için çok önemlidir. Bu tür gübreler zeytine kuvvet verirdi. Zeytin, dut, incir, badem, elma, kiraz, erik, şeftali gibi ağaçlara 1 okka fevk fosforit, yarım okka flor potas, yarım okka da azotit sod veya kibritiyet amonyak uygulanırdı. Kırako, *a.g.e.*, 32, 38 ve 40; Patates için dönüm başına verilmesi gelen miktar, 30 kg. sulfat du potas; 30 kg. süper fosfat; 30 kg. sulfat ve amonyak. Kışın erkenden sürülmüş ve hazırlanmış olan tarlaya Şubat ve Mart aylarında tarlanın hafif bir sabanla sürülmesi mümkün olduğu kurak bir günde bu kimyevi gübrelerden atılabilirdi. N. Kırako, *Patates Ziraati ve Kimyevi Gübre*, Dersaadet, 1912, s. 11- 12

⁶⁷¹ Süha Göney, *a.g.e.* s. 508-509. Zeytin için en güzel azotlu gübre zeytin çekirdekleriydi. N. Kırako, *Çiftçilikte Terakki ve Kimyevi Gübreler*, *a.g.e.*, s. 40

kimyanın tarımda uygulanma yöntemleri hakkında çalışmalar yapmasını salık veriyor ve toprağın veriminin azalması karşısında yapay gübre fiyatlarının son derece yüksek olması sonucu Batı Anadolu’da yerleşmiş olan bir çok İngiliz çiftçisi gibi kendisinin de çaresiz kaldığından yakınıyordu. Kaldı ki bölgede yaygın bir gübre kullanımına ilişkin veri bulunamamaktadır⁶⁷². İzmir ve çevresinde suni gübrelerden az da olsa yalnızca bahçelerde, pamuk ve tütün tarlalarında kullanıldığı tespit edilmektedir⁶⁷³.

Batı Anadolu bölgesinde tarımın modernleşmesi sürecinde tarım makine ve aletlerine yönelik gümrük muafiyeti *kimyasal gübre* maddesinde de görüldü⁶⁷⁴. Dolayısıyla İzmir limanından 1912 yılında 124. 428 kg., 1913 yılında da 91. 760 kg. yapay gübre ithal edildiği tespit edilmektedir. Buna karşılık Batı Anadolu’da yaygın ve gelişmiş bir sülfürik asit ticareti bulunduğunu gösteren bir rapor bölgede ilkel de olsa bir süperfosat üretimi yapıldığını da akla getirmektedir⁶⁷⁵.

Hükümetin tarımın modernleştirilmesi ve üretim etkinliklerinin artırılmasına ilişkin en önemli faaliyetlerinden biri de çeşitli vilayetlerde çok sayıda model çiftlik kurmak suretiyle ıslah edilmiş tohum türlerini, yapay gübreleri, verimlilik artırıcı teknikleri yerli ve yabancı tarım uzmanları gözetiminde uygulamaktı. *Alat-ı Cedide Ve Tohum Ve Damızlık Hayvanat Tedarikiyle Islahat Ve Teşebbüsat-ı Ziraiyede Bulunacak Olan Çiftçiler Ziraat Bankası’nca İrae Ve İcra Olunacak Teshilat [Kolaylık] Ve Muavenat-ı Muktezaya-yı Mübeyyin Talimatnamesinin* 23. maddesinde de belirtildiği üzere “Ziraat Nezareti bütçesinden muharrer [yazılmış] karşılık ile celb ve tecrübe için zürraya tevzi olunacak tohum ve kimyevi gübrelerden maada zürra tarafından kendi hesaplarına olmak üzere celb ve mübayası talep edilecek olan tohum ve kimyevi gübre hakkında alat ve edevata dair muamele olunacak, ancak bunların bedeli olarak teminat-ı nizamiye veya kefalet-i müteselsile ile bankadan istikraz olunacak meblağ için verilecek vade iki seneden ziyade olmayacaktı.”⁶⁷⁶

⁶⁷² Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 92- 93.

⁶⁷³ S. Stab, “Tenure And Produce Of Land In The Province Of Smyrna”, *Journal Of The Society Of Arts*, 12 November 1880, s. 919- 920

⁶⁷⁴ *Accounts and Papers*, No. 5247, Smyrna, 1913, s. 9

⁶⁷⁵ Geniş bilgi için bkz. Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 93.

⁶⁷⁶ *Alat-I Cedide Ve Tohum Ve Damızlık Hayvanat Tedarikiyle Islahat Ve Teşbbüsat-I Ziraiyede Bulunacak Olan Çiftçiler Ziraat Bankası’nca İrae Ve İcra Olunacak Teshilat [Kolaylık] Ve Muavenat-ı Muktezaya-yı Mübeyyin Talimatname*, İstanbul, 1326. s. 7

C. Nadas Sistemi

Toprağın azalan verim gücünü yenilemenin ikinci bir yolu toprağı dinlendirmek, başka bir deyimle nadasa bırakmaktır. Toprağı belirli aralıklarla her yıl değişik ürünler ekerek verim gücünü daha uzun bir süre koruyan ve böylece topraktan daha fazla yararlanma imkanı sağlayan rotasyon şekilleri, nüfusun nisbeten yoğun ve tarımın gelişmiş olduğu bölgelerin verimli topraklarında uygulanıyordu. Anadolu’da İzmir, Aydın, Adana ve Rumeli’de Edirne ve Selanik vilayetleri bu bölgeler arasındaydı. Osmanlı çiftçisi, daha çok toprağını 2 yada 3 yılda bir dinlendirerek verim gücünü kazandırmağı çalışıyordu⁶⁷⁷.

İzmir ve çevresinde hint mısırı, akdarı, susam, fasulye, burçak gibi yazlık ürünler ekilen bir tarlaya, bir sonraki sonbaharda buğday, arpa ya da bakla gibi kışlık ürünler ekilip, üçüncü sene nadasa bırakıldığı oluyordu⁶⁷⁸.

Dönemin M. 1307 tarihli Aydın Vilayet Salnamesi’nde “*Usûl-i Haraset*” başlığı altında, Aydın Vilayeti’nde toprağı mahsül vermeğe müsait kılmak amaçlı uygulanan yöntem olarak belirtilen nadas sistemi için şu bilgiler yer almaktadır: “(...) *Bir zemin kuvve-i mürekkebesi iktizası mütevaliyen bir nev’ mahsül yetiştiremez. Bu halde bir tarlaya bir kaç sene müte’akıben bir nev’ mahsül zer’ idilürse o toprak kuvve-i inbatiyesine göre bir veya iki sene bir nev’ mahsül zer’ olunduktan sonra o toprağın gıda-yı mahsûlatı olan kuvvetini tekrar istihsal itmektir. Bu da bazı yerlerde dinlendirme bazı taraflarda münavebe [nöbetleşe] usulüyle icra olunur. İş bu aslının birincisi olan dinlendirme ameliyat-ı ziraatin sıfat-ı mu’tade mertebesinde [alışılâgelen] kalup da terakki edemediği mahallerde ve ikincisi olan ziraat-i mütenavibe harasetin fennen terakki eylediği yerlerde caridir.*

Taḫṣilat-ı atiyeden anlaşılaçağı vechile ziraat-ı mütenavibede, dinlendirme usulünde olduğu gibi toprak bütün bütün boş bırakılmayup çürüyecek kökleri sonradan ekilecek nebatata gübrelik idebilecek mevadd zer’ idilür. Bu suretle hem zemin dinlendirilmiş ve hem de boş bırakılmayarak yine bir gûna istifade edilmiş ve kendiliğinden peyda olacak nebatat-ı muzırranın zemin-i istilasına da mahal virilmemiş olur. Mezruatın münavebesi toprağın kuvve-i inbatiyesine nispeten muhtelif olup iş bu münavebe her iki senede bir icra olunursa ozaman buna iki yıllık

⁶⁷⁷ Tefik Güran, **a.g.e.**, s. 89

⁶⁷⁸ S. Stab, “Tenure And Produce Of Land In The Province Of Smyrna”, **a.g.m.**, s. 919- 920.

*ziraat-ı mütenavebe yahud münavebe-i adiyye denilir ki bu nev' arazinin dinlendirme usulüyle iade-i kuvveti için üç sene lazımdır(...)*⁶⁷⁹”

Aynı esere göre *ziraat-ı mütenavibe*, bölge de buğday, arpa, yulaf, çavdar, yonca, burçak, patates, pancar, yer elması, şalgam vb. için uygulanmaktaydı. Aydın Vilayeti’nde *usul-ü harasetin* daha çok dinlendirme olup; ziraat-ı mütenavibenin büyük çiftliklerde uygulandığına dikkat çekilmektedir. Ancak yavaş yavaş ziraat-i mütenavibenin vilayet genelinde büyük çiftliklerin dışında da uygulanmaya başladığı tespit edilmektedir⁶⁸⁰.

Toprağı işleyebilecek emeğin bulunmaması ya da sahiplerinin yaşlı, hasta, güçten düşmüş vb. olması yüzünden ekilmeyen veya nadasa bırakıldığını tahmin edebileceğimiz miktarlar hakkında sağlıklı verilere sahip değiliz. Ancak M. 1307 yılına ilişkin Salname-i Vilayet-i Aydın adlı kaynakta; İzmir sancağında toplamda 4874 km kare, Saruhan Sancağında 7270 km kare, Aydın Sancağında 3830 km kare ekilmeyen arazi bulunmaktadır⁶⁸¹. Bu rakamlar içinde nadasa bırakılan toprakların olması güçlü bir olasılıktır.

⁶⁷⁹ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 708

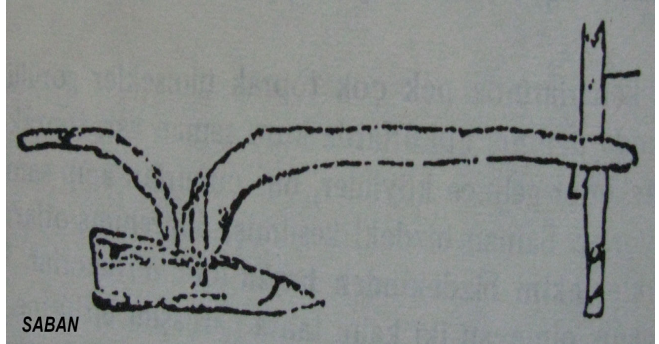
⁶⁸⁰ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 709

⁶⁸¹ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 702- 703

D. Tarım Makineleri

XIX. yüzyılın ortalarında arazi bolluğu, sermaye ve işgücü kıtlığı ve yüksek nakliye ücretleri yüzden işgücü ve sermaye girişi oldukça az, aletler ilkel ve yetersiz ve verim de düşüktü⁶⁸². Osmanlı çiftçisi çoğunlukla ağaçtan yapılmış kara saban, el orağı, tırpan, çapa ve sürgü gibi tarım aletleri kullanıyordu⁶⁸³. İzmir ve çevresinde tarımsal üretimde kullanılan araçlar belki Homeros kadar eski olmasa da ilkel durumdaydı. Kullanılan başlıca araçlar, saban (ucunda demir bir pulluk olan, bir ucu öküzleri bağlamak için önde, diğer ucu yön verebilmek için arkada olan basit tahta bir üçgen)⁶⁸⁴, tırpan, tırmık, orak, bel, kazma, kürek, dirgen, yaba, elek ve kaba, iki tekerlekli öküz arabasıydı⁶⁸⁵.

Bu araçlar içinde toprak işleme ve ekmeye büyük ölçüde kullanılan temel alet, Sümerler zamanından kalma ve en ilkel şekilde odundan yapılmış kara sabandı. Ucunda [tavlı toprak olursa 10-15 santim derinliğinde çizerek karıştıran] bir demir kısmı bulunan kara saban, tekerleksiz olarak, çoğunlukla çiftçinin yönettiği bir çift öküz tarafından çekilmekteydi. Bu yöntem ile günde en çok 1 veya 1,5 dönüm toprak işlenebilirdi⁶⁸⁶. Kara sabanlar, anız

[biçilemeyerek toprakta kalan kısa saplar] bozma, tohum kapatma, gübre karıştırma gibi işlerde kullanılıyordu⁶⁸⁷. Ağaç ve tahta tırmıklar ise çok eski zamanlardan beri hafif topraklarda ve kumsal yerlerde kullanılıyordu. Ancak killi ve ağır topraklarda demir tırmıklar daha iyi iş görüyor, tezekleri kırıp toz haline getiriyordu. Ayrıkları

⁶⁸² Charles İssawi, *a.g.e.*, 206

⁶⁸³ Ali Rıza, *Menteşe Sancağı'nın Ahval-i Ziraiye ve Arziyesi*, (Liva Ziraat Memuru Ali Rıza Bey'in Raporu), Matbaa-yı Amire, 1912, s. 129.

⁶⁸⁴ Toprağı sürüp işeyen ve genellikle hayvanla çekilen ziraat aletlerine saban veya pulluk denilmekteydi. Pulluktaki en önemli aksam bıçak ve üç demirli kulaktır. Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, 28

⁶⁸⁵ S. Stab, "Tenure And Produce Of Land In The Province Of Smyrna", *a.g.m.*, s. 919- 920

⁶⁸⁶ Mehmet Başaran, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türe*, İzmir, 2000, s. 181.

⁶⁸⁷ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, 28

toplayarak yabancı kökleri çıkarıyordu. Gübre ve tohumları örter ve tarlanın yüzünü düzleştirirdi⁶⁸⁸.

Hasat ise orak veya tırpan denilen aletler ile yapılmakta, nakliye ise tamamen ağaçtan yapılmış, içi dolu iki tekerlekli, öküzler tarafından çekilen kağrı aracılığı ile sürdürülmekteydi⁶⁸⁹. 1830’larda İzmir ve art alanına yaptığı seyahatin notlarında Arundell, bu ilkel tarım araçlarını hayatında hiç görmediğini, iki veya üç tahta kalastan yapılmış sağlam tekerlekleri olan bir çift öküzün çektiği çift sürme aletini şaşkınlıkla anlatmaktaydı.⁶⁹⁰ Bu durum XX. yüzyıl başlarına kadar da pek değişmedi. İzmir’de toprak hala “*antikçağlardan kalma olup pek az değişikliğe uğrayan tarım aletleriyle ve ilkel yöntemlerle sürüliyordu*”⁶⁹¹.

Çiftçi çok arızalı yerlerde ve daha çok da bağlarda toprağı bellerle karıştırırdı. Bu masraflı ve yorucuydu. Bu sayede toprağın altı üstüne çevrilir ve ilk kaldırdığı tezekler keskin tarafla ve uçlarıyla kırılırdı. Bellenen yerin ayakla çiğnenmemesi de çok önemliydi. İki veya üç dişli beller olduğu gibi ucu biraz daha sivri ve düz demirli bellerde vardı. Dağlık yerlerde dişli beller daha çok kullanılıyordu. Olgunlaşan ekinler “*kavrama*”, “*koca*” ve “*kosa*” adları verilen oraklarla el ile tutulan tarım aletleriyle biçiliyordu⁶⁹².

Otların kökleri havalanmış rutubetli bir toprakta uzayabilirdi. Saban ve pullukların çevirdiği toprak havanın tesirine maruz kalır ve suyla karışırdı. Ayrıca topraklardan zararlı otlar temizlenir ve tohum ve gübreler toprağa karışırdı. Tarım tekniği daha ileri olan ülkelerin çift sürmede kullandığı pulluk, kara sabandan çok üstündü. Kara saban toprağı ancak 10- 15 cm. derinliğe kadar sürebiliyordu. Pulluk ise 20- 25 cm. derinliğe kadar inebiliyordu. Ayrıca bir iş gününde kara sabanla 3, pullukla 12 dönüm toprak sürülebiliyordu. Üstelik pullukla sürülen toprağın kalitesine ulaşabilmek için, aynı toprağı kara sabanla 3- 4 kez sürmek gerekiyordu⁶⁹³.

⁶⁸⁸ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, 30

⁶⁸⁹ Mehmet Başaran, *a.g.e.*, 181.

⁶⁹⁰ F.V. J. Arundell, *a.g.e.*, s. 190-191

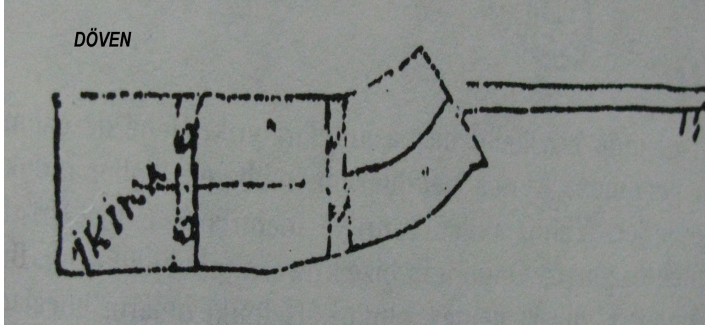
⁶⁹¹ “*Symrna and Asia Minor*”, *Journal of Society of Arts*, XV, (1916/ 1917), s. 236

⁶⁹² Demet bağlayan veya ekinleri kesip demet yapılmak üzere muntazaman bırakan orak makinelerinden XIX. yüzyılın sonlarında kullanılmaya başlandığı tespit edilmektedir. Amele çok bulunmayan yerlerde ve büyük çiftliklerde bu orak makinelerinden çok büyük yararlar sağlanıyordu. Bu makinelerin tohumdan sonra tırmıklarla ve sürgülerle bastırılmış topraklarda işleyebileceğini de vurgulamak gerekir. Tarlada kalan saplar ve başaklar anız tırmıklarıyla toplanırdı. Bunlar çayır otlarını ve samanları da topluyordu. Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, 28 ve 44.

⁶⁹³ Tevfik Güran, *a.g.e.*, s. 85.

Kara saban tarlaları çok derin sürmediği gibi, yüzeyden sürebildiği toprağı yer yer çığ bırakır, gübre ve tohumu yeteri kadar örtmez, yağmur olmazsa toprak tava gelmeyeceği gibi çiftçilikte meşhur olan, yaz nadaslarını ve Ağustos bozmalarını hazırlayamazdı. Tekerleksiz olması yüzünden hayvanlara daha çok zorluk çıkarırdı. Bazen tarlalarda kendiliğinden biten kayış kıran, böğürtlen, karaçalı ve kamış gibi zararlı otlara dayandığında çift hayvanları zorlanır, boyunduruk kırılabilirdi. Bu haliyle günlük en fazla bir buçuk dönüm kadar yer işlenebilirdi⁶⁹⁴.

Çift sürme işlerinde gücünden en çok yararlanılabilen hayvanlar öküz, at ve katırdı*. Osmanlı çiftsisi bunlardan en çok öküzü kullanıyordu. Fakat öküz özellikle eğimli ve dik topraklarda çift sürmek için daha elverişli idi. Osmanlı çiftçisi tohumu serpmeye yöntemi ile atıyordu. Tohum ayıklama ve seçme, iyi cins tohum kullanma, tohumluğu en kaliteli toprakta yetiştirme gibi verimliliği etkileyen hususlara pek

dikkat edilmiyordu. Tohum genellikle kalburdan geçirilerek temizleniyordu. Oysa modern tarım yapılan ülkelerde bu iş ayıklama makineleri ile görülmüyordu.

Tarladaki ürün el orağı ile biçiliyordu. El orağı ile 40 dönümlük bir tarla 14 günde biçilebilirken; aynı iş orak makinesi ile 1 günde bitirilebilirdi⁶⁹⁵. 5- 6 dönümlük bir tarlada pancarın sökülmesi 1 hafta alırken bu modern tarım makinalarının kullanılmasıyla 1 güne inebiliyordu⁶⁹⁶.

⁶⁹⁴ *Ahenk*, 3 Ağustos 1901

* Bir çift at bir iş gününde 6-7, bir çift öküz ise 3-4 dönüm toprak sürebiliyordu. Fakat öküz özellikle eğimli ve dik topraklarda çift sürmek için daha elverişli idi. Ayrıca öküzün besleme gideri daha azdı. Bir atı veya katırı bütün yıl boyunca arpa, yulaf, ot, kepek ve samanla beslemek gerekiyordu. Oysa öküz 7 ay süre ile burçak ve samanla besleniyor ve yılın geri kalan aylarında otlamak üzere çayıra salınıyordu. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nda öküz gücünden yararlanma daha yaygındı. Tefvik Güran, *a.g.e.*, s. 86

⁶⁹⁵ Tefvik Güran, *a.g.e.*, s. 86- 87; Tarla sürerken, derinlik 8-10 cm iken her bir iz arasındaki mesafe 30 cm genişliğindedir. Böylesine bir çiftçilik yöntemiyle, buğday ve arpada ekilenin on katının hasat edilmesi, 20-25 ton fasulye, 25-35 ton akdarı ve darı elde edilmesinin başarılı bir hasat kabul edilmesi şaşılacak şeydir. Mayıs ve Ekim ayları arasında neredeyse hiç yağmur yağmamasına rağmen, sebze bahçeleri ve zaman zaman mısır tarlalarında yapılan sulama dışında hiç sulama yapılmaz. S. Stab, "Tenure And Produce Of Land In The Province Of Smyrna", *a.g.m.*, s. 919- 920

⁶⁹⁶ Ligor, *a.g.e.*, s. 27

Oraklarla kesilen buğday sapları kağnılarla harman yerine çekilir ve yaklaşık yarım metre yükseklikteki buğday sapının üzerinden bir çift öküz, at veya mandanın çektiği dövenle daireler çizerek geçerdi. Döven, buğday tanesinin kabuğundan ayrılarak harmanlanması işinde kullanılan ve iki öküz veya at tarafından çekilen bir tarım aletiydi. Harman için dövenin kullanımı Anadolu’da yüzyıllar öncesine dayanmaktaydı. Susam, fasulye ve keten dövenle değil, sırıkla dövülürdü⁶⁹⁷. Toplanan ürünün harman işleri, çakmak taşlı döğenlerle görülüyordu. Fakat harmanda başakları beygir, eşek ve benzeri hayvanlarla çiğneterek taneleri saplarından ayırmak gibi ilkel yöntemler de kullanılıyordu⁶⁹⁸. Demetlerin tarladan harmana ve ürünün harmandan anbara taşınmasında at ve eşek gibi yük hayvanlarından da yararlanılmakla birlikte, daha çok bir çift öküzün çektiği iki tekerlekli kağnılar kullanılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu’nda üretim faaliyeti çok zaman alıyordu. Nitekim yirminci yüzyıl başlarında 1 hektarlık tarlanın, toprağın ekime hazırlanmasından ürünün kaldırılmasına kadar yapılan tüm işler için 314 iş saati gerekiyordu. Günde ortalama 8 saat çalışılması halinde bu süre yaklaşık olarak 40 iş günüydü. Oysa 1830’larda Batı Avrupa’da 1 hektar buğday tarlasının işleri 144 saatte tamamlanıyordu. Tarımda makine kullanılmasıyla bu süre daha da kısaltıldı. Nitekim 1896’da Amerika’da 22 iş saati yetiyordu⁶⁹⁹.

XIX. yüzyılda Anadolu tarımında makineleşme ve modern teknikler kullanımı çabaları, küçük tarımsal üreticiliğin yaygın ve kişi başına gelirin son derece düşük olduğu bir tarımsal yapı içinde görüldü. Modern aletler ve teknikler kullanımı yaygınlaştığı ölçüde, şüphesiz durağan ve düşük verimlilikteki tarımsal üretim yapısını iyileştirici etkiler gösterdi. Ancak makineleşme konusundaki bütün çabalara rağmen 1914 ve sonrasında Anadolu’da tarımsal üreticilerin büyük kısmı geleneksel koşullar altında üretime devam ediyordu⁷⁰⁰. XIX. yüzyılda tarımda makineleşme konusunda öncülük Anadolu’da yerleşik bulunan yabancı toprak sahiplerinden geldi. 1860’lardan itibaren İzmir ve civarındaki İngiliz toprak sahipleri buharlı makineler dahil olmak üzere çiftliklerinde “modern” tarımsal aletler kullanmaya başladı. Köylülerin mülkü olan veya ortakçılık ve kiracılık yolu ile

⁶⁹⁷ “Symrna and Asia Minor”, *a.g.m.*, s. 236

⁶⁹⁸ Ali Rıza, *a.g.e.*, s. 133.

⁶⁹⁹ Tefik Güran, *a.g.e.*, s. 87- 88.

⁷⁰⁰ Murat Baskıcı, *a.g.m.*, s. 33.

tasarruf ettikleri toprakların ortalama büyüklüğünün 12 ile 48 dönüm arasında değişmesi çapa ve karasabana göre çok pahalı olan demir pulluğun kullanımını engelliyordu. Pulluk kullanılmasıyla işlerinden olacaklarını gören köylüler “*bu gavur icadına*” karşı olumsuz duygular içindeydi. Bu nedenle bazı yörelerde toprak sahiplerinin ileri teknoloji kullanma yolundaki çabaları köylülerin çok sert direnmesiyle karşılaştı. Bu tür direnmeler İngiliz çiftliklerinde de oldu. Örneğin C. S. Hanson çiftliğinde “İngiliz” pulluğu kullanmak yolunda bir girişimde bulunduğu zaman ilk karşı koymanın çiftlik kâhyasından ve sonraları daha sert biçimde işçilerden gelmesi üzerine, tek çıkar yolun işçileri ikna etmekten geçtiğine kanaat getirdi. Çiftlik sahibi, çiftliğin bir köşesinde ayırdığı özel bir yerde iki yıl süreyle “İngiliz” pulluğunu deneysel olarak kullandı. Aldığı sonuçları geleneksel tarım araçlarıyla alınan sonuçlarla karşılaştırarak; İngiliz pulluğunun işçilerin sandığı gibi “*beş para etmez ve uydurma*” bir araç olmadığını gösterince direnme sona erdi. İngiltere ticaret dairesi de Türkiye’ye tarım araçları satmak için başlatılmış olan kampanyaya katılan şirketleri uyarak, Türkiye’de resimli katalogların çok işe yaramadığını, asıl önemli olan şeyin toprak sahiplerinin araçları çalışırken görmesi olduğunu bildirdi. Kampanyanın pratik gösterilerle uzun süre sürdürülmesinin yanında, 1910 yılında şirketlerin özel olarak kiraladıkları bir tren, İzmir’den Çivril’e kadar her istasyon ve durakta durarak, özel çağrılı toprak sahiplerine çeşitli araç ve makinelerin çalışmaları hakkında gösteriler yaptı⁷⁰¹. İngiltere Ticaret Dairesi Türkiye’ye tarım araçları satmak için başlatılmış olan kampanyaya katılan şirketlerini, uyarak, onlara toprak sahiplerine araçları çalışırken göstermelerini istedi. Batı Anadolu’da Türk toprak sahiplerinin çiftliklerin de ilk makinelerin 1885

⁷⁰¹ Eldeki verilerin gösterdiğine göre, tarım makinelerinin büyük çoğunluğu yabancıların ve özellikle de İngilizlerin çiftliklerinde kullanılıyordu. İngilizler o dönemin en ileri teknolojisinin ürünü olan biçer döverlerden 19 tane satın aldıkları gibi ilerde 10 tane daha almak üzere anlaşma yapmışlardı. Hollandalı C. Van Lennep geniş çiftliğinde bir İngiliz mühendisinin denetim ve gözetimi altında buharlı pulluk kullanarak tarım yaparken, F. Whittal, Tire yakınlarındaki çiftliği için 1860 yılında 1.000 sterlin ertesi yıl ise 484 sterlin harcayarak “modern” makineler aldığını bildiriyordu. J. Paterson “geliştirilmiş makine ve araçlar” satın almak için her yıl 700 sterlin harcarken, D. Baltazzi iki yıl içinde 10.000 sterlin değerinde makine satın aldığını söyleyerek övünüyordu. F. G. Vedova’nın çiftliği için buharlı pulluk ve J. T. Smith’in her yıl ortalama 750 sterlin değerinde çeşitli tarım makineleri satın alması gibi örnekler İngiliz çiftliklerinde makineleşmenin boyutları hakkında bilgi vermektedir. Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 89- 90.

yılında görülmesi İngilizlerin makineleşme hareketinin öncüsü olduğunu kanıtlar⁷⁰². Anadolu'nun bölgeleri arasında farklılık göstermekle birlikte XX. yüzyılın başlarında ve özellikle 1. Dünya savaşı içinde bile, Osmanlı tarım topraklarındaki durağan üretim yapısına rağmen tarım araç ve gereçlerinin ithali önemini koruyordu⁷⁰³.

XIX. yüzyıl Osmanlısının batı ucunda tarımda ticarileşme önem kazandıkça tarımsal emeğin önemi ortaya çıktı. Tarımsal (ücretli) emek özellikle Batı Anadolu'da büyük tarımsal işletmeler kuran İngiliz toprak sahipleri için önemli bir sorundu. İngilizler yeterli miktarda ücretli emek sağlayamamaları nedeniyle tarımda makineleşmeye önem veriyordu. Bir çok bölgede sadece zirai makineleşmenin artması büyük arazi sahibini görece kıt emeğe olan bağımlıktan kurtardı ve üretici sınıfların genel bir yoksullaşmasını ve krize girmelerini muhtemel hale getirdi⁷⁰⁴. Bununla birlikte bazen salgın hastalıklar da emek kıtlığını şiddetlendiriyordu. Anadolu'da iskân etme politikası emek kıtlığını gidermede etkili oldu. Bu bağlamda göçmenlerin iskânı ve mevsimlik işgücü hareketleri dönemin Anadolu'sunda önemli bir unsurdu. Batı Anadolu'da Ege adalarından gelen mevsimlik işçiler önemli işgücü kaynağı idi. Göçmenler tarımda modern aletler ve teknikler kullanma konusunda yerli çiftçilere göre daha istekli idiler. İzmir'deki İngiliz konsolosu Dennis'nin 1877-1881 dönemine ilişkin raporunda Küçük Asya'da tarımsal makinelerin yayılmasında Bulgaristan'dan gelen çok sayıda göçmenin etkili olduğunu, bunların iç bölgelere

⁷⁰² Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 89- 90; Ancak 1864-1901 yılları arasında İzmir limanından yapılan ihracatın %42-%63 arasında değişen bölümünü oluşturan kuru üzüm, kuru incir, palamut, afyon gibi ürünlerin makineleşme gerektirmeyen ürünler olması nedeniyle bu öncülük çok geniş boyutlara ulaşamadı. Abdullah Martal, "19.Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler", *Tariş Tarihi*, İzmir, 1993, s. 16.

⁷⁰³ "(...) Bu sene mümkün olabildiği kadar fazla ziraat icrasını temin için ticaret ve ziraat nezareti tarafından Almanya ve Avusturya Macaristan'dan celb edilen ziraat makineleri hakkında icra edilen tahkikata nazaran şimdiye kadar Macaristan'da ki Alan Vaşvak fabrikasından 10 tane lokomobil ve harman makinesi celb olunmuştur. Bunlardan maada 140 parça orak makinesi ile 1000 taneye yakın pulluk getirilerek Anadolu'nun merakiz-i muhteliyefesine (çeşitli merkezlerine) sevk edilmiştir. Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından Almanya'ya 50 tane Traktör makinesi sipariş edilmiştir(...)" *Ahenk*, 10 Eylül 1916

⁷⁰⁴ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, *a.g.e.*, s. 63; Ayrıca, Merkezleri Ipswich ve Wexford'ta bulunan iki İngiliz şirketi tarım makineleri ithalatı ve satışını hemen hemen tekellerine almışlardı. Eldeki verilerin gösterdiğine göre tarım makinelerinin büyük çoğunluğu yabancıların ve özellikle İngilizlerin çiftliklerin de kullanılıyordu. Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 91.

yerleşerek iyi fiyatlarla satın aldıkları topraklarını Avrupa malı makineler kullanmak suretiyle geliştirdiklerini belirtmekteydi⁷⁰⁵.

İzmir ve çevresinde tahıl yetiştirmenin yüksek maliyete neden olması yüzünden 1880'lerde tarım makinalarına olan ilgi artmaya başladı. Saban, biçme ve bağlama makineleri ile bazı harman makineleri ithal edildi. ABD'den hafif biçme makineleri gelmekteydi⁷⁰⁶.

Avrupa'dan ithal edilen ve İzmir ve yakın art alanından “*Frenk Sabanları*” olarak bilinen modern tarım makinelerinden biri olan [demir] sabanlar *tarlayı istenilen derinliğe kadar sürer, hiçbir tarafında ham yer bırakmaz, gübre ve tohumun çeşidine göre arzu edilen derinlikte gömer, çiftçiliğin en birinci düşmanı durumunda olan zararlı otları yok edebilir* özelliklere sahipti. Tekerlekli olduğu için her mevsimde gerek kurak gerek yağışlı zamanlarda bile toprağı istenilen şekilde ve düzgünce sürerdi. Frenk sapanları çeşitli numaralarda [yani büyük ve küçük boyutlarda] imal edildiği için her türlü topraklarda mükemmel bir şekilde işler ve bunlarla günlük, toprağın cinsine göre, ikiden en fazla altı dönüme kadar yer sürülebilirdi. Demir sabanların tamiri demirci dükkanlarında, önceden verilecek plana göre mümkündü. Yalnız köylülerin demir sabanı alırken “*erbab-ı fenn'e müracaatla toprağın cins ve nev'ine göre hangi numaralı sabanın elverişli olacağını ve suret-i istimalini ve taşınacak olan demir saban ucuyla bıçağın nasıl ta'mir olunabileceğini sorup*” öğrenmeliydi. İzmir Hamidiye Sanayi Mektebi'nde açılan demir çelik atölyesinde istenilen model, şekil ve boyutlarda Avrupa'nın kullandığı benzer sağlam demir sabanlar imal edilmekteydi. Frenk sapanlarının en çok aşınan ve tamir edilen parçaları genellikle toprağa giren demir ucuyla bıçağı olurdu.⁷⁰⁷

Koşulacak olan hayvanlarda bu demir sabanlara göre belirlenirdi. Demir sabanların büyük ve küçük olmalarını da göz önünde bulundurarak, hayvanlar küçük, topraklar sert olursa o halde bir çift koşulacak yerde birkaç çift koşulmalı, şayet daha fazla hayvanı olmayıp da bir çift küçük hayvanla toprağını sürmek

⁷⁰⁵ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1071- 1072; Ziraat Gazetesi'nde Faik imzalı bir yazıda “memleketimizde ilk evvel toprağı fenni bir surette ihzar etmeğı yani pulluk ile sürmeğı tatbik edenler 1293 harbinden sonra Rusya'dan Eskişehir, Aydın, Balıkesir ve Adana'nın sıcak havalisine hicret eden Tatarve Çerkes muhacirleri olmuştur” şeklindeki ifade konuya açıklık getirmektedir. Geniş bilgi için lütfen bkz. Murat Baskıcı, *a.g.m.*, s. 34- 35n.

⁷⁰⁶ *Accounts and Papers*, Vol. 86, Smyrna, 1887, s. 20

⁷⁰⁷ *Ahenk*, 3 Ağustos 1901

niyetinde bulunan fakir çiftçiler ise bu gibi sert topraklarda işleyebilmeleri için alacakları sabanın kulağının mümkün mertebe büyükçe olmasına dikkat etmeliydi. Hayvanlar büyük ve kuvvetli olduğu takdirde yumuşak topraklarda büyük, tek kulaklı ve daha büyük numaralı makineler; yoksa hayvanlar küçük ve kuvvetsiz ise yalnız toprağın cinsine göre orta derecede makineler tercih edilirdi⁷⁰⁸.

Hayvanların zayıflığı yüzünden çekim güçleri de düşüktü. Osmanlı tarım araçlarının basitliği ile hayvanların zayıflığı arasında bir bağlantı kurulabilir. Nitekim Avrupa'dan getirilen yeni tarım araçlarını yerli hayvanlar çekemiyordu⁷⁰⁹. Özellikle İngiliz malı makineler yerli at ve sığır ırkı için fazla ağırdı. İzmir'de daha hafif olduğu ve sadece iki yerli at ile çekilebildiği için Amerikan malı orak makineleri tercih ediliyordu⁷¹⁰. XIX. yüzyılın sonlarında büyük bir tarım makineleri ithalatçısı malın % 90'nını İngiltere'den ve kalan % 10'nun ise ABD'den geldiğini belirtmekteydi. Amerika'dan biçme makineleri tercih edilmekteydi. Bunun da nedeni bu tür makinelerin daha hafif, İngiliz malına göre daha kaliteli ve sadece iki at gerektirmesi idi⁷¹¹.

Tarımda makineleşme konusunda yabancı şirketlerin Türkiye'de çeşitli faaliyetleri görüldü. Özellikle erken sanayileşmiş İngiltere için Türkiye kaçırılmayacak büyük bir pazardı. 1880'lere kadar Anadolu'da tarımsal makineler

⁷⁰⁸ *Ahenk*, 3 Ağustos 1901

⁷⁰⁹ Tevfik Güran, *a.g.e.*, s. 103. Batı Anadolu'da çiftçilerin tarım makinelerine ilişkin en öncelikli talepleri ucuzluk ve hafiflik idi. Hafif olmasının nedeni ise kullanılan hayvanların zayıf ve küçük olmasıydı. *Accounts and Papers*, Vol. 116, Smyrna, 1908, s. 23. Avrupalı kapitalist şirketlerin Batı Anadolu'da büyük bir rekabet içinde oldukları bununla birlikte bir takım suiistimallerin yapıldığı da anlaşılmaktadır. 1910'larda iki İngiliz ekip biçme makinesi Ayvalık'a gelmiş ve bu makinelerden çok memnun kalınmıştı. Tam iki makine daha sipariş verilecekken, Macar bir firma ortaya çıkmış ve siparişi almıştır. Sonunda her iki makinede gelmiştir. Bu makinelerden biri büyük biri küçüktür. Küçük makine İngiliz makinesinden 180. sterlin daha pahalı olmuştur. İkincisinin ise ikinci el bir makine olduğu ortaya çıkmıştır. Macar temsilci aynı zamanda 30 bağlayıcı ve biçici de satmayı becermiştir. *Accounts and Papers*, No. 5011, Smyrna, 1912, s. 26. Sabanlar da İngiltere'den gelmekteydi. Ancak tahta saplar Amerika'dan gelmekte ve burada takılmaktadır. Oliver Amerikan sabanı İngiliz malıyla tek rekabet edebilen maldır. Diğer rakip ise tamamı demirden yapılmış Yunan sabanıdır. Ancak bunun satışı yavaş olmaktadır. Harman makineleri de tamamen İngiltere'den gelmektedir. Tahıl temizleme makinesi yerel olarak imal edilmektedir; ancak belli bir miktar İngiltere ve Fransa'dan ithal edilmektedir. *Accounts and Papers*, Vol. 97, Smyrna, 1900, s. 4- 5; 20. yüzyılın başlarında Yunan modeline göre yerel olarak yapılmış olan sabanlar piyasaya sürülmüş ve bunlar Anglo- Amerikan ürünlerinin satışını önemli ölçüde kısıtlamıştır. Ancak bunların uzun süreli bir rakip oluşturabileceklerine pek ihtimal verilmemekteydi. *Accounts and Papers*, Vol. 97, Smyrna, 1900, s. 5

⁷¹⁰ Murat Baskıcı, *a.g.m.*, s.46;

⁷¹¹ *Accounts and Papers*, Vol. 97, Smyrna, 1900, s. 5

piyasasında İngiltere hakimdi ve makinelerin yayılışı düşük boyuttaydı. Bu özellikle büyük makineler için geçerliydi⁷¹².

Daha sonraları 1882’de tarımsal makine ithalatına gümrük muafiyeti getirilmesiyle, Avrupalı girişimcilerin Batı Anadolu piyasalarına tarım makinesi ihraç etme faaliyetleri hız kazandı⁷¹³. 24 Ocak 1910 tarihi ise Ziraat alet ve gereçlerinin 10 sene süresince gümrük vergisinden muafiyeti hakkındaki kanun layihası kabul edildi⁷¹⁴.

XIX. yüzyılın sonlarında Orak makinesi satışlarında Amerikalılar başta gelirken, İngilizler buharlı pulluk ve harman dövme makinelerinde yerel pazarın tekeliğini ellerine aldı. Almanlar ise el pulluklarının satışında büyük başarılar kazandı⁷¹⁵. Piyasada Alman ve Amerikan makineleri önemli pay kazandı. Bunlar hem İngiliz makinelerinden ucuza satıldığı için rağbet görüyordu hem de daha hafif olduklarından yerli hayvan ırkı için daha uygun oldukları anlaşılmıştı⁷¹⁶. İzmir’deki bir Alman şirketi, ülkenin zirai gelişiminin trafiği arttırma konusunda kazançlı olacağını farkına vararak, ana işine ek olarak [esas işleri kapital bir tarım şirketi olmalıdır] bir zirai servis kurma kararı aldı. Bir bilimsel tarım uzmanı yönetiminde, bu servis topraklarından en fazla verimi alabilmeleri için, demiryolunun geçtiği bölgelerde yaşayanlara yardım etme amacındaydı. 1888 Nisan’ında yayımlanan raporunda şirketin bilimsel tarım uzmanı olan Bay Scheiblich, 1899 yılında verdiği gayretleri ve elde ettiği sonuçları şöyle anlatmaktaydı: *Bay Scheiblich, “rasyonel çiftçilik, toprağı 30-40 cm derinden işleme gücünü” elde etmeden önce karşılaşacağı zorluklar hususunda hiçbir yanılsama altında değildir; ancak Scheiblich, halkın bu deneylerle alakadar ve onların şu an şirket tarafından çiftçilere sağlanan sıradan çelik pullukları alma konusunda gönüllü olduğunu gözlemlemektedir. Bu dikkat edilmesi gereken önemli bir noktadır. Şirket yalnızca, “Son hasattan sonra ödenebilen pulluk kredisinden elde edilen toplam miktarın yaklaşık yüzde 88’i zaten hukuki yaptırımlara gerek kalmadan alınmıştır.” Bu sonuçlardan cesaret alan şirket,*

⁷¹² *Accounts and Papers*, No. 5011, Smyrna, 1912, s. 26- 27; ve ayrıca bkz. Murat Baskıcı, *a.g.m.*, s. 36

⁷¹³ Donald Quataert, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia (1876- 1908)*, University of California, Los Angeles, Ph. D., 1973, s. 167.

⁷¹⁴ *B.O.A.*, MV, 148/ 54, (1911)

⁷¹⁵ Donald Quataert, *a.g.t.*, s. 167.

⁷¹⁶ Murat Baskıcı, *a.g.m.*, s. 36.

*buğdayı hem biçen hem de döven makineler olan kerseleri sağlamayı planlamaktadır*⁷¹⁷.

Makine üreticisi şirketler ürünlerini satmak için kendi temsilcilikleri yoluyla doğrudan ve demiryolu şirketleri aracılığıyla da dolaylı olarak pazarlama faaliyetlerinde bulunuyordu. Yabancılar makinelerin avantajlarını ve sağlayacağı emek ve tasarrufunu bilmekle beraber “yerli” çiftçilere bunu uygulamalı olarak göstermek gerekiyor hatta bazen görmeleri de ikna olmaları için yetmeyebiliyordu⁷¹⁸. Şirketlerin aşması gereken şey “önyargılı zihniyet ve ilgisizlik” idi⁷¹⁹. XIX. yüzyılın sonlarında İngiltere’nin İzmir’deki konsolosu çiftçilerin tutucu ve her türlü yeniliğe karşı oluşları hakkında bir rapor kaleme almıştır. Bu raporda tarımın son derece ilkel koşullar altında yapıldığı belirtilmekte, tutucu çiftçilerin ne kadar ikna edilmeye çalışılırsa çalışılsın atalarının uyguladığı yöntemlerden asla vazgeçemedikleri vurgulanmıştır⁷²⁰. Bu durumun XX. yüzyılın başlarında da sürdüğü hükümetin tarım araçlarına ilişkin hazırlattığı bir rapor da tespit edilebilmektedir. Raporla “*yeni sabanların dahil olmuş olduğu mahallerde eski kara sabanları el’an kullanmakta ısrar edenlere memurin hiç olmazsa bu yeni sabanları irae [gösterme] edebilirler*” denilmektedir⁷²¹. Önyargılar bazı ilginç sebeplere de dayanabiliyordu: at ile çekilen tırmıklar, bu aletin “*zemini çok iyi temizlediği ve zemindeki artıklar- kalıntılarla beslenen hayvanlara bir şey bırakmadığı*” gerekçesiyle İzmir’de pazar bulamamıştı. Bazı tarımsal araç ve makineler ise yerli alışkanlıklara ya da mevcut toprak kullanım biçimine uygun olmadıkları için tercih edilmiyor ve babadan kalma usuller dışındakilere şüphe ile bakılabiliyordu⁷²². Köylüler tarlada kalan sap ve başakları anız tırmıklarıyla toplamaya devam ettiler. Harmanlarını kısıraklarla ve dövenlerle [veya düğen/ döğenlerle; ekin üzerinde at ya da inek yardımıyla gezdirilerek ekinin tane ve saplarını ayıran, altına çakmak taşları çakılı araç] döverlerdi. Bu yorucu iş

⁷¹⁷ Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 229

⁷¹⁸ Batı Anadolu sahasındaki Menteşe Sancağı’nın 20. yüzyıl başlarında tarım ve toprak düzenine ilişkin bir raporda modern tarım makinelerinin yaygın olamamasındaki temel nedenler üç başlık altında şu şekilde belirtilmiştir: “*Alatın suhuletle tedarik olunamamasının birkaç sebebi vardır. Evveli, bunların fevaidinin layık olduğu derece takdis olunamaması; saniyen, alat-ı ziraiye acenteleri merakızden uzak bulunduğu gibi vesait-i münakalenin fıkdanı; salisen alet ve hatta anın fevaidi fiilen görülmekçe kanaat hasıl olamaması.*” Ali Rıza, *a.g.e.*, s. 130.

⁷¹⁹ Murat Baskıcı, *a.g.m.*, s. 36- 37

⁷²⁰ *Accounts and Papers*, Vol. 97, Smyrna, 1900, s. 7

⁷²¹ *Alat-ı Ziraiye Hakkında Rapor*, Dersaadet, Hilal Matbaası, 1915, s. 33.

⁷²² Murat Baskıcı, *a.g.m.*, s.44

uzun bir zaman alırdı. Bu işlerin Haziran ortalarından itibaren yapılmaya başladığını düşünürsek; tarla sürülecek ve kurulama yapılacak en kıymetli bir zamanda harman işleriyle uğraşmak vakit kaybı yarartıyordu. Bazı büyük çiftliklerde hayvan ve dövenlerle döğülen harmanlar daha çok vakitten kazanılmak isteğiyle makineli eleklerle sürülür ve samanı bu sayede daha kolay ayrılırdı. Harman işlerinin bu kadar uzun sürmesi de daha çok saman elde etmek isteğinden kaynaklanıyordu⁷²³.

İzmir civarında iş yapan yabancı ticari acenteleri 1880’li yılların başında modern pulluklar, yayık, harman ve mısır ayıklama makineleri getirmişti. Bu yabancı makinelerin çoğu Amerikan malıydı; gerçi İngiliz ve Fransız türü makinelerde ithal edilmişti ama imalatlarının zayıf, tamirlerinin de zor olduğu görüldü. 1884 yılında İzmir yöresine ilk McCormick biçerdöverlerini David Offley getirdi. Offley uzun yıllardır İzmir’de yaşayan Amerikalı bir ailenin mensubuydu. Offley bu makineleri şehrin yanında teşhir etti ve izleyicilerin alkışlarıyla karşılandı. Erkek kardeşi de İzmir- Kasaba ve İzmir- Aydın demiryolu güzergahı boyunca Batı Anadolu’da seyahat ederek yeni makineleri çiftçilere gösterdi. Bu ilk tur sonrasında dört biçerdöver satıldı ve bölgede zirai makinelerin yaygın kullanımını sağlayan unsurlardan biri oldu⁷²⁴. Hükümet yeni tarım araçlarının İzmir ve çevresinde yaygınlaştırılması için benzer çabalar harcadı. Tire kazasıyla Torbalı nahiyesinde bulunan “19 kıta çiftlikat-ı hümayunda mutavattın zürrain çift hayvanat ve alat ve edevatı ahz ve ita etmeleri hususunda” her sene beş gün sürecek şekilde Torbalı demiryolu yakınındaki Tepeköy çiftlik-i hümayununda bir panayır açılmasına izin vermişti⁷²⁵

1880’lerin başlarında Amerika’dan ithal edilen zirai makinelerin sayısı her geçen yıl artış gösterdi; köylüler ürünlerine musallat olan hastalıklarla savaşmak için ellerinden gelenin en iyisi yaptılar; her gün daha iyi tohumlar, bölgede yaygın olmayan ve bilinmeyen yeni ürünler elde etmek adına çabalar harcamaya başladılar⁷²⁶.

Anadolu’da XIX. yüzyılda genel olarak karayolları yetersizdi ve durumları kötüydü. Bu sebeple hem tarımsal üretim en yakın limana düşük bir maliyetle

⁷²³ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 45

⁷²⁴ Donald Quataert, *a.g. t.*, s. 158- 159

⁷²⁵ BOA. İ.DH.,1334/ 1313za-56 (1915)

⁷²⁶ Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 229

ulaştırılamıyor hem de modern tarımsal makineler iç bölgelere nakledilemiyordu⁷²⁷. İki İzmir demiryolu şirketi de modern tarım araçlarının tanıtımını yapan şirketleri desteklediler ve bununla birlikte başka türlü içerilere kolaylıkla ulaşamayacak olan modern teçhizatlar demiryolu aracılığıyla nakledildi⁷²⁸. Modern zirai makinelerin İzmir civarında kullanımının artmasında demiryolu şirketlerinin bu desteğin etkisi büyük olmuştur. Aşağıda ki tablo 1900- 1909 döneminde İzmir limanından ithal edilen modern tarım araçlarının değerini göstermektedir.

İzmir'in Tarımsal Makine İthalatı⁷²⁹:

Yıl	Değer (sterlin)	Toplam İthalat (Sterlin)	% Pay
1900*	3.904	2.369.000	0.16
1901	5.917	2.849.000	0.21
1902	9.762	2.805.000	0.35
1903*	10.285	2.802.000	0.37
1904	5.464	3.061.000	0.18
1905*	9.065	3.215.000	0.28
1906	8.025	3.547.000	0.23
1907*	18.422	3.183.000	0.58
1908	10.203	2.938.000	0.35
1909	10.153	3.414.000	0.29

* Esasen ABD'den gelen yük. (Donald Quataert, *a.g. t.*, s. 164.)

Ancak bu gösterilerin çok da yaygın ve etkili sonuçlar ortaya koymadığı anlaşılmaktadır. Bu makinelerin piyasa tarafından alınmadan önce güvenlik, yollar ve iyi bir toprak kanunu gibi unsurların sağlanmasının gerekliliği ortadaydı⁷³⁰. Ayrıca eşkıyalık unsurunun yarattığı güvensiz bir ortam, bilgisizlik ve örgütsüzlük nedeniyle çiftçilerin bir araya gelip büyük ekip biçme makinelerini alamamaları; geçmişteki baskılar ve tedbirsizlik nedeniyle çiftçilerin sürekli borçlu durumda kalmaları tarımda makineleşmenin yaygın bir durum kazanmasını engelleyen etkenler arasındaydı⁷³¹. Bu yıllarda halen tarım makinelerinin vergiden muaf olmasına rağmen “önyargılı” yaklaşımların da çok kolay aşılamadığı görülmekteydi⁷³².

⁷²⁷ Murat Baskıcı, *a.g.m.*, s. 46.

⁷²⁸ Donald Quataert, *a.g. t.*, s. 164.

⁷²⁹ Murat Baskıcı, *a.g.m.*, s. 48

⁷³⁰ *Accounts and Papers*, Vol. 103, Smyrna, 1910, s. 5- 6

⁷³¹ *Accounts and Papers*, No. 93, Smyrna, 1911, s. 11

⁷³² *Accounts and Papers*, No. 93, Smyrna, 1911, s. 12

Çiftçilerin yeni tarım aletleri karşısındaki tavrını belirleyen en önemli unsurlardan bir diğeri de tarım makinalarının ithal edilmesiyle beraber bunların tamiri meselesiydi. Adi bir saban köyün demircisi tarafından tamir ediliyordu. Makinaların aksamından [örneğin büyük orak makinaları] biri kırılırsa ki pek çok defalar bu olurdu, çiftçi makineyi bir tarafa atar ve eski el orağını tekrar kullanmaya devam ederdi⁷³³. Makinelerin tamiri ve yedek parça sağlanmasının önemli bir sorun olarak ortaya çıkması, modern tarım makinalarının satış noktalarında yada bazı demir yolu istasyonlarında çiftçilere bakım ve tamir imkanlarının sunulmasını, basit arızaları nasıl giderecekleri konusunda aydınlatılmasını da beraberinde getirdi. Zamanla yerel bazı atölyeler de tarımsal makinelerin tamirinde uzmanlaştı. Tamir ve yedek parça sorunları nedeniyle ülkede ancak “basit” teknoloji tarımsal aletler yaygınlık kazanabiliyordu: “...ilk defa 1892 tarihinde İzmir tarikiyle Anadolu’ya yayılan” Amerikan malı pullukların çok rağbet görmesinde “dökme aksamının yedek olarak köy bakkallarında bile satılması” etkili olmuştu⁷³⁴.

Dönemin ekonomi politikaları içinde önemli bir yeri olan tarımın makineleşmesine ilişkin özellikle II. Meşrutiyet’in ilanından sonra önemli gelişmeler oldu. II. Meşrutiyet’in ilanında sonra İttihat ve Terakki tarafından alınan yeni önlemlerle Osmanlı Sanayi geliştirilmeye çalışıldı. Bu amaçla 1909’da Nesim Levi’nin sanayi sergisi düzenlenmek üzere görevlendirildiği anlaşıyor. Siren Bora’nın dönemin İzmir basınından aktardığı haberde “*Vilayetimizin gerek ziraat ve gerek sanayi nokta-i nazarından terakkiye olan istidadı cihetle sanayi-i mahalliyemizin esbab-ı terakkisine hadim alat ve edevat ile makine ve ziraat için şimdiye kadar ihraç olunan harman ve saban vesaire için makine aksamı celbine ve sanayi ve ziraat erbabına teşhir için bir meşher küşadı alat ve edvatın resm-i gümrükten afvının ziraat ve sanayinin terakki ve tekamülü hususunda muhassenat-ı fevkaladesini derkar bulunduğundan şehrimiz tüccar-ı muteberanından Nesim Levi efendiye müsaade itasına karar verildiği işitildi*”⁷³⁵ denilmektedir.

⁷³³ *Alat-ı Ziraiye Hakkında Rapor, a.g.rapor*, s. 6

⁷³⁴ Orhan Kurmuş, *a.g. e.*, s. 91; Murat Baskıcı, *a.g.m.*, s. 45; Batı Anadolu’da modern tarım makinelerini onaran ve yedek parça sağlayan makinecilerin gün geçtikçe sayılarının arttığı dönemin İngiliz konsolosluk raporlarında yer almaktaydı. *Accounts and Papers*, Vol. 103, Smyrna, 1910, s. 6

⁷³⁵ Siren Bora, *İzmir Yahudileri Tarihi (1908- 1923)*, İstanbul, 1995, s. 151- 152.

Abdülhamid döneminin ilk yirmi yılı süresince vilayetlerde modern tarım makinelerinin yaygınlık kazanmasına ilişkin çabaların en başında, yabancı menşeli aletlerin ülkeye girişini kolaylaştırmak geliyordu. 1882 yılında çıkarılan tarım makinelerinin ithali sırasında gümrük muafiyetinin sağlanmasına yönelik uygulamalara ilişkin iradenin zaman aşımına uğraması gerekçe gösterilerek, Sadrazam Kamil Paşa'nın emri üzerine on yıllık bir süre için geçerli olacak gümrük vergisi 1890 yılında yeniden getirildi. Bu resmi karar her tür pulluğu, çift sürmekte ve harman kaldırmakta kullanılan makinelerin çektiği teçhizatı, zeytinyağını işlemek için kullanılan pamuk çırçır makinelerini de kapsıyordu. Gümrüksüz ithaline izin verilen aletlerin listesi artık modern olmadığı düşünülen aletlerin listeden çıkartılması için periyodik olarak inceleniyordu. Genel olarak muaf maddelerin listesi genişletildi ve düzenli olarak yenilemeler yapıldı ki, bu uygulama modern tarım makinelerinin ve aletlerin imparatorluk topraklarına kesintisiz olarak akışını temin ediyordu. Batı Anadolu'da İzmir limanı sadece kendi yakın çevresi için değil; aynı zamanda 80 mil kuzeye ve 300 mil doğuya; yani Balıkesir'in kuzeyi ile Konya'nın doğusuna kadar uzanan bir alan içinde modern tarım makinelerinin dağıtım merkezi olarak hizmet verdi⁷³⁶.

1909'da İzmir'de gümrük muafiyetli tarım makineleri ithalatı yer almaktadır. Aşağıda verilen tablodaki bilgiler dönemin bazı ithal tarımsal makinelerinin ve bunlardan bazılarının fiyatının belirlenmesi bakımından önemlidir⁷³⁷.

⁷³⁶ Modern tarım makinelerinin İzmir ve art alanında hızla yayılmasında ilki 1884 yılında İzmir'de kurulmuş olan özel satış acentelerinin çabaları büyüktür. Tümünde yabancı menşeli ve Offley's firmasının yönettiği üç İzmir acentesi bölge genelinde çoğu modern tarım teçhizatının satış ve dağıtımını denetlemekteydi. Donald Quataert, *a.g. t.*, s. 161- 163.

⁷³⁷ Murat Baskıcı, *a.g.m.*, s . 40.

Makine	İngiltere	Fransa	A.B.D	Av. Mac.	Almanya	Yunanistan	İsviçre	Toplam Adet	Top.Değer (Sterlin)
Demir Sabanlar Ve Aksesuarları	1069		3072	12	51	939		5143	5999
Orak Makinesi	6		8			3		17	539
Harman Makinesi	3							3	805
Ayıklama Makineleri Ve Ayırıcılar	9	2		7	5	29	1	53	876
Makineler (Darı İçin)			10			12		22	53
Makineler (Saman İçin)	6			1	3	2		12	159
(Pamuk) Çırçır Makineleri	18							18	141
Mibzer	1							1	17
Tırmık			29			7		36	150
Merdane		3						3	44
Bağ Pulverizatörü		541		51	1	122		715	1061
Hayvanla Çekilen Çapa Makinesi					2	1	5	8	35
Yedek Parçalar	55		6			8		69 (kasa)	274
Toplam									10153

Hükümet tarım araçlarının kullanımını yaygınlaştırmak için 12 Nisan 1911 tarihinde bir talimatname yayınladı. Bu talimatnamenin birinci maddesinde; tarımsal üretimin geliştirilmesi ve ıslahı için “*zürranın muhtaç olduğu alat-ı cedide-i ziraiye ya ziraat nezareti tarafından vilayette tesis olunan ve depolardan doğrudan doğruya veyahut vilayet ve liva ve kaza merkezlerinde en büyük mülkiye memurunun taht-ı riyasetinde memurin-i ziraiye ve Ziraat Bankası memur ve ziraat ve ticaret odası azasından birer, erbab-ı ziraatten bir ki, ceman altı zattan mürekkeb olarak teşkil kılınacak komisyonlar vasıtasıyla iştirâ olunur* [satın alınır] denilmektedir. Talimatnamede birinci maddedeki komisyonların şehir ve kazalarda çiftçilerin kolayca görüp inceleyebilecekleri yerlerde –özellikle numune tarlalarında- depolar kurmaları (2. madde), depolara alınacak olan ziraat aletlerinin ziraat memurlarının ve ziraat nezaretinin uygun gördüğü şekilde Ziraat Nezareti Bütçesi’nden karşılanması (4. madde) ve her depoda mustahdem ve demirci ustalarının bulunması (5. madde) yer alıyordu. 7. madde ise depoda bulunan tarım aletini almak isteyen çiftçinin hangi yolu izleyeceğine ilişkindi. Buna göre; “*depoda bulunan alat-ı ziraiyeden herhangisine ve kaçına talip olan çiftçi evvela o aletin nev ve miktar-ı fiyatını natık olarak [fiyatını gösteren] depo müdüründen alacağı bir beyanname ile Ziraat Bankası’na bi-l müracaat bedelini ya nakden tesviye edecek [ödeyecek] veyahud banka nizamnamesi hükmüne tevfiқан teminat-ı nizamiye mukabilinde taksit ile usul dairesinde deyn senedi [borç senedi] ita eylemek suretiyle bankaya borçlanacaktı*”. Talimatnamenin 8. maddesi bu borçlanmada en az iki kefilin olmasını, borcun 500 guruştan fazla olması halinde çiftçinin haciz için mal göstermesini öngörüyordu. 10. madde ise bu kredi vadesini 5 yıl ile sınırlıyordu. Depo kurulmayan yerlerde ise çiftçinin satın almak istediği aletleri 1. maddedeki komisyon aracılığıyla ve *bir kıta sipariş taahhütnamesi karşılığında* sipariş edebilirdi⁷³⁸.

Tarımsal makinelerin ve tekniklerin kullanışı çiftçilere uygulamalı olarak gösteriliyor, çiftçilerin çekingenlikleri, önyargıları giderilmek isteniyordu. Model çiftlikler modern tarımsal makinelerin ithaline ve yaygınlaşmasına katkıda bulundu⁷³⁹. Ayrıca bölgeden dışarıya olan göçün de büyük etkisi oldu. Ayvalık’tan Amerika’ya yapılan göçlerin modern tarım alet ve teçhizatının tanınması yolundaki

⁷³⁸ *Alat-I Cedide Ve Tohum Ve Damızlık Hayvanat Tedarikiyle ...*, a.g.e., s. 1- 6

⁷³⁹ Murat Baskıcı, a.g.m., s. 41.

etkileri epeyce fazladır. Bu nedenle Batı Anadolu bölgesindeki toprak sahiplerinin tarım makinelerine olan ilgilerinde büyük bir artış yaşanmış bu makinelerin ithalatı da artmıştır⁷⁴⁰.

Tarımsal makinelerin XIX. yüzyılın sonlarına doğru gösterdiği yaygınlığı sınırlandıran en önemli unsur makinelerin yerli çiftçiler için *pahalı* oluşu idi. Ortalama bir çiftçinin alım gücüne göre makine fiyatları yüksekti⁷⁴¹. Ortalama bir çiftçi 1909'da İzmir'de İngiliz malı bir mibzer satın almak istediğinde, 1907 düzeyinde yakın bir düzeyde bulunduğu anlaşılan yıllık gelirin yaklaşık 2.6 katını, çırçır makinesi satın almak istiyorsa 1.2 katını sarfetmek zorundaydı. 1889 tarihinde A.B.D imalatı saban fiyatı 120- 210 kuruş; 1909'da İngiliz imalatı harman makinesi 32. 196 kuruş; aynı tarih ve aynı imalatçı ülkenin çırçır makinesi 939. 6 kuruş, mibzer ise 2. 040 kuruştı. Dönemin kişi başına yıllık gelirinin 1909'da İzmir'de 42 katına ulaşan fiyatıyla harman makinesi ancak sayılı zengin çiftçilerin satın alabileceği nitelikteydi. Fiyatların yüksekliği basit bazı tarımsal araçların, yerel ihtiyaçlara da uyarlanarak, yurt içinde üretimini getirdi. Bursa'da köylüler özellikle yabancı sabanların taklidini yapıyordu ve bunlar *mükemmel olmasa da iş görür* nitelikteydi. İzmir ve civarında ucuzluk ve hafiflik olarak tam da yerli çiftçilerin istediği türde bir demir saban üretiliyordu. 1902'de İzmir'de ve 1908'de Akşehir'de imal edilen her tarafı demir hafif pulluklar Aydın Vilayeti'nde oldukça çoğalmıştı⁷⁴².

⁷⁴⁰ *Accounts and Papers*, Vol. 103, Smyrna, 1910, s. 8

⁷⁴¹ 1914'lerde Mentеше Sancağı'ndaki modern tarım makinelerinin kullanılmasının daha yeni yeni başladığının görülmesi hayli dikkat çekicidir. Bu tür zirai teçhizatın birkaç zengin toprak sahiplerinde olmasına ilişkin raporda şu bilgiler yer almaktaydı: “Bu havalide alat-ı ziraiyenin lüzum ve ehemmiyeti henüz takdir olunamamıştır. Çiftçinin yegâne alati ağaçtan karasaban, el orağı, turpan, çapa, sürgü, çapa ile arazi sürülür. Buna halkın % 99'u sahiptir. Bundan bir derece ilerlemek, tecrübe etmek, teceddüde doğru gitmek isteyenler nihayet birer ikişer saban (araire) tedarik etmiş istimale başlamıştır. Bunda bilhassa tütün ziraatıyla iştigal edenlerde görülür. Bundan gayri pulluk (ekarrue), demir tırmık ve derece derece alat şayan-ı tezkâr bir kemiyet teşkil etmez. Yalnız Muğla kazasında iki orak makinesi, Milas kazasında bir traktör (tracteur) ile bir harman, bir orak makinesi ve pullukları, Köyceğiz'de Cemil Bey'in bir traktörü ile sabanları ve Hidiv-i Mısır Abbas Paşa Hazretleri'nin Dalaman Çiftlikat'ında iki traktör; bir pulluk, buhar ile işlemeğe mahsus tırmık, harman makinesi ve sekiz aded yük, iki aded binek otomobili dekovil hatları vesaire mevcuttur.” Ali Rıza, *a.g.e.*, s. 129- 130.

⁷⁴² Murat Baskıcı, *a.g.m.*, s. 42- 43; 1855- 1857 yıllarında Isparta'da tarımla ilgili eşya fiyatları üzerine yapılan incelemede; *saban temürü* 10- 15 kuruş, bel 6-8 kuruş, balta 3- 7 kuruş, orak 2,5 kuruş, çift takımı 150- 250 kuruş arasında fiyata sahipti. Çift takımı saban, pulluk, tapan, boyunduruk gibi tarlayı sürmek, ekmek vs. için kullanılan aletlerin tümünü ifade eden bir tabirdir. Bazı terekelerde “çift takımı” olarak yer alırken bazılarında saban, saban temürü vs. diye ayrı ayrı tanımlanmıştır. Nurhan Mistanlıoğlu, *a.g.m.*, 33; 1918 yılında Aydın vilayetine satın alınıp çiftçilere dağıtılan ziraat aletlerinden 20'si kalbur makinası, 3 traktör, 25 biçer bağlar makinesi vardı. *Alat-ı Ziraiye Hakkında*

Hüseyin Rıfat'ın “İzmir 1914” başlıklı eserinde modern tarım makinelerinin satış ve dağıtımına ilişkin reklâmlarda Amerikan menşeli zirai teçhizatın ağırlıklı olarak yer aldığı görülmektedir. Bunlardan biri Türkiye'nin geneline modern tarım araçlarının satışında çok eskiden beri büyük faaliyetleri olan ve Amerika'daki en meşhur fabrikaların şubeliğini üstlenen *Jul J. Baladur*'un mağazasıydı. Baladur mağzası *Oliver Şilled Pelovork*'a ait saban makineleri, *Conson Harvester Kumpanyası*'na ait orak makineleri, demet bağlayan makineleri, biçici makineleri; *Roderik Lean Kumpanyası*'na ait tırmık makineleri satışında önemli bir yere sahipti⁷⁴³.

Buharlı pulluklar ile harman dövme makineleri sadece bunları satın almak isteyen çiftçinin özel isteği üzerine ithal ediliyordu. Daha basit ve ucuz teçhizat daha çok rağbet gördü. XIX. yüzyılın sonlarına doğru her bir yıl için 150'den fazla tırmık makinesi ithal edildi. Hasattan sonraki anızları daha iyi topladıkları bilinen atların çektiği tırmıklar da iyi karşılandı. 1898 yılı öncesinde orak makinesi ithali her yıl için ortalama elliye buluyordu ki, bu oran dönemin sonuna dek böyle devam etti. İzmir bölgesinde yıllık pulluk satışları 1907 yılında 4000'e ulaştı ki bu sayı, modern zirai aletlerin benimsenmesinin sadece geniş mülklerle sınırlı olmadığını ortaya koymaktadır. İzmir bölgesi hem mutlak rakamlar açısından hem de ithal edilmiş ve kullanılan modern tarım araçları miktarı açısından ilk sırayı almaktaydı⁷⁴⁴.

Bununla birlikte Batı Anadolu bölgesi Anadolu'nun diğer bölgelerine göre modern tarım araçlarının üretimi konusunda nispeten daha hızlı bir uzmanlaşmaya gitti. 1890 yılında İzmir'de ki dört atölye buhar makineleri ve modern zirai makineler üretmekteydi. 1892 yılında *Hara-yı Hümayunlar Nazırı Ferik Muzaffer Paşa*,

Rapor, a.g.rapor, s. 33; aynı tarihte el değirmeni 2500 guruş, biçer bağlar ve yalnız biçer makinası 3700 guruş, Harman makinası 150 bin guruş, kalbur makinası 2500 guruş, Tarar 1000 guruş, Motorlu tulumba 100 bin guruş, pulluk 400 guruş, mibzer makinası 4500 guruş, tırmık 800 guruş, mısır kırma makinası 1000 guruş, ot cenderesi 1500 guruş, motorlu saban 200 bin guruş idi. Son on yılda tarım makinalarının fiyatları 2 kattan daha fazla artış göstermişti. *Alat-ı Ziraiye Hakkında Rapor, a.g.rapor*, s. 28- 29; “*Ziraat Bankası'nın Alat-ı Ziraiye Fiyat Cetveli*” başlıklı bir rapor, tarihsizdir. Ancak XIX. yüzyıl sonu, XX. yüzyıl başlarına ait olabileceğini düşündüğümüz eski Türkçe bu istatistikte sırasıyla en çok Almanya, Avusturya, Macaristan, Amerika ve İsveç'ten tarım makinesi ithalatı yapılmaktadır. *Ziraat Bankası'nın Alat-ı Ziraiye Fiyat Cetveli*, y.y., y.t.y., s. 13; Bununla birlikte İzmir ve çevresinde ziraat edilen yerlerde çoğunlukla demir veya ağaçtan saban ve pulluk kullanımı Cumhuriyet dönemine kadar devam etmiştir. Nazilli, Akhisar, Manisa havzalarında Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren tarımda makinalaşmaya doğru önemli adımlar atılmış, ziraatte traktör alımı başlamıştır. *İzmirde Pamuk Ziraati*, İzmir Ticaret Müdüriyeti, 1922, s. 4

⁷⁴³ Hüseyin Rıfat, *İzmir 1914*, çev. Erkan Serçe, Akademi Kitapevi, İzmir, 1997, s. 131.

⁷⁴⁴ Donald Quataert, *a.g. t.*, s. 165.

Sultan'a modern bir Avrupa pulluğunun resmini göndererek çiftliklerin bunları ithal fiyatlarının % 25'ine yerel olarak imal edebileceklerini belirtmişti. Sultan teklifi onaylamış bu tür pullukların çiftliklerin civarında satılmasına izin vermişti. 1904 yılında modern pulluk imalatı için İzmir ve Ankara'da fabrikalar işleten *Dimitri Eugenidi*, Atina fuarında mükemmellik madalyası almıştı. Bu başarı Osmanlı çiftçisine kısıtlı mali olanaklarla uygun makinelerin yerel olarak imal edilmesine ilham verdi. İzmir'deki İngiliz Konsolosu 1908 yılında muhtemelen Eugenidi fabrikasından söz ederken Osmanlıların modern tarım araçları üretimine ilişkin *"Zirai araçların yerel imalatı, çoğunlukla demirden yapılmış bir tür hafif saban tasarısı giderek yaygınlaşıyor, bu da bu ülke çiftçilerinin istediği ucuzluk ve hafifliği bir araya getiren şeydir"* demektedir⁷⁴⁵.

Hüseyin Rıfat'ın sözü edilen eserinde *Macar Anonim Banka ve Ticaret Şirketi*'nin İzmir Şubesi aracılığıyla *"harman ve hasada mahsus makineler"* satışını sürdürdüğü görülmektedir. Harman makineleri *"Macar müttehid şimendüfer imalathaneleri mamulatıdır, rağbet-i umumiye pek mahzar olmuştur"* şeklinde tanıtılmakta; hasata mahsus makineler hakkında ise, *"Memalik-i Osmaniye'de en çok makbul tutulan Amerika'nın (Mas- Haris) fabrikalarının çayır, orak, biçer bağlar, orak makineleri, sürgü, çapa, tırmık, merdane, mibzer aletlerinin"* satışının olduğuna

⁷⁴⁵ Donald Quataert, *a.g. t.*, s. 160- 161. Araştırmamızın konu bütünlüğü içinde İzmir ve art alanında tarımsal üretimin modernleşmesi kapsamında modern tarım makinelerinin bölgede yaygınlık kazanmasına ağırlık vermekteyiz. Bununla birlikte ayrıca tarımsal üretime bağlı yerel sanayi faaliyetlerinde de makineleşme söz konusudur. Örneğin un fabrikası sanayi en önemli yeri kaplamaktadır. İzmir şehrinde de bir düzine iyi kalite un fabrikası mevcuttu. İyileştirilmiş modern makineler vardı ve sanayi olabilecek en mükemmel sisteme sahipti. Hem Fransız hem de İngiliz sistemleri denenmekte ve her ikisinden de mükemmel sonuçlar elde edilmekteydi. Bu sayede Marsilya ve Rusya'dan artık hiç un ithal edilmemekteydi. Hatta komşu adalara un ithali bile başlamıştı. Makine, alet, kazan, motor, çivi yağ presleri imalatı sürekli olarak genişlemekteydi. Tüm bu gelişmeler İngiliz sermayesi ve girişimciliği sayesinde olmaktadır. Çok sayıdaki yağ presleme fabrikalarına ek olarak kırık zeytin çekirdeğinden yağ çıkarmak için iki fabrika kurulmuştu. Kimyasal işlemlerle çıkarılan yağ sabun üretiminde kullanılmaktaydı. *Accounts and Papers*, Vol. 129, Smyrna, 1906, s. 11

Osmanlı fabrikalarına ithal edilen tesislerin vergiden muaf tutulmasının bölgede tarıma bağlı sanayinin gelişmesinde etkisi büyük olmalıdır. Bu alandaki makineleşmede de İngilizlerin piyasada daha hakim oldukları görülmektedir. 20. yüzyılın başlarında İngiltere bu makinelerin % 20'sini tedarik etmiştir. *Accounts and Papers*, No. 5247, Smyrna, 1913, s. 15 Tarım makinelerinin alımına ilişkin rakamların bölge genelinde hayli yüksek olması bu harcamaların içinde sulama işlerine ilişkin modern makinelerin de var olduğu kanısını uyandırmaktadır. Batı Anadolu Bölgesi'nde yabancıların çiftliklerinde özel sulama programlarının uygulandığı bilinmektedir. Örneğin C. E. Tebbit çiftliğinde açtığı derin kuyulardan sulama amacıyla su çekmek için Manchester'den saatte 4.800 galon su çekebilecek kapasitede üç motorlu pompa getirtmişti. C. Van Lennep de çiftliğinin 8. 000 dönümlük bölümünü kendi olanaklarıyla suladığını bildiriyordu. Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 92.

ilişkin bilgi verilmekteydi. Şirketin verdiği ilanda vurgulanan kısım “ihtar” başlığı altında şu şekilde verilmişti: “*İhtar: Marü’z- zikr makinelerin en ufak bir yedek parçası bile mağaza ve depolarda bulundurulur. Talep vukuunda katalog gönderilir. Suallere Türkçe cevap verilir. Her türlü teshilat yapılır.*”⁷⁴⁶

Kişilerin beklentileri de üretim süreçlerinde herhangi bir yeniliğin uygulanıp uygulanmamasında belirleyici bir unsurdur. Makinelerin avantajlarını kavrayamamakla suçlanan yerli çiftçilerin bu tavırları muhtemelen durumlarında makineler yada başka yollarla sağlanacak herhangi bir iyileşmenin devleti daha fazla vergi almak üzere harekete geçireceği yönündeki beklentileri ile ilişkiliydi: “...zaten köylünün durumunda gözle görülür bir iyileşme bu gelişmeyle mukayese edilemeyecek ölçekte bir verginin gelmesine neden olur; kimse biraz daha iyi görünmek istemez.” Bu ifadeler “müsadere” uygulamasının kaldırıldığı, batı tipi bir hukuk- mülkiyet sisteminin benimsenmeye çalışıldığı bir dönemde bulunulmasına rağmen, kişileri iktisadi anlamda güdüleyerek verimlilik ve gelir artırıcı yeni teknikleri uygulamalarını sağlayacak zihinsel motiflerin henüz oluşmadığını göstermekteydi⁷⁴⁷.

Osmanlı İmparatorluğu’nun tarımsal yapısı başlangıcından itibaren ana hatlarıyla küçük arazi sahipliğine dayanıyordu. Büyük tarımsal işletmelerin ortaya çıkmasının önünde, devletin küçük arazi sahipliğini koruma politikası, mülkiyet haklarının güvenilebilirliğinin (müsadere) toprakta kalıcı bir sahiplenme ihtimalini azaltması, XIX. yüzyıla kadar tarımsal ihracat üzerindeki yasaklar/ kısıtlar gibi engeller vardı. Tımar sisteminin kaldırılması, 1858 Arazi Kanunnamesi, 1867’de yabancılara mülkiyet hakkı tanınması gibi gelişmeler büyük arazi sahipliğini bir dereceye kadar yaygınlaştırmış olsa da tarımsal yapının geneli içinde bu grup marjinal önemde kaldı. Tarımsal makineleri daha kolay satın alabilecek ve makinelerin verimlilik artırıcı sonuçlarını arazi ölçeği bakımından daha uygun düzeylerde değerlendirebilecek bir nüfus grubunun tarımsal yapı içindeki göreceli azlığı tarımsal makinelerin yayılışını da sınırlandırdı⁷⁴⁸. Ayrıca ürün dalgalanmaları, kırsal toplulukların üretim çabalarını kendi kaynaklarıyla sürdürmelerine iki yönden

⁷⁴⁶ Hüseyin Rıfat, *a.g.e.*, s. 36- 37.

⁷⁴⁷ Murat Baskıcı, *a.g.m.*, s. 46

⁷⁴⁸ Murat Baskıcı, *a.g.m.*, s. 47

olumsuz etkide bulunuyordu. Kıtlik yıllarında elde ettiği ürünle tüketim ihtiyacını zor karşılayabilen çiftçi, tohumluk ayıramıyordu. Ayrıca birbiri ardına gelen kıtlık yıllarında küçük üretici, hayvanlarını ve tarım araçlarını da satmak zorunda kalıp üretimi sürdürme imkânlarını tamamıyla yitiriyordu. Bu durumda çiftçi ya üretime son verip toprağını bırakıyor, ya da tohumluk, koşum hayvanı ve tarım aracı alabilmek için borçlanıyordu⁷⁴⁹. Osmanlı tarımında modern makine ve teknikler kullanımının yaygınlık kazanamadığı yönünde bir gösterge Anadolu'da çeşitli merkezlere ait yıllık toplam ithalat değerleri içinde tarımsal makinelerinin payının genellikle % 1'in altında kalışı olgusuyla desteklenebilir⁷⁵⁰.

Sonuç olarak tarımın makineleşmesi küçük tarımsal işletmelerden çok, daha büyük tarım ünitelerinde görülmüştür. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik kaynaklar dengesinde emek faktörünün kıtlığı toprağın; sermaye faktörünün kıtlığı da emeğin daha etkin kullanılmasını sağlayacak yatırımları engellemiş ve kırsal toplulukların üretim gayretlerini geleneksel bir teknolojiyle sürdürmelerine yol açmıştır. Nitekim bitkisel üretim alanında nadas sürelerinin çok uzun olması, tarım araçlarının gelenekselliği büyük tarımsal işletme ve çiftliklerin dışında devam etmektedir. Ayrıca köylünün gübre ve ıslah edilmiş iyi tohum gibi verimliliği arttırıcı girdilerden pek de yararlanmadığı görülür.⁷⁵¹ İzmir ve art alanında XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta İngiliz ve Amerikan menşeli alet ve teçhizatlarla yaşanan makineleşme olgusu bölgenin tarımsal üretim etkinliklerinin modernleşmesi yönünde büyük katkılar sağlamıştır. Batı Avrupa merkezli dünya ekonomisinin ihtiyaçlarına cevap verebilecek ürünlerin ekim ve hasatında verimin artması amaçlanmıştır. Tarımda yer yer ticarileşme yaşayan İzmir ve art alanında bir dereceye kadar tarımda makineleşme ve modern teknikler kullanımının özellikle yabancı girişimcilerin ve göçmenlerin çabası ile sağlandığı tespit edilmektedir.

⁷⁴⁹ Tefik Güran, *a.g.e.*, s. 132.

⁷⁵⁰ Murat Baskıcı, *a.g.m.*, s. 48

⁷⁵¹ Tefik Güran, *a.g.e.*, s. 69.

3. Bölüm

Tarımsal Üretim ve Ticaret

1. Tahıl Ürünleri

A. Buğday, Arpa ve Diğer Hububat*

“Tarih-i ziraat buğdayın bütün dünyaya Anadolu’dan yayıldığını bildirmektedir⁷⁵².” Buğday iklimi müsait olan yerlerde sonbaharda ve daha soğuk yerlerde ilkbaharda yani yazlık olarak ekiliyordu. Sonbaharda topraktan baş gösteren buğday sapları ve yaprakları cılız, sararmış ve kuvvetsiz olurdu. Fakat ilkbaharın

sıcaklık ve yağmurları bunları canlandırır, kökler kardaşlanır [kardeşlenme] ve iyi topraklarda bazen 1,60- 2 metreye kadar boy verirdi. Ilımlı iklimlerde kılçıksız ve sert olmayan buğday mahsulü alınırdı.⁷⁵³ Genelde yeni açılan tarım alanlarında çiftçiler ilk senelerde buğday ve arpa ekimine önem verirlerdi. Ekim, Kasım ve Aralık ayları, arpa, buğday ve fasulye gibi kış ürünleri için ekim aylarıydı.⁷⁵⁴

Çiftçi, çok iyi bir yöntem olmasa da çavdar, yulaf gibi daha kuvvetsiz topraklarda yetişebilir hububatı arpa ve buğday ekiminden sonraya bırakırdı. Tarla ilk senelerde az çok hasılat verse de sonra kuvvetten düşer uzun süre arpa ve buğday yetiştirilemezdi. Çalılıklarda açılan yerlerde de ilk senelerde çavdar ve yulaf ekilmesine önem verilirdi. İyi sürülmüş ve yumuşak toprak isterdi. Bunun için nadaslarda çok daha fazla verim alınırdı. Hububattan sonra ekilecek olursa anız bozma işleminin ardından tarlanın bir iki defa

* Bu bölümde İzmir limanından ihraç edilmesi açısından en başta gelen ürünler olan buğday ve arpa bitkisi üzerinde ağırlıklı olarak durulmuştur. Çavdar, darı vb. diğer hububatın üretim ve miktarlarına çalışmamızın Üretim ve Toprak Kullanımı bölümünde değinilmiştir. Lütfen bkz. “Üretim ve Toprak Kullanımı”, s. 96- 113.

⁷⁵² Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 41

⁷⁵³ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 41

⁷⁵⁴ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 12

sürülmesi gerekirdi⁷⁵⁵. Arpa, buğdaydan daha fazla soğuğa dayanabiliyordu. Arpa ekilmeden önce tarlanın güzelce sürülüp işlenmesi gerekiyordu. Yazlık arpa mutlaka nadas üzerine atılmalıydı. Kışlık arpalar Eylül'den sonra ekilmeye başlanırdı. Arpa elle saçılır veya tohum makineleriyle buğday gibi ekilirdi. Ardından buğday ve sonradan ekimi yapılırdı⁷⁵⁶. Tahıl üreticiliği, diğer ürünlere göre pek kazançlı değildi ancak halk için hayvan yemi olarak kullanıldığından değerli bir üründü ve arpa ekiminin masrafları diğer tahıl ürünleriyle karşılaştırıldığında daha avantajlı bir yere sahipti. XIX. yüzyılın ilk üç çeyreğinde tahıl üretimiyle ilgili çok az rakam mevcuttur, ancak bazı genel gözlemlerden söz etmek mümkündür. İlk olarak, işlenen toprağın büyük bir kısmı, buğday ve arpa başta olmak üzere, hububat ekimi için

tasarruf edilmekteydi. İkinci olarak, Avrupa ve Ege topraklarında çok küçük gelişmeler olsa da, zirai yöntemler ilkeldi ve değiştirilmemişti. Üçüncü olarak, bir bütün olarak İmparatorluk, genellikle net bir tahıl ithalatçısı konumundaydı ancak hasadın düşük olduğu zamanlar İmparatorluk, çeşitli ve bazen de uzak kaynaklardan ithal etmek durumundaydı. Dördüncü olarak, arazi ulaşımının yüksek maliyetinden dolayı, arz-talep durumları ve dolayısıyla fiyatlar, yakın bölgelerde ve fazlalığın olduğu çevre illerde büyük bir farklılık göstermekteydi. Limanlarda ve komşu

bölgelerde, fiyat dalgalanması nispeten azdı, çünkü fazlalık ve eksiklikler çok kolay bir şekilde tahıl nakliyesi ile çözüme kavuşturulabiliyordu ancak iç bölgelerde bu dalgalanma oldukça keskindi⁷⁵⁷.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İzmir ve çevresinde arpa ekilen bir dönüm tarlanın sürülme gideri 40- 50 kuruş, bir kile tohumluk arpa bedeli 17-20 kuruş, ekin toplama gideri 16-17 kuruş, ezme ve ayrıştırma gideri, 10-12 kuruş olmak üzere

⁷⁵⁵ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 44

⁷⁵⁶ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 43

⁷⁵⁷ Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 211

toplamda 83-99 kuruş arasında bir masraf yapılıyordu⁷⁵⁸. Dönemin İzmir basınında köylünün arpa ekimine vermesi gerektiği önem, *herkes yorganına göre yatmalı, buğday az gelir arpa katmalı*⁷⁵⁹ sözüyle vurgulanıyordu.

XX. yüzyılın başlarına kadar İzmir ve çevresinde tahıl ürünleri içinde ilk sırayı halkın ve ordunun başlıca gıda maddesi olan ekmeğin yapımında kullanılan buğday ile hayvan yiyeceği olan arpa almaya devam etti⁷⁶⁰. Aynı zamanda İzmir ve art alanı başkent *“zahire ihtiyacını”* gideren en önemli iâşe bölgelerinden biriydi. 1820’lerde sadece Manisa’dan İzmir iskelesine sevk edilerek İstanbul’a *“3903,5 kile hinta [buğday] ve bir o kadar miktar kile şair [arpa]”* yollandı⁷⁶¹. Arpa ve buğday başta olmak üzere bölgenin diğer tahıl ürünleri önemli birer ihraç maddesi olarak yerlerini korudu.

Elde edilen buğday sadece yöre pazarları aracılığıyla iç tüketimi karşılamakla kalmıyor İzmir’e de sevk ediliyordu. Art alanın tarımsal ürünlerinin ihraç edilmek üzere İzmir’e gönderilip gönderilmeyeceğini yerel fiyat ile İzmir fiyatı arasındaki fark belirliyordu. Eğer bu fark doyurucu bir kâr oranı sağlıyorsa tarımsal ürünler İzmir’e gönderiliyor yoksa oldukları yerde tüketiliyor ya da toplanmadan çürümeye bırakılıyordu⁷⁶². Birçok Osmanlı ve yabancı gözlemci tarafından tahıl ambarı olarak görülen Anadolu’nun bazı bölgelerinde ulaşımın yetersizliği, yerel pazarları dolduran aşırı mahsul ile bir araya gelerek tahıl fiyatlarının düşmesine de neden olabiliyordu⁷⁶³.

1844 yılında Osmanlı Devleti Anadolu’dan tahıl ihracatını yasakladı. Bu yasak Anadolu’nun çeşitli limanlarında Türk yetkililer tarafından uygulandı. Tahıl ürünlerinin ihraç edilmesi, yalnızca İzmir’de değil, Anadolu’nun diğer limanlarında da durduruldu. Yasak yürürlüğe girdikten birkaç gün sonra, bazı yabancı spekülâtörlerin [vurguncu tüccarlar] gizlice İzmir limanından hububat ihracını sürdürdükleri görüldü. Gerçi ihraç edilen ürün miktarı çok azdı, çünkü o yılın ekinleri genel kuraklıktan dolayı Anadolu’da ürün verememişti. Konya şehri bile, İstanbul’dan 5,000 kantar un yardımı talep etti; kuraklık Suriye, Kıbrıs ve Girit’te de

⁷⁵⁸ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 12

⁷⁵⁹ *Ahenk*, 26 Teşrinisani 1900

⁷⁶⁰ Filiz Çolak, *a.g.t.*, s. 11

⁷⁶¹ *B.O.A.*, Cevdet Belediye, 42/ 2098 (1824)

⁷⁶² Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 32-33

⁷⁶³ Donald Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, *a.g.e.*, s. 159- 160

hissedilmişti. Değirmenler için gerekli olan su hemen her yerde yetersizdi, bu yüzden İzmir Trieste'den, o güne kadar eşi görülmemiş kadar çok, un ithal etti. Tahıl fiyatları 1844 yılında, İstanbul ölçüsü ile kilo başına 18-22 kuruştan 23-27 kuruşa yükseldi. Sebze, kuru fasulye ve bakla hasatları da oldukça azdı ve bu ürünlerin fiyatları da kayda değer bir oranda artış gösterdi. Eğer ihracata izin verilseydi ve eğer Türkiye'nin Avrupa ve Rusya topraklarındaki kaynakları kullanılmamış olsaydı, Anadolu, özellikle İzmir şehri, çok büyük bir kıtlık yaşayabilirdi. 1844'lerde Rumeli'de büyük miktarda buğday, mısır ve arpa üretilmişti; buralardan önemli miktarda ürün deniz yoluyla İzmir'e geldi. Ancak arzın bölgede bu kadar artması fiyatların da 1844'ün sonlarında, % 25 oranında yükselmesine yol açtı. Rusya'dan, bir kısmı bölgede tüketilen bir kısmı da tekrar ihraç edilen birçok gemi yükü geldi; sözü edilen tarihlerde İzmir'de, Rusya tahıllardan oluşan yaklaşık 15,000 kiloluk bir stok oluştu. Ayrıca, bölgesel tüketim için hazırlanmış ve Anadolu tahılından oluşan 20,000 kiloluk bir stok daha mevcuttu. İç bölgelerden yeni sevkiyatlar da gelmekte gecikmedi. İzmir hububat kıtlığıyla boğuşurken, *İngiliz Routh şirketi*, 12,000 kiloluk tahıl yükünü Menemen'den ihraç etmeyi denedi ancak İzmir'deki şirketlerin yöneticileri buna karşı çıktı ve şirketin sevkiyat yapması engellendi, bu yüzden şirket yükü İzmir'e ulaştırmak ve ürünü yerel tüketim için satışa çıkarmak zorunda kaldı⁷⁶⁴. İzmir limanı bu tür ürünlerin ihracatına sadece kıtlık yada diğer doğa olaylarına bağlı olarak yasaklamalar getirmedi. Aynı zamanda savaş dönemlerinde de İzmir limanından tahıl ihracatı durduruluyordu. 1854 yılında İzmir'den Avrupa ve Türk limanlarına yapılan tahıl ihracatı 4.563.850 kuruş değerinde olmuş ve bu miktarın yaklaşık yarısı müttefik orduları için peksimet yapımında kullanılmıştı. Aynı yıl içinde yalnızca İngiltere'ye 162.050 kuruş değerinde arpa ihraç edilmişti. Bu koşullara bağlı olarak hububat fiyatları önceki yıla göre yüzde 60 arttı. 1855 yılının ilk kısmında önemli miktarda tahıl İngiltere'ye ihraç edildi ama aynı yılın yaz sonlarına doğru tahıl ihracatı yasaklanmış barış ilan edildikten sonra yeniden başlamıştı⁷⁶⁵. Savaş zamanlarında İzmir'in art alanından gelen tahıllar, İzmir'de depolanarak olası bir zahire kıtlığının önüne geçilmeye çalışılırdı. I. Dünya savaşının başladığı yıllarda *Kasaba [Demiryolu] Şirketi* kömür sıkıntısı yüzünden iç

⁷⁶⁴ Charles Issawi, *a.g.e.*, s. 213- 214

⁷⁶⁵ George Rolleston, *a.g.e.*, s. 72.

bölgelerden tahıl ürünlerini İzmir'e ulaştırmakta büyük sıkıntılar yaşadı. Şirket, askeri trenlere birkaç vagon daha ekleyerek İzmir'e nakliyatı sürdürmüş, İzmir'de iki üç haftalık zahire depolanarak bu zor durum atlatılmıştı⁷⁶⁶.

Özellikle demiryollarının inşasından sonra demiryolu bağlantıları sayesinde çiftçiler İzmir piyasalarına ürünlerini yollamak için hiç ekilmemiş alanları tarıma açarak arpa, buğday gibi tahıl ürünlerinin ekimine ağırlık verdi⁷⁶⁷. İzmir'in ve yakın hinterlandındaki yerleşim yerlerinin tahıl ürünlerinin başta İngiltere olmak üzere pek çok Avrupa ülkesine ihraç edilmesinde artış sağlandı. Tahıl fiyatları önemli ölçüde arttı ve ihracat tırmandı. İhraç edilen tahıl ürünlerinin en az üçte ikisi arpaydı. İzmir limanından ihraç edilen arpanın içinde en yüksek fiyat *Menemen arpasına* aitti⁷⁶⁸. Buğdayın tarımsal üretim etkinliği içindeki masrafların arpadan daha fazla olması, İzmir ve art alanında buğday yerine maliyeti daha düşük olan arpa ekimini daha da artırdı. Avrupalıların tercih ettikleri ürünlerin başında gelen arpa hem maliyetinin düşük olması hem de İzmir piyasalarında fazlaca talep edilen ürün haline gelmesi dolayısıyla İngiliz, Alman ve Fransız ülkeleri tarafından en çok ihraç edilen hububat maddesi oldu⁷⁶⁹.

Bu durum yüzyılın sonlarına doğru değişti. İzmir limanının XIX. yüzyılın hemen başlarında ihracat listelerinin en önemli maddesi olan buğday ve bakliyat, İzmir'de bulunan yabancı kapitalist tarım şirketlerinin danışmanlar aracılığıyla topraklarının verimini arttırma konusunda yardım ve buğday tohumları dağıtarak verdikleri desteğe rağmen⁷⁷⁰, XIX. yüzyılın sonlarında yerini daha çok kar getiren lüks yiyecek maddelerine bırakacaktı⁷⁷¹.

⁷⁶⁶ B.O.A., DH. ŞFR. 52/ 19 (1915)

⁷⁶⁷ *Accounts and Papers*, Vol. 85, Smyrna, 1892, s. 11

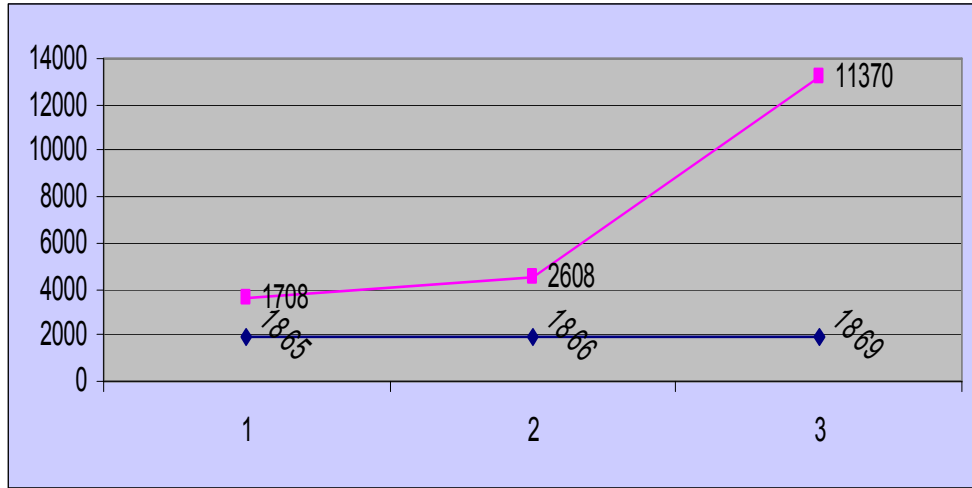
⁷⁶⁸ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1048

⁷⁶⁹ *Accounts and Papers*, Vol. 86, Smyrna, 1887, s. 19

⁷⁷⁰ Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 229

⁷⁷¹ Mübeccel B. Kıray, *a.g.e.*, s. 28; ve ayrıca bkz. Mümtaz Peker, *a.g.m.*, s. 94.

1865- 1866 ve 1869 Yıllarında İzmir Limanından İhraç edilen Buğday, Arpa ve Un toplam Miktarı (Ton Cinsinden)⁷⁷²

Tahıl üretiminde 1868 yılında geçen yıllara oranla daha yüksek bir verim elde edildi. İzmir ve çevresinde ihtiyaç karşılandıktan sonra başta Avrupa ve Cezayir olmak üzere yurt dışına ihraç edildi⁷⁷³. 1869 yılında yaşanan aşırı sıcaklar nedeniyle aynı verim yakalanamadı ve ürünün ancak yarısı çok düşük fiyatlarla piyasaya sunulabildi⁷⁷⁴. 1868 yılında bahar ayında yağın yağmurlarında da yardımıyla mısır üretiminde büyük bir artış meydana geldi ve büyük miktarda ihraç edildi⁷⁷⁵. Arpa ve buğday mahsulü 1872’de yerel tüketimi karşılayacak kadar az oldu. Fakat arpa İzmir limanından ihraç edilen en önemli ürün olmayı sürdürdü ve 1872’de Avrupa piyasalarına 20 bin kilo ihraç edildi⁷⁷⁶. Buğday daha çok iç piyasada tüketiliyor ihraç değerleri arasında dikkate değer bir yer almıyordu⁷⁷⁷. Bunun en önemli nedenlerinden biri yaşanan doğa olayları olmalıdır. 1874’de yaşanan büyük kuraklık ve ardından yaşanan sel ve yağmur baskınları İzmir ve çevresinde tahıl ekimine büyük zararlar verdi, buğday mahsulü alamayan köylü büyük sıkıntılar yaşadı⁷⁷⁸. 1876 yılında yaşanan benzer bir doğa olayı karşısında köylüler hasat sırasındaki yoğun yağışlar yüzünden arpa, mısır ve buğday gibi ürünlerini tarlada bırakmak

⁷⁷² Tablo 1865- 1879 yılları arasında *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

⁷⁷³ *Accounts and Papers*, Vol. 59, Smyrna, 1868, s. 479

⁷⁷⁴ *Accounts and Papers*, Vol. 71, Smyrna, 1870, s. 357.

⁷⁷⁵ *Accounts and Papers*, Vol. 64, Smyrna, 1870, s. 479

⁷⁷⁶ *Accounts and Papers*, Vol. 65, Smyrna, 1873, s. 1149.

⁷⁷⁷ *Accounts and Papers*, No. 9, Smyrna, 1876, s. 1076

⁷⁷⁸ *Accounts and Papers*, Vol. 17, Smyrna, 1874, s. 1801

zorunda kaldı ve büyük zarara uğradı⁷⁷⁹. İzmir'in dış ticareti yıllık mahsülüne bağlıydı ve tarım ürünleri ihraç malları arasında en çok paya sahipti. Mahsülün iyi yada kötü olması köylü için büyük öneme sahipti. Köylü yeteri kadar mahsül alamadığında borç ve ipotek içine sürükleneceğini çok iyi biliyordu⁷⁸⁰. Böylesi durumların yanı sıra tahıl üretiminin iklime bağlı olarak zaman zaman artış gösterdiği ve bölge ekonomisine büyük girdiler sağladığı zamanlarda oluyordu. İzmir'de bulunan Ziraat müfettişi Ferik Asaf Paşa'nın 1888 yılında Yıldız Sarayı Hümayun'una çektiği telgrafta Aydın Vilayeti'nde 1870'lerden beri benzeri görülmeyen bir bereketin olduğu, zahire ve meyve üretiminin iki kat arttığı bildiriliyordu. Defterdar Kadri Bey ise aşarın geçen senelere oranla artışının fazlalığına dikkat çekiyor, tahıl fiyatlarını Avrupalıların belirlediğini ve aralıksız ürünleri satın aldıklarını ilave ediyordu⁷⁸¹.

İzmir ve çevresindeki yerleşim yerlerinde buğday ekim masrafları diğer tahıl ürünlerine göre daha fazlaydı. Çiftçinin ektiği buğday Avrupa buğdayı ile rekabet edemeyecek kadar yüksek maliyete neden oluyordu. Modern tarım makinelerinin kullanılamıyor olması ve kullanılan tarım aletlerinin ilkilliği buğday ekiminin maliyetini artıran diğer nedenler arasındaydı. Saban antika olmasına rağmen hala kullanılıyor, tırpanın ne olduğunu pek çok köylü hala bilmiyordu. Ekim ve hasat elle yapılmaktaydı. Hâsılâtın verimi hava şartlarına bağlıydı. Buğdayın İzmir piyasasına gelerek alıcıya sunulmasına kadar olan süreçteki masrafları da bu ürününün maliyetini artırıyordu⁷⁸². Başta buğday olmak üzere tahıl ürünlerinin yeteri kadar üretilmemesi, üretilenlerin yerel ihtiyaçları karşılayacak kadar olması zaman zaman tahıl ithal edilmesine neden oluyordu. Hükümet böylesine zengin bir tarım kaynağına sahip olmasına rağmen tahılın ithal edilmesi durumunu masaya yatırdı. İlk önce tohumların ıslah edilerek tahıl üretiminde kaliteyi artırmayı ve tahıl fiyatlarının düşmesini engellemeyi planladı. Yabancı devletlerle ve özellikle Amerika'yla *tahıl piyasasında rekabet edebilmek için şose ve demir yolları yapımı*, ahalinin aydınlatılması ve bu durumdan ayrı olarak sanayi bitkilerinin üretiminin artırılmasının sağlanması, ziraat mektepleri ile çiftliklerin inşasına hız verilmesi gibi

⁷⁷⁹ *Accounts and Papers*, Vol. 83, Smyrna, 1877, s. 1044

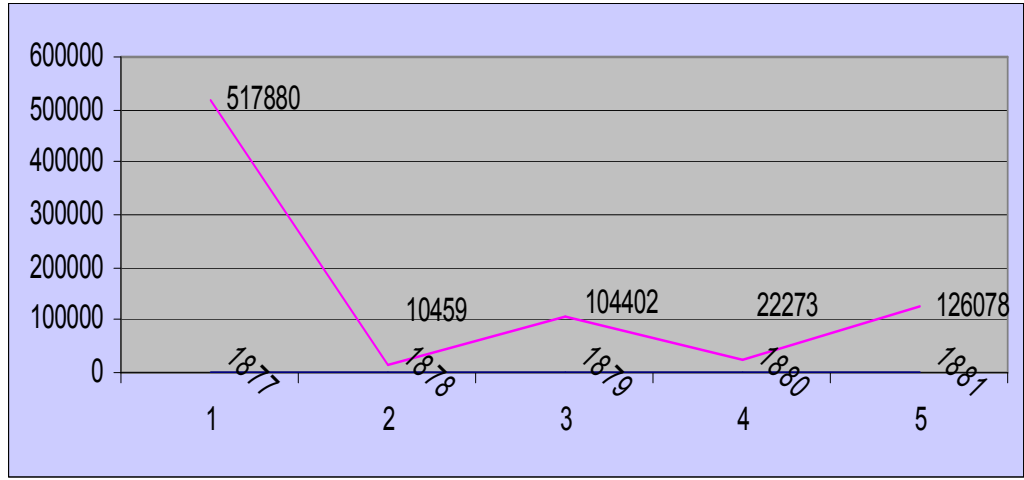
⁷⁸⁰ *Accounts and Papers*, Vol. 129, Smyrna, 1906, s. 1

⁷⁸¹ *B.O.A.*, YPRK. ASK., 50/ 103 (1888)

⁷⁸² *Accounts and Papers*, Vol. 86, Smyrna, 1887, s. 19

tedbirlerin alınması hedeflendi. “*Ecnebi zahairinin memalik-i mahrusada revaç bulmuş*” olması yüzünden halka modern tarım alet ve edevatının tanıtılıp, yararlarının anlatılmasına ilişkin çözüm yolları sundu⁷⁸³. İzmir’deki örnek tarlalarda başta buğday olmak üzere tahıl ekimine önem verilmesini sağladı⁷⁸⁴.

1877- 1881 Yılları Arasında İzmir Limanından İhraç edilen arpa ve baklagiller toplam Miktarı (Çuval Cinsinden)⁷⁸⁵

XIX. yüzyılın sonlarına doğru İzmir’de tarımsal üretim yapılan arazinin büyük bir kısmı bağlık ve tarla alanlarını kapsıyordu. Bağlık yerlerin dışında buğday, arpa, mısır, darı, susam, tütün gibi tarımsal ürünler büyük ölçekli ekimi yapılanlar arasındaydı. 1897 yılında sadece İzmir merkez kazadan 11800 kile arpa ve buğday ve 5600 kile burçak mahsul alındı⁷⁸⁶.

1913 yılı itibariyle İzmir’de tarımsal üretimin önemli olduğu yerler, sancağın kuzeyinde Bergama ve Menemen kazaları olarak görünürken iç kesimlerinde ise Tire ve Ödemiş ön plana çıkmaktaydı. Yörede üretilen tahılın %40’ı, arpa üretiminin %46’sı Tire’den elde edilirken, %12’si Menemen’de gerçekleşmekteydi. Mısır üretiminin yarısına yakını Tire ve Ödemiş’ten elde edilirken, yer yer çavdar ekimi yapılmakta, Bergama ve Menemen ile birlikte bakla üretimi etkili olmaktadır⁷⁸⁷.

⁷⁸³ B.O.A., MV. 3/ 23 (1887)

⁷⁸⁴ Siren Bora, *a.g.m.*, s. 390- 394

⁷⁸⁵ Tablo 1865- 1879 yılları arası *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

⁷⁸⁶ H. 1313 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 184 ve 201

⁷⁸⁷ Mehmet Başaran, *a.g.e.*, s. 145

Döneme ilişkin veriler 1913 yılında Aydın Vilayetinin tahıl ekiminin yapıldığı alanlar Osmanlı Devleti sınırları içindeki tahıl ekilen alanların % 8'i oranında olduğunu göstermektedir⁷⁸⁸.

Arpa sadece başta atlar olmak üzere diğer hayvanlar için bir yem bitkisi değil aynı zamanda kırsal kesimin ekmek yapımında kullandığı önemli bir tahıl çeşidiydi. Arpa, buğday gibi ürünler yerleşim merkezinin en yakınındaki değirmenlere götürülerek öğütülürdü.

XIX. yüzyılın sonlarında *Nefs-i İzmir*'de ikisi yağ ve diğerleri un değirmeni olmak üzere toplamda 59 değirmen vardı. Karaburun'da 21'i yağ, 20'si buğday toplamda 41, Torbalı ve Triyanda'da üçü yağ olmak üzere toplam 18, Tire'de 3'ü susam ve zeytin olmak üzere 56, Çeşme'de 8'i yağ değirmeni olmak üzere toplam 51 değirmen bulunuyordu. Saruhan Sancağı'na bağlı Kula'da değirmenler aracılığıyla 1.350.000 kile zahire öğütülüyor ve bunlar içinde elde edilen un yerel ihtiyaçlar için kullanılıyordu. Aydın kasabası ve köylerinde 115 değirmen, Nazilli kasabası ve köylerinde 74, Bozdoğan kasabası ve köylerinde 119 Söke ve köylerinde 63, Çine ve köylerinde 138 tane değirmen vardı⁷⁸⁹.

Değirmencilik XIX. yüzyılda Anadolu'nun en yaygın sanayisi olarak görünmekteydi. Su gücü ile çalışan değirmenlere yüzyıl ortalarından itibaren buhar gücü ile çalışanlar eklenmiş ve yüzyıl sonlarında İstanbul ve İzmir dışında da Anadolu'da buhar gücü kullanan değirmenler yaygınlaşmaya başlamıştı⁷⁹⁰.

XIX. yüzyılın sonlarında İzmir Halkapınar, Darağaç, Kordon, Karaağaç, Kemer Caddesi, Topraktepe, Sineklideğirmen ve Hisararkası'nda su ve ateşle çalışan çoğu Rumlara ait toplamda 67 un fabrikası vardı. Bergama'da İsimaki'nin sahip olduğu un fabrikası ise günlük 70 Bergama kilesi un öğütüyordu. Menemen'de Vayteman'a ait buharla işleyen bir un fabrikası da bulunuyordu. Manisa'da Bakırcıoğlu Panani'ye ait buharla işleyen ve 15 beygir gücünde bir un fabrikası da çalışır durumdaydı. Kırkağaç'ta Flemenkli Karakin'e ait un fabrikasında 100'e yakın

⁷⁸⁸ *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir*. Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik-i Umumiyesi, İstanbul, 1335 (Rumi), 1919 (miladi), Matbaa-i Osmaniye adlı eserdeki verilerden hesaplanmıştır.

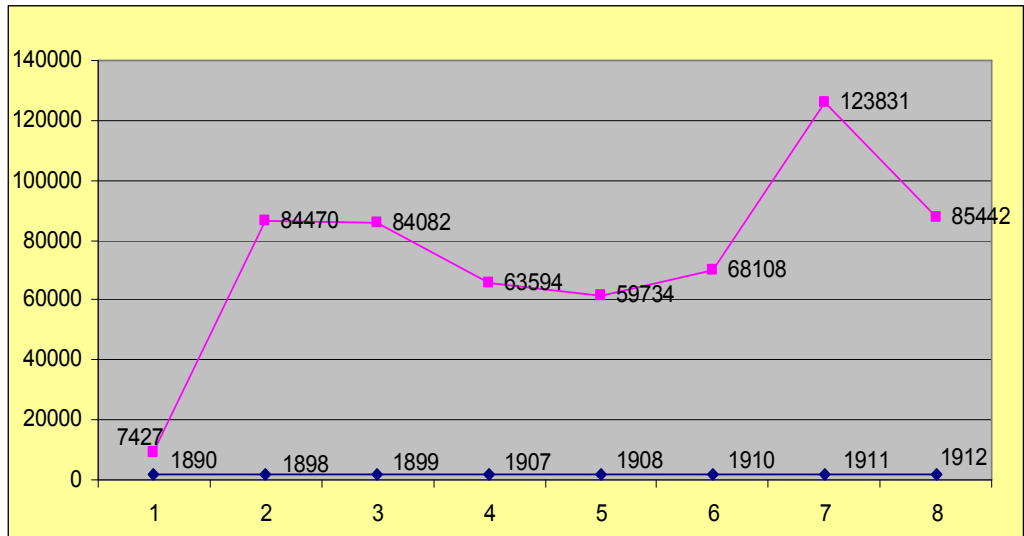
⁷⁸⁹ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 450- 451 ve 750- 754

⁷⁹⁰ 1910- 1913 arası Aydın ve Hüdavendigar Vilayetinde 37 buharlı, 1.504 diğerleri olmak üzere mevcut bulunan bu değirmenlerde toplam 3.856 kişi çalışıyordu Geniş bilgi için bkz. Murat Baskıcı, *a.g.e.*, s. 201-202

işçi çalışıyor, 30 beygir kuvvetinde buharla işleyen fabrikasında yılda 260.000 kile un elde ediliyordu. Sobice’de Fotiyatioğlu Marko’nun ve ayrıca Prus’un birer un fabrikaları vardı. Çine’de Abacıoğlu Dimitri’nin, İneabad’da Lazopolü’nün, Yenipazar’da Dank’ın ve ayrıca Prus’un, Nazilli’de Hacışeyhzade Ahmet, Hacı Nafiz ve Kemiyon Efendiler, Tavasoglu Arslan Beylere ait birer un fabrikaları bulunuyordu⁷⁹¹.

Hükümet İzmir ve çevresinde tarımsal üretimi ve buna bağlı olarak tarıma bağlı sanayiye desteklemekteydi. Örneğin Seydiköy nahiyesinde Felemenk tebaasından Wilhelm Muk adlı bir girişimci *un öğütmeye ve zeytin sıkmaya mahsus inşa olunacak olan fabrika için Avrupa’dan getirilecek alet ve edevattan resim[vergi] alınmayarak*⁷⁹² teşvik edildi. Benzer teşvikler pamuk, meyan kökü, palamut vb. fabrikaların kurulmasında da devam etmiştir.

XIX. Yüzyıl Sonları XX. Yüzyıl Başlarında İzmir Limanından İhraç Edilen Arpa Miktarı (Ton Cinsinden)⁷⁹³

⁷⁹¹ M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın, s. 756- 761

⁷⁹² B.O.A. İ.RSM, 14/1319/B-8 (1901)

⁷⁹³ Tablo 1890, 1898- 1912 yılları arası Accounts and Papers resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

B. Yulaf

Çin menşeli olduğu düşünülen yulaf, ılıman iklimlerde yetişen ve şiddetli soğuk ve sıcaklardan çok çabuk etkilenen bir bitkidir. Hububattan sonra ekilecek kışlık yulafalarda anız bozmak ve Eylülde tarlayı derin sürmek gerekirdi. Tohumları kireç hastalığına karşı kireçlenir ve göz taşıyla ıslatılırdı. Yulaf özellikle koyun, keçi ve kümes hayvanları için iyi bir besin kaynağı idi⁷⁹⁴. Yulaf tarlasının verimini artırmak için çiftlik gübresi yeterli değildi. Başta fosfor olmak üzere kibritiyyet amonyak, klor potas vb. diğer kimyevi gübrelerin olması verimi daha da artırıyordu. Yulaf hasatı bazı yerlerde orak ve bazı yerlerde ise sıyrarak yapılırdı. Daha çok tırpan kullanmayı gerektirirdi⁷⁹⁵.

Birçok çeşidi bulunan yulafın* verimine ilişkin yapılan araştırmalardan tespit edildiğine göre; 16 hektolitre buğday veren bir tarladan 18- 20 hektolitre yulaf hasılatı alınırdı⁷⁹⁶. Mutedil iklim seven yulaf, şiddetli sıcak ve kuraklıklardan etkilenirdi. Kışlık yulaf ise sonbaharda ekilirdi; ancak yazlık yulaftan alınan mahsül, kışlık yulaftan daha fazla olurdu⁷⁹⁷.

Yulaf daha çok buğday gibi Eylül'den Ekim sonuna kadar ekilirdi. Kışlık yulaf, arpa ziraati mevsiminde yani Eylül'den Kasım'a veya Aralık ortalarına kadar havaların müsaade ettiği ölçüde ekimi yapılırdı.⁷⁹⁸

XIX. yüzyılın ikinci yarısında diğer tahıl ürünlerinde de olduğu gibi hükümetin, yulaf tarımının geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için dikkate değer çabaları oldu. Önemli bir ihraç maddesi olarak öne çıkan yulaf aynı zamanda

Yulaf

⁷⁹⁴ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 43.

⁷⁹⁵ *Yulaf Ziraati*, Matba-yı Amire, Dersaadet, 1911, s. 14 , 15 ve 18.

* Beri yulafı, Fransanın Brie, ve Beauce eyaletlerinde çok aranan yulaf çeşidiydi. Soissons, üç aylık siyah yulaf, Etampes yulafı (Fransa'da çok yetişir), Orleans ve Joannette yulafı, Rusya'nın siyah yulafı, Kışlık Yulaf, Beyza Gürcü Yulafı, Macaristan Banat Yulafı, Canaries Yulafı, Hoptoun yulafı, Üç taneli yulaf [Şark veya Macaristan Yulafı], çıplak yulaf, büyük çıplak yulaf, yulaf çeşitlerindendi. *Yulaf Ziraati*, *a.g.e.*, s. 1, 2- 11

⁷⁹⁶ Yulaf Ziraati, *a.g.e.*, s. 26

⁷⁹⁷ Yulaf Ziraati, *a.g.e.*, s.11

⁷⁹⁸ Yulaf Ziraati, *a.g.e.*, s.19

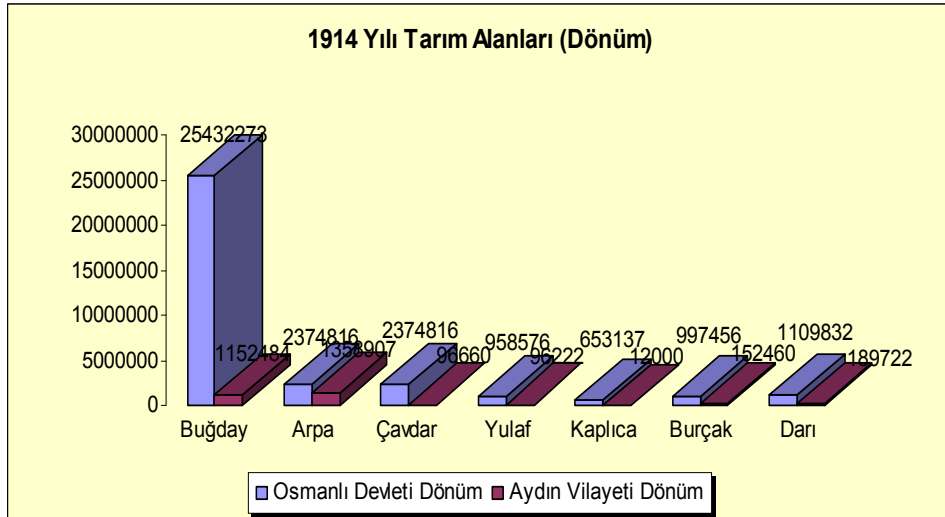
Osmanlı devletinin her döneminde “*asakir-i şahane ve gerekse topçu süvari hayvanatı*” ihtiyacının karşılanması durumunda Anadolu’dan İstanbul’a gönderilen bir ürün olmayı sürdürdü. Hükümet yaptırdığı incelemeler sonrasında yulaf fiyatlarının arttığını ve bunun önlenmesi için yulaf tarımının artırılması gerektiği sonucuna vardı. Aynı zamanda halkın daha masraflı olmasına rağmen bir o kadar da kar getirmesi nedeniyle buğday ekimine önem verme eğiliminin yulaf ziraatinin istenilen boyutlara ulaşamamasına neden olduğunun da farkındaydı. Ayrıca bir tarlada sırasıyla birkaç sene buğday ekilmesinin toprağı hafifleştirdiği, ertesi sene yulaf ekilmesinin daha uygun olduğu da bir gerçektir. XIX. yüzyılın sonlarında yulaf ziraatinin artırılması için Avrupa’dan çeşitli türlerde tohumlar getirtilip numune çiftlik ve tarlalarına gönderilmişti. Bunlardan özellikle Macaristan yulaf tohumlarının daha fazla mahsul verdiği anlaşıldığından, yulaf ziraatinin artırılmasına ilişkin Macaristan yulafı tohumu çeşidinden 800, Almanya’nın ünlü yulaf çeşitlerinden 200 ki toplam da 1000 kile yulaf [tohumu] getirtilmişti. Bu sırada ayrıca yulaf ziraatinin artırılması için bir de risale yazıldı. Senenin sonuna doğru [1889] Avrupa’dan getirilen bu tohumlar, nakliye masrafları da dahil olmak üzere her ne gerekiyorsa 30 bin kuruşunun Ziraat Bankası’ndan bir tahsisat ayrılarak karşılanması kararlaştırıldı⁷⁹⁹. Yulaf XX. yüzyıl başlarında da önemini korudu. Savaş dönemlerinde diğer tahıl ürünlerine uygulanan ihraç yasakları yulaf için uygulanıyordu. Örneğin, 1913 yılının başlarında “*Vilayet-i Aydın’da yulafın men-i ihracına lüzum kalmadığı ve serbest bırakılması*” konusunda Aydın Vilayeti’nden Maliye Nezaretine bir yazı gönderilmişti⁸⁰⁰.

Osmanlı İmparatorluğu Ticaret ve Ziraat Nezareti’nin yayınladığı Memalik-i Osmaniye Ziraat İstatistikleri’nde üretim ve ekili alanların miktarları verilir. Bu istatistiğe dayanarak hububat ve tahıl, bakliyat, sanayi bitkileri, zeytinlik ve bağların tarımsal üretim içindeki yeri konusunda fikir edinmek mümkün olabilir. Bu verilerden yola çıkarak tarımsal üretimin temel ürünlerinin ekili olduğu arazi miktarındaki değişim, kısa süreli de olsa tarımsal üretimin savaş öncesi dönemde geldiği durumun görülmesi açısından önemlidir. Bir toplum için hayati önem taşıyan hububat ve tahılın 1909 istatistiğinde Osmanlı coğrafyası genelinde 5. 694 061

⁷⁹⁹ B.O.A., A. MKT. MHM. 727/ 25 (1899)

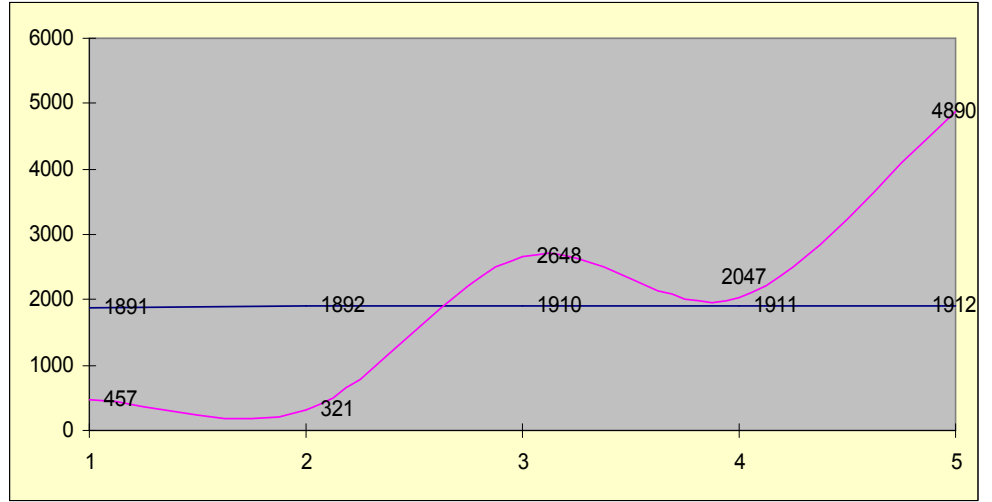
⁸⁰⁰ B.O.A., MV. 172/ 20 (1913)

dönüm ekili alan olduğu ve bu alanların 4. 751157 dönüm gibi büyük miktarda bölümünün Aydın vilayetinde olduğu anlaşılır. Aydın vilayetindeki bu büyük miktardaki üretimde buğday ve arpanın payı oldukça yüksektir. Bunlardan başka çavdar yulaf, kaplıca, burçak ve darı da üretilir. 1913 yılına gelindiğinde tahıl üretiminde Osmanlı coğrafyası genelindeki artışa rağmen Aydın vilayetinde üretimin ekili alan bakımından da yetiştirilen ürün miktarı bakımından da düştüğü gözlenir. 1914 yılında ise genel olarak az bir düşüşe rağmen Aydın vilayetinde görece bir artış vardır. Savaş arifesinde gelecek sıkıntılı günler için tahıl stoklanması bizzat devlet tarafından gerçekleştirilebilen bir işlem olduğu bilinir. Bu üretim artılıının böyle bir nedenle ilişkisi olmalıdır. Bakliyat ürünleri de toplumun beslenmesinde oldukça önemlidir. Bölge genelinde de yüzyıllardır ekimi yapılan ürünlerdir. Bu ürünlerin vilayet genelindeki durumuna bakıldığında 1909-1913 yılları arasında genele oranla bir azalma eğilimi vardır. 1914 yılında ise büyük olmasa da bir artış gözlenir. Anlaşıldığına göre bakliyat üretiminde önemli dalgalanmalar çok görülmez. Bu ürünler beslenme için önemli olmakla birlikte ticari açıdan çok önemli değildir. Daha çok iç piyasa da tüketilen ürünlerin önemli bir aksaklık olmadığı sürece ihtiyaç oranında üretilmesi olağandır⁸⁰¹.

⁸⁰¹ *Memalik-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği*, Ticaret ve Ziraat Nezareti, İstanbul, 1332; *Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir*, Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi, İstanbul 1332 (Rumi), Matbaa-i Osmaniye, ss. 747; *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir*, Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik-i Umumiyesi, İstanbul, 1335 (Rumi), 1919 (miladi), Matbaa-i Osmaniye verileri derlenerek değerlendirme yapılmıştır.

XIX. Yüzyıl Sonlarında XX. Yüzyıl Başlarında İzmir Limanından Yapılan Yulaf İhracatı⁸⁰².

⁸⁰² Tablo 1891- 1892, 1910- 1912 yılları arası *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

C. Pirinç

Ermenilerin ve Acemlerin *pirins*, Türklerin *pirinç* dedikleri⁸⁰³ bu tarım ürünü sığağı sever ve suyun bol olduğu yerlerde üretilirdi. Bol mahsul vermesi için ziraati esnasında 4- 5 ay “*mütemadiyen yüksek bir derece-yi hararete ihtiyacı vardı*”⁸⁰⁴.

İhracat piyasasındaki genel öneminin aksine pirinç öncelikle ithalat ürünleri arasında yer almaktaydı. Pirincin yerli üretiminin gerçekleştirilmesindeki başarısızlık kaçırılan bir fırsattı. XIX. yüzyılın sonlarında İzmir’in de içinde bulunduğu Akdeniz ve Karadeniz’deki liman şehirlerinin yıllık pirinç ithalatı oldukça yüksekti. İzmir ve çevresinde pirinç ekimine oldukça uygun birçok alanın diğer değerli ticari tarım ürünlerine ayrılması, pirincin durgun suya ihtiyaç duyması ve ekiminin emek- yoğun olması tarımı yapılması tercih edilen bir ürün olmasını engelledi⁸⁰⁵. İzmir ve çevresi pirinci daha çok ithal etmekte ve Hint pirincini tercih etmekteydi. 1870’lerin sonunda İtalya ve Mısır’dan gelen pirincin yüksek fiyatlarla satılması, Hint pirincine olan talebi artırmıştı⁸⁰⁶.

1880’lerde Bergama’da pirinç yetiştirme girişimleri olmuşsa da bu çabalar sonuçsuz kaldı. İzmir ve art alanının ihtiyacını karşılaması için İtalya, İngiltere ve Mısır’dan pirinç ithali sürdü⁸⁰⁷. Benzer girişim 1881’de Kuyucak’ta oldu. Demiryolunun Kuyucak’a ulaşmasından hemen sonra bu kasabada pirinç yetiştirebilmek için Büyük Menderes Nehrinden kanallar açıldı⁸⁰⁸. Osmanlı bankası krediler vererek pirincin tarımsal üretimini destekledi. İzmir’in ithal malları arasında yer alan pirincin bölge içinde üretilmesi için aralıklı olarak aşar vergisinden muaf tutuldu⁸⁰⁹. Örnek tarlaların zirai mahsülü de diğer örnek çiftliklerinde olduğu gibi öşür vergisinden muaftı. Dönemin Aydın Ziraat Müfettişi 1899 yılında pirinç ürünün

⁸⁰³ James Hill, *Pirinç Ziraati*, Çev. Sebu İstepanyan, Matba-yı Hayriye ve Şürekası, İstanbul, 1911, s. 15

⁸⁰⁴ James Hill, *a.g.e.*, s. 17

⁸⁰⁵ Donald Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, *a.g.e.*, s. 252; Çeltik bitkisi su içindeki tarlalarda yetiştirilir. Bunun için çeltik üretimine en uygun yerler akarsu yatakları veya pınarların yanındaki tarlalardır. Filiz Çolak, *a.g.t.*, s. 13

⁸⁰⁶ *Accounts and Papers*, Vol. 9, Smyrna, 1876, s. 1077

⁸⁰⁷ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1070

⁸⁰⁸ Nedim Atilla, *a.g.e.*, s. 84-86

⁸⁰⁹ *Accounts and Papers*, Vol. 116, Smyrna, 1908, s. 4

deneysel ekimi için Aydın ve civarında terk edilmiş, verimli tarlalardan geçici olarak yararlandı⁸¹⁰.

İzmir kazasında akarsu yatakları ve pınarların yakınında olma şartına uygun arazi Torbalı ve Gümüldür havalilerinde bulunuyordu. Gerçekten Torbalı'nın kuzeybatısında yer alan Diryanda nehri ve Kayaş pınarı civarında, Karahalil, Kayaş, Emirdoğan, hatta az olmakla beraber Oğlananası köylerinde; Gümüldür Nehri, Tahtalı ve Çineme suları civarında, Gümüldür, Çineme, Eşen, Mesavli ve çok az olmakla beraber Palamut'ta çeltik ekimi yapılıyordu⁸¹¹.

1912'de pirinç ziraatının ülke içinde artırılması için çabalar sürmekteydi. Özellikle *pirinç ziraatı kanunnamesi*, kurulacak çeltik kıtalarının sulanması için köy ve kasaba ahalisine ait araziye, çeşmelere, suyollarına zarar vermeyecek şekilde akıttırılmasını ve şoselere yakın yerlerde çeltik alanlarının kurulmasını serbest bıraktı. Kanunnamenin 2. maddesinde, “*pirinç zira' olunan veya ziraata elverişli olan kaza ve liva ve vilayetlerde ziraat odaları teşkil ve mahal-i ziraat fen memurları tayin edileceği*” belirtildi. *Ziraat odası fen memuru ve nafia mühendisi veya çeltik zira edecek iki zat dahi dahil olduğu halde zürrain vaki olacak müracaatı üzerine her sene pirinç ziraatı mevsiminden iki ay mukaddem pirinçlik ittihaz edilecek kıtaları ve suların kıtaata taksimini bi'l-tayin ilan edecekti. Su harkları [su akacak yarık] mevcut olmayan yerlerde yeniden ana harklar küşadı mezkûr odalara aid olup bu babda sene-yi atide lüzum görülecek masarife mübeyyin keşif defterlerini yapıp her sene şehr-i Nisan gayesine kadar ziraat nezaretine gönderecek ve masarifi mezkûre ziraat bütçesine idhal edilerek bi'l-tasdik sene-i atide harklar ve kıtaat küşad olunacaktı*⁸¹². Tüm bu çabalara rağmen pirinç XX. yüzyılın başlarına kadar İzmir limanının önde gelen ithal ürünü olmayı sürdürdü.

⁸¹⁰ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, a.g.e., s. 108- 107

⁸¹¹ Filiz Çolak, a.g.t., s. 13

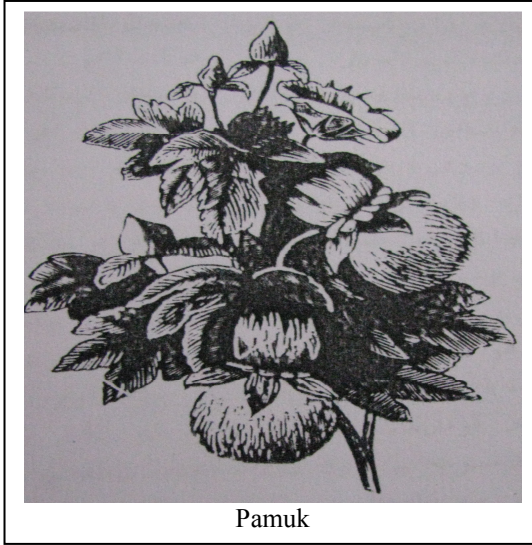
⁸¹² *Pirinç Ziraatı Kanunnamesi*, Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1328, s. 1- 5

II. Sanayiye Yönelik Ürünler

A. Pamuk

Tarımsal Üretimi

Pamuğun önemini vurgulamak amacıyla, *beyaz altın, bitkiler kralı ve iktisat kralı* adı verilmekteydi. Ege bölgesinde yetişen ürünlerden olan pamuk en önemli tarımsal metallerden birisiydi. Pamuk üretim merkezi olarak önde gelen illerden olan İzmir ve çevresinde pamuk ekiminin çok uzun bir geçmişi bulunmaktaydı. Anadolu’da M.Ö. III. yüzyıldan beri pamuk tarımı yapılmaktaydı. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de gelişim gösteren pamuk, 1578 tarihli *Aydın Sancağı*

Pamuk

Kanunnamesi’nde İzmir’den dışsatımı yapılan ürünler arasında sayılmaktaydı. Mühimme kayıtları pamuğun ve pamuk ipliğinin yasaklanan ürünlerin başında geldiğini ifade etmekteydi. XVI. yüzyılda pamuk ve pamuk ipliği ihracı yasaklanmasına karşın, bu yasak ciddi bir biçimde uygulanamadı. Sahil şeritlerine getirilen mallar Venedik, Dubrovnik ve İngiliz gemileriyle götürülmekteydi.

İzmir ve yakın art alanı iklim düzeyi bakımından pamuk yetiştirmeğe elverişli bir konum sunan nemli, derin ve taban topraklara sahip bulunmaktaydı. Batı Anadolu içerisinde Gediz, Kırkağaç, Akhisar, Bergama, Kasaba, Manisa ovalarında, Küçük ve Büyük Menderes nehirlerinin vadilerinde, Bayındır, Tire, Ödemiş, Menemen, Aydın civarında yetişmekteydi⁸¹³.

Pamuktan, genellikle nehir ve çayların getirdiği *kumlu, milli ve gübreli* topraklardan daha yüksek verim alınırdı. Pamuk ekimi için önemli olan özellik ekimin hangi ay yapılacağı değil, hangi toprağa ne zaman ekileceğinin

⁸¹³ Mehmet Başaran, *a.g.e.*, s. 151

belirlenmesiydi. İklimi sıcak olan yerlerde toprak erken tava geldiği için pamuk tohumu Mart ayı içinde, soğuk olan yerlerde Ekim ve hatta Mayıs ayında ekilirdi⁸¹⁴.

Pamuk tohumlarının ekilmesi genelde kış yağmurlarından sonra Şubat ayının ortasından, Mart ayının başlarına kadar sürmekteydi. Pamuğun ilk toplanımı ise Eylül ayının ortasından Ekim ayının başlarına kadar gerçekleşirdi. Pamuk kozalar olgunlaştığında toplanıyordu. Ama bazı bölgelerde “yerli bitkiler” kesilip, köylere taşınıyor, kesilen bu bitkilerden “koza” olarak bilinen tohum kabukları toplanıyordu. Yağışlar sulamada etkili olduğundan tohumlar genelde dağ, sırt ve hendeklere ekilmez düz alanlar tercih edilirdi. Amerika pamuğunun kozalarının olgunlaşması soğuya göre değişiyordu. Amerikan pamuğu yerli pamuktan sonra ekilir ve olgunlaşması da daha fazla zaman alırdı⁸¹⁵. Amerikan pamuğunun elyafı yerliden daha uzun ve daha beyazdı. Çekirdeği tohumundan çırcırdan geçerken tamamıyla ayrılıyordu. Yerli pamukta ise çıkırıktan geçtikten sonra bir miktar pamuk kalıyordu. Yerli pamuktan 24 numaraya kadar iplik çıkarken, İzmir Amerikan pamuğundan 30-35 numaraya kadar iplik çıkıyordu⁸¹⁶. Buna rağmen İzmir ve art alanında halk toplaması daha kolay olduğu için yerli pamuk ekimini daha çok yapıyordu⁸¹⁷. İzmir ve art alanında pamuğa yapılan masraf pamuğun yetiştirildiği her havzaya göre değişiklik gösterirdi. Masraflar aynı zamanda pamuğun Amerikan yada yerli olup olmamasına bağlı olarak da değişiyordu⁸¹⁸. *Amerikan pamuğunun diğerine nispetle piyasaca daha fazla tutulduğu halde rençberi tarafından yetiştirilmemesinin sebebi amele nedretiydi* [azlığı idi]. Çünkü bu cins anında kozasını açardı. *Açtığı anda toplanmazsa yere düşer, yağmur, toprak harcı müessirat-ı mahsülü berbat kılardı**. Toplanması ise daha fazla işçi gerektirirdi. Halbuki yerli pamuk muhtelif zamanlarda

⁸¹⁴ *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 23 Nisan 1907

⁸¹⁵ Wyndham Dunstan, *Report On Agriculture In Asia Minor*, London, 1908, s. 1- 17

⁸¹⁶ *İzmir’de Pamuk Ziraati*, a.g.e., s. 6.

⁸¹⁷ Wyndham Dunstan, *Report On Agriculture In Asia Minor*, a.g.rapor, s. 1- 17; *İzmirde Pamuk Ziraati*, a.g.e., s. 7

⁸¹⁸ Cumhuriyet’in ilk yıllarında Aydın Vilayeti’nde ekilen pamuk için her dönüme 17 lira masraf, traktörle yapıldığı takdirde her dönüm için 2 ile 2,5 lira masraf tahmin ediliyordu. *İzmirde Pamuk Ziraati*, a.g.e., s. 5- 6.

* Pamuk üretimini zararlı olan hayvanlar da üretimi etkilemekteydi. Özellikle haşerattan cırcır böcekleri pamuk fidanlarının en zararlı hayvanlarıydı. Dana burnu da tohumlara hasar veriyordu. Tavşan, ada tavşanı, tarla fareleri, kuzu ve keçi gibi hayvanlarda pamuk fidanlarına zarar veren diğer hayvanlar arasında yer almaktaydı. Pek çok çeşit bitki kurtları da pamuk pamuk ürününü olumsuz etkiliyordu. Bunların içinde en önemlisi pamuk kurdu olup, pamuk fidanlarına ve pamuk kozalarının kabuklarına zarar veriyordu. *Pamuk Ziraati*, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1327, s. 23 ve 24

haftada bir kerede toplanabilirdi⁸¹⁹. Yerli pamuk dönüm başına 300 kilogramdan 600 kilogra ma kadar mahsül vermekte idi. “Amerika’dan luvizyana [doğrusu Luziyana’dır] ve Hindistan cinsleri 500’den 1000 kilogra ma kadar mahsül verdiklerinden bunları tercih lüzumu anlaşılmış” olur⁸²⁰

İzmir ve art alanında tarım sektörünün XIX. yüzyıl içinde geçirdiği önemli değişikliklerden başlıcası dünya pazarlarına yönelik tarımsal üretimin başlaması idi ve hem dünya piyasasındaki gelişmeler hem de sözünü ettiğimiz ticaret anlaşmaları ve hükümetin tarım ve ticaret politikaları bu değişimi getiren unsurlar oldu. Osmanlı tarım sektöründeki değişimin iç unsuru tarımsal politikalar olurken dış unsur Avrupa’nın tarımsal ürün talebi idi. 1800’lerden itibaren Avrupa artan nüfusu için daha fazla ürün talebinde bulunmaya başladı. 1860’larda ki Amerikan iç savaşı Osmanlı topraklarında özellikle pamuk ve tütün gibi tarımsal ürünler için gelişme imkanı sağladı⁸²¹. Büyük İskender zamanında Hindistan’dan Asya’nın batısı boyunca tanıtılarak ekimi yaygınlaşan pamuk, Anadolu’da en iyi üretim açısından Aydın, Kasaba ve Adana’da üretiliyordu⁸²². Osmanlı devletinin her döneminde önemli bir iâşe maddesi olmayı sürdürdü. XX. yüzyılın başlarında bile Osmanlı ordusunun kullanacağı çadırları üreten *Fabrika-yı Hümayunlarda* Adana ve Aydın’dan gönderilen 85 bin kıyye pamuk kullanılıyordu⁸²³. İzmir pamuğu her zaman Adana pamuğundan daha beyaz olmasıyla aranılır bir çeşit olmayı sürdürdü ve daha makbul kabul edildi⁸²⁴. Tarımsal üretimin merkezi olan Aydın ve Kasaba kentleri pamuk ve diğer tarımsal ürünlerin ihraç edildiği liman kent İzmir’e demiryoluyla bağlanmaktaydı⁸²⁵. Ekim yapılan yerler arasında kaltesiyle ön plana çıkan

⁸¹⁹ *İzmir’de Pamuk Ziraatı, a.g.e.*, s. 7

⁸²⁰ *Pamuk Ziraatı, a.g.e.*, 31.

⁸²¹ Murat Baskıcı, *a.g.e.*, s. 130-131. Üretim bölgeleri açısından bakıldığında, 1840’lardan sonra tarımda egemen üretim biçimi değişmiş bazı ürünlere yabancılarca fazla fiyat verilmesi, üretilen ürün çeşitlerinde de değişmelere yol açmıştı. Köylü buğday yerine pamuk, sebze yerine tütün ekmeye başladı. Geniş bilgi için bkz. Melih Gürsoy, *a.g.e.*, s. 120. Ve ayrıca bkz. Reşat Kasaba, “*Sivil Toplumun Ekonomik Temelleri: Batı Anadolu Ticaretinde Rumlar*”, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum, a.g.e.*, s.77

⁸²² Wyndham Dunstan, *Report On Agriculture In Asia Minor, a.g.rapor*, s. 1- 17.

⁸²³ İzmir ve art alanının tarımsal üretimdeki önemi İstanbul için büyüktü. Yapağı ve pamuğun gecikmesi durumunda [İstanbul] fabrikalarda çalışan 2000 işçinin işsiz kalarak düşer olacağını bu yüzden zamanında gönderilmesine dikkat edilmesine ilişkin resmi bir yazı bu önemi ortaya koymaktadır. *BOA* Y. MTV 250/37 (1903)

⁸²⁴ *İzmir’de Pamuk Ziraatı, a.g.e.*, s. 4

⁸²⁵ Wyndham Dunstan, *Report On Agriculture In Asia Minor, a.g.rapor*, s. 1- 17. Wyndham Dunstan 1908 yılında İzmir ve çevresine pamuk üretiminin incelenmesine ilişkin olarak İngiliz hükümeti

Bergama'da vardı. Ancak Bergama, İzmir'in art alanında bulunmasına rağmen, ürettiği tarım ürünlerini ve dolayısıyla da pamuğu daha çok Dikili limanından ihraç etmekteydi⁸²⁶.

Pamuk İzmir liman kentinin yakın civarında üretilmekteydi. Kaliteleri farklı olan ve üretildikleri yerlere göre adlandırılan sekiz çeşit pamuk vardı ve en yüksek kalite pamuk Aydın ve Sobice' de üretilmekteydi⁸²⁷. Bununla birlikte XIX. yüzyılda ticari amaçlarla üretilen sanayi bitkilerinin önemli bir yer tuttuğu Güzelhisar'da pamuk en önemli sanayi maddesiydi. Güzelhisar'da henüz XIX. yüzyılın ortalarına doğru, şehirde yetiştirilen sanayi bitkilerinin 176.448 kuruşluk hasılatı içinde 163.815 kuruşluk bir pay ile pamuk Aydın'da ekonomik önemini ortaya koymaktaydı⁸²⁸. Manisa'da 1840'larda üretilen pamuk miktarı 151 tonun üzerindeydi⁸²⁹. İzmir ve art alanında bu kadar önemli bir ihraç ürünü olan pamuk, devletin sahip olduğu tarıma bağlı gelir kaynakları içinde önemli bir yere sahipti. Bu bakımdan devlet pamuk tarımının teşvik edilerek yaygınlaştırılması konusunda büyük çabalar sarf ediyordu. *Dersaadet'te bulunan Ziraat Talimhanesi*'nde, pamuk tarımı konusunda eğitimler düzenledi. Pamuk üretiminin *nasıl yapılacağına ilişkin* bilimsel yöntemler öğretildi. Burada eğitimlerini tamamlayanlar İmparatorluğun pamuk üreten merkezlerine gönderilerek, aldıkları talimatlar gereğince üreticiye pamuk ekim ve bakım yöntemlerini öğretti⁸³⁰. Devlet, ekim yapılacak toprağın seçilmesi, toprağın hazırlanması, tohumun ekilme tarzı, bitkinin bakımı, hasat tarzı

tarafından gönderilmiş ve bir rapor sunması istenmişti. 26 Kasım 1908 tarihinde İngiliz Dış İşleri Bakanlığı'na gönderdiği mektup ve ekli raporunu İngiltere Devlet Arşivi- Public Records Office'den getirerek kullanmama izin veren hocam Sn. A. Mehmetefendioğlu'na teşekkürü bir borç bilirim..

⁸²⁶ Wyndham Dunstan, *Report On Agriculture In Asia Minor, a.g.rapor*, s. 1- 17.

⁸²⁷ İzmir'den ihraç edilen pamuk kalitesi üç grupta toplanıyordu. Birinci kalite Aydın, Sobice, Denizli, Bayındır, Ödemiş; İkinci kalite Manisa, Turgutlu, Akhisar, Kırkağaç, Bergama, Üçüncüsü ise Adana'dan gelmekteydi. Adana'dan gelen bu pamuk ürünü daha çok kötü kalite idi ve Avrupa'ya ihraç edilebilecek ölçüde alıcısı pek bulunmuyordu. *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1052; İzmir ve art alanındaki pamuğun yapısına ilişkin şu tespitlerde bulunabilir: Nazilli yakınlarında yetişen pamuk yerli, temiz, çırcırlı pamuktur. Serttir ve parlak değildir ve uçuk kırmızından kahverengidir, beyaza kadar düzensiz renktedir. Güç bakımından zayıftır. Lif uzunluğu 0,9 ile 1,2 inch arasındadır. Lif çapı 0,0005 ile 0,0011 arasındadır. Ticari değeri iyidir. Aydın yakınlarında yetişen pamuk ise, yerli, temiz, çırcırlı pamuktur. Serttir, parlaktır ve uçuk krem, açık kahverengi renktedir. Geneli normal ise de bazı yerleri zayıftır. Lif uzunluğu 0,9 ile 1,2 inch arasındadır. Ortalama 1,1 inçtir. Lif çapı 0,0005 ile 0,0012 inch arasındadır. Ortalama 0,00084 inçtir. Ticari değeri iyidir. Wyndham Dunstan, *Report On Agriculture In Asia Minor, a.g.rapor*, s. 1- 17.

⁸²⁸ Arzu Tozduman, *a.g.t.*, s. 76 ve 79.

⁸²⁹ Hilal Ortaç, *a.g.t.*, s. 135

⁸³⁰ *BOA*. A. MKT. MHM. 3/5 (1848)

ve makinelerin kullanımı konusunda bilgi veren broşürler bastırdı ve dağıttı. Bu bilgiler her yöreye özgü dillere çevrildi⁸³¹.

Bölgede böylesine hazır bir ortamın bulunduğu dönemde, 1857 yılında Manchester Pamuk Alım Birliği (MCSA) kurulmasıyla Lancashire’li pamuklu fabrikatörleri Lancashire pamuklu endüstrisinin tümüyle Amerikan pamuğuna bağlanmasındaki tehlikeyi sezerek, Amerika’da olağanüstü bir durum karşısında fabrikalarının üretimini durdurmak zorunda kalacaklarını anlamışlardı⁸³². MCSA, yurt dışındaki İngiltere konsolosluklardan bölgelerinde pamuk üretiminin geliştirilmesi olanaklarının araştırılmasını istedi. Alınan yanıtlardan Batı Anadolu’nun en elverişli bölgelerinden biri olduğu anlaşıldı ve bölgede pamuk yetiştirilmesini teşvik etmek için çalışmalar yoğunlaştırıldı⁸³³.

Aslında bölge’de geniş ölçekte pamuk üretimini teşvik etmek için ilk çabalar bu tarihten kısa bir süre önce 1856 yılında Küçük Asya Pamuk Şirketi’nin (Asia Minor Cotton Company) kurulmasıyla başladı. 1856’da Küçük Asya pamuk şirketinin kurulması ve pamuk üretiminin özendirilmesi ile İzmir-Aydın demiryolu imtiyazın alınması aynı tarihteydi. Ancak şirket çok kısa bir süre içinde çalışmalarını durdurmak zorunda kaldı⁸³⁴. Nitekim, İzmir konsolosluğundan MCSA’ya gönderilen raporda deve kervanlarıyla yapılan taşımanın son derece masraflı olduğu fakat buna karşılık yapımına yeni başlanan Aydın demiryolunun pamuk üretimine çok büyük katkılarda bulunacağı bildirildi⁸³⁵. Bölgede ulaşım imkanları gelişmemiş olduğundan taşıma maliyetleri yüksekti. Pamuğun İzmir bölgesinde hayvan sırtında taşınması halinde 100 km’lik bir mesafeye taşıma masrafı İzmir’deki satış fiyatına eşitti⁸³⁶. Bu şirketin yaptığı anket sonucunda üç ana sorun olduğu belirlendi. Bunlar, Türkiye’de uygulanan tarım vergisi (aşar sistemi), yatırım ve propaganda yapılması gereği,

⁸³¹ Bernard C. Collas, *a.g.e.*, s. 167

⁸³² Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 60.

⁸³³ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, *a.g.e.*, s. 77. Lancashire pamuklu dokuma fabrikalarının üretimlerini sürdürebilmek için bol ve ucuz pamuğa ihtiyaçları vardı. Yeni pamuk üretim alanları bulabilmek için İngiliz firmaları bütün dünyada ve özellikle Ege’de faaliyete geçtiler. Manchester Pamuk Alım Birliği pamuk üretimini artırma çareleri ararken bu konuyu yerinde tespit edebilmek için konsolosluklar kanalıyla bir anket yaptırdı. En umut verici cevaplardan birisi İzmir konsolosluğundan gelmişti. Rapora göre eğer üreticilere Amerikan Pamuğu tohumu ve pratik yardım sağlanabilirse pamuk üretiminin çok artabileceği belirtiliyordu. Melih Gürsoy, *a.g.e.*, s. 53.

⁸³⁴ Gülçin Uzuntepe, *a.g.t.*, s. 98.

⁸³⁵ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 62.

⁸³⁶ Tevfik Güran, “*Zirai Politika Ve Ziraatte Gelişmeler (1839-1876)*”, *a.g.m.*, s. 225.

ulaşım olanaklarının yetersizlięiydi⁸³⁷. Bu arada, MCSA, Batı Anadolu bölgesinde pamuk üretimini teşvik kararı çerçevesinde pamuk üreticilerini yerli tohum kullanmaktan vazgeçirip Amerikan tohumu kullanmaya alıştırmak istedi ve sonuçta Liverpool'dan 60 torba Amerikan tohumu getirilerek parasız dağıtıldı⁸³⁸. Devlet Amerikan pamuğu tohumu ile pamuk yetiştirilmesini yakından takip etti. 1855 yılında Aydın ve Saruhan sancaklarının da ilerinde bulunduğu tarım arazilerinde Fabrika-ı Hümayunların ihtiyaçlarının karşılanması için Amerikan pamuğu yetiştirilmesi için pamuk tohumu dağıttı⁸³⁹. İngilizlerin Türkiye'de pamuk tarımını geliştirmek ve artırmak için yaptıkları girişimler hükümet tarafından yeni tedbirlerin alınmasına sebep oldu. İhracatçıya yardımcı olmak için en az 10 yıl yürürlükte kalması planlanan “*pamuk gümrüğü tarifleri*” belirlendi⁸⁴⁰. Yurt dışından getirilen tohum ve tarım makinelerine gümrük muafiyetleri saęlandı⁸⁴¹.

1862 yılında İzmir demiryolu kontraktörü Hayd Clark, İngiltere Londra pamuk komitesi tarafından gelen mektup hakkında, pamuk ziraatının artırılması için Osmanlı hükümetinin verdiği iznin İngiltere devleti tarafından sevinçle karşıldığını belirtmekteydi. Mektupta ayrıca bu memnuniyetin karşılığı olarak İzmir'e 10 adet makinenin gönderildiği de yazılıydı. Mektubun ayrıntılarından anlaşıldığına göre bu makine pamuğun temizlenmesi için kullanılıyor olmalıdır⁸⁴².

1862 tarihli bir irade, boz ve kıraç yerleri yeniden açıp tarla yapacak olanlara bu yerlerin bedava dağıtılması ve açtıkları arazi mahsulünden bir sene ve taşlık ise iki sene öşür alınmaması hakkında tapu nizamnamesinde mevcut maddelerinde değişiklik yaptı. Çiftçinin yeniden tarıma açtığı yerlere pamuk ekmesi halinde beş sene öşürden muaf tutulması kararlaştırıldı. On sene boyunca pamuk gümrüğünün değişmemesi ve her çeşit pamuktan aynı derecede gümrük alınması kararlaştırıldı. Yetiştirilecek pamukların iskelelere nakli için pamuk tarımı yapılan kazaların yolları bozuk ise yaptırılması kararlaştırıldı. Pamuk tohumunun ayrılması ve temizlenmesi için yurt dışından getirilecek alet ve makinelerden gümrük resminin alınmayacağı

⁸³⁷ Cihan Duru ve diğerleri, *a.g.e*, s. 122.

⁸³⁸ Orhan Kurmuş, *a.g.e*, s. 62.

⁸³⁹ *B.O.A.*, MKT. UM. 213/ 87 (1855)

⁸⁴⁰ *B.O.A.* A. MKT. MVL 144/58 (1861)

⁸⁴¹ *B.O.A.* İ. MVL 487 /22071 (1863)

⁸⁴² *B.O.A.* İ. HR. 196/ 11165 (1862)

bildirildi⁸⁴³. Amerika'dan getirilecek pamuk tohumlarının halka bedava dağıtılması sağlandı. Ziraat müdürleri Amerikan pamuğunun ekiminin yaygınlaştırılması ve bu konuda çiftçiye bilgilendirmekle görevlendirildi. Hayvanların ekili alanlara girerek verdiği zararların giderilmesi ve pamuk bitkisinin bu ve buna benzer diğer zararlardan korunması istendi⁸⁴⁴. Pamuk tarımının nasıl yapılacağına ilişkin tarifnameler ve risaleler düzenlenerek pamuk ekilen yerlere gönderildi. Pamuk tarımı yapan yerlerin şehir ve kasabalarında her sene birer sergi açılarak etrafında yetiştirilmiş olan pamuklardan en iyilerini yetiştirenlere mükafat verilmesi kararlaştırıldı⁸⁴⁵. Osmanlı Devleti, bir yandan ücretsiz tohumlar dağıtıp pamuk tathiri (temizlenmesi) için İngiltere'den getirilen makinelerin gerekli yerlere gönderilmesini sağlayarak pamuk üretimini teşvik etmeyi sürdürürken, diğer yandan pamuk üreten topraklardan hala aşar almaya devam ediyordu. Bazen vaat edilen gümrük muafiyetlerini de gerçekleştirmiyordu. Olayların umdukları yönde gelişmediğini gören Lancashire fabrikatörleri işin başa düştüğünü anlayarak, Batı Anadolu'da pamuk tarımını geliştirme ve yaygınlaştırmayı amaçlayan şirketler kurmaya başladılar. 1856'da kurulan *Küçük Asya şirketi* (Asia Minar Co. Ltd.) 1882 yılına kadar varlığı ile yokluğu pek belli olmayan bir biçimde yaşadı. 1863'de kurulan ikinci şirket ise *Osmanlı Pamuk Şirketi* (Otaman Cotton Co. Ltd.) de ilk şirket gibi bir varlık gösterdi ve 1873 de feshedildi. 1863'de üçüncü şirket *Küçük Asya Pamuk şirketi* kuruldu. Şirket pamuk ihracatı ile uğraşırken, diğer yandan pamuk üretmeye başladı. Nazilli dolaylarında ki toplam alanı 36.800 dönüm olan Azizbey ve Küçükköy çiftliklerini alarak üretime geçti. 1882'de Nazilli'de çeşitli büyüklüklerde toprak satın alan şirket, Batı Anadolu'nun pamuk yönünden öneminin azalması sonucu yavaş yavaş faaliyetlerini durdurdu. 1893'te de kendi kendini feshetti⁸⁴⁶.

Pamuk üretimi 1862-1863'ten başlayarak 1870 yılına kadar hızla arttı. Özellikle demiryolunun geçtiği ve demiryoluna yakın yerlerde pamuk ekimi daha çok yoğunlaşmıştı⁸⁴⁷. Nitekim Aydın dolaylarından 1862 yılında 18000 dönüm üzerinde pamuk üretilirken bu alan 1863'de 70.000 dönüme yükselmişti. Nazilli

⁸⁴³ “Pamuk Ziraatinin İlerletilmesi Hakkında Talimat”, *Düstur*, T. 1, C. 2, (1862), s. 437

⁸⁴⁴ “Ziraat Müdürlerinin Vezâifine Dair Talimat”, *Düstur*, T. 1, C. 2, (1864), s. 435

⁸⁴⁵ “Pamuk Ziraatinin İlerletilmesi Hakkında Talimat”, *Düstur*, T. 1, C. 2, (1862), s. 437

⁸⁴⁶ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 65.

⁸⁴⁷ Gülçin Uzuntepe, *a.g.t.*, s. 96.

yakınlarında bir çiftçi 17.600 dönüm pamuk ektiğini söyleyerek övünüyor ve Torbalı dolaylarında 1862 yılında 15.200 dönüm pamuk ekim alanını 1863'te 34.800 dönüme çıktığı bildiriliyordu⁸⁴⁸. 1870 yılına gelindiğinde İzmir ve çevresinde tarımla uğraşanlar büyük kazançlar elde edilebileceğini fark ettikleri pamuk tohumunu kuru topraklara bile ekerek hasat zamanının gelmesini beklemişlerse de ürün hasara uğramaktan kurtulamamıştı⁸⁴⁹. İzmir- Aydın demiryolunun sağladığı katkılarla Büyük Menderes vadisi pamuk üretiminde büyük gelişme gösterdi. Aydın pamukları sert ve temiz; Nazilli pamukları iyi cins ve genellikle sarımtırak, Kuyucak pamukları da temiz ve ipekliydi⁸⁵⁰. İzmir limanında bu iyi cins pamuklar özellikle Rusya ve Yunanistan tarafından büyük ilgi görüyor, hatta Aydın ve Söke'den gelen pamuk balyaları Aydın Vilayeti'nin diğer kaza ve şehirlerinden gelen pamuktan daha yüksek fiyatlara satılıyordu⁸⁵¹. Aynı zamanda kalitesiyle ünlü Aydın pamuğu Anadolu'nun diğer bölgelerinde ısrarla yetiştirilmek istenen bir üründü⁸⁵².

İzmir ve çevresinde 1863'te 45.000 balya olan pamuk üretimi 1872'de 72.000 balyaya yükseldi. Bu artışta, hükümetin 1864'te pamuk üreticisine kolaylıklar sağlayan kararlarının yanında, İngilizlerin Batı Anadolu'da satın aldıkları topraklarda pamuk tarımıyla uğraşmalarının da rolü oldu. Ancak üretim dış pazara bağlı olduğu için, üretim 1890'da 40.000'e, yüzyılın sonunda da 33.000 balyaya kadar düştü.

⁸⁴⁸ Gülçin Uzuntepe, *a.g.t.*, s. 96. Nazilli'de Subhi Bey 2000 ile 4000 dönüm arasında, Ali Bey 1500 ile 2000 dönüm arasında, Hüseyin Bey 2000 ile 4000 dönüm arasında pamuk ekimi yapıyordu. Tire'de Hacı Şerifzade Zihni, Sandıkzade Ahmet, Hacı Ali Paşazade Refik, Sadık Beyzade Sami, Gülcüzade Hacı Mehmet ve Halim, Darmera Çiftliği'nde Mutasarrıf Mehmet Ali ve Numanzade Mustafa Beyler, Yornaz Çiftliği Müsteciri [kira ile tutan] Refet Bey, Teke Karyesinden Hacı Hasan Oğlu Mehmet Bey birinci sınıf zürradan olup 1500 ile 4000 dönüm arasında değişen büyük topraklarda pamuk ekimi yapmaktaydılar. 2. sınıf zürra şeklinde sınıflandırılan büyük toprak sahiplerinin işlettikleri arazi miktarı 1000- ile 1500 dönüm arasında değişiyordu. Bozdoğan'dan Cemal Efendi ve Hacı Halil Efendi; Koçarlı karyesinden Terzizade Durmuş Efendi, Hüsnü Bey, Cihan Bey, Şahincizade Hafız, Mevlüt Efendi, Hafız Tevfik Efendi, Hacı Hüsnü Bey, Bekir Efendi, Emin Bey, Sultanhisar'dan Mustafa Efendi, Yenipazar'da Nafia Tesisat Şirketi, Söke'de Mehmet Ağa ve Aydınlı Kazım Nuri Efendi 1000- ile 1500 dönüm arasında pamuk ekimini gerçekleştiriyorlardı. *İzmir'de Pamuk Ziraati, a.g.e.*, s 10- 11

⁸⁴⁹ *Accounts and Papers*, Vol. 65, Smyrna, 1871, s. 357

⁸⁵⁰ Hikmet Şölen-Asaf Gökbel, *Aydın İli Tarihi*, I, Aydın, 1936, s. 18.

⁸⁵¹ *Hizmet*, 24 Haziran 1891.

⁸⁵² *Aydın'dan Gemlik'e gelmesi gereken pamuk tohumunun gelmediği takdirde mezkur tohumun verileceği yerlerde ziraat yapılamayacağı, Aydın'dan getirtilecek pamuk tohumlarının tedarik edilmesi konusu 2 defa Aydın'a bildirilmiş ise de henüz bir cevap alınmadığından, bu durumun devam etmesi halinde Aydın pamuk tohumu ekecek yerlerin pamuk ziraati yapamayacağı, çünkü tohumun atılma zamanının geçmeye başladığı 5000 kıyye pamuk tohumunun en geç 10 gün içinde Gemlik'e gönderilmesi gerektiğini bildiren resmi bir belge. B.O.A., A. MKT. MHM. 296/ 80 (1864)*

Pamuk üretiminde belli oranlardaki düşüşe karşı, İzmir'in ihracatı içinde pamuğun payının zaman zaman azalmasının nedeni önce İngiltere sonra İspanya olmak üzere, tek ülkeye olan bağımlılığının bedeliydi. Bununla birlikte bu olayda, yeni kurulan fabrikalar sayesinde iç piyasadaki talep artışının payını da unutmamak gerekir⁸⁵³. Amerikan iç savaşının bitmesi ile Amerika'dan İngiltere'ye tekrar büyük miktarda pamuk ihracı başladı. Artık İngiltere tezgahlarının Ege pamuğuna ihtiyacı kalmamıştı. Bu durumda 1870 yılında sonra pamuk üretimi hızla azaldı⁸⁵⁴. İzmir ve çevresindeki pamuk üretimi dış piyasadan ve dış talepten oldukça etkilenen hassas bir hal aldı. Kimi zaman bölge halkının bağcılığa düşkünlük göstermesi ve bu suretle pamuk üretimine önem vermemesi ürün miktarını düşürdü⁸⁵⁵. Ancak üretim dış pazara bağlı olduğu için, 1890'da 40.000'e, yüzyılın sonunda da 33.000 balyaya kadar düştü⁸⁵⁶. Pamuk üretiminin azalması yalnızca Avrupa'nın değişen siyasal dengelerinden kaynaklanmıyordu. 1868 yılında yaşanan sert sıcaklıklar ve havadaki kuruluk pamuk ürününü fazlasıyla etkiledi. Pamuk bir türlü istenen kaliteyi yakalayamadı ve o seneki mahsülün bir kısmı İzmir ve çevresinde tüketilirken diğer kısmı ise İspanya'ya ihraç edildi⁸⁵⁷. Tarım ürünlerinin kendilerine özgü hastalıkları da İzmir ve art alanındaki tarımsal üretim ve ticareti etkileyen diğer nedenlerin arasında yer almaktadır. 1868 yılında pamuktan çok iyi verim elde edilmişken, pamuktaki genel bir hastalık, ürünün tarlalarda bırakılmasına neden olmuş, beklenenden daha azı toplanabilmişti. Hastalısız pamukların da büyük bir kısmı İspanya'ya ihraç edildi⁸⁵⁸.

1880'lerin başında İzmir limanından ihraç edilen pamuk çekirdeğinin en önde gelen alıcıları İngiltere, Malta ve Ege adları oldu⁸⁵⁹. Avrupa piyasalarında fiyatların düşmesi de İzmir ve çevresindeki pamuk üreticilerini ve gerekse tüccarlarını büyük zararlara uğratiyordu. 1905'te Amerika ve Liverpool da çevrilen entrikalar sonucu pamuk piyasası alt üst olmuş ve gerekli sermaye olmadığı için ürünü elden çıkarmak

⁸⁵³ Abdullah Martal, *a.g.e.*, s. 111.

⁸⁵⁴ Melih Gürsoy, *a.g.m.*, s. 128.

⁸⁵⁵ Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü, *a.g.e.*, s. 23.

⁸⁵⁶ Olcay P. Yapucu, *a.g.e.*, 123

⁸⁵⁷ *Accounts and Papers*, Vol. 59, Smyrna, 1868, s. 479

⁸⁵⁸ *Accounts and Papers*, Vol. 64, Smyrna, 1870, s. 82- 83

⁸⁵⁹ *Accounts and Papers*, Vol. 86, Smyrna, 1887, s. 12

zorunluluğu doğmuştu. Bu durum, pamuk tarımına önem verilmesinin ve elde devamlı para bulundurulmasının şart olduğunu gösterdi⁸⁶⁰.

Avrupa'nın talebine göre ihracat dengeleri sıkça değişen İzmir limanı ve çevresindeki ekili alanlar 1908 yılı başlarında pamuğa olan talebin azalmasına bağlı olarak, pamuk ektikleri arazilerini tahıl ve meyve ağaçları için kullanmaya başladı. Kasaba, Bergama'da halk asma ve meyve ağaçlarını daha karlı buldukları için bağcılık ve meyve üretimine daha çok önem vermeye başladı⁸⁶¹. 1910'lara gelindiğinde pamuk ekim alanlarının artırılması için elinden geleni yapan hükümet, Amerikan tohumunu gümrük vergisinden muaf tutarak ithal edilmesini devam ettirdi⁸⁶². Aydın ve Adana vilayetlerinde yetiştirilen pamuk tohumlarının ıslahı için pamuk üretimi yapan çiftçilere Amerika'dan 10000 kıyye tohum getirtilerek ücretsiz dağıtıldı. Devlet tüm bu tohum bedel ve nakliye masrafları olan 27500 kuruşu, Ziraat Bankası'nın "*tahsisat-ı ziraiye*" ödeneğinden karşıladı⁸⁶³. I. Dünya savaşıdan hemen önce İzmir ve çevresinde "*pamuk istihsalı, azami 40 ile 45 bin, asgari 20 ile 35 bin balya kadar; Yunan işgali döneminde 5 bin balya kadar, Cumhuriyet'in ilk yılında ise 35 ile 45 bin balya kadardı*"⁸⁶⁴.

1913 yılında Aydın'da yapılan tarım sayımının sonuçları Avrupa'nın talep ettiği ve ekonomiye büyük girdiler sağlayan pamuğun sadece Aydın Sancağı'nda ne kadar önemli bir miktarını karşıladığını göstermektedir. Aydın'da pamuk ekili alanlar, Osmanlı Devleti'nin pamuk ekili alanlarının %5.6'sını, bu ekili alanlardan elde edilen pamuk üretimi de ülke toplamının %10.2'sini karşılamaktaydı. Batıda Ege Denizi'yle kıyısı olan kazalar ile Çine ve Kuşadası'ndaki Aydın'ın bütün kazalarında pamuk ekonomik açıdan büyük önem taşıyordu. Ülke ortalamasının iki katına yaklaşan yüksek verime sahip pamuk, sözünü ettiğimiz yılda 3.900 tonluk üretimle Bozdoğan kazasında en yüksek üretime sahipti. Bozdoğan'ı 3.042 tonluk pamuk üretimiyle Nazilli, 2.309 tonluk pamuk üretimiyle Aydın merkezi (sancak merkezi), 473 tonluk pamuk üretimiyle Karacasu, 10 tonluk pamuk üretimiyle Söke, 2 tonluk pamuk üretimiyle Kuşadası ve 1 tonluk pamuk üretimiyle Çine

⁸⁶⁰ Saadet Tekin, *a.g.t.*, s. 113.

⁸⁶¹ Wyndham Dunstan, *Report On Agriculture In Asia Minor*, *a.g.rapor*, s. 1- 17.

⁸⁶² *Account and Papers*, Vol. 1103, Smyrna, 1910, s. 6

⁸⁶³ *B.O.A.*, İ.O.M. 1317. Z. 23/4 (1899)

⁸⁶⁴ *İzmir'de Pamuk Ziraatı*, *a.g.e.*, s. 8

izlemekteydi⁸⁶⁵. Aynı yılda, İzmir’de sancak merkezinde 51 ton, Ödemiş’te 46 ton, Bayındır’da 1404 ton, Bergama’da 339 ton, Tire’de 7 ton, Foça’da 21 ton, Menemen’de 168 tonluk pamuk üretimi söz konusuydu. İzmir sancağının ülke pamuk üretimi içindeki payı 2,1 idi⁸⁶⁶. Saruhan Sancağında (Manisa’da) daha çok Salihli, Akhisar ve Turgutlu’da yoğunlaşan pamuk ekimi, il bitkisel üretimi içinde önemli bir yere sahipti. Sancak merkezinde 196, Akhisar’da 780, Alaşehir’de 16, Kırkağaç’ta 260, Salihli’de 1560, Soma’da 107, Turgutlu’da 613 ton pamuk üretimi vardı. 1913’de yörede 3500 tonu aşan bir pamuk üretimi söz konusuydu. Saruhan Sancağının ülke pamuk üretimi içindeki payı ise % 3,7 idi⁸⁶⁷.

Ticari Değeri

Pamuk, Batı Anadolu’da XIX. yüzyılın çok öncesinde yetiştirilen ve büyük miktarda ihraç edilen ürünlerin başında geliyordu⁸⁶⁸. XIX. yüzyılın başlarına kadar İzmir’in ihraç ettiği en önemli ürün olmayı sürdürdü. Manisa’nın pamuğu düşük kaliteliydi. Bu yüzden Manisa pamuğu, batılı müşterilerin nispeten daha az rağbet ettiği üründü ve büyük kısmı yerel kumaş üretiminde kullanılıyordu. Aydın merkez ve Sobice’nin İzmir limanından ihraç edilmek üzere gönderdiği pamuk diğer yerlere göre önde olmayı sürdürdü. XVIII. yüzyılın bazı dönemlerinde sadece Aydın ve çevresinden İzmir’e ihraç edilmek üzere 8000 balya kadar pamuk gönderildiği oluyordu⁸⁶⁹. XVIII. yüzyılda Türkiye İngiliz pamuklu sanayinin güvenilir bir hammadde kaynağı olmuş ve uzun yıllar İngiltere’ye düzenli olarak pamuk ihraç etmişti. Türk pamuğu ve pamuk ipliğinin başlıca ihraç noktası İzmir Limanı bu rolünü uzun süre sürdürdü. 1785-1787 yılları arasında Türkiye’nin pamuk ihracatının %95’i İzmir limanından yapıldığı gibi bu devrede İzmir, Fransa’ya 57 milyon libre temizlenmiş pamuk ve 5.000 balya’da pamuk ipliği ihraç etmişti⁸⁷⁰. Batı Anadolu’daki pamuk ekimi İngiliz Levant Şirketi tarafından XVIII. yüzyılda teşvik edilmeye başlandı ve çok miktarda pamuk İzmir’den İngiltere’ye ihraç edildi. Sonra

⁸⁶⁵ *Yurt Ansiklopedisi*, “Aydın”, C. II, İstanbul, 1982, s. 1019.

⁸⁶⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, “İzmir”, C. VI, İstanbul, 1982, s. 4310

⁸⁶⁷ *Yurt Ansiklopedisi*, “Manisa”, C. VIII, İstanbul, 1982, s. 5559

⁸⁶⁸ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu Ve Dünya Ekonomisi*, a.g.e, s. 77. Melih Gürsoy, “Son Yıllarda İzmir’de Ekonomi”, a.g.m., s.81.

⁸⁶⁹ Elena Frangakis-Syrett, “İzmir’de Pamuk Ve Kumaş Ticareti”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti Ve Ticari Tarım*, a.g.e, s. 101-102.

⁸⁷⁰ Orhan Kurmuş, a.g.e, s. 122.

yurttaki pamuk ihracatında bir düşüş yaşandıysa da Amerika İç Savaşı'ndan sonraki süreçte pamuk üretimi hızla arttı⁸⁷¹.

XIX. yüzyılın başlarına kadar İzmir'in ihraç ettiği en önemli ürün olmayı sürdüren pamuk, bu tarihlerden sonra parlak günlerini geride bıraktı⁸⁷². XIX. yüzyılın başlarında Türkiye'den İngiltere'ye pamuk ihracı oldukça azaldı ve 1817 yılında 799 sterline kadar düştü. Amerikan pamuğunun kalitece iyi hem de fiyatça daha ucuz olması bu düşüşün uzun süre devam etmesine neden oldu⁸⁷³. Türk pamuğunun yerini hızla Amerikan pamuğu aldı. İngiliz Levant şirketi Türkiye'ye ihraç ettiği İngiliz mallarının parası karşılanmadıkça, yani bir nevi takas yapılmadıkça, Türk pamuğu alımını da yasaklamıştı. Bu bölgede pamuk fiyatları düşürmekle kalmadı, iç kullanım dışında pamuk üretiminin karlı olmaktan çıkmasına da neden oldu⁸⁷⁴.

Türkiye'de pamuk üretiminin canlandırılmasına ilişkin ilk çabalar yine İngilizler tarafından 1840'larda geldi. Demiryolu inşasına kadar geçen süreçte İzmir ve çevresinde pamuk üretimini artırmaya yönelik çabalara pamuk tarımsal üretimi kısmında değinmiştik. Pamuk üretiminin İngilizler ve hükümet tarafından teşvik edilmesi yönündeki çabalar olumlu sonuç verdi. XIX. yüzyılın başında Osmanlı devletinin İngiltere'ye ihracatında pamuk %1'in altında iken, 1864'de pamuk tek başına Osmanlıların İngiltere'ye ihracatında %50'den fazla yer tutuyordu⁸⁷⁵. 1863-1867 yılları arasında İzmir'in ihracatında ham pamuğun bu önemi daha da arttı. İzmir'de pamuk fiyatı sadece 1858- 1864 arasında 3.6 kat artış gösterdi. Pamuk ihracatı 1860'da 57.000 balyadan 1865'de 83.650 balyaya yükseldi. Yabancı girişimciler İzmir ve art alanında çırçır ve buharlı temizleme makineleri ithal etti ve pamuk presleri kurdu⁸⁷⁶.

1864'te İzmir limanının toplam ihracat değerinin yarıdan fazlasını pamuk oluşturuyordu ve bunun %44'ü İngiltere'yi ihraç ediliyordu . 1872 tarihine kadar ihracatta ilk sırayı alan pamuğun payı daha sonraları giderek azalarak 1890'larda %5'lere kadar düştü. Bunun nedenlerinden biri, Amerika iç savaşının etkilerinden

⁸⁷¹ Wyndham Dunstan, *Report On Agriculture In Asia Minor*, *a.g.rapor*, s. 1- 17.

⁸⁷² Elena Frangakis-Syrett, *a.g.m*, s. 101.

⁸⁷³ Orhan Kurmuş, *a.g.e*, s. 61; ve ayrıca bkz. Cihan Duru, *a.g.e*, s. 122.

⁸⁷⁴ Melih Gürsoy, *a.g.e.*, s. 53.

⁸⁷⁵ Reşat Kasaba, *a.g.e*, s. 77 ve 79.

⁸⁷⁶ Murat Baskıcı, *a.g.e.*, s. 130-131.

kurtulan İngiltere ve diğer Batı Avrupa pazarlarının ham pamuğa olan taleplerinin azalması, diğeri kurulan iplik ve dokuma fabrikalarıyla iç tüketimde artış olmasıydı⁸⁷⁷. 1870'lerin başında, İspanya İzmir'den yapılan pamuk ihracatında en büyük alıcı durumundaydı. 35-40.000 balyalık payı ile İspanya'nın İzmir ve art alanındaki pamuğu tercih etmesinin en önemli nedeni, fabrikalarının bu çevrenin kısa lifli pamuğuna göre kurulmuş olmasından kaynaklanıyordu⁸⁷⁸. İspanya'dan sonra pamuk ürününün en çok alıcısı olan ülkeler sırasıyla Almanya, İngiltere ve Fransa'ydı⁸⁷⁹. 1880 yılına kadar pamuğun %40 kadarı İngiltere'ye ihraç edilirken, geri kalanlar ise Fransa, Almanya ve Avusturya'ya satıldı⁸⁸⁰. İzmir'e ihraç edilmek üzere art alanından gönderilen pamuk çeşitleri içinde, Aydın'ın Sobice kasabasında üretilen pamuk XIX. yüzyılın sonlarında hala ününü sürdürüyordu. Sobice'de üretilen pamuk İzmir piyasalarında Adana pamuğundan 5-10 kuruş daha pahalıya satılıyor ve piyasanın tercih ettiği en önde gelen pamuk cinsi oluyordu⁸⁸¹. 1870lerde [özellikle 1876'da] 75.000 balyanın İzmir'den ihraç edildiği fakat son yıllarda [1911-1912] bu bölgenin üretiminin her biri 200 kilogram olan 52.000 balyayı aşmadığı tespit edilmektedir. Politik olaylar ve savaştan kaynaklanan olumsuz ilişkiler üretimin gittikçe daha fazla düşmesine neden oldu. Bu yüzden 1916'da mahsul zor da olsa 7.000 balya kadar alınabildi. Bu oran bir günde Alman iplikhanelerinde tüketilen miktara karşılık gelmektedir. 1912-13'de 40,000 balya, 1913- 1914'de 30,000 balya, 1914- 1915'de 10,000 balya civarına geriledi. 1910'ların sonlarında pamuk alanlarının çoğu tahıllarla, tütüne ve diğer ürünlere dönüştürüldüğü için pamuk üretimi neredeyse bahsedilmeye değmez duruma geldi. Bu durum karşısında 1911'de İzmir ihracatçıları tehdit altındaki uğraşlarını

⁸⁷⁷ Abdullah Martal, *a.g.e.*, s. 110. Üretimin ve dolayısıyla ihracatın giderek azalmasının nedenleri, dönemin yazarları tarafından aynı biçimde açıklanmaya çalışıldı. Örneğin, Namık Kemal'e göre köylüler, Hükümetin pamuk üretimini teşvik için uyguladığı tedbirleri Hükümetin yeni bir oyunu olarak nitelemişler ve eninde sonunda yaptıklarına pişman edileceklerini düşünerek pamuk üretimine gerektiği önemi vermemişlerdi. A. Bonne'ye göre ise Orta Doğu köylüleri Hükümete karşı derin bir güvensizlik duygusu besliyorlardı. "Köylülere göre hükümetin her yeni elemi ya daha fazla vergi alabilmek ya da köylülerin daha zararına olabilecek bir amaca yönelmiş bir hiledir" demekteydi. Geniş bilgi için bkz. Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 68.

⁸⁷⁸ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 65.

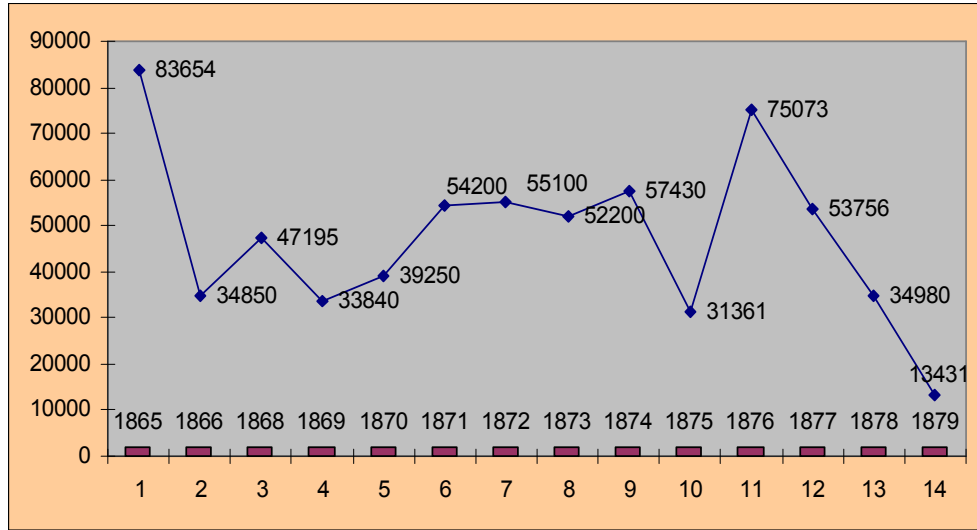
⁸⁷⁹ *Accounts and Papers*, Vol. 65, Smyrna, 1873, s. 1149

⁸⁸⁰ Bülent Varlık, *a.g.e.*, s. 51.

⁸⁸¹ Wyndham Dunstan, *Report On Agriculture In Asia Minor*, *a.g.rapor*, s. 1- 17; Adana pamuğu kantarı 185.190 kuruşa satılırken Sobice pamuğu 195.200 kuruşa çok rahat alıcı buluyordu. Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü, *a.g.e.*, s. 23.

kurtarmak için birleştiler ve 20,000 sterlin sermaye ile *Anadolu Pamuk Birliği Limitetini* kurdularsa da kısa bir süre sonra tavsiye oldular⁸⁸².

1865- 1879 Yılları Arasında İzmir Limanından İhraç edilen Pamuk Miktarı (Balya Cinsinden)⁸⁸³

Bununla birlikte 1880'lerden 1914'lere kadar uzanan süreçte İzmir ve art alanında pamuk üretiminde belirgin bir değişim gözlenmedi. 1889-1890'da İzmir'den yapılan pamuk ihracatında İngilizlerin payı oldukça düşerken, İspanya ve Avusturya-Macaristan en önemli alıcı konumuna yükseldi⁸⁸⁴. 1885'de 42.000 balya olarak İzmir limanından gerçekleşen pamuk ihracatı, 1897'de 38.000, 1900'de 35.000, 1908'de 40.000balya oldu⁸⁸⁵. 1910 yılında İzmir limanından 53.000 sterlin değerinde yaklaşık 15.000 tonluk pamuk tohumu ihraç edilmişti⁸⁸⁶.

⁸⁸² Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 245

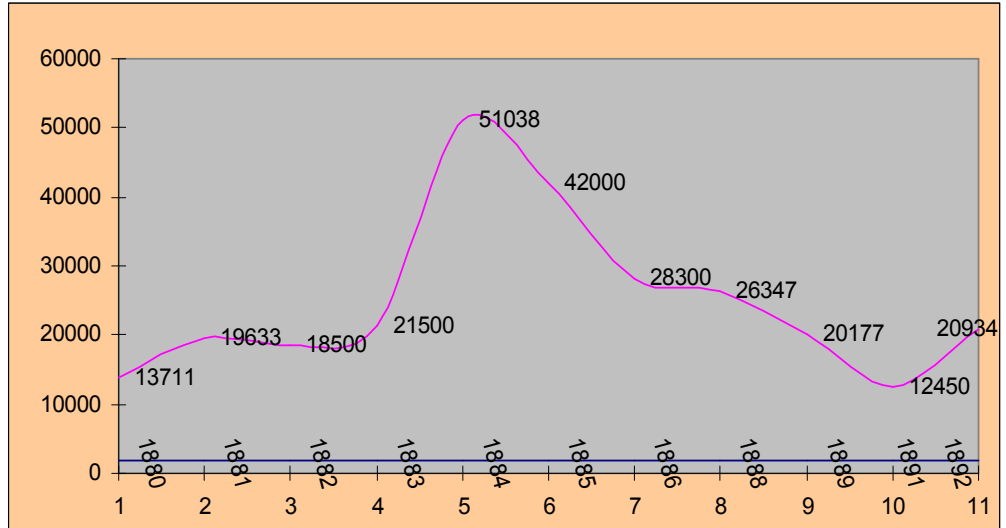
⁸⁸³ Tablo 1865- 1879 yılları arası *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

⁸⁸⁴ Abdullah Martal- Oktay Gökdemir, "Tariş Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği", *Tariş Tarihi*, İzmir, 1993, s. 214; 1906 yılında İzmir piyasalarında yaklaşık 39000 balya pamuk satışa sunulmuş, bunun yarısı ülke içinde tüketilirken diğer yarısı da Güney Avrupa ülkelerine gönderilmişti. Wyndham Dunstan, *Report On Agriculture In Asia Minor, a.g.rapor*, s. 1- 17

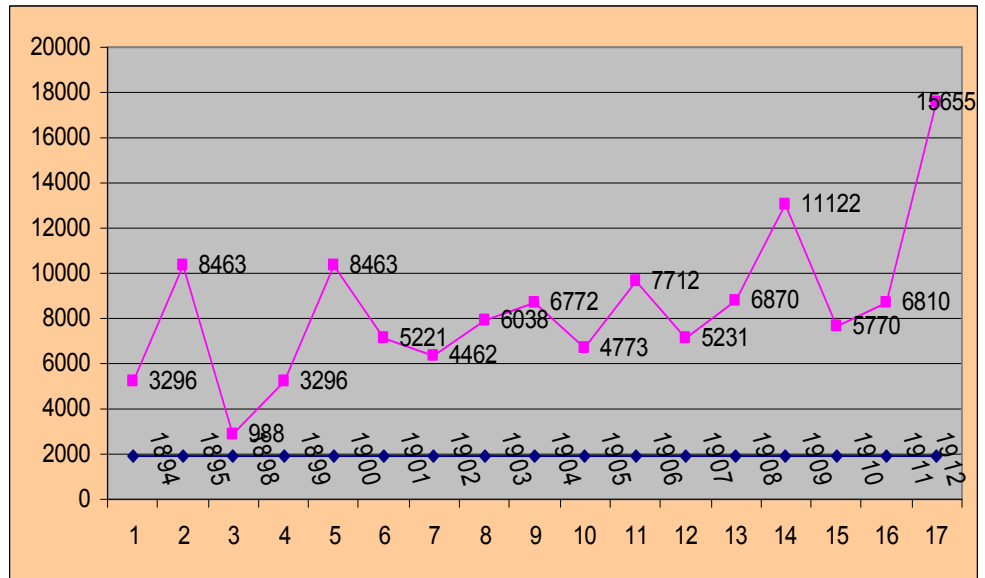
⁸⁸⁵ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tedkik*, İstanbul, 1970, s. 82-84.

⁸⁸⁶ *Accounts and Papers*, No. 5247, Smyrna, 1913, s. 13.

1880- 1892 Yılları Arasında İzmir Limanından İhraç edilen Pamuk Miktarı
(Balya Cinsinden)⁸⁸⁷

1894- 1912 Yılları Arasında İzmir Limanından İhraç edilen Pamuk Miktarı
(Ton Cinsinden)⁸⁸⁸

⁸⁸⁷ Tablo 1865- 1879 yılları arası Accounts and Papers resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

⁸⁸⁸ Tablo 1865- 1879 yılları arası Accounts and Papers resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Sanayi Değeri

Avrupa'nın pamuk ihtiyacının en iyi şekilde karşılanması üretimin yanında temizleme ve balyalamanın da usulüne uygun olarak yapılmasına bağlıydı. 1860'larda henüz böylesi işlemler tam anlamıyla yapılamıyordu⁸⁸⁹. Bu tarihlere kadar Anadolu'da bir tane bile çırçır makinesi yoktu. Pamuk çok ilkel yollarla kalınca bir tahta parçası ile vurularak temizleniyordu. Su cenderesinin daha adı bile bilinmiyor ve pamuk çuvallara ayakla basılarak dolduruluyordu⁸⁹⁰. Su olan yerlerde su değirmenleri, olmayan yerlerde ise çekim hayvanları tarafından çalıştırılan ilkel çırçır makinelerinde günde en fazla 6 kilo pamuk temizlenebiliyordu. Temizleme işleminin ilkelliği yüzünden balyalar standart olmuyor, yüklendikleri gemilerde standart balyalardan daha çok yer işgal ediyorlardı. Doğal olarak bu durum başta İngilizler olmak üzere diğer Avrupalı ihracatçıları zarara uğratiyordu⁸⁹¹. İhracata dönük pamuk üretiminin artmasıyla titizleşen tüccarlar, pamuk çırçırlama ve balyalama işlemlerinin istenilen biçimde yapılmasını sağlamak amacıyla harekete geçti. Bazı zengin ve akıllı tüccarlar bu işte para olduğunu anladılar ve dikkatlerini pamuk işleme ve balyalamaya çevirdi⁸⁹². İngiliz tüccarı Gout 1863'de İngiltere'den yeni çırçır makineleri getirtti ve önce İzmir sonra'da Aydın'da fabrikalar kurdu ve bölgede yetişen pamuklar artık daha modern usullerle temizlenip balyalandıktan sonra Manchester fabrikalarında dokuma haline getirilmek üzere İzmir limanından ihraç edilmeye başladı⁸⁹³. Gout'un fabrikalarında ki bir çırçır makinesi günde ortalama 48 kilo temiz pamuk üretebiliyordu. Türk ve azınlıkların ilkel atölyelerinde bir makine günde en çok 6 kilo temiz pamuk üretebiliyordu⁸⁹⁴. Presten geçmiş "İzmir [pamuk] balyaları" miktar hesabıyla ortalama 160 kilo gelecek şekilde yapılıyorsa da 200 kiloluk balya yapan presler de vardı⁸⁹⁵. Buhar gücünün sanayiye uygulanması Gout'u İzmir'in en büyük pamuk ihracatçısı yapmıştı. İzmir'in pamuk ihracatında J. Gout'un payı 1862 yılında %7,1 iken 1863'de %15,8'e ertesi yılda

⁸⁸⁹ Gülçin Uzuntepe, *a.g.t.*, s. 98.

⁸⁹⁰ Melih Gürsoy, "İzmir Sanayisinin Geçmişi Ve Bugünü", *Son Yüzyıllarda İzmir Ve Batı Anadolu Sempozyumu Tebliğleri*, (Haz. Prof. Dr. Tuncer Baykara), İzmir, 1993, s. 128.

⁸⁹¹ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 107.

⁸⁹² Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 67.

⁸⁹³ Mübahat Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 107.

⁸⁹⁴ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 109-111

⁸⁹⁵ *İzmir'de Pamuk Ziraatı*, *a.g.e.*, s. 11- 12

%21,8'e yükseldi. 1863 yılında Gout bir Ermeni'nin Aydın'da ki fabrikasını da aldı. Ancak 1865'de pamuk ürününde bölge de kuraklık yüzünden beklenen verim elde edilememiş, çalışma düzeni bu yörelerden gelecek olan pamuğa göre ayarlayan fabrikalar hammaddesiz kalmış ve çalışamaz olmuştu. Pamuk üreticilerinin borçlarını ödeyememeleri onu da büyük parasal bunalıma sürüklemiş, sonunda Gout iflasını ilan etmek zorunda kalmıştı⁸⁹⁶.

Ayrıca İzmir'de yerleşmiş *İngiltere devlet-i tebasından Fredrich Vedovan*'da bir pamuk temizleme makinesi "icat" etti ve kullanmak için imtiyaz aldı. Makine İzmir pamuk komisyonu tarafından muayene edildi. Bu makinenin diğer makinelerden 2 kat pamuk temizleyeceği yönünde rapor verildi. Her sene imtiyazı yenilenerek uzatılacağına ilişkin alınan izinle Vedovan'ın bu makinesi, diğer makinelerin 24 saatte yapabileceği benzer ağırlıktaki pamuğun bir temizleme işlemini daha kısa sürede tamamlıyordu. Makinenin sağladığı bu yararlar büyük ilgiyle karşılandı ve üç ay içinde bir numunesinin İstanbul'a da gönderilmesine karar verildi⁸⁹⁷. İngilizler bu girişimlerini zamanla başka büyük sermaye sahipleriyle paylaşmak zorunda kaldı. Takip eden yıllarda yerli gayri Müslimlerde pamuk temizleme fabrikaları kurmak için imtiyazlar aldı. Aydın'ın yerli Rumlarından *İstanyos*⁸⁹⁸, *Topuzoğlu Osep ve Aristidi Bey*⁸⁹⁹, Dimitri Maniyatakis ve Estati Anastasyadis isimindeki girişimcilerin Büyük Menderes havzası boyunca yer alan yerleşim yerlerinde pamuk temizleme fabrikaları kurma istekleri "*mahzur-u melhuz olmadığı*" belirtilerek kabul edildi. Maniyatakis ile Anastasyadis'in pamuk temizleme fabrikaları 7 beygir kuvvetinde pervane ve vapur makinesine [buhar makinesi] sahipti ve odun kömür yakarak enerjisini sağlıyordu⁹⁰⁰ 1865 yılında İzmir'de 4 buharlı ve hidrolik pamuk presleri ve bir buharlı pamuk çırçır fabrikası vardı. İzmir'in art alanında yer alan Aydın, Manisa ve Menemen'de de iki, Bayındır'da ise bir tane buharlı çırçır fabrikası çalışır durumdaydı⁹⁰¹. 1870 yılına gelindiği zaman hepsi de demiryolu üzerindeki kentlerde bulunan 34 fabrika ortaya

⁸⁹⁶ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 109-111.

⁸⁹⁷ *B.O.A.*, İ.MVL. 571 / 25664 (1866).

⁸⁹⁸ *BOA.* İ. MVL 504 / 22829 (1863.)

⁸⁹⁹ *BOA.* İ. MVL 516 /23260 (1864)

⁹⁰⁰ *B.O.A.*, İ. MVL. 504/ 22829 (1864)

⁹⁰¹ *Accounts and Papers*, Vol. 73, İzmir, 1864, s. 123.

çıkmişti. 700'den çok çırçır makinesinin kullanıldığı bu fabrikaların hemen hemen tümü buhar gücüyle çalışıyordu⁹⁰².

XIX. yüzyılın sonlarında Çamurcuoğlu Eftim ve ortağı ile Pamukçu Hristo ve ortağı Murino 7 ve 12 beygir kuvvetinde ayrı ayrı sahip oldukları pamuk fabrikalarıyla Bergama'da, Boskoviç Çamuroğlu Piraşküve ve İstilyo ile ortağı Kınık'ta, Flemenkli Hefter Tire'de, Perikli ve Vagiç, Corci Orfanos, Kasapoğlu Eniste'nin sahip olduğu Vasil Pandeli'nin idaresinde Bayındır'da, Hacı Andon ve Vayteman Menemen'de, Balyozzade Karabet ve Matyos, Hacı Sarandi ve kardeşi Hacı Kokuli Manisa merkezde, Bedus Ditalidi, İzmirli Damustini, Paraşkuli, Yendiyadi, Baracuni Kasaba'da, Hikem Yango Soma'da, Ohannes ile ortağı Kırkağaç'ta, İstavrakı Lazupolu Nazili [Atça'da] faaliyet gösteriyordu. Yerli Müslüman sermaye sahipleri de bu karlı iş olanağını değerlendirmekte gecikmedi. Hacı Şeyh zade Hacı Ahmed Nazilli'de, Hacı Hüseyin Ağa, Uzunoğulları da Bergama'da buharla işleyen pamuk temizleme fabrikası sahipleri⁹⁰³.

İzmir'in yakın art alanında bulunan Büyük Menderes vadisi boyunca demiryolu hattı üzerindeki pamuk eğirme fabrikalarından 1906- 1907 yıllarında, demiryolundaki büyük istasyonlardan İzmir'e gönderilen temizlenmiş pamuğun toplam miktarı 11.766 tondur. Bunların 4.274'ü Bayındır ve Küçük Menderes vadisindeki köylerden ve 6.908 tonu Aydın, Nazilli ve Büyük Menderes vadisindeki köylerden gelmişti⁹⁰⁴. 1914 yılında Aydın'da bulunan üç pamuk fabrikasının sahiplerinin tümü Costa, Apostulo ve Hacı Dimo isimlerinde gayr-i Müslimlerdi⁹⁰⁵. I. Dünya Savaşı'ndan önce Büyük Menderes düzlüğünde 270 çırçır makinesine sahip 12 fabrika vardı. Gediz havzasında yaklaşık 20 çırçır makinesi ile en geniş fabrikalar mevcuttu. Bununla birlikte Küçük Menderes ovasında 90 çırçır makinesi ile 6 fabrika vardı. Bütün bu fabrikalar sadece pamuk işleminde etkin değildi genelde zeytin ezme makineleri ile değirmenlere de sahipti⁹⁰⁶.

⁹⁰² Melih Gürsoy, *a.g.e.*, s. 54-55.

⁹⁰³ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 758- 761

⁹⁰⁴ Wyndham Dunstan, *Report On Agriculture In Asia Minor*, *a.g.rapor*, s. 1- 17

⁹⁰⁵ *Annuaire Oriental*, Edition 1914, s. 1045-1046.

⁹⁰⁶ Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 246

B. Meyan Kökü

İzmir ve art alanında çok eski yıllardan beri yetiştirilen ve ihraç edilen maddelerden birisi de meyan kökü ve bu kökten elde edilen meyan balıydı. Türkiye’de meyan kökü orta Anadolu istisna hemen her yerde az yada çok miktarda bulunmaktaydı⁹⁰⁷. Evliya Çelebi seyahatnamesinde “*Balat civarında yetişen meyan kökünün başka hiçbir memlekette yetişmediğini, Mısır’a da buradan gönderildiğini*” belirtmekte, bu bitkinin birçok hastalığa iyi gelmesinden dolayı nasıl ilaç yapıldığını da ayrıntılı olarak anlatmaktaydı⁹⁰⁸.

XIX. yüzyılda üretim ve kalite bakımından özellikle İzmir ve art alanının hemen hemen her yerinde başta Nazilli, Aydın, Tire ve Alaşehir olmak üzere pek çok yerde yabancı olarak yetişen meyan kökü, tarımsal etkinlikler içinde önemli bir yer tutuyordu⁹⁰⁹.

İzmir’in yakın art alanında yer alan Büyük Menderes vadisi ise Türkiye’de ki üretimin büyük bir bölümünü karşılıyordu⁹¹⁰. Genel olarak sonbahar sonları ve kışın yağmur uzunluklarına göre tasnif edilmekte, her iki ucundan bağlanarak bezle paketlenmekte ve ihracat için İzmir’e gönderilmekteydi⁹¹¹.

İzmir ve çevresinde meyan kökü tarımı, Rumeli göçmenlerinin bir eseri idi. XIX. yüzyılda bölgenin dünya ekonomisiyle bütünleşmesine paralel olarak, *Hüda-yı nabit* olarak yetişen meyan kökü İzmir piyasasında en çok aranan ürünlerin başında gelmeye başladı. Meyan kökü bitkisinin İzmir limanına kesintisiz bir şekilde ulaştırılması konusunda büyük hassasiyetler gösterildi. 1891 tarihinde İzmir Ticaret Odası demiryolları tarifelerinde meyan kökü bitkisinin taşınmasına ilişkin indirim yapılması konusunda, hükümet nezdinde teşebbüslerde bulundu. Rumeli’den gelen göçmenlerin meyan köküne büyük önem verdiklerini ve meyan kökünün demiryollarında ucuz bir tarife ile nakledilmediği takdirde, bu iş kolunun söneceği ileri sürüldü⁹¹².

⁹⁰⁷ Saadet Tekin, *a.g.t.*, s. 119.

⁹⁰⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 8. Cilt, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985, s. 554, 555.

⁹⁰⁹ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 81-82

⁹¹⁰ Saadet Tekin, *a.g.t.*, s. 119.

⁹¹¹ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 81-82

⁹¹² Hüseyin Avni Şanda, *a.g.e.*, 134

Meyan kökü bitkisi Avrupalı devletlerin İzmir ve art alanından en çok talep ettikleri ürünlerin başında geliyor ve başta Fransa olmak üzere İngiltere ve ABD tarafından fazlaca talep ediliyordu. İçki ve şekerleme imalatıyla tütünün işlenmesinde de kullanılan meyanbalının Avrupa ülkelerinde ve özellikle İngiltere de geniş bir pazarı vardı⁹¹³.

Meyan kökünün tarımsal üretim etkinliği içinde maliyeti toplama, kurutma, paketlenme ve yükleme faktörlerine bağlı olarak değişiyordu. Bu durum Avrupalı sermaye sahiplerinin meyan kökü bitkisine bağlı olarak oluşan ticari ağın içerisinde yer almalarını kaçınılmaz kıldı⁹¹⁴. Meyan kökleri yabancı tüccarlar tarafından önceden anlaşılan köylüler tarafından toplatılmaya başlandı. Tüccarın tarlalarda zararlı bitki olarak görülen bu ürünü düşük amale ücretleriyle toplattırmaya çalışması ilk dönemlerde yeterli verimin alınmasını engelledi⁹¹⁵. Meyan kökü bitkisinin ticari düzen içindeki ikinci aşamayı ifade eden köklerin fabrikalarda kaynatılması ve ezilerek meyan balı haline getirilmesi de yabancı sermayenin ilgi alanı içindeydi. Ancak ilk girişimler Osmanlı tebasından Ermeni veya Rumlardan geldi. Örneğin 1850'de Şahinoğlu Artin Aydın Söke'de Meyan Balı fabrikası kurma imtiyazını aldı. Aynı zamanda aldığı imtiyaz içinde meyan kökü bitkisinin toplattırılarak fabrikaya taşınması sürecindeki diğer faaliyetler de vardı⁹¹⁶.

Tarlalarda zararlı madde kabul edilen ve toplanıp atılan meyan kökünden meyanbalı elde etmek için kurulan şirketlerden ilki İngilizlere ait *Mac Andrews ve Forbes* şirketi idi. Ancak yukarıda örneğini verdiğimiz Ermeni kökenli Osmanlı tebasından Şahinoğlu Artin'in fabrikasından tek farkı imtiyaz almadan kurulmuş olmasıydı. İzmir ve art alanında yabancı sermayenin tarımsal üretim etkinlikleri içindeki alanlarını genişletmesinin en önemli örneklerinden birini meyan balı fabrikaları oluşturmaktaydı ve sanayi alanındaki ilerlemeleri de son derece düzensiz ve başıbozuktı. Bu tür fabrikalar bölgenin kalkınmasına yönelik nitelik taşımamaktaydı ve yabancı sermayenin tekeli faaliyetlerine yönelikti. Mevcut kanunların uygulanmasına dikkat edilmesine rağmen aslında yabancı sermaye sahiplerinin ruhsatsız fabrika ve imalathane açıp işletmelerine her zaman müdahale

⁹¹³ Gülçin Uzuntepe, *a.g.t.*, s. 96.

⁹¹⁴ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1057

⁹¹⁵ *BOA* Y. PRK. MYD. 12/91 (1891)

⁹¹⁶ *BOA HR.* A. MKT. MVL 35/81 (1850)

edilmediği de görüldü. 1854’de bir İngiliz şirketi olan Mac Andrews ve Forbes ruhsat almaksızın Aydın’da bir meyan balı fabrikası açmıştı⁹¹⁷.

Şirketin ilk fabrikasını Aydın’da açmasından sonra, 1860’da İngiliz ve Rus tebaalarından İngiliz *Forbes Bezirgan* ve Rus tebaasından *Atanas*’ın birlikte kurdukları Nazillide ki meyan balı fabrikası bunu takip etti⁹¹⁸. Bu fabrika da ruhsatsız açılmıştı. Nazilli de meyanbalı fabrikası kurmak isteyenlerden Mac Andrews’un vekiline kimden izin alarak fabrikanın yapıldığı sorulduğunda “*Aydın ve Nazillide izinsiz olarak yapılan fabrikalara bir şey denilmemesinden cesaret aldıklarını belirtti*”⁹¹⁹. İzinsiz fabrikaların açılmasından da öteye giden bazı durumlarda oluyordu. Örneğin İngiltere ve Rusya tebaalı Mister Andros ve Kurulis ve Atanas’ın Aydın’ın Nazilli kazasında ruhsatsız işlettikleri meyan balı fabrikalarından başka, bu fabrikada kullandıkları maden kömürü ocağını da kanun dışı bir şekilde gizlice işlettikleri yolundaki ihbarın İzmir Valiliğince değerlendirilip bunlara engel olunması istendi⁹²⁰.

Toprak sahipleriyle yapılan anlaşmalar gereğince ya toprak sahipleri kendi tarlalarında yetişen meyanköklerini toplayıp şirketin çeşitli yerlerde kurmuş olduğu depolara getiriyor ve getirdikleri miktara göre ücret alıyor yada şirketin tuttuğu paralı işçileri bu tarlalar da çalışarak kökleri topraktan çıkarıp depolara teslim ediyorlardı. Köylüler meyan kökü bitkisini tarlalara zararlı ve değersiz saydıkları için şirketin ham madde bulması son derece kolaydı. Zaman zaman köylüler her zaman yaptıkları gibi tarladan temizleyecekleri meyan bitkilerini toplamaları için kendilerine üste para verilmesini anlamakta güçlük çekiyorlardı. Depolardan fabrikalara ulaştırılan kökler burada temizlenip balyalanıyor veya buhar gücü ile çalışan makineler tarafından meyanbalı haline getirildikten sonra ihraç edilmek üzere İzmir’e gönderiliyordu⁹²¹.

Bira, şekerleme ve tütün imalat sanayiinde kullanılan meyan balının Avrupa’da özellikle İngiltere’de geniş bir pazarı vardı. Köylülerin atmak istedikleri bu köklerin fabrika toplayıcıları tarafından satın alınması, bulunması son derece

⁹¹⁷ Mübahat Kütükoğlu, “*Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri*”, *a.g.m*, s. 106.

⁹¹⁸ *BOA* A. MKT. MVL 120/78 (1860)

⁹¹⁹ Mübahat Kütükoğlu, “*Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri*”, *a.g.m*, s.106.

⁹²⁰ *B.O.A.*, MKT. MVL., 120/ 78 (1861)

⁹²¹ Orhan Kurmuş, *a.g.e*, s.112 , ve ayrıca bkz. Saadet Tekin, *a.g.t*, s. 119 – 120.

kolay bir hammadde imkanı sağlamıştı. Aynı zamanda tarlalarda köylüler tarafından toplanan meyan kökleri aynı yerde yıkanıp toprakları ve yabancı maddeleri temizleniyor, 140- 150 kiloluk çuvallara paketlenip⁹²², balyalar halinde fabrikalara sevk ediliyordu. Fabrikalarda buhar gücüyle çalışan makinelerde bu kökler meyan balı haline getiriliyor, kurutuluyor ve plakalar veya balyalar halinde hidrolik basınç sistemiyle paketlenerek⁹²³, ihraç edilmek zere İzmir'e gönderiliyordu. 1881 yılında Amerikan hükümeti, Amerika'daki meyan balı imalâtçıları korumak için meyan balından alınan gümrük vergisini kilo başına 20 sente yükseltti. Meyan kökünden ise gümrük alınmıyordu. Bundan sekiz yıl kadar sonra da Osmanlı hükümeti meyan balı ihracından vergiyi tamamen kaldırdı. Bu durumu fırsat bilen Forbes firması faaliyetini genişleterek Aydın'da yeni bir fabrika daha açtı. 1879 yılında 12000 kadar köylü şirket hesabına sürekli olarak meyan kökü toplamakta, balyalamakta ve Forbes fabrikalarına sevk etmekteydi⁹²⁴.

1875'de Abacıoğlu adında bir Ermeni'nin kurduğu şirket İngiliz şirketiyle rekabete girişerek Söke ve Aydın'da iki fabrika daha açtı. Toprak sahiplerinin ve İngiliz şirketi hesabına çalışan köylülerin topladığı köklere İngiliz Şirketinden daha yüksek bir fiyat ödeyen Abacıoğlu, başlangıçta büyük başarı kazandı. Yüksek fiyatın çekiciliğine dayanamayan köylüler eskiden İngiliz şirketi için topladıkları kökleri Abacıoğlu'nun depolarına götürmeye başladı. Mac Andrews ve Forbes bu Ermeni şirketi'nin ihracat olanakları kısıtlanırsa kendisinin dünya'da rakipsiz kalacağını bildiği için tüm çabalarını bu amacı gerçekleştirmek yolunda harcadı ve sonunda Abacıoğlunu saf dışı bırakacak faaliyetlerde bulundu. Bu durum Abacıoğlu'nun tüm faaliyetlerini durdurmak zorunda bıraktı⁹²⁵. Ancak Abacıoğlu'nun meyanbalı üretimini durdurması bölgede ki tekeli faaliyetlerinin sona erdiği anlamına gelmemektedir. Çünkü, Çine'de Abacıoğlun bir un fabrikası daha vardı⁹²⁶. Aslında Mac Andrews ve Forbers pazara hakim olma ve rakipsiz kalabilmek için bu gibi pek çok davranışlara giriyordu. Benzer bir durum Umurlu köyünde yaşandı. Bir şirket, bir araziye kiraladığında, bu arazide ki meyan kökleri o şirkete ait olur, bu meyan

⁹²² *Accounts and Papers*, Vol. 116, Smyrna, 1908, s. 11

⁹²³ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1057

⁹²⁴ Melih Gürsoy, *a.g.e.*, s. 65.

⁹²⁵ Melih Gürsoy, *a.g.e.*, s. 112-113.

⁹²⁶ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 760.

kökleri başka bir tüccara satılamazdı⁹²⁷. Nitekim Aydın'ın Umurlu köyünde *Hasan Bey* geniş bir tarlaya sahipti ve arazisini *Almanyalı Simon* isimli bir tüccara kiralamıştı. Bu, o tarladaki meyan köklerini tüccar Simon'un ve onun şirketi tarafından toplanacağı anlamına geliyordu. Forbes şirketi bunu önlemek, tüccar Simon ve şirketini saf dışı bırakabilmek için müdahalelerde bulunmakta gecikmedi ve en sonunda olay, İzmir mahkemesine intikal etti⁹²⁸. İzmir'de oturan bir tüccar ve Aydın'da kiraladığı meyan kökü tarlaları sahibi Almanyalı Simon ile İngiliz Forbes adlı tüccarın onun tarlalarından zorla kök ihraç etmesiyle patlak veren sorun, Hariciye Nezaretine ve hatta Sefaretlere kadar bildirildi⁹²⁹.

Osmanlı Hükümeti'nin 1879 yılında meyanbalı ihracatından alınan vergiyi kaldırmasıyla büyük bir genişleme dönemine giren MacAndrews ve Forbes şirketi'nin bu durumu kısa bir süre sonra büyük sorunlarla karşılaştı. 1881'den sonra şirket ile Osmanlı Hükümeti arasındaki ilişkiler bozulmaya başladı. 1881'de şirketin üretim hacmine göre hesaplanan vergisinin %167 artırıldığı ve bu artışın 1879'dan itibaren geçerli sayılacağı bildirilince şirket olayı mahkemeye taşıdı. 1888'de meyanbalı ihracatından alınan Vilayet payı iki katına çıkarıldığı zaman da şirket benzer bir tavır sergiledi ve bu ek vergiyi ödememekte direndi. Şirket tepkinsi meyanbalı ihracatını durdurarak göstermeyi sürdürdü. Sonunda haklı olduğu anlaşıldıysa da, depolarındaki 33.780 ton meyanbalı İzmir limanına gönderilemeden tamamen çürümüşü⁹³⁰.

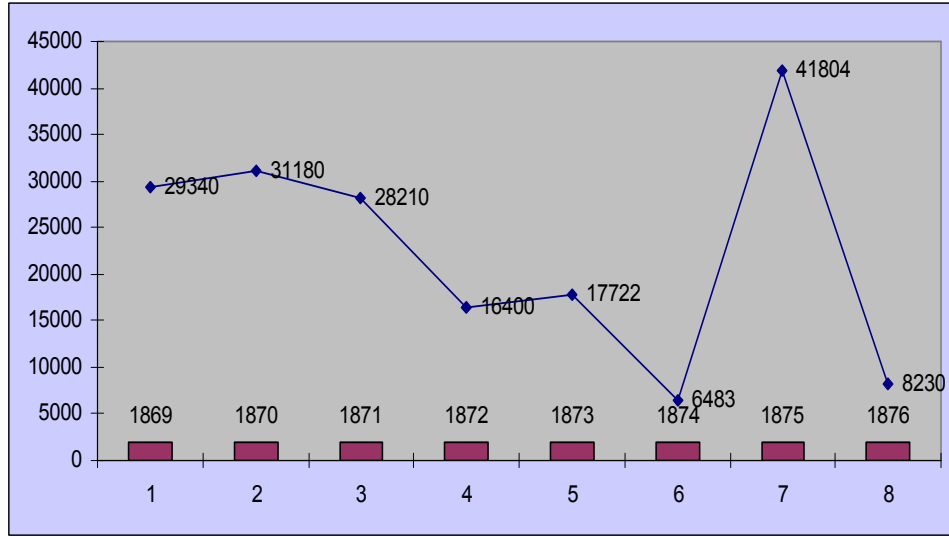
⁹²⁷ *B.O.A.*, Y.MTV., 309 / 119 (1900)

⁹²⁸ *B.O.A.*, D.H. MKT., 1461/91 (1889) ve ayrıca bkz. *B.O.A.*, D.H.MKT., 1451/55 (1889)

⁹²⁹ *B.O.A.*, DH. MKT., 1397/ 90 (1888)

⁹³⁰ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 113-114.

1869- 1876 Yılları Arasında İzmir Limanından İhraç Olunan Meyan Kökü
Miktarı (Kasa Olarak)⁹³¹

Forbes firmasının ikinci büyük rakibi 1886 yılında yine Aydın’da bir meyan balı fabrikası kuran bir Alman şirketi idi. Bu şirket hammadde sağlamayı garanti altına almak için bir kısım tarlaları 9 yıl süreyle kiralamıştı. Ürettiği meyan balını Almanya’ya ihraç eden fabrika kısa zamanda başarıya ulaştı. Forbes şirketi Alman Şirketine doğrudan etkili olamayacağını anlayınca İstanbul’da İngiltere elçiliği kanalıyla konuyu halletmeyi düşündü ve İngiltere büyükelçiliğine başvurarak Alman rekabetinin önlenmesi gerektiğini, aksi halde İngiltere çıkarlarının ciddi şekilde zedeleneceğini bildirdi. İngiltere Büyükelçiliği bu konuda herhangi bir şey yapabildi mi bilmiyoruz, fakat Forbes’in bu müracaatından tam iki hafta sonra, kimlikleri belli olmayan 200 silahlı kişi Alman şirketinin depolarını basarak on bir bekçiye ağır şekilde yaraladı, iki bekçi öldürdü ve depolarda bulunan bütün meyan kökü ve meyan balı stoklarını tahrip etti. Depolarında satacak malı kalmayan ve siparişleri zamanında karşılayamayan Alman firması, kısa bir zaman sonra fabrikalarını kapatmak zorunda kaldı. Alman şirketinin kapanmasından sonra Forbes şirketinin İzmir ve art alanında hemen hemen hiç rakibi kalmadı. Ancak şirket bu kez de Çarlık Rusya’nın Kafkasya’da imal edilen meyan balı ihracatı rekabetiyle karşılaştı. Forbes şirketi ülkedeki tekeli konumunu uzun süre korumasını bildiyse de dünya meyan

⁹³¹ Tablo 1869- 1876 yılları arası *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

balı ihracat pazarlarında karşılaştığı rekabet yüzünden bir süre sonra bölgedeki fabrikalarını tek tek kapatmak zorunda kaldı⁹³². Mac Andrews ve Forbes şirketi zaman içinde bölgedeki tekelci konumunu yitirdi. Tekelci konumunu yitirmesinde ihracat pazarında önce Alman şirketlerinin sonra da Amerikan tröstünün rekabeti etkili olmuştu⁹³³.

Rusya'nın rakip olarak ortaya çıkması ve Batı Anadolu'da meyan kökü üzerinde İngiliz- Alman nüfuz mücadelesi bu tarımsal ürünün bölgede üretim ve dağıtımını zora sokmuştu. Bununla birlikte 1895 yılında hükümet *meyan kökü ile balı mahsulat-ı arziye aşarına % 0,5'lik bir zam yaptı*. İzmir Ticaret Odası bu zam karşısında tepki göstermekte gecikmedi. Bunun üzerine İzmir Vilayet Meclisi "*Rusya'da hasıl olan meyan kökünden Avrupa'ya ihraç olunanlar hakkında teshilatı mümkün gösterilmekte olması ve birkaç seneden beri Yunanistan'dan dahi meyan kökü ihracına mübaşeret edilmesi vilayet-i mezkurenin bu nevi' ihracatını hayli sekteye düşürmekte olduğundan bahisle sene-i mezbureden itibaren mahsulatı arziye öşrüne zamolunan yüzde yarımından meyan kökü ile balının istisnasını*" istedi. Maliye Nezareti "*Aydın Vilayeti umum aşar bedeli meyanında meyan kökü öşrünün % 0,5'i bin kûsur gurus derecesinde cüz'i bir şey olduğu kayden tebeyyün etmiş olduğundan meyan kökü ve balı aşarının %0,5 zamdan istisnasını*" uygun gördü⁹³⁴.

Bölgede meyan kökünün ticari açıdan değer kazanmasına paralel olarak ortaya çıkan yeni durumda 1908 tarihli bir mukavele meyan kökünün toplanışı ve tarımsal üretim ve dağıtımına konu edilişi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Hükümet adına *Techizat-ı Askeriye Nazırı Hacı Paşa* diğer yandan İzmir'deki tüccar *piyancı Yorgaki Serandini* ve ayrıca *Hasan Tahsin Efendiler* arasında imzalanan mukavele ile, meyan kökü ihracatı otuz sene boyunca sözü geçen *Yorgaki Serandini* ve *Hasan Tahsin Efendilere* iltizama verilmişti. Buna göre, (1. madde) Mukavelenamenin imzalanışından 1 sene içinde sözü geçen tüccarlar bir şirket kurabilecekler (2. madde) Şirket kiralayacağı araziden çıkaracağı meyan köklerinden bal (meyan balı) elde etmek için fabrikalar kurabilecek (3. madde) Şirket kiraladığı

⁹³² Melih Gürsoy, *a.g.e.*, s. 66

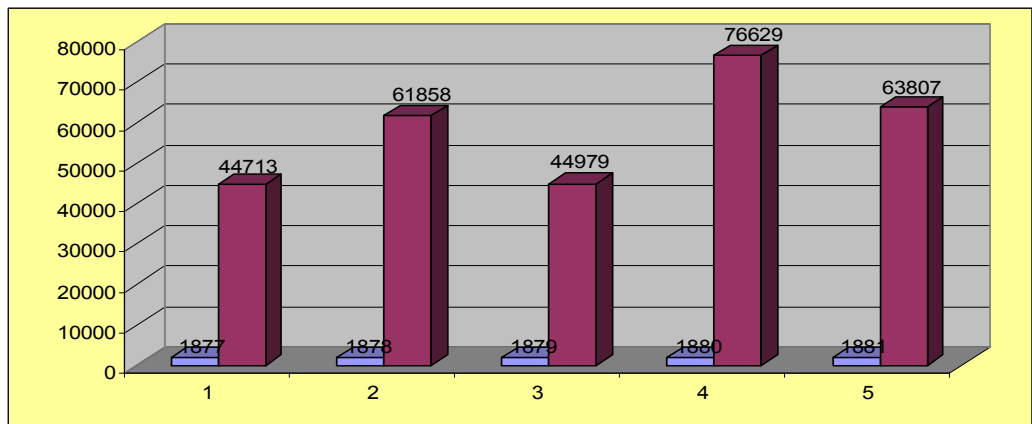
⁹³³ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 115.

⁹³⁴ "Yerli Meyan Kökü İle Balının Mahsulat-ı Arziye Aşarına Zamolunan Yüzde Yarımından İstisnası Hakkında İrade-i Seniyye- Meclis-i Mahsusu Vükela Mazbatası", *Düstur*, T. 5, C. 7, (1899), s. 365

araziden meyan kökü ihracatı yapacak ve arazi sahiplerinden kökleri satın alacaktı. (4. madde) Şirket meyan köklerini kazdırdığı araziye ertesi sene -aynı araziye- kazdıramayacaktı. (5. madde) Şirketin meyan kökü kazmak için kiraladığı araziden ihraç olunacak meyan kökleri sözü geçen tüccarların sahip olduğu -şirkete ait olup, kazılan kökler – toprak sahibi tarafından- başka tüccara satılamayacaktı. Şirketten izinsiz ve ruhsatsız meyan kökü kazmaya cesaret edenler olacak olursa bunların çıkardıkları meyan kökleri şirketçe zapt edilip buna kalkışanlar cezalandırılacaktı. (9. madde) Şimdiye kadar meyan kökü ve balı ihracı ile meşgul olan eski tüccarlar ticaretlerinde devam edecekler; -buna rağmen- artık kök kazamayacak ve tedarik edemeyecekleri gibi, sadece şirketin arazisinden ihraç edecekleri malın ticaretiyle uğraşabileceklerdi. (14. madde)⁹³⁵.

1913 ve 1914 yıllarına ait Fransız tüccarlara yardımcı olmak amacıyla yayınlanan bir Fransızca ticaret rehberinde Büyük Menderes havzasında bulunan kentlerde küçük ve orta ölçekli sanayi işletmelerinin çoğunun yabancılardan oluştuğu belirtilmiştir. Anastasiadu Kardeşler, A.H. Apostolou, D. Glohoritis, H. Dimitris, Hacı Dimos'a ait beş değirmenin bulunduğu havzada kent merkezinde Mc Andrews ve Forbes şirketinin işlettiği bir meyan kökü fabrikası da çıkarılan meyan köklerini işleyip, yurt dışına ihraç ediyordu⁹³⁶.

1877- 1881 Yılları Arasında İzmir Limanından İhraç edilen Meyan Kökü Miktarı (Balya Cinsinden)⁹³⁷

⁹³⁵ B.O.A., Y. MTV., 309/119 (1910)

⁹³⁶ *Annuaire Oriental*, Edition, 1914. s. 1046.

⁹³⁷ Tablo belirtilen yıllara ait *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere, Almanya ve Hollanda'nın öncelikli alıcı konumunda bulundukları meyan kökü bitkisi üzerine ticari bağlantılar münferit olarak gerçekleşmekte; Sicilya ve İspanya talepleri karşılayamadığı takdirde veya İzmir'de ki fiyatlar karlı olduğu anda bağlantı kurulmaktaydı. 1870'lerin başında İzmir'den meyan kökünün yıllık ihracatı 1 – 1,5 ton arasında değişmekteydi⁹³⁸. Meyanbalı genel olarak belli büyüklükteki kasalara konmakta ve hava aracılığı ile kurutulmaktaydı; böyle bir kasanın toplam ağırlığı 125 kg. idi. İzmir limanından meyan balı ihracatı 1872- 1873'lerde 5000-5500 kasa arasında değişiyor, en iyi kalitedeki meyanbalı 50 kg'ı 11 meci diye alıcı buluyordu⁹³⁹. İlk fabrikanın kurulduğu 1854 yılından 1875 yılına kadar geçen süre içinde şirketin meyan kökü ve meyan balı geçen süre içinde şirketin meyan kökü ve meyan balı ihracatının 12 misline, Osmanlı Hükümetine ödediği vergilerin ise 10 misline çıktığı görülmekteydi⁹⁴⁰. Osmanlı hükümeti pamuk, patates, üzüm vb. gibi ürünlerin verim ve kalitesini artırmak için uyguladığı vergi muafiyetini aynı zamanda meyan kökü için de uyguladı. İzmir limanından ihraç edilen önemli ürünlerin başında gelen meyan kökü ticareti üzerindeki rekabet yüzünden malın rekoltesinde bir azalma olunca devlet derhal bir önlem aldı ve meyan kökü üzerinden okka başına alınan aşar 1 paraya düşürüldü. Bu muafiyete üç sene izin verildi. Bu durumda meyan kökünün ihracatı hemen hemen iki katına ulaştı⁹⁴¹.

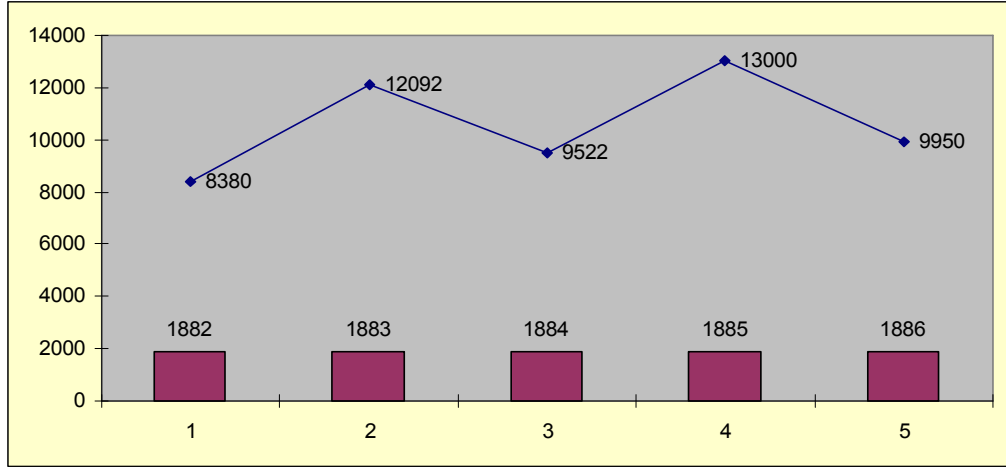
⁹³⁸ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 81-82

⁹³⁹ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 80.

⁹⁴⁰ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 112.

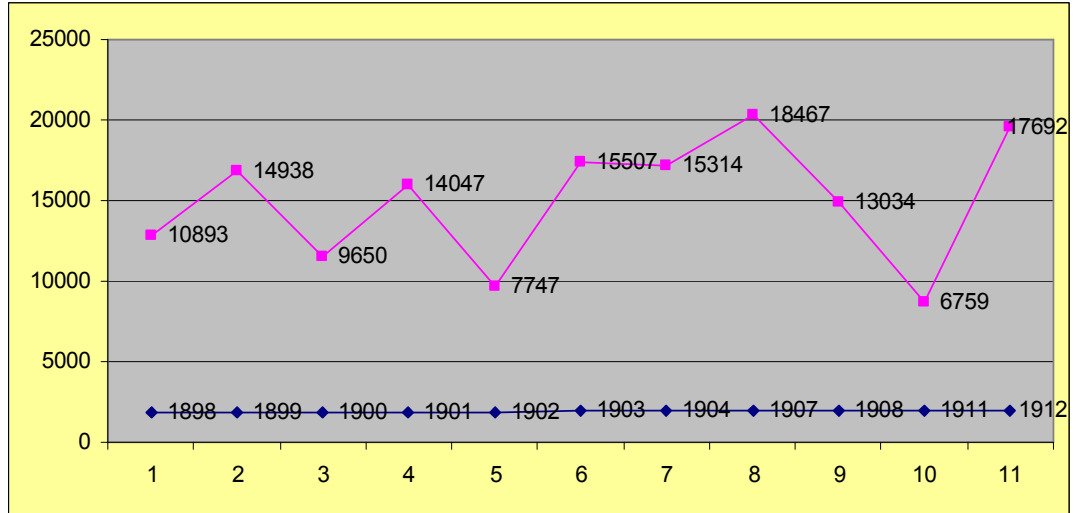
⁹⁴¹ *Ahenk*, 28 Kanunuevvel 1322

1882- 1886 Yılları Arasında İzmir Limanından İhraç edilen Meyan Kökü
Miktarı (Ton Cinsinden)⁹⁴²

⁹⁴² Tablo belirtilen yıllara ait *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

1898- 1912 Yılları Arasında İzmir Limanından İhraç edilen Meyan Kökü
Miktarı (Ton Cinsinden)⁹⁴³

XIX. yüzyılın sonlarında meyan kökü dış satımı Amerika'nın ithalat payı içinde, İngiltere ve Fransa'dakinden fazla oluşu bu tarımsal ürün ticaretini tek ülke alımına bağlı kılmaktaydı⁹⁴⁴. 1877'de 44.700 balya düzeyindeki ihracat, 1881'de 63.000 balyaya yükseldi. Avrupalı devletlerin fazla talepleri yeri geldiğinde ürününün fiyatında artışlar yaratıyorsa da piyasada Amerika'nın meyan kökünün talep fazlalığı da yer yer ürünün fiyatlarında düşmelere neden oldu⁹⁴⁵. Nitekim buna bağlı olarak, meyanbalı üretimi, ihracatı ve sözünü ettiğimiz işleme tesisleriyle beraber arttı. 1882'de Aydın, Nazilli, Sarayköy, ve Söke'de birer tane olmak üzere beş adet meyan kökü işleme tesisi vardı⁹⁴⁶. Nazilli'de ürünün rekoltesinde hemen hemen düzenli bir artış seyri göstermekteydi. Örneğin; Nazilli ve çevresinde senelik meyanbalı üretimi 1897'de 8.000 kantar, 1907'de 1,5 milyon kilo idi⁹⁴⁷. Bu yıldan sonra meyan kökü diğer tarımsal ürünlerden farklı olarak ihmal edilmeye başladı⁹⁴⁸.

⁹⁴³ Tablo belirtilen yıllara ait *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır

⁹⁴⁴ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 115.

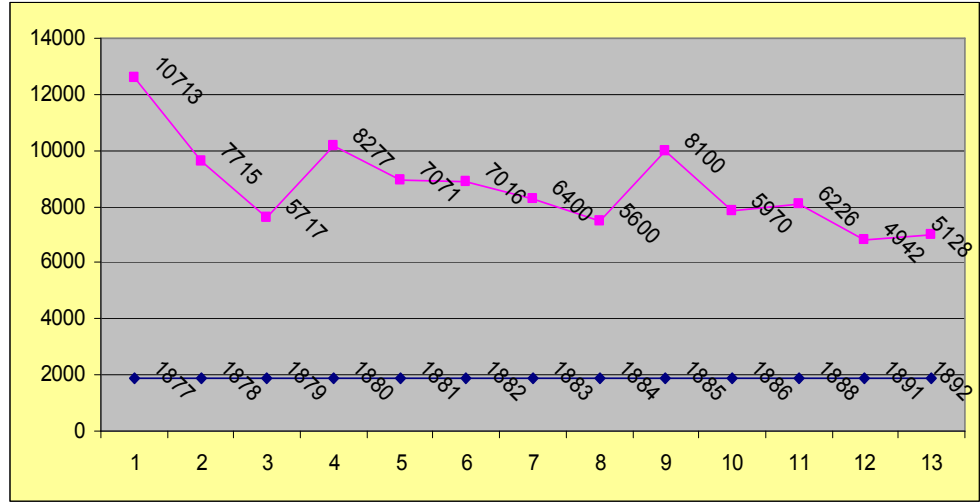
⁹⁴⁵ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1057

⁹⁴⁶ Murat Baskıcı, *a.g.e.*, s. 131.

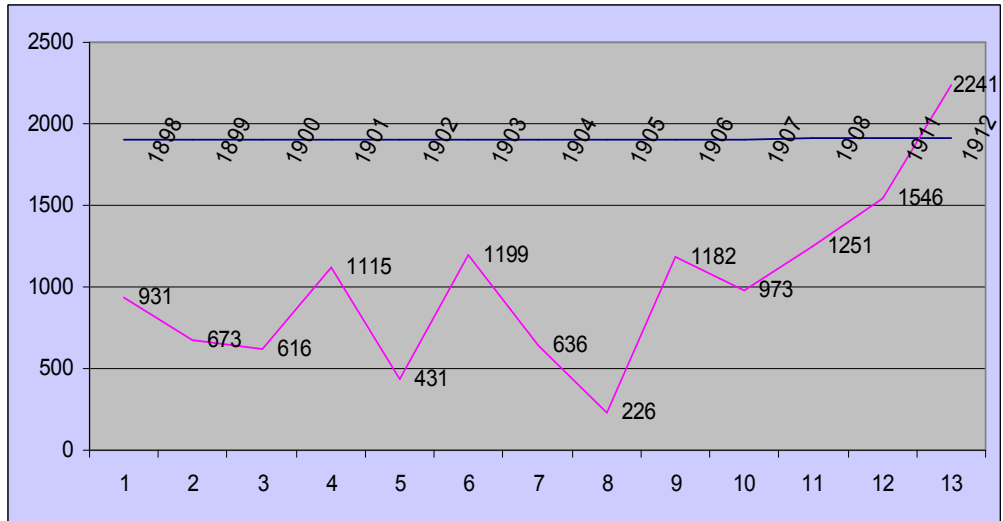
⁹⁴⁷ Saadet Tekin, *a.g.t.*, s. 120.

⁹⁴⁸ *Accounts and Papers*, Vol. 116, Smyrna, 1908, s. 4

1877- 1892 Yılları Arasında İzmir Limanından İhraç edilen Meyan Balı
Miktarı (Kasa Cinsinden)⁹⁴⁹

1898- 1912 Yılları Arasında İzmir Limanından İhraç edilen Meyan Balı
Miktarı (Ton Cinsinden)⁹⁵⁰

⁹⁴⁹ Tablo belirtilen yıllara ait Accounts and Papers resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır

⁹⁵⁰ Tablo belirtilen yıllara ait Accounts and Papers resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır

C. Palamut

XIX. yüzyılda İzmir limanında Avrupa piyasaları için önem kazanan bir diğer ürün ise boyamacılıkta kullanılan palamuttu. Meşe palamudu (bir tür meşenin kozalağı) içerdiği tanen nedeniyle değerliydi ve deri yapımında kullanılırdı. Türkiye’de dericiliğin bol miktarda yapıldığı XVII. ve XVIII. yüzyıllarda küçük imalathanelerde üretilen ve ülkenin her tarafındaki tabakhanelerde derinin işlenmesinde kullanılıyordu⁹⁵¹. Deriye sağladığı düzgünlük ve kalıcı rengi sağlaması nedeniyle İzmir piyasasında sıkça talep edilen ürünlerin arasında yerini aldı. Palamutlar Ağustos’ta olgunlaşmaya başlar, hasat bu aydan Ekim’e kadar sürerdi. Ağaçlar sopa yardımıyla çırpılır ve palamutlar toplanarak kurutulurdu. Ardından çuvallara konan palamutlar İzmir’e yollanırdı⁹⁵². Genel olarak Uşak, Borlu, Demirci, Gördes, Adana, Nazilli, Burdur, Balat, Söke civarında yetişiyordu⁹⁵³. XIX. yüzyılın ortalarında Karacasu’da bağcılıktan sonra ekimi en çok yapılan ürün, 1279 dönümlük payı ile palamuttu. Kantar fiyatı da, darıdan sonra 20 kuruşluk fiyatı ile en pahalı ürünler arasındaydı⁹⁵⁴.

1841’de Aydın, Saruhan, Menteşe sancakları ve kazalarında, Kütahya sancağındaki Uşak, Gediz, Kula ve Hüdavendigâr sancağı ve kazalarında 20.000 kantar palamut elde edildi. Elde edilen bu palamut ürünü *ala, evsat ve edna cinsleri üst üste konularak* bekletilmeden İzmir tüccarına satıldı⁹⁵⁵. 1840’ların başında İngiltere’ye yapılan palamut ihracatının payı % 4’ü aşmamaktaydı. Avrupa’da rakip dericilik işletmelerinin kurulmasıyla Osmanlı İmparatorluğunda dericilik geriledi ve Batı Anadolu’da üretilen meşe palamudunun çoğu dışarıya satılmaya başlandı. 1870’lere gelindiğinde meşe palamudunun Osmanlıların İngiltere’ye ihracatındaki payı % 21’i aşmıştı⁹⁵⁶.

⁹⁵¹ Melih Gürsoy, *a.g.e.*, s. 64

⁹⁵² *Accounts and Papers*, Vol. 25, Smyrna, 1901, s. 5

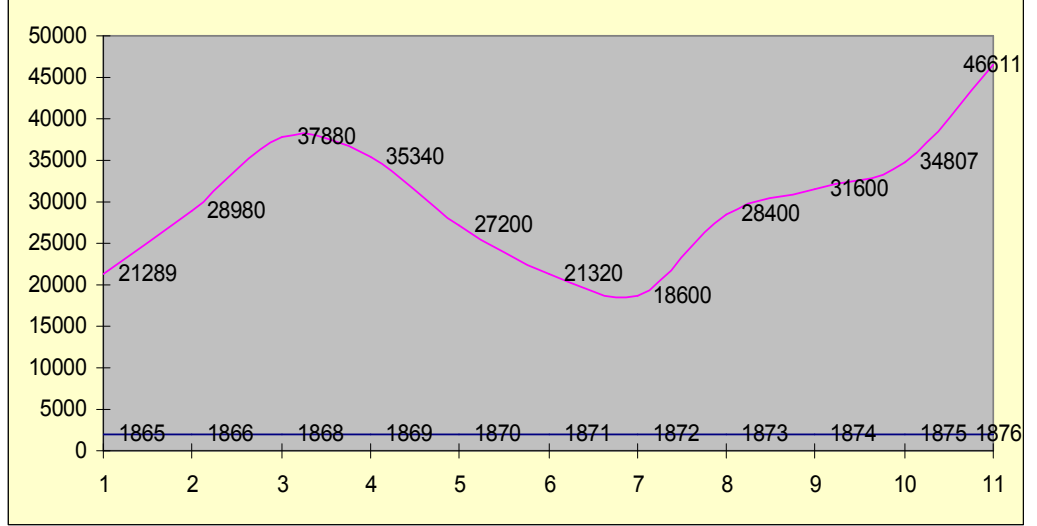
⁹⁵³ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 66.

⁹⁵⁴ Mehmet Başaran, *a.g.e.*, s. 74.

⁹⁵⁵ *B.O.A.*, Cevdet İktisat, 2026 (1841)

⁹⁵⁶ XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı dericiliği Avrupa, Güney Amerika ve Hindistan’dan oluşan ve Türkiye’ye çok düşük gümrük vergileriyle ithal edilen deri mamulleri rekabetine dayanamaz hale geldi ve gerilemeye başladı. Bu yüzden palamut üretimi azaldı fakat palamut ihracı hızla fazlaştı. Türkiye’den ihraç edilen palamut, dışarıda işlenerek deri sanayiinin ihtiyacı olan tanen haline

1865- 1876 1865- 1876 Yılları Arasında İzmir’den İhraç Edilen Palamut Miktarı (Ton Cinsinden)⁹⁵⁷.

1868 yılında İzmir ve çevresinde palamut beklenenden fazla mahsül verdi ve 37 bin ton kadar üretildi. O sene üretilen palamut mahsülünün ancak yarısı Avrupa’ya ihraç edilmişti⁹⁵⁸. Bu dönemde İzmir’den ihraç edilen palamudun büyük bir kısmını [orta kalite olanları] İngiltere, en iyi kalitelerini ise yalnızca buharlı gemilerle nakledilen Avusturya tüketmekteydi. 1872 yılında Avrupa’daki çeşitli ülkelerin ithal ettiği palamut miktarına bakıldığında; İngiltere 535.411 kantarlık payla birinci sırada yer alıyordu. İngiltere’yi 148.675 kantarlık payla Avusturya izliyor, onu 38.779 kantarla İtalya ve İtalya’yı da 6.875 kantarlık payla diğer ülkeler takip ediyordu⁹⁵⁹.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupalı devletlerin ürüne olan taleplerinin artmasıyla, palamut üretimi arttı ve 1870’lerin başında 30.000 ton kadarı, 4.800.000 Avusturya florini karşılığında İngiltere, İtalya, Avusturya’ya satıldı. Palamut, yetiştirildiği yerde istiflenmeden ve ham bir şekilde okkası 50-60 paraya satılmakta;

getiriliyor ve bir kısmı Türkiye’ye tanen olarak ithal ediliyordu. Geniş bilgi için bkz. Melih Gürsoy, *a.g.e.*, s. 64; Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu Ve Dünya Ekonomisi*, *a.g.e.*, s.76.

⁹⁵⁷ Tablo Belirtilen yıllara ait *Account and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır

⁹⁵⁸ *Accounts and Papers*, Vol. 59, Smyrna, 1868, s. 479

⁹⁵⁹ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 67.

kısmen develerle, kısmen de demiryollarıyla İzmir'e getirilen ürün burada ayrıca istiflendikten sonra gemilere yüklenmekteydi⁹⁶⁰.

1893 yılında İzmir'in palamut ihracatı 55.000 tona yükseldi ki bu miktar toplam palamut üretiminin % 95'i dolaylarındaydı. Tanen içeriği en yüksek olan ve adına "*Trieste*" denilen en iyi kalite palamut İtalya'ya ihraç ediliyordu. En az % 22 tanen içeriği olan "*eleme*" veya "*natürel*" diye adlandırılan daha düşük kaliteli palamutlar ise Alman, Avusturyalı veya Fransız dericileri tarafından satın alınıyor, bu ülkeler tarafından alınan palamutlar buralarda işlendikten sonra Türkiye'ye satılıyordu. Ayrıca, yurt içi ve dışı pazarında önemli bir yeri olan ürünün bir kısmı, *tabakhane-i amire*'ye gönderilirdi. Daha kaliteli mal üretmek için mutlak olarak ithal malı tanen kullanılması gerekiyordu. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen İngilizler, 1891 ve 1909'da birisi ünlü Whittall ailesine ait olmak üzere İzmir'de iki tanen fabrikası kurdu⁹⁶¹. İngiltere tebasından Mösyö Rişart Vital'in İzmir'de Karşıyaka taraflarında Alaybey civarında sahip olduğu arsasına "*palamut hülasesına mahsus olarak inşa ettireceği fabrika için celb ettireceği alet ve edevatın resm-i gümrükten istisnası hakkında şura-yı devlet-i maliye dairesinden*" izin çıktı. Bir adet buharlı kazan, palamut küspesini çıkaracak makine, palamutu öğütmek için 2 adet değirmen, makinelere mahsus 200 kilo kayış alınarak üretime başladı⁹⁶². Whittall fabrikası hammadde olarak yerel palamutları kullanıyordu. 1913 yılında bu iki fabrika 2.911 ton en iyi kalitede tanen üretti. Bu miktar yurt içi gereksinimi tamamen karşıladığı için artan 1.084 ton tanen Avrupa'ya ihraç edildi⁹⁶³.

İzmir'in art alanında özellikle Büyük Menderes vadisinde geniş ölçüde tarımsal üretimi yapılan palamut ürününün, XIX. yüzyılın sonlarında [1895 yılı İzmir basın taramalarına göre] çevre yörelerin palamut ürünlerinden daha yüksek fiyatlarla piyasaya sunulduğu tespit edilmektedir. 1895 yılı Haziran ayında Tavas'tan gelen palamudun kantar fiyatı 82,5 kuruş iken, Uşak, Ayvalık gibi yerlerden gelen palamudunun kantar fiyatı, 60-70 kuruştı. Eylül ayında mahsulün artacağı spekülasyonları palamut fiyatlarının hızla düşmesine neden oldu. 1895 Eylül'ünde

⁹⁶⁰ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 66- 67.

⁹⁶¹ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 121 – 122.

⁹⁶² *B.O.A.*, İ. RSM, 1326- Ra- 28/ 6 (1910)

⁹⁶³ Orhan Kurmuş, *a.g.e.* 121 – 122.

palamut'un kantar fiyatları düşerek ortalama 48-50 kuruş arasında seyretmeye başladı. Buna rağmen Nazilli'den gelen palamudun kantar fiyatı 70 kuruşlardaki seviyesini korudu. İzmir piyasasındaki önemini korumaya devam eden palamutun bu fiyatlarına kordon ve istasyon masrafları da eklenince ürünün ihraç değerinde belirgin artışlar görüldü⁹⁶⁴. Ayrıca ürüne hile karıştırılmasının, malın piyasadaki talebini azaltıp, satışını azaltacak bir takım olumsuzluklara da neden olduğu görülmektedir. İzmir'in ihracatında en belli başlı maddelerden biri olduğunu, bu tür hileler devam ederse ürünün ihracatının azalmasının kaçınılmaz olduğu dönemin gazetelerinde yer almış ve bir hile olayına da yer verilmişti. Avrupa için aktarma edilmek için Yunanistan'dan limana gelmiş olan bir miktar palamut İzmir mahsulü için zarar oluşturmuş; Yunanistan *aşağılık palamut türleri* İzmir şehrine getirilerek İzmir limanında ihraç edilmeyi bekleyen palamut mahsulatıyla karıştırıldıktan sonra Avrupa'ya gönderilmişti⁹⁶⁵.

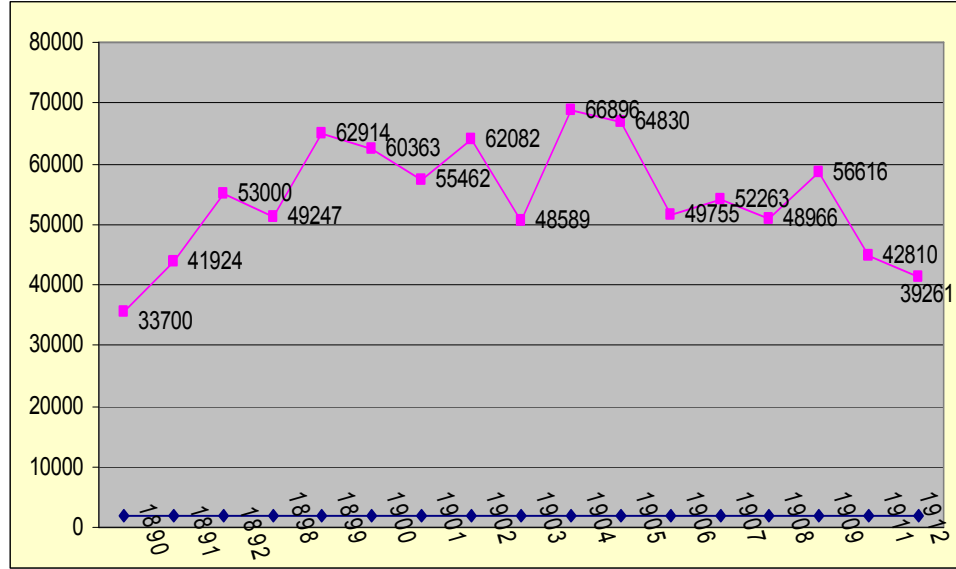
XIX. yüzyılın sonlarında sadece Tavas ve Nazilli'den 100 bin kantar, Atça, Sultanhisar, Çiftekahve'den 50 bin kantar, Köşk, Umurlu'dan 15.000 kantar, Ödemiş, Söke, Balyanbolu'dan 35 bin kantar, Menemen'den 14000 kantar, Bergama-Ayazmend- Dikili'den 60000 kantar, Soma- Kırkağaç ve Balıkesir'den 35000 kantar palamut İzmir'e ihraç edilmek üzere gönderiliyordu. Yunanistan'ın palamut mahsulatının sadece 280 bin kantar olduğu göz önüne alınırsa, Büyük Menderes bölgesinin İzmir'e sevk ettiği palamut miktarı adeta Yunanistan'ın ihraç ettiği palamut miktarıyla yarışabilecek durumdaydı⁹⁶⁶.

⁹⁶⁴ *Ahenk*, 24 Haziran 1895; *Ahenk*, 9 Eylül 1895

⁹⁶⁵ *Ahenk* 26 Temmuz 1895; Gazete Bohor Hason ve Mişon adlı iki aracı palamut tüccarının yaptıkları hileden dolayı para ve hapis cezasına çarptırılmalarına ilişkin ayrıntılı bir habere yer vermektedir.

⁹⁶⁶ *Ahenk*, 9 Eylül 1895

XIX. Yüzyılın Sonları XX. Yüzyılın Başlarında İzmir Limanından İhraç edilen Palamut Miktarı (Ton Cinsinden)⁹⁶⁷

İzmir ve art alanının tarımsal üretim etkinlikleri içinde önemli bir yere sahip bulunan palamut, özellikle 1890’lardan 1912’nin sonlarına kadar hiçbir tarihte İzmir limanından 30.000 tonun altında bir ihracat değerine düşmedi⁹⁶⁸. XX. yüzyılın başlarında Manisa ve ilçeleri ile Nazilli ve Aydın çevresinde yaygın olarak yetiştirilmesine devam edilen bir ürün olmayı sürdürdü. 1904- 1905 tarihinde palamuttan sağlanan yıllık hasılat 900.000 lirayı buldu⁹⁶⁹. İzmir Limanından yapılan toplam tarım ürünleri içindeki palamut mahsulünün ihracat bileşimi: 1864–1869’de % 8.68; 1870–1875’de % 10.91; 1876-1881’de % 17.25; 1882-1887’de %12.87; 1888-1894’de % 16.81; 1895-1901’de % 17.04’dür⁹⁷⁰.

XX. yüzyılın başlarında ürün üzerindeki spekülasyonları önlemek ve üreticinin korunması amacına yönelik olarak *Türkiye Palamutçular Anonim Şirketi* kuruldu. Şirketin kuruluşunda önemli katkıları bulunan *İttihat ve Terakki Cemiyet İzmir Kâtib-i Mes’ulü Celâl [Bayar] Bey*, palamutçulukla ilgili hazırladığı bir

⁹⁶⁷ Tablo belirtilen yıllara ait *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır

⁹⁶⁸ Lütfen bkz. Tablo: XIX. Yüzyılın Sonları XX. Yüzyılın Başlarında İzmir Limanından İhraç edilen Palamut Miktarı (Ton Cinsinden)

⁹⁶⁹ Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü, *a.g.e*, s.26, ve ayrıca bkz. Saadet Tekin, *a.g.t*, s. 121.

⁹⁷⁰ Belirtilen yıllara ait *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

raporda, meşe palamudunun her sene giderek değer kaybetmesini üreticinin ve yerli tüccarın örgütsüzlüğüne bağladı. Öte yandan, büyük palamut tüketicisi ülkeler ve aracı firmalar stok oluşturarak talebi belirleyebiliyor, malını elinden çıkarmak zorunda kalan üreticiden düşük fiyatlara meşe palamudu satın alıyorlardı. Büyük tüccarın başvurduğu diğer bir yöntem, köylünün kredi talebinden yararlanarak, alivere satış işlemleriyle malı mevsim öncesi kapatmasaydı. Celâl Bey palamut üreticilerini dayanışmaya çağırıyor, üreticinin ve küçük tüccarın örgütlenerek piyasada güçlü alıcı firmalara karşı ortak tavır almalarını öneriyordu⁹⁷¹. İttihat ve Terakki yöneticilerinin bütün bu çabalarına rağmen, kooperatifler yasa tasarısı 1914 yılında Meclis'e gelebildi. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve cephe sorunlarının öncelik kazanması nedeniyle yasalaşma imkanı bulamadı⁹⁷². Avrupalı tüccarlar I. Dünya Savaşı içinde bile palamut ürünü üzerindeki kontrollerini sürdürüyor, palamut fiyatlarını kontrol ediyor ve hatta belirledikleri fiyata üreticilerin uymasını istiyorlardı⁹⁷³. Birinci Dünya Savaşı *Türkiye Palamutçular Anonim Şirketinin* çalışmalarını engelledi. Cumhuriyet'in ilanından sonrada palamut'un ticari öneminin önceden olduğu gibi devam ettiğini, İzmir'de yapılan ekonomi ağırlıklı bir toplantıda uzun uzadıya bahis konusu olmasından ve toplantı sonunda, sadece demiryolu ile değil kamyonlarla da palamudun hızlı bir şekilde İzmir'e ulaştırılması, yol ve şoselerin tamir ve inşalarının bir an önce başlanması yolunda alınan kararlardan tespit edilebilmektedir⁹⁷⁴.

⁹⁷¹ Bu çabaların sonuçları I. Dünya Savaşı başladıktan sonra alındı. 1917 şubatında İzmir'de, İttihat ve Terakki Cemiyeti aracılığıyla Vali Rahmi Bey'in başkanlığında meşe palamudu yetiştiren yörelerden seçilmiş ikişer kişi ve İzmir palamut tüccarcının katılımıyla bir toplantı düzenlenmiş, "palamut mahsulünün muhtekir ve yabancı ellerden kurtarılıp, değer fiyatının muhafazası ve palamutçuların hukuk ve menâfi'i ile bu mahsulün harâbından kurtarılması için" bir şirket kurulmasına karar verilmişti. İzmir İttihat ve Terakki Kulübü'nün girişimiyle Aydın Vilayeti meşe palamutçuları ve tüccarın birleşerek gerçekleştirdikleri bu şirket palamut üreticilerine kredi açacak, alım satımını düzenleyecek, meşe palamutçularının ortak çıkarlarını savunacaktı. Şirketin sermayesi birer liralık 600.000 paydan oluşuyordu. Şirkete katılan üreticiden her yıl malını şirkete devredeceğine dair bir taahhütname alınacaktı. Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 227-228.

⁹⁷² Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 232.

⁹⁷³ *Ahenk*, 25 Kanun-u sani (1916)

⁹⁷⁴ Ziya Lütfi, *İzmir Mıntıkası Ticaret Ve İktisadiyatı*, İzmir, 1929, s. 73. Yol yokluğu veya taşıma masraflarının yüksek oluşunun palamut ticaretine neden olan zararları açısından dikkat çeken bir örnek, Orhan Kurmuş tarafından 1878 yılında Kuyucak'da yüksek taşıma masrafları yüzünden İzmir'e gönderilemeyen palamutların çürümeye bırakıldığını belirtmesinde de görülür. Geniş bilgi için bkz. Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 195n.

Ç. Afyon

Haşhaşın yetiştirilmesi için balçık bir toprak tercih edilirdi ve bu toprağın nadasa bırakılmamış olması gerekirdi. Eğer toprak gübreli değilse, o zaman toprağa ahır gübresi atılarak çapraz şekilde iki defa sürülmeliydi. Ardından çok derin olmayan arıklara tohum atılırdı. Tohumların örtülmesini sağlamak için, bir öküzün çektiği dallı budaklı bir ağaçla ekili alanın taranması gerekiyordu. Dönüm başına yaklaşık 375 gr. tohum atmak yeterliydi. En uygun tohum atma zamanı Ekim sonu Kasım başı ve ilk yağmur düşüp toprak sürüldükten sonra olurdu. Tohumun patlaması için yaklaşık on dört gün gerekiyordu. Afyonun olgunlaşp olgunlaşmadığını anlamak için parmaklar arasına alıp sıkmak yeterliydi. Afyonun olgunlaştığından emin olunduğunda hemen kesilir ve haşhaş bitkisinin suyu alınır⁹⁷⁵. Bir dönüm tarladan 2- 3 İstanbul kilesi haşhaş ve bundan da 200- 500 dirhem afyon alınır⁹⁷⁶. Bir yıllık bir tarım bitkisi olan afyon haşhaşının taze yaprakları salata halinde yenir [buna cacık denir], kapsüllerin çizilmesiyle afyon elde edilirdi⁹⁷⁷. Haşhaş birçok yerlerde ekiliyordu. Kökü derine kadar giden, bir senelik ottu. Bazen bir buçuk metre kadar boy verirdi. Derin, kuvvetli ve iyi sürülmüş topraklardan hoşlanmaktaydı. Fidanlar 3- 4 yaprak oluncaya kadar bir iki defa çapalanır ve bunların aralarında 20 cm kadar bir aralık bırakılmalıydı. Yüksüklerin içindeki sıvı koyulaşmaya başladığı zaman bunlar bıçaklarla çizilir ve buralardan sızan ve rengi gittikçe koyulaşan madde asma yaprakları üzerine toplanır. Afyon dediğimiz bu maddenin ticari önemi çok fazlaydı. Yüksüklerinden başka tohum da alınır. Haşhaştan elde edilen yağ, bazı yerlerde kolza yağı ile karıştırılarak aydınlatmada kullanılırdı. Haşhaş buğday, arpa, çavdar ekinleri üzerine ekilir ve bilhassa kireçli topraklarda ve gübrenilmiş kara topraklarda fazlaca hâsılat verirdi⁹⁷⁸. Büyüme esnasında nem gerekli olduğundan ve hasattan sonraki uygulamalardaki gerekliliğinden dolayı haşhaş tarlaları suya olabildiğince yakın yerlerde yer almalıydı⁹⁷⁹. Bazı zamanlarda afyondan sonra tarlaya buğday ve arpa ekilirdi. Afyon tarlası özellikle fosforlu ve azotlu gübreler ister, yanmış hayvan ve insani gübreleri

⁹⁷⁵ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 76- 77

⁹⁷⁶ Ligor, *a.g.e.*, s. 89

⁹⁷⁷ Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara, 1997, 131

⁹⁷⁸ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 56- 57; Ligor, *a.g.e.*, s. 98

⁹⁷⁹ "Cultivation of Hemp in Smyrna", *Journal of The Society of Arts*, 30 January 1891, s. 185

bu ürünün verimini artırırđı. Afyon tarlası iki üç defa sürülmeli ve tohumlar serpilmeden önce tarlaya bir iki defa merdane veya tırmık çekilmeliydi. Bu sayede toprağın yüzünde tezek kalması da önlenmiş olurdu. Toprak böylece kına gibi bir renk alırdı. Bu yöntem uygulanmadığı zamanlarda iyi hasılat elde edilemiyordu⁹⁸⁰.

İzmir ve art alanında XIX. yüzyılda afyona olan talep arttı ve ekimi yaygınlaşan bir ürün oldu. Ancak genel olarak hükümetin afyon üretimini artırma girişimleriyle ilgili kanıtların azlığı belki de bu ürüne karşı resmi bir ilgisizliği işaret etmektedir⁹⁸¹. 1850'lerin başlarında İzmir'in yakın art alanındaki Aydın ve Manisa'da üretimi çok fazla yapılmayan afyon, daha çok Afyon Karahisar gibi iç bölgelerde yetişiyordu⁹⁸². XIX. yüzyılın ikinci yarısında ilerleyen tarihlerde Afyon'dan başka Kırkağaç ve Akhisar yörelerinde de bol miktarda yetiştirilmeye başlanmış olmalıdır. Haşhaş tohumundan sağlanan afyon, genellikle Fransız ve İngiliz tüccarları tarafından satın alınıyordu⁹⁸³.

“Afyon, [demiryolu henüz inşa edilmeden önce] üretildiği yerden, kaba, kıldan yapılmış kumaşlara sarılı olarak hasır sepetlerde develere yüklenerek taşınırdı. Nasıl bir karışım haline getirileceğine İzmir'e ulaşmadan önce karar verilir; İzmir'e getirildiğinde yetkili bir kişinin önünde sepetler açılır ve ayıklama, sınıflandırma süreci başlardı. Afyon kek gibi bir kütle olup ve çok nadir olarak bir kilodan fazla çekerdı. Her kütle kuru bir yaprağa sarılmış ve labada türü bir ot çeşidinin yapışkan meyvesiyle sıkı bir şekilde kaplanmıştı. Topraklar birbiri ardı sıra kıymet takdir edecek kişiye aktarılırdı. Onun yaptığı işlem, dünyada böylesine değerli nesnelere uygulanan işlemde çok daha pratik ve kabataslaktı. Eline verilen her toprağı kavrar, içine doğru bir bıçağı batırır ve ortaya çıkan kokuya ve bıçağın oluşturduğu yarığın görünümüne, yumuşak ve yapışkan, tebeşirli ya da nişastalı katışıklığın varlığı ya da yokluğuna göre, bir anlık incelemeyden sonra, birinci, ikinci ya da üçüncü kalite olarak üç öbekten birisine fırlatırdı. Aynı işlem geri kalan topraklara da uygulanır ve baştan sona bıçak hiçbir zaman silinmez ve böylelikle de tüm işlemdeki en değerli kıstas olan kokunun algılanması tümüyle abes bir iş haline gelirdi. Böyle bir

⁹⁸⁰ Ligor, *a.g.e.*, s. 99, 102 ve 103

⁹⁸¹ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, *a.g.e.*, s. 244

⁹⁸² George Rolleston, *a.g.e.*, s. 75.

⁹⁸³ Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme*, *a.g.e.*, 77.

değerlendirmeden sonra verilecek kararların, maddenin değerinden yani her parçadaki morfin (afyon özü) yüzdesinden bir hayli farklı olurdu”⁹⁸⁴.

XIX. yüzyıldan önce afyon Anadolu’da yalnızca tıbbi nedenlerle üretilip ve yerel olarak tüketilirdi. Haşhaş ekimine ayrılan tarlalar Batı Anadolu’da hızla genişledi. 1836’da ki hasat miktarı 330.000 ton, 1866’da 418.000 ton, 1870’lerde 600.000 tonu geçti⁹⁸⁵. İzmir ve çevresinde yetişen afyon, hem Mısır’da hem de Çin’de yetişen afyondan çok daha kaliteliydi, bu yüzden de çok daha pahalıydı.⁹⁸⁶ Özellikle Tanzimat’tan sonra Fransız ve İngiliz tüccarları tarafından büyük bir alım payına erişen afyon İzmir’in art alanındaki bölgelerden İzmir Limanına geleneksel taşıma biçimiyle ulaşır buradaki depolara yığılarak Amerikalıların başını çektiği büyük bir tüccar gurubu tarafından Çin’e taşınarak orada satılırdı⁹⁸⁷. 1838 sonrası, inhisarların kalkıp, serbest ticaretin uygulanmaya başlamasıyla, üzerinden *yed-i vahid* kaldırılan afyonun fiyatının artması ile ekim yapılan sahaları da genişledi. Fakat hemen aynı zamanda Çin ile İngiltere arasında başlayan *Afyon Harbi* İngilizlerin bu ülkeye yaptıkları ihracatı durduğundan Osmanlıların afyon mahsulüne rağbet azalmış, oluşabilecek zararları önlemek için üreticinin elinde kalan mahsul devlet tarafından satın alınmıştı⁹⁸⁸.

XIX. yüzyılın ortalarında “afyon, Amerika’ya İngiltere’den biraz daha fazla ihraç ediliyordu ve Amerika’ya giden 3.000.010 kuruşluk 278 kasa afyona karşılık, İngiltere’ye 2.882.265 kuruş değerinde 267 kasa afyon gönderilmişti. Önemlice bir miktarda afyon da kara yoluyla Çin’e ve Doğu Hint adalarına ihraç edilmiş; 1854 yılında bu miktar 724 kasayı bulmuştu”⁹⁸⁹.

Afyon savaşlarının bitmesinden ve şartların normale dönmesinden sonra afyon ticaretinde artış başlayarak özellikle 1861’den sonra İzmir’den ihracat büyük

⁹⁸⁴ George Rolleston, *a.g.e.*, s. 75.

⁹⁸⁵ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu Ve Dünya Ekonomisi, a.g.e.*, s. 77;

⁹⁸⁶ “Gotthilf Heinrich Von Schubert’in İzmir: Ekim-Kasım 1836”, İlhan Pınar, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler Ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir 1608-1908*, İzmir, 2001, s. 174.

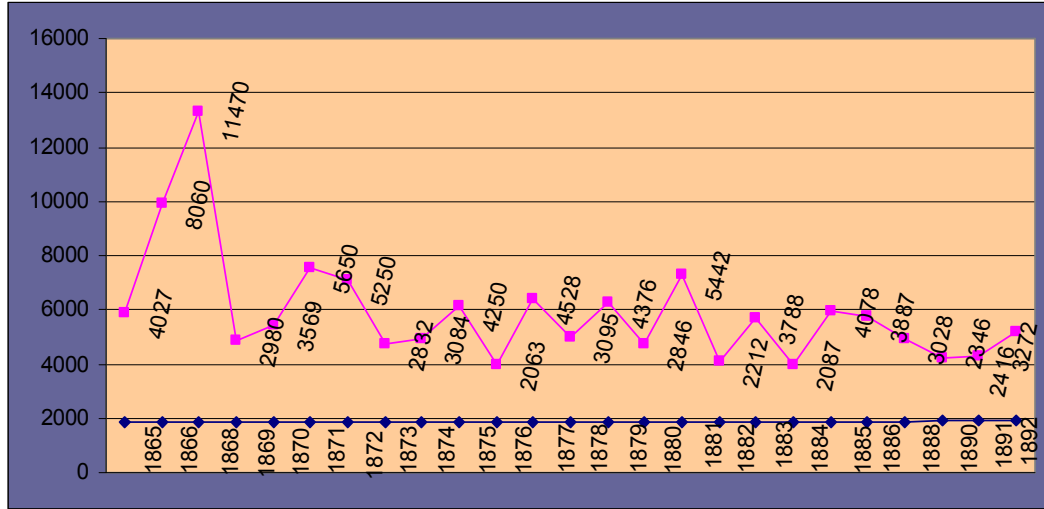
⁹⁸⁷ Gotthilf Heinrich Von Schubert’in İzmir, *a.g.e.*, s. 174.

⁹⁸⁸ Mübahat Kütükoğlu, “Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri”, *a.g.m.*, s. 96.

⁹⁸⁹ George Rolleston, *a.g.e.*, s. 71-72.

rakamlara ulaştı⁹⁹⁰. 1865 yılında bu ürünün daimi alıcıları arasında yer alan Çin, Avrupa ve Amerika'ya 4.000 kasa ihraç edilmişti⁹⁹¹.

1865- 1892 Yılları Arasında İzmir'den İhraç Edilen Afyon Miktarı
(Kasa Cinsinden)⁹⁹²

Hollandalı East India Company İzmir'de afyonun alım satım ve dağıtımıyla uğraşarak Java, Batavia ve Sumatra adalarına gönderen aracı bir şirketti. Özellikle Avrupa ve Amerika'da tıbbi amaçlar için kullanılan ve bu ülkeler tarafından daha çok ithal edilen afyon, 1873'de 4 bin ile 6 bin sepet arasında İzmir piyasasında satışa sunuldu. Zaman zaman ürünün fiyatının yüksek olması, piyasada bu ürünün alım satımıyla uğraşanlar arasında sahtekarlıklara neden oldu, İzmir'deki stokları zarara uğrattı⁹⁹³. 1872 yılında İzmir piyasasına 5250 kasa afyon gelmişti. Bu miktarın geçen senenin yarısı kadar olduğu tespit edilmektedir. Verimin az olması afyonun fiyatlarını hızla artırdı ve bununla birlikte Amerika ve Avrupa, bu ürünü o yıl talep etmedikleri gibi Çin'e de ihracat yapılmadı⁹⁹⁴. İzmir limanından ihraç edilen ürünler arasında en pahalı ürün olma özelliğine sahip olan afyon mahsülünün piyasadaki talebi 1875- 1880 yılları arasında büyük dalgalanmalar gösterdi. 1880'de üretim düşük olduğu için fiyatlar hemen hemen ikiye katlandı⁹⁹⁵.

⁹⁹⁰ Mübahat Kütükoğlu, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", *a.g.m.*, s. 96.

⁹⁹¹ *Accounts and Papers*, Vol. 59, Smyrna, 1868, s. 479.

⁹⁹² Tablo belirtilen yıllara ait *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır

⁹⁹³ *Accounts and Papers*, No. 15, Smyrna, 1874, s. 1007

⁹⁹⁴ *Accounts and Papers*, Vol. 65, Smyrna, 1873, s. 1149.

⁹⁹⁵ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1055

1882’de İngiltere başta olmak üzere, ABD, Küba, Çin, Hong- Kong, Singapur ve Java’ya 517.300 sterlin değerinde ihracat yapıldı. 1881 yılında afyon üretimi fazla olmasına rağmen haşhaş tohumu önemli bir gelişme yaşamadı. 1877 yılında 4220 ton olan mahsül, 1879’da 1493 tona, 1880’de 836 tona düştü. 1881 de ise 2838 tona yükseldi. Bu şekilde ürün rekoltesinin dalgalanma nedeni tohumdan çıkarılan yağın iç piyasada tüketilmesidir. Tohum başta Fransa, Almanya, Hollanda ve İtalya olmak üzere Avrupa ülkelerine ihraç edilmektedir⁹⁹⁶.

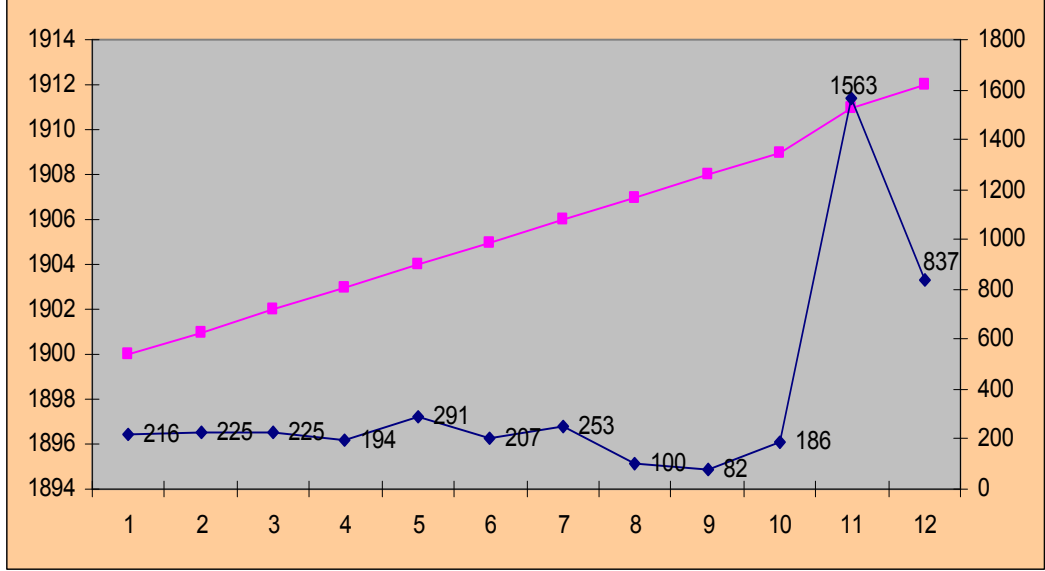
XIX. yüzyılın sonlarında arpa, buğday ve mısır tarlalarındaki çekirgelerden dolayı işlenmiş mallar büyük hasara uğradı ve aşırı kuruluktan kaynaklanan tohum azlığı yüzünden, çiftçiler topraklarında haşhaş yetiştirmeye döndü. Bu yüzden haşhaş, sadece haşhaşa bolluk sağlayan en büyük üne sahip olduğu yerler olan Uşak, Kütahya ve Afyonkarahisar gibi ana yetiştirme merkezlerinde değil, yetiştirildiği bütün bölgelerde ekilmesine önem verilen ürünlerin başında gelmeye başladı. Yapılan en dikkatli hesaplamalara göre, bu yıllarda mahsul, 24 milyon frank civarındaydı. 5 milyon frank değerinde haşhaş tohumu ihracı söz konusuydu. Böylece sadece bu ürün için toplamda 29 milyon franklık bir ihracat değeri vardı⁹⁹⁷. Yüzyılın sonlarında afyonun yetiştirildiği yerler daha çok Küçük Menderes Havzasında yoğunlaştı. Saruhan sancağından alınan mahsul, Aydın sancağından alınan mahsülden en az 20 kat fazlaydı. Bölgeye epeyce kâr temin eden bu ürün, yabancı ülkelere keresteden yapılmış ve teneke ile ortalama 52 ile 60 kıyyelik sandıklar içinde, en çok Amerika ve İngiltere’ye ihraç edilmişti. XIX. yüzyılın sonlarındaki bu durum XX. yüzyıl başlarında da devam etti; bunu Fransa, Avusturya-Macaristan, Almanya, İtalya ve daha başka ülkeler izledi⁹⁹⁸.

⁹⁹⁶ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1055

⁹⁹⁷ Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 263

⁹⁹⁸ Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü , *a.g.e* ,s. 25 ve 214, 215.

1894- 1914 Yılları Arasında İzmir'den İhraç Edilen Afyon Miktarı
(Ton Cinsinden)⁹⁹⁹

⁹⁹⁹ Tablo belirtilen yıllara ait *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır

D. Susam

İzmir ve çevresinde susam daha çok pamukla birlikte ekilirdi. Bu iki bitki yan yana yetişmesine rağmen olgunlaşma süreleri farklıydı. Susam tarladan pamuktan yaklaşık bir ay kadar önce toplanırdı¹⁰⁰⁰. XVI. yüzyıl boyunca Kuşadası, Ayasuluğ, Urla, İzmir, Balat iskelelerinde özellikle zahire kaçakçılığı içinde susam önemli ürünlerden biriydi¹⁰⁰¹. XVIII. yüzyılın ortalarında susam mahsülü, üzüm, incir, pamuk gibi İzmir'in önemli ihraç ürünleri arasında yer alıyordu¹⁰⁰². İzmir'in art alanında özellikle Saruhan sancağında XIX. yüzyılın ortalarında susam ziraati kent ekonomisinde önemli bir tarımsal etkinlik olarak yer almaktaydı. İzmir ve art alanına ilişkin temettuat defterlerinin verileri susam ürününün Menderes havzaları ve Gediz havzasında hububatla kıyaslandığında daha az miktarda olmak üzere fakat yine de göz ardı edilemeyecek ölçüde ekiminin yapıldığını ortaya koymaktadır. Sözü edilen defterler susam ekiminin yanı sıra susam yağcılığının da yaygın bir iş kolu olduğuna işaret etmektedir. Sadece Manisa'da bulunan Rumlardan 11 kişinin mesleği “*sisam yağcılık*” olarak kaydedilmiştir. Sisam yağcı olarak geçen bu kimseler, bu yağın ticaretini de yapmaktaydılar. Temettuat defterlerinin eksik olması nedeniyle kesin bir rakam olmamakla birlikte, Manisa'da, susamdan alınan aşar miktarı 282 çeki, 34 şinikti. Bu miktar susam üretiminde XVI. yüzyıl Manisa'sına göre büyük bir artış olduğunu göstermektedir¹⁰⁰³.

İzmir ve çevresinde XIX. yüzyılın sonlarına kadar az da olsa ihracatında düşüşler yaşansa da susam, yağı çıkarılan tohumlar arasında önemini kaybetmedi. Bu öneminden dolayı gün geçtikçe artan miktarda yetiştirildi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında susam, başta Mersin ve Tarsus olmak üzere Aydın, Torbalı ve Selçuk'ta bol miktarda yetiştirilmekteydi¹⁰⁰⁴. İzmir ve art alanında ekimi geniş tutulan susam ürünü, bu ürünün fabrikasyonu sayılan susam yağı, küspe, tahan ve helvacılık yapımında kullanılmaktaydı. XIX. yüzyılın sonlarında [1898'de] sadece Aydın merkez kazada susam 450 kile üretimiyle akdarı, bakla ve nohut üretimini geride bıraktı. Çine de önemli bir ihraç ürünü olarak susama önem veriyordu. Nazilli'de

¹⁰⁰⁰ Wyndham Dunstan, *Report On Agriculture In Asia Minor, a.g.rapor*, s. 1- 17.

¹⁰⁰¹ Zeki Arıkan, “14-16 yüzyıllarda Ayasuluğ”, *Belleten*, Cilt.25, 1990, s.159.

¹⁰⁰² Gülçin Uzuntepe, *a.g.t.*, s. 94.

¹⁰⁰³ Hilal Ortaç, *a.g.t.*, s. 131

¹⁰⁰⁴ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 83

11.800 kilelik mahsul alımıyla susam, çavdar, mısır, akdarı veya burçaktan daha fazla üretilmişti¹⁰⁰⁵. Bu örnekler susamın bölge içinde sadece tahıl üretiminde değil, tarıma bağlı sanayideki önemini de ortaya koymaktadır. Susam, yerel olarak tüketiminden başka ihraç edilen önemli bir ürün olmayı sürdürdü¹⁰⁰⁶. XX. yüzyılın başlarından itibaren İzmir limanından yapılan ihracat rakamları dalgalı seyir gösterdi ve 1. Dünya savaşından önce ihracat değeri 697 tona kadar geriledi¹⁰⁰⁷.

Susam, XIX. yüzyılın ikinci yarısında çok talep edilen bir ürün olması dolayısıyla üretimi artırılmaya çalışıldı. Başta Fransa olmak üzere, İtalya, Hollanda ve Rusya susam ürününü en fazla talep eden ülkelerdi. Fransa ve İtalya susam yağını salata ve imal ettikleri parfüm için kullanıyordu. Fransa sabun yapmak ve ve makine yağlamak için susam tohumu ihraç ediyordu. İzmir'den ayrıca ihraç edilen susam tohumları 25'er kiloluk çuvallarda yapılmaktaydı. Çuval başına 35- 40 franka satılıyordu¹⁰⁰⁸. 1880'lerin ortasında Marsilya'nın susam tohumu alımı ve üretim yerlerinde ödenen yüksek ücretler bu tohumun üretiminin büyük ölçüde gelişmesine yol açtı. Fakat her toprak bu üretime uygun olmadığı için daha ilerisine gidilemedi. Ayrıca yüksek nakliye ücretleri, komisyonlara ödenen yüksek vergiler bu ürünün ekiminin yaygınlaşmasında bir süre engel oluşturdu. Yüzde 10 aşar vergisi, yüzde 10 gelir vergisi ve ayrıca yüzde 12 gümrük vergisi susam üretimini limitlerinin ötesine gitmekten alıkoydu. Hatta ücretler kilo başına 25 kuruşa ve okka başına 1 kuruşa düştüğü zaman üretimin durması kaçınılmaz oluyordu. Susam üretimi tüm bunlara rağmen ekimine önem verilen bir bitki olmayı ısrarla sürdürdü. 1840 yılında 2000 ton ihraç edildi. Ardından ortalama olarak 1840-44: 5600 ton, 1845-49: 10,700 ton, 1850-54: 13,100 ton, 1855-59: 14.000 ton ihraç edildi. Bu hızlı gelişim için gösterilen neden Amerikan iç savaşına kadar pamuk yetiştirme miktarındaki başarısızlığa rağmen yağ tohumlarının pamuktan daha az iş gücüne gereksinim duymasıydı. Türkiye'nin toplam susam ihracatı 1878- 82 yıllarında 153.000 sterline karşılık gelen 11,200 ton ortalamasında oldu. 1892-96 yıllarında ihracat 301.000 sterlin karşılığında 23. 000 ton seviyesine ulaşarak çok hızlı biçimde arttı. Birinci Dünya savaşından hemen önceki yıllarda yağ tohumunun İzmir ve Kilikya'da artış

¹⁰⁰⁵ *H. 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 256, 302, ve 318

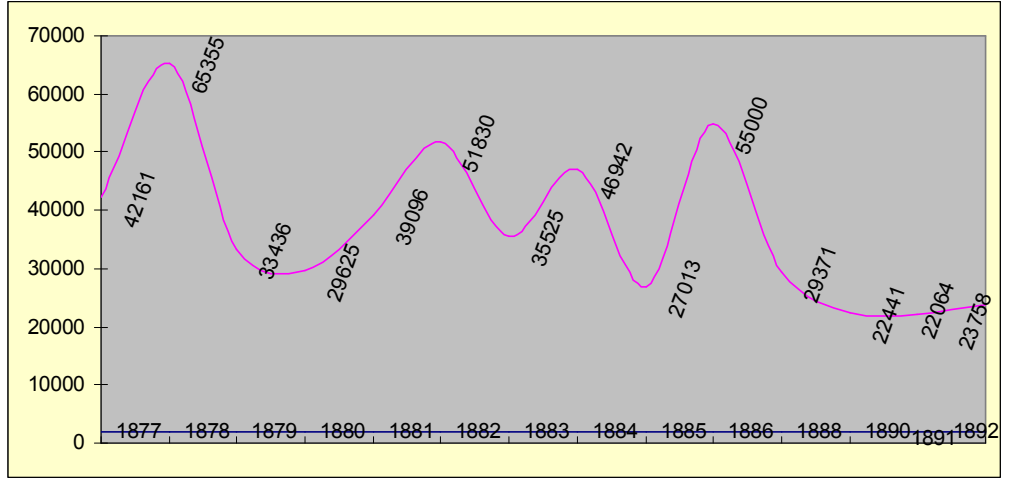
¹⁰⁰⁶ Saadet Tekin, *a.g.t.*, s. 133.

¹⁰⁰⁷ Lütfen bkz. Tablo: 1900- 1912 Yılları Arasında İzmir'den Yapılan Susam İhracatı (Ton Olarak)

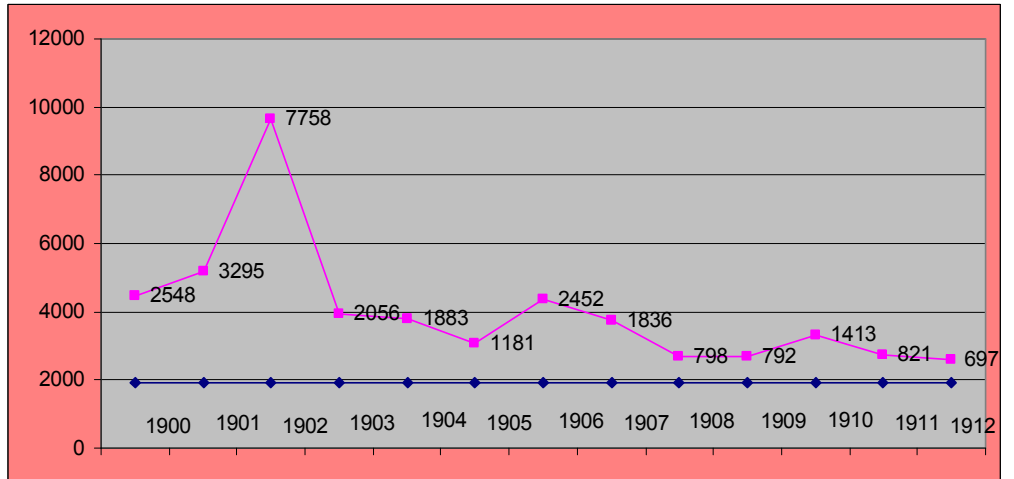
¹⁰⁰⁸ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1058

gösteren yerli işlenmesinden dolayı ihracatlar düştü ve 1908-13 yıllarında, İzmir limanı susam ihracatı 256.000 sterlin değerinde 14.000 ton ortalamasındaydı¹⁰⁰⁹.

1877- 1882 Yılları Arasında İzmir'den Yapılan Susam İhracatı (Çuval Olarak)¹⁰¹⁰

1900- 1912 Yılları Arasında İzmir'den Yapılan Susam İhracatı (Ton Olarak)¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁹ Charles İssawi, *a.g.e.*, 246- 247

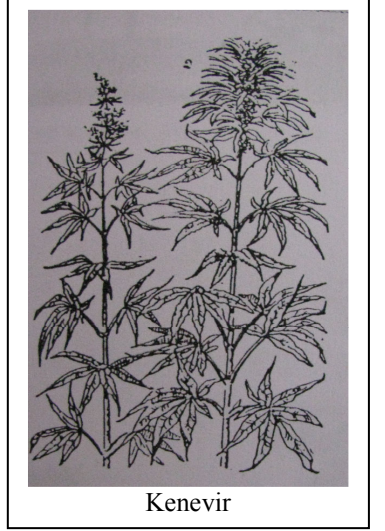
¹⁰¹⁰ Tablo belirtilen yıllara ait *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır

¹⁰¹¹ Tablo belirtilen yıllara ait *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır

E. Kendir- Kenevir

İzmir'in yakın art alanında nehir ve kıyılarındaki tarlalar kendir ekimine elverişli konumdaydı. Selçuklu ve Osmanlılar zamanından beri ekilen kendir, elyafı ve tohumundan sağlanan yağ nedeniyle önemliydi. Çuvalcılık, ip ve halat sanayii için kıymetli bir maddeydi. İyi bir şekilde üretilen kendirden 3.5 ile 5.5 metre arasında elyaf elde edilmekteydi. Rutubetli toprağı seven kendir; Mart aylarında ekilir, sulanırsa 25 santim kadar uzamakta, bir dekar yerden 40-50 çeyrek kendir alınabilirdi ve bağlarının kurusu 50 kilo gelirdi. Lifinin çıkarılması için suda bir müddet yatırılmakta, suya girince 100 kilo su ve 30 kilo kum aldığından bir çeyrek kendir 180 kiloyu bulmaktaydı¹⁰¹².

Bir çeyrek bağdan 3-4 kilo kendir lifi elde edilirdi. Temmuz ayında çiçek açan kendir tohumu bu ay içinde bağlanarak biçilmekteydi. Biçildikten sonra 5 gün yerde yatırılmakta ve iyice kuruması sağlandıktan sonra harman yerine kaldırılmaktaydı. Orada sopa ile tohumlu tarafa vurularak düşürülür, bağlar dip ve ucundan iki taraflı bağlanarak çevredeki en yakın ırmağa veya su havuzlarına gönderilirdi. Suyun sıcaklığına göre 4-15 gün arası burada bırakılır, sudan çıkınca başı yukarıda olmak üzere tarla içine bağ bağ dikilir ve iyice kurutularak, bağları soyulurdu. Bu işlem yani urgancılıkta esas maddeyi oluşturan elyafın çubuktan ayrılmasının sağlanmasına *liman ameliyesi* adı verilmekteydi.¹⁰¹³

Kenevir

Kenevir ise sapları 1,5- 3 metre arısında boy veren bir bitkiydi. Derin ve kuvvetli topraklardan hoşlanırdı. Yerinin iyi sürülmüş ve işlenmiş olması gerekirdi. Yanmış gübre isteyen kenevirin, azotlu yada kimyevi gübrelerle de işlenmesi mahsülü artırmaktaydı. Soğuğu sevmeyen kenevirden 10 dönüm yerden 2000, 2500 kilo kadar kuru sap alınırdı. Bundan da 700- 800 kilo kadar ip elde edilirdi. Kenevir

¹⁰¹² Bu durum karşısında sudan çıkarmak ve kaldırmak zor olduğundan Tire'nin eski kendircilerinden Kahveci İsmail ve Cevizli Ali ustalar bu bağların yarıya bölünmesine karar vermişler, bir süre sonra Birinci Dünya Savaşı sırasında güçlü kendircilerin asker olup cepheye gitmesiyle kadınlar ve küçük çocuklar yarım bağları kaldıramamaya başlamışlardır. Bunlar ikiye bölünmüş ve büyük bağın dörtte birine Çihari-yek'ten galat olarak çeyrek denilmiştir. Mehmet Başaran, *a.g.e.*, 159- 160

¹⁰¹³ Mehmet Başaran, *a.g.e.*, 159- 160

ipliğinden çuval veya ip, halat yapılır, tohumları kümes hayvanlarına yedirilirdi. Çıkarılan yağı boyacılıkta, sabunculukta ve vernik imalinde kullanılırdı. Küşesinde % 7 fosfat ve % 5- 6 kadar azot bulunan kenevir çiftçiler için aynı zamanda gübre işlevini de yerine getirirdi¹⁰¹⁴.

XVI. yüzyılda İzmir'in art alanında yer alan vadilerde pamuklu dokumacılığın yanında, keten ve kenevir dokumacılığı da büyük artış gösterdi. İzmir limanına gelen keten ve kenevir dokumaları sözü edilen yüzyıllarda İzmir'den İstanbul'a ve başta Marsilya ve Dubrovnik olmak üzere Avrupa'ya ihraç edilen ürünler arasında yerlerini aldı¹⁰¹⁵. XVI. yüzyılda Manisa, Burunören ve ona bağlı mezralarda kendir üretimine ağırlık verilmesine rağmen, XIX. yüzyılda kendir üretiminde ciddi bir azalma yaşandı. Bu dönemde kendir yerini, XIX. yüzyıl Avrupa piyasalarında daha fazla talep edilen susam, pamuk gibi sanayi ürünlerine kaptırdı¹⁰¹⁶. İzmir'in art alanında Kula gibi bazı yerleşim yerleri ise kendir üretimine devam etmekte ısrarcı davrandı. XIX. yüzyılın sonlarında Kula'da edilen ürünler arasında 6000 parça kendirli halı ihraç edilmek üzere İzmir limanına gönderildi¹⁰¹⁷. XIX. yüzyıl ortalarında kendir üretimine önem veren başka bir yerleşim yeriye Nazilli oldu. Yüzyılın sonlarında Nazilli'de 824 dönüm ekili alanda, 21 dönümlük kendir ekimi söz konusuydu¹⁰¹⁸. Yüzyılın sonlarında Ödemiş'te 1600 dönümle kendir üretimi, 600 dönüm pamuk ekim alanını geride bırakarak Ödemiş ekonomisinde önemli bir sanayi ürünü olduğunu kanıtladı¹⁰¹⁹. Demiryolu sayesinde Ödemiş, kendir üretimindeki önemini sürdürmeyi başardı¹⁰²⁰. XX. yüzyıla girerken pamuktan sonra bölgede bolca yetişen kendir, keten türü üretiminde kullanımını sürdürdü¹⁰²¹.

Sanayi bitkilerinin 1909 yılında kapladığı alanların imparatorluk coğrafyası içindeki miktarı 3,230126 dönümdür. Bu miktarın 376.792 dönümü aydın vilayeti sınırları içindedir. Tahıl üretimi ile sanayi bitkileri karşılaştırıldığında büyük fark göze çarpar. Tahıl süreç içinde artma eğilimi gösteren alanlarda yetiştirilir. Sanayi

¹⁰¹⁴ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, 52- 53

¹⁰¹⁵ Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme, a.g.e.*, s. 121.

¹⁰¹⁶ Hilal Ortaç, *a.g.m.*, s. 503- 504

¹⁰¹⁷ *H. 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 436

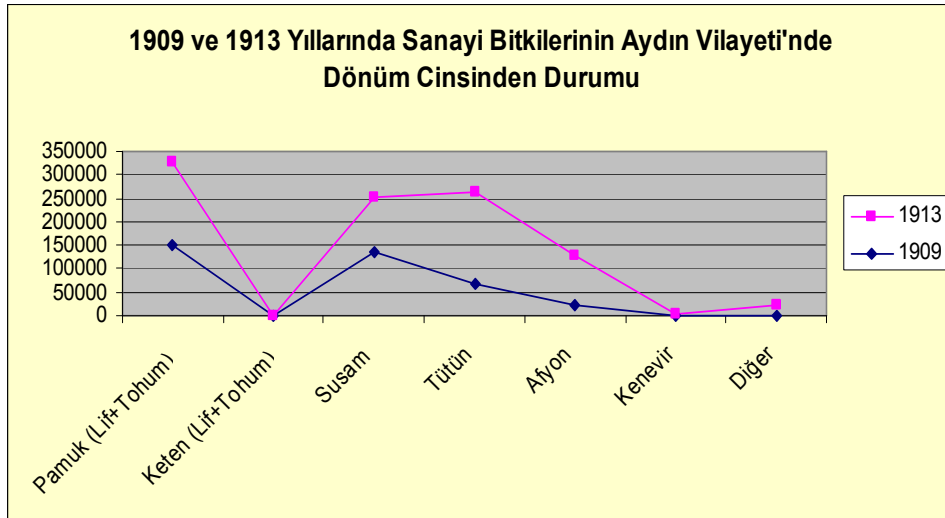
¹⁰¹⁸ H. Ortaç, O. Yapucu, C. Özgün, *a.g.e.*, s. 94

¹⁰¹⁹ *H. 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 201

¹⁰²⁰ Nedim Atilla, *a.g.e.*, s. 84-86.

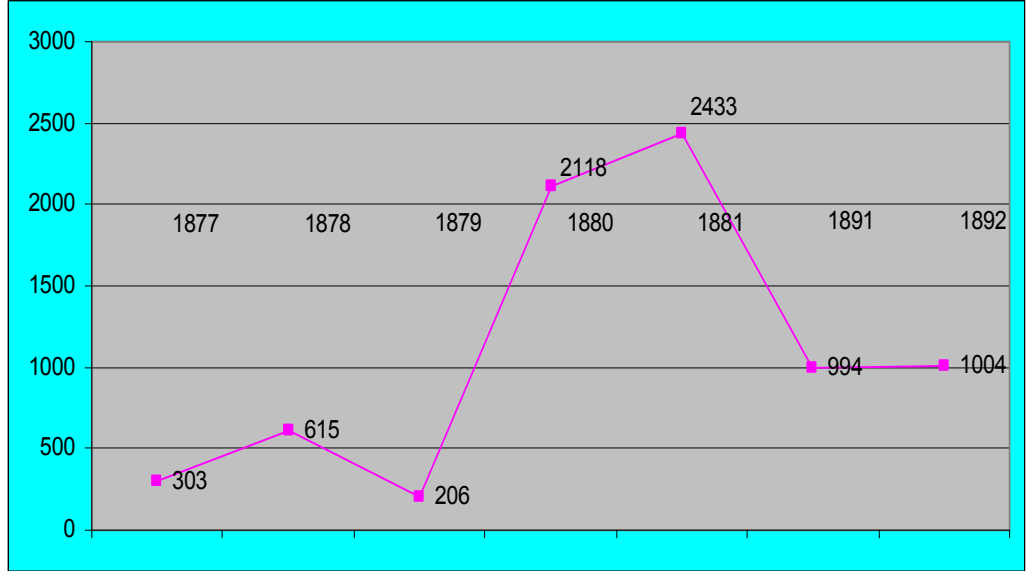
¹⁰²¹ Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme, a.g.e.*, s. 128.

bitkilerinin üretiminde dalgalanmalar görülebilir. Bu durumda tahıl üretimi yüzyıllardır süregelen geleneksel önemini koruyor demek çok yanlış olmasa gerek. Sanayi bitkileri içinde pamuk ve susam en çok göze çarpanlardır. Her ikisi de iç ve dış pazarda rağbet gören ürünlerdir. XVI. yüzyıldan beri süregelen geleneksel dokumacılığın hammaddelerinden keten ve kenevir üretiminin ise çok kısıtlı miktarda yapıldığı görülür. Bu durum, dokuma sanayinde görülen değişim ve ithal malların rekabetine dayanamayan keten üretiminin aslında yok olmak üzere olduğunu da kanıttır. Tabii ki bu rakamlara dahil olmayan ev içi üretim miktarı ve niteliği bilinmediği için keten dokumacılığının evlerin içinde kadın ve çocuk emeğiyle sürdürülmesi de olasıdır¹⁰²².

¹⁰²² *Memalik-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği*, Ticaret ve Ziraat Nezareti, İstanbul, 1332; *Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir*, Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi, İstanbul 1332 (Rumi), Matbaa-i Osmaniye verileri derlenerek değerlendirme yapılmıştır.

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bazı Yıllarda İzmir Limanından Kendir ve Kenevir İhracı (Balya Cinsinden)¹⁰²³

¹⁰²³ Tablo belirtilen yıllara ait *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır

F. Kökboya

XIX. yüzyıl sonlarına kadar tabiatta bulunan doğal boyalar, boyacılığın gelişip yükselmesinde büyük etkiye sahip oldu. Hemen bütün renklerin bitkileri olmakla beraber önemli olanları sarı rengi veren cehri ve safran, siyahı veren mazı ve nihayet kırmızı rengi veren kökboyaydı. Anadolu halılarında, ipekli dokumalarında parlayan ve Avrupa’da “*Türk kırmızısı*”¹⁰²⁴, adıyla şöhret bulan kökboya ziraatı Batı Anadolu’da yaygın olarak yapılmaktaydı.¹⁰²⁵ Killi topraklarda yetişip büyüyen kökboya bitkisinden daha çok verim alınırdı¹⁰²⁶. Kökboya ziraatı oldukça ağır ve masraflıydı ve bununla birlikte yavaş yetişiyordu¹⁰²⁷. İlk olarak “*boyalık*” denilen tarlaların 5-6 defa, hatta daha fazla sürülmesi, topraktaki taşların iyice ayıklanması gerekirdi. Çünkü boyanın kalitesini etkileyen durumlardan birisi de köklerin düzgünlüğü idi.¹⁰²⁸ Fide ya da çelik aracılığıyla yetiştirilir; daha çok çelikle yetiştirme yeğlenirdi çünkü fideleri çekirgelerin yok etme tehlikesi vardı. Köklerini güçlendirmek amacıyla, kızılkökler çiçek açma döneminde budanır; gelişmeleri tamamlandığında bitki sökölür, yıkanır, ya açık havada ya da sıcak yerlerde kurutulurdu¹⁰²⁹.

Bugünkü gibi modern tarım aletlerinin, traktör gücünün mevcut olmadığı XIX. yüzyıl şartlarında iki öküz tarafından çekilen kara sabanla bir tarlanın 5-6 kez sürülmesi hiç de kolay bir işlem değildi. Kökboyanın gövdesi yonca kadar gıdalı olduğu için hayvan yemi olarak kullanılır ve tohumları da köylüler tarafından kışın inek yemi olarak değerlendirilirdi. Kökboyasının verimi arazinin toprağına ve iklimine göre değişmekte olup genellikle bir dönümden ortalama olarak 10–20 kantar (564,495 – 1128,991 kg) kökboya elde edilirdi. Kökboyası ürünü almak 4-5 yıllık bir emeğı gerektiriyordu. Ortalama bir kökboyası mahsulüne yapılan masrafın, satış değerinin yarısı kadar olduğu bilindiğine göre,¹⁰³⁰ kökboyası ziraatinin, köylünün yaptığı masrafa değdiği anlaşılmaktadır. Hasadı yapılan kökboyanın bir kısmı,

¹⁰²⁴ W. R. Ramsay, *The Social Basis of Roman Power in Asia Minor*, Amsterdam, 1967, s. 170

¹⁰²⁵ Tuncer Baykara, “*Kökboya*”, *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, VII/14, İstanbul: 1994, s. 221.

¹⁰²⁶ Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁰²⁷ Bernard C. Collas, *a.g.e.*, s. 173

¹⁰²⁸ Tuncer Baykara, *a.g.m.*, s. 222.

¹⁰²⁹ Bernard Camille Collas, *1864’te Türkiye*, İstanbul, 2005, s. 173

¹⁰³⁰ Tuncer Baykara, *a.g.m.*, s. 223.

köylülerce kendi imalatları olan kilim, heybe, torba, şal, kuşak gibi eşyaların boyanmasında kullanılırdı. Geri kalan üretim fazlası aracı tüccarlar tarafından köylüden satın alınarak deve kervanları vasıtasıyla -palamutta da olduğu gibi- kara yolu üzerinden kökboya ticaretinin en önemli ve tek merkezi olan İzmir'e gönderilirdi.¹⁰³¹ Doğal boyaların kaynaklarından biri olan kök boyası İzmir ve çevresinde en önemli ihracat mallarından birini oluşturuyordu. İpliklerin boyanmasında en çok kullanılan madde kökboya bitkisiydi. Kökboya'nın bölge de XIX. yüzyıl öncesinde de önemini sürdürdüğü ve Avrupalı devletler tarafından üretimine ilişkin ayrıntıları öğrenme isteği içinde oldukları tespit edilmektedir. XVIII. yüzyılın ortalarında Türk boya sanayisinin casusluğuna el atan Fransızlar, İzmir konsolosu Peleran'ın tüccar Guerin'le birlikte "*Kökboya'nın sırrını*" konu ettikleri raporu Fransa Kralına gönderdiler. 1 Ekim 1731 tarihli rapor oldukça ilginçtir¹⁰³²: "*(...) İzmir'deki boyacılar pamuk ipliğini kökboya'yla nasıl boyadıklarını anlatmak istemediler. Fransızlar'ın bunu öğrenmeleri durumunda, kendi fabrikalarında imal ederek, Türk boyacıların zarar görececeklerini söylediler. Guerin, yine de bilgiler toplamayı başardı. Üretim raporunu anlaşılır duruma getirdi. Öğrendiğime göre, Antalya'da pamuk ipliğini daha güzel ve sağlam biçime getirmek amacıyla kırmızıya boyuyorlardı. Yalnız, Diyarbakır'daki kırmızıyı hiçbir elde edememekteydi. Oradaki konsolostan bilgi istemek gerekiyordu*"¹⁰³³.

XIX. yüzyıl ortalarına kadar İngilizler İngiliz kumaşı ithal ediyorlar, üzerine İzmir'de desen bastırdıktan sonra yine İzmir'de satışa sunuyorlardı¹⁰³⁴. İngilizler 1860'dan önce İngiliz sanayi terbiye ve boya işlerinde ithal edilen tarımsal hammaddelere bağlıydı. Kırmızı boya kökü (kökboya) İzmir çevresinden ithal ediliyordu ve Tür kırmızısı denilen sabit kırmızı renk vermesi nedeniyle bütün tekstil alanında çok tutuluyordu¹⁰³⁵. 1860'ların başında kökkırmızısı dışsatımı Asya Türkiye'si ticaretini besleyen en etkin kalemlerden biriydi¹⁰³⁶. İzmir'e getirilen kökboya, 2,5-3 kantar çeken çuvallarda teslim edilmekte; İzmir'de yapılan satıştan

¹⁰³¹ Tuncer Baykara, *a.g.m.*, s. 223-224.

¹⁰³² Yaşar Aksoy, *Bir kent Bir İnsan; İzmir'in Son Yüzyılı- S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları*, İstanbul, 1986, s. 46-47.

¹⁰³³ Yaşar Aksoy, *a.g.e.*, s. 46-47.

¹⁰³⁴ Frangakis- Syrett, "*İzmir'de Pamuk Ve Kumaş Ticareti*", *a.g.m.*, 1998, s. 106.

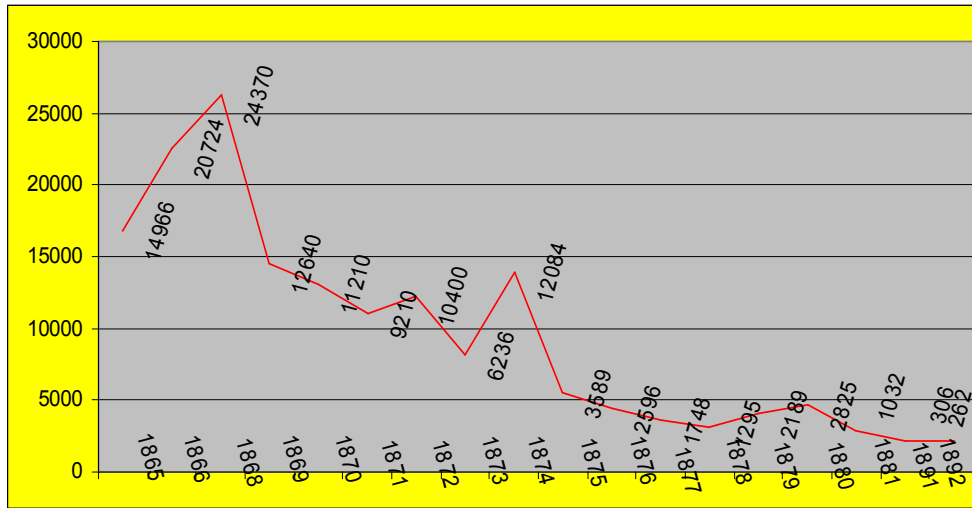
¹⁰³⁵ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu Ve Dünya Ekonomisi*, *a.g.e.*, s. 77.

¹⁰³⁶ Bernard Camille Collas, *a.g.e.*, s. 172.

sonra balyalara preslenmekteydi. Bu bitki, Fransa, İtalya ve Yunanistan'da da yoğun olarak yetiştirilmesine rağmen, Küçük Asya'da yetişen cinsine bu kadar talep olması, buradaki ürünün kalitesinden kaynaklanmaktaydı¹⁰³⁷.

XIX. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti'nin ürettiği kökboya ve palamudun en önemli alıcısı sanayide büyük gelişmeler yaşayan İngiltere idi. Yüzyıl ortalarında, kökboya Osmanlı dış ticaretinde hububat ve ipekten sonra üçüncü sırada geliyordu. 1860 yılında Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye ihracatında kökboya, % 54,7'lik bir oranla % 7,8'lik hububattan sonra ikinci sıradaydı. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin kökboya ihracatının ortalama % 90'ı İzmir limanından yapılıyordu.¹⁰³⁸

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bazı Yıllarda İzmir Limanından Kök Boya İhracı (Balya Cinsinden)¹⁰³⁹

1869 yılında kök boyanın verimi beklenenden az olması fiyatının yükselmesine neden oldu. Bu yüzden daha fazla mahsül alınması için daha geniş alanlara ekimi sağlanarak olgunlaşması için üç dört yıl beklendi¹⁰⁴⁰. 1873'e gelindiğinde birkaç yıl öncesinden yapılan bu ekim hazırlıkları sonuç verdi ve 1.450.000 Avusturya Florini değerinde 18.000 balya kökboya İzmir'den ihraç edilmişti¹⁰⁴¹. Kökboya bitkisi İzmir limanından yapılan ihracat kalemleri arasındaki önemini 1880'lerin başından itibaren kaybetmeğe başladı. Köylüler kök boya

¹⁰³⁷ Karl von Scherzer, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁰³⁸ Tuncer Baykara, *a.g.m.*, s. 223-224.

¹⁰³⁹ Tablo belirtilen yıllara ait *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır

¹⁰⁴⁰ *Accounts and Papers*, Vol. 65, Smyrna, 1871, s. 358

¹⁰⁴¹ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 134.

üretimini bırakıp, bu bitkiyi tarlalarından sökmeye ve topraklarını daha karlı ürünlere ayırmaya başladı¹⁰⁴². Ancak XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde, boya üretimine mahsus bitkilerden olan kökboya bitkisi artık rağbetten düşmüştü¹⁰⁴³. Ticari tekelin bölgede dokuma üzerinde ve iplik boyamadaki aşamasında, anilin boyası ön plana geçmişti. Çünkü köylüler boyama maddesi olarak Almanya ve Belçika'dan getirilen anilin boyalarını kullanıyorlardı. İpliklerin anilin ile boyanması pekala İngilizlerin işine geliyordu¹⁰⁴⁴. İplikler boyandıktan sonra İngilizlerin komisyoncuları köyleri teker teker dolaşıp İngilizlerin istediği miktarı ve ölçüleri bildirip, dokumacılara dağıtılmak üzere iplikleri köy muhtarlarına teslim ediyorlardı¹⁰⁴⁵. 1907 yılında ait *Heyet-i Fenniye*'nin bir raporunda kök boyasının suni muadili olan alizarinin zamanla solduğu belirtiliyor ve bunun da doğal boyaya olan telebi canlandıracağına ilişkin umut hala korunuyordu¹⁰⁴⁶. Şerbet [otu] da İzmir ve çevresinde tarımı yapılan boya bitkilerinden biriydi¹⁰⁴⁷. Ömür otu/ şerbetçi otu piyan [meyan] olarak her yerde bulunur, ancak özellikle sıcak, bulutsuz, iklimi severdi. İsmine aynı zamanda *lisan-ı fende* "lapolin" denilmekteydi. Bu otun hastalığı ömür otu hastalığı olarak bilinirdi. Bu hastalık bir çeşit mantarın oluşmasıyla ortaya çıkıyordu. Bu hastalığa karşı kükürt kullanılırdı¹⁰⁴⁸. Şerbetçi otu bira imalinde ve eczacılıkta kullanılıyordu. Biraya acımsı bir lezzet verirdi. Hüda-yı nabit olarak da İzmir ve çevresinde hemen hemen

¹⁰⁴² *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1054

¹⁰⁴³ Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁰⁴⁴ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 102; 1877 yılından itibaren İngiltere ve Avrupa'dan yeteri kadar talep görmemeye başlayan kök boya, köylüler tarafından ekimi tercih edilen bir ürün olmaktan çıkmaya başlamış, suni boyalar tamamen bu ürününün yerini almaya başlamıştı. *Accounts and Papers*, Vol. 83, Smyrna, 1876, s. 1045

¹⁰⁴⁵ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s.103. Halıların pamuklu iplikten dokunan bir altlık üzerine dokunduğu zaman daha sağlam ve daha düzgün olduğunun anlaşılmasıyla bu iş için gerekli olan kaba pamuk ipliğini dokumak üzere Manisa, Aydın ve Nazilli'de üç fabrika kuruldu. Bu sayede bölgede halı üretimi 1884'de 155.000 metre kareye, 1893'de 368.000 metre kareye yükselmişti. İlhan Tekeli, *a.g.m.*, s. 81-82. Bundan sonraki aşamada dokumacılığın gelişiminde büyük yararı olan Demiryolu ile Nedim Atilla, *a.g.e.*, s. 92. halıların dokuyuculardan toplanıp, boyutlarına göre sınıflandırılıp, balyalanıp İzmir'e gönderildi. Bu işi de yine Rum ve Ermeni Komisyoncular, köylerden muhtarlar aracılığıyla dokunmuş halılar teslim alarak yapırlardı. Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁰⁴⁶ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, *a.g.e.*, s. 251

¹⁰⁴⁷ *Ahenk*, 1 Teşrinievvel 1901

¹⁰⁴⁸ Ligor, *Ziraat-i Hususiye: Pancar, Patates, Pamuk, Tütün vesaire Ziraati*, Çiftçi Kütüphanesi, İstanbul, 1329, s. 107, 108 ve 119.

her yerde yetişirdi¹⁰⁴⁹. Turnusol'da boyacılıkta kullanılan bir başka bitkiydi¹⁰⁵⁰. Kimyacılıkta da kullanılan turnusol ayçiçeği bahçelerinde yetiştirilmekteydi¹⁰⁵¹.

¹⁰⁴⁹ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 713

¹⁰⁵⁰ *Ahenk*, 1 Teşrinievvel 1901

¹⁰⁵¹ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 717

G. Tütün

Tütün çok kök veren ve kökleri etrafa yayılan otlardan biri olup, 50 cm., 1 m. ve bazen 2 m. boy verebilmektedir. Tütün iyi, yumuşak, derin ve verimli topraklar ister. Mart ayında¹⁰⁵² fide ve yastıklarda yetiştirildikten sonra beş- altı yapraklı fidanlar tarlada yerlerine dikilir ve tutması için biraz su verilirdi. Tütün ekilecek tarla kıştan sürülmüş ve gübrelenmiş olmalıydı. 10 dönüme 60 bin kilo çiftlik gübresi verilir ve bu da az çok derin giden pulluklarla toprağa karıştırılırdı¹⁰⁵³. Tütün fideleri dikilmeden önce at gübresi ile toprak hazırlanırdı. Sulamak ve aktarmak suretiyle toprak çürütülerek elenir, fide yerleri güneşi görecektir şekilde düzenlenir, tohum atılırdı¹⁰⁵⁴.

Tütün fidanları tarlaya dikildikten 10- 15, 20 gün sonra birinci ot çapası yapılırdı. Böylece zararlı ve yabancı otlar temizlenirdi. Birinci çapadan on beş gün yani sulandıktan dört beş gün sonra bir çapa daha yapılarak yabancı otlar tekrar temizlenir ve tarla düzletilirdi. Bundan 3- 4 gün sonra toprak tekrar sulanır ve gerekirse yaprak aralarındaki *koltuklar* temizlenirdi. Fidanın doruğundaki çiçek kopçaları görünmeğe başladığı anda dipten iki üç yaprak koparılır ve böylece havanın fidanın köklerine temas etmesi sağlanmış olurdu.

Tütün

Bu aynı zamanda külleme hastalığının meydana gelmesini de önler, diğer yaprakların da düzgün bir şekilde büyümesini sağlardı¹⁰⁵⁵. Tütün tarladayken iki çapa istiyordu. Tütün diktikten 90- 100 gün sonra olgunlaşırdı¹⁰⁵⁶. Tarlada kırılan yapraklar bir küfe içine doldurularak eve naklolunur ve derhal küfeden çıkartılıp sıra sıra sapları aşağıya gelmek üzere konulur ve üzerine çul örtülürdü. Bu şekilde 2 gün kalan

¹⁰⁵² Çoğunlukla Mart ayının ortasında ekimi başlanmakta, havaya göre Mayıs ayına kadar dikim yapılabilmektedir. Dikildikten üç hafta sonra ilk çapası, ondan sonra otlandıkça ve yağmur yağdıkça çapası yapılmaktadır. Haziran ayında kırılan tütünler, Kırmandal denilen yerlerde ve sergilerde kurutulurdu. Mehmet Başaran, *a.g.e.*, 157

¹⁰⁵³ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, 53- 54

¹⁰⁵⁴ Mehmet Başaran, *a.g.e.*, 157

¹⁰⁵⁵ Agop Zakaryan, *Tenbakü Ziraati*, [Aydın Vilayeti Resmi Gazetesinde Derc Olunduktan Sonra Matbaa-yı Vilayette Tab' olunmuştur], 1313, 20- 21

¹⁰⁵⁶ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 53- 54

tütünlerin yaprakları sararmaya yüz tutar, sararmayanlardan ayrılarak ipe dizilirdi. Tütün çizileri gölgede, güneşte ve baskıda 7- 8 gün kuruyuncaya kadar asılırdı. Bir dönüm tarladan yaklaşık 60- 70 kıyye tütün elde edilirdi.¹⁰⁵⁷ Tütün ekilen arazinin sonbaharda sürülüp, ilkbaharda ekilip dikilmesi, Ağustos ve Eylül’de toplanıp tüccar veya Reji’ye teslim edilmesine kadar korunması oldukça zor ve büyük çaba gerektiren bir uğraştı. Tütünün tarladan tüccara veya Reji’ye ulaşana kadar olan süreçte yapılacak bir hata tüm ürününün kıymetini düşürebilirdi¹⁰⁵⁸.

Fernand Braudel’in XVI. ve XVII. yüzyıllarda dünyanın tümünü ele geçiren bir ürün olarak vurguladığı ve yayılma şansının çay ve kahveninkinden daha büyük olduğunu söylediği tütün; Avrupa’ya coğrafi keşiflerle birlikte geldi. Avrupa’nın XVI. yüzyıla kadar tanımadığı patates, domates, mısır, fasulye ve kakao gibi ürünlerle birlikte Akdeniz dünyasına adımını atan tütün; kısa sürede tüm Akdeniz ve Osmanlı dünyasına yayılarak bu coğrafyadaki insanların ve toplumların gündelik yaşamlarında önemli bir değişiklik olarak görülebilecek yeni bir alışkanlığın simgesi oldu¹⁰⁵⁹.

İzmir ve art alanında ihracata yönelik tarımsal ürünler içinde önemli bir yere sahip bulunan tütün daha çok Küçük Menderes ve Gediz çevresinde ekiliyordu. Büyük Menderes bölgesi ekolojik özelliklerinden dolayı tütün tarımı için elverişli değildi¹⁰⁶⁰. Amerikan iç savaşı Türk tütününe olan talebi artırdı¹⁰⁶¹ XVII. yüzyıldan itibaren tütün ekimine önem verilen bölgede, bu tarımsal üretim daha çok Kasaba Demiryolu çevresinde yoğunlaştı. Üretim en fazla Manisa, Soma, Kırkağaç, Bergama, Akhisar, Kasaba, Alaşehir, Demirci, Salihli ve çevresinde

¹⁰⁵⁷ Ligor, *a.g.e.*, s. 66 ve 67

¹⁰⁵⁸ *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 24 Haziran 1907

¹⁰⁵⁹ Oktay Gökdemir, *Aydın Vilayeti’nde Tütün Rejisi*, Basılmamış Doktora Tezi, D.E.Ü. A.İ.İ.T.E., İzmir, 1994, s. XV; Ülkeye girişi XVII. yüzyılın başlarında olan tütün, 1631 yılında yasaklandı. 1633 Ağustos ayında da İstanbul Cibali’de çıkan yangın ile birlikte herkesin kahvehanelere dolarak, dedikodulara başlamasıyla birlikte herhangi bir ayaklanmanın önünü almak amacıyla Kadızade’nin teşvikiyle IV. Murad tütün yasağını getirdi. 1648’de Şeyhülislam Mehmed Bahai Efendi tütünün mubah olduğuna ilişkin fetvası, bu yasağı kaldırmış oldu. Böylece tütün tarımı, kısa sürede gelişme olanağı bulabildi. Keyif verici özelliği nedeniyle değişik yöntemlerle kullanılmaya başlandı. Bunlardan birisi *enfiye* kullanımıydı. Bu maddeye ilginin büyümesi ile birlikte *Enfiye Mukataası* oluşturuldu. Enfiye ticareti, bu mukataa ve enfiye ticarethaneleri dışında denetim altına alınarak yasaklandı. Mehmet Başaran, *a.g.e.*, s. 156

¹⁰⁶⁰ Süha Göney, *a.g.e.*, s. 471-472.

¹⁰⁶¹ Yunanlı ve Yahudi muhacirler Amerikan ve Avrupalı tüketicilere büyük ölçüde harmanlama için kullanılmaya başlayan Türk tütününü tanıtmaya yardım ettiler. Karşılığında, üretim 1870’lerde İzmir bölgesinde yayılmaya başladı. Batı Anadolu 1902 itibarıyla 3.200 ton ve 1911 itibarıyla 10.000 ton ürettiyordu. Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 249- 250

yapılmaktaydı¹⁰⁶². XIX. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından biri olan tütün, çok küçük tarım arazilerinde bile üreticiyi doyurabilecek kadar kârlı bir üründü. 1852’de hükümet tütünde aşar vergisini ve özel vergileri kaldırmaya karar verdi. Tüccarlar gümrük vergisi hariç diğer tüm vergilerden muaf tutulacaktı¹⁰⁶³. Bu değerin farkına varılmasıyla, *Muharrem Kararnamesi* ile iflasını ilan eden Osmanlı İmparatorluğu’nun gelirlerine el konulurken, tütün görmezden gelinmedi. Önce *Rüsum-u Sitte İdaresi* ardından da *Düyun-u Umumiye Meclisi*’nin de onay vermesi ile birlikte 27 Mayıs 1883’te kurulan *Memalik-i Şahane Duhanları Müşterekü’l Menfaa Reji İdaresi* 30 yıl süresince Osmanlı tütün üreticiliğinin tek yetkilisi haline geldi. Doğal olarak imparatorluğun en kaliteli tütünlerinin yetiştirildiği Aydın Vilayeti, reji idaresinin ilk kurulduğu tarihten itibaren kurumsallaştığı yer oldu.¹⁰⁶⁴

Anadolu tütünü üç kalitede bilinmekteydi. En iyi tütün Ödemiş ve Ayasuluk’ta idi. İkinci kalite Bayındır, Tire, Bergama, Denizli’nindi. Üçüncü kalite Gediz ve Turgutlu’da bulunuyordu¹⁰⁶⁵. Kurağa dayanıklı ve yaprak dokuları kalın reçinemsi çekici bir kokuya sahip tütün, genelde kara kokulu ve sarı kokulu olmak üzere iki cinse ayrılırdı. İzmir ve çevresinde en çok kara kokulu tütün ekilirdi. Kara kokulu tütünün birinci kalitede yayıldığı alanlar arasında İzmir Değirmendere nahiyesine bağlı Ahmetbeyli, Sancaklı, Palamutarası, Yeniköy, Bulgurca, Bozyaka, Uzundere, Buca ve Bornova nahiyesinin dağ köyleriyle, Söke, Ödemiş, Urla, Karaburun, Çeşme, Seferihisar, Bayındır, Tire ve Selçuk bulunuyordu¹⁰⁶⁶.

İzmir ve art alanında Avrupa piyasalarının talebi ve Tanzimat sonrası devletin tarım üzerinde daha kurumsal bir denetim kurması, tütün üretiminin kaliteli ve yaygın hale getirilmesi için çabaları da beraberinde getirdi. İzmir’in art alanında XIX. yüzyılın ortalarında Büyük Menderes havzasının duhan rüsumlarını toplayanlar arasında, yerli tüccarların varlığı çok da şaşırtıcı değildir. Asıl önemli olan aşağı

¹⁰⁶² Oktay Gökdemir, *a.g.t.*, s.50; 19. yüzyılın sonuna kadar İzmir ve civarında üretimi sınırlı kalan tütün ekimi, Rusya’nın 1880’lerde acı ve sert tütünlerini karıştırmak için İzmir tütünlerini yüksek fiyatlarla satın alması sonucunda büyük bir canlılık gösterebilmiştir. Demiryolu bu gelişmeyi hızlandırmıştır. Tütün tarımı büyük ölçüde Müslümanlar tarafından yapılmaktaydı. Mehmet Başaran, *a.g.e.*, s. 157

¹⁰⁶³ Charles Issawi, *a.g.e.*, s. 250

¹⁰⁶⁴ Olcay P. Yapucu, *a.g.e.*, s. 210

¹⁰⁶⁵ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1055

¹⁰⁶⁶ Oktay Gökdemir, *a.g.t.*, s. 50- 51

Menderes bölgesinin tütün ürünlerinin alım satımıyla uğraşıp İzmir piyasalarının talebini karşılamaya yönelik çalışan Osmanlı Rum milletinden Kalyanço'dur. Kalyanço sermayesini büyüterek 1870'lerin başında Ayasuluğ'da Büyük Tütün İhracatçıları Şirketi'nin bir şubesini de kurmuştu. Avrupa piyasalarına Ayasuluğun meşhur tütünlerinin alım satımını bu şirket üstlendi¹⁰⁶⁷.

1863 Sergi-i Osmani'de İzmir'in yakın art alanında yer alan Manisa'nın köylerinden gelen tütün örnekleri ve bu ürüne gösterilen ilgi, İzmir'in XIX. yüzyıl ortalarında tütün üretimi konusunda gösterdiği gelişmeyi kanıtlar nitelikteydi. Sarayaltı tütünü aynı ismi taşıyan ve Manisa civarında bulunan 5-6 tarlada uzun zamandan beri yetiştirilmekteydi. Bu tarlaların sahası yaklaşık 70 dönümdü ve senede ortalama 5000 okka tütün vermektedir. Bu tütünün okkası 9-11 kuruş arasında bir paraya satılmaktaydı. Rekoltenin iyi olduğu senelerde, dönüm başına 100- 120 okka kadar tütün elde ediliyordu. Sarayaltı tütününe şöhret kazandırmış olan özellik tabi tutulduğu hazırlanma tarzı ve pipoda kullanılması idi. 1860'lardan sonra bu tütün çeşidinin eskisi gibi iyi olmaması yetiştirildiği arazinin *kullanılan gübrelerle rağmen* fakirleşmesinden ileri geliyordu. Bununla beraber, hazırlanma tarzı bakımından, bu tütün civar yerleşim yerlerinin daha iyi tütünlerine yine de tercih edilmekteydi. İzmir'in ikinci tütün numunesi, Kürsen köyünden gelmişti. Bu köy Manisa'dan üç saatlik mesafede, bir dağın eteğindeydi. Senelik tütün üretimi yaklaşık olarak 1000 okkaydı ve her okkasının fiyatı 11-12 kuruştı¹⁰⁶⁸.

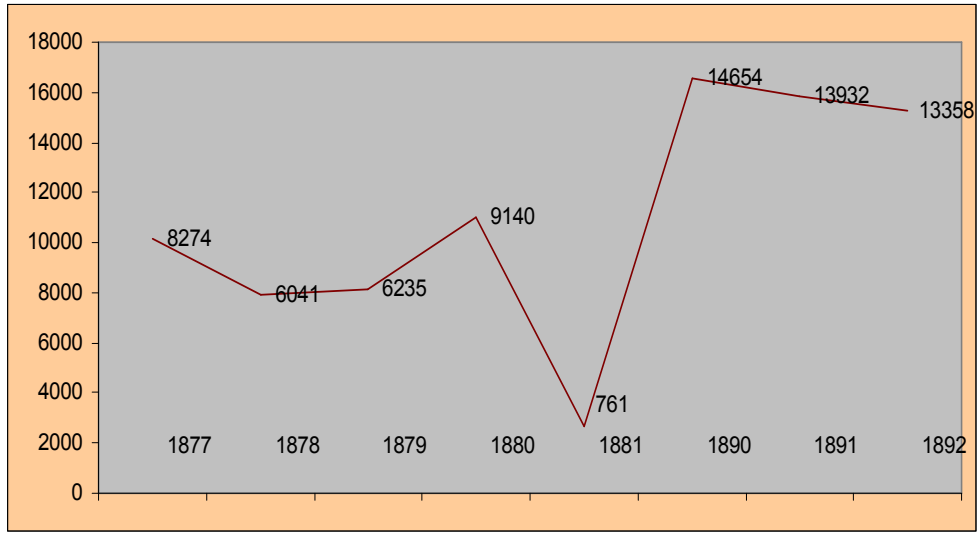
İzmir- Aydın demiryolu hattı üzerinde Kuşadası'na bağlı bir nahiye merkezi olan Selçuk aynı zamanda İzmir ve çevresinde ilk tütün yetiştirilen yerd. Selçuk'ta üretilen ve oldukça ünlü olan tohumuna da “*Ayasuluğ tohumu*” adı verilmişti. Ayasuluğ tohumu Ege bölgesinde tütün ekilen her yerde aranılan ve kullanılan bir tohum oldu. Kır ve taban yerlerde olmak üzere iki tür ekimin yapıldığı bölgede tütün üretiminin daha kaliteli hale gelmesi Balkanlardan gelen *muhacirlerin* bölgeye yerleşmeleriyle daha da arttı. Daha kaliteli tütünler “kır” denilen yerlerde yetiştirilmekteydi. *Ala, evsat ve edna* olmak üzere 3 cins olarak değerlendirilen İzmir ve art alanındaki tütünler, imparatorluğun tütün üretimi içinde önemli bir yere sahipti. 1889 yılında sadece Aydın Vilayeti'nde toplam üretim 2.000.000 kg

¹⁰⁶⁷ BOA A. MKT. MHM 451/43 (1873)

¹⁰⁶⁸ TZTB, *a.g.e.*, s. 161

olmuştu¹⁰⁶⁹. XIX. yüzyılın sonlarına doğru İzmir’de ziraat edilen arazinin büyük bir kısmı tarla alanlarını kapsıyordu. 1890’larda İzmir ve çevresinde tütün ekimine gösterilen ilgi hızla arttı¹⁰⁷⁰. Ancak XX. yüzyılın başlarında Reji’nin bölgedeki tutumu, tütün üretiminin azalmasına, kaçakçılığın artmasına¹⁰⁷¹, yada Reji’nin baskı ve suiistimallerinin ürünün üretim ve pazarlama düzeyinde dengesizlikler yaratmasına neden olacaktı¹⁰⁷².

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bazı Yıllarda İzmir Limanından İhraç Edilen Tütün Ürünü (Balya Cinsinden)¹⁰⁷³

Bununla birlikte İzmir’in art alanında yer alan bazı yerleşim yerlerinde tütün tarımının çok geç başladığı da tespit edilmektedir. Tütün tarımına çok da uygun olmayan, Büyük Menderes havzasında bulunan Çine’de tütün ekimi ve bir ihraç maddesi olarak değer kazanması XX. yüzyılın başlarına tarihlendirilebilir¹⁰⁷⁴. Bölgenin bazı yerlerinde çok önceden başlayan tütün ekimine de çok az bir yer ayrılmıştır. Mesela Karacasu’da, XIX. yüzyılın ortalarında, bağ, incir, üzüm, palamut ve zeytine ayrılan tarım arazisi miktarlarının çok altında kalmış olan duhan (tütün)

¹⁰⁶⁹ Oktay Gökdemir, *a.g.t.*, s. 50- 51

¹⁰⁷⁰ *H. 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 184 ve 201

¹⁰⁷¹ Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁰⁷² Oktay Gökdemir, *a.g.t.*, s. 55- 56

¹⁰⁷³ *Tablo belirtilen yıllara ait Accounts and Papers resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır*

¹⁰⁷⁴ Asaf Gökbel- Hikmet Şölen, *a.g.e.*, s. 261.

tarlası sadece 8 dönümlük bir paya sahipti¹⁰⁷⁵. Buna karşın, XX. yüzyıl başlarında, Seydiköy civarında yetiştirilen ve birinci kalite olarak kabul edilen *kaleb* türü tütünlerinin ihracat piyasasındaki fiyatı İzmir'in çevre tütünlerinin ortalama fiyatından daha yüksekti. Kalep çeşidi tütün kıyyesi 10-12 kuruştan alıcı buluyordu. Aynı dönemde Buca, Ödemiş gibi yerlerde yetiştirilen ve *pastal* ismi verilen tütünlerin fiyatı ise 5-8 kuruş civarında idi. Bu fiyatlar Amerikan ve diğer piyasalardan gelecek talepler oranında yükselip düşebiliyordu¹⁰⁷⁶.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İzmir ve çevresindeki pamuk tarımına İngilizlerin el atmasına karşılık, Fransızların ilgi alanı tütün oldu. Fransızlar bölgedeki tütün ekimini özellikle 1857'den sonra yaptıkları alımlarla destekledi ve denetimleri altında tutmaya başladı. Duyun-u Umumiye'nin kuruluşundan sonra 1883'te tütün tekeline ele geçiren ve kısaca "*Reji*" diye anılan şirketteki en büyük payın Fransızların oluşu bu ilginin kanıtıdır. Osmanlı hükümeti 1871'de tekeline aldığı tütün üretimini ancak 12 yıl elinde tutabildi¹⁰⁷⁷.

Reji İdaresi tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda tütünün yalnızca üretim aşamasında değil değerlendirme ve satış aşamalarında da yetkili kılınmış olduğundan, Reji üretilen tütünleri işlemek üzere imparatorluğun çeşitli yerlerinde tütün fabrikalarını işletmeye açtı. 1884 yılında İstanbul, İzmir, Samsun, Adana, Şam ve Halep'te fabrikalar açan Reji'nin; İzmir fabrikası bugünkü Alsancak'ta tek el binasının olduğu yerde kuruldu. 1886 yılında 450 kadın ve erkek işçinin çalıştığı ve cinsiyetlerine göre günde 10 ila 20 kuruş arasında bir ücret elde ettiği fabrika, Reji'nin İstanbul'da açtığı Cibali Tütün Fabrikası'ndan sonra ikinci önemli fabrikaydı. Tütün fabrikasıyla Reji yeni iş alanları açmış olmasına rağmen, kuruluşundan önce faaliyet gösteren tütün işletmelerinin kapanmasıyla da yerli sanayiye büyük zarar verdi¹⁰⁷⁸. 1889 yılında Reji, tüm Aydın Vilayetinde üretilen yaklaşık 2.000.000 kg. tütünün 1.100.000 kg.'ını üreticiden alarak, kuruluşundan 1 yıl sonra sahip olduğu tütün fabrikasında işlemeye başladı¹⁰⁷⁹. Reji yönetimi tek el

¹⁰⁷⁵ Mehmet Başaran, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁰⁷⁶ Cahit Telci ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 92

¹⁰⁷⁷ Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme, a.g.e.*, s. 159

¹⁰⁷⁸ Oktay Gökdemir, *a.g.t.*, s. 55- 56

¹⁰⁷⁹ Oktay Gökdemir, "19.Yüzyıl Sonunda İzmir Ve Çevresinde Tütün Kaçakçılığı", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi –Kuruluşunun 70.Yılı Dolayısıyla İzmir Sempozyumu*, I/3, İzmir, 1993, s. 328

olmanın bütün özelliklerini yansıtan bir faaliyetle ekim alanlarını sınırladı ve tütün üretimini kendisinin vereceği bir izin belgesine bağladı¹⁰⁸⁰.

Ancak Reji İdaresinin tütün üreticileri üzerindeki baskıcı tutumu ve ellerindeki tütünü zaman zaman satın almaması, düşük ücret politikaları, bölge halkını adeta bunaltıyor, ekonomik krizlere neden oluyordu, halk çıkar yol olarak kaçakçılığa yöneldi. Reji idaresi aynı zamanda örgütlenmesinde Osmanlı toplumunun sosyal grupları arasında kesin bir ayrımcılık içindeydi. Rejiye ait işletmelerde Müslüman işçi çalıştırılmadı, idareciler yabancılardan veya gayri Müslimlerden seçildi, Müslümanlar ancak kâtiplik gibi daha sıradan memurluklar alabildi. Ama kolculuk gibi hem halkın nefretini çekecek hem de tehlikeli olabilecek bir işte özellikle Müslümanlar görevlendirildi. İttihat ve Terakki'nin İzmir katib-i mesulü Mahmut Celal (Celal Bayar) anılarında, *Reji Başmüdürü Bay Emile Cartali'ye bunun toplumsal eşitliğe aykırı bir uygulama olduğu konusunda uyarıda bulunduğunu hatta müdürün kendisini haklı gördüğünü şimdiye kadar rejiye Türklerin hep kolcu ve memur olarak tavsiye edildiğini, Türk işçi ve zanaatkar tavsiye eden olmadığını söylediğini ama direktörün yine de kendisini oyaladığını anlatır*. Bu olumsuz ortamda tütün kaçakçılığı, bölge üreticisinin, Aydın vilayetinde tütün rejisi ve olumsuz uygulamalarına en yaygın tepkisiydi.

Adaletsiz düzenin ekonomik alanda toplumdan aldığı tepki ise kaçakçılıktı. Kaçakçılık da bu bölgede hemen her zaman varolan bir olguydu. Kapitalist ilişkilerin son aşamasında emperyalizmin kendini göstermesiyle birlikte tütün üretimi üzerindeki tekeli Reji İdaresi'nin alması özellikle bu alanda kaçakçılığın daha da yayılmasını sağladı. Reji, dolayısıyla yabancı sermaye bu durumda maddi zarara uğradı, kaçakçılığın önlenmesi için görevlendirilen kolcular ile tütün üreticisi yerli halk arasında yaşanan kanlı çatışmalar bölgenin sosyal hayatında derin yaralar açtı. Tütün-reji ilişkisi, yabancıların Batı Anadolu'daki yayılmacılığının ve sömürünün siyasi ve ekonomik boyutunu gösteren çarpıcı bir örnekti¹⁰⁸¹.

Reji idaresi kaçakçılık gibi bir büyük sorunla karşı karşıya kalmakla birlikte, üreticinin tütününü satın alma aşamasında bölgede ki tüccarlarla da kıyasıya bir

¹⁰⁸⁰ Tevfik Çavdar, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁰⁸¹ Olcay P. Yapucu, *a.g.e.*, s. 210- 211

rekabetin içine girdi ve üretilen tütünün önemli bir kesimini satın almayı başardı¹⁰⁸². Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde bulunan Aydın vilayetinde 1884- 1897 yılları arasında elde edilen tütün miktarı ile 1896 yılında tütün ekimlerinin yasaklandığı yerleri gösterir listeye göre; 1893- 1894 yılları arasında reji tarafından 806.565 kg, tüccar tarafından 1.398.074 kg, 1895- 1896 yıllarında reji tarafından 764.834 kg, tüccar tarafından 590.718 kg, 1896- 1897 yılları arasında ise reji tarafından 1.381.066 kg, tüccar tarafından 1.190.723 kg tütün satın alınmıştı. Dört yıllık bu dönemde reji tarafından satın alınan tütün miktarı 2.952.465 kg. iken, tüccar tarafından satın alınan miktar ise 3.179.515 kg. düzeyindeydi.¹⁰⁸³ Bu listede İzmir ve yakın art alanındaki Aydın ve Saruhan Sancaklarında tütün ekiminin yapılmadığı veya yapılmasına izin verilmediği yerler arasında Karaburun, Çeşme, Eşme, Demirci, Nazilli yer almaktadır¹⁰⁸⁴.

Tütün Rejisi bölge tütün rekoltesinin tamamını ele geçirememişti. Çünkü uyguladığı düşük fiyat politikasıyla bölgede kaçakçılık büyük boyutlara ulaşmıştı. Reji bu yüzden bölgede üretilen tütünlerin büyük çoğunluğunun kaçağa ve tüccara gitmesini engelleyemedi¹⁰⁸⁵. Buna ilişkin örnek çoktur. Ancak kaçakçılığın boyutu hakkında 30 Nisan 1889 tarihi gecesi Çeşme kazasında 3 tonlatoluk bir kayığın yakalanması ve kayıkta 286 kıyye kaçak tütün bulunması dikkat çekici bir örnek olarak verilebilir¹⁰⁸⁶. 1908’de Sobice nahiyesinin merkezi olan Koçarlı kasabasında Pazartesi günleri kurulan pazar yerinde kaçakçılar tarafından tütün getirilerek alenen satılmakta olduğu haber alınmış ve pazar yeri Reji kolcuları tarafından aranmış, halk reji çalışanlarına büyük tepkiler göstermişti. Reji kaçak tütünleri bularak hemen Aydın’a göndermiş ve olay büyümeden kapanmıştı¹⁰⁸⁷. Olaylara kayıtsız kalamayan merkezi yönetim zaman zaman, Rejinin tütünleri toplayıp satın almasına zorluk çıkartılmaması konusunda girişimlerde bulundu ve Rejinin “*Mükellefiyet-i ziraiye*

¹⁰⁸² Oktay Gökdemir, *a.g.t.*, s. 55- 56

¹⁰⁸³ *B.O.A.* Y.EE, 86/ 7- 649 (1898)

¹⁰⁸⁴ *B.O.A.* Y.EE, 86/ 7- 649 (1898)

¹⁰⁸⁵ Oktay Gökdemir, *a.g.t.*, s. 55- 56

¹⁰⁸⁶ *Hizmet*, 25 Mayıs 1889

¹⁰⁸⁷ *Ahenk*, 28 Eylül 1324

kanun-u ahkamına tevfikân icrayı-yı ziraat ile mükellef bulunan şirketler ve müesseseler kaydında yer aldığı” hatırlatıldı¹⁰⁸⁸.

Reji tütün kaçakçılığını önlemek amacıyla maaşları kendisi tarafından ödenmek suretiyle her yıl artan sayıda kolcu istihdam ediyordu. Reji’de çalışan kolcu sayısı 1887’de 3600, 1890’da 4600, 1895’te 5900 ve 1897’de de 6700 kişiye ulaştı. Yalnız İzmir ve çevresinde 26’sı kolcu başı olmak üzere 450 kişi çalışmaktaydı. Osmanlı Devleti Reji’de çalışacak adamların emin ve güvenilir kişilerden seçilmesini ve Müslümanlardan memur alınmasını şirkete önermesine rağmen Reji İzmir’de daha çok Romanya ve Baserabya’dan gelen Yahudileri kullanmaya devam etti. Bu durum halkın tepkisini çekmekte gecikmedi ve 1884 yılında *İzmir Reji İdare Binası* dinamitlendi¹⁰⁸⁹. Reji’nin kolcu adıyla anılan bu örgütü, köy köy, kasaba kasaba dolaşır, evlere, işyerlerine baskınlar yapar, kaçak tütün arardı. Bu durum çatışmalara neden olduğu gibi, halkta derin yaralar oluşturdu ve hatta türkülere bile konu edildi¹⁰⁹⁰.

Reji bölgede tütün üretiminin her aşamasını kontrol altında tutuyordu. Tütün ekim alanlarını bile Reji belirliyordu. Ekim alanlarını kendi belirleyen Reji zaman zaman, üreticinin elindeki ürünleri türlü bahanelerle almıyor, üretilen ürünler pazara ulaşamadığı için köylü zor durumda kalıyordu. Ayasuluğ’da tütün üreticilerinin ürünlerini sıhhate zararlı olduğu gerekçesiyle almayan Reji, tütünlerin ambarda çürümmesine sebep olmuştu. Dönemin İzmir basınında çıkan haberlerde bu tür suistimaller devam ederse sözü edilen çevrede tütün yetiştirmenin imkansızlaşacağına, tütün üreticilerinin bu tarımsal üretimden her an vazgeçebileceği belirtiliyordu¹⁰⁹¹. İzmir ve çevresindeki bu koşullar, yetiştirilen ürünler arasında tutunamayan tütünün talep açısından önemini korumasına ancak Reji’nin baskıcı tutumu yüzünden pazar için üretiminin yeterli boyutlara ulaşamamasına neden oldu.

Bölgede tütün ekiminin verimliliğini etkileyen en önemli unsurlardan bir diğeri de pamuk, zeytin gibi sanayi ürünlerinde olduğu gibi Avrupa’nın

¹⁰⁸⁸ *Ahenk*, 7 Mart 1916

¹⁰⁸⁹ Oktay Gökdemir, *a.g.m.*, s. 330.

¹⁰⁹⁰ Sabri Sürgevil, *Bozdoğan (1919-1923)*, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁰⁹¹ *Hizmet*, 19 Eylül 1889

taleplerindeki değişimlerdi. Bergama'nın ve Ayasuluğ'un aromatik tütünün üretimi benzer bir tütün olan Karadeniz bölgesindeki Trabzon ve Sinop tütünüyle girdiği rekabetten dolayı azaldı ve Ayasuluğ'da 1908'lere kadar tütün için kullanılan topraklara artık pamuk ekilmeye başlandı¹⁰⁹². Bu durum tüm İzmir için genelleştirilemez. Çünkü bir yıl kadar sonra 1909'da İzmir ve çevresinde tütün biçilmeden Amerikan tütün şirketi tarafından *devasa boyutta* satın alımlar yapıldı. Bu durum tütünü satın almak isteyen diğer sermaye sahiplerinin tütün alımında yeterli miktarı garanti altına alamayacakları korkusuna neden oldu. Amerikan şirketinin rekabetinden dolayı tütün ticareti çok canlıydı. Canlı rekabet devam etti ve fiyatlar hızlıca yükseldi. İlk teklifler ürünün çok daha önce biçildiği ve tütünün çok daha iyi yetiştirildiği düşünöldüğü köylere yapıldı. Böylece ilk alımlarda yüzüne bakılmayan tütünler bile sadece satılmakla kalmadı, iyi bir kazanç da bıraktı. Ödemiş bölgesinde tütünün kıyye başına fiyatı 1909'dan sonraki yıllarda ortalama % 20 artış gösterdi. İç rekabet Seydiköy tütününün kıyye başına olan fiyatını %25 daha artırdı. Örneğin Söke bölgesindeki Akköy'de tütün üretimi çok başarılıydı ve alıcılar arasında canlı bir çekişme ortaya çıktı. Akköy 1908 yılında ödenenden % 30 daha yüksek fiyata birkaç günde garanti edilen 500.000 kilogram tütünü piyasaya sürebilecek hale geldi. Satın alma fiyatı özellikle ikinci ve daha kötü kalitede olan tütünler için de yükseldi. Her taraftaki satın alım rekabeti Amerikan tütün şirketinden kaynaklanıyordu. Mevcut olan 6 milyon kilogram üründen tek başına bu şirket 3 buçuk milyon kadar alım yaptığı tahmin edilmekteydi. Bu tütünler şirketin Avrupa ve Amerika'daki kendi fabrikalarında özel kullanıma ayrıldığı için bu büyük miktar dünya pazarından ayrı düşünölebilir. Aynı zamanda Rejinin aldığı ürün miktarı yarım milyon ile bir buçuk milyon kadardı. Bu yüzden 1912 üretimi toplanana kadar dünyada İzmir tütününün genel kullanımı için piyasada ancak 2 milyon kadarı kalmaktadır. Bu miktarın yeterli olması pek mümkün değildir ve tütün eksikliği birkaç ay içinde büyük oranda hissedilecektir¹⁰⁹³.

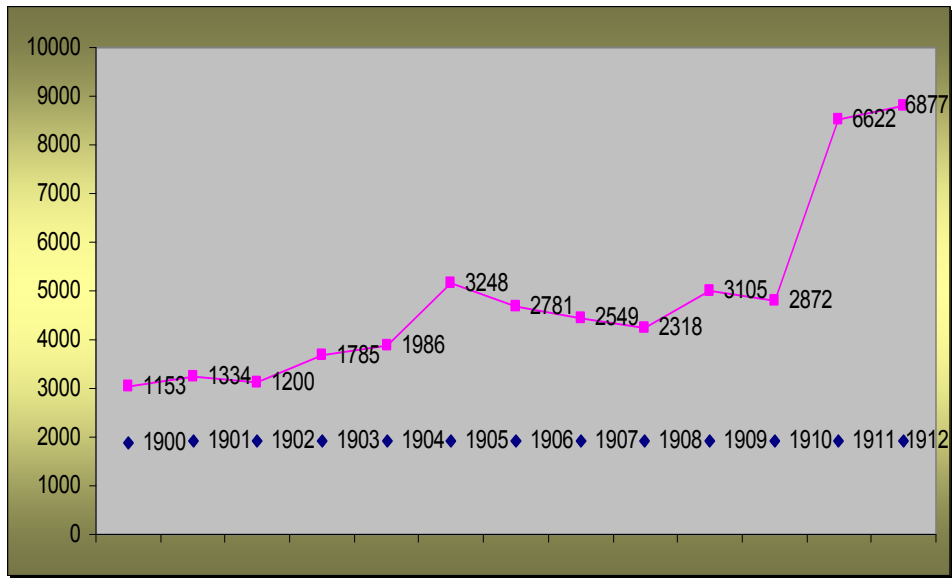
1911- 1912 yıllarındaki savaş süreci, Yunanlılara karşı boykot hareketleri, kolera salgını, mali kriz, üretim alanındaki yetersizlikler, genç nüfusun savaşa gitmesi ve göç gibi problemler İzmir'deki ticareti olumsuz etkiledi. İzmir limanından

¹⁰⁹² Wyndham Dunstan, *Report On Agriculture İn Asia Minor, a.g.rapor*, s. 1- 17

¹⁰⁹³ Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 253

İncir, üzüm, afyon, palamut, meyankökü, zeytinyağı, tütün ve pamuk ürünlerinin bir kısmını ihraç edilebildi. Arpa ihracı diğer ürünlere göre artarken, tütün İzmir piyasasında önemini korumaya devam etti, 1911- 1912 gibi zor yıllarını yaşayan İzmir ve çevresinde tütün üretiminde iş gücü sıkıntısı yaşandı¹⁰⁹⁴. Bu yıllarda yaşanan sıkıntının nedeni İzmir ve çevresinde tütün bitkisinin bir hastalığa yakalanmış olmasından kaynaklanmaktadır¹⁰⁹⁵. Akhisar ve Kuşadası çevresi hariç bütün ürün hastalıktan arınmıştır. XX. yüzyılın başlarında İzmir limanından ihraç edilen tütün miktarı 1000 tonun altına düşmedi ve 1911- 1912 yıllarında yüzyılın başından beri ilk kez 6000 tonun üzerinde ihracat değerine ulaştı¹⁰⁹⁶.

XX. Yüzyılın Başlarında İzmir Limanından İhraç Edilen Tütün Miktarı (Ton Cinsinden)¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹⁴ *Accounts and Papers*, No. 5011, Smyrna, 1912, s. 3-4

¹⁰⁹⁵ Charles Issawi, *a.g.e.*, s. 253

¹⁰⁹⁶ Lütfen bkz. Tablo: XX. Yüzyılın Başlarında İzmir Limanından İhraç Edilen Tütün Miktarı (Ton Cinsinden)

¹⁰⁹⁷ Tablo belirtilen yıllara ait *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır

H. Zeytin

Zeytin'in vatanının Anadolu olduğu ileri sürülmekte; bu meyveyi Fenikelilerin, Akdeniz ülkelerine yaymış olduklarına ilişkin iddialar bulunmaktadır. Plinius; Romalıların zeytini Yunanlılardan sonra tanıdıklarını kaydeder¹⁰⁹⁸. Zeytin ağacı 8-9 metre yüksekliğinde Nisan- Haziran ayları arasında çiçek açan bir meyvedir. Zeytinliklerin her dört sene de bir gübrenmesi ve her sene altlarının bellenerak sürülmesi gerekirdi. Zeytin ağacına üçüncü veya dördüncü senesinde kabuk aşısı yapılmalıydı ve bu yöntem yabani zeytinler için de uygulanmalıydı. Zeytin ağaçlarını budamak bir başka önemli etkinlikti. Bu uygulama zeytin ürününün hasılatının artmasına yardımcı oluyordu. Zeytin ağacının ufak dalları üzerindeki danelerin yağı çok daha fazla olurdu. Zeytin ağaçlarında en çok görülen hastalık "karabalık" hastalığı idi¹⁰⁹⁹. Karabalık hastalığı şeftali, zeytin, portakal ve armut gibi meyve ağaçlarında görülen yosun cinsinden bir takım mantarlardan meydana gelmekte, bu hastalığa tutulan ağaçların yaprakları taş gibi sert bir hal almaktaydı. Hastalıkla mücadelede yöre halkı ağacın tepesinden başlayarak göz taşı kullanırdı¹¹⁰⁰.*

İzmir ve çevresinde zeytin yetiştirilmesine tarihi tespit edilemeyecek kadar evvel başlanılmıştı. Tarihte yemeklik ve yağlık zeytinler beslenmede önemli olduğu kadar zeytinden elde edilen yağ aydınlatmada ve Rum ateşi gibi bazı yakıcı silahların hazırlanmasında da kullanıldı¹¹⁰¹.

Zeytin doğanın şifalı gücünden biri olarak halk arasında halk hekimliğinde sıkça baş vurulan bir tarım ürünüydü. *Aralıklı ateş gösteren hastalıklar, en akut durumlarda bile kininle kontrol altında tutuluyordu.. Daha etkili bir yöntem ise zeytin yapraklarını kaynatarak elde edilen özün (yaklaşık yarım litre kalana kadar kaynatılan yaklaşık bir litre su içinde yaklaşık 30 gram zeytin yaprağı), belirli bir değerde ateş düşürücü özelliğinden yararlanılmasıydı¹¹⁰². Bunun yanında küspesi*

¹⁰⁹⁸ TZTB, *a.g.e.*, s. 21

* Her çeşit meyve ağaçlarında çok önemli bir uygulamadır. Özellikle fidanlarda en çok yapılan kabuk, kalem ve göz aşılardır. Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 107

¹⁰⁹⁹ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 107

¹¹⁰⁰ *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 1 Mayıs 1907

¹¹⁰¹ Hüseyin Avni, "İzmir'den Aydın'a", *İktisadi Yürüyüş*, Yıl. 4, Cilt. 9, Sayı. 86, 16. 07. 1943, s. 11

¹¹⁰² George Rolleston, *a.g.e.*, s. 63

gübre ve yakıt olarak kullanılmakta, kerestesi mobilyacılıkta değer taşımakta, sığır yemi olarak yapraklarından yararlanılmaktaydı¹¹⁰³.

Tarımsal üretim konusunda geleneksel yapısını sürdüren bölge köylüsü zeytinleri uzun sopalar yardımıyla düşürerek toplamaya devam etmekteydi. O yılın meyveleri toplanırken, dala vurulan her bir sopa darbesi, gelecek yılın filizlerini de bu yılın meyveleriyle birlikte düşürmekte, böylece bir yıllık ürün kaybı yaşanmaktaydı¹¹⁰⁴. Zeytin ağacının mahsulleri arasında Sisam veya Girit, Karazeytin, Akzeytin, Edremit, Çoban İsa, Domates, Midilli, Kekre, Memeli, Memecik, İrikara, Tekir, Yağ ve Kara, Gülümbe, Karaca, Çakır, Şakran, Yerlikara, Hurmayağ, Tohum, Devediş, Tekke, Deli, Çilga, Azman, Yerliyeşil, Sarı, Düz, Edremit, Aydın, Boncuk gibi birçok zeytin çeşitleri sayılabilir¹¹⁰⁵.

İzmir ve art alanı, öncelikle olarak sarayın ve başkent in ihtiyacını karşılayan iâşe kuşağındaydı. İzmir ve art alanı birincil bir tahıl kaynağı değildi, ama bölgede yetişen başka ürünler özellikle eşsiz üzüm ve incirin, ayrıca zeytin yağı ve pirincin önemli müşterisi *kiler-i hümayundu*¹¹⁰⁶.

Hükümet tarımsal üretimin artırılması ve dış ticarete tarım ürünlerinin önemli birer ihracat maddesi haline gelmesi için gösterdiği çabalardan birini de zeytin üzerinde sarf etti. Tanzimat döneminde tarımı geliştirmek düşüncesiyle, çiftçilerin üretim alanlarını genişletmek, ticari değeri yüksek olan ürünlerin üretimini artırmak için bu ürünlere geçici vergi muafiyetleri sağlamak, üretimde modern araç kullanımını yaygınlaştırmak amacıyla yurt dışından getirtilecek araç ve gereçlerin gümrüksüz ithal edilmesi gibi politikalar uygulanmıştı. Bu politikaya bağlı olarak 1850’de zeytinlik yetiştirenlere 25 yıl, yabancı zeytin ağaçlarını aşılantalara 20 yıl vergi muafiyeti getirildi¹¹⁰⁷. Yeniden yetiştirilen zeytinlikler hakkında 27 Haziran 1862 tarihinde bir muafiyet nizamnamesi yayınlandı. Bu nizamnameye göre yeniden yetiştirilen zeytinlikler ilk mahsul senelerinden itibaren üç sene boyunca öşürden muaf tutuldu. Ayrıca “iki senelikten beş seneliğe kadar aşılı olduğu halde gars olunanlar [dikili bulunanlar] gars olundukları tarihten itibaren on sene müddetle

¹¹⁰³ Süha Göney, *a.g.e.*, s. 508-509.

¹¹⁰⁴ Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 229

¹¹⁰⁵ TZTB, *a.g.e.*, s. 42

¹¹⁰⁶ Daniel Goffman, *Levanten Dünya ve İzmir*, İstanbul, 1995, s. 28-29

¹¹⁰⁷ İsmail Yıldırım, *a.g.t.*, 315.

öşürden muaf olacaktı. Beş seneden ziyade aşılı olarak gars olunanlar gars olundukları tarihten itibaren yedi sene müddetle öşürden muaf olacaktı. Bir kimse yeniden yetiştirip de nail-i muafiyet olduğu zeytinliği ahere satacak olduğu halde evvel muafiyeti dahi beraber satacaktı”¹¹⁰⁸. Zeytin, XIX. yüzyılda vilayetin en verimli ve kazançlı ürünlerinden biri olarak İzmir’in özellikle iç kesimlerinde Büyük Menderes havzasında yoğun olarak yetiştirildi. Büyük Menderes nehrinin sağ ve sol sahillerini çevreleyen arazinin düzlükleri, vadiyi çevreleyen dağların etek ve yamaçları, toprak ve iklim koşullarının da sağladığı imkanlarla birleşince, bu havzada zeytin tarımı büyük gelişme gösterdi¹¹⁰⁹. XIX. yüzyıl ortalarında Büyük Menderes havzasının dışında elde edilen zeytin yağı kalın ve koyu renkli olması nedeniyle çok da talep edilmiyordu¹¹¹⁰. 1840’ların başında Aydın Sancağı merkezinde 11.477 kıyye zeytinyağı üretilmişti ve yağın bir kıyyesi kalitesine göre değişme göstermekte olup 3,5- 4 kuruştan alıcı buldu¹¹¹¹. Küçük Menderes havzasının önemli bir ticaret kenti olan Tire’de ise aynı tarihlerde yağın her kıyyesi 5 kuruş 30 paraya alınıp satılmaktaydı¹¹¹².

1840’ların sonunda Karasi, Aydın, Sığla, Midilli, Ayvalık kazaları başta olmak üzere Batı Anadolu bölgesinin büyük bir kısmının zeytin yağının alım satımıyla uğraşan Baltacı Bazergan’ın sadece Sığla sancağından 139718 kantar, Aydın sancağından 87604 kantar zeytinyağı alımı yaptığı tespit edilmektedir¹¹¹³. Baltacı Bazerganın bölge zeytin yağının alım ve satımının ne kadar sürdüğüne yönelik bir veriye sahip değiliz. Ancak 1850’lerde İzmir’in art alanındaki vadilerde Agop gibi zeytinyağı aşarı toplayan *bezirganlar*¹¹¹⁴, Sardunyalı zeytinyağı tüccarı *Vikyadore Bortum*, *Avusturya tebasından Jozef Pensu* gibi bizzat zeytinyağı toplayan tüccarların varlığını da tespit edebiliyoruz. Özellikle Pensu’nun Bortum veya Baltazi’den en önemli farkı zeytin yağının bizzat toplamamasıdır. Bir yahudiye aracı kılar ve kendisi İstanbul’da ikamet ederken aynı zamanda tarımsal üretimde bulunan köylülerle borç- alacak ilişkisi kurar. Bortum, İzmir’in art alanındaki bir kısım

¹¹⁰⁸ “Zeytinlik Yetiştirenlerin Muafiyetine Dair Nizamname”, *Düstur*, T. 1, C. 2, (1862), s. 440

¹¹⁰⁹ *Aydın İl Yıllığı*, 1967, s.295.

¹¹¹⁰ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 69-70.

¹¹¹¹ Arzu Tozduman, *a.g.t.*, s. 78.

¹¹¹² Mehmet Başaran, *a.g.e.*, s. 163

¹¹¹³ B.O.A. Cevdet Maliye, 22890 (1848)

¹¹¹⁴ BOA A. MKT. MHM 15/17 (1849)

bölgenin zeytin yağının Avrupa'ya ihraç edilmesinde Kuşadası limanını kullanır. Bu durum 1850'li yıllarda henüz demiryolları inşa edilmediği için ihraç kapısı olarak Kuşadası limanının önemini koruduğunu göstermesi ve bu iskelenin İzmir limanına tercih edildiğini ortaya koyması açısından da önemlidir¹¹¹⁵.

İzmir ve çevresinin ekonomik hayatında ticarete konu olan en önemli ürünlerden biri olan zeytin ve zeytinyağının 1850'lerdeki durumuna ilişkin eldeki veriler, bu ürünün İzmir piyasasında afyon, üzüm ve şaraba olan talebin gerisinde olduğu yönündedir. Bunun en önemli nedeni olarak da *nakliye güçlükleri* gösterilmektedir¹¹¹⁶. Yüzyılın ortalarından 1875'lere kadar da ihracat payında diğer bazı tarım ürünlerine göre yüksek ihracat değerine ulaşamamıştır¹¹¹⁷. Demiryollarının bölge ekonomisine gösterdiği en büyük faydanın ticari ulaşımda sağladığı “*sürat*” olduğu düşünülürse, zeytin ürününün İzmir piyasalarında 1875'lerden sonra artış göstermesi çok daha iyi anlaşılır.

1870'lerin başında art alanından İzmir'e ihraç edilmek üzere ortalama 75-80.000 kantar zeytinyağı gönderilmekteydi. Vilayette toplam olarak üretilen 230-250 bin kantar zeytinyağının 100-110 bin kantarı iç piyasada tüketilmekte, geriye kalanın %35'i Marsilya, %30 Tiryste'ye, %20'si İngiltere'ye, %15'i Kuzey Almanya'ya ihraç edilmekteydi¹¹¹⁸. Demiryollarının yapımından sonra Kuşadası'nın önemini kaybettiğini daha önce belirtmiştik. Demiryolu'nun yapımında sonra ticari önemini kaybetmesine bağlı olarak Kuşadası'ndan ihraç edilen tarım ürünlerinde büyük düşüşler yaşandı. Kuşadası limanı demiryollarının inşasından sonra art alanından gelen ihracat ürünlerini İzmir limanı ile paylaşmaya başlaması sonucunda, 1893'den sonra Kuşadası'ndaki zeytinyağı ihracat değeri 213000 kg. gibi düşük bir seviyede kaldı ve Marsilya, Londra ve Pire limanlarına ihraç edildi¹¹¹⁹.

İzmir'in zengin zeytin alanlarının bulunduğu yerlerden biri olan Tire'de 4-7 kilo zeytinden ortalama bir kilo yağ elde edilmekteydi. XIX. yüzyılın sonlarında da Tire'nin zeytini İzmir'e gönderilmeye devam etti ve her kantar için altın akçe olarak

¹¹¹⁵ *BOA* A. DVN. DVE 2/43 (1841); *BOA* A. AMD 21/71 (1850)

¹¹¹⁶ Nakliye güçlükleri zeytinin tuzlanmasını zorunlu kılarak ve böylelikle de yağın saflığını bozarak kaliteyi olumsuz olarak etkiler. George Rolleston, *a.g.e.*, s. 73.

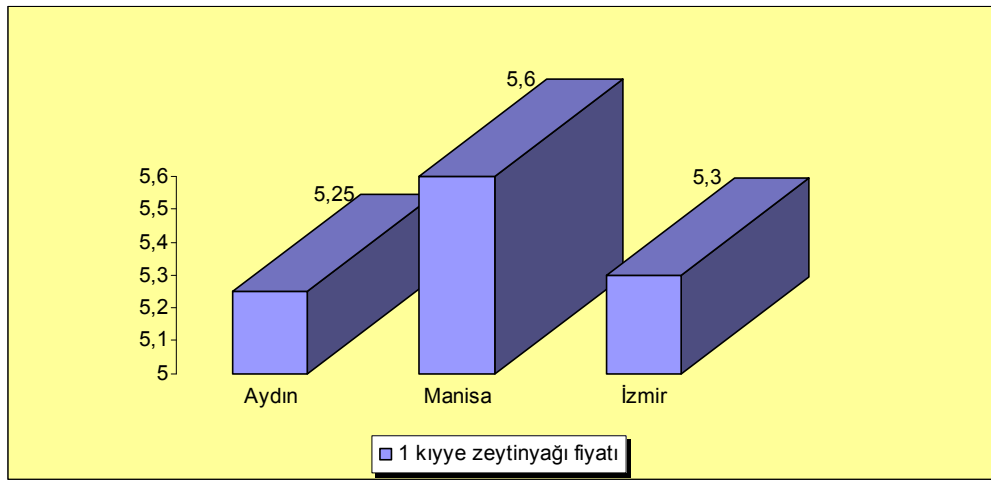
¹¹¹⁷ *Lütfen bkz. Tablo. 1869- 1881 Yılları Arasında İzmir'den İhraç Edilen Zeytinyağı Miktarı (Ton Cinsinden)*

¹¹¹⁸ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 70.

¹¹¹⁹ Elif Yeneroğlu, *a.g.m.*, s. 224; ve ayrıca bkz. Filiz Çolak, “*Salnamelerde Kuşadası*”, *Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu (23- 26 Şubat 2000)*, İzmir, 2001, s.226.

6.5 kuruş masraf yapılmakta ve her kıyyesi ise 25 paraya satılmaktaydı. 1890-1891 yıllarında Tire’de 2 adet zeytinyağı fabrikası bulunmaktaydı. Buharla işletilmekte olan bu fabrikaların sahiplerinden biri Hacı Ali Paşa ve diğeri de Flemenkli Hefter’dir. 1908 yılında ise fabrika sayısı 6’ya çıktığı tespit edilmektedir. Burada yıllık olarak 25.000 kıyyeye yakın yağ çıkarıldığı bilinmektedir. 2 tane de sabunhane bulunmakta ve buradan üretilen sabunlar içeride ve dışarıda satılmaktadır. Salnamelerde fabrika sayısının 7 veya 8 adet olarak verildi görülmektedir¹¹²⁰.

1909- 1910 Yılları İzmir ve yakın art alanında zeytinyağı fiyatları (kuruş)¹¹²¹

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İzmir’in başlıca ürünlerinin ihracat değerleri ve İzmir’in toplam ihracatı içindeki payları kuraklık, salgın hastalık veya dünya piyasasındaki dalgalanmalara göre şekillendi¹¹²². Zeytin ürününden alınan mahsülün diğer ürünlere göre belirsizliği bu ürünün büyük boyutlarda ticarileşmesini yada en azından İzmir limanından yapılan ihracat listelerinde en başlarda yer almasını engellemiş olmalıdır. Döneme ilişkin veriler bu doğrultudadır ve köylünün zeytin toplamasındaki yanlışlıkların alınan verimi düşürdüğü üzerinde yoğunlaşır. Aynı zamanda zeytin mahsülü bir yıl az bir yıl fazla olmak üzere her yıl değişik miktarlarda alındığından, zeytin ve zeytinyağı üretim miktarı da yıldan yıla değişmekteydi. Bu bakımdan zeytinyağı ihracatı, mahsulün durumuna göre, Osmanlı

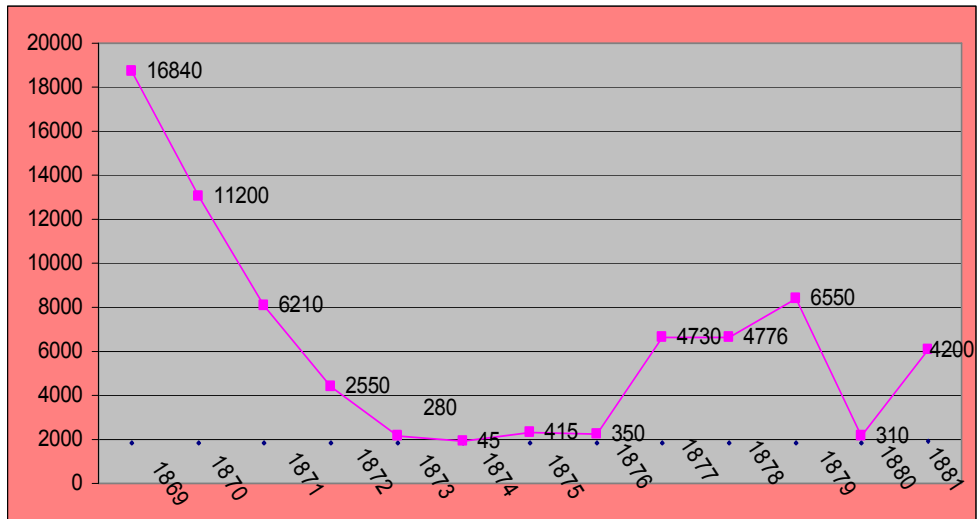
¹¹²⁰ Mehmet Başaran, *a.g.e.*, s. 163

¹¹²¹ *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir*. Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik-i Umumiyesi, İstanbul, 1335 (Rumi), 1919 (miladi), Matbaa-i Osmaniye adlı eserden derlenmiştir.

¹¹²² Abdullah Martal, “19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Ve Batı Anadolu’da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler”, *a.g.m.*, s.16.

yönetimince ayarlanıyordu ve hükümetin iznine bağlıydı¹¹²³. XX. yüzyıl başlarında İzmir'in art alanında yer alan Aydın sancağında *üç buçuk milyon sak* zeytin ağacı bulunmakta ve sözü geçen miktar ağaçlardan 17 milyon kıyye zeytin yağı elde edilmekteydi¹¹²⁴. 1907'de sadece Nazilli'de 1 milyon kıyye zeytinyağı üretilmişti ki, Karacasu'da 1909'da üretilen yağ, Nazilli'nin elli de biri civarında 20.000 kıyye dolaylarındaydı¹¹²⁵.

1869- 1881 Yılları Arasında İzmir'den İhraç Edilen Zeytinyağı Miktarı (Ton Cinsinden)¹¹²⁶

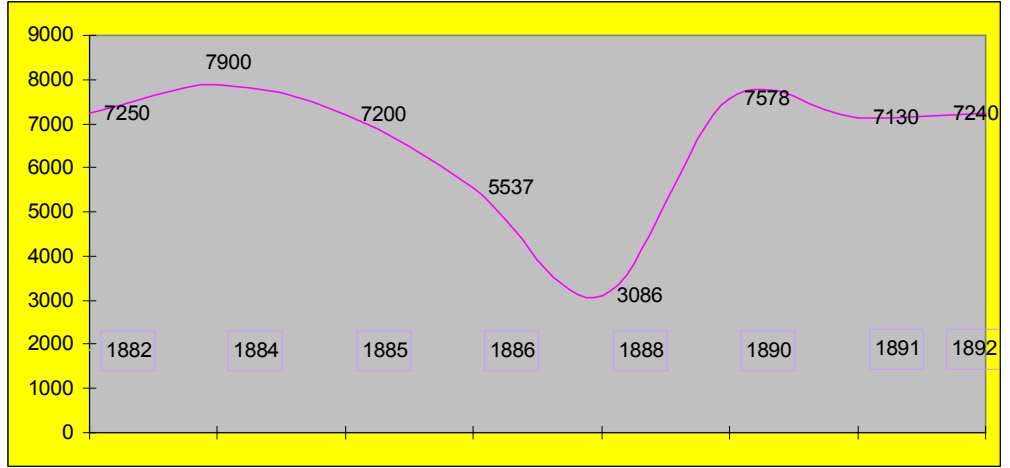
¹¹²³ Melih Gürsoy, *a.g.e.*, s. 63

¹¹²⁴ Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü, *a.g.e.*, s. 27.

¹¹²⁵ Saadet Tekin, *a.g.t.*, s. 127, ve ayrıca bkz. Mehmet Başaran, *a.g.e.*, s. 77.

¹¹²⁶ Tablo Belirtilen yıllara ait *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'den İhraç Edilen Zeytinyağı Miktarı
(Varil Cinsinden)¹¹²⁷

XIX. yüzyılın sonlarına doğru zeytinyağında İngiltere en büyük alıcı konumunu korudu ve onu Batlık ülkeleri izlemeye devam etti¹¹²⁸. XIX. yüzyılın hemen hemen her döneminde, İzmir'in hinterlandı Büyük Menderes havzasından gelen zeytinyağı, Küçük Menderes ve Gediz havzalarından gelen zeytinyağından daha yüksek fiyatlarla satıldı. İzmir'den ihraç edilen zeytinyağı kalitesinin bölge içinde tüketilen zeytinyağından daha düşük olduğunu da belirtmek gerekir. Midilli veya Edremit zeytinyağları İzmir'in art alanında yer alan vadilerin zeytinyağlarından hem daha yüksek fiyatlarla alıcıyla buluşuyordu ve hem de Avrupa piyasası tarafından daha çok talep ediliyordu. Üreticiler yağı doğrudan piyasaya sürmek yerine, hasat esnasında zeytinlerini tüccarlara satmaya tercih ediyor, bu zeytinleri satın alan fabrika sahipleri ise çıkardıkları zeytinyağları İzmir'e gönderiyordu¹¹²⁹. Zeytinyağı gemiye teslim etmek üzere satılır; ardından yağ satıcı tarafından gemiye tulumlarla taşınarak burada varillere doldurulmaktaydı¹¹³⁰.

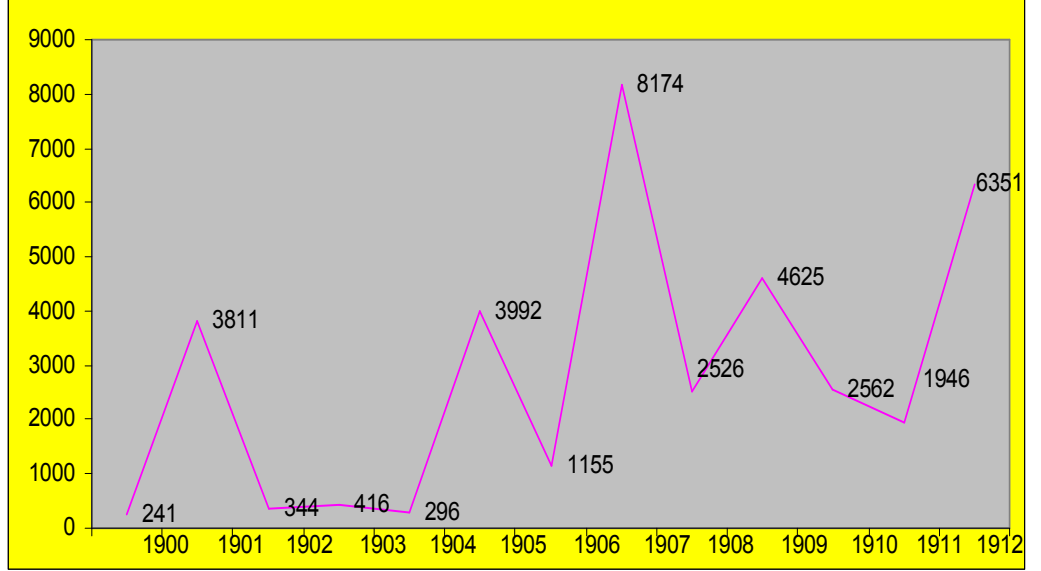
¹¹²⁷ Tablo belirtilen yıllara ait *Accounts and Papers* resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır

¹¹²⁸ Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme a.g.e.*, s. 93.

¹¹²⁹ Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü, *a.g.e.*, s. 202.

¹¹³⁰ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 70.

XX. Yüzyılın Başlarında İzmir Limanından İhraç Edilen Zeytin Yağı Miktarı
(Ton Cinsinden)¹¹³¹

Savaş dönemlerinde bölge tarım ekonomisinin içine düştüğü dar boğazlar bilinir. Ayrıca savaş nedeniyle sekteye uğrayan ticari ilişkilerdeki bozukluk ürünün pazarlanmasında zorluklar yaratır ve ürün rekoltesi düşer¹¹³². Buna ilişkin örnekler çoktur. I. Dünya savaşının ilk yıllarında Marmara havzasında zeytin mahsülünden yeteri kadar verim alınamaması bölge ekonomisinde sıkıntı yaratmıştı. Aynı dönemde Ayvalık, Edremit kazalarıyla, Aydın vilayeti'nde zeytin mahsülünden büyük verim elde edilmişti ancak buralarda da amele sıkıntısı yaşıyor ve fabrikaların çalışmaması bölge zeytininin zarara uğramasına neden oluyordu. Müslüman ahalinin savaşta olması bu mahsülün zarara uğramadan toplanmasını engelliyordu. Bölge ekonomisi için büyük değer taşıyan zeytinin toplanıp, yağının çıkarılması için “*bu yerlerden gönderilen Rum ahalisinin bir kısmının kısmen iadesi veyahud kadınların gelmesine müsaade edilmesi ve çiftçi efradından lüzumu miktarının tahsisi*” bile düşünülmüştü¹¹³³

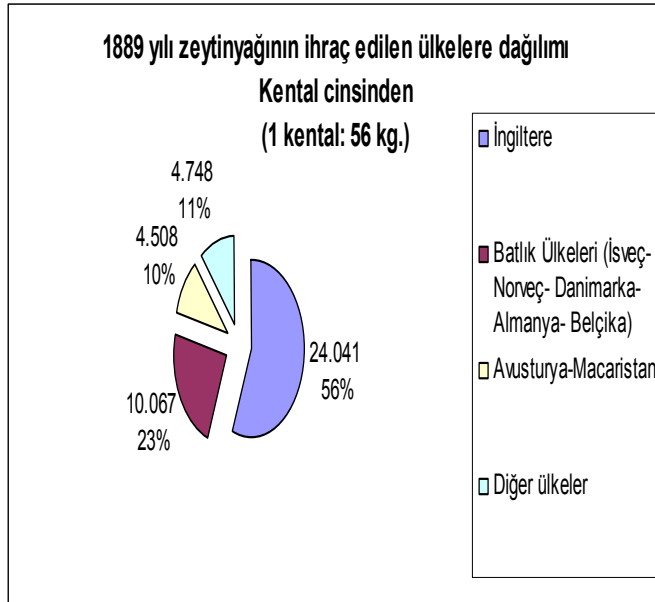
İzmir ve art alanında tarıma bağlı sanayinin en başat örneklerinden olan zeytin yağı ürünü, genelde sezon başında toplanan olgun zeytinlerin preslenmesiyle

¹¹³¹ Tablo belirtilen yıllara ait Accounts and Papers resmi yayınlarındaki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹¹³² Kemal Arı, *a.g.m.*, s. 38.

¹¹³³ *B.O.A.*, MV. 211/ 15 (1917)

elde edilmekteydi. İzmir'in art alanında köylü asırlardan beri zeytinden yağı aynı metotları kullanarak çıkarıyordu. *"Meyve, parçalamanın yapılacağı değirmenin yakınında büyük bir haznede toplanır, bu değirmen basitçe ortasında dikey bir direğin bulunduğu bir tanktır ve büyük bir taş etrafında döner. Taşa yatay bir direk ile bağlanan bir at, sistemi yavaş ve devamlı olarak çevirir. Bu yatay kazığa bağlı iki taş bununla birlikte sürüklenir. Tankın içine yeterli miktarda meyve atılırsa makine harekete başlar ve bir kişi meyveleri taşların altına itmek için demir bir direk ile atı sürer. Kısa bir süre sonra, taşların eylemini kolaylaştırmak için yaklaşık iki galon*

kadar kaynar su dökülür ve gerekirse daha fazla eklenebilir. Bu işlem kütle kalın bir macun kıvamına gelene kadar devam eder. Kütle daha sonra büyük bir kaba konup prese dökülür (...) Çıkan yağ açık yeşil renktedir ve presin yakınında bulunan büyük bir kavanoza alınır¹¹³⁴."

Elde edilen bu sofralık zeytin yağlarının parlak sarı renkte olanları ile kokusuz durumda

bulunanları kalitesinin yüksekliğini gösteren unsurlardı. Bölgede zeytin yağının işlenmesi için kurulan fabrikaların yetersizliği, sıra bekleyen zeytin ürününün kalitesinin bozulmasına yol açmaktaydı. Elde edilen ürünün büyük kısmı iç piyasada tüketilmekte, ürünün yaklaşık dörtte biri ihraç edilmesi için İzmir limanına gönderilmekteydi¹¹³⁵.

İzmir ve çevresindeki zeytin yağı kabaca pres edildiğinden yemek için uygun değildi. 1880'lerin başında zeytinyağının İzmir limanından en önemli alıcıları içinde başta İngiltere gelmekte ve bunu Fransa, Almanya, Hollanda, İtalya, Avusturya ve

¹¹³⁴ *Olive Cultivation In Turkey*, **Journal Of The Society Of Arts**, 32 (1883 Nov. 23- 1884 Nov. 14), s. 1075

¹¹³⁵ *Accounts and Papers*, Vol. 103, Smyrna, 1910, s. 8

Rusya izlemekteydi. Kalite bakımından Ayvalık ve Edremit zeytinyağı Avrupalılar tarafından daha çok tercih edilmekteydi. İkinci kalite ise Midilli'dir. Üçüncü kalite olarak Aydın ve Bayındır zeytinyağları vardır. Üç kalitedeki zeytin, İzmir ve çevresinde preslenmektedir. 1880'lerin başında yıllık ortalama mahsül 11.000 ton civarında olup, nakliye, vergi, varil giderleri de zeytinyağı fiyatlarını etkilediğinden ürün İzmir piyasasında yüksek fiyatla satılmaktaydı. Ton başına fiyatı 40.000 sterline varmaktaydı¹¹³⁶. Eldeki veriler XIX. yüzyılın ortalarında henüz yağ çıkarma sanayinin kurulmamış olmasından dolayı, art alanından İzmir piyasasına gönderilen zeytinyağı ürününün genelde düşük kalitede ve miktarda olduğuna ilişkindir¹¹³⁷. İzmir ve art alanının özellikle zeytin yetiştirmeye çok elverişli olması ne kadar ilkel olursa olsun bir yağ çıkarma sanayisinin gelişmesine yol açması doğaldı; ne var ki belirli bir gelişme düzeyine erişmiş olan bu sanayi iyi kalite yemeklik yağ ve sınai amaçlarla kullanılan yağları üretmekte başarı sağlayamadı. Hatta XIX. yüzyılda İzmir ve art alanı Fransa'ya ve İtalya'ya zeytin ve zeytin ezmesi ihraç ederek bu ülkelerden zeytinyağı bile ithal ettiği dönemler oldu¹¹³⁸. İzmir ve art alanında bol miktarda yetiştirilen zeytin yağ sanayi için büyük bir potansiyel oluşturmaya karşı, bu dalda uzun zaman eski üretim biçimlerinin kullanılmasıyla yetinilmesini yabancı tüccarların ve onlara aracılık eden yerli azınlıkların yağ ticaretinden sağladıkları çıkarları kendileri için yeterli görmelerine ve fabrikalar kurmak için fazla çaba göstermemelerine neden oldu¹¹³⁹.

Nitekim 1891 yılında Hadkinson Aydın'da bir zeytinyağı fabrikası kurup; yemeklik yağ, yağı çıkarılmış olan zeytin posası, bir kez daha ezilip yağlama işlerinde kullanılan daha düşük kalitede yağ ve ayrıca bunlardan başka üç tür yemeklik yağ daha üreterek en sonunda elde edilen posada çok iyi kalite sabun yapımında kullanılabilen zeytinyağının yan ürünlerini üretmişti. Fabrikaların da bu yolla elde edilen zeytin posasını kendisi işlemeyen Hadkinson, bunları İzmir'de bir

¹¹³⁶ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1056

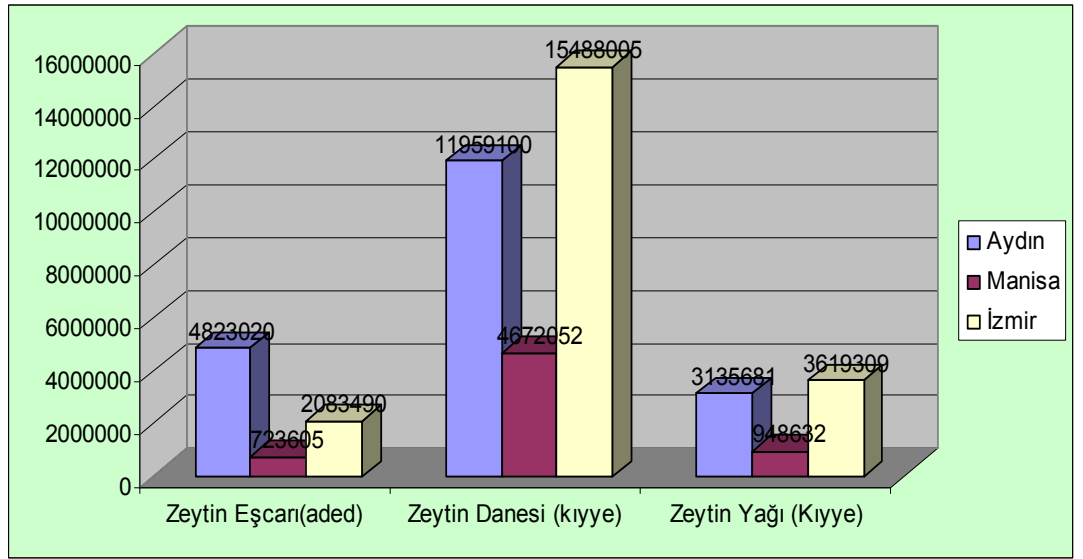
¹¹³⁷ *H. 1300 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 172.

¹¹³⁸ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 117.

¹¹³⁹ Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme, a.g.e.*, s. 143-144. XIX. yy sonunda tüm Anadolu'da olduğu gibi İzmir'in yakın art alanında büyük sanayi kuruluşlarının sahiplerinin çoğu gayr-i Müslimlerdi. Bunlardan bazıları Gelenbe'de Kırçioğlu Vasilâki'nin su ile çalışır pamuk ve un imalathanesi, Aydın'da İngiliz Hadkinson'un buharla çalışır Meyankökü Fabrikası, Miss. Lorm'un buharla çalışır zeytinyağı fabrikası, Mergeryan'ın pamuk fabrikası, Asnasu Kukule'nin buharla çalışır pamuk fabrikaları idi. *Yurt Ansiklopedisi*, "Aydın", C. II, İstanbul, 1982, s. 995-996

sabun fabrikası bulunan R. Rose adlı bir İngiliz'e satıyordu¹¹⁴⁰. 1900 yılına gelindiği zaman Hadkinson Batı Anadolu'nun en büyük yağ üreticisiydi. Tüccarlıktan sanayiciliğe geçen bu İngiliz'in Batı Anadolu'da sahip olduğu 10 zeytinyağı fabrikası İzmir'e yerleşmiş İngiliz tüccarlarının yağ üretimine duydukları ilgiyi artırıyordu¹¹⁴¹.

1909- 1910 İzmir ve yakın art alanında zeytin ve zeytin yağı üretimi¹¹⁴²

Birinci Dünya savaşı ile Anadolu'da bu tarz 260 işleme yeri vardı. Kapasitenin %60'ı da İzmir Sancaktaydı. Bu yerler yılda ortalama 30,000 ton zeytinyağı üretiminin %95'ini üretiyordu. İhracatta liderliği İngiliz, İtalyan ve Alman olan yabancı firmalar alıyordu. İhracatlar 1878-82 yıllarındaki ortalama 14,900 tondan 1908-13 de yaklaşık olarak 11,200 tona düştü. Fakat yüksek fiyatlar sayesinde ihracatın değeri 456,000 sterlinden 480,000 sterline yükselmişti¹¹⁴³.

1913 ve 1914 yıllarına ait Fransız tüccarlara yardımcı olmak amacıyla yayınlanan bir Fransızca ticaret rehberinde İzmir'in art alanında küçük ve orta ölçekli

¹¹⁴⁰ İzmir ve çevresinde sadece yabancı kapitalinin işletmelerinde üretilen sabunların ticareti yapılmıyor aynı zamanda yerli sabun üretimi de sürdürülüyordu. Aydın'da Bosnalı Ömer Muharrem adlı bir yerli girişimci meşhur sabun üretimini yıllardır sürdürüyordu. Öyle ki, bu imalatçı İzmir'de Belediye civarında, Dutlu sokak, 5 numarada büyük bir mağaza açmış, ününü Aydın'dan İzmir'e taşımıştı. *Ahenk*, 9 Teşrin-i Sani 1913

¹¹⁴¹ Melih Gürsoy, *a.g.e.*, s. 63-64; ve ayrıca bkz. Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 117-120.

¹¹⁴² *1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği*, Dersaadet, 1327 adlı eserdeki verilerden oluşturulmuştur.

¹¹⁴³ Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 247

sanayi işletmelerinin neredeyse tamamı yabancılardan oluşmaktaydı. Zeytin ve zeytinyağına dayalı üretim biçiminin yaygın olduğu İzmir ve çevresinde 1914 yılında başta Hacı Dimos, Hadkinson, St Magnisalis, Missir Mercurian firmalarıyla, Boyacıoğlu Cemal Bey, Georgiadis gibi büyük tüccarlara ait zeytinyağı sıkma ve yağ fabrikaları vardı¹¹⁴⁴.

¹¹⁴⁴ *Annuaire Oriental*, Edition 1914. s. 1046.

I. Gül

Kaynaklar gül bitkisinin tarihinden söz ederken “*Hazreti Süleyman zamanında gülcülük ile meşgul olup Yunanlılar tarafından dahi gül sair bi-l cümle çiçeklere tercih ediliyor ve Roma’da büyük şenliklerde sokaklar çiçeklerle donatılıyordu*¹¹⁴⁵ şeklinde ifade ederler. Daha çok sıcak iklimi seven gül çiçekleri yağ ve su imalinde kullanılırdı. Soğuk iklim gülleri “*soğuk memleketlerde hasıl olan yağ ve suyun nefaseti bulunmadığından*” pek de tercih edilmezdi¹¹⁴⁶. Bu yüzden İzmir ve art alanı gül bitkisinin yetiştirilmesinde iklim açısından son derece uygun bir coğrafyaya sahipti. *Ziynet ezharından olan gül bitkisi*¹¹⁴⁷ kumlu arazilerden hoşlanırdı. Gül fidanlarının dikeleceği arazi taş ve her türlü yabancı maddeden temizlenmeliydi. Sonbaharda aralarında bir ile beş metre arasında değişen mesafede 60 cm. genişliğinde 35 cm. derinliğinde hendekler açılırdı. Gül fidanı dikenler en çok daha verimli olmasından dolayı kırmızı veya beyaz güllerin dikimini tercih ederlerdi¹¹⁴⁸. Gülün dere veya çay sularıyla sulanması bitkinin verimini daha da artırır¹¹⁴⁹

Kırmızı gül açık kırmızı renkte olup küçük bir parça halinde açılır ki bazı yerlerde buna “sultaniye gülü” de denilirdi. Kırmızı gülün fidanları diğer güllerden kuvvetli ve soğuğa dayanıklıydı. Bundan başka yağının kokusu gayet kuvvetli ve derecesi yüksekti. Çubuktan, fidandan, aşıdan yetişen bu gül türü; kazanlık gülcülerinin en çok yetiştirdikleri gül çeşidiydi. Bu kırmızı gülün de iki çeşidi olup bereketli ve mahsulce en faydalı olarak görülmesinin temel sebebi, açan çiçeklerinin yabani gül başta olmak üzere diğer güllerden farklı olarak da fazla olmasından kaynaklanıyordu. Ayrıca kırmızı gülün sekiz kıyyesinden bir miskal yağ çıkarken,

¹¹⁴⁵ Agop Zakaryan, *Gül*, Vilayet Matbaası, İzmir, 1311, s. 3

¹¹⁴⁶ Agop Zakaryan, *Gül, a.g.e.*, 5- 6

¹¹⁴⁷ **M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın**, s. 719; Bununla birlikte İzmir ve art alanında *sünbül, şebboy, lale, zambak, karanfil, hanımeli, hüsn-i yusuf, küpe çiçeği, filya, akşam sefası, sarmaşık çiçeği, benefşe, zerrin, nergis, züllüka, latin, şakayık, balmumu çiçeği, kamelya; özel bahçelerde tesbih çiçeği, maranta, kalofil, kolufazi, kaladyum, begonya, arum, vigandiya gibi ziynete mahsus çiçekler özel ve sobalı çiçek camekanlarında ve yine taflan, mersin, taflan gülü ağaçları bahçelerde yetiştirilmekteydi. M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın, s. 719*

¹¹⁴⁸ **Ahenk**, 25 Nisan 1900 [Bu tarihe ait gazetede bilgileri “*Gülistanların Suret-i Teşkili*” başlıklı yazıdan alınmıştır.]

¹¹⁴⁹ Agop Zakaryan, *Gül, a.g.e.*, s. 81

beyaz gülün on iki kıyyesinden bir miskal yağ alınıyordu. Bu durum iklime göre de değişiklik gösteriyordu. Mahsul zamanında hava kurak ve rüzgarlı giderse 18 kıyyesinden ancak bir miskal yağ alınabilirdi. Üretilen yağ beyaz ve derecesi de gayet yüksek olurdu.

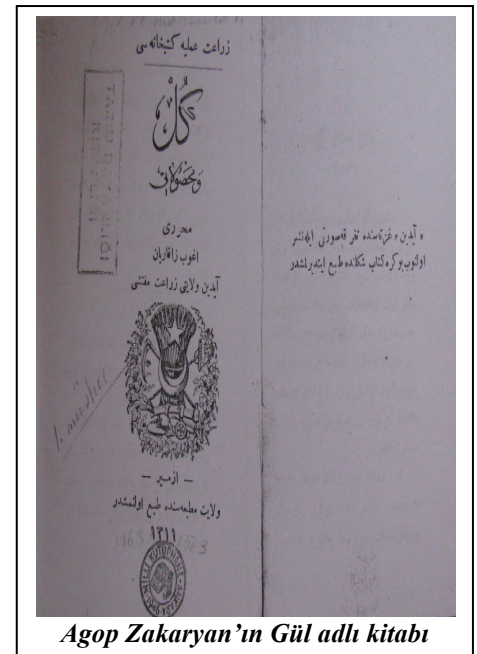
Gül ziraati yapmak isteyen çiftçi, üç dönümlük toprağının 1 dönümünü beyaz, 2 dönümünü kırmızı güle ayırması çok daha uygun gözüküyordu. Çünkü her ne kadar kırmızı gülün verimi beyaz güle göre daha fazla da olsa; beyaz gül soğuğa karşı daha dayanıklıydı ve ancak beyaz gülden kırmızı güle oranla daha az yağ elde ediliyordu.

Gülün ekilme zamanı Ekim ve Kasım aylarıydı. Gül bahçeleri üç şekilde kuruluyordu. İlki köksüz çubuk (fidan), ikincisi köklü çubuk, üçüncüsü ise aşı yöntemi idi. Birincisi en elverişlisiydi. Ardından köklü çubuk olup, aşı ise üçüncü derecede kalırdı.

Ekilen gül çubukları dokuz-on sene sonra en verimli ve en güzel mahsulü verirdi. Çünkü bu dönem yetiştirilen güllerin genç ve bereketli zamanlarıydı. Bundan sonra yani dokuz on seneden sonra ihtiyarlamağa ve az mahsul vermeye başarlardı.

Dikilen gül çubukları bahara kadar kendi haline bırakılır, bu dönemde hendekler arasında otlar çıkmağa başladığı zaman çubuklar yerlerinden oynatılmadan temizlenirdi.

Fidanlar Mayıs ortasına doğru çiçek açmağa başladıklarında esecek rüzgarlara karşı durabilmesi için köklerinin dipleri on, on beş santimetre toprakla örtülürdü¹¹⁵⁰. XIX. yüzyıl ortalarında Fransa gereksinimini bütünüyle Türkiye’den karşılıyordu. 1862’de Osmanlı devleti Fransa’ya 888 kg., İngiltere’ye 709 kg.

Agop Zakaryan’ın Gül adlı kitabı

¹¹⁵⁰ *Ahenk*, 25 Nisan 1900 [Bu tarihe ait gazetedeki bilgiler “Gülistanların Suret-i Teşkili” başlıklı yazıdan alınmıştır.]

göl yağı ihraç etti¹¹⁵¹. 1860'ların başında İzmir ve çevresinde gül üretiminde ciddi bir düşüş yaşandı. M. B. J. Dufour, *Bulltein de la Sociélé Imperial d'Acclimatation of Paris* adlı yayın organında yayınladığı yazısında düşük fiyatından dolayı gül üretimindeki azalma eğilimini tahıl tarımından daha az kar getirmesine bağlamaktaydı¹¹⁵².

Heyet-i Fenniye ve *Osmanlı hükümeti* genel tarım politikası daha önemsiz iki ürünün –gül ve patates- üretiminin genişletilmesinde hatırı sayılır bir başarı elde etti. Gül üretimi, Osmanlı imparatorluğunun Avrupa'daki çeşitli bölgeleri siyasi bağımsızlıklarını kazandıkça Balkanlar'dan gelen periyodik muhacir dalgalarının bir tarafından harekete geçirildi. Ziraat Müdürü Amasyan Efendi gül yapraklarından elde edilen ve parfüm olarak kullanılan oldukça değerli bir yağ olan gülyacı üretimini teşvik etmek için bütçe dışı bir ödenek aldı, 200 bin *Kezanlık gül fidesi* satın aldı ve bunları içinde Aydın'da olmak üzere bir çok yere yerleşmiş olan Kezanlık muhacirlerine ücretsiz olarak verdi. Aydın Vilayetindeki muhacirler 1893 yılı itibariyle toplamda 30- 40 dönüm tutan ve büyük miktarlarda gülsuyu ve yağı elde edilen bahçeler kurdu¹¹⁵³.

Osmanlı devletinin özellikle kazanlık güllerinin dikilerek tarımının teşvik edilmesini sağlamasının en temel nedeni bu gül çeşidinin iriliği, katmerliliği ve iyi yetişmiş yerli güllere benzerliğinden kaynaklanıyordu. Kazanlık güllerinin de beyazları ve kırmızıları vardı. Kırmızıları beyazlara göre daha kokuluydu ve gerek kırmızı kazanlık ve gerekse beyaz kazanlık güllerinden çıkarılan yağ hemen hemen aynı düzeyde oluyordu. Beyaz ve kırmızı güller arasındaki en temel fark iklim şartlarına dayanıklılıkları ve verimlerinin birbirinden farklı olmasıydı. Beyaz güller soğuğa daha dayanıklı ve rutubetli dönemlerde daha fazla sürgünler verirdi. Çiğ çok düştüğü senelerde kırmızı gülün sekiz okkasından ve beyaz gülün on iki okkasından bir miskal yağ alınırdı. Kurak senelerde ise kırmızı gülün on iki okkasından, beyaz gülün on sekiz okkasından bir miskal yağ alınmaktaydı¹¹⁵⁴.

¹¹⁵¹ Bernard C. Collas, *a.g.e.*, s. 174

¹¹⁵² "Rose Culture in Turkey", *Journal Of the Society of Arts*, 1 January 1864, s. 108 [M. B. J. Dufour'un "*Bulltein de la Sociélé Imperial d'Acclimatation of Paris*"deki yazısından alıntı.]

¹¹⁵³ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, *a.g.e.*, s. 258

¹¹⁵⁴ *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 28 Eylül 1908

Aydın vilayetinin hemen her yerinde 1890'ların başında bağ ve bahçelerde “*perakende ve muhtelif neviden gül fidanları bulunup, Denizli, Kasaba, Tire ve Bozdoğan taraflarında gülistanlar ihdas olunmuştu*”¹¹⁵⁵. Seydiköy Çiftliği’ne de ücretsiz gül fidesi dağıtılarak üretiminin teşvik edilmesi yönünde çabalar harcandı. 1895 yılında Aydın Vilayetine yerleşmiş olan Kezanlık muhacirlerinin verdiği bir dilekçe onaylandı ve hükümet yeni kurulmuş gül bahçelerine öşür ve diğer vergiler için beş yıllık muafiyet tanıdı. Gül üzerindeki dahili gümrükler ve gerekli alet ve edavata konulan vergiler de 5 yıllığına askıya alındı. Hükümet aynı zamanda Kezanlıklı bir muhacir olan Rıfat Efendi’yi bu bitkinin ekim alanlarının genişletilmesinde katkılar sağlaması için görevlendirdi. Rıfat Efendi Aydın Vilayetini dolaşarak gül üretim işlemleri hakkında gül yetiştiricilerine tavsiyelerde bulundu. Ziraat Nezareti bir yandan da para almadan üreticilere imbik, şişe ve diğer gerekli ekipmanı dağıttı¹¹⁵⁶.

Hükümet gül bitkisini mümkün olduğu kadar Osmanlı devleti topraklarında yaygınlaştırmak için ilk önce Doğu Anadolu’da çabalar harcadı. Kazanlıklı Rıfat Efendi ilk önce Diyarbakir ve Mardin’e gönderilerek, halka gül bitkisini tanıtmaları ve gül yağı imali hakkında bilgilendirmesi istendi. Rıfat Efendi’nin maaş ve yollukları Ziraat Bankası’nın bütçesinden karşılandı. Hükümet bu sırada boş durmadı ve ülkenin nerelerinde gül yetiştirilebileceği konusunda meşgul olmaya başladı. Yapılan araştırmaların sonucunda XIX. yüzyılın sonlarında tekrar gül yetiştiriciliğine önem veren Batı Anadolu’nun bu bitkinin yaygın bir şekilde tarımının yapılmasına uygun olduğuna karar verildi. 1899- 1901 yılları arasında bölgede 400 dönüme yakın bir *gülistan* tesis edilmiş olmasının da bu kararda etkisi büyük olmalıdır. 1890’ların ortasında Kazanlılık ve Filibe muhacirlerinin Aydın vilayetine gelip yerleştikten sonra bu bitkinin üretiminde büyük artış da sağlanmıştı. Tüm bunlar İzmir ve art alanı arazisinin gül yetiştirmeye elverişli ve müsait olmasıyla birleşince, bölgede gül tarımının teşvik edilmesini de kaçınılmaz kıldı. Özellikle XIX. yüzyılın sonlarında “*nefis gül yağı istihsal olunduğu anlaşılmasına mebni yerli ahali dahi gül fidanlıkları ihdasına ve gül yağı imaline başlayarak Kasaba, Bergama, Kınık, Salihli, Tire, Ödemiş, Torbalı, Aydın, Bozdoğan, Denizli ve Nazilli taraflarında toplamda 40*

¹¹⁵⁵ Agop Zakaryan, *Gül, a.g.e.*, s. 8

¹¹⁵⁶ Donald Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908), a.g.e.*, s. 258

dönüme yakın gül bağçeleri mevcut olup” bunlardan yılda yaklaşık 7000 kıyye çiçek elde edilmekte ve bu çiçeklerden 400 miskale yakın gül yağı ve 2- 3 bin kıyye gül suyu imal edilmekteydi. Aydın Vilayetinde bu ürünün tanıtılıp, var olan gül bitkisi tarımını artırması ve yaygınlaştırmasını sağlaması için Rıfat Efendi hemen görevlendirildi ve Umur-u Nafia ve Ziraat Müşavirliğinden yeniden yetiştirilecek gülistanlar hakkında bir muafiyet nizamnamesi hazırlandı.

Hazırlanan nizamnamenin 1. maddesi, yeniden yetiştirilecek gülistanlar, mahsül vermeğe başladıktan itibaren 5 sene boyunca öşürden muaf tutulacaktı. 4. madde, dikilen gül fidanlarının bir sırada birbirini müteakip bulunmalarını, her sıranın birbirine olan mesafesinin 2’şer metreden az ve 3’er metreden fazla olmamasını öğütlüyordu. 2. madde, 1 dönümden 600 kıyye gül yaprağı veya 50 miskal gülyağı ve bununla birlikte 1200 kıyye gül suyu imal olunabileceğine ilişkin ve tüm bu sanayi ürünleri de öşürden muaf tutuldu.

Nizamnamenin 7. maddesi, 10 dönüm gülistan yetiştirenlerin de öşür muafiyetinden yararlanacaklarına ve bakır madalya ile ödüllendirileceklerine ilişkin. 20 dönüm kadar yetiştirenler gümüş ve 40 dönüm kadar yetiştirenler de altın ziraat madalyasıyla ödüllendirilecek ve benzer vergi muafiyetlerinden yararlanabileceklerdi¹¹⁵⁷.

Hükümet İzmir ve art alanında gül tarımını geliştirmek ve teşvik etmek için bu çalışmalarını sürdürürken Denizli, Kasaba ve Isparta’da gül fidanı diken bazı çiftçiler başarılı olamayarak bu tarımsal etkinlikten vaz geçtiklerini bildirdi. İzmir Ziraat Müdürlüğü direnen bazı çiftçilere desteğini daha da çoğaltarak sürdürdü¹¹⁵⁸. Bu durum gül bitkisinin ticarileşme eğiliminden uzak olmasıyla açıklanabilir.

Batı Anadolu’da numune tarlalarında gül fidanının yetiştirilmesi için büyük çabalar harcandı. Numune tarlalarında gül fidanı yetiştirilmesi için ücretsiz fidanlar alındı. Eldeki verilerden bu fidanların sayısının 100 bin adet olduğu tespit edilmektedir. Bu fidanların yaklaşık olarak 15 bin kuruşluk masrafı da Ziraat

¹¹⁵⁷ *B.O.A. İ.OM. 5/ 1316.ZA.21 (1896)*

¹¹⁵⁸ *Ahenk*, 6 Mayıs 1895

Bankasının 1895 tarihindeki *umur-u ziraat* için ayrılan ziraat idaresine ait kaynağından karşılandı¹¹⁵⁹.

XX. yüzyılın başlarında devlet Aydın, Ankara, Konya, Adana, Hüdavendigâr vilayetleriyle Erzincan ve İzmit sancaklarında gül bitkisinin yetiştirilip bir sanayi ürünü olarak değer kazanması için teşvik yöntemlerini artırdı. “*Gülyağı imali sanatının geliştirilmesi ve gülistanların arttırılması için*” Aydın’a imbik ve tohum fidanları gönderildi. Aydın Vilayeti aynı zamanda *külliyetli miktarda* gül fidanları istedi. Devlet *gülyağı imali sanatının terakkisi için gülistanların teksirine ilişkin* bu istekleri değerlendirdi ve “*nebatat-ı müfide*” olarak değerlendirdiği gül bitkisinin bölge genelinde artırmak için tüm masrafları karşıladı¹¹⁶⁰ Gül bitkisinin yıllık yetiştirilme masraflarına ilişkin elimizde az sayıda veri bulunmaktadır. Bu verilerden bir kısmı aşağıda derlenerek verilmiştir¹¹⁶¹.

Birinci sene:

1 dönümde 400 arşın hendek hafriyatı	200 guruş,
Çift sürmek, çapalamak ve gübre masrafı	100 guruş
Fidan bedeli ve garsiyat masrafı	230 guruş
Arazi icarı ve sulamak masrafı	70 guruş
% 6 hesabıyla mesarif-i faiz	36 guruş
Toplam birinci senede masraf	636 guruş

İkinci sene:

Çift, çapa, tımar saire masrafı	150 guruş
Arazi icarı, sulamak	70 guruş
Birinci ve ikinci sene mesarif-i faiz	51 guruş

Üçüncü sene:

Çift, çapa, tımar, sulamak	170 guruş

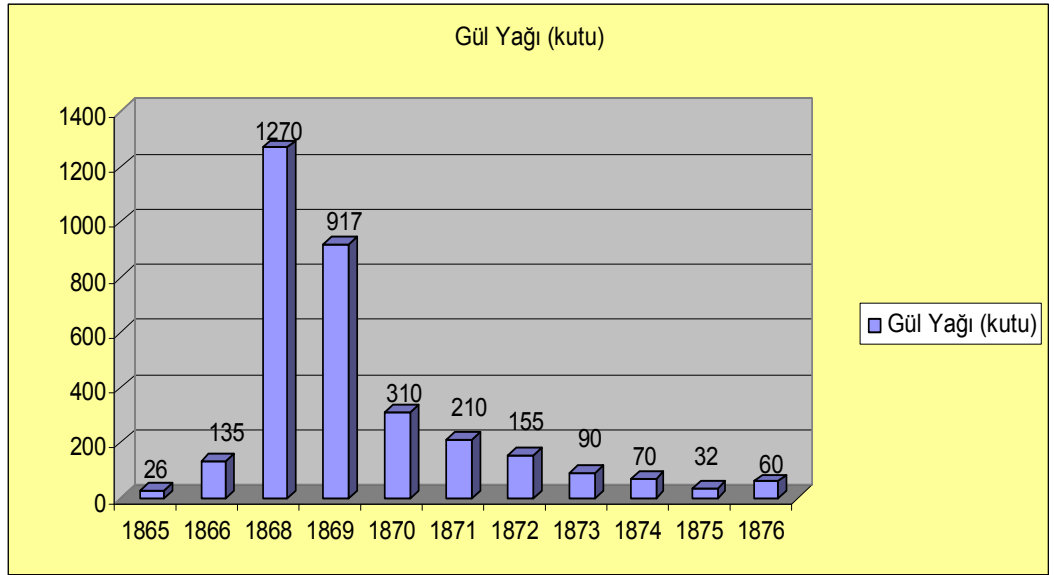
¹¹⁵⁹ *B.O.A* İ.OM. 3/ 1317 RA 25 (1899)

¹¹⁶⁰ *B.O.A* İ.OM, 2/1324.N.13 (1906)

¹¹⁶¹ Agop Zakaryan, *Gül, a.g.e.*, s. 81

Çiçek derci için 3'er saatlik yevmiye	145 guruş
Ma teferruat inbik bedelinin %5'te bir kısmı	100 guruş
Odun masrafı	100 guruş
Şişe bedeli	100 guruş
% 5 hesabıyla mesarif-i müteferrika ¹¹⁶²	30 guruş
Diğer masraflar	114 guruş
Üçüncü sene sonunda [Yekün]	1739 guruş ¹¹⁶³

1865- 1876 Yılları Arasında İzmir Limanından İhraç Edilen Gül Yağı Miktarını gösteren tablo (Kutu Cinsinden)¹¹⁶⁴.

¹¹⁶² Ufak tefek masraflar için ayrılmış paradır.

¹¹⁶³ Agop Zakaryan, *Gül, a.g.e.*, s. 169 ve 170.

¹¹⁶⁴ Tablo Accounts and Papers Resmi yayınlarının ilgili yıllarından derlenerek hazırlanmıştır.

İ- Patates

Amerikan sahralarında bulunmuş *hüda-yı nabit* bir bitki olan patates, XVI. yüzyılda bir İngiliz Amirali tarafından İrlanda'ya getirilerek dikildi. Ardından yavaş yavaş İngiltere'de, Almanya'da ve en sonunda Fransa'da yayılmaya başladı. Avrupa'da ilk yayılmaya başladığı dönemlerde patates çok az ekiliyor, daha çok da hayvanları semirtmek için kullanılıyordu¹¹⁶⁵.

Anadolu'daki patates yetiştiriciliği kendisine hız kazandıran ilk etkiyi Kırım Savaşı sonrası dönemde, örneğin Bursa civarındaki Avrupalı bir çiftçi gibi Osmanlı İmparatorluğunda oturan yabancılardan bu ürünü çeşitli bölgelerde tanıtmasıyla kazandı. Anadolu'daki inanışa göre bu garip bitkiden korkuluyor ve zehirli olduğu düşünülüyordu. Bu patatesin cüzzama neden olduğuna dair on yedinci yüzyıl Avrupa inançlarını anımsatan bir batıl itikat da vardı. Patates üretimi ile bunun bir tüketim maddesi olarak gelişimi yavaş yavaş ilerledi ve 1880 yılına dek büyük oranlara erişemedi¹¹⁶⁶. Yine bu tarihlerde öşür muafiyeti ilk olarak patates üretimini teşvik eden bir yöntem olarak ortaya çıktı.

Nisan ortalarında çiftçiler patates tarlalarını birinci defa olmak üzere belleyerek gübresini serperler, 5- 10 gün sonra toprağı kabartmak için bir daha karıştırırlardı. Patates üç türlü ekiliyordu, Bunlardan ilki tohum, diğeri göz, bir diğeri ise yumru idi¹¹⁶⁷. 1 dönümden 4000 kg. kadar patates mahsülü alınır¹¹⁶⁸. Patates insanların ve hayvanların tükettiğı ürün olmakla beraber, sanayide de ispiro ve nişasta yapımında da kullanılıyordu. Avrupa patatesi gıda ürünü olarak tüketmekte, ispiro, nişasta, glikoz ve dikistrin [dekstrin] yapımında kullanılmaktaydı. Dünyada üç bin çeşidi bulunan patates bir dönümde 3120 kıyye hayvan gübresi ile 15,5 kıyye azotit sod atılan tarlalardan 2650 kıyye kadar patates yumrusu alınıyordu.¹¹⁶⁹

Devlet özellikle kuraklıktan çok etkilenmeyen ve doğanın olası sürprizlerine karşı daha dayanıklı olan bu bitkinin üretimini ülke genelinde yaygınlaştırmaya

¹¹⁶⁵ Sezaizade Hikmet, *Patates*, Dersaadet, 1891, s. 19

¹¹⁶⁶ XIX. yüzyılın ortalarında İzmir Limanından İrlanda'ya kayda değer miktarlarda patates gönderildiğı tespit edilmektedir. Charles Issawi, *a.g.e.*, 214

¹¹⁶⁷ Sezaizade Hikmet, *a.g.e.*, s. 41; *Patates'e bağlara arız olan filoksera gibi "dorifor" denilen bir böcek de arız olmaktadır*. Sezaizade Hikmet, *a.g.e.*, s. 57

¹¹⁶⁸ N. Kiryako, *Patates Ziraati ve Kimyevi Gübre*, *a.g.e.*, s. 4

¹¹⁶⁹ Ligor, *a.g.e.*, s. 31-38

çalıştı. Hükümet “*tehvin-i ihtiyacat [ucuz ihtiyaçtan olması] hususundaki fevaidi hesabıyla memalik-i şahanede terakki-yi ziraatinin sağlanması*” için elinden geleni yaptı. Eldeki veriler, patates bitkisinin üretiminin artırılması için ilk öşür muafiyetinin 1894’de verildiği yönündedir¹¹⁷⁰.

Tarımsal üretimi artırılması istenen patates ürününün tatlı patates cinsinin yumrularının bir miktarı Orman, Maden ve Ziraat Bakanlığı’ndan İzmir’e ekilmesi için gönderildi¹¹⁷¹. İlk öşür muafiyeti 5 yıl olarak belirlendi. 1899 tarihinde bir 10 yıl daha bu muafiyetin uzatılması kararlaştırıldı. Hükümet aynı zamanda muafiyetler sonrasında patates bitkisinden ne gibi faydalar sağlandığına ilişkin tüm vilayetlerden bilgi gönderilmesini de istedi¹¹⁷².

Patatesin öşür vergisinden muaf tutulmasından sonra özellikle İzmir’in art alanında zengin tarım topraklarına sahip olan Aydın ve kazalarında patates üretiminde meydana gelen gelişmeler Ziraat ve Ticaret Nezaretine bir rapor halinde

sunuldu. Raporda ülke genelinde yetiştirilecek patateslerin öşür ve resim muafiyetinin sağlanmasının, patates üretiminin artmasında büyük etkisi olduğu “*ziraate itibar olunup zira’ edildiği*” bildirildi. Raporda ilgi çeken nokta patates ürününden alınan verimin hububat üretiminden daha fazla olduğunun bildirilmesidir¹¹⁷³.

Patates bitkisinin hükümetin tarımsal üretimi artırmaya yönelik teşvik programı içine alınmasının yanı sıra, İzmir ve yakın art alanında meydana gelen alt yapısal değişimin de bu ürününün ekiminin yaygınlaştırılmasında büyük etkisi oldu. Bu bakımdan patates bitkisinin en çok demiryolu bölgelerinde hızla yaygınlaştığı

¹¹⁷⁰ B.O.A., DH.MKT 2281/ 29, (1899)

¹¹⁷¹ Ahenk, 15 Nisan 1895

¹¹⁷² B.O.A., DH.MKT 2281/ 29 (1899)

¹¹⁷³ B.O.A., DH. MKT. 2368 / 24, (1900)

dikkat çekmektedir¹¹⁷⁴. Bununla birlikte Avrupalı uzmanların *meyvelerin kralı*¹¹⁷⁵ dedikleri ve her iklimde yetiştirmeye müsait olan¹¹⁷⁶ patates ekiminin İzmir'in yakın hinterlandında XIX. yüzyılın ortalarında yapılmaya başlandığı tespit edilmektedir. 2 Kanunuevvel 1288 tarihli *Devir gazetesinin* nüshasında Akhisar'dan bir köylü tarafından gönderilen mektupta Ege bölgesinde bu ürünün yeni yeni ekilmeye başlandığı yazılmaktaydı. Gazetede yayınlanan mektupta patates ekimine ilişkin şu bilgiler yer alıyordu: “*Patates denilen hububat Akhisar’a İzmir’den celp olunup iki, iki buçuk kuruşa kadar satılmakta olduğu müşahede olunmakta. Mahsul-i mezkur ise ashab-ı zürranın havayic-i zaruriyesine [zorunlu gereksinim] medar olan bir mahsul olmakla bazı kisan [kimseler] tarafından zer olunması emel ve arzu edilmekte ise de buralarca emr-i ziraat-i mebsus olmadığından [duyulmuş olmadığından] usul-ü zerriyesi bilinemediği cihetle keyfiyet-i serinin ilan buyrulması Devir gazetesinin himemat-ı cemilesinden muntazırdır*”¹¹⁷⁷.

Patatesin 1880’lerde İzmir’e ithal edilen önemli ürünler arasında yer aldığı tespit edilmektedir. Yılda ortalama 11.215 sterlinlik bir ithal kalemine sahip olan patates en çok Fransa’dan ithal ediliyordu¹¹⁷⁸. Vilayet’de üretimi teşvik edilen ürünlerin başında gelen patates mahsulünün yetiştirilmesi için on sene boyunca aşardan muafiyeti sağlanmıştı¹¹⁷⁹.

Hükümetin teşvik politikalarından başka bölgedeki yabancı sermayenin de patates üretimini tanıtması ve bölge de üretiminin artırılmasına ilişkin kayda değer çabaları oldu. İzmir’deki bir Alman şirketi, XIX. yüzyılın sonlarında deniz kıyısında yaşayan çiftçilere bir danışman ile topraklarının verimini artırma konusunda yardım sağlamakla kalmamış aynı zamanda buğday ve patates tohumları dağıtarak -ki bu şirket Konya vilayetine patatesi tanıtan şirketin yine kendisidir- tarımsal üretim etkinliğine de katkı sağlamıştı¹¹⁸⁰. Buna rağmen patatesin ihracı yapılabilecek kadar büyük ölçekli bir üretiminin olmadığını, XX. yüzyılın başlarında İzmir’e ithal edilen

¹¹⁷⁴ Donald Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, a.g.e., s. 259- 261

¹¹⁷⁵ Sezaizade Hikmet, a.g.e., s. 27

¹¹⁷⁶ N. Kırıyako, *Patates Ziraatı ve Kimyevi Gübre*, a.g.e., s. 2

¹¹⁷⁷ Devir, 2 Kanunuevvel 1288 tarihli sayısından aktaran: Zeki Arıkan, *İzmir Basın Tarihi*, İzmir, 2006, s. 22- 23.

¹¹⁷⁸ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1070

¹¹⁷⁹ *Ahenk*, 20 Teşrinievvel 1897

¹¹⁸⁰ Charles İssawi, a.g.e., s. 229

ürünler arasında yer almaya devam ettiğini tespit etmekteyiz¹¹⁸¹. Aynı zamanda İzmir'in bazı bölgelerinde, patatesin 1914'lerden sonra ortaya çıkan zorunlu ihtiyaçların giderilmesi yönünde ekilmeye başlandığı da tespit edilmektedir. Menemenliler 1915- 1916 yıllarında oldukça zor durumdadırlar. Savaş sürmektedir, erkekler silah altındadır ve yokluk ve açlık tehlikesi söz konusudur. İlk kez bu dönemde patates ziraati ile ilgili olarak haberler görülmeye başlar ve Menemen halkı ısrarla 3000 okka patates, yaz ziraati için de mısır darısı tohumu talep eder¹¹⁸². Her ne kadar hükümetin patates ekimine olan teşvik programları patatesi XIX. yüzyılın sonunda Aydın Vilayetinin hemen hemen her yerinde tanınan ve yetiştirilen bir bitki haline getirmiş olsa da tarımın ticarileşmesi içinde yer alamamıştır¹¹⁸³. XX. yüzyılın başlarında bölgede, Ödemiş patates üretimiyle önemini korumaya ve pazar da son derece lüks sayılan mallar arasında yer almaya devam etmiştir¹¹⁸⁴.

¹¹⁸¹ *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 23 Nisan 1907

¹¹⁸² Ersin Doğer, *a.g.e.*, s. 151

¹¹⁸³ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 717

¹¹⁸⁴ Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara, 2001, s. 127.

III. Meyve Ürünleri

A. İncir

Derin topraklar ve serin yerlerden hoşlanan incir doğunun endemik bir meyvesidir¹¹⁸⁵. İklimi mutedil olan her yerde yetişir. Aydın vilayeti geneli içinde özellikle İzmir'in art alanı Büyük Menderes havzasından alınan mahsül lezzet ve verim itibariyle daha çok tercih edilirdi. İncir ağaçları *tohum*, *daldırma* ve *çelikleme* yöntemiyle çoğaltılıyordu. *Tohumdan* yetişen ağaçlar daha sağlam ve daha kuvvetli oluyordu. *Daldırma* yönteminde ise, incir ağaçlarını çoğaltmak için ağacın yan taraflarında çıkan sürgünler, iki senelik bir dal olup etrafındaki ufak filizler budandıktan sonra Şubat ve Mart aylarında bir karış derinlikte kazılan çukurlara batırılarak o kış toprakta bırakılıyordu. Ertesi sene ilkbaharda da uygun yerlere dikiliyordu. *Çelikleme* usulü ise incir ağaçlarının çoğaltılmasında en çok kullanılan ve köylüler tarafından daha uygun görülen bir yöntemdi. Çelikleme ya ilkbaharda ya da sonbaharda yapılıyordu. Çelikleme yapmak için baş parmak kalınlığında ve tahminen 25- 30 cm. uzunluğunda olan ve iyi yetişmiş bulunan dal parçaları kesilip hazırlanır önceden gübrelenerek hazırlanmış olan tavalara gömülürdü. Üçte biri dışarıda, üçte ikisi içeride kalmak üzere üzeri toprakla örtülürdü¹¹⁸⁶.

İzmir ve çevresinde incir tarımının giderlerine ilişkin veriler bir dönüm incir bahçesinin yıllık masrafları açısından değerlendirildiğinde aşağıdaki sonuçlar elde edilir (1917- 1918 yılı itibariyle)¹¹⁸⁷:

4 çift tırmık ve sürgü	60 kuruş
Senevi gübre masarifi [on yedi ağaç için]	40 kuruş
Ağaçların budama ve temizlenmesi için	24 kuruş
Hastalık vesaire için	32 kuruş
25,5 kantar incirin dizi ve kurutma masarifi	80 kuruş

¹¹⁸⁵ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 110

¹¹⁸⁶ *İncir Ziraati* ve Ticareti, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1918, s. 3- 4 ve 7.

¹¹⁸⁷ *İncir Ziraati ve Ticareti*, *a.g.e.*, s. 29

Bekçi ücreti ve 2000 kuruştan vergisi	25 kuruş
Kıl çuvalara basmak ve şimendifer istasyonuna kadar deveci ücreti	102 kuruş
Şimendiferle İzmir'e kadar nakliye ücreti	104 kuruş
Diğer	80 kuruş
Yekun	547 kuruş

XIX. yüzyılda İzmir ve özellikle art alanında bulunan Büyük Menderes havzası Anadolu'nun incir üretiminin önemli bir kısmını sağlıyordu¹¹⁸⁸. İncir ağaçları sözü edilen havzada etek ovalarının yakın kısımlarını yani nispeten alçakta bulunan alüvyal toprakları kaplamıştı¹¹⁸⁹. “*Kıymet-i ticarisiyle mahsulû mütearîf olan yerler; Aydın, Nazilli, Bozdoğan, Söke, Karacasu, Çine, Karapınar, Erbeyli, Germencik, Selçuk, Ödemiş, Bayındır, Kuşadası'ydı. Bu kasabaların mahsulü İzmir pazarlarında en canlı mamulata zemin teşkil ederdi ve bilhassa Erbeyli malları ziyadesiyle makbuldü*”¹¹⁹⁰. Havzada incir üretiminde önde gelen yerlerden biri olan Nazilli ile ilgili olarak Evliya Çelebi seyahatnamesinde “*buranın incirleriyle meşhur olduğunu ve buradan yurdun dört bir yanına yüzbin yük kuru incir götürüldüğünü belirtmekte; incir çeşitlerini gök lop, ak lop ve müsemmes lop, ballı lop ve şekerli lop ve nakip lopu ve sultan lopu ve Aydın lopu olarak on çeşit olduğunu*” söylemektedir¹¹⁹¹.

Gotthilf Heinrich Von Schubert'in incir önemine ilişkin sözleri ise şöyledir: “Eğer incir için bir anavatan aramam gerekirse, bunun Küçük Asya ve de özellikle İzmir çevresi olacağını rahatlıkla söyleyebilirim. Bu çevrenin inciri lezzet bakımından çok ünlüdür ve bu lezzetli meyvenin Avrupa'ya getirilmesi için ilk anlaşmalar sağlandı bile. Türkler incire o kadar önem veriyorlardı ki, bu yüzden incirin Avrupa'ya satışını yasaklamışlardır; fakat Kral II. Karl, Osmanlı'ya gönderdiği elçisi Finch aracılığıyla 1676 yılında IV. Mehmed ile bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre, Kral Karl her yıl iki gemi dolusu İzmir incirini kendisi için

¹¹⁸⁸ Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 261- 262

¹¹⁸⁹ Sabri Yetkin, “*Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Ortaklığının Doğuşu Ve Kooperatifçiliğe Geçiş*”, *a.g.m.*, s. 26. En iyi ürün Erbeyli'den gelmekte, ikinci kalite ise Nazilli'den, üçüncü kalite Aydın ve İncirliova'dan gelmekteydi. En iyi ürüne eleme denilmekteydi. *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1050

¹¹⁹⁰ Mehmet Ziya, *İncir*, İzmir, 1928, s. 11-12.

¹¹⁹¹ Saadet Tekin, *a.g.t.*, s. 100, 101 ve 109.

İngiltere'ye getirebilecekti, iki gemi incir öteki yıl dört gemi, daha öteki yıl sekiz gemi oldu ve böylece incir Levant ile Avrupa arasındaki hareketli ekonomik ilişkilerin başat ürünlerinden biri oldu”¹¹⁹².

Nazilli odasının verdiği bilgiye göre; *Erbeyli, Germencik, Balatçık ve çevresi birinci derecede mal yetiştirmekteydi*, bu yerler dışında ki kazalarda “*nefaset*” itibarı ile ikinci derece mal yetişiyordu¹¹⁹³. Aydın ticaret odasının verdiği bilgiye göre de *mahsul-ü ticarete birinci dereceye haiz olan mahaller Köşk Deresi namıyla bilinen arazi ile Germencik nahiyesinin güney kısmında yetişen ve Erbeyli ile Germencik arasındaki Alangüllü adlı mahalde yetişen ürünlerdi*. Ancak, İzmir piyasasında Erbeyli incirlerinin şöhreti çok fazlaydı. Sadece bu incir türü için bazı firmalara alım yapıldığı gibi yabancı piyasalarda da *Erbeyli incirleri* aranır olmuştu¹¹⁹⁴. *Nasılki kayısı Malatya'nın elma Amasya'nın ise, incir de Erbeyli'nindi*¹¹⁹⁵. Ödemiş, Bayındır, Selçuk, Çine ve Karacasu incirleri bölgede ikinci kalite sayılmaktaydı¹¹⁹⁶

Texier eserinde, “*Meandır'ın (Menderes) yukarı vadisinde Messogis (Cevizli) dağının yamaçları, bütün sakinleri çiftçi olan birçok köylerle işgal edilmiştir; ovayla son bulan bütün vadi sayısız incir ağaçlarıyla doludur*” demektedir, Nazilli'ye ise *incir pazarı* adı verildiğini belirtmekteydi¹¹⁹⁷.

İzmir limanından ihraç edilen en önemli ürünlerin başında gelen incir bu durumunu XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra da korudu. *Ağustos ayı sonlarında toplanan incir, Nazilli'de büyük yığınlarla hanlara, çarşılarla hatta sokaklara konurdu. Her cins ve renkten kadınlar incirleri kutulara yerleştirmek için şehir ve civarına dolarlardı. Her biri yüzlerce deveden oluşan kervanlar inciri İzmir'e taşırdı*¹¹⁹⁸. Aynı zamanda yüzyıllardır olduğu gibi XIX. yüzyılda da incirin en önemli müşterisi *kiler-i hümayundu*¹¹⁹⁹. Nazilli inciri, saray sofraları için vazgeçilmez olmayı yüzyıl sonlarında da devam ettirdi¹²⁰⁰.

¹¹⁹² *Gotthilf Heinrich Von Schubert'in İzmirli, a.g.e.*, s. 173.

¹¹⁹³ Mehmet Ziya, *İncir, a.g.e.*, s. 11-12.

¹¹⁹⁴ Mehmet Ziya, *İncir, a.g.e.*, s. 11-12.

¹¹⁹⁵ Zeki Mesud Alsan, *a.g.e.*, s. 28.

¹¹⁹⁶ Sabri Yetkin, “*Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Ortaklığının Doğuşu Ve Kooperatifçiliğe Geçiş*”, *a.g.m.*, s. 26.

¹¹⁹⁷ Charles Texier, *Küçük Asya -Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (çev: Ali Suat), II, Ankara, 2002, s. 110.

¹¹⁹⁸ C. Texier, *a.g.e.*, s. 110

¹¹⁹⁹ Daniel Goffman, *Levanten Dünya ve İzmir, a.g.e.*, s. 28

¹²⁰⁰ *BOA Y. PRK. BŞK 1/29 (1878)*

Genel olarak alım- satım itibariyle İzmir piyasasında incir üzerine yapılan sınıflandırmada birinci- süzme incir: büyük ve rengi beyaz, üzeri yara, bere ve lekesizdir. İkinci- elleme incir: süzme incirle aynı özellikleri taşıyorsa da süzme incirden daha küçüktür. Üçüncü- bezirgan incir: renkçe biraz daha esmerce olup, öncekilerden de küçüktür. Dördüncü- natural incir: bu sınıfta bulunanlar küçük daneli, yarı ve lekeli. Beşinci- hurda incir: bu sınıftakiler en küçük boyda olup lekeli, yarı ve balını akıtmış incirlerdir¹²⁰¹. Art alanından İzmir’e gelen incirler büyüklük ve değeri açısından bir takım farklılıklara da sahipti. Sarı lop; kısa, kabuğu ince, açık sarı renkli, kuru beyaz ve lezzetliydi. Gök lop; sarı loptan kabuğunun açık yeşil renginde olmasıyla farklıydı. Piyasada alınıp satılan % 98 bu çeşittendi. Kara yaprak; mahsulünün beyazlığı ile diğerlerinden ayrılıyordu ve miktarı azdı. Yemeklik olarak sarf olunuyordu. Yani kuru meyvecilikte çok da önemli bir yere sahip değildi. Bardakçı; diğer incirlere göre nispeten daha küçüktü ve yaş olarak yenirdi. Siyah ve mor incir; kıtası daha çok küçük rengi siyah ve mordu ve kurusu piyasada tutulmaz, fakat iç bölgelerde satılırdı. Bazen de adi ve hurda mallar arasına karışırdı¹²⁰². Incirler Ağustos ayında ballanmaya başlayınca hemen koparılır, incir harmanları denilen yerde kurutulurdu¹²⁰³. İzmir’e ihracat için gönderilecek incirler, içerdeki en önemli yerleşme ve ticaret merkezleri ve Büyük Menderes vadisi boyunca uzanan kervan yolu üzerinde elverişli konumda bulunan Aydın ve Nazilli’de toplanıyor ve sonra da Avrupa’ya ihraç edilmek üzere İzmir’e, daha kötü kaliteleri de Yunanistan’a ihraç edilmek üzere Kuşadası’na gönderiliyordu¹²⁰⁴.

Hurda incirler sarı çuvallara konulur, eleme incirler ise keçi kılından yapılmış çok daha iyi çuvallara istiflenirdi. Bu çuvallar pahalı olduğu için incir üreticileri bu çuvalları devecilerden kiralarlardı. Deveciler hem “*hamal*” hem de “*işportacı*” görevlerini de üstlenirlerdi. Deveciler çuvalları yerel istasyona taşırlar, trenlere naklederler ve ardından Kemer Köprüsü’nde incirleri tekrar doldurduktan sonra İzmir’deki *İncir pazarına* getirirlerdi¹²⁰⁵.

¹²⁰¹ Geniş bilgi için bkz. *İncir Ziraati ve Ticareti*, a.g.e., s. 28

¹²⁰² Mehmet Ziya, a.g.e., s. 16

¹²⁰³ Saadet Tekin, a.g.t., s. 110; Kurutulan incirler yurt dışı piyasasında büyük rağbet görüyordu. Bu incirlerin yaşına da “*bardakçı*” deniliyordu. Hüseyin Kazım, a.g.e., s. 110

¹²⁰⁴ Orhan Kurmuş, a.g.e., s. 53.

¹²⁰⁵ “*Fig Trade of Smyrna*”, *Journal Of The Society Of Arts*, 17 Nov. 1905- 16 Nov. 1906, s. 634

XIX. yüzyılda Aydın Vilayeti'nin en önemli tarımsal ürünü, ticari metası olan ve biri yemeklik diğeri damıtma için iki şekilde kullanılan incir pek çok ülkeden talep görmekteydi. İncir ağaçları altı yaşındayken ürün vermeye başlar, Ağustos ortasında olgunlaşmaya başlayan meyve toplanarak açık havada kurutulurdu. Çuvallara yüklenen incirler, develerle en yakın tren istasyonuna götürülürdü. Trenler aracılığıyla İzmir'e ulaşan incir çuvalları yine develer aracılığıyla alıcı [aracı] tüccarların depolarına taşınırdı. Araba kullanılması incir mahsülünün üst üste yığılmasına ve bu yüzden zarar görmesine neden olduğundan develer daha çok tercih edilirdi. İncir'in deveciyle buluştuğu ilk anda satış başlamaktaydı. Devecinin en önemli sermayesi *devesi*, *çuvalları* ve *karakteri* idi. İzmir'in incir pazarı dar, pis bir sokaktaydı. Sıra sıra dizilmiş alçak yapım ahırlarda bu sokak içinde olup oranın sanayisine adanmıştı. Bu ahırlar incirlerin depolandığı ambarlardı ve devecilerden alıp sonrada istifçilere satan Musevi ve Rumları bir araya getirme fırsatı tanıyordu. Çuvallar tartılırken devlet yetkilileri notlar alır, sonuçları yazardı. Devecilerin hemen hemen tümü *Türk- Müslümandı*. Burada satın alınan incirler ambalajlanmak için tekrar yola çıkardı. Bu işi daha çok Rumlar üstlenmişti. Ancak İzmir'de bu işle uğraşan en büyük firma Yunanlılara değil "*Dutihl and Co.*" isimli Almanlara aitti¹²⁰⁶.

XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde İzmir'de incir üzerine çalışan başlıca 5 büyük ticarethane, 12 kadar ihracatçı ve 40 kaddarda komisyoncu vardı. Bunların en önemlileri *Fig Paker Mösyö Jir Ticarethanesi*, *Baladur ticarethanesi* ve *Amerikalı Hills Bruder ticarethanesiydi*. İncircilerin yaşadıkları sıkıntılar, üreticilerin ürünlerini elebaşılar vasıtasıyla göndermek zorunda kalmalarından, malların toptan satılması usulleri sırasında yabancıların tekelinde olmasından kaynaklanıyordu. Bu ticarethaneler; araziden gelen meyveleri sınıflandırır, yıkar, kurutur, paketleme işlemlerini gerçekleştirir ve ardından her biri özellikle kadın ve kızlardan oluşan işçilere sahip depo evleri tarafından hemen satın alınır. Bu Eylül ve Ekim ayları boyunca binlerce kişi için iş anlamına geliyordu¹²⁰⁷.

XIX. yüzyılın ortalarına ilişkin kaynaklar ihracata yönelik olarak kurutulan incirin Aydın ovasında işlenip ardından demiryoluyla İzmir'e getirildiğini

¹²⁰⁶ "*Fig Trade of Smyrna*", *Journal Of The Society Of Arts, a.g.e.*, s. 634

¹²⁰⁷ "*Fig Trade of Smyrna*", *a.g.e.*, s. 634- 635

belirtmektedir¹²⁰⁸. Bu durum benzer seyahatname ve kaynaklar tarafından da desteklenir. Ancak II. Meşrutiyet döneminde yaşanan bir olay, yabancıların İzmir'in art alanında incir işlemeye yönelik işletmeler açmalarına müsaade edilmediğini ortaya koymaktadır. Kuru incirler İzmir'de işletilip satılmaktayken benzer bir işi Nazilli'de John Monola isimli bir Amerikalı yapmak için girişimde bulunur. Bu durum “*Vilayet dahilinde husule gelen ve Amerika ve Avrupa'ya sevk edilmekte olan kuru incirlerin öteden beri İzmir'de satılarak öşrünün yine oraca istifası ve hanlarda işletildikten ve kutulara konulduktan sonra sevki mütemayıl [bu yönde meyilli] olduğu*” gerekçesiyle kabul edilmez. Ayrıca Valiliğin yazdığı resmi yazı da İzmir'de “*bir çok amelenin maişetini [incir işleyerek] temin etmekte olduğu*” belirtilerek, John Monala ismindeki tüccarın Nazilli'de bir han tutarak, İzmir'den sandık, kutu, birkaç basımcı ustası getirtip incir işlemeye başlaması “*memleketin menafî-i hazırasına mügayir olarak*” görülür ve izin verilmez¹²⁰⁹. Anlaşıldığına göre John Monala ruhsatsız olarak bir han kiralamış ve incir işlemeye başlamıştır. Bölgeler arasındaki dengenin bozulması, İzmir'deki işçilerin işsiz kalması, İzmir'in art alanında incir işlemeye yönelik han veya depolara verilebilecek bir ruhsatın başkalarına da örnek oluşturmalarının yaratacağı sorunlar bu ruhsat isteğinin red edilmesiyle giderilmiş olmalıdır. John Monala'nın ismi incelendiğinde Rum kökenli olma olasılığı yüksek görünmektedir. Monala'nın İzmir ve art alanında Yunanlılara karşı başlatılan boykotun etkisiyle* Amerikan tebasına geçmiş eski bir Osmanlı vatandaşı olabileceği de düşünülebilir.

¹²⁰⁸ Karl von Scherzer, *a.g.e.*, s. 75.

¹²⁰⁹ *B.O.A.*, DH. MKT. 2913/ 78 (1909)

* Dönemin İzmir basınında *boykota* ilişkin çok sayıda haber tespit edilmektedir. 1910 yılı Eylül ayı başlarına ait bir haber şu satırlarla verilmektedir: “*Sevgili vatanımızın en parlak ve en kıymetli parçası olan Girit'imizden uzattığı o menhus [uğursuz] elini çekmeyen nankör Yunanlılara karşı ilan ettiğimiz boykotoja bütün Osmanlılar can ve yürekten iştirak ettikleri halde menfaat-ı şahsiyesinden geçemeyen ve şimdilik isimlerini teşhir etmek istemediğimiz Söke, Söke Kemer, Tire, Bayındır, Sandıklı, Dinar, Sarayköy'den bazı tüccarlar Aydın'da boykota tabi tutulan Esfenceoğlu sabunhanesinden ahz ve itada bulunduklarından, sabun almamaları, aldıkları takdirde kendilerinin kim olursa olsunlar şiddetle boykota tutulacakları ilan olunur*”. *Ahenk*, 4 Eylül 1910. Bu gazete haberinden yaklaşık 10 kadar sonra benzer bir haber daha dikkat çekicidir. Boykotaj cemiyeti daha önce adını açıklamadığı Osmanlı tebasından Rumlarla ticaret yapanların isimlerini bir liste halinde verir. Haberin ayrıntısı şöyledir: “*...Yunanlı olduğundan boykota tabi olan Sabuncu Esfenceoğullarının zeytinyağına son derece muhtaç oldukları şu sırada balaya ismi çıkarılmış olan teba-yı Osmaniye'den demeğe utanması lazım gelen tüccardan Aleko Yorgiyadis mezkur Esfenceoğullarına 23 tulum yağ satmış, bu cihetle kendisinin Yunanlı tanınarak boykota tabi tutulduğu ilan olunur...*” *Ahenk*, 13 Eylül 1910.

İzmir’de incirin işlenmesiyle uğraşan firmaların odalarında incirler birinci, ikinci ve üçüncü şeklinde sınıflandırılır, kenara çekilir ve paketlenirdi. Dördüncü sınıf incirler ayıklanır bir yerde biriktirilirdi. Bu artıklar 22 kiloluk çuvallara doldurulur, komşu kasabalara gönderilirdi. Bu sınıflandırma işlemi daha çok kadınlar tarafından yapılırdı ve bu firmalarda yaklaşık 100- 150 kadın çalışırdı. *Daire şeklini almış incir yığınları arasında, çömelmiş, çok konuşkan ve çoğu meşgul kadınlar; genç, yaşlı, Rum, Musevi, Türk ve Ermenilerden oluşuyordu.* İncirler ayıklandıktan sonra sıra paketlemeye gelirdi. Bu özellikle erkekler tarafından yapılıyordu. İncir baş parmakla parmaklar arasına alınır, düzeleştirilir ve akşam sofraya konulacak şekle getirilirdi. Ağustos’un sonuna doğru ve Eylül’e girerken bu işlemler devam ederdi. Ekimin ikinci haftasında o senenin incir hasatı sona erer, ahırlar ve ambarlar boş olarak kilitlenir, *develerin tıngırtısı Kervan Köprüsünde duyulmaz olur*, demiryolu işletmesi en sıkıntılı dönemine girerdi¹²¹⁰. İzmir’e getirilerek depo veya hanlarda işlenen incirler, incir tacirleri tarafından alınıp şehirde bulunan yabancı şirketlerin vapurlarına yüklenerek Avrupa’ya gönderiliyordu¹²¹¹.

Bu süreçte bazı suistimallerde yaşıanıyordu. Önceleri pek de değer verilmeyen *hurda incir*, demiryolu şirketi tarafından kar amaçlı taşıma sayesinde özel bir tür haline gelmişti. Demiryolu şirketinin hurda incirlerinin de ucuza taşınmasına ilişkin imtiyazı bir takım suistimallere neden oldu. Eleme incirler hurda torbalarına paketlenirdi ve indirimli oranlarla İzmir’e gönderildi. Şirket bu sahtekarlığa karşı tedbirler aldı. Müfettişler istihdam alanında rastgele çantaları açıp kontroller yaptı ve

¹²¹⁰ “Symrna Fig Harvest”, *Harper’s New Monthly Magazine*, December 1889 To May 1890, Vol. LXXX, New York, 1890, 292- 297; İncir 15 Ağustos günü Alsancak garına büyük gösterilerle ulaşıldı. Demiryolları ve Alsancak Garı inşa edilemeden önce de incir bayramı kutlamaları yapıldığına dair bilgiler vardır. Nedim Atilla, *a.g.e.*, s. 105.

¹²¹¹ *Ahenk*, 19 Ağustos 1895; “Meyve mevsiminde, Küçük Asya’nın dört bucağından deve kervanlarının gelişiyle İzmir’de her yer canlanır, hareketlenir. Bu deve gurupları genellikle beş veya altı, nadiren daha çok sayıda, başı öbürünün kuyruğuna bağlanmış hayvandan oluşur... Bu tuhaf görünümlü dört ayaklılar pazara giden sokaklara dizi dizi girdiklerinde çan sesleri bütün şehri doldurur. Tüccar hanlarının avlularına vardıklarında develer çömelir ve yükleri boşaltılır ve çabucak ortadan kaldırılır. Kadın erkek, çoluk çocuk işçi gurupları bu uzun çalışma gününde meyveleri ihraç edilmek üzere paketlerler. İncirlere yapılan işlem çok ilginçtir ve herkes telaş içinde çalışır. Olgun ama henüz yeşil meyveler dallarından ve yapraklarından ayrılır, sonra avuç avuç davula benzer kaplara doldurulur, kabın şekline uysun diye daire şeklinde dizilir... İncirler pakettikten sonra , meyvelerin şişmesini önlemek amacıyla kutuların kapakları çivilenir... ve derhal ihraç edilmek üzere gemilere yüklenir. Yolculuk sırasında daha da olgunlaşırlar ve üstleri şekerli bir tabakayla kaplanır. Taze mevsim meyveleriyle Londra’ya ilk ulaşan gemiye para ödülü verildiği rivayet edilir”. Geniş bilgi için bkz. Reşat Kasaba, “Sivil Toplumun Ekonomik Temelleri: Batı Anadolu Ticaretinde Rumlar (1840-1876)”, *a.g.m.*, s. 78.

dolandırıcılar tespit edildi. Şirket bir süre sonra hurda incirden kazanacağı kara rağmen bu incir türünün nakline sıcak bakmamaya başladı¹²¹².

İncir üreticileri ile tüccar arasında, piyasadaki fiyat istikrarsızlığı ve tüccarların başına buyruk hareket edişleri zaman zaman sorunlar yaratmıştı. Fiyat istikrarsızlığı ve tüccarın malı istediği fiyata almasını engellemek için güçlü bir rakibe ihtiyaç duyulmaya başlamış, şirketleşme gündeme gelmişti. Tüccarlar yaptığı veya yaptırdığı hilelerle de ürün fiyatının düşmesine neden oluyorlardı. Mesela *natürel incirlere yaldızlıkları da karıştırarak İzmir'e sevk ediyorlardı* ama bununla oradaki alıcıları değil aynı zamanda kendilerini de zarara sokuyorlardı. Çünkü, çuval üzerine konan kaliteli incirlerde düşük fiyata satın alınıyordu ve hatta Avrupa piyasasında İzmir ve art alanından gelen incirlerin itibardan düştüğü zamanlar da oluyordu¹²¹³. İncirin hanlarda işlendikten sonra seçile seçile arta kalan kısmı hurda incir adıyla *aşağı bir nev* şeklinde adlandırılıyor, bu türden incirler ispiro imalinde de kullanılıyordu¹²¹⁴. Daha çok damıtılarak kullanılan bu hurda incirler Avusturya ve Macaristan'a satılıyordu. Özellikle *Viyana kahvesinin* nefis tadının bu tür kurutulmuş incirlerden elde edilen incir tozu sayesinde olduğu da söylenirdi¹²¹⁵ 1850'lerin İzmir'inden ihraç edilen incirin büyük kısmı Amerika'ya ve ardından İngiltere'ye gönderilmekteydi. İngiltere pazarı için ihraç edilen incir daha kaliteliydi. Amerika'ya ihraç edilen incirin önemlice bir miktarı Liverpool hattındaki buharlı gemilerle İngiltere'ye taşınır ve oradan Amerika'ya aktarılırdı¹²¹⁶.

Bu durum 1860'ların başından itibaren değişmeye başladı, İzmir limanından ihraç edilen incir ve kuru üzümün ilk büyük alıcısı İngiltere olmaya başladı. En iyi kalitede olan incirler yine İngiltere'ye gönderilmeye devam etti. Tek başına İngiltere üretimin neredeyse yarısını satın alıyordu. Ardından Avusturya da bu ticarete önemli bir yer buldu. Her yıl hasat zamanı İzmir ile Trieste arasında gidip gelen Lyod şirketi gemileri Sakız adası karşısındaki Anadolu sahili olan Çeşme'de durur ve oraya farklı bölgelerden gelen meyveleri yüklerlerdi. Büyük miktarda kuru meyve İstanbul ve

¹²¹² *Smyrna Fig Harvest, Harper's New Monthly Magazine, a.g.m.*, 291

¹²¹³ Saadet Tekin, *a.g.t.*, s. 111. Karamanyan adında bir tüccar yemiş çarşısından kuru incir alıp, sandıklara talaş yerleştirip üst iki sırasına da incirleri dizerek hile yapıyor ve bunları Avrupa'ya ihraç ediyordu. Farkına varılan olay sonrasında 170 incir kasasını gümrükten geçirmeyi başardığı anlaşıldı. *Ahenk*, 11 Ekim 1895

¹²¹⁴ Mehmet Ziya, *a.g.e.*, s. 43.

¹²¹⁵ "Fig Trade of Smyrna", *Journal Of The Society Of Arts, a.g.e.*, s. 634- 635

¹²¹⁶ George Rolleston, *a.g.e.*, s. 71.

diğer Türk limanlarına da gönderilirdi. XIX. yüzyıl ortalarında Fransa, İzmir limanından yapılan incir ihracatı sırlamasında ilk beşin içinde yer almayı sürdürdü¹²¹⁷. İncirin tamamen kurumadan İzmir'e getirildiği zamanlar da tüccarın bunu hemen satması gerekirdi. Nitekim incirin yaş olması demek sütünün çok olması demekti ve inciri işleyen veya kutulayan amelelerin zoruna giden incirden çıkan bu sütten elleri yanarak yara olmasıydı. Bu yaralanmadan dolayı zaman zaman işçi çekilir ve işçi bulunamaz bu yüzden İncirin Avrupa'ya ihracı gecikirdi. 1868 yılında İzmir piyasasına ihraç edilmek üzere yaş halde gelen incir mahsülü, yeteri kadar işçi sağlanamadığı için güneş altında kalarak bozulmuştu¹²¹⁸. İzmir piyasası, art alanındaki vadilerden yeni kuru incir malının ilk partisinden sayısı henüz yüzleri bulan çuvalların gelmesini heyecanla bekler ve o senenin incir hasılatının tahminen ne kadar artacağı

hesaplarını yapardı. Zaman zaman işçilerin ellerinin yara olması ve bu nedenle inciri işlemek istemeyişleri de incir alım satımıyla uğraşan tüccarları kaygıyla düşündürürdü. XIX. yüzyılın sonlarında İzmir'de incir işleyenlerin sayısı neredeyse 3500'ü bulmakta, hatta incir işçiliğinden 5 kişilik bir aileye 17.500 para gibi yüksek bir kazanç sağlardı. Kuru inciri kutulayan işçilerin gündeliği 15 kuruştan, 50 kuruşa hatta 60 kuruşa kadar çıktığı olurdu¹²¹⁹.

¹²¹⁷ Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 261

¹²¹⁸ *Accounts and Papers*, Vol. 64, Smyrna, 1870, s. 83; İşçiler elle çalışma süresince ellerini sürekli olarak deniz suyuna batırıp incirlere şekil verirlerdi. Bu işlem sonucunda meyve daha iyi korunur ve uzun süre muhafaza edilmiş olurdu. Tadı da bozulmazdı. Bu durumun işçilerin ellerindeki yaraları daha da artmış olabileceğini akla getirmektedir. "Fig Trade of Smyrna", *Journal Of The Society Of Arts, a.g.e.*, s. 635

¹²¹⁹ *Ahenk*, 16 Ağustos 1895. 1841 yılında İzmir'de kuru üzüm tahta kasalarını yapan marangozlar Nikoli adındaki bir Rum'un başkanlığında bir lonca kurmuşlardı. Bu marangozların yaptıkları tahta kasalardan ihracatta daima şikayetler geldiğinden, hatta iadeler olduğundan tüccarlar lonca'yı tekrar tekrar hükümete şikayet etmişlerdi. Bu şikayetlerden bir sonuç alamayınca İngiltere'den yeni marangoz makineleri getirip Avrupa standartlarına uygun bir marangoz atölyesi kurmaya karar verdiler. Buna karşılık lonca üyeleri İngiltere'den ithal edilen marangoz makinelerini parçaladılar ve vilayet aracılığıyla ihracatçı tüccarlara bir ihtar mektubu göndererek lonca dışında böyle işlere izin vermeyeceklerini aksine davrananları şiddetle cezalandıracaklarını bildirdiler. Bu ihtar etkisini

İncirin fazla miktarda piyasaya sürülmesi fiyatlarda sürekli düşmelere neden oluyordu. Böyle bir durumun yaşandığı 1895 yılı Eylül ayı başlarında incirin kasası % 30 oranında bir değer kaybıyla 25-26 kuruşa kadar inmişti. Komisyoncular ve büyük incir alıcıları fiyatları düşürmeye çalışarak böylesi durumları atlatmaya çalışırdı. İncir üreticileri komisyoncuların ve incir tüccarlarının bu yöneme devam etmelerindeki ısrarları karşısında, zaman zaman İzmir limanına mallarının ellerinde çürümesi pahasına incir göndermeyerek tepki gösteriyorlardı¹²²⁰. Bu duruma ilişkin İzmir basınında fazlaca haber yer almaktadır. Ahenk gazetesinde, “*İncirlerimizin Fiyatını Düşürmeye Çalışıyorlar: Komisyoncuların, Müstahsillerin Gözlerini Açmaları*” başlıklı bir yazıda; İzmir’e her zamankinden fazla mal (incir) gönderileceğini haber alan iki komisyoncunun hemen İzmir’de fiyat düşürmeye çalıştıklarından bahsetmekteydi¹²²¹. Gazete “*bütün müstahsillerimize, incir alıp satan tüccarlara ve komisyonculara haber verelim ki incir mahsulü bu sene azdır*” diyerek bu tür fiyat kırma oyunlarının önüne geçmeye çalışmaktaydı. Hatta eğer incir fiyatı düşürülmesi çabalarına devam edilirse *incir müstahsilleri İzmir’e mal göndermeyeceklerdir* denilmekte, bu iki büyük komisyoncunun fiyatlar üzerinde oynamasına diğer komisyoncuların önem vermemesi istenmekte ve eğer fiyat düşerse müstahsil ve tüccarların zarara uğrayacakları hatırlatılmaktaydı¹²²². Üreticilerin korunmasına yönelik bir başka gazete haberinde ise, üreticilerin bir iki günden beri topluca mal göndermemeleri yüzünden incir piyasasında fiyatlar yükselmişti. Gazete, üreticilerin bu yolu takip etmelerini tavsiye etmekteydi. Çünkü ancak bu şekilde *üreticinin elinden malı bedava (ucuz) almak isteyenlerin hırsına mani olunabileceğini* savunuyordu¹²²³.

İzmir’de özellikle incir Basmane ve çevresindeki işletmelerde işleniyordu.¹²²⁴ İşlenen incirlerin konuldukları tahta sandıklar da önemliydi. Bu sandıkların kötü yapılması ihracata büyük zarar veriyor, incir tüccarlarının tepkisine neden

göstermiş olacak ki 1887 yılına kadar İzmir’de modern bir marangoz atölyesi kurulamadı. Melih Gürsoy, *a.g.e.*, s. 57-58.

¹²²⁰ *Ahenk*, 13 Eylül 1895

¹²²¹ İyi fiyatlarla satılması düşünülen incir mahsulü üzerinde çok spekülasyonun olması mahsulün fiyatını düşürmekle kalmıyor, türlü oyunlarla ürün daha toplanmadan satın alınıyordu. “*Fig Trade of Smyrna*”, *Journal Of The Society Of Arts, a.g.e.*, s. 635.

¹²²² *Ahenk*, 6 Eylül 1922

¹²²³ *Sark*, 30 Ağustos 1919

¹²²⁴ Nedim Atilla, *a.g.e.*, s. 111.

oluyordu¹²²⁵. Sandıkların yapımı için kullanılan tahtalar genellikle Romanya'dan ithal ediliyordu¹²²⁶. Bununla birlikte İzmir ve art alanında incir ürününe bağlı bir iş kolu da oluşmuştu. Bu iş kolunun adı “*kutuculuktur*”. Çünkü incir işlenir ve ardından kutulanarak İzmir limanından ihraç edilirdi. Rolleston, “*Yoksul Türklerin birçoğu, bize çok tanıdık gelen yuvarlak incir kutularını imal ederdi*”¹²²⁷ demektedir. “*Daire şeklinde kutu yapımıyla işgücünden tasarruf edilmesi göz önünde bulundurulur ama istifleme konusundaki tasarruf dikkate alınmaz*”. “*Kare şeklindeki kutuların bir kısmını Rumlar imal eder ve bunlar daha az kalitelidir. Kare şeklindeki kutuların en iyileri Almanya'dan gelir ve ihracatçılar tarafından içine özel bir kaliteye sahip olan incirlerin konması adettir.*”¹²²⁸

Bölgede incirin ortalama rekoltesi hakkında kesin rakamlar vermek, bir tarafta üretimde çok büyük farklılıklar olduğu için diğer tarafta ihraç edilen miktar fiyata göre değiştiği için çok zordur. İzmir basınından elde ettiğimiz veriler ürünün çok olduğu dönemlerde fiyatının da yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. İzmir piyasasında fiyatlar ne kadar yüksekse, iç kesimlerce o kadar yüksek miktarda ürün sağlanmaktaydı*. Fakat fiyatlar düşerse yetiştiriciler gümrük ve komisyon ödemeleri de yaparak zarara uğramamak için ürünlerini İzmir piyasası yerine iç piyasaya gönderirlerdi. İzmir ve çevresinin 1861 yılı üretimi 92.000 kental ya da 4.968.000 kilogramdı. 1862'ninki 140.000 kental ya da 7.560.000 kilogramdı. İncirin çeşitli kaliteleri arasındaki büyük farklar fiyatları büyük oranda değiştirmekteydi.¹²²⁹. 1870'lerin başında satışa hazır hale getirilmiş incirlerin kantarı kalitelerine göre 80-260 kuruş arasında değişmekteydi. Çok iyi olanların kantar fiyatı 450 kuruşa kadar çıkmaktaydı. Ortalama fiyatlar şöyleydi: Aydın 70-120 kuruş, Erbeyli 110-160 kuruş; eleme 180-230 kuruştur¹²³⁰. İncelediğimiz döneme ilişkin incir rekoltesinin düzeyi hakkında sağlıklı bilgilere sahip değiliz. Buna rağmen 1869- 1876 yılları arasında art alanından İzmir limanına gelen ton cinsinden toplam incir mahsülünün

¹²²⁵ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 99.

¹²²⁶ *Accounts and Papers*, Vol. 116, Smyrna, 1908, s. 4

¹²²⁷ George Rolleston, *a.g.e.*, s. 32.

¹²²⁸ George Rolleston, *a.g.e.*, s. 92- 93.

* Savaş koşullarının yanı sıra ilkbahar yağışlarının da etkisiyle ürün zaman zaman azaldığında, incir fiyatlarının hızla artışı da söz konusu olabilirdi. *Accounts and Papers*, No. 5247, Smyrna, 1913, s. 12

¹²²⁹ Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 261- 262

¹²³⁰ Fiyatlar, kasalanmış haldeki incirin İzmir'de gemiye teslim fiyatıdır. Karl von Scherzer, *a.g.e.*, s. 75.

inişli çıkışlı rekoltesi olduğu sonucuna varılabilir. 1877- 1886 yılları arasında ürünün benzer şekilde bir durum sergilediği tespit edilmektedir ve hiçbir zaman en azından 100 bin kilonun altında bir üretim söz konusu olmamıştır. XIX. yüzyılın sonlarında hurda incirin de önemli bir ihraç maddesi olarak öne çıktığı ve buna rağmen incir üretiminde genel itibariyle az da olsa düşüşler olduğu gözlenmektedir¹²³¹. İncir'in İzmir'in ihracatında ki payları göz önüne alınacak olursa, 1873'de ihracattaki payı %4'den, 1887'de ki payı olan %15'e ulaşması, incir'in ihracatında sürekli bir gelişme gösterdiğinin de kanıtıdır¹²³². İncir mahsülü Avrupa piyasaları tarafından talep edilen ürünlerinin başında gelmesi nedeniyle, kalitesi düşük de olsa yüksek fiyatlarla piyasada alıcı bulabilmekteydi. 1877 yılı incir mahsülü 9000 ton civarında olmuş, 1879'da 13.000 tona ulaşmıştı. 1880'lerin başında fazla üretim ve kötü kalitesine rağmen yüksek fiyatlarla alıcı bulabilen incir, tüketilmek üzere ihraç edilen ülkelerde fiyatları yarı yarıya düşmüştü. İzmir limanından yapılan ihracatın yarısından fazlası İngiltere'ye, diğer yarısı ise Fransa, ABD, Avusturya ve Hollanda'ya yapılmıştı.¹²³³

İzmir limanından yapılan ihracat bileşiminde 1882-1887 yıllarının 5 yıllık ortalama kuru üzüm ve incir ihracatındaki yüzdelik payı %37.81, 1888-1894 yıllarının 6 yıllık ortalama da aynı ürünlerin payı %32.97'ye düşmüş, ama 1895-1901 yılları arasında sözü edilen ürünlerin payı tekrar yükselerek %39.14 olmuştu¹²³⁴. İncir piyasasındaki bu dalgalanmalar, Avrupa pazarının talep dengelerinin değişiminden başka, doğanın sağladığı imkanlara bağlı olarak da artıp azalıyordu¹²³⁵. XIX. yüzyılın sonlarında İngiltere'nin İzmir limanından üzüm ve incir nakliyesini *İngiliz Papayani* kumpanyasına ait *Arkadi gemisi* yapmakta, 1895 yılında sözü edilen gemi İzmir limanına girerek 200 bin lira kıymetinde çekirdeksiz üzüm ve incir yükleyerek İngiltere'ye sevk etmekteydi¹²³⁶.

1900'lerin başında incir ürünü bir hastalık dolayısıyla İzmir piyasasına beklenenden daha az gelmiş, ABD hastalık nedeniyle incir mahsülüne ambargo

¹²³¹ Lütfen bkz. Tablo: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'den İhraç Edilen İncir Ürünü'nün Değişik Ölçü ve Miktarlardaki Durumu.

¹²³² Abdullah Martal, *a.g.m*, 1993, s. 21.

¹²³³ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1051

¹²³⁴ Orhan Kurmuş, *a.g.e*, s. 172.

¹²³⁵ *Accounts and Papers*, Vol. 59, Smyrna, 1868, s. 479

¹²³⁶ *Ahenk*, 13 Eylül 1895

koyunca ürünün fiyatları düşmüştür. Kısa süren ambargonun ardından incir ürününü eski fiyatını yakalaması çok gecikmiştir¹²³⁷. XX. yüzyıl başlarında hurdasıyla beraber 95-105 bin yük derecesinde bir senelik hasılatı olan Büyük Menderes havzasının incirlerinin¹²³⁸ aynı tarihlerde yörelerine göre ihraç edilen miktarları yaklaşık olarak Ortakçı istasyonundan 1500, Kuyucak ve Horsunlu'dan 1000, Nazilli istasyonundan 12.000, Atça'dan 2000, Sultanhisar'dan 4.000 yüktü¹²³⁹. XX. yüzyılın başlarından itibaren I. Dünya savaşı öncesine kadar İzmir limanından yapılan incir ihracatı savaş, doğa olayları, Avrupa piyasasının talepleri karşısında dalgalı bir ihracat seyri yaşadı. Hurda incir diğer incirlere göre hep daha az ihracat kaleminde olmayı sürdürdü ve sadece 1903 yılında 8210 tonluk ihracat payıyla en yüksek değeri yakalayabildi. 1906 yılında 28112 tonluk bir miktarda ihraç değerine ulaştı.¹²⁴⁰ Tüm bunlara rağmen XX. yüzyılın başlarında, geçen yüzyılda olduğu gibi kuru incirde dünyadaki tüm ihracatın %75'den fazlası hala İzmir'in art alanından karşılanmaya devam etti¹²⁴¹.

1908 yılında alınan bir kararla incir fidanlarının yurt dışına ihracatı yasaklandı¹²⁴². Bu durum bölgede incir üretiminin devlet tarafından korunmasıyla ilişkilendirilebilir veya iç piyasanın ve üretimin korunmaya çalışılmasıyla da ilgisi olduğu düşünülebilir. Çünkü Avrupa piyasası sadece incirin alımı ve ülkelerine ithalatı konusunda değil aynı zamanda Ege'ye özgü incir fidanlarını yurt dışında, ülkelerinde dikimi konularında da çaba harcamaktan geri durmuyordu. Örneğin, 1880'lerin sonunda Mr. West adında bir Amerikalı, İzmir'e gelerek 300 incir fidanı alıp Amerika'ya döndü ve Kaliforniya'da hemen hemen İzmir'deki toprağın niteliğine yakın bir arazide bu incir ağaçlarını dikti ve iyi mahsul aldı¹²⁴³. Benzer bir durum çok daha öncesinde yaşanmıştı. Girit adasının arazisi coğrafi konumu itibarıyla her türlü ürünün yetiştirilebileceği bir yerd. 1860'ların başında İzmir'e bağlı Karaburun kasabasından 6000 üzüm asması çubuğu, Aydın'a bağlı Nazilli

¹²³⁷ *Accounts and Papers*, Vol. 25, Smyrna, 1901, 4

¹²³⁸ Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü, *a.g.e.*, s. 23.

¹²³⁹ Saadet Tekin, *a.g.t.*, s.112.

¹²⁴⁰ *Lütfen bkz. Tablo: XX. Yüzyılın Başlarında İzmir Limanından İhraç Edilen İncir Miktarı (Ton Cinsinden)*

¹²⁴¹ Nedim Atilla, *a.g.e.*, s. 105.

¹²⁴² *Accounts and Papers*, Vol. 116, Smyrna, 1908, s. 3

¹²⁴³ "Smyrna Fig Harvest", *Harper's New Monthly Magazine*, *a.g.e.*, s. 288

kasabasından 2000 incir çubuğunun Girit'e gönderilmesinde bir uygunsuzluk görülmemiştir¹²⁴⁴.

Balkan Savaşları sırasında incir rekoltesi hızla düştü. 1911- 1912 yıllarındaki rekolte bir önceki yılla karşılaştırıldığında 27000 tondan 21000 tona kadar bir gerileme yaşadı¹²⁴⁵. Dünya savaşı başlamadan önce, Osmanlı topraklarındaki incir ağaçlarının yarısından fazlasına (3,5 milyon üzerinde) sahip Aydın Vilayeti'nde 1913 yılında 43.724 ton (Osmanlı üretiminin %44'ü) incir elde edilmiş¹²⁴⁶, sözü edilen yılda İzmir limanından 19,500 ton incir ihraç edilmişti¹²⁴⁷. Ürünün en büyük alıcıları ABD başta olmak üzere İngiltere, Almanya, Fransa ve Mısır gibi ülkelerdi¹²⁴⁸. Ama bu değerli ürünün doğduğu yerden İzmir limanına taşınması ve ihraç edilmek üzere gemilere yüklenmesi aşaması karmaşık, güvensiz ve hileli bir süreç olabiliyordu. İncir ticaretinin o yıllarda başka alanlara pek benzemeyen koşulları ve geleneği vardı. Üreticinin incirini İzmir limanına götürmek üzere alan ve *emanetçiden* başka bir şey olmayan *deveciler ve deveci ağaları*, gelenek üzere üreticinin malını istedikleri gibi pazarlayan ve genellikle hasat sonunda üreticiyi çoğunlukla borçlu çıkaran guruptu. Deveci, köylü-tüccar-komisyoncuyu da birbirine bağlayan bir çeşit aracıydı. İzmir'de bulunan büyük komisyoncular ise tüccara, deveciye ve üreticiye kredi kullandıran ve bu işlerin büyük kârlarından en çok yararlanan gruptu¹²⁴⁹. Bu karmaşık ilişkiler, olumsuz koşullar ve rekabet, batılı müşterileri rahatsız etmiş olacak ki; İzmirli büyük incir tüccarları kârı paylaşmak istemedikleri için bir Tröst kurarak birleştiler. İncirden oldukça iyi para kazanmış olan tüccarlar, bu tatlı kârlarını artırmak amacıyla İzmir'de incir ticaretiyle uğraşanlardan *Mösyö Masir ve*

¹²⁴⁴ **B.O.A.**, A. MKT. MHM., 257/ 99 (1862). Aydın yöresine özgü İncirlerin XX. yüzyılın başlarında Amerika'da Kaliforniya'da yetiştirilmeye başladığı tespit edilebilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Kazım, **a.g.e.**, s. 110; Avrupalıların incir ürünü üzerinde belli bir denetim kurma yolunda gösterdiği tutuma ilişkin örnek olması açısından, şu gazete haberi dikkati çekmektedir. İzmir piyasasına büyük miktarda incir ürünü gönderen Aydın'da, incir ağaçlarının hastalığa tutulduğu haberi üzerine "*mahsulâtı tetkik etmek üzere İngiltere'den bir uzman gönderildi ve Aydın'a vasil olarak bağçeleri gezmeye başladı*". **Hizmet**, 5 Ağustos 1891.

¹²⁴⁵ Lütfen bkz. XX. Yüzyılın Başlarında İzmir Limanından İhraç Edilen İncir Miktarı (Ton Cinsinden)

¹²⁴⁶ Bilgin Çelik, **a.g.t.**, s. 61.

¹²⁴⁷ G. Bie Ravndal, **Turkey- A Commercial And Industrial Handbook**, Washington, 1926, s. 103. Adı geçen eserde incir üretiminin bir sonraki yıllarda ihraç durumu hakkında bilgiler de mevcuttur. Esere göre, İzmir limanından 1921 tarihinde 18500, 1922'de 22000, 1923'de 23000, 1924'de 26000 ton incir ihraç edilmiştir.

¹²⁴⁸ Sabri Yetkin, "*Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Ortaklığının Doğuşu Ve Kooperatifçiliğe Geçiş*", **Tariş Tarihi**, İzmir, 1993 , s. 26.

¹²⁴⁹ Olcay P. Yapucu, **a.g.e.**, 128

Jiro, İzmir’li tüccarları bir çatı altında toplamaya girişerek “*İncir Tröstü (sendikası)*” kurdular¹²⁵⁰. Avrupa sanayisi gelişip faaliyet alanlarını sınırlarının dışına taşması, sermaye ve şirketleşme hareketlerini, bu da tekelci tröstleşmeleri beraberinde getirmişti¹²⁵¹. Tröstler hem alıcı hem de satıcı olacak, üreticinin ürününü istediği fiyattan alacak ve yurtdışına istediği fiyattan satacaktı. Bu durum o dönemin aydınlarını harekete geçirdi ve basında *Milli İktisat* politikası içinde büyük eleştiriler aldı. İncir tröstünün yemiş çarşısından rekabeti kaldırıp üreticiyi esir duruma düşüreceği anlaşıldığından, Germencik’te Belediye Reisi Ali Rıza ve eşraftan Hafız Tahir üreticileri ve konuyla ilgili olanları Germencik’te toplayarak 1912’de “*bölgenin ekonomik sorunlarını tartışmak üzere*” ilk toplantıyı gerçekleştirdi. Bu toplantıda, incir alıcı tröstünün kötü bir girişim olduğu, gelecek ay “*Müstahsiller Kongresi*”nin Aydın’da toplanması gerektiği kararlaştırıldı.

Önce Germecik sonra Aydın’da toplanan üretici kongreler incir üreticilerinin oluşturacağı bir şirket kurulmasını hedefledi ve sonuçta 31 Temmuz 1912’de *Osmanlı Anonim Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Şirketi* kuruldu. Şirket bölgede tefecilikle uğraşanların yüksek faizlerle borç vermeleri ve İzmir’deki incir alıcılarının düşük fiyatla mal almak kasdıyla şirket (tröst) oluşturduklarından, bu şirketle mücadele etmek ve üreticiyi korumak amacıyla kurulmuştu. Ancak şirket fazla bir yaygınlık kazanamamış, fakat kooperatifleşme hareketine bir ruh vererek ilk temel harcını atmıştı¹²⁵².

Aynı tarihlerde bölge genelinde İttihat ve Terakki dönemiyle birlikte oluşan *Milli İktisat* politikasının bir uzantısı olarak, İzmir’de incir ve üzüm ticaretiyle uğraşan *İngiliz Zisecerkaşık Bakeri limited* adlı *İngiliz anonim şirketi*, *Mahsulat-ı Mahaliye Osmanlı Ticaret Şirketi* adıyla bir Osmanlı Anaonim Şirketi haline getirildi¹²⁵³. İncir ürünü üzerinde yabancı baskısı ve spekülatif yaptırımlara karşı

¹²⁵⁰ Sabri Yetkin, “*Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Ortaklığının Doğuşu ve Kooperatifçiliğe Geçiş*”, *a.g.m.*, s. 34-46.

¹²⁵¹ Oktay Gökdemir, “*Tarış Ve Sosyal Etkinlikler*”, *Tarış Tarihi, a.g.e.*, s. 403.

¹²⁵² Sabri Yetkin, “*Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Ortaklığının Doğuşu ve Kooperatifçiliğe Geçiş*”, *Tarış Tarihi, a.g.m.*, s. 34-46. 1912’de paketleme ve ihracat firmaları bir birlik oluşturarak 200.000 sterlin sermaye ile *İzmir İncir ve Paketleme şirketi*ni kurdular ve incir ve kasa için piyasayı ellerinde tutmaya çalıştılar. Fakat birlik kötü yönetimden ve bozulmadan zarara uğradı ve 1914’de hükümet tarafından dağıtıldı. Charles İssawi, *a.g.e.*, s. 260

¹²⁵³ *B.O.A.* HR. HMŞ. İŞO. 204/ 34 (1911)

büyük çabalar harcandıysa da I. Dünya savaşı bu politikanın yakın dönemde sonuçlarını görmeyi engelledi. Bununla birlikte I. Dünya savaşı içinde ürün ihraç etme kaygılarının yerine “*kurtuluş kaygısının*” almış olmasının bir sonucu olarak, *Himaye-i Zürra Şirketi*, Osmanlı Ordusunun iaşesine büyük katkılarda bulundu¹²⁵⁴. Bu dönemde Aydın’ın en önemli gelir kalemlerinden birisi olan İncirin satışı üreticilerin en büyük sorunu olmuş ve sonuçta I. Dünya Savaşı devam ederken, Aydın’lı İncir üreticileri İncir tröstünü kırabilmek için Türkiye’de ilk kooperatifçilik hareketinin öncüsü olmuşlardır.¹²⁵⁵ Bir tarımsal ürün satış ve kredi kooperatifi olan bu şirket 30 Kasım 1915 günü kurulmuştur. Kooperatifin 10.000 Osmanlı Lirası kuruluş sermayesi 1916 yılında beş kat arttırılmıştır. Milli Aydın Bankası kurucular arasında gözükmemektedir.¹²⁵⁶

¹²⁵⁴ Oktay Gökdemir, “*Tarış Ve Sosyal Etkinlikler*”, *Tarış Tarihi, a.g.e.*, s. 403; 1. Dünya Savaşı içinde dikkate değer faaliyetlerde bulunan bu şirket, Yunan işgali devrelerinde büyük zararlara uğramış ve adeta ölüm devresi geçirmişti. Mehmet Ziya, *a.g.e.*, s. 23.

¹²⁵⁵ Daha geniş Bilgi için, Sabri Yetkin, “*Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Ortaklığının Doğuşu ve Kooperatifçiliğe Geçiş*”, *Tarış Tarihi*, İzmir 1993, s 34-46.

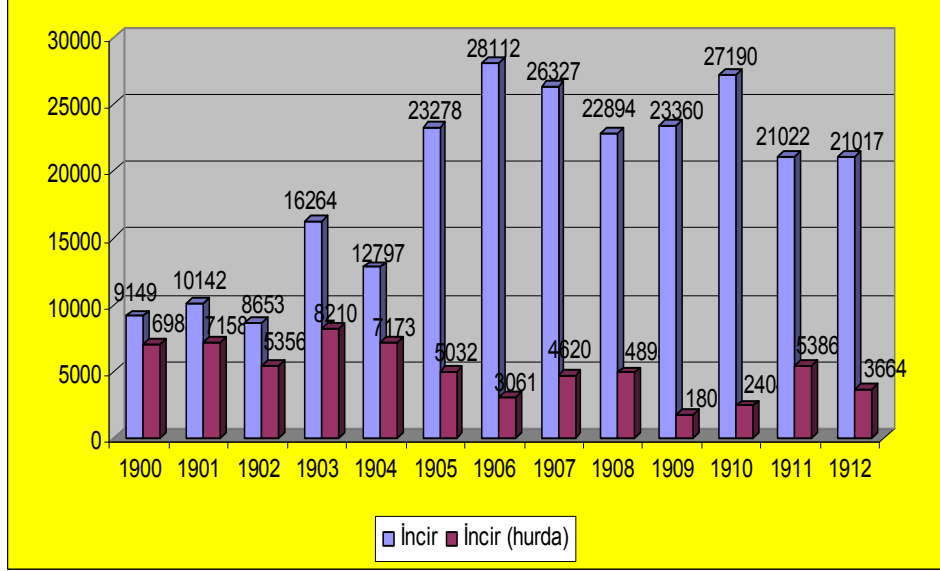
¹²⁵⁶ Zafer Toprak, *Türkiye de Milli İktisat (1908-1918)*, *a.g.e.*, s.225.

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir’den İhraç Edilen İncir Ürününün
Değişik Ölçü ve Miktarlardaki Durumu¹²⁵⁷

YIL	TON	Quintal (100 Kilo)	Cwt. (50 Kilo)	Kasa	Kutu	Torba
1869	9650 (Üzümle toplam)					
1870	22100 (Üzümle toplam)					
1871	27320 (Üzümle toplam)					
1872	39350 (Üzümle toplam)					
1873	38200 (Üzümle toplam)					
1874	31000 (Üzümle toplam)					
1875	39600 (Üzümle toplam)					
1876	45200 (Üzümle toplam)					
1877		169993				
1878		147383				
1879		237253				
1880		125843				
1881		257550				
1882			140000			
1883			320000			
1884			340000			
1885			160000			
1886			334360			
1887						
1888						
1889						
1890				191615		
1891	55700			45548	62421	120760
1892	2988			52136	82277	142172
1893						
1895						
1896						
1897						
1898	2307					
1899	8078					
1898(2)	3026 (Hurda İncir)					
1899(2)	5032 (Hurda İncir)					

¹²⁵⁷ *Tablo Accounts and Papers’ın ilgili yıllarından derlenerek hazırlanmıştır.*

XX. Yüzyılın Başlarında İzmir Limanından İhraç Edilen İncir Miktarı (Ton Cinsinden)¹²⁵⁸

¹²⁵⁸ Tablo Accounts and Papers resmi yayınlarının ilgili yıllarından derlenerek hazırlanmıştır.

B. Üzüm

Asmalar ilkbaharda uyanır ve ağırları halk arasında buna “su yürümek” denirdi. Ayrıca dallar ve yapraklar bir taraftan büyür, salkımlar çiçek açıp *dane* bağlar; siyah ve beyaz üzümler kendi renklerini alır ve bu arada *bağ bozumu* mevsimi yaşanır. Bağcılık bataklık alanların dışında hemen hemen elverişli tüm topraklarda yapılır. Asmalar tohumlarından başka *çelikleme ve daldırmalarla* çoğaltılır. Asma çeliği adı bir asma dalıydı. Bu çelikler ya asmalardan kesilir kesilmez toprağa dikilir veya ilkbaharda kum veya toprak içinde saklanırdı. *Daldırma* da *umcadan* [kütük, kök] kesilip ayrılmadan toprakta köklendirilme işlemine denilirdi. Kuvvetten düşen veya *fena cins üzüm mahsülü veren bir umcayı iyileştirmek için* bağlarda ara sıra aşı yapılırdı*. Fakat filokseradan sonra yerli cins asmaların Amerikan çeşitleri üzerine aşılması uygulaması sona erdikten sonra Amerikan çeşitleri üzerine aşılana yerli cinslerden çok daha iyi hasılat alınmaya başlandı¹²⁵⁹.

Amerika asmalarının da kendi içinde çeşitleri vardı. *Riporya [riparia]* tür Amerikan asma çubukları, derin, serin, kuvvetli, yumuşak ve çok az kireçli [yani yüzde 8-10 kireçli] milli ve kumsal, killi toprakları severdi. Çorak yerlerde dikilen Amerikan asma fidan çeşidine *Solonis* denilirdi. Çok kireçli ve derin- milli topraklarla, kireçli topraklara mahsus olan *Birlandirdi [berlandieri]* vb. Amerikan asma çubukları çeşitleri de vardı. Bunlar arasında olan bir başka Amerikan asma çubuğu çeşidi ise *Dulut(h)* adıyla bilinirdi. Kuru, sert, kır, zayıf, çakıllı ve kireçli topraklara mahsus olan bu tür çoğunlukla, yüzde elliye yakın kireçli topraklara sahip bulunan İzmir ve artalanında dikilirdi. En çok da sözü edilen bu Amerikan asma çubuklarından verim alınır¹²⁶⁰.

Bağcılık yapılacak alanın toprağı *kirizma pulluklarıyla* derince sürülerek hazırlanırdı. Toprağı altındaki derin kısmı üste çıkarmak ve üstü alta gelmek üzere

* İngiliz aşısı asma çubuklarını aşulamakta daha çok kullanılıyordu. Üzerine aşı verilen ağaca “ana” denirdi. Aşı mevsimi ilk ve sonbaharda yapılırdı. Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 11 ve 107; “Aşı, bir nebat büyüyip yetişmesine lazım olan gıdayı doğrudan doğruya topraktan alacak yerde başka bir nebat vasıtasıyla tedarik etmektir” *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 24 Haziran 1907

¹²⁵⁹ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 62- 63

¹²⁶⁰ *Ahenk*, 10 Teşrinievvel 1901 [Bu tarihe ait bağcılıkla ilgili bilgiler Mehmet Raif’in “Yeni Bağcılığa Bir Nazar” başlıklı yazısından alınmıştır.]

kazmağa *kirizma* denirdi¹²⁶¹. Kirizma 80 cm- 1,5 metreye kadar yapılırdı. Şaraplık bağlarda toprağı çok derin sürmeğe gerek duyulmuyordu. Kirizma bağlarda bellerle veya derin sürmeğe yarayan büyük pulluklarla yapılırken¹²⁶² genel itibariyle kürek, çatal, bel ile yapılan kirizma çapa ve çeşitleriyle yapılanlardan çok daha iyi sonuçlar verirdi¹²⁶³.

Yeni dikilen bağlara İzmir ve çevresinde *Yenice* denilirdi. Yeniceleri yabancı otlardan kurtarmak için yaz mevsiminde çapalanırdı. Bir tek hayvanla çekilen çapa makinaları bu işi yapmaya yeterliydi. Yenicelerdeki taze fidanlar hereklere [sebze ve asma fidelerini dik tutmak için yanlarına çakılan kazık] bağlamak gerekirdi. Çubuklar dikildikten bir sene sonra kış mevsiminin ik günlerinde dipleri açılır, ihtiyar bağlardan daha geç budanmasına özen gösterilirdi. Bağcılıkta en önemli tarımsal etkinlik bağların budanmasıydı. Budama Mart ayında havalar ısınmasıyla yapılmaya başlanırdı. İklimin daha ılıman olduğu yerlerde budama işlemi bu aya kadar bitmiş olmalıydı. Osmanlı topraklarında özellikle Akdeniz kıyılarında ve bu iklime benzeyen yerlerde bağ dikimi Mart ayının sonuna doğru tamamlanmalıydı. Daha soğuk yerlerde ise bağ dikimi Mart ayının sonuna doğru başlardı. Bağların bellenmesi veya sabanla sürülmesi bağlardan yüksek verim elde edilmesini sağladığı gibi bağlarda meydana gelen bitkileri, zararlı otları yok etmek için bağ kütüklerine zeytinyağı ile karıştırılmış gazhane zifti sürülürdü. Aynı zamanda bağ dallarının en az % 30'unun badana edilmesi veya % 10'u oranında zaç yağı sürülmesi ile bağlar atraknos, kömür vb. hastalıklardan korunmaya çalışılırdı¹²⁶⁴.

Bağlarda toprağı havalandırmak için toprak saban ve pulluklarla veya bellerle sürülüp kaldırılıyordu. Bu ilk işte 15- 20 cm. derinlikte havalandırma sağlanır, bundan sonra ilkbaharda çıkan yabancı otları köklemek için bu mevsimde el veya hayvan yardımıyla çapa vurulması gerekirdi¹²⁶⁵. Bağların gübrenmesi ise bir başka tarımsal etkinlikti. Bir bel vasıtasıyla her kütüğün etrafına çukur açıp, her çukura elden geldiğince eşit miktarda gübre koymak gerekirdi. Örneğin bir hektarda

¹²⁶¹ Refet Samim, *Alat-ı Ziraiye*, İstanbul, 1923, s.4

¹²⁶² Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 62- 63

¹²⁶³ Refet Samim, *Alat-ı Ziraiye*, *a.g.e.*, s.4

¹²⁶⁴ *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 13 Mart 1909

¹²⁶⁵ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 67

ortalama olarak 1000 kütük bulunduğu düşünülürse her kütüğe eşit miktarda gübre vermek zor ama yapılması gereken bir işti. Bağlar sonbaharda gübrelenmeliydi¹²⁶⁶.

Meyveli ağaçların en eski vatanı olduğu belirtilen İzmir ve art alanı, üzüm alanında da büyük bir üne sahipti. Hititlere ilişkin en eski eserlerde, üzüm salkımlarını taşıyan insanlara rastlanıldığı belirtilmektedir. Üzüm, yüzyıllarca Ege bölgesinin mutluluk ve ticaret alanlarının değişmez ürünü olmuştur¹²⁶⁷.

*Aydın Vilayetinin menabi-i varidatından en mühimi olan bağcılık sanatının tezyidi için*¹²⁶⁸ özellikle demiryolunun yapılmasının sürece katkısı büyüktür. İzmir-Aydın hattı batıdaki örneklerle oranla oldukça kısaydı, belki de bu yüzden ilk anda yabancılar için hesaplanan kârı getirmesi zaman aldı. Yani yol şebekesinin

geliştirilmesinden asıl yarar sağlayanlar başlangıçta yerli nüfustu. Yabancılar ancak yüzyılın son çeyreğinde demiryolu Ankara ve Kayseri'ye uzandığında ciddi kazanımlar elde edecekti. Tarım ürünlerinin fazlasının uzak pazarlarda alıcı bulmasının olanaklı hale gelmesiyle iç bölgelerde yaşayan Rumlar işledikleri toprak alanını genişletmeye yöneldiler. Önceden otlak (yayla) olarak kullanılan alanlar ve işlenmeyen topraklar bahçe ve üzüm bağlarına dönüştürüldü ve emek gücüne ihtiyaç gittikçe artmaya başladı¹²⁶⁹

Avrupa ve Amerika piyasalarına ihraç edilen kuru üzümün kurutma işlemi açık arazide yapılmaktaydı. Meyveyi yiyip bitiren bazı küçük böcekleri yok etmek için olgunlaşan üzümler *alkali solüsyonuna* bulanırdı. Bu işlemde geçen üzümler

¹²⁶⁶ Saffet, *Ziraatte Teceddüd*, Kostantiniye, 1891, s. 90- 91

¹²⁶⁷ XIX. yüzyıl ortalarında Tire'de *Beylerce*, *Germe*, *Çekirdeksiz*, *Parmaküzümü*, *Karaüzüm* gibi çeşitli asmalar olmasına karşın, %90'ı karaüzüm bağlarından oluşmaktaydı. Tire Ovası, dağ ve ova köyleri baştanbaşa bağ idi. Üzüm tanelerinin küçük bir hindistancevizi gibi olduğu belirtilmekteydi. Yetişen ürünler İzmir limanından gönderilerek satılmaktaydı. Mehmet Başaran, *a.g.e.*, s. 165

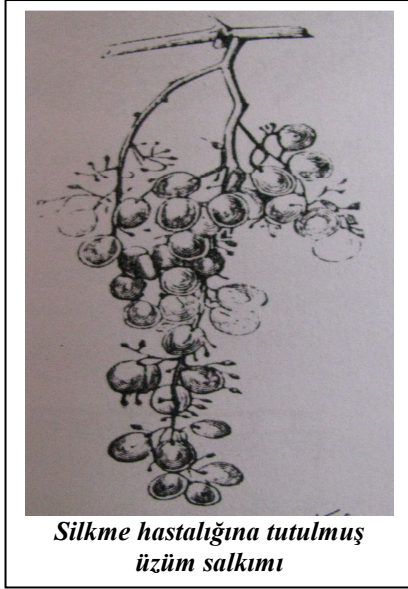
¹²⁶⁸ *B.O.A.* İ. OM, 5/ 1322 Ca 28 (1904)

¹²⁶⁹ Olcay P. Yapucu, *a.g.e.*, s. 168

kızgın güneşte kurutulurdu. Ardından geniş küfelere konulur develerle en yakın tren istasyonuna götürülürdü¹²⁷⁰.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı devletinin en önemli tarımsal ürün ihraç maddelerinden biri olan üzüm bunu yüzyılın sonlarında da sürdürdü. XIX. yüzyılın bu önemli tarım ürünü, bağ hastalıkları nedeniyle canlılığını ve hatta zaman zaman geniş ekim alanlarını kaybettiği dönemler de yaşadı. Bölge ahalisi böylesi önemli bir kazancı riske atmamak için “*ibtidai usulle ziraat yapsalar da bilmediğini öğrenmeye, kendi kendilerine ziraatteki hastalıkları ıslah etmeye uğraşıyorlar, gayret sarfediyorlardı*”¹²⁷¹.

Bağlara en çok zarar veren kışın yaşanan don olaylarıydı. Bu nedenle bazen kütüklerin bir kısmı kurur, henüz aralanmamış ve budanmamış kollar ise soğuktan yanardı. İlkbahar donlarına karşı alınan önlemler arasında, budamayı mümkün olduğu kadar geri bırakmak, Şubat ayında kütükleri *kara boya ve asit sulforinin* de içinde bulunduğu boyayla badana etmek vardı. Dolu için alınan önlemler arasında; dolu getiren bulutları dağıtmak için 800 m. yüksekliğe çıkabilen havai fişeklerden yararlanılması da söz konusuydu¹²⁷².

*Silkme hastalığına tutulmuş
üzüm salkımı*

Bir başka bağ hastalığı *çiçek silkme* idi. Bu hastalıkta üzüm çiçekleri dane bağlamadan önce kuruyup düşmesinden kaynaklanırdı. *Sarılık* hastalığında ise yapraklar sararır ve kütükler kuvvetten düşerdi. Hiçbir sebep olmadan kısmen veya tamamen bağ kütüğünün kurumasına *felç hastalığı* denirdi. Felç hastalığına benzeyen *kızılık* hastalığının çaresi kütüğün topraktan sökülmesiydi. *Siğil* ise asma dal ve yapraklarında çıkan bir başka hastalıktı. Kırım savaşı sırasında

bağlara bulaşan *külleme* hastalığı da bağları güçsüz kılmakta ve bu hastalıkla bağlara kükürt atılarak mücadele edilmekteydi¹²⁷³. İzmir ve çevresinde de sıklıkla görülen bu

¹²⁷⁰ “*Wine Industry Of Smyrna*”, *Journal Of The Society Of Arts*, 55, (23 Nov. 1906- 15 Nov. 1907), 1134- 1135

¹²⁷¹ Ligor, *a.g.e.*, s. 3- 4

¹²⁷² Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 70

hastalığa karşı en etkili yöntem olan kükürt, Mart başlarında atılırdı¹²⁷⁴. Özellikle Fransa'da XIX. yüzyılın ikinci yarısında külleme hastalığının bağlara verdiği büyük zararlar ve art arda gelen kötü hasatlar, Türkiye'ye yeni dışsatım ürünlerinin daha da öne çıkmasını sağladı: *Şarap ve kuru üzüm*. Özellikle sofr şaraplarının fiyatlarındaki artış, Türk şaraplarının belli bir önem kazanmasına yol açtı¹²⁷⁵ *Kömür hastalığı* da asma dalları üzerinde büyükçe siyah lekelerin ortaya çıkmasıyla kendini gösterir, asma kütükleri kara boya ile badana edilerek bu hastalıktan kurtulmaya çalışılırdı¹²⁷⁶. Kömür hastalığı tohumları vasıtasıyla bütün etrafa yayılırdı. Havalar kurak gittiğinde hastalık ya baş göstermez ya da baş gösterse bile zararı büyük boyutlara ulaşmazdı. Bağları kömür hastalığından korumak için en iyi yol *asmalar uyanmazdan on beş gün evvel asmaların gövdelerini, dallarını sade karaboya ile veya zacyağlı kara boya mahlulüyle badana etmektir*¹²⁷⁷. Amerika'dan Avrupa'ya taşınan *siyah küf, beyaz küf, pas hastalıkları* da bağlara zarar veren unsurlar arasında yer alıyordu. *Kararma, Çatlama, Çalılanma, Kaliforniya hastalığı* gibi isimlerle anılan daha pek çok hastalık da bağlarda karşılaşılan sorunlar arasındaydı. Sümüklü böceklerin verdiği zararlar da bağlarda görülmekteydi. Buna karşı sümüklü böcekleri toplamak, bağın etrafına 20 cm genişliğinde kireç tozu dökmek, kış mevsiminde asmaları kara boya ile badana yapmak bu böcek zararlısını yok etmek için uygulanan yöntemler arasındaydı¹²⁷⁸.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde hastalık ve yabancı gümrük politikası üzüm endüstrisinin canlılığını tehlikeye soktu. Özellikle 1870'lerin ortasından itibaren İzmir ve art alanında yaşanan ve filoksera adıyla anılan bir bağ hastalığı bu ürünün tarımsal üretim ve ticaretini doğrudan etkilemiştir. Asmaların köküne dadanan ve sonra tüm bitkiyi mahveden bu parazitin neden olduğu filoksera hastalığı 1863

¹²⁷³ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 70

¹²⁷⁴ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 86

¹²⁷⁵ Bernard C. Collas, *a.g.e.*, s. 180

¹²⁷⁶ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 70

¹²⁷⁷ *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 24 Nisan 1908

¹²⁷⁸ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, 70- 71; Bununla birlikte çok eski zamanlardan beri bağlarda meydana gelen ve asmaların göz ve yapraklarını mahveden bağ biti bir başka tehlike idi. Hakikaten bite benzeyen bu haşerarla mücadelede ilkbaharda asma gözleri henüz açılmağa başladığı sırada üzerine gelmeye başlayan bu tür haşerat her sabah seher vaktinde ameleler yardımıyla elle teker teker tespit edilip asmadan ayıklanmaya çalışılıyordu. Bu durum fazlasıyla masraf yarattığı için üç dört kıyye arap sabununu iki üç kıyye kadar gaz yağı ile karıştırarak yüz kıyye suyla karıştırıp bu asmaların dal, yaprak ve kütüklerine serpilirdi. Geniş bilgi için lütfen bkz. Agop Zakaryan, *Bağ Biti*, [Aydın Vilayeti Resmi Gazetesine Derc Olunduktan Sonra Matbaa-yı Vilayette Tab' olunmuştur], 1899, s. 2, 13 ve 14.

yılında Amerika’da ortaya çıkmıştır¹²⁷⁹. Filoksera böceğinin asıl menşei *Yeni Dünya*’dır¹²⁸⁰. Amerikan asmaasının Fransa’ya getirilmesiyle bu hastalık Avrupa’da yayılmıştır¹²⁸¹. *Bu Amerika asma kökleri üzerinde fazlaca filoksera bulunduğundan çok kısa bir süre içinde Fransa’nın bütün bağlarına yumurtalarını yağmur tanesi*

*gibi saçmış ve sonuçta Fransız bağları mahvolmuştur. Filoksera, İtalya, İspanya, Almanya, İsviçre, Hollanda, Rusya bağlarını da dolaşarak sonunda 1885’lerde İstanbul civarında Erenköy’deki bağlarda görüldüğü gibi aynı zamanda İzmir’deki Kokluca, Paradiso, Seydiköy ve Tepecik civarındaki bağlarda da yayılmış ve bağlara büyük zararlar vermiştir*¹²⁸².

Bağlara en çok hasar veren hastalık olan filoksera, asmaların dalları ve kökleri üzerinde yaşayan böceklerdir. Bunlar ince kökleri ısırır ve şişirirler; topraktan kuvvet alamayan *umcalar*

[kütük, kök] kurur. Filoksera böcekleri kış mevsiminde bir dişi haşerenin asma kökleri üzerine bıraktığı yumurtadan ürer ve buna kış yumurtası adı verilir. Bu yumurta kış mevsimin bütün şiddetine dayanır ve ilkbaharda hararet 10 dereceye çıktığı zaman canlanır. Kış yumurtasından çıkan bir dişiden yaz mevsiminde yirmi dört milyon haşerenin ortaya çıktığı bilinmektedir.

Filokseraya karşı *sülfür dö karbon ve sülfür karbonat dö potasyum* kullanılır ve asmaları kumluklara dikmek ve bağları kış mevsiminde uzun müddet su altında

¹²⁷⁹ Donald Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, a.g.e., s. 185

¹²⁸⁰ *M. 1307 Vilayet-i Salname-i Aydın*, s. 714- 715

¹²⁸¹ Çiftlikat-ı Seniyye-i Cenab-ı Mülükane Müdür-ü Sanisi Kigork Torkomian filokseranın kaynağını Amerika olarak gösterir. Hastalığın 1856’da ortaya çıktığını iddia eder. “...Kendisi göz ile ancak müşahade olunabilen rakik ve dakik bir hayvancık olup asmanın harabiyete yüz tutmaya sebep harcı bulunmadığı halde batınen bu hayvancılığın taht-ı tesirinde üç dört sene zarfında asma harap olur. Filoksera Avrupa memaliki üzerine hücum ederek pek çok mazarrat ettiğinden işbu memalik ve bahusus Fransa ulema ve tabiiyyun efsar ve gayretlerini bu hayvancılığın mahv ve def’i çarelerini bulmaya hasretmişlerdir. Filoksera yirmi sene zarfında Fransanın...nefis bağlarını kamilen harap ve şarap hasılatının miktar-ı sülüsüne tenezzül etmiş ve...8.300.000.000 litre şarap...2.700.000.000 litreye vasil olmuştur...” denilerek niteliği, bağ ve üzüm üretimine verdiği zarar Fransa örneği ile anlatılmaktadır. Mehmet Başaran, a.g.e., s. 166

¹²⁸² Filoksera hastalığına sebep olan böceklerin benzerleri Amerika’da ceviz, meşe, kestane ağaçları üzerinde de görülüyordu. *Ahenk*, 10 Teşrinievvel 1901.

bırakmak- filoksera böceklerini havasızlıktan boğmak maksadıyla- gibi tedbirlere başvurulurdu. XIX. yüzyılın sonlarında yerli bağların Amerika asmaları üzerine aşılama gibi iyi ve kesin bir çare bulundu. Amerikan asma çubuklarını İngiliz aşısıyla aşılamak ve aşığı kaynattıktan ve çubuğu köklendirdikten sonra dikmek usulü uygulanmaya başladı¹²⁸³.

1881/ 1882 yıllarında filoksera hastalığı Fransız bağlarını tahrip ettiğinde Batı Anadolu bölgesinde yetiştirilen üzümler Avrupa piyasalarında değerini korumayı başardı. Ancak ertesi yıl Fransız bağcılığı filoksera etkisinden kurtulunca, talebin azalmasına bağlı olarak Batı Anadolu bölgesinde yetiştirilen üzümlerin fiyatları %23 düştü¹²⁸⁴. Ayrıca Batı Anadolu'da bulunan bağlar filoksera tahribine uğradıkları zaman üzüm hasılatı hayli azalmış ve hatta iç ihtiyaçları giderecek duruma gelmişti. Bu durum karşısında zaman zaman üzüm ihracı durduruldu¹²⁸⁵.

1887 yılında Yunanistan'da ki üzüm rekoltesinin kuraklık yüzünden son derece düşük olması nedeniyle Batı Anadolu'da ihracata dönük üzüm yetiştirmenin büyük bir hızla geliştiği görüldü. 1887'de Fransa ve İtalya arasındaki ticaret antlaşmasının yürürlükten kalkmasıyla da Fransa'nın ithal olanakları büyük ölçüde kısıtlanmış oldu. Böylece Türkiye'nin kuru üzüm piyasasında hiç olmazsa bir süre için rakipsiz kalması mümkün hale geldi. Bu süreçte Osmanlı hükümeti bağcılığı aktif olarak destekleme kararı aldı. Üzüm ihracatından %1 oranındaki değere göre vergiyi kaldırdığı gibi ihracat değerinin % 8'i kadar bir prim vermeyi vaad etti. Tüm bu gelişmeler sonucunda İngilizlerin büyük bir hızla bağ satın almaya ve *Avrupai üretim biçimleri* uygulamaya başladıkları görüldü. Yüzyılın sonlarında Aydın vilayetindeki bağların büyük çoğunluğunun İngilizlerin eline geçmiş olduğu bildirildi¹²⁸⁶.

¹²⁸³ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 75

¹²⁸⁴ Abdullah Martal, "19.Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler", *a.g.m.*, s. 16. 1870'de Fransız bağlarını yok eden filoksera hastalığı daha sonra tüm Avrupa ve nihayet Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki bağlara zarar vermiş bu hastalığa karşı sürekli bir mücadele sürdürülmüştü. Fransız üzümculüğünü kalkanıran Amerikan üzüm asmalarını ithaliyle Osmanlı İmparatorluğunda bu konuda başarıya ulaştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye*, II, Yön yay., İstanbul, 1983, s. 285.

¹²⁸⁵ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, *a.g.e.*, 185

¹²⁸⁶ Melih Gürsoy, *a.g.e.*, s. 121; Bu tarihin Fransa ve İtalya arasında yapılan 1888 tarihli ticaret anlaşmasının yürürlükten kalkmasıyla birlikte Fransa'nın üzüm ithal olanaklarını büyük ölçüde

1888 yılının Haziran ayında başlayan bir başka filoksera hastalığı da ürünün piyasadaki varlığına büyük zararlar verdi. İzmir *Kokluca, Kadifekale, Bozyaka* bağlarında ortaya çıkan filokseraya karşı büyük mücadeleler verilmiş, bu mücadelede bir komisyon kurulmuş, filokseraya uğrayan üzüm kütükleri sökülerek bağlar yakılmıştı¹²⁸⁷. *Kokluca bağlarında zuhur etmiş olan illet-i mezkurenin 15 gün içinde icra-yı tedavisi ile sirayeti men olunmaz ise de hasar-ı azim görüleceği* Valilik tarafından bildirilirken, *hastalığın Kokluca bağlarından civar Paradis bağlarına dahi 400 dönüm kadar arazide bulunduğu keşf edilmiş, bağların kütükleri kat' ve ihrak olunarak, toprakları krizma edilmişti*¹²⁸⁸. Yaşanan bu filoksera felaketinden bir yıl sonra hükümet “İzmir’den diğer vilayetlere veya İstanbul’a gönderilecek her çeşit meyve veren vermeyen ağaç fidanlarının ve üzüm çubuklarıyla asmaların ve filiz ve yaprak ve çöplerin imrârını [geçişini] taht-ı memnûata [yasak altına] aldı¹²⁸⁹

Bu hastalık iki ay kadar sürmüştü ve bu süreçte çiftçilerin yaşadığı büyük maddi kayıplar dönemin İzmir basınında geniş yer bulmuştu¹²⁹⁰. Filoksera hastalığı ile yapılan mücadele sırasında gerçekleştirilen masraflara karşılık olarak İzmir ve çevresinde üzüm mahsülünün her kantarından üç yıl geçerli olmak üzere birer kuruş vergi alınmasına ilişkin Valilik makamının isteği hükümet tarafından uygun görüldü¹²⁹¹. İdare aynı zamanda mali yardım sunma ve üzüm bağlarından sağladığı vergi indirimine ek olarak hastalığa karşı etkili yöntemleri benimsemeyi de teşvik etti. Amerika ve Fransa’daki filoksera hastalığı sırasında bağları 50 gün kadar birkaç santimetrelik suyla kaplamanın parazitleri öldürdüğü keşfedilmişti. Hükümet, uygulayabileceği yerlerde bu yöntemi tanıtmak için elinden geleni yaptı ve ayrıca 1888 yılında Menderes ve Gediz vadilerindeki çiftçilere bütün yeni kurulmuş bağlar için on yıllık bir öşür muafiyeti de sağladı¹²⁹². 1890’ların başında, birkaç yıl önce İzmir’de meydana gelen filoksera hastalığı yüzünden bağları tahrip olan bağ

kısıtlaması ve böylece Türkiye kuru üzüm piyasasında bir süre rakipsiz kalmasıyla yakın ilgisinin olması kuvvetli bir olasılıktır. 1893 yılında İzmir ve art alanında büyük toprak sahibi İngilizler bölgedeki bağların çoğunluğunu ele geçirirken, bağlarında Amerikan fidelerinden üretilen kütüklerin hepsinin ilaçlanmış ve aşılanmış olduğu bilinmekteydi. Mehmet Başaran, *a.g.e.*, s. 165

¹²⁸⁷ *B.O.A.*, DH. MKT. 1512 / 41 (1888)

¹²⁸⁸ *B.O.A.*, DH. MKT. 1512 / 41 (1888)

¹²⁸⁹ *B.O.A.*, DH. MKT. 1557/ 74 (1889)

¹²⁹⁰ *Hizmet*, 21 Temmuz 1888;

¹²⁹¹ *Hizmet*, 14 Ağustos 1888

¹²⁹² Donald Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, *a.g.e.*, s. 190- 191

sahiplerine 50 bin Amerikan asma çubuğu getirilip dağıtıldı. Ayrıca hükümet Avrupa'dan ithal edilen Amerikan asma tohumlarını da İzmir'in art alanına ücretsiz olarak dağıtmayı sürdürdü. Başta *Manisa* olmak üzere *Nif ve Karşıya*'da bu sayede yeni fidanlıklar kurma çalışmaları başladı¹²⁹³. Devlet Aydın'da örnek bir tarlada Amerikan asma fidanlarının dikilmesi konusunda başarılar sağladı. Aynı başarıyı mali zorluklar yaşasa da 1895 tarihinde Urla'da kurduğu numune tarlasındaki fidanlıklarda da gösterdi. 1892- 1895 yılları arasında içinde *Manisa ve Karşıyaka'nın* da bulunduğu İzmir'in yerleşim yerlerine 400.000'in üzerinde Amerikan asma fidanı dağıtıldı. Aydın vilayetindeki vilayet gazeteleri bedava filizlerin il ziraat müfettişinin bürosundan temin edilebileceği konusunda çiftçileri bilgilendiriyordu¹²⁹⁴.

Bağlara bulaşan filoksera hastalığı yüzünden 1894 yılında İzmir ve çevresinde üzüm tarımı hemen hemen durma noktasına geldi, hastalığın daha fazla yayılmasını önlemek için bağlar sökülmeğe başladı. Bağcılığın tamamen mahvolması, hükümetin acele aldığı bir kararla önlenmeye çalışıldı. Osmanlı hükümeti bu hastalığın tahrip ettiği her dönüm bağ için 10 lira tazminat ödeyeceğini ve on yıl süreyle bağcılıktan alınan her türlü verginin kaldırıldığını açıkladı. Bu karar sayesinde bağcılık tekrar canlanabilme imkanı buldu¹²⁹⁵.

XIX. yüzyılın sonlarına ait İzmir'deki gazetelerde bazı iklim olaylarından bağların büyük zararlar gördüğüne ilişkin haberler de yer alıyordu. Bunlar üzümlerin oluşmaya başladığı dönemde yağın dolu veya şiddetli esen boranın bağlara zarar vereceği ve ürün rekoltesinde düşmeye sebep olacağı yönündeydi¹²⁹⁶. Bağcılığın önemli bir tarımsal uğraş olarak bölge ekonomisindeki yeri basının bu ürüne olan ilgisini artırmış olmalıdır. 1895 yılının filoksera ile mücadeleyle geçmiş olması Aydın vilayetinde bir sonraki yılda bir çok üzüm bağının terk edilmesine neden

¹²⁹³ *Hizmet*, 18 Şubat 1890

¹²⁹⁴ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, a.g.e., s. 193- 194

¹²⁹⁵ Melih Gürsoy, a.g.e., s. 121-122; Osmanlı devleti sadece üzüm ürününden değil aynı zamanda üzümlerin işlenerek şıra yapılmasından da vergi almaktaydı. Üzüm yaş olarak tüketildiği gibi genellikle şıra yapılarak, pekmez, sirke, turşu yapımında ve kurutulularak da tüketiliyordu. Bazı sancak ve kazalarda bağcılıkla ilgili yerlerden devletin ürün üzerinden değil de üründen elde edilen şıradan vergi aldığı da göstermektedir. Buradaki esas amaç üretimin az olduğu dönemlerde reyanın mağdur olmamasıdır ve bu da Osmanlıların reyanın ödeme gücüne göre vergi koymayı kendilerine prensip edinmelerinden kaynaklanmaktaydı. İbrahim Solak, a.g.m., 226

¹²⁹⁶ Saadet Tekin, a.g.t, s.127 ve 138.

oldu, daha az sürüldü ve bazılarının daha karlı bir girişim olarak gördüğü baklagil üretimine ayrıldı¹²⁹⁷.

1900-1902 tarihinde İzmir'in bazı yerleşim yerlerinde filoksera haşeresi üzüm salkımlarını ve asmaları tahribe başlamış ve hatta filokseranın yoğun olarak görüldüğü Tire ovası bayat balık kokusunu andıran bir kokuya bürünmüştü. Sadece Tire'de bu hastalıktan etkilenen bağ 21.500 dönümdü ve bu hastalık sonucu bir dönüm bağın değeri 100 altın lira iken 3 altın liraya kadar düşmüştü. Böylece gelir yönünden fazla olan bununla birlikte emek de isteyen bağcılık, milyonlarca üreyen ve gözle ancak görülebilen küçük böceklerle yenilmeye başlamıştı. Bu hastalıktan kurtulmak için *Sülfür dö karbon ve Sulfo-karbonat dö patasyum* kullanılmaya başlandı. Bunun yanında bağların kumlu arazilerde veya kışın su altında bulundurulması gibi çareler arandı. Bunların da yeterli gelmemesi üzerine Amerikan asma çubuklarının dikilmesi ve bunların üzerine yerli asma aşılama usulü getirilerek, ince ve sivri hortumlu filoksera böceklerinin, zayıf yerli asmaların köklerine yerleşerek, dal ve yapraklara suyun geçişini engellemesi önlenmeye çalışıldı. Çünkü, Amerikan asma çubuklarının kökleri sıkı ve sertti. Ayrıca filoksera hastalığının getirmiş olduğu sorunlardan kurtulmak amacıyla Osmanlı devleti bazı girişimlerde bulundu. Aydın vilayetinde bu hastalığa uğrayan bağ sahiplerinin üzümlerin her kantarına karşılık ödenen paranın alınmaması amacıyla çeşitli iradeler yayınlandı. Orman ve Maadin kaynaklı bir yazıda; "...*Filoksera mesarısı karşılığı olarak Aydın Vilayeti'nin siyah ve beyaz kuru üzümünün beher kantarından alınmakta olan yirmi paranın Fransa Hükümeti'nce gümrük resmine edilen zamdan dolayı üzümlerin fiyatına tedenni etmesi hasebiyle bi'l-istizan şeref-sudur olan irade-i seniyye... geçen üç yüz dokuz senesi istifasından sarf-ı nazar olunmuş ise de üzümlerin fiyatı el-yevm hal-i tedennide bulunduğundan bahisle...salifü'z-zikr yirmi paranın bu sene dahi istifasından sarf-ı nazar edilmesi...*" istendi. Bu maddi uygulamalarla bağcılığın tümüyle ortadan kalkmasını önlemek isteyen Osmanlı hükümeti, yine bağcılıktan alınan her türlü verginin 10 yıl süreyle kaldırıldığını ve filokseranın tahrip ettiği her dönüm için bağ sahiplerine 10 lira tazminat verileceğini açıkladı. Bu iş için gerekli olan para kuru üzüm satışlarına kilo başına 1 (bir) para vergi koymakla sağlanacaktı.

¹²⁹⁷ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, a.g.e, s. 200

Bunların yanında üzüm bağlarının iyileştirilmesi suretiyle eski değerde ürünlerin yeniden alınması şeklinde çalışmalar da yapıldı. Bunlardan biri de Amerikan asma çubuklarının getirilmesi ve bunların üzerine yerli üzümlerin aşılınması işlemiydi. Bunun için bir fidanlık ve aşı mektebi açılması yoluna gidildi. Zakaryan Efendi burada görevlendirildi, aşılama yolu ile filokseranın önünün alınacağı düşünüldü. Aşılama usullerinin yanında hastalıklardan kurtulma amacıyla kükürt kullanıldı¹²⁹⁸.

Kükürt genellikle Sicilya ve Yunanistan'dan az miktarlarda ithal edilmekteydi. 1870'lerin başında İzmir ve çevresinde kükürt tüketimi dikkate değer ölçüde arttı. Sözü edilen yılda 180.000 Avusturya gümüş florini tutarında 20.000 çuval (1 çuval = 50 kg.) kükürt ithal edilmekteydi¹²⁹⁹. 1897'den başlayarak, her yıl ortalama 300 sterlin değerinde kükürt ithal edilmeye devam etti¹³⁰⁰. İzmir'in art alanındaki bazı köylerin kükürt madenleri de zaman zaman bölge bağcılarının kükürt ihtiyacını karşıladı¹³⁰¹. Bunun dışında yapay gübre olarak 1912 yılında 124.428 kg. 1913 yılında da 91.760 kg. çeşitli kimyasal maddeler ithal edildi. Bununla birlikte Batı Anadolu'da yaygın bir şekilde *sülfürik asit* ticareti bulunduğu ve ilkel de olsa süperfosfat üretimi yapıldığı anlaşılmaktadır¹³⁰². 1880'lerden 1900'lerin başına kadar İzmir ve yakın art alanında yaklaşık 20 yıllık süre içinde görülen filoksera hastalığı kazada yaklaşık 750 bin dönüm bağdan 55 bin dönümünü tamamen harap etti. Bu süre içinde İzmir'de 66.000 dönüm, Nif'te 40.000 dönüm, Menemen'de 10.000 dönüm, Urla'da 100.000 dönüm, Manisa'da 80.000 dönüm, Seferihisar'da 10.000 dönüm, Söke'de 5.000 dönüm, Kuşadası'nda 20.000 dönüm, Çeşme'de 105.000 dönüm, Kırkağaç'ta 12.000 dönüm, Tire'de 85.000 dönüm, Bergama'da 21.000 dönüm, Karaburun'da 60.000 dönüm, Soma'da 17.000 dönüm, Aydın'da 20.000 dönüm, Ödemiş'te 60.000 dönüm bağlık alan filoksera yüzünden tahrip oldu¹³⁰³.

XX. yüzyılın başlarında bağ hastalığı ve Fransız korumalığına rağmen kuru üzüm İzmir limanının ihraç ettiği tarım ürünleri arasında ön sıralardaki yerini ısrarla

¹²⁹⁸ Mehmet Başaran, *a.g.e.*, s. 168

¹²⁹⁹ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 128

¹³⁰⁰ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 93.

¹³⁰¹ *H. 1298 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 147-152.

¹³⁰² Mehmet Başaran, *a.g.e.*, s. 169- 172

¹³⁰³ *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 5 Nisan 1908

korudu¹³⁰⁴. İzmir ve art alanında bağlara musallat olan *filoksera*, *pronosporos*, *milvit*, *entraknor* gibi bir takım hastalıklar bağcılarını zarara uğratmışsa da yine de bölge ahalisi her bir kıyyesi altın değerinde olan çekirdeksiz üzümü yetiştirmek hususunda bir diğeriyle yarışmasına çalışmaktaydı¹³⁰⁵. XIX. yüzyılda Batı Anadolu bölgesinin en başta gelen tarım ürünlerinden biri olan kuru üzüm toplam ihracat içindeki payı; kuraklık, salgın hastalık gibi etkenlerin yanı sıra dünya piyasalarında ki dalgalanmalara, dış olaylara göre azalma ve yükselme eğilimli gösteriyordu. Bu nedenle ürünün çok bol olduğu bazı yıllar da talebin bazen azalması fiyatların gerilemesine, üreticinin çoğu kez masraflarını karşılayamayıp zarara uğrayarak aracı ve tefecilerin eline düşmesine neden oluyordu. İhracatta önemli bir paya sahip olan kuru üzümün fiyatı, bu tarım ürününün en çok alımını yapan Fransızların piyasadaki varlığı veya yokluğuna göre belirlenir hale geldi¹³⁰⁶.

Üzüm bağlarında önemli oranda hasar oluşturan filokseranın yanında *mildiyu* hastalığı da İzmir bağlarında büyük tahribatlara neden oldu. Tire'nin batı taraflarında bulunan bağlarda bulaşma evresini genişleterek ilerleyen mildiyu ile mücadelede kükürt serpilerek önlem alındı. Hastalık işaretini yapraklarda gösterdi. Yapraklar üzerinde beyaz toz halinde lekeler görüldü. Bu lekeler yavaş yavaş bütün yaprakların sararmasına ve dökülmesine neden oldu. Mildiyuya yakalanan asmaları tedavi için *bordo bulamacı* mahlulü kullanıldı¹³⁰⁷. 1900 yılında birkaç yıldan beri devam etmekte olan mildiyum bağ hastalığı ile mücadele devam etti. Bu bağ hastalığına karşı bağ filizlerinin *göz taşı* ve *kireç* ile ilaçlanmasına ağırlık verildi¹³⁰⁸. Üzüm üretimini tekrar canlandırmak ve İzmir limanından ihraç edilen bu değerli ürünün kalitesini yükseltmek için Amerika'dan getirilen asma çubuklarını tarlalarına

¹³⁰⁴ François Georgeon, "Son Canlanış (1878- 1908)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Server Tanilli), II, Adam yay., İstanbul, 2002, s. 180.

¹³⁰⁵ Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü, *a.g.e.*, s. 21-22.

¹³⁰⁶ 1875'lerde üzüm mahsülü 25.000 ton civarında olmuş, birkaç yıl sonra ise bu rekolte hızla artmıştı. 1881'lerde bu rakam ikiye katlandı. 1877 yılında Fransa 7000 ton daha fazla üzüm ithal etti. 1880'lerde ise Fransanın tükettiği üzüm miktarı 25.000 tona ulaştı. Fransa'de baş gösteren filoksera hastalığı yüzünden İzmir'den bu ürüne olan talebi artırdı. Arz talep dengesi yüzünden üzümün piyasa değeri artış gösterdi. Kırmızı üzüm İngiltere, Avusturya, Almanya; çekirdeksiz üzüm İngiltere, Hollanda, Belçika, ve Almanya tarafından alıcı buldu. *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1049- 1050

¹³⁰⁷ Mehmet Başaran, *a.g.e.*, s. 169- 170

¹³⁰⁸ *Ahenk*, 4 Mayıs 1898

diken bağ sahipleri on yıl boyunca aşar vergisinden muaf tutuldu¹³⁰⁹. Valilik ayrıca İzmir ve çevresinde ziraat memurları görevlendirdi. Görevlendirilen ziraat memurları bağcılıkla uğraşanlara hastalıklarla mücadele etme konusunda bilgiler verirken, verimin nasıl artırılacağına ilişkin de yardımlarda bulunuyordu¹³¹⁰.

Mildiyu ve filoksera bağ hastalıkları İzmir ve art alanında bağ sahiplerini zor durumda bırakmıştı. Hükümet üreticileri beklenmedik bu felaketler karşısında korumak için bir karar aldı. Buna göre hükümet, filokseralı yerlerde Amerika asma çubukları bağlarını yenileyen üreticiler için önceden verilmiş olan 10 senelik öşür ve vergiden muafiyet durumunu bir sene daha uzattı¹³¹¹. Hükümet filokseralı bağlar için Almanya'dan Temmuz 1909 tarihinde gümrük resminden muaf olarak 100 ton kükürt ithal ederek bağcılara dağıttı¹³¹². 1909 yılında mildiyu ve filoksera nedeniyle üzüm üretimi hayli azalmıştı. 1909 öncesi 1.174.000 kantara yaklaşan üzüm rekoltesi, 1909 yılında 800.000 kantara kadar düştü. Kıyyesi 5.5'ten 7.5 kuruşa kadar satılan üzüm 60 paraya satılmaya başladı ve bu durum *bağcıları acınacak bir hale getirerek zor duruma düşürdü*¹³¹³. 1900 ile 1912 arasında yaşanan tüm bu zorluklara rağmen Ege bölgesinde yıllık üzüm üretimi 50.000 tonun altına düşmedi¹³¹⁴. 1912 yılında İzmir limanına gelmesi beklenen üzüm rekoltesi 35- 40 bin ton arasında tahmin edilmekteydi. 1911- 1912 savaş dönemi geçen yıldan kalan tüm stokların bitmesine neden olmuştu¹³¹⁵. 1912 yılında İzmir'in art alanında yaşanan sel ve yağmurlara rağmen İzmir'e 58.000 ton kuru üzüm ulaşmayı başardı ve bu ürünün yarısı İngiltere'ye ihraç edilirken, diğer yarısı da Avrupa, ABD ve Avustralya'ya ihraç edildi¹³¹⁶.

Hükümetin filoksera sorunu ile ilgili olarak aldığı tedbirler arasında bir de *Filoksera Kanunu*'nun çıkarılması vardır. 4 bölüm ve 22 maddeden oluşan filoksera kanunu, 1912 tarihinde tasdik edilerek liva, kaza ve nahiyelere dağıtılmıştır. Birinci

¹³⁰⁹ *Ahenk*, 9 Haziran 1898

¹³¹⁰ *Ahenk*, 2 Teşrinievvel, 1907

¹³¹¹ *B.O.A.*, DH. MKT., 1082/ 25 (1906)

¹³¹² TZTB, *a.g.e.*, 246

¹³¹³ *Meclis-i Mebusan: Levayih ve Tekalif-i Kanuniyye ve Encüme Mazbatası*, Devre:1, İçtima sene:2, (1910), TBMM Basımevi, Ankara, 1992, s. 251.

¹³¹⁴ Abdullah Martal, "19.Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler", *a.g.m.*, s. 22.

¹³¹⁵ *Accounts and Papers*, No. 5011, Smyrna, 1912, s. 17

¹³¹⁶ *Accounts and Papers*, No. 5247, Smyrna, 1913, s. 13

bölüm irade hakkında başlığını taşıırken, ikinci bölüm; filokseranın önlenmesi için hastalığın bulaşmadığı yerlere nakli yasal ve yasal olmayan eşyaya ilişkin bilgileri sunmaktadır. Üçüncü bölümde; filoksera bulaşan bağlarda sahiplerin alacağı önlemler açıklanmakta, dördüncü bölümde, bağ ve bahçeleri sökülen kişilere tazminatın nasıl ve hangi konumda bulunanlara uygulanacağı anlatılmaktadır. Beşinci bölüm, Amerikan asma çubuklarının dikilmesi ve bağcılık işlerinin gösterileceği okulların açılması başlığını taşımaktadır. Altıncı bölüm borç para verilmesi, yedinci bölüm ise kanunun uygulanışının takibine ilişkindir¹³¹⁷.

Tarımsal ürünlerin hemen hemen tümünde görülen ürün fiyatlarındaki dalgalanmalar üzüm ürünü içinde geçerliydi. Bunun temel nedenleri arasında doğa olayları, hastalıklar veya Avrupa'nın talepleri yer alıyordu. Bununla birlikte tarımsal ürünün piyasada az olması durumunda kıymetlenmesi ve fiyatının yükselmesi, fazla olması durumunda da ürüne verilen değer ve fiyatın düşmesi de söz konusuydu. Meclis-i Mebusan'a kadar taşınan bu durum üzüm ürünü için tartışılan konular arasındaydı. Aydın'ın en önemli servetlerinden biri olan çekirdeksiz kuru üzüm mahsulü 800 bin kantar kadar üretildiğinde o sene yaklaşık 3 kuruştan 7,5 kuruşa kadar satılıyor ve bu durum hem tüccar hem de bağcılar için büyük kazançları da beraberinde getiriyordu. Ancak 800 bin kantarı aşan bir üretim sağlanırsa fiyatlar üreticinin giderlerini bile karşılayamayacak kadar düşüyor, piyasa düzeni bozuluyordu, böylesi bir durumda asıl zarara uğrayan kesim mallarını ellerinden yok pahasına çıkarmaya mecbur olan bağcılar oluyordu¹³¹⁸.

Dönemin İzmir basınında yer alan bir haberde belirtildiği üzere “*tutulan istatistiklere göre Aydın Vilayeti'nin senevi üzüm ihracatı cism-i yekunlar teşkil edecek bir haldeydi*”¹³¹⁹. Böylesi bir servete sahip olan hükümet üzüm üretimini tekrar canlandırmakta kararlı bir tutum sergiledi ve 1909 yılında bir karar alarak *alkol kanunu* hazırladı. Kanuna göre üzümünden yapılmamış her türlü alkol yasaklanıyordu. İzmir limanından alkol alımında ilk sıralarda yer alan Avusturya-Macaristan ile Rusya bu kanunun uygulanmasına karşı çıktılar ve bu kararlılıkları

¹³¹⁷ Mehmet Başarın, *a.g.e.*, s. 169

¹³¹⁸ *Meclis-i Mebusan: Levayih ve Tekalif-i Kanuniyye ve Encüme Mazbatası, a.g.e.*, s. 251

¹³¹⁹ *Ahenk*, 2 Teşrinievvel 1907

karşısında hükümet geri adım atmak zorunda kaldı¹³²⁰. Aynı tarihte hükümet bir başka uygulamayla “*temin-i revaç ve muhafaza-yı fiyatı ve ihracatında kolaylık sağlanması için*” üzüm ürününe olan ilgisini bir kere daha gösterdi. “% 20, 5 ihracat resminin % 15’e tezyid edip [indirilmesi] bugüne kadar % 15 üzerinde alınmakta olan müskirat resminin % 10 ve hatta daha az miktara tezyidi, isportaların muayeneye tutulması, enva-yı eşcar-ı meyve garsının ve rakı ve şarap üretiminin desteklenmesi” kararlarını aldı¹³²¹. Böylece devletin müskirat resminde indirim gitmesiyle üzüm mahsulü ve mahsulden elde edilen yan ürünler olan rakı ve şarapların ihracatına da kolaylıklar sağlanmış oldu. Arazi Kanunnamesi’nin 25. maddesinde yer alan “*memurun izni alınmadıkça arazinin ekimi, bağ ve bahçe ihdasının yapılmaması ve iznin şart olduğuna*” yönelik maddeye dayanarak; “*bila ruhsat bağ ihdasına meydan verilmeyerek*” bağcılığın merkezi denetim altında tutulmasına önem verildi¹³²².

Ticari Değeri

Art alanından İzmir’e ihraç edilmesi için gönderilen XIX. yüzyılın en önemli ticari ürünlerinden biri olan üzüm mahsulünün en çok tercih edileni küçük taneli kuru üzümdü¹³²³. XIX. yüzyılın ortalarında İzmir’in art alanındaki verimli topraklarda yer yer üzüm mahsulü pamuk ve tütünden daha fazla üretiliyordu. 1844-1845’de *Aydın Güzelhisarı’nda* üretilen tarım ürünlerinin başında gelen üzüm 185.290 kuruşluk geliriyle pamuk ve tütünü geride bırakmıştı¹³²⁴. Büyük Menderes havzasında yer alan ve İzmir’e üzüm ve şarap ihraç eden Karacasu’da verimli topraklarının büyük bir kısmını üzüm üretimine ayırmıştı. Karacasu’da şarap üretiminde bulunan Osmanlı tebası gayrimüslim halkın bağcılık yaptıkları geniş tarlaları vardı. 1856 yılında sözü edilen bağ sahipleri bağlarının eskisi gibi verimli olmadığı, şaraphanelerinin de harap durumda bulunduğu gerekçesiyle talep edilen 2600 kuruş tutarındaki zecriyye rüsumunu [alkollü içkiler vergisini] ödemek istemedi. Yapılan incelemede Karacasu’daki gayrimüslimlerin çevre halkın bağlarından hala ürün almakta olduğu, bağcılığın mahvolmadığı, şaraphanelerin ise

¹³²⁰ *Accounts and Papers*, Vol. 103, Smyrna, 1910, s. 15

¹³²¹ *B.O.A.*, MV. 129/ 12 (1909)

¹³²² *B.O.A.*, MV., 3607/ 270515 (1909)

¹³²³ Karl Von Scherzer, *a.g.e*, s. 71-73.

¹³²⁴ Arzu Tozduman, *a.g.t*, s. 76.

işleyip üretiminin devam ettiğini öğrenince verginin hemen tahsil edilmesi sağlandı¹³²⁵.

Avrupa'daki tüketim alışkanlıklarında yaşanan değişim sonucu, üzüm ve kuru üzüm ihracatında artış XIX. yüzyılın ortalarında iyice belirgin bir hal aldı¹³²⁶. 1845-76 arasında üzüm ihracatı altı kattan fazla olarak 7.461 tondan zaman zaman 45 bin tonu aşan bir ihracat değerine ulaştı¹³²⁷. 1860'larda İzmir limanından 15.000 kantar çekirdeksiz kuru üzüm ihraç edilmişken, bundan bir kaç sene sonra bu rakam 20.000 kantara yükseldi. Avrupa'nın filoksera ile mücadelesi Batı Anadolu'daki üzüm üretimini artırmakla kalmadı İzmir'den ihraç edilen ürünler arasında ilk sıralarda yer almasını da sağladı¹³²⁸. İzmir ve çevresinde miktar ve eder olarak en fazla öneme sahip meyveler arasında özellikle iri taneli kırmızı ve kara üzüm ve sultaniye üzümleri başta gelmekteydi¹³²⁹. Birçok yörede üretimin büyük sıkıntılar yaşadığı dönemde bile örneğin, 1872'de 232.000 kantar iri taneli kırmızı, 105.000 kantar iri taneli kara, 150.000 kantar sultaniye ve 80.000 kantar küçük taneli kara üzüm olmak üzere toplam sadece 540.000 kantar ihraç edilmişti. Batı Anadolu bölgesinde ekonomik hayatta belli tarım ürünlerinin üretimine yönelik ve bu ürünlerin iç ve dış piyasalara sürülmesi, değerlendirilmesi konularında uzmanlaşmaya gidiliyordu. Dışa bağımlılığın en belirgin örneğini yansıtan ekonominin tek yönlü gelişimi demek olan bu durum, üretici kitlelerin ticaret sermayesinin yönlendirilmesi ve güdümüne girdiğini gösteriyordu¹³³⁰. İhracatını yaptıkları ürünleri yetiştiren veya yetiştirilmesini teşvik eden kapitalist tüccar-çiftçiler hemen hemen tümüyle yabancılardan ve özellikle İngilizlerden oluşuyordu. Üç Rum tüccar çiftçinin kontrolünde bulunan *Levant Trading Agency Ltd.* İzmir ve art alanındaki vadilerden 20.000 dönüm genişliğinde çeşitli bağlar satın almış ve kuru üzüm ihracatında uzmanlaşmıştı¹³³¹. Üzüm bağlarının gübre ve ilaç gereksinimleri dışında makineli

¹³²⁵ **B.O.A.**, A. MKT. NZD., 73/ 68 (1856)

¹³²⁶ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu Ve Dünya Ekonomisi*, a.g.e., s. 79.

¹³²⁷ Murat Baskıcı, a.g.e., s. 131.

¹³²⁸ *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 24 Nisan 1908

¹³²⁹ Karl Von Schezer, a.g.e., s. 71.

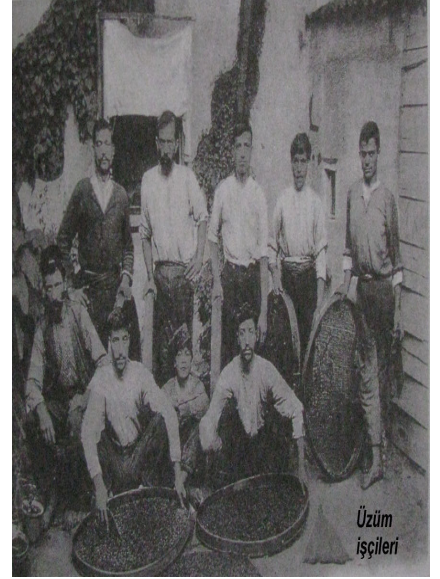
¹³³⁰ Abdullah Martal, "19.Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler", a.g.m., s. 16.

¹³³¹ Orhan Kurmuş, a.g.e., s. 95.

tarım gerektirmiyor oluşu, ihraç edilme olanağı da yüksek olan bu ürünü yetiştirmek, başta İngilizler olmak üzere batılı sermaye çevreleri için cazip bir hal almıştı¹³³².

1870'lerin başında Tire, Aydın ve çevresinde yılda 300.000 kantar küçük taneli kuru üzüm üretilmekte ve ihraç edilmesi için İzmir'e gönderilmekteydi. Ürünün yarısı Fransa, Yunanistan, Rusya ve Tiryeste'ye ihraç edilmekte, kalan yarısı ülke içinde tüketilmekteydi. Aydın'da yetiştirilen kuru üzümün kantarı 50-55 kuruştı. Buna paketleme ve İzmir'e gemiye teslimat fiyatları da dahildi¹³³³. XIX. yüzyılın sonlarında Aydın Vilayeti'nin yıllık ihracatı içinde 1.150.000 kantarı bulan kuru üzümü en çok Saruhan sancağı üretmekteydi¹³³⁴. Mahsulün çok bereketli olduğu dönemlerde üreticilerin ellerinde mal kalmaması için ürünü bir an önce ellerinden çıkarmak gayretleri, üzümün zaten bu fırsatı kollayan komisyonculara yok pahasına satılmasına neden oluyordu¹³³⁵.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından yüzyılın sonlarına kadar kurutulmuş meyveler ve özellikle üzüm İzmir limanının en önemli ihracat ürünleri arasında yerini korudu. Bu ürün aynı zamanda İzmir ve banliyölerinde büyük bir istihdam da sağladı. İzmir bölgesinde yetiştirilen kuru üzüm piyasada 4 çeşidiyle ün kazanmıştı. Bunlar *kara üzüm*, *kırmızı üzüm*, *sultaniye üzümü* ve *kuş üzümü*ydü. Kara üzüm Fransa'ya ihraç edilir ve sadece şarap üretiminde, alkol damıtmakta kullanılırdı. Kırmızı ve sultaniye üzümleri ise yemeklikti. Kuş üzümleri ise daha az ihraç ediliyordu¹³³⁶.

Kırmızı ve sultaniye üzümleri sofraya içindi ve siyah üzümden daha fazla gelir getirmekteydi. Siyah kuru üzümlerin üretimindeki en büyük gelişme özellikle 1877'den sonra görüldü. 1877 tarihinde Fransa bu meyve çeşidinden 7000 tondan biraz daha fazla tüketti. 1879 yılında bu rakam yaklaşık 20.000 tona yükseldi. 1880

¹³³² Orhan Kurmuş, *a.g.e*, s. 90.

¹³³³ Karl Von Schezer, *a.g.e*, s. 73.

¹³³⁴ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 705

¹³³⁵ *Ahenk*, 11 Nisan 1895

¹³³⁶ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1049

ve 1881 tarihinde ortalama 25.000 tona çıktı. Bu talebin artmasının en büyük nedeni, Fransa’da görülen asma bitinin Fransa bağlarını tahrip etmesi ve bu yüzden kötü bağ bozumlarından kaynaklanıyordu. 1877- 1882 arası beş yıllık periyotta İzmir limanından Fransa % 38, İngiltere % 24, Avusturya ve Almanya % 10 ve Rusya % 3 ve diğer ülkeler de % 4 oranında üzüm ithal etti¹³³⁷. XIX. yüzyılın sonlarına doğru ihracatın temel ürünlerinin toplam ticaret içindeki paylarındaki değişim, pamuğun yerini kuru üzüm ve incire bırakmasıyla belirgin bir duruma geldi. 1873’de üzümün payı %11’den 1886’da %49’a kadar yükseldi¹³³⁸. 1891’de Fransa’nın kuru üzüm ithalatına yüksek gümrük vergileri uygulamaya başlaması ve 1893’te Batı Anadolu bölgesinde üzüm rekoltesindeki aşırı artış bu ürünün piyasasında fiyatların %60 oranında düşmesine yol açtı. Bu durumda konuyla ilgili bir konsolosluk raporundan anlaşıldığı üzere üreticiler ellerindeki üzümü satamamaları nedeniyle hayvanlarını 8 ay boyunca üzümle besleme yoluna gitmişlerdi. XIX. yüzyılın sonlarında da kuru üzümde İngiltere ve Fransa en büyük alıcı konumunu korudu¹³³⁹. 1895 yılında Fransa’da bağların kötü durumu devam ediyor, bu yüzden Bordo şarabı yapabilmek için İzmir’e gelen iki Fransız 100 bin kantar yaş üzümü alıp, suyunu sıkıp, içine ispiroto katarak Fransa’ya ithal ediyordu. Bu durum kuru üzüm ihraç etme sıkıntısı yaşayan İzmir’deki tüccarlar için memnuniyet vericiydi. Ayrıca, İzmir Rusya’dan çekirdeksiz üzüm siparişlerini yetiştirip Odessa’ya gönderme telaşı içinde bulunurken, İngiliz Papayani kumpanyası Arkadi isimindeki büyük bir gemiye o güne kadar görülmemiş miktarda İngiltere’ye sevk olunmak üzere üzüm yüklüyordu. Aynı zamanda piyasadaki bu talep üzüm fiyatlarını artırdı. Eylül 1895 başlarında kuru çekirdeksiz üzümün kıyyesi 100 paraya kadar yükseldi¹³⁴⁰. XIX. yüzyılın sonlarına doğru ekonomik anlamda kazandığı değer bir sonucu olsa gerek, İzmir’de tarım yapılan arazinin büyük bir kısmı bağlık ve tarla alanlarına ayrılmıştı. Arazisinin büyük bir kısmı bağlık ve bahçelik olan Bornova’da yılda 1210000 kıyye çekirdeksiz

¹³³⁷ “The Production Of The Smyrna Raisins”, *Journal Of The Society Of Arts*, 17 Nov. 1882- 16 Nov. 1883, s. 1036

¹³³⁸ Abdullah Martal, *a.g.m.*, s. 15.

¹³³⁹ Abdullah Martal, “19.Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Ve Batı Anadolu’da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler”, *a.g.m.*, 17.

¹³⁴⁰ *Ahenk*, 6 Eylül 1895

ve 77000 kantarı siyah şaraplık ve 26000 kantar misket şaraplık üzüm ürünü elde ediliyordu¹³⁴¹.

Üzümün İzmir piyasasında en çok talep edilen tarım ürünlerinden biri haline gelmesi bu ürün üzerinde bir takım suistimallerin de oluşmasını kaçınılmaz kıldı. İzmir'in hinterlandı Büyük Menderes havzasından İzmir limanına ihraç edilmek üzere gelen kara küçük taneli üzümelerin, hiçbir yerle kıyaslanamayacak kadar güzel ve çok fazla talep edilen Foça üzümleriyle karıştırılarak Avrupa'ya gönderilmesi İzmir piyasasında karşılaşılan en büyük sorundu. Aslında tüccarın aldığı ürünü karıştırmakta serbest oluşu bu soruna yol açmaktaydı. Soruna ilişkin getirilen çözüm önerileri ise hayli ilginç oldu. Foça üzümünün İzmir limanından değil de doğrudan Foça'dan tahta sandıklarla Avrupa'ya gönderilmesi yolundaki telkinler dönemin İzmir basınında önemli bir yer işgal etti¹³⁴².

Batı Anadolu'nun iklimsel şartlarının şarap üretimi için olan uygunluğu Avrupa ülkelerinin dikkatini çekmekte gecikmedi. Özellikle bunun Vilayet tarafından Fransa, İtalya, Almanya gibi büyük şarap üreticisi ülkelere kolay bir şekilde ihraç edileceği anlaşıncaya şarap endüstrisinin gelişmesine önem verildi. İzmir'deki Amerikan konsolosunun raporunda bu endüstrinin sadece İzmir'de değil art alanında da hızla geliştiği bildiriliyordu. Torbalı ve Aydın'ın üzüm bağları lezzet, tat ve kokularıyla ünlenmişti. 1900'lü yılların başında Alman şarap firmaları İzmir şarabına ayrıca ilgi göstermeye başladı ve İzmir'de birkaç geniş üzüm bağı Alman işletmesi altına girdi. Bu durumdan en çok Yunanistan etkilendi. Avrupa piyasalarında şarap ihracında büyük paya sahip olan Yunanistan'a, İzmir ve yakın çevresi rakip olarak ortaya çıkmaya başladı. Ayrıca İzmir'den ihraç edilen şarap özellikle Macaristan piyasasında büyük ilgi görüyordu. İzmir'den Macaristan'a giden şaraplar, burada Macaristan'ın yerli şaraplarıyla karıştırılır ve daha sonra ünlü *Tokay* şarabı adıyla Avrupa piyasalarına satılırdı¹³⁴³.

¹³⁴¹ H. 1313 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 184 ve 201

¹³⁴² *Ahenk*, 31 Mayıs 1895

¹³⁴³ Genellikle Anadolu'daki üzüm sıkma işlemi çok ilkel idi. Birkaç şarap presinin getirildiği İzmir bir kenara bırakılacak olursa alışlagelmiş üzüm suyu sıkma metodu tahta, mermer, taş ve ayak tezgahlarıyla yapıldı. "*Wine Industry Of Smyrna*", *Journal Of The Society Of Arts*, 55, (23 Nov. 1906- 15 Nov. 1907), 1134- 1135

Zaman zaman meydana gelen bağ hastalıkları üzümün İzmir piyasasına gelmesini engelledi. Hükümet bu duruma ilgisiz kalmadı ve vergilendirmede yeni tarifeler belirledi. Üzüm ve şaraptan alınan vergilerde indirimde gidildi¹³⁴⁴. Bu durum bağ hastalığı olan filoksera ile yakından ilgilidir. Hükümet benzer bir tutumu 1904-1905 yıllarında meydana gelen filoksera hastalığı yüzünden üzüm ziraatinden büyük zararlar gören çiftçileri üzüm yetiştirmeye teşvik için vergi muafiyetleri sağlayarak gösterdi. Amerika'dan ithal edilen üzüm anaçlarını ücretsiz dağıttı. Bu durum her ne kadar çiftçileri rahatlatmış ve üzüm piyasasının canlanmasına neden olmuşsa da, piyasada bu üründen rant elde etmek isteyen aracı şirketlerden bazılarının düşük düzeyde üzümleri kükürtle işleyerek olduklarından daha kaliteli mal görünümü vererek satışa sunmalarına engel olunamamıştı. Bu durum İzmir'in üzüm piyasasında bir güvensizlik ve belirsizlik yaşanmasına yol açarken aynı zamanda üzüm fiyatlarının düşmesine neden olmuştu¹³⁴⁵. XX. yüzyılın başlarında sadece Büyük Menderes vadisi boyunca 43.850 dönüm bağ mevcuttu. Bu mahsulün kâr getiren kısmını kutu ve sandıklara basılarak ihraç edilen çekirdeksiz üzüm teşkil etmekteydi; yaş üzüm ihraç olunuyorsa da kurusu kadar kâra sahip değildi¹³⁴⁶.

Hükümetin üzüm ürününü artırmak konusunda çabalar sarf ettiği bir dönemde Meclis-i Mebusan'a kadar ulaşan ve çözüm bekleyen sıkıntılar, bu tarımsal ürünün dünya ekonomisine eklemlenme sürecinde yaşadığı sıkıntıları ortaya koyması açısından önemlidir. 1910 yılında Amerika ve Avrupa ülkeleri İzmir limanından bir sene öncesinde ithal ettikleri kuru üzümün ellerinde fazlaca olmasından dolayı ertesi sene kuru üzüm almayınca üreticiler hem ürettikleri ürünlerin ellerinde kalması hemde yaptıkları masrafların karşılanamaması yüzünden büyük sıkıntı içine girmişti. Bölgeden elde edilen ürünün 800 bin kantarlık kısmının ne yapıp yapıp satılması gerektiği kalan kısmının 2/3'nün miktarının ise ayrılarak hamur haline getirilip ispiroto veya şarap üreticilerine satılması, yine bu kalan kısımdan 1/3'nün ise saklanması, eğer bir sonraki sene ürün az olursa bu 1/3'lük kısmının takviye edilmesi

¹³⁴⁴ *Accounts and Papers*, Vol. 25, Smyrna, 1901, s. 8

¹³⁴⁵ *Accounts and Papers*, Vol. 129, Smyrna, 1906, s. 5

¹³⁴⁶ Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü , *a.g.e.* s. 22 .

veya yine ispiro ve şarap üreticilerine satılması yolunda kullanılması en uygun yol olarak kararlaştırıldı¹³⁴⁷.

XX. yüzyılın başlarında Yunanistan bir rakip olarak üzüm piyasasında güçlenince, hükümet bu durum karşısında da tedbirler almakta gecikmedi. Yunanistan'da üretilen üzümlere olan talebin artmasıyla birlikte İngiltere gibi bir müşterisini kaybetmekle karşı karşıya kalan Osmanlı devleti Yunanistan'ın *Korint* denilen üzümleriyle rekabet etmek ve Ege'nin üzümünü eskisi gibi Avrupa piyasaları tarafından bolca talep edilen bir ürün haline getirmek için “*reklam usulünü*” uygulamanın en doğru yöntem olacağına karar verdi. Reklam usulü Korint üzümleri için Yunanistan hükümeti tarafından başarıyla uygulanan bir yöntemdi. Yunan hükümeti yılda 20- 25 bin lira masraf yaparak üzümlerinin reklamını yapmakta ve büyük başarılar sağlamaktaydı. Osmanlı hükümeti de üzümlerinin dünya ekonomisi içinde canlılığını tekrar kazanması için reklam yöntemini denemeye karar verdi. Ticaret ve Nafia Nezareti'nden Aydın Valiliği'ne yazılan resmi yazıda “*Aydın Vilayetinin menabi-i servetinden kuru meyvesi ile sultaniye denilen üzümlerinin İngiltere'de Yunanistan'ın Korint üzümleriyle rekabet ve revacını temin etmek üzere reklam vb. uygulamasına geçileceği*” bildirildi. Bunun için ortaya çıkacak masraflara karşılık olarak “*üzümlerin beher kantarından ihraçlarında gümrükçe 6 pens yani iki kuruş otuz para*” vergi alınmasını ve bunun da “*masrafların tesviyesi için 3 ayda bir Londra'ya gönderilmesine*” karar verildi. Londra'daki Osmanlı şehbenderliğinde [konsolosluk] ve yine Londra'da bulunan Osmanlı tüccarından oluşan bir komisyon reklam işlemleriyle uğraşacaktı. *İzmir'den Londraya Kuru Meyve İdhali Şirketinin Vekili Zavaryan* bu reklam işinde Osmanlı hükümeti ile Londra'daki Osmanlı konsolosluğu arasındaki aracılığı üstlendi ve hatta zaman zaman aracılıktan da öte roller üstlenerek % 1 den ibaret olan ihracat resminin daha da düşürülmesi için hükümet nezdinde büyük çabalar harcadı. Ancak bunda pek başarılı olamadı. *İzmir'den Londraya Kuru Meyve İdhali Şirketi* Korint üzümlerinin İngiltere de gördüğü rağbetin nedeninin yapılan reklam olduğunu, Londra şehri gibi milyonlarca nüfusa sahip bir kentte reklamın son derece gerekli olduğuna dikkat çekti. Ticaret hayatında reklamcılığın önemini hatırlattı. “*Son zamanlarda İzmir üzümlerinin revaç*

¹³⁴⁷ *Meclis-i Mebusan: Levayih ve Tekalif-i Kanuniyye ve Encüme Mazbatası, a.g.e., s. 251-252.*

ve fiyatının düşmesi ve bu yüzden üzüm tüccar ve bağcıları tarafından yaşanan sıkıntı ve ortaya çıkan şikayetler reklam uygulamasıyla giderilmeye çalışıldı¹³⁴⁸. Osmanlı hükümetini Türk üzümünün tanıtılması için reklama karar vermesi devletin uluslar arası rekabet ortamı içinde üretim ve pazarlamada kapitalizmin gereklerini layıkıyla yerine getirmeye çalıştığının da bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Devlet bölgede üretilen tarımsal ürünlerin fiyatlarını *Şura-yı Devlet-i Maliye ve Nafia Dairesi* tarafından daima kontrol altında tutmayı da ihmal etmedi. Böylece hem üreticinin zarar görmesini engellendi ve hem de ürünlerin alıcıya yüksek fiyatlarla satılmasının önüne geçilmeye çalışıldı. Aydın vilayetinde *Aydın İdare Meclisi* üzüm fiyatlarını belirlemiş, isteyeninin istediği fiyattan üzüm satmasının önüne geçmeye çalışmıştı. Zaman zaman *İzmir Kazası Belediye Meclisi*'nde belirlenen ve yürürlükte olan Nizamnameye de dayanarak, gerektiğinde kuru üzüm fiyatlarının düşürüldüğü zamanlar da oluyordu¹³⁴⁹. Savaş dönemlerinde *Şura-yı Devlet-i Maliye ve Nafia Dairesi'nin tarımsal ürünler üzerindeki denetiminin daha da sıklaştığı görüldü*. Aynı zamanda I. Dünya savaşı arifesinde Alman ticarethanelerinin İzmir'den Almanya'ya göndermek istedikleri 70000 ve ayrıca 40000 kilo kuru üzüm için dahiliye nezaretinden istediği izin “*mezkur-ul miktar üzümün ihracatında mahzur görülmediği*”¹³⁵⁰ bildirilerek olumlu karşılandı. Ürün rekoltesi ve ihrac değeri I. Dünya Savaşı'ndan büyük ölçüde etkilendi. I. Dünya savaşı öncesinde İzmir limanından üzüm ihracı değerleri Ravndal'ın eserinde 1913 yılında 58500 ton, 1914'de 49500 ton olarak belirtilmiştir¹³⁵¹. 1914-1918 yılları arasında üzüm rekoltesi, 37.000 tona 1919-1923 yılları arasında da 31.000'e kadar düştü. Savaş sonrası dönemde 1938 yılına kadar üzüm rekoltesi istikrarlı bir artış ile 64.000 tona ulaşacaktır¹³⁵². Cumhuriyet'in ilk yıllarında bağcılık bölge genelinde

¹³⁴⁸ **B.O.A.**, DH. MKT. 2883/ 93 (1909)

¹³⁴⁹ **B.O.A.**, DH. İD., 569/ 11 (1914)

¹³⁵⁰ **B.O.A.**, MV. 195/ 51 (1914)

¹³⁵¹ Eserde İzmir limanından ihrac edilen üzüm değerleri incelendiğinde 1915- 1920 yılları arasında ürünün kademeli olarak düşüş yaşadığı tespit edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. G. Bie Ravdal, *a.g.e.*, 104.

¹³⁵² Türkan Çetin- Hakkı Uyar, “Tariş Üzüm Tarım satış Kooperatifleri Birliği”, **Tariş Tarihi**, İzmir, 1993, s. 176. Aslında savaş döneminde üretim ve ticari faaliyetlerinin tamamen durduğu konusunda kesin ifadeler kullanamayız. **Şark**, 29 Ağustos 1338; İlhan Tekeli- Selim İlkin, **Ege'de ki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi Ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey** , TTK yay., Ankara, 1989, s. 413.

yaygınlaştırılmaya çalışılsa da¹³⁵³ ilerleyen yıllarda, İzmir'in art alanındaki geniş sahalara yayılan bağlar, zamanla geriledi ve yerlerini daha çok zeytin ve incir bahçelerine bıraktı¹³⁵⁴.

Bağların 1909 yılında kapladığı alan, Osmanlı coğrafyası genelinde 5289112 dönümdür, bunun yaklaşık yarısı 2105154 dönüm Aydın vilayeti sınırları içindedir. Zeytinlikler ağaç sayısı ile kayıtlıdır, ülke genelinde 19568335 ağaç, vilayet genelinde 9225095 ağaç kaydedilmiştir. Batı Anadolu genelinde bağlar ve zeytinliklerin yüzyıllardır süregelen öneminin XX. yüzyılın başlarında da sürdürdüğü görülmektedir. Ancak 1913'te bağların ülke genelinde kapladığı alanda büyük bir değişim olmamakla birlikte Aydın vilayetindeki bağların kapladığı alanda düşme gözlenir. Bununla birlikte bağların eski önemini yitirmeye başladığını düşünmek için birkaç yıllık istatistik verisi yeterli değildir. Ancak bu yıllarda filoksera hastalığının bağlar ve üzüm üretimi üzerindeki yıkıcı etkisi nedeniyle bu durumun gerçekleştiğini söylemek mümkündür. 1909'la kıyaslandığında 1914'te üzüm üretimindeki düşüşün sürdüğü gözlenir. Hastalığın etkileri bir süre daha bağcılığı etkilemeye devam etmiştir. Yüzyılın ortalarında İzmir'in hinterlandının en önemli tarım ürünlerinden olan üzüm bu hastalıktan dolayı büyük ölçüde zarar görmüştür. Ayrıca Büyük Menderes, Küçük Menderes ve Gediz vadilerinde XIX. yüzyılın ortasındaki tarım ürünleri çeşitliliğiyle, XX. yüzyılın ilk on yılı içindeki ürün çeşitliliği arasında belli farklar vardır. Sözü geçen bölgeler coğrafya ve iklim bakımından benzerlikler gösterir. Doğal olarak tarım ürünleri de benzerdir. Ancak örneğin yüzyılın ortalarında Aydın Güzelhisarı'nda en önemli, en çok kar getiren ve en çok yetiştirilen tarım ürünü, pamuk, incir veya zeytin değil, üzumdür¹³⁵⁵. Manisa çevresindeki üretim Aydın'dan azdır. Devlet Amerika'dan getirdiği asma çubuklarını kullanarak sadece Aydın'da değil, Seydiköy, Karşıyaka ve Manisa'da kurduğu fidanlıklarda bağ yetiştirir¹³⁵⁶, üreticiyi bu değişikliğe yöneltten neden ayrı bir tartışa konusudur¹³⁵⁷.

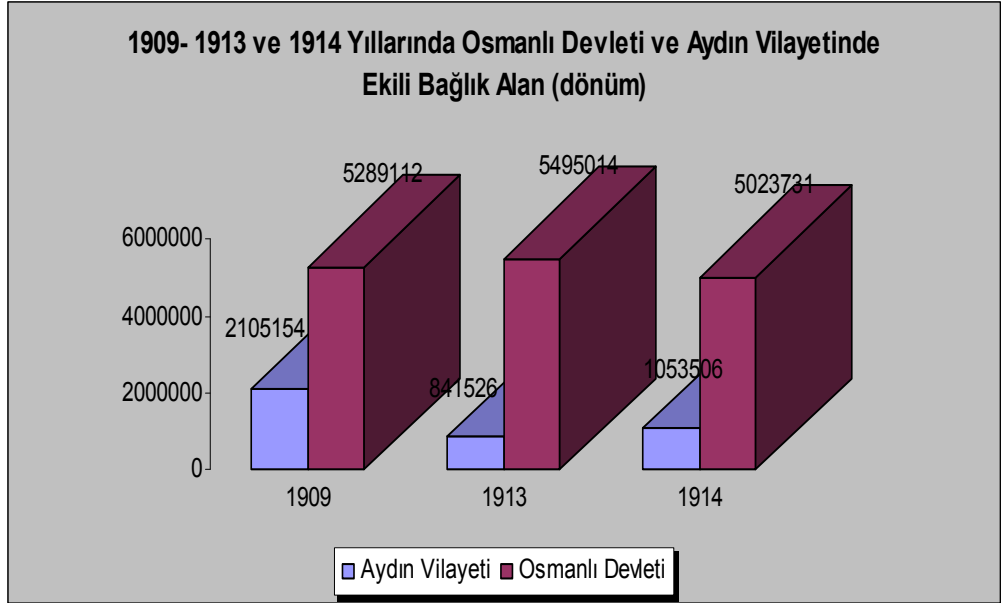
¹³⁵³ Ziya Lütfi, *İzmir Mıntıkası Ticaret Ve İktisadiyatı*, İzmir, 1929, s. 12.

¹³⁵⁴ Süha Göney, *a.g.e*, s. 539-540.

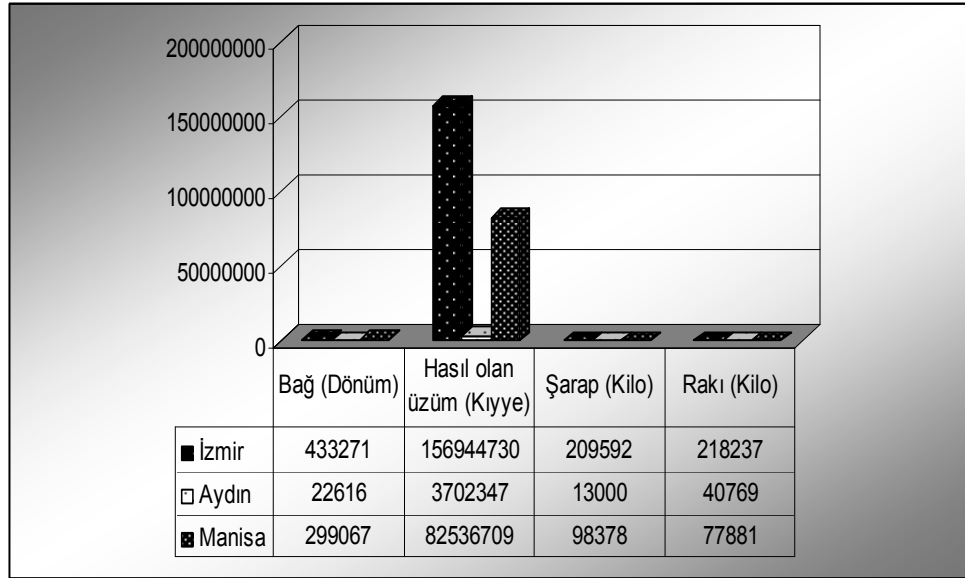
¹³⁵⁵ Lütfen bkz. 2. Bölüm I. Kısım, *Üretim ve Toprak Kullanımı*.

¹³⁵⁶ BOA. İ.OM,10/1322/C-2 (1904)

¹³⁵⁷ *Memalik-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği*, Ticaret ve Ziraat Nezareti, İstanbul, 1332; *Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir*, Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi, İstanbul 1332 (Rumi), Matbaa-i Osmaniye, ss. 747; *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir*, Ticaret ve Ziraat Nezareti

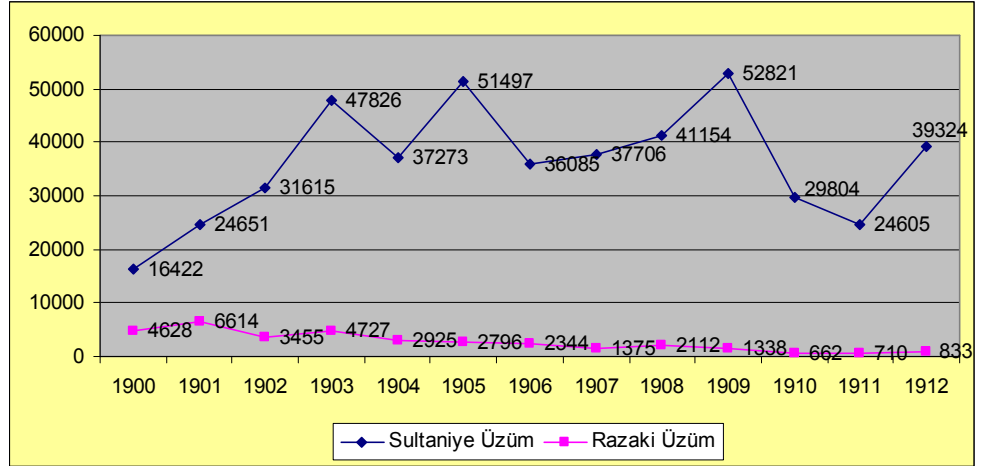
1909- 1910 İzmir ve Yakın Art Alanında (Aydın ve Saruhan Sancakları)
Üzüm Ve Şarap Üretimi (Dönüm, Kıyye Ve Kilo)¹³⁵⁸

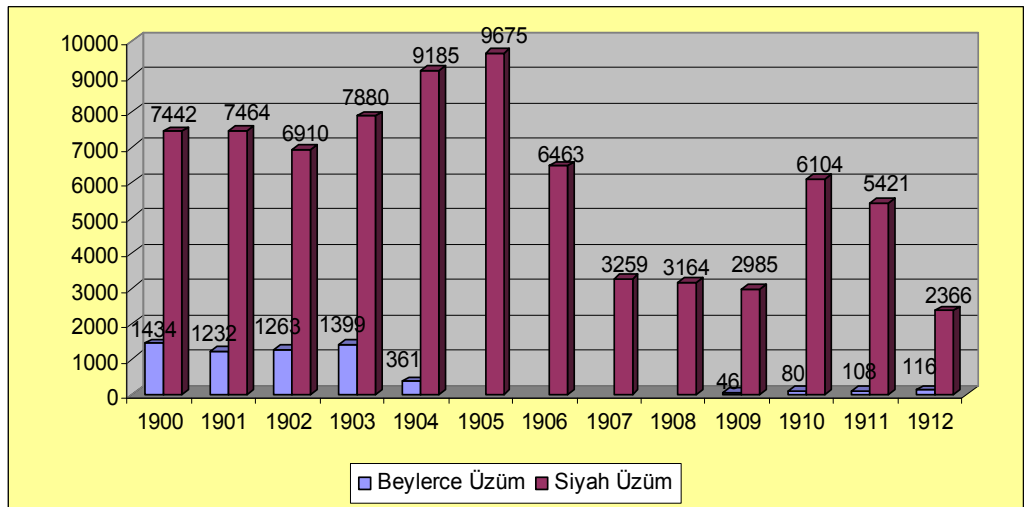
İstatistik-i Umumiyesi, İstanbul, 1335 (Rumi), 1919 (miladi), Matbaa-i Osmaniye verileri derlenerek 1909- 1914 arası döneme ilişkin değerlendirme yapılmıştır.

¹³⁵⁸ *1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği*, Dersaadet, 1327 adlı eserdeki verilerden oluşturulmuştur.

XX. Yüzyıl Başlarında İzmir’den İhraç Edilen Üzüm Çeşit ve Miktarları (Ton Cinsinden)¹³⁵⁹

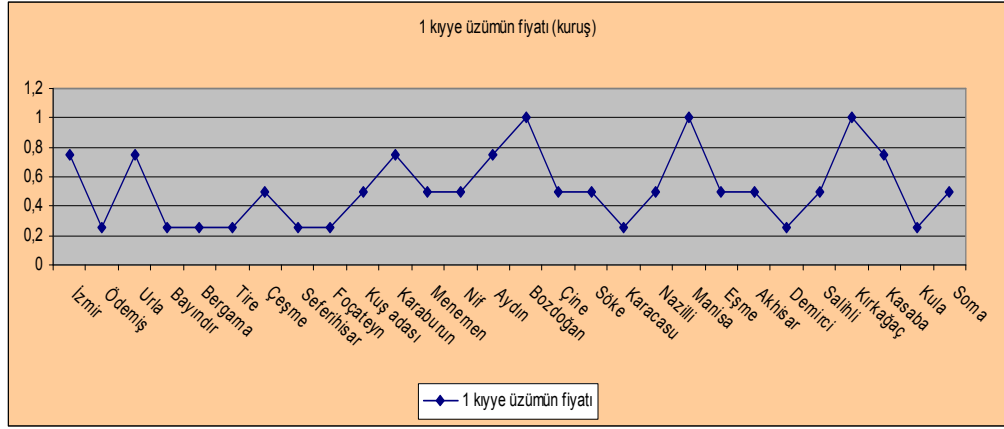
XX. Yüzyıl Başlarında İzmir’den İhraç Edilen Üzüm Çeşit ve Miktarları (Ton Cinsinden)¹³⁶⁰

¹³⁵⁹ Tablo Accounts and Papers’ın ilgili yıllarından derlenerek hazırlanmıştır.

¹³⁶⁰ Tablo Accounts and Papers’ın ilgili yıllarından derlenerek hazırlanmıştır.

1909- 1910 İzmir ve yakın art alanında üzümün kıyye fiyatı (kuruş)¹³⁶¹

¹³⁶¹ **1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği**, Dersaadet, 1327 adlı eserdeki verilerden oluşturulmuştur.

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir’den İhraç Edilen Üzüm Ürününün
Değişik Ölçü ve Miktarlardaki Durumu¹³⁶²

	TON CİNSİNDEN	Quintal (100 Kilo)	Cwt. (50 Kilo)	Kasa	Kutu	Torba
1869	9650 (Üzümle toplamı)					
1870	22100 (Üzümle toplamı)					
1871	27320 (Üzümle toplamı)					
1872	39350 (Üzümle toplamı)					
1873	38200 (Üzümle toplamı)					
1874	31000 (Üzümle toplamı)					
1875	39600 (Üzümle toplamı)					
1876	45200 (Üzümle toplamı)					
1877		513773				
1878		511175				
1879		845907				
1880		887472				
1881		891792				
1882			841600			
1883			933183			
1884			942484			
1885			1446171			
1886			16481581			
1887						
1888			1108546			
1889						
1890						
1891						1246 (Kuş Üzümlü)
1892						2113 (Kuş Üzümlü)
1891 (1)	14246 (Siyah Üzüm)					

¹³⁶² Tablo Accounts and Papers’ın ilgili yıllarından derlenerek hazırlanmıştır.

1892
(2) 18927(Siyah Üzüm)
1891(1) 7661 (Kırmızı Üzüm)
1892
(2) 9033(Kırmızı Üzüm)
1891 18772 (Sultaniye
(1) Üzüm)
1892 23553(Sultaniye
(2) Üzüm)
21495 (Sultaniye
1898 Üzüm)
34887 (Sultaniye
1899 Üzümü)
1898(1) 3142 (Kırmızı Üzüm)
1899(2) 6701 (Kırmızı Üzüm)
1898(1) 12865 (Siyah Üzüm)
1899(2) 11038(Siyah Üzüm)

XX. Yüzyıl Başlarında İzmir'den İhraç Edilen Üzüm Ürünleri Miktarı (Ton Cinsinden)¹³⁶³

	<i>Sultaniye Üzüm</i>	<i>Razak i Üzüm</i>	<i>Beylerce Üzüm</i>	<i>Siyah Üzüm</i>
1900	16422	4628	1434	7442
1901	24651	6614	1232	7464
1902	31615	3455	1263	6910
1903	47826	4727	1399	7880
1904	37273	2925	361	9185
1905	51497	2796		9675
1906	36085	2344		6463
1907	37706	1375		3259
1908	41154	2112		3164
1909	52821	1338	46	2985
1910	29804	662	80	6104
1911	24605	710	108	5421
1912	39324	833	116	2366

¹³⁶³ Tablo Accounts and Papers'ın ilgili yıllarından derlenerek hazırlanmıştır.

IV. Diğer Tarım Ürünleri

İzmir ve art alanı, tarımsal üretimde önemli bir yere sahip olan ancak uluslararası ticaretten çok iç piyasanın talepleri için yetiştirilen ürünler açısından da renkli bir ürün çeşitliliğine sahipti. XIX. yüzyılın sonlarında İzmir ve art alanında biri kırmızı renkli, diğeri şeker ve alkol imalinde kullanılan beyaz ve sarı renkli olmak üzere iki çeşidi olan ve derin, kumlu ve yumuşak topraklarda yetişen pancar, bir tarımsal üretim etkinliği olarak çok da yaygın değildi. Şeker pancarı genelde Nisan ayında ekiliyordu. Üç senede bir hayvani gübre ile gübrelenmek şartıyla birinci sene pancar, ikinci sene bakla, yulaf veya nohut, üçüncü sene yonca ve ertesi sene buğday ekimi yapılıyordu. Şeker pancarı tarlalarına her dönümüne 2340 kıyyeden 3120 kıyyeye kadar hayvani gübre atılmalıydı. Bu sayede topraklar hafifler ve toprak kolay işlenerek rutubetini saklardı¹³⁶⁴. İki senede eren ve ikinci senede 50 cm- 1 m. kadar boy veren şeker pancarı, sanayide kullanılmaktan başka; halk arasında sebze gibi yaş olarak tüketilmekte veya hayvanlara yedirilmek üzere de ekilirdi. Her on dönümde 20- 35 bin kilo arasında hasılat elde edilirdi.¹³⁶⁵ İzmir ve yakın hinterlandında şeker üretiminin emek- yoğun olması ve şeker pancarlarının uzun mesafelere verimli bir şekilde taşınabilir olmaması bu ürünün tarımının yapılmasını kısıtlayan nedenlerin başında geliyordu. Ayrıca, şeker rafinerilerinin ekim yapılan yerlerin yakınında kurulmasıyla başarı elde ediliyordu. Bu tesislerin XIX. yüzyılın ikinci yarısında bulunmaması hükümetin şeker üretiminin teşvik programlarının başarıya ulaşmasını engelledi. Ziraat Nezareti'nin şeker pancarının bölge ekonomisi içinde değer kazanması için harcadığı çabalardan en önemlisi 1893 yılı boyunca Aydın Vilayetinde şeker kamışı dağıtması oldu. Tüm bu çabalara rağmen İzmir'in de içinde bulunduğu bir çok liman başta Avusturya olmak üzere şeker ithal etmeyi sürdürdü¹³⁶⁶. XIX. yüzyılın son çeyreğinde İzmir limanı normal kalitede Mısır'dan, rafine şeklinde ise Amerika'dan şeker ithal ediyordu. Fransız ve Hollanda şekerleri Mısır ve Amerika şekerlerinden nispeten daha pahalı olduğu için pek tercih

¹³⁶⁴ Ligor, *a.g.e.*, s. 20- 22.

¹³⁶⁵ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 54- 55

¹³⁶⁶ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, *a.g.e.*, s. 253- 254

edilmemeye başladı¹³⁶⁷. Çuvallar ve varillerle İzmir'e gelen şekerin 1880'lerin başında dörtte üçlük bir kısmı Macaristan'dan ithal edildi. İngiliz ve Hollanda şekerine göre daha ucuz olan Macaristan şekerini İzmir ve çevresinde daha çok tercih edilir hale geldi. Mısırdan kahverengi şekerin ithal edilmesi yüzyıl içinde önemini korudu¹³⁶⁸. XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı devletinde şeker sanayi oluşturulmasıyla ilgili çeşitli fabrikalaşma girişimleri olmuşsa da bunların hiç biri gerçekleşmedi. *İzmir Şeker fabrikası* projesi bu alanda İzmir'de ilk ve tek atılım olması açısından önemlidir. 1866'da Karabet, İzmir'de bir şeker fabrikası kurmak için başvurdu ve şirket oluşturmak suretiyle kuracağı fabrika için 25 yıllık bir imtiyaz istedi. Karabet'e 20 yıllık bir imtiyaz verildiyse de proje gerçekleşmedi. 1878- 1900 yılları arasındaki süreçte Osmanlı devletinin ithalatında şekerin payı % 5 ile % 8 arasında değişiyordu. İzmir'in ithalatında ise 1872'de % 1.8 olan şekerin payı 1886'da % 14.5, 1887'de % 18.2 oranlarına ulaştı. XIX. yüzyılın son çeyreğinde şeker, gıda kolunda temel ithal mallarından biri haline geldi¹³⁶⁹.

Fiğ hayvanlara yedirilmek için ekilirdi. Dalları 70- 80 cm kadar uzardı. Kış fiği en iyi çeşidi idi. Fiğ genelde hububattan sonra ekilir ve ardından anız* bozma yapılırdı. Toprak daha derin ve iyi sürülmeliydi. Kış mevsiminde tarla bir defa sürülür ve Şubat'ta tırmık çekilir, toprak gübrelendikten sonra bunu karıştırmak için kara saban veya çapa makineleri ve demir tırmıklarla bir kere daha sürülürdü. Bunun ardından tohumlar saçılırdı. Bazı yerlerde çavdar veya yulafla karıştırılarak ekilirdi. 10 dönümde 20- 25 bin kilo yaş ot alınır¹³⁷⁰. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde kimyevi gübre kullanımı öneminin fark edildiği tespit edilmekteyse de aynı dönem içinde kimyevi gübrelerin toprağa verilmesi sırasında Avrupa'da kullanılan "gübre tevzi makinelerinin" bölgede kullanıldığına ve hatta tanındığına ilişkin bir ip ucu da bulunmamaktadır. Gübre tevzi makineleri hem gübrenin toprağa eşit miktarda dağıtımını sağlamaktadır hem de gübre miktarını daha ölçülü bir şekilde

¹³⁶⁷ *Accounts and Papers*, No. 9, Smyrna, 1876, s. 1076

¹³⁶⁸ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1010

¹³⁶⁹ Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme, a.g.e.*, 151- 153

* *Anız*: Buğdaygil bitkilerinde hasattan sonra tarlada ayakta kalan, yerinde otlatılmak suretiyle değerlendirilen bitki sapları.

¹³⁷⁰ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 59

düzenlenmesine yardımcı olurlar. Bu makine I. Dünya savaşı yıllarından sonra tanınmış olmalıdır¹³⁷¹.

Hayvanlara yulaf ayarında verilen ve ineklerin sütünü artıran, en uygunu yeşilimsi- beyaz renkli olan havuç ise bölge de henüz yeteri kadar tanınmıyor, tarımı yapılan ürünler arasında dikkati değer bir yer işgal etmiyordu. Aynı durum şalgam ve yer elması için de geçerliydi¹³⁷².

İzmir ve art alanında yer yer ekilme zamanı değişse de genellikle Mart ayında marul, kıvırcık, ıspanak, pazı, fasulye, hindi bağı, tere, maydanoz, turp, semizotu, roka, soğan, pırasa tohumlarının ekilmesine soğan arpacığı, sarımsak dişi, kuşkonmaz pençeleri, patates yumrusunun dikilmesine devam edilirdi. Turfanda kavun, karpuz, salatalık, kabak, domates, patlıcan, biber, enginar tohumları don ve kırağı dokunmaması için sıcak yastıklara ekilir ve daha önce ekilmiş olan yastıkların harareti korunur ve havası müsait yerlerde *kibleye karşı bulunan ve üzerleri hasırla örtülebilen* duvar diplerinde ekilirdi. Şubat ayında ekilmiş olan baklagiller çapalanır ve mevsiminden evvel sebze yetiştirmek için yastıkların hazırlanmasına devam edilirdi¹³⁷³. Sebzeciliğe diğer tarım alanlarından daha fazla önem verilmesine rağmen, İzmir ve çevresi bu tarımsal üretim etkinliğinde pek ileri bir düzeyde değildi. 1912 yılında 25.000 ton civarında üretilerek iç piyasada tüketildi çok az bir kısmı ise Lizbon ile Marsilyaya gönderildi¹³⁷⁴.

Vilayette yetiştirilen meyveler arasında elma, armut, erik, şeftali, kayısı, kiraz, ayva, nar, fındık, incir, kestane, portakal, badem vd. bulunuyordu. Meyvecilikte birinci sırayı, Avrupa ve Amerika'da İzmir inciri olarak ünlenen incir almaktaydı¹³⁷⁵. XIX. yüzyılın sonlarında şeftali, elma, armut, kayısı, dut, ayva, kiraz, nar, fındık, vişne, badem, incir, ceviz, palamut, zeytin ağaçları İzmir ve art alanında fazlaca dikimi yapılan ve iyi derece ürün alınan *eşcar-ı müsmiredendi*. Nif'in kazaları ve İzmir bahçelerinin limon, portakal, mandalina, turunçları ve İzmir, Akhisar, Manisa, Ödemiş'in narları hem çok lezzetli ve hem de çok meşhurdu. Vilayetin hemen her tarafında bulunan kestane ağaçlarından İzmir, Bayındır, Ödemiş ve Aydın'ın

¹³⁷¹ Geniş bilgi için lütfen bkz. Refet Samim, *Alat-ı Ziraiye*, İstanbul, 1339 (1923), s. 58- 59

¹³⁷² *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 718

¹³⁷³ *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 24 Nisan 1908

¹³⁷⁴ *Accounts and Papers*, No. 5247, Smyrna, 1913, s. 12

¹³⁷⁵ Karl Von Scherser, *a.g.e.*, s. 13

kestaneleri bölgede ün kazanmıştı.¹³⁷⁶ Ilımlı iklimleri seven, killi ve derin topraklardan hoşlanan¹³⁷⁷, badem, fıstık, ceviz, kestane, kurutulmuş elma, kayısı, erik gibi ürünler İngiltere, Fransa, Avusturya, Mısır, armut, şeftali, üzüm, karpuz İstanbul, İskenderiye, Atina ve Odessaya ihraç edilmekteydi¹³⁷⁸. Bunlar içinde ceviz mahsülünün küspesi yulafıla karıştırılarak atlara yedirilirdi¹³⁷⁹.

Manisa, Alaşehir, Kula, Uşak ve Bergama'da yetişen mazı, Avrupalı devletlerin İzmir piyasasında tercih ettikleri bir başka önemli üründü. Mazı, tabaklamada kullanıldığı gibi, çıkardıkları değerli siyah boya açısından da beğenilmekteydi. Siyah, yeşil ve beyaz mazılar daha çok talep edilmekteyken, “shinkir” (şınkır) türü talep edilmeyen türüydü. 1880'lerin başında ortalama 3000 çuval ihraç edilen mazının en fazla alıcısı İngiltere ve Fransa'ydı¹³⁸⁰.

Böğürtlen, meyveleri kuş üzümünden büyük olmayan ve renkleri yeşil olan bu bitkinin suyu çıkarıldığında sarı bir renk almaktaydı. Bu ürün boya olarak kullanılmakta ve *indigo* ile karıştırıldığında parlak ve dayanıklı bir yeşil renk vermekteydi. Böğürtlenin toplanması için olgunlaşması beklenilmez, olgunlaşan meyvenin boyama özelliklerinin yitirilmesinden çekinilirdi. Başta İsviçre ve İngiltere olmak üzere alıcısı bulunan böğürtlen İzmir limanından çuvallar halinde ihraç edilirdi.¹³⁸¹

Sakız Avrupa tarafından şekerlemede kullanılmaktaydı. Avrupa, ABD ve İngiltere tarafından alınan sakız ürününün iyi kalitede olanları kasalarda, kötülerini ise çuvallarla paketlenirdi. Düşük kalitedeki sakızlar İngiltere, Fransa ve İsviçre tarafından deri işlemek için alınırdı. Sakız aynı zamanda rakı imalinde ve cila yapımında sıkça kullanılmaktaydı¹³⁸².

*İzmir'in hemen yakın çevresinde büyük miktarlarda üretilen*¹³⁸³ mahmude otu müşhil ilacı yapımında kullanılırdı ve Avrupalılar tarafından talep edilen ürünler

¹³⁷⁶ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 720

¹³⁷⁷ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 107

¹³⁷⁸ *Account and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1051

¹³⁷⁹ Hüseyin Kazım, *a.g.e.*, s. 107

¹³⁸⁰ *Account and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1059

¹³⁸¹ *Account and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1058

¹³⁸² *Account and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1060

¹³⁸³ George Rolleston, *a.g.e.*, s. 75-76.

içinde önemli bir yere sahipti. Mahmude otunun sapı ezilir ve bitkinin suyu kaplar içine doldurularak bekletilirdi. Birkaç hafta içinde sıvı kararmakta ve bu sıvı kaynatıldığında ezme haline gelmekteydi. Avrupada eczacılık alanında kullanılması dolayısıyla İzmir piyasasından başta İngiltere olmak üzere, Fransa, İtalya ve Avusturya tarafından ithal edilmekteydi¹³⁸⁴. Levant'ta mastika çok kullanılır ve batılı dişçi ve cilacılar tarafından çok tüketilirdi. Sakız Adası'nda üretildiği için İzmir'in pazarlarında ilk ve çok görülen bir maddedir. Buharlı posta gemileri işleten şirketlerin yaptıkları düzenlemeler sayesinde yılın büyük bir kısmında İzmir bu maddenin gerçek limanıdır. Çiğneme sakızı, her iki cinsten Türkler'in, fiziki ve ruhsal hareketsizliğin can sıkıntısından kurtulmak için başvurdukları bir yöntemdir. Aksi takdirde kırılğan ve saydam olan sakız, çiğnendiğinde bu amaca çok uygun bir nesnedir. Çok eski zamanlardan beri İngiltere'de hazım hapi olarak kullanılır ve Anadolu'da çok yaygın olarak kullanılan ve suiistimal edilen ispirtolu bir içki olan yapmacık bir dille 'mastika' olarak adlandırılan rakının ayırt edici malzemesidir¹³⁸⁵.

Her ne kadar çay ve kahve üretiminin İzmir ve art alanında üretimi için yoğun çabalar harcandıysa da, İzmir piyasası 1890'ların sonlarında hala yılda 10.000 sterlin değerindeki çayı, başta İngiltere olmak üzere Çin ve Hindistan'dan ithal ediyordu¹³⁸⁶. XIX. yüzyılın sonlarına doğru İzmir ve yakın art alanında yetişip yetişmeyeceği konusunda şüpheler taşıyan çayın bölgede servet kaynaklarından biri haline getirilmesi konusunda büyük çabalar harcandı. Japonya'dan getirilen çay tohumları Karşıyaka ve Manisa Amerikan asma fidanlıklarında dikilerek üretimi yapılmaya başlandı.¹³⁸⁷

Cehri kuzey yarım küresinde yetişen ve kendi adını taşıyan familyaya bağlı olan bir bitkidir. Cehri, nohut büyüklüğünde, armut biçiminde, zeytin yeşili renkte bir bitkidir. Anadolu'nun birçok bölgesinde, özellikle İç Anadolu'da (Kayseri) yetiştirilir. Bazı türlerinden tıpta faydalanılsa da, asıl yararlanma yeri boyacılıktadır.

¹³⁸⁴ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1060

¹³⁸⁵ George Rolleston, *a.g.e.*, s. 76.

¹³⁸⁶ *Accounts and Papers*, No. 1785, Smyrna, 1900, s.12; "Burada kahvenin öyküsü de benzer bir durum gösterir. Kahve en yoksul Anadolu tarafından bile, çoğu kez neredeyse diğer içeceklerin yerini alacak şekilde yaygın olarak içilir. Küçük Asya'nın en uzak en yabanıl yerlerinde tüketilen bu madde ne var ki bu ülkeye yabancıdır; Batı Hint Adaları'nda üretilir. George Rolleston, *a.g.e.*, s. 72-73

¹³⁸⁷ *Ahenk*, 6 Mayıs 1895

Cehri boyası, bitkinin meyvelerinden elde edilir. Sentetik boyalar yayılmadan önce, çok parlak ve güzel görünümlü olan “cehri sarısı” dokumacılıkta, kökboyası gibi özellikle halıcılıkta önemli yer tutmuştur¹³⁸⁸. Kumlu topraklarda yetişen ve tohumundan kandillerde yararlanılan ve bir çeşit sarı boya çıkarılan cehri bitkisinin¹³⁸⁹ Anadolu halkı arasında boya olarak kazanmış olduğu şöhret, onu geniş bir iç ticaret maddesi haline getirmiştir. Başta Kayseri olmak üzere, Konya, Ankara, Tokat, İzmir, Samsun ve Mersin, bu ticaretin başlıca merkezleri olmuşlardır. Cehrinin başlıca alıcısı, tıpkı kökboyada olduğu gibi, İngiltere’dir. Fakat XIX. yy sonlarına doğru Fransa öne çıkmaya başlamıştır. İngiltere ve Fransa’yı Amerika ve Avusturya izlemektedir. Cehri ihracatı, XIX. yy ortalarına doğru bilhassa İzmir Limanı’ndan yapılıyordu. 1852’de İzmir’den ihraç edilen cehri miktarı 650.000 kg idi. 1873-74’de Osmanlı Devleti’nden 2.820 kıyye (1 kıyye = 1,282 kg) cehri ihraç edilmişken ertesi yıl bu miktar 5 kat artarak 13.811 kıyyeye ulaşmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında Aydın Vilayetinde yılda 7000 liralık bir hasılat elde ediliyordu¹³⁹⁰. Cehri daha çok boyamacılıkta kullanılır ve güzel bir sarı renk verirdi. Cehriyi taşıyan ağaççık daha çok çorak topraklarda yetişirdi ve XIX. yüzyıl boyunca en önemli alıcıları Fransa, ABD, İngiltere ve Avusturya idi¹³⁹¹.

Şekerci, börekci, meyhaneci ve eczacılar arasında daha çok tercih edilen anason bitkisi Aydın vilayetinde mezru’ olarak yetişmekteydi¹³⁹². Aynı zamanda sakız likörüne katkı olarak da kullanılmaktaydı¹³⁹³. XIX. yüzyılın İzmir limanına ilişkin konsolosluk raporlarında ayrı bir kalem olarak ihracat listesi verilen bu bitki, 1891 yılında 738 torba, 1892’de ise 746 torba ihraç edildi¹³⁹⁴.

Tuz tesisleri İzmir Gümrük Dairesi’in yetki ve denetimi altındaydı. En çok Foça, Ayvalık, Kuşadası çevresinde bulunmaktaydı. Tuz fiyatı kalitesine göre 20 ile 40 para arasında değişmekte ise de 1865 yılında hükümet aldığı bir kararla tek fiyat uygulamasına geçerek 40 para olarak belirledi¹³⁹⁵. 1866 yılında İzmir ve çevresinde

¹³⁸⁸ Filiz Çolak, *a.g.t.*, s. 19

¹³⁸⁹ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 717

¹³⁹⁰ *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 717

¹³⁹¹ Bernard C. Collas, *a.g.e.*, s. 173

¹³⁹² *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 713

¹³⁹³ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 83

¹³⁹⁴ *Accounts and Papers*, Vol. 85, Smyrna, 1892

¹³⁹⁵ *Accounts and Papers*, Vol. 69, Smyrna, 1866, s. 599.

tuz üretimi geçen senelere göre artış gösterdi ve 25.000 ton tuz üretildi¹³⁹⁶. Bu üretim miktarı sonraki senelerde hemen hemen benzer seviyede seyretti ve fiyatında ciddi bir artış yaşanmadı¹³⁹⁷. Osmanlı Devletinde tuz üretim ve satışı devletin tekelindeydi ve ithalatı da yasaklanmıştı. Tuz gelirleri önce *Rüsum-u Sitte* idaresine, daha sonra devlet, dış borç ödeme problemiyle karşılaşınca, boğların tahsilatı için 28 Muharrem 1299 (20. 12. 1881) tarihli Muharrem Kararnamesi ile kurulan Duyun-u Umumiye İdaresine devredilmiştir. Duyun-u Umumiye idaresi kendisine bırakılan tuz gelirlerini bir sanayii şirketi gibi işletmeyi tercih etti. Bu amaçla idare Adriyatik ve Ege denizleri tuzlarından Anadolu, Mezopotamya ve Yemen'in tuz gölleri ile kaya tuzlarına kadar geniş bir tuz alanını yeterli derecede gelir getirici olarak görmekteydi. Böylece tüm tuzlalar işletilmeye başlandı. İdare tuz ocaklarındaki yönetim ve işletim esaslarını kendisine göre yeniden gözden geçirerek modernize etmeye çalıştı. Özellikle de tuz merkezi olarak bilinen İzmir- Foça ve Kızıldeniz'deki Salih tuz ocaklarını daha gelişmiş aletlerle donattı.¹³⁹⁸

¹³⁹⁶ *Accounts and Papers*, Vol. 668, Smyrna, 1867, s. 228.

¹³⁹⁷ *Accounts and Papers*, Vol. 59, Smyrna, 1868, s. 478.

¹³⁹⁸ Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devletinde Tuz Gelirlerinin Duyun-u Umumiye'ye Devredilmesinden Sonra Tuz Kaçakçılığı", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 1, Yıl 1/ 2002, s. 147- 148.

4. Bölüm

Tabiat ve Tarım

I. Tarım ve Doğa Olayları

Özellikle hayatını ve geleceğini tarlasına bağlamış ve çoğunlukla başka hiç bir geliri olmayan bir çiftçi ailesi için iyi bir hasat mevsimi dilemekten başka çaresi yoktu. Kuraklık, çekirgeler vb. almayı planladıkları ürünü yok ettiğinde çiftçi ailesini, ödenecek borçlar ve vergiler yüzünden zor bir kış mevsimi beklerdi¹³⁹⁹.

Kuraklık

İzmir ve art alanında tarımsal üretimi etkileyen en önemli unsurlardan biri olan kuraklık yüzünden İzmir'in en verimli vadilerinden olan Büyük Menderes havzası “*dermansız bir halde, ziraat faaliyetlerinin aksaması sonucunda*” zaman zaman sıkıntılı dönemler geçirdi. XIX. yüzyılın sonlarında yaşanan ve İzmir basınında geniş yer ayrılarak duyurulan kuraklık haberlerinden birinde Menderes Havzası ve özellikle Çine çok büyük ve ciddi sıkıntılar yaşadı. Daha önce de yararlı hizmetleri olduğu belirtilen ve pek büyük gayret sahibi olarak tanıtılan Nazilli kazası muhasebe memuru *Çeparsum Efendi* 110 bin guruşluk büyük bir yardımı Çine'ye sağlayarak Aydın şehrindeki bu kuraklık sorununun olumsuzluklarını gidermeye çalışmıştı¹⁴⁰⁰. 1874'de yaşanan büyük kuraklık ve ardından yaşanan sel ve yağmur baskınları İzmir ve çevresinde tahıl ekimine büyük zararlar vermiş, buğday mahsülü alamayan köylü büyük sıkıntılar yaşamıştı. Dönemin İzmir İngiliz ticaret konsolosu Cumberbatch yaşananları “*böylesi büyük bir hasara daha önce hiç şahit olmamıştım*” diyerek rapor etti¹⁴⁰¹. 1877- 1882 yılları arasında zaman zaman yaşanan kuraklık ve Türk- Rus savaşından kaynaklanan nüfus azalması gibi nedenler İzmir ve çevresindeki tarımsal üretimi büyük ölçüde etkiledi¹⁴⁰². Bu tür sıkıntılı dönemlerde kuraklıktan etkilenmeyen ve “*tehvin-i ihtiyacat [ucuz ihtiyaçtan olması]*

¹³⁹⁹ Olcay P. Yapucu, *a.g.e.*, s. 65

¹⁴⁰⁰ *Hizmet*, 12 Nisan 1892

¹⁴⁰¹ *Accounts and Papers*, Vol. 17, Smyrna, 1874, s. 1801

¹⁴⁰² *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1041

hususundaki” durumu sayesinde İzmir ve çevresinde patates ekimi ayrıca önem kazandı¹⁴⁰³.

Zaman zaman İzmir ve yakın çevresinde yaşanan kuraklık, bazı bölgelerde tarımsal üretim etkinliklerini durma noktasına getiriyordu. 1890 yılında Manisa’da yaşanan kuraklık yüzünden halk tarımla uğraşamaz hale gelmiş, Manisa kazasının tohumluk ve yemeklik zahirenin karşılanması için 26 bin şinik kadar buğday ve 55 bin şinik kadar arpanın Manisa kazasına gönderilmesi sağlamıştı. Bununla birlikte Manisa kazası ziraat sandığı ile diğer kazalar ziraat sandıklarından 5000 lira da bir yardım gönderildi¹⁴⁰⁴.

Bir başka örnek ise Kırkınca [bugünkü Şirince] köyünde yaşandı. Kırkınca köyü reayası; *XIX. yüzyılın ortalarında yaşadıkları kuraklık yüzünden vergilerini ödeyemez duruma geldi. Köye gelen "ehli islam ahalisinden" muhassılın kuraklığa ve köylünün yeteri kadar tarımsal ürün elde edememesine rağmen vergi toplamadaki baskıcı tutumu*, vilayete yazılan resmi bir yazı da dile getirildi. Olayın soruşturulması ve mümkünse verginin düşürülerek bir daha bu tür olayların yaşanmasına fırsat verilmemesi istendi¹⁴⁰⁵.

1899- 1890 yıllarında İzmir ve çevresinde yeteri kadar yağışın olmaması bölge tarımını büyük zarara uğrattı. Bu durumdan en çok İzmir’in art alanında bulunan Saruhan sancağı ve kazaları etkilendi. Aynı zamanda Söke’ de aynı tarihlerde büyük tarımsal ürün kayıplarıyla karşı karşıya kaldı.¹⁴⁰⁶ Çiftçiler ekecek tohum bulmakta zorlanıyorlar¹⁴⁰⁷, Çine örneğinde olduğu gibi bazı yerleşim yerlerinde halk devletten yemeklik ve tohumluk buğdayın temin edilmesini de isteyebiliyordu¹⁴⁰⁸. Devletin bu tür sorunlar karşısında ürettiği çözüm yolunun çoğu zaman zor durumda kalan ahaliye bulundukları yerleşim yerindeki ziraat sandıklarından tohumluk ve yemeklik zahire dağıtılması yönünde oluyordu¹⁴⁰⁹. Aynı

¹⁴⁰³ *B.O.A.*, DH.MKT 2281/ 29 (1899)

¹⁴⁰⁴ *B.O.A.*, DH. MKT. 1757/ 1 (1890)

¹⁴⁰⁵ *BOA* A. MKT. 55/53 (1846)

¹⁴⁰⁶ *Hizmet*, 13 Mayıs 1890

¹⁴⁰⁷ *BOA.*, DH. MUİ., 1-4/ 65 (1911)

¹⁴⁰⁸ *B.O.A.*, DH. MKT., 1768/ 138 (1890)

¹⁴⁰⁹ *B.O.A.*, DH. MKT., 1757/ 1 (1890)

zamanda Ziraat Bankaları da kuraklık karşısında bölge çiftçilerine ücretsiz tohumluk dağıtarak kuraklıkla mücadelede etkin bir rol oynuyordu¹⁴¹⁰.

Sel ve Yağışlar

Kuraklık kadar tarımı etkileyen doğa olaylarından bir diğeri de sel ve yağmur baskınlarıydı. Seller yüzünden tarımsal üretimin durduğu ve ticaretin yapılamadığı dönemler de sıkca yaşanıyordu. Bu gibi durumlarda telgraf dışında bir ulaşım aracı etkinliğini sürdüremez hale gelirdi. 1865 yılında meydana gelen aşırı yağışlar İzmir ve çevresinde pamuk eken çiftçilere büyük zararlar vermiş, pamuk ürünlerinin üçte biri kullanılamaz hale gelmişti. Bu doğal afet yüzünden yollar zarar görmüş, nakliyat aksamıştı. Çiftçiler o yıl tarlalarına tahıl yerine pamuk ekmiş, ancak kısa bir süre sonra bu ürünleri de ilkbahar yağmurları yüzünden büyük zarar görmüşü¹⁴¹¹.

1866 yılında pamuk yerine tarlalarına daha çok tahıl eken çiftçiler, o yıl Temmuz ayında gerçekleşen sert rüzgarlardan daha az etkilenmiş, pamuk ekimine devam eden köylüler ise bu rüzgarlar yüzünden yine ürünlerinin yarısına yakını kaybetmişlerdi¹⁴¹². 1868 yılında yaşanan sel felaketi nehirlerin taşarak, yerleşim yerlerinin sular altında kalmasına neden olurken, Gediz nehri geçen senelerde ki akışını değiştirerek toprak kaymalarının yaşanmasına yol açmış, tarımla uğraşanları zor durumda bırakmıştı¹⁴¹³. Bu durum karşısında hemen gerekli önlemlerin alınmadığı tespit edilmektedir. 1876 yılında yaşanan benzer bir doğa olayı karşısında köylüler hasat sırasındaki yoğun yağışlar yüzünden arpa, mısır ve buğday gibi ürünlerini tarlada bırakmak zorunda kalmışlar ve büyük zarara uğramışlardı.¹⁴¹⁴ 1889 yılında meydana gelen şiddetli dolu yağışı İzmir ve çevresinde bağlara ve ekinlere büyük zararlar vermiş, çiftçiler mahsüllerinden yeterli verim alamamışlardı¹⁴¹⁵.

1891 yılında Aydın'da meydana gelen sel felaketinde Söke ovası ve civar yerleşimleri sular altında kalmış, “*çift ve ziraat hayvanatı*” büyük zarar görmüşü. Hükümet bütün kazazedelerin rahatlarını sağlamak amacıyla yardımda

¹⁴¹⁰ *B.O.A.*, DH. MUI., 1-4/24 (1911)

¹⁴¹¹ *Accounts and Papers*, Vol. 69, 1866, Smyrna, 598

¹⁴¹² *Accounts and Papers*, Vol. 68, 1867, Smyrna, 228

¹⁴¹³ *Accounts and Papers*, Vol. 64, Smyrna, 1870, s. 84

¹⁴¹⁴ *Accounts and Papers*, Vol. 83, Smyrna, 1877, s. 1044

¹⁴¹⁵ *Ahenk*, 30 Mart 1889

bulunmuştu¹⁴¹⁶. Bu duruma ilişkin döneme ait bir gazete haberinde seller yüzünden Balat ovasının tamamen su baskını yaşadığı Söke kazasının ise adeta bir derya halinde olduğu duyurulmaktaydı. Köylüler canlarını kurtarabilmek için acilen kayıklar istiyorlardı. Söke ve çevresinde yaşanan seller yüzünden bölgeye 6 adet kayık gönderilmişti. Aydın ile Sarayköy arasındaki demiryolu yağmurdan ve ovanın seller altında kalması nedeniyle büyük zarara uğramış, Demiryolu şirketi ovanın sular altında kalmasından dolayı tren yük seferlerini üç- dört günde bir işlemesine karar vermişti. Aydın Demiryolu kumpanyası bozulan hattın derhal tamiri için de bölgeye işçiler sevk etmekte gecikmedi¹⁴¹⁷.

1895 yılında sel ve yağıştan büyük zararlar görerek birkaç bin dönüm arazisi sular altında kalan Menemen’de tarımsal üretim etkinlikleri büyük zararlara uğradı. Döneme ait bir haberde bir deveci kafilesinin develeriyle birlikte sele kapıldığı bildirilmekteydi¹⁴¹⁸. Şiddetli yağış ve sel İzmir limanına ticaret gemilerinin gelmesini engellemiş, İzmir piyasası durgunluk içine girmişti¹⁴¹⁹. 1900’lerin başında aşırı yağışlardan dolayı İzmir limanı hinterlandından gelen ürününün üçte ikisini kaybetmiş, ancak tütün ve incir ürünleri sayesinde piyasasındaki durgunluğu aşabilmişti¹⁴²⁰.

Şiddetli yağmur ve sel baskınlarına karşı alınan önlemlerin başında kanallar açılarak nehirlerin ıslahına çalışılması oldu. 1911 yılında “*Aydın’ın Karapınar ve Erbeyli karyeleri arasında cereyan eden Balkıdere’nin tuğyan esnasında mezruat [ekinler] ve mahsulata [tarım ürünlerine] ika ettiği [meydana getirdiği] hasarın ref’ [ortadan kaldırma] ve izalesi [giderilmesi] için tanzim kılınan ve Nafia Nezareti’nce tasdik olunan proje mucibince ameliyata ibtidar olunması [süratle başlanması] Aydın Nafia Mühendisliği’nden tebliğ edildi*”¹⁴²¹. Adı geçen dere sularına engel olması için açılacak kanalın yüksekliği sedlerle beraber seksen metre kadardı. Proje

¹⁴¹⁶ BOA. Y. PRK. AZN 55/11 (1308) 1891

¹⁴¹⁷ *Hizmet*, 24 Kanunusani 1891.

¹⁴¹⁸ *Ahenk*, 4 Mart 1895

¹⁴¹⁹ *Ahenk*, 7 Mart 1895

¹⁴²⁰ *Accounts and Papers*, Vol. 93, Smyrna, 1911, s. 3

¹⁴²¹ *Ahenk*, 12 Kanunusani 1911.

için 1000 lira ayrıldı ve kanalın açılması sırasında “kıymetdar bahçeler istimlak olundu”¹⁴²².

Salgın Hastalıklar

Tarımsal üretimi sekteye uğratan en önemli unsurlardan biri de salgın hastalıklardı. Salgın hastalıklar zaman zaman pazar ve panayırların dağılmasına da neden oluyordu¹⁴²³. 1865 yılının Ağustos ayında İzmir’de ki kolera hastalığı İzmir’in art alanındaki yerleşim yerlerinde de pek çok kayıplara neden olmuş ve hayvanlarında zarar görerek pek çoğunun öldüğü bildirilmişti¹⁴²⁴. Bu tarihlerde etkisini gösteren kolera yüzünden İzmir- Aydın arasında döşenmekte olan demiryolunun yapımı süresince 14 İngiliz mühendis ve teknisyen ile 44 işçi kolera salgınından öldü¹⁴²⁵. İzmir’de kolera ortadan kalkmış ancak geride 2000 ölü ve hastalığa yakalanan 7.000 kişi bırakmıştı. Hastalık boyunca İzmir art alanıyla olan ticaretini askıya almıştı. Hastalığın ortadan kalkmasıyla art alanındaki vadilerden İzmir’e ihracı yasaklanan yiyeceklerin satışı da serbest bırakıldı¹⁴²⁶. 1865- 1866 yıllarında salgın hastalıklar yüzünden İzmir ve artalanında tarımsal verimlilik düşmüş, kolera nedeniyle çiftçiler büyük maddi kayıplar yaşamıştı. Mahsülün doğa olayları karşısında beklenenden daha az olması çiftçileri ve tarım işçilerini büyük tüccarlar karşısında zora soktu¹⁴²⁷. Art alanından İzmir’e pamukla birlikte vebanın geldiği dönemler de oluyordu. İzmir’e 1835’de Aydın ile Manisa’dan taşınan veba salgınında olduğu gibi hastalık şehri şiddetli bir şekilde vurduğu zaman sadece nüfus kayıpları olmuyor, bütün ekonomik faaliyetler de geçici olarak felce uğruyordu¹⁴²⁸.

XX. yüzyılın başına kadar veba hastalığı bölge tarımsal üretim ve ticaretini etkileyecek kadar tehdidini sürdürdü. 1890’ların başında İzmir ve çevresinde ve ardından Orta Anadolu’ya kadar yayılan veba hastalığı bölgede karantina

¹⁴²² *Ahenk*, 12 Kanunusani 1911.

¹⁴²³ *M. Akif Erdoğan, XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları Ve Panayırlar*, Ege Üniv. Yay., İzmir 1999, s. 17.

¹⁴²⁴ *Tasvir-i Efkar*, 29 Ramazan 1865

¹⁴²⁵ *Yurt Ansiklopedisi, a.g.e.*, s. 993.

¹⁴²⁶ *Tasvir-i Efkar*, 23 Recep 1865

¹⁴²⁷ *Accounts and Papers*, Vol. 67, 1873, Smyrna, s. 739- 740

¹⁴²⁸ Elena Frangakis-Syrett, “İzmir’de Pamuk Ve Kumaş Ticareti”, *a.g.m.*, s. 103n.

uygulamasına gidilmesine neden oldu.¹⁴²⁹ Uygulanan karantina nedeniyle İzmir limanından yapılan ticaret büyük zarar gördü. İzmir'deki İngiliz Ticaret Konsolosu yazdığı raporunda bu durumun “*sürekli ve gereksiz bir şekilde*” karantina uygulamasıyla giderilmesinin ticarete verdiği zararları anlatmaktaydı¹⁴³⁰. Konsolosun ticaretin durma noktasına gelmesinden dolayı alınan önlemlere ilişkin eleştirilerinin yanı sıra dönemin İzmir basını da bu çeşit salgın hastalıklar karşısında daha temkinli bir haber yapma çabasıındaydı. 1890'ların başında yaşanan bu salgın hastalık İzmir basınında salgının kolera olmadığı belirtilerek, “*ne üdüyü belirsiz bir illet-i müşkile [zor hastalık] olduğundan bahsederek*” üzerinde pek durmadı. Salgının daha sonra baş gösterdiği Denizli yöresi ile ilgili haberlerde de yine “*avarız-ı müşkile*” olarak tanımlandı¹⁴³¹. Aynı olayın daha geç tarihlerde yapılan haberinde “*Eskişehir'de kolera vakalarının görüldüğü ve oradan geleceklere karantina uygulanacağı*” bildirildi. İzmir'de ve Denizli'deyken, *illet-i malume, avarız-ı müşkile ya da şüpheli hastalık* olarak adlandırılan salgın, İzmir'den uzaklaştıkça, açıktan açığa kolera olarak tanımlanmasında artık bir sakınca görülmemekteydi¹⁴³².

1900 yılının Mayıs ayında İzmir ve yakın art alanı Nazilli'ye kadar veba hastalığının görülmesi Yunanistan'ın sözü edilen ayda İzmir'den ithalatını durdurmasına neden oldu. İzmir'deki tüccarlar ilk günden beri hastalığa inanmayıp, karantinaların kaldırılması için olayı saklamaya çalışsalar da İzmir ve art alanından ithalat sınırlandırılmıştır. Pamuk, taze sebze ve meyvelerin İzmir'e girişi yasaklanmış ve salgın yörelerinden gelecek posta çantalarının dezenfekte edilmeleri zorunlu hale getirilmişti¹⁴³³.

¹⁴²⁹ Sabri Yetkin, “İzmir'de Yüzyıl Öncesinin Bir Salgını Ve Düşündürdükleri”, **2. Uluslararası İzmir Sempozyumu- Tebliğler**, (Haz. Prof. Dr. Necmi Ülker), İzmir, 1998, s. 135.

¹⁴³⁰ **Accounts and Papers**, Vol. 100, Smyrna, 1895, s. 1

¹⁴³¹ **Hizmet**, 4 Ekim 1893

¹⁴³² Sabri Yetkin, “İzmir'de Yüzyıl Öncesinin Bir Salgını Ve Düşündürdükleri”, **a.g.m.**, s. 135.

¹⁴³³ Sabri Yetkin, “İzmir'de Veba Salgını (Mayıs Ağustos 1900)”, **a.g.m.**, s. 375-382. Osmanlı topraklarında meydana gelen veba salgınına karşı alınan önlemlerden ilki, karantinaların kurulması oluyordu. Ülke için alınacak tedbirlerin en önemlisi şehir ve kasabalarda temizlikti. Belediye idarelerinin, sokak, çarşı, pazar yerleri, kahvehaneler, han ve karhaneleri (fabrikalar) daima teftiş halinde bulundurmaları isteniyordu. Havaya karışacak sebze kırıntıları, hayvan deri ve kemikleri, pis sular ve ölü hayvan kalıntılarının ortada bırakılmamasına özen gösterilmesi istenmekteydi. Şehir içinde ve dışında boyacılık, dericilik gibi zanaatlarla meşgul olanlara şehir dışında bazı yerlerin gösterilmesi isteniyordu. **Dr. Reşid Bey Arşivi-** Şahin Giray Kitaplığı- No: 315 (27 Mayıs 1315) [Bu arşiv belgesini benimle paylaşan Sn. Ahmet Mehmetefendioğlu'na teşekkürü bir borç bilirim]

İzmir ve art alanı vadilerinin salgın hastalıklar yüzünden ekonomik darlık yaşamaları, dönemin İzmir basınında 31 Mayıs 1900 tarihli Ahenk gazetesinde şu şekilde yer bulmuştur. “Üç seneden beri mezruatımız kuraklığa uğramış ve mahsulde killet görülmüştür. Bu sene ise her şey yolunda devam etmiş ve her merkez-i ziraatten bize mahsulatın feyz-i bereketini müşir haberler vürud etmekde bulunmuş olduğundan ticaret, sinin-i sabıkanın mafatını telafi edeceğine ümid eyliyor idi. Halbuki ahval-i haziranın tesirat-ı evveliyesi şimdiden anlaşılabilir. Limanımız boştur, vapurlar gelmekten ihtiraz ediyor, hariç ile münasebetimiz ise münkesirdir. Fabrikalar idhalat-ı azimeye uğradığı gibi ihracat da kabil-i tahmin bir zarar maruz bulunuyor. Bu hastalığın alem-i ticaretimize açmış olduğu ceriha büyüktür. Yevmi seksen yüz sefain-i müteaddide uğrayan limanımızda bu gün yüzde beş derecesinde bile gemi görülmüyor. Ticaretimiz birden bire durmuş, hariçle münasebetimiz kesilerek muamelat-ı tüccariyemiz sekiz on saatlik bir daire dahilinde mahdud ve mahsur kalmıştır.” Basında yer alan bu haberleri aynen resmi belgeler de doğrulamaktadır. 1899 yılı Mayıs ayında İzmir limanına gelen gemi sayısı 210 kadarken, 1900 yılı Mayıs ayında yaşanan salgın hastalıklardan dolayı yalnızca 70 kadar olmuştur. İzmir limanı gümrük defterleri incelenirse salgın döneminde ihracat ve ithalatın oldukça gerilemiş olduğu da görülmekteydi. 1899 yılında toplam ihracat hacmi 3.446.551 kuruşken, 1900'de ihracat -1.093.311'lik bir azalma ile 2.353.240 kuruşa düşmüştü. 1901 yılının ihracatı ise 1.366.059 kuruşluk bir artışla 3.719.299 kuruş olmuştur¹⁴³⁴. İzmir limanına giren ticaret gemilerinin sayılarında % 20'ye yakın bir azalma da söz konusuydu¹⁴³⁵. Döneme ilişkin bir gazetede yer alan haber, kolera salgınının Aydın vilayetine verdiği zararın ne kadar ciddi boyutlarda olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir. Habere göre; “...geçen yıl [1911] 199 gün devam eden Aydın Vilayetindeki kolera salgınında 4320 kişi koleraya tutulmuş, 2325 kişi vefat etmiştir...”¹⁴³⁶

Çekirge İstilaları

İzmir ve art alanındaki tarımsal üretimi etkileyen en önemli doğa olaylarından biri de çekirge felaketleri oldu. Çekirgeler bol yağış alan yüksek sıcaklığı olan

¹⁴³⁴ Sabri Yetkin, “İzmir’de Veba Salgını (Mayıs Ağustos 1900)”, *a.g.m.*, s. 375-382.

¹⁴³⁵ *Ahenk*, 3 Mart 1899

¹⁴³⁶ *Ahenk*, 18 Teşrinisani 1912

yumuşak alüvyonlu topraklarda ve çöl alanlarında önce larva, daha sonra yetişkin böcek olarak hızla çoğalırlar, belli yoğunluğa ulaştıklarında sürüler halinde yaşamağa başlarlar, sıcaklık ve rüzgar etkisiyle göçmen sürüler halinde uzak mesafelere ulaşırlardı. Osmanlı devletinin değişik bölgeleri zaman zaman çekirge istilasına maruz kaldı. Gerekli önlemler alınmadığı takdirde çekirge istilasına uğrayan bir yerde büyük kıtlık ve felaket yaşanması kaçınılmaz hale gelirdi. İzmir ve art alanında yer alan Aydın ve Manisa sancaklarında da çeşitli tarihlerde çekirge afeti ile karşılaşmış ve bu durum tarımsal üretim ve ticaretine büyük zararlar vermişti. XIX. yüzyıl boyunca İzmir ile pek çok nahiye ve kazaları çeşitli tarihlerde böylesi büyük zararlara sebep olacak türden çekirge felaketleri yaşadı¹⁴³⁷.

1854 yılında İzmir’de zahire kıtlığı baş göstermişti. Meclis azası İzmir ahalisi ve Levantenlerden oluşan bir *Meclis-i Umumi* teşkil edilmiş ve İzmir’e zahire getirilmesi için teşebbüse geçilmişti. Bu arada Manisa’dan da İzmir’e buğday getirilmek istenmişse de kaymakam Mehmed Sadık Bey tarafından mahalli ihtiyaç olduğu gerekçesiyle buna izin verilmedi. Mehmed Sadık Bey’in bu davranışı ise Manisa’daki bir darlıktan çok, aşırı kazanç isteğinden kaynaklanmaktaydı. Mehmed Sadık Bey’in İzmir’e zahire nakline izin vermesi için defalarca uyarılmasına karşın bu davranışı değiştirmemesi azline neden oldu. Bu olaydan birkaç ay sonra 1855 yılının Mart ayında, zahire nakli yasağının kaldırılması zahirenin tüccara verilmesi konusundaki bir yazıya Saruhan Meclisi’nden verilen cevapta, çekirgelerin ürüne zarar vermesi nedeniyle üründe kıtlık meydana geldiği bildirilmekteydi. Bu nedenle muhtekirler tarafından zahire naklinin önlenmesi istenmekteydi¹⁴³⁸. 1855’te çekirge ve çalgın denilen bir hastalıktan dolayı Saruhan Sancağı’nda bir başka zahire kıtlığı daha yaşandı. Muhtekirler ellerindeki tarımsal ürünleri ileride fiyatının artacağını düşünerek saklamışlar, bir kısmını da dışarıya nakletmişlerdi. Mültezimlerin de aşar olarak topladıkları zahireyi dışarı götürmeleri birdenbire Perşembe Pazarı’nda buğday fiyatlarını yükseltti. Fiyatlar arttı ve günden güne daha da artacağı söylentisi yayıldı. Alınan önlemler arasında dışarıya buğday gönderilmesinin yasaklanması vardı. Öte yandan ellerinde buğday bulunan Sadık Bey ve bazı tüccarlar pazara

¹⁴³⁷ Ertan Gökmen, “Batı Anadolu’da Çekirge Felaketi (1850- 1915)”, *Bellekten*, LXXIV/ 269, 2010, s. 127

¹⁴³⁸ Hilal Ortaç, *a.g.t.*, s. 141- 142

buğday ve arpa çıkararak ucuz fiyattan halka sattı. 1855’de görülen bu kıtlığın boyutlarının büyük olduğu anlaşılmaktadır. Kıtlik nedeniyle dış ülkelere zahire satışı da yasaklanmıştı. Bu konuda imparatorluğun hemen hemen her yerine emir gönderilmiş olması, kıtlığın yaygın olduğunu göstermektedir. Kıtlığa neden olan unsur çekirge istilasıydı. Çekirgeler yüzyıllar boyunca tarıma zarar vermişler, mahsulü yok etmişlerdi. Zaman zaman sürüler halinde mahsule zarar veren çekirgeler ortaya çıktıklarında ortadan kaldırılmaları için çareler aranmıştı. Bu çarelerin birini çekirgelerin düşmanı olan sığırcıkların oluşturduğuna inanılırdı. Bu nedenle sığırcıkları toplamak için “*sığırcık suyu*” getirmek üzere adamlar görevlendirildiği bile görülmektedir. Bunun çekirgeleri ortadan kaldırmak için gerekli bir önlem olduğuna XIX. yüzyılda bile inanılmaktaydı. Buna benzer bir başka çekirge istilas 1850 yılında yine Saruhan Sancağı’nda görüldü. İmhası sağlandıktan sonra çevre sancaklara da yayılmasının önlenmesi için büyük çabalar harcandı. Çekirgelerin zararlarını önlemek için halka çekirge tohumu toplattırıldı. 70 bin kıyyeden fazla çekirge itlaf ettirildi ve ücretsiz toplamak konusunda ahali biraz isteksiz olduğundan *beher kıyyesine bir fiyat konuldu ve masrafın öşür mültezimleri ve ahali tarafından daha sonra karşılanmak üzere mal sandıklarından ödenmesine* karar verildi. Bu tarihlerde çekirge, Saruhan’dan başka Aydın taraflarında da büyük zararlara neden olmaya devam etti¹⁴³⁹. Saruhan Sancağının atlattığı bu tehlike, gelecekte de benzer felaketlerin yaşanmasına engel olmak için bir takım tedbirlerin alınmasını da beraberinde getirdi. Alınan ilk tedbir çevre kazalarda meydana gelebilecek çekirge afetinin önüne geçilmesinin gerekliliğinin hükümete hatırlatılması oldu. Saruhan kaymakamı Vilayet merkezine çekirge afeti karşısında çevre kazalardaki lakaydlığın kötü sonucunun kendilerini de etkileyeceğinden gereğinin icrasını talep eden mektuplar gönderdi. Mektuplardan birinde “*Aydın ilinde geçen sene tohum bırakıp bu sene kesret üzere meydana çıkmakta olan çekirge belasının önünün alınması, çevre kazalarda lakayd davranıldığı, asla bunun çaresine bakılmadığı ve çekirgenin yine etraf ve civara sirayet ederek bunca çekilen emekleri heba edeceğine*” ilişkin sözleri yer almaktaydı¹⁴⁴⁰. Saruhan kaymakamı korkularında haklı çıktı. Aydın havalisinde meydana gelen çekirge afetine karşı büyük bir

¹⁴³⁹ Hilal Ortaç, *a.g.t.* s. 141- 142

¹⁴⁴⁰ *B.O.A.*, A. MKT. UM., 15/ 45 (1266)

mücadeleye girişildi ve derhal itlaf edilmeye başlandı. Kısa bir süre sonra Saruhan taraflarına da yayılan çekirgeler toplattırılıp bunların tohumları hızla gömüldüyse de alınan önlemlerin yetersiz olduğu ve seneye de benzer bir felaketin yaşanabileceği tekrarlanarak Aydın Valiliğine bildirildi¹⁴⁴¹.

1880’lerde yaşanan bir başka çekirge felaketi ise İzmir ve çevresini gezen Ramsay tarafından bizzat izlenerek not edildi. 1875 yılından beri yedi yıldır süren İzmir’deki bu çekirge istilasını şehir de yeşil adına bir şey bırakmamıştı. 1882 yılında bu felaket ancak tam anlamıyla bitmişti. Ramsay’ın gözlemleri çekirgeyle mücadelede kuşlardan yararlanıldığını ortaya koymaktadır¹⁴⁴². Bunlar sığırcık, serçe ve tarla kuşları olmalıdır. Çünkü 1891 tarihinde çekirge mücadelesinin sona ermesinden hemen sonra Tire, Ödemiş, Bayındır ve çevresinde serçe kuşlarının tarlalara verdikleri zarar büyük sorunlara neden olmuştu¹⁴⁴³. Çekirgeler sadece tarımsal üretimi değil aynı zamanda insanların günlük hayatlarının her alanını etkiliyordu. Çeşmeleri tıkıyorlar, suların akışına engel oluyorlardı. Evler, sokaklar çekirgeyle doluydu. Evlerde su doldurulan testilerden çekirgeler dökülüyordu. Ramsay gözlemlerinde İzmir’de 1882 yılında yok edilen çekirge sürülerinin yaklaşık iki ayak yüksekliğine ulaştığını da notlarının arasında belirtti¹⁴⁴⁴. 1882’de İzmir ve çevresinde yaşanan çekirge felaketi yüzünden buğday, arpa, fasulye mısır mahsulü büyük zararlar gördü, ihraç edilemediği gibi, iç tüketimde de büyük sıkıntılar yarattı. Bu yüzden sözü edilen ürünler Avrupa’dan ithal edilmek zorunda kaldı. Bu felaketin iki yıl boyunca sürdüğü ve bölgeyi etkilediği tespit edilmektedir¹⁴⁴⁵.

1880’lerde İzmir ve artalanını etkisi altına alan çekirge felaketi tarımsal üretime büyük zararlar verirken, yıl boyunca İzmir piyasası büyük durgunluk yaşadı. Gediz, Kula, Kırkağaç ve çevresinde büyük kıtlıklar yaşandı, çiftçiler mahsul alamayarak, değerli mal ve eşyalarını satmak zorunda kaldı. Özellikle arpa, buğday ve un ihtiyacını karşılayamayan bölge halkı bu ürünleri ithal etmek yoluna gitti. Sorunu bir an önce çözmek isteyen hükümet bölge halkını çekirge mücadelesine katılması için zorladı. Muhtemelen çekirgeyle mücadelede doğal düşmanları olan

¹⁴⁴¹ B.O.A., A.MKT. UM, 21/ 62 (1266)

¹⁴⁴² W. M. Ramsay, *Impression of Turkey*, London, 1897, s. 275- 278

¹⁴⁴³ *Hizmet*, 5 Mayıs 1891

¹⁴⁴⁴ W. M. Ramsay, *Impression of Turkey, a.g.e.*, s. 275- 278

¹⁴⁴⁵ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1041

sığırcık, serçe ve tarla kuşları, yırtıcı böcekler, örümceklerden yaralanılmaya devam etti. Çiftçiler aynı zamanda çekirgeleri toplayıp torbalara doldurup imha ederek mücadeleyi sürdürdü¹⁴⁴⁶. 1880'lerin başında İzmir'de ticaret dengesi Türkiye'nin aleyhine işledi; ithalat artarken ihracat azaldı, aynı zamanda genel ticaret miktarı çok az gelişme gösterdi. Bu kısmen ekinlerin çekirgeler tarafından yok edilip bölgenin çorak kalmasına, kısmen de orduya yapılan gıda yardımlarının fazlalığına bağlıdır¹⁴⁴⁷.

1889 yılında yaşanan bir başka çekirge afeti de yaklaşık bir yıl boyunca sürdü, Nazilli, Saray[köy], Buldan, Ödemiş, Tire, Bayındır ve Seydiköy nahiyesinde yaklaşık 265 bin kıyye çekirge tohumu imha edildi¹⁴⁴⁸. 1890 yılında İzmir Bozyaka taraflarında meydana gelen çekirge felaketiyle mücadele için Vali Halil Rıfat Paşa çekirge ve tohumlarının toplattırılıp itlaf edilmesine yönelik olarak gereken önlemleri aldı, mahsullere zarar vermeden bu sorunun giderilmesi için büyük çabalar sarf etti¹⁴⁴⁹.

1909 yılında Menemen çekirge istilasına maruz kaldı ve kentin tarımsal üretimi bir önceki yıla göre % 30 azaldı¹⁴⁵⁰. 1910 yılında Bergama kazasına bağlı Kaplan Köyü ile, Menemen kazasında, 1912 yılında Bergama, Menemen, Foça civarında, 1913 yılında İzmir sancak merkezi ile Seydiköy, Bornova ve Torbalı nahiyesinde, Buca, Karşıyaka, Bayındır ve Nif'te, 1914 yılında Tire, Seferihisar ve Ödemiş'te çekirge felaketinin etkili olduğu tespit edilmektedir. 1852, 1859 ve 1864 tarihlerinde Aydın sancağı ve bazı kazalarında büyük çekirge afetinin yaşandığı, 1911'de Söke'de, 1914'te Nazilli, Ödemiş, Karacasu ve Bozdoğan'da çekirge felaketinin meydana geldiği görülmektedir¹⁴⁵¹. 1914 yılında Nazilli'de yaşanan çekirge felaketi yüzünden halk Salı, Çarşamba, Cuma, Cumartesi ve Pazar günleri çekirge toplamakla görevlendirildi¹⁴⁵². Aydın'da yaşanan çekirge felaketiyle

¹⁴⁴⁶ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1071- 1072

¹⁴⁴⁷ S. Stap, "Trade and Commerce of Smyrna", *Journal of the Society of Arts*, 4 August 1882, s. 915

¹⁴⁴⁸ *Hizmet*, 16 Mart 1889

¹⁴⁴⁹ *Hizmet*, 15 Nisan 1890

¹⁴⁵⁰ Ersin Doğer, *İlk İskanlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen Yada Tarhanıyat Tarihi*, İzmir, 1998, s. 150

¹⁴⁵¹ Ertan Gökmen, *a.g.m.*, s. 127- 128

¹⁴⁵² *Ahenk*, 20 Nisan 1914. Perşembe gününün Nazilli pazarı olması bu gün haricinde diğer günlerde çekirge toplanmasını gerekli kılmış olmalıdır.

mücadelede giderlerin karşılanması için 5000 kuruşluk çekirge havalesi gönderilerek¹⁴⁵³, halk için “külliyyetli miktarda kazma ve kürek istenildiği” de tespit edilmektedir¹⁴⁵⁴. 1909 yılında Manisa Yunttağı köylerinde, 1912 yılında Manisa, Kırkağaç, Alaşehir, Kula, Eşme kazalarının her tarafında ve Salihli kazasının Kestelli, Dibekdere, Abdal ve Pazar köylerinde olmak üzere Manisa’nın pek çok kazasında çekirge felaketinin yaşandığı tespit edilmektedir¹⁴⁵⁵. 1914 yılında yaşanan çekirge felaketinde Akhisar, Menemen, Manisa ve Bayındır civarında pek çok tarım arazisi zarar gördü. Menemen’de arpaların % 20’si, baklaların % 10’u, buğdayların % 10’u, bağların % 25’i, bahçelerin % 50’si çekirge felaketinden dolayı zarara uğradı¹⁴⁵⁶.

Devleti ve halkı ekonomik anlamda sıkıntıya sokan çekirge afetinin geliştiği güzel tedbirlerle ve düzenlemelerle ortadan kaldırılamayacağını gören Osmanlı idarecileri, mücadelenin etkinliğini artırmak ve halkın katılımını sağlamak için değişik tarihlerde *nizamnameler*, *talimatnameler* ve *tamimler* yayınlamıştır. Şüphesiz bu mücadelede en büyük sorumluluk mülki idare amirlerindir. Vali, kaymakam, nahiye müdürleri bölgelerindeki çekirge mücadelesinin başarı ile yürütülmesi için her türlü tedbiri almak zorundaydılar. Vilayetlerde kurulan çekirge komisyonları da bu hayvanın itlafında önemli rol oynuyordu. Çekirge ile mücadelede görevli kişilerin başında Ziraat müdürleri bulunurdu. Anadolu’da ve İzmir ve art alanındaki yerleşim yerlerinde çekirgeyle mücadele çalışmaları müfettişler tarafından denetlenirdi. 1889 tarihinde yayınlanan *tenbihname* mülki idarenin çekirge ile olan etkili mücadelesinin en önemli örneklerinden biriydi. 20 Temmuz 1891 tarihli bu *tenbihnamede* çekirge ile olan mücadelede halkın yükümlü tutuldukları çekirge tohumu toplama işini çok da istekli olarak yerine getirmemelerinden bahsedildi. Hatta milyonlarca çekirgenin itlaf edildiğine dair Vilayet’e ulaşan yanlış bilgiler eleştirildi. Çekirgelerin itlaf edilmesi konusunda “gevşeklik gösterenlerin” cezaya çarptırılacakları bildirildi. İzmir ve çevre köylerde çekirge bulunan yada çekirge istilasına tehdi altındaki tüm yerleşim yerlerinin bulundukları yerler ve isimlerinin bir defter oluşturularak kaydedilmesi sağlandı. Çekirgelerin itlaf edilmesi konusunda

¹⁴⁵³ *Ahenk*, 19 Nisan 1914.

¹⁴⁵⁴ *Ahenk*, 21 Nisan 1914.

¹⁴⁵⁵ Ertan Gökmen, *a.g.m.*, s. 129- 130

¹⁴⁵⁶ *Ahenk*, 14 Mayıs 1914

tohumların zamanında ve bir an önce toplanamaması durumunda çevre köy ve kazalardan yardım alınacağı da tenbihname de yer aldı. Toplanan tohumların arasına tuz ve toprak karıştırarak olduğundan fazlaymış gibi göstermek bazı yerlerde çok rastlanan bir durum olduğundan bunu yapanların cezalandırılacağı da belirtildi. Tenbihname ayrıca, çekirgelerin itlafı konusunda vilayet idaresinin daha geniş tedbirler aldığı ve denetimini artırdığını gösterir niteliktedir. Tohumların eskisi gibi kuyular kazılarak içine gömülmesi ve ardından üzerine kireç dökülmesi uygulamasının sürdürülmesi istenmekte ancak tüm bunların köy muhtarı veya ihtiyar heyeti tarafından bir tutanakla Valiliğe gönderilerek haberdar edilmesi de eklenmekteydi. Vilayet bölge içinde görevlileri aracılığıyla çekirge mücadelesini yakından takip edecekti¹⁴⁵⁷.

Çekirgenin itlafında en fazla uygulanan yöntem yumurtaların toplatılması idi. Devlet çekirgelerin tarımsal üretim üzerinde olumsuz etkilerini yakından takip ediyor ve bu felaketin çözümü için çekirgelerin nerelerde ne kadar tohum bıraktıklarına ilişkin incelemeler başlatıyordu. Halk yada düzenli askeri birlikler çekirgeleri toplama konusunda görevlendiriliyor hatta bunun için cetveller oluşturarak yükümlüler kayıt altına alınıyordu¹⁴⁵⁸.

Aydın yada Manisa’da yaşanan bir çekirge felaketinde kimi zaman Çanakkale- Kütahya ve Menteşe’den gelen askeri görevlilerden yardım alındığı zamanlar oluyordu¹⁴⁵⁹. İzmir ve çevresinde toplanacak olan çekirgelerin her kıyyesi için belli bir para da verilerek bu felaketle mücadelede bir teşvik unsuru yaratılmaya çalışıldı. İzmir vilayetinden Ticaret Nezareti’ne gönderilen telgrafta “her kim bir kıyye tohum bulur hükümete götürürse bir mecidiye alacağı” ilan edildi. 1877 yılında sadece İzmir ve

Çekirgelerin bulundukları bölgeleri gösteren cetvel

¹⁴⁵⁷ *Hizmet*, 20 Temmuz 1889

¹⁴⁵⁸ “Her sene ortaya çıkan çekirgeleri itlaf etmek için Hariciye Nezareti amele taburları tahsis etmiş, bunların nerede olup nerelere sevk edileceklerini gösteren cetveller düzenlemiştir. Amele taburlarının Nezaret tarafından işçileri karşılanacak maaşları ödenecektir.” *B.O.A.*, B.O.A., DH. İUM, 56/ 24, (1915)

¹⁴⁵⁹ *B.O.A.*, DH. İUM, 56/ 24, (1915)

çevresinde “*beher kıyyesi fiyat-ı malume ile toplanan çekirge tohumlarından 1789 kıyye tohum itlaf ettirildi*”. Bu konuya ilişkin tespit ettiğimiz resmi bir yazıda “*evvelce bildirildiği gibi kaza-yı mezkurede [İzmir’de] vürud eden tohum mecmu’ 5472 kıyye 250 dirhemdi*” denilmektedir ki; bu da 1 milyon çekirgeye karşılık gelmekteydi¹⁴⁶⁰.

Aydın vilayetiyle çevre vilayetlerde çekirge tohumlarının toplanmasında halktan yardım alınmakla birlikte aynı zamanda ücretle çekirge toplattırılması için Ticaret ve Ziraat Nezareti 1912 yılında 4 milyon kuruş civarında bir ödenek de ayırdı¹⁴⁶¹. Aynı yöntem Osmanlı devleti son dönemlerine kadar uygulamış olmalıdır. İzmir’de halk, 1914 yılında çekirge tohumunun her kıyyesini 60 paraya topladı. Halk topladığı çekirgeleri Gümrük idaresinin yakınında bulunan Duyun-u Umumiye anbarına getirerek teslim etti¹⁴⁶². Halkın çekirgeleri toplamaktaki isteksizliği böyle bir uygulamayı zorunlu kılmış olmalıdır.

Toplanan bu çekirgeler ya kazılan çukurlara gömülür yada denize dökülürdü. Çekirgelerin imhasında kullanılan bir başka yöntem de çekirgenin tohum bıraktığı alanların sürülmesiydi. Çekirgenin tohum bıraktığı yer eğer çifte elverişli ise birkaç cm. derinliğinde sürülerek tohumların ortaya çıkması sağlanmaktaydı. Ortaya çıkarılan tohumlar bir iki ay havaya ve güneşe maruz kalınca bozulup çürümekteydiler. Böylece yeni çekirgelerin çıkması engellenmiş oluyordu. Yakmak suretiyle çekirgelerin imhası ise; çekirgeli alanlardaki çekirge tohumlarının yakılmasıyla gerçekleştiriliyordu. Çekirge ile top yekün mücadele ise bir yerleşim yerindeki eli ayağı tutan çoluk- çocuk, kadın- erkek on beş yaşından yukarı herkesin katılımıyla sağlanıyordu. Çekirgenin doğal düşmanları içerisinde yer alan sığırcık, serçe ve tarla kuşları, yırtıcı böcekler, memeliler, sürüngenler, örümcekler ve parazitlerden de yararlanarak çekirgelerin itlafı gerçekleştiriliyordu.

Çekirge imhasında Türk matbaası sahibi Şemseddin Efendi ile biraderinin icat etmiş olduğu bir makineden de yararlanılıyordu. Bu makine saatte 4 kıyye (5, 128 kg) gaz sarf etmekte ve püskürttüğü alevle bir anda bir çok çekirgeyi imha etmekteydi. Buna benzer bir başka makine ise *Ateş Süpürgesi* idi. Bu makine

¹⁴⁶⁰ *B.O.A.*, ŞD., 1773-D/ 1, (1878)

¹⁴⁶¹ *B.O.A.*, MV. 182/ 37, (1912)

¹⁴⁶² *Ahenk*, 6 Şubat 1914

püskürttüğü ateş ile taşların ve çalıkların arasındaki çekirgeleri yok etmekteydi¹⁴⁶³. Ancak bu tür makinelerin yaygın olmadığı, XX. yüzyılın başlarına kadar geleneksel yöntemlerle çekirge tohumlarının toplattırıldığı tespit edilmektedir. *Henüz I. Dünya savaşından birkaç yıl önce bile* çekirge tohumlarının halk tarafından imha edilmesinin imkânsızlığı, bu yüzden 500 000 bin kuruşluk bir masrafla bunların ücretli ameleler tarafından toplattırılmasının daha doğru olduğuna ilişkin yazışmalar mevcuttur¹⁴⁶⁴.

¹⁴⁶³ Ertan Gökmen, *a.g.m.*, s. 127- 179

¹⁴⁶⁴ *BOA*. BEO. 3975/ 298104 (1911)

II. Bataklıklar Sorunu

XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun en uzun yüzyılı olmasının ötesinde son derece kapsamlı değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönem özelliğini de taşımaktadır. Savaşlar ve isyanlarla başlayan dönem zaten bir süreden beri zorluklarla mücadele eden devleti öncelikle siyasi bakımdan daha büyük zorluklarla karşı karşıya getirmiştir. Ancak uzun süreden beri en azından yönetici konumundaki sınıf, devletin artık kendini yenilemek zorunda olduğunu kavramış, sözünü ettiğimiz dönüşümün gerçekleşmesi için çabalamıştır. Bu çabalar zaman zaman başarısızlığa uğramış, hatta toplumun kendi içinden gelen bir takım direnmelerle karşılaşmıştır. Ancak bu yüzden en önemli özelliği olan değişim ve dönüşümün gerekliliği yalnızca Osmanlı'nın sorunu değildir. O çağda dünya siyasetinin merkezi olma özelliğini henüz sürdüren ve başka toplumlar için modernleşmenin kaynağı olarak görülen Avrupa için de durum pek farklı değildir. Ülkeler, toplumlar, insanlar, siyaset ve toplumsal hayat değişmek zorundadır. Geleneksel kutsal devlet anlayışının yerini artık vatandaşını koruyan ve kanunun gücünü en üstün güç sayan bir anlayış almaya başlamış ve vatandaşın birey olma özelliğinin yanında kanunlarla kazandığı hakları devletin güvencesi ile koruma altına almıştır. Osmanlıların bütün bunların dışında kalması düşünülemezdi. Başta da söylediğimiz gibi modern dünyaya yani Batı'ya yani Avrupa'ya uyum süreci bir süredir Osmanlı aydını ve devlet adamının temel sorunsalı haline gelmişti. Osmanlı Devleti Tanzimat Fermanı ile batılılaşma konusunda ne derece ciddi olduğunu göstermiştir. Osmanlı, modernleşmenin gereği olarak “Batılılaşmaya” karar verdiği için “Doğulu” toplum görüntüsünden sıyrılmaya başlamıştır¹⁴⁶⁵. 1839 yılına kadar Batı uygarlığının ancak seçilmiş bir takım öğelerini benimseyen Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Fermanıyla birlikte yüzyıllardır çatışma içinde bulunduğu “Avrupa Medeniyetine” kapılarını açmıştır¹⁴⁶⁶. Tanzimat'la getirilen yeni ve modern anlayışın kısa zamanda kökleşememesi, konulan esasları, idari kanun ve nizamları uygulayacak devlet adamlarının yeterince yetiştirilememesi ve yenilik hareketleriyle menfaatleri haleldar olan unsurların karşı faaliyetleri Tanzimat'tan umulan sonuçların gerçekleştirilmesine engel olmuştur.

¹⁴⁶⁵ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Söke”, *I. Uluslararası Aşağı Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu*, İzmir, 2002, s. 34.

¹⁴⁶⁶ Zeki Arıkan, “Tanzimat ve Kamuoyu”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü - Sempozyum Bildirileri (6-7 Kasım 1989)* İzmir, 1992, s. 33.

Tanzimat döneminde yeşerip kök salma imkânı bulamayan devletin modernleşmesi yolundaki çağdaş anlayış ve yenilik hareketlerinin, II. Abdülhamit döneminde yeniden gündeme geldiğini ve uygulama imkânlarının ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu devrin aydın devlet adamlarından birisi olan Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa'nın 26 Cemaziyel ahir 1297 / 24 Mayıs 1880 tarihli Başvekâlet makamına verdiği tahrir ve ona ekli "*Anadolu[d]a İmalat-ı Umumiye Dair Layiha*" başlığı altındaki geniş ve ayrıntılı rapor bize bu Osmanlı Devlet adamının devletin modernleştirilmesi yolundaki fikirlerini açık bir biçimde sergilemektedir¹⁴⁶⁷. Hasan Fehmi Paşa samimiyetle şu sözleri kaleme almıştır: "*Yol, demiryolu, nehir yollarının hazırlanması, limanların derinleştirilmesi, bataklıkların kurutulması gibi en önemli nafia işlerinin geniş bir şekilde ve tekniğe uygun bir plan içinde yapılması için hükümetin henüz yeterli faaliyet gösteremediğini itiraf etmeliyiz. Tabiatın nimetlerine bizden daha az sahip olan Avrupa hükümetleri kamu menfaatlerine ait işlerde kesin ve düzenli bir şekilde çalıştıkları halde hükümetimiz büyük servet kaynaklarından istifade etme hususunu ihmal etmiş gibidir. Kendi haline terk edilen akarsularımız denizlere akıp gidiyor; bunlar ne ulaşım araçları ne sanayide bir motor güç kullanılıyor, ne de araziye sulamada kullanılıyor. Limanlarımız günden güne kum ile doluyor; çoğunluğu rıhtımdan, ticaret muameleleri için zorunlu olan mağaza ve diğer müesseselerden mahrumdur. Bataklıklar şehirlerimizin kapılarına kadar uzandığı halde hiç kimse bunların kurutulma çarelerini düşünmüyor*"¹⁴⁶⁸. Hasan Fehmi Paşa'nın bataklıkların kurutulması konusuna değinmiş olması Osmanlıların, arazilerinin oluşturduğu zengin sermayeden yararlanılabileceğine işaret etmesi açısından son derece önemlidir.

Osmanlı devletinde doğal kirlilik alanları halinde bulunan bataklıkların kurutulması yönünde planlı ve kararlı pek çok çalışmalarda bulunulmuştur. Vilayetlerin bataklık alanları Sıhhiye müfettişi, Vilayet Nafia Müdürü, Mühendis gibi görevlilerden oluşturulan bir komisyon tarafından teftiş ve muayene edilmiş, her vilayetin bataklık haritası çıkarılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlıların temizlik anlayışı içinde önemli bir yeri bulunan bataklıkları kurutma işleri, kısmen

¹⁴⁶⁷ Necmi Ülker, "*İzmir Yenikale Bataklığının Kurutulması Çalışmalarına Dair Belgeler*", *E.Ü. Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. VII., İzmir, 1992, s. 17-18.

¹⁴⁶⁸ [Edouard] Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (çev. Ali Reşad), Kaknüs yayınları, İstanbul, 1999, s. 468-469.

Osmanlıların bir kısım kentlerini batılı bir görünüme ulaştırma hevesinden kaynaklanmış olabileceği düşünülse de bunun öncelikle ve özellikle sosyo-ekonomik gereksinimlerinden doğan ihtiyaçları karşılamaya hizmet etme amacına yönelik olduğu çok açıktır. Sözü ettiğimiz yüz yılda etkinlik kazanan bataklıkları kurutma çabalarının gerekçelerinin başında bu doğal kirlilik alanlarının kurutulup, ıslah edilerek tarım alanlarına dönüştürülmesi ve yeni ziraat alanları elde etme gereksinimi gelmektedir. Geniş arazileri zarardan kurtarmak, önemli toprakları verimli ve kullanılabilir bir hale getirmek, çevre sağlığına katkıda bulunmak bataklıkları kurutma çalışmalarının belli başlı sebepleridir.

Bataklıkların ıslahı için izlenen yolun ilk aşaması; öncelikle bir komisyon kurularak alan araştırması yapılmasıdır. Zaman zaman üyeleri değişen, farklı vilayetlerde farklı görevlilerin içinde yer aldığı genellikle mühendisler başta olmak üzere, defter-i hakani memuru, evkaf muhasebecisi, meclis-i idare azasından uygun bir görevliden oluşan komisyonlar, ilk önce göl ve bataklık halinde bulunan mahalleri etrafıca tetkik etmekte, önceden yapılmış olan alan incelemesinden elde edilen bataklık haritasının daha büyük ölçeğindeki benzerini çok daha ayrıntılı bir şekilde tekrar çizmekteydiler. Bu haritalar o kadar ayrıntılıydı ki, “...*filan ağaç ve filan hendek ve filan arazi gibi tabiri mümkün...*” ifadelerle birlikte ıslah edilecek alanın etrafına dikilen taşların dahi bu bataklık haritasında gösterilmesi isteniyordu¹⁴⁶⁹.

Bataklıkların kurutulması için gerekli olan masraflar ise bazen hazineden, bazen bataklıkları ıslah için imtiyaz verilmesi şeklindeki çeşitli yollardan karşılanmıştı. İzmir Yenikale bataklığının masrafları ise menafî sandıklarında aşara ek olarak yol parası veya nafia parası adı altında toplanmış olan meblağdan finanse edilmişti. Bir başka deyişle bazen bataklıkların kurutulması devlet hazinesine dayanmaksızın da sağlanabiliyordu¹⁴⁷⁰. Bataklıkların kurutulması çok büyük masraflar gerektiriyordu. Devlet hazinesinin bu önemli imar faaliyetini finanse etmesi bazen mümkün olamıyordu. Aydın Vilayeti’nde Menderes ovasındaki

¹⁴⁶⁹ **B.O.A.** Y.A. RES., 113/ 31 (1897). “...*Vilayat-ı Osmaniye'nin birçok cihetlerinde bataklıkların tesirat-ı azimesi malum bulunduğundan mevcut bataklıklar hakkında tedkikat icrasıyla*” Vilayet Sıhhiye Müfettişleri’nin de içinde bulunduğu, Memurin-i Sıhhiye ve Fenniye, Nafia Müdürleri, Mühendisler...” vb. görevlilerden oluşan farklı komisyonlar da görev yapmışlardır. **B.O.A.** DH. İD. 44-1 / 4 (1910).

¹⁴⁷⁰ Geniş bilgi için lütfen bkz. Necmi Ülker, **a.g.m.**, s. 20.

bataklıkların temizlenmesi ve Menderes nehrinin “*ıslah-ı mecrası*” için tahsisat olmadığından bu çalışma ileri bir tarihe ertelenmişti. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında İzmir ve art alanındaki tarımın ticarileşmesine bağlı olarak, Aydın’daki bütün bataklıkların ziraata kazandırılması için Samancı Abdullah Efendi ve şürekasına bir imtiyaz verilmiştir¹⁴⁷¹. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri’nde bulunan imtiyaz defterlerinin 2. cildinde, “*Aydın Vilayeti’nde Menderes Nehrinin seyr-ü sefaine ve etrafındaki bataklıkların ziraata salih ifrağı için devlet-i teba-yı aliyeden Ohannes Samancı Abdullah Efendi ve şürekası uhdelere ihale kılınan imtiyaz*” ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır.¹⁴⁷² Aydın Valisi’nin Dâhiliye Nezareti’ne yazdığı resmi yazısında “...sıtma, tifo emsali gibi hastalıklar hakkında hiçbir şey yapılmaması cidden şayan-ı hayrettir ...” denilmekteydi. Resmi yazıda “...dünyanın en münbit ve mahsuldar topraklarından müteşekkil...” olduğu söylenen Aydın Vilayeti’ndeki bu topraklar teybis edilirse (kurutulursa) Vilayet’in ziraata elverişli olan arazisinin daha da genişleyeceği belirtiliyordu. Bu resmi yazıda “...İşbu ameliyat-ı tathiriye neticesinde şimdiye kadar bataklık halinde kalan birçok kıymetdar arazi kazanılabileceği Menderes etrafındaki arazi kıymetinin fevkalade terfi edeceği(...) arazinin aşarca bir misülli derecede fazla varidat husulü muhakkak idiğü cihetle Menderes ovasındaki kazalar fazla varidat-ı oşriyesi karşılık gösterilerek ameliyat-ı tathiriye icrası kabil olmağla...” Vilayet servetiyle bu bataklıkların mühim bir kısmının izalesi suretiyle genel sağlığın temin edilebileceğine ilişkin bir düşünce yer almaktadır. Sözü edilen bu belgede “...dünyanın en latif yerinde bulunduğu...” belirtilen İzmir Karşıyaka bataklıklarının bile tathirinin müsait olmadığı belirtilmektedir. Şehirde alan incelemelerinde bulunan *Türkiye Milli Bankası Umum Müdürü*’nün Menderes nehri mecrasının tathiri için bazı teşebbüsatta bulunabileceğini ifade etmesi üzerine Nafia Nezareti’nden Banka Müdürü ya da diğer bir kumpanya ile anlaşma yapılarak bataklıkların temizlenmesine başlanılmasının uygun olduğu da aynı belgede söz edilmiştir¹⁴⁷³. Menderes nehri civarındaki bataklıkların kurutulması için *Türkiye Milli Bankası* 82000 İngiliz lirası istedi. Bu masrafın devlet hazinesince karşılanması pek mümkün

¹⁴⁷¹ *Hizmet*, 23 Eylül 1891.

¹⁴⁷² *B.O.A. İmtiyaz Defteri*, C. II, t.y., s. 177.

¹⁴⁷³ *B.O.A.*, DH. İD., 25/ 16 (1911).

görünmüyordu. Sadece bölge bataklıklarının kurutulması 2 milyon liralık bir masrafa neden olacaktı. Dolayısıyla, Türkiye Milli Bankası ile yapılan görüşmeler sonunda “...bataklığın tathir-i ameliyatı için muktezi masarife buraca bir karşılık tedarik ve temini...” kararı alınmıştı¹⁴⁷⁴.

Bataklıkların kurutulması konusunda finansmanın öncelikle devlet hazinesinden karşılanmaya çalışıldığı ancak çoğunlukla da imtiyaz verme, borç alma, şirket, kumpanya kuruluşlarıyla, bölge ileri gelenleri veya halkın gönüllü çabalarından yararlanma yoluna gidilerek ıslah faaliyetlerinin sürdürüldüğü görülmektedir.

Bataklıkların ıslahı çalışmalarında sarf edilen masraflar, bataklıkların kapladığı arazinin dönümüne, bu alanda çalıştırılan başta ameleler olmak üzere mühendis ve diğer memurlara ödenen yevmiye ve maaşlara, bu çalışmalar sırasında kullanılan vagon, taş, toprak gibi teknik veya inşaat malzemelerine göre değişiyordu. İzmir Yenikale bataklığının kurutulması sırasında masrafların “hesebatını madde ba madde” vermek üzere bir ameliyat komisyonu teşkil edilmişti. “...Mezkûr bataklık için lüzum olan eşya mebalîği ve mahalinde işlendirilen amele ve saire yevmiyelerinin tasdikine Meclis-i İdare-i Vilayet 12 kanun-u evvel 305 tarih 1904 numaralı kararname ile memur tayin olunan Hacı İbrahim ile Mühendis Kolağası Lütfü Efendi tarafından tasdik edilen amele vesaire yevmiyelerinin itası muamelatına mübaşeret olunarak tarih-i mezkûrdan itibaren 29 kanun-u evvel 307 tarihine değin devam edilen ameliyat ile mezkur bataklık kamilen imla edilerek (doldurularak) ameliyat hitam bulmuş (...) muamele-i hesabiyede gösterildiği vechle kaffe-i makbuzat 16 kalemde 306.198 guruşa baliğ olduğu hafriyatı dahi 6 kalem olarak 202 kıta makbuz-u senedatıyla 302.083 guruşa 29 paraya ...” denk gelen bir harcamanın yapıldığı bildirilmişti. Bu makbuzlarda gösterilen masraflar arasında; inşa ettirilen demiryolu masrafiyla yaptırılan vagonların bahası 107.892 kuruş 36 para, işlettirilen amele ve diğer çalışanların ücretleri 158.986 kuruş 10 para, vagonları çekmekte olan hayvanların ve bunların samanlarının bahası 9.441 kuruş 27 para; memurin-i fenniye ve saire mensubların bahası 687 kuruş, Mülkiye memuru Hacı

¹⁴⁷⁴ *Ahenk*, 4 Ağustos 1912.

*İbrahim ve Mühendis Kolağası Lütfü Efendilerin maaşları ise 19.925 kuruş 30 para tutmuştu.*¹⁴⁷⁵

Bataklıkların, ve nehirlerin mecralarının temizlenerek doldurulması ve satılması için Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir resmi yazı, bataklıkların ıslahı ile ilgili çalışma ve masrafların ayrıntıları hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Bataklıkların temizlenmesi, nehirlerin mecrasının tanzimi ve arazinin iskânı halinde gerek kurutularak satılacak arazi bedelinden gerekse buranın aşarından hazineye sağlayacağı büyük gelir, bir kaç milyonluk istikraz akdi ve Ziraat Bankası sermayesinden yararlanmanın karşılığı olarak gösterilmesinin uygun olduğu belirtilmiştir. Daha ayrıntılı bir ifadeyle “...kimi inşaat ve imarat-ı icrası hazine-yi celilenin ve memleketin menafine muvaffak olacağı bi'l-tayin keşf ve tahmin edilecek masrafına göre muktezi sermayelerin, mahallerin aşar varidatının bir kısmı ve meydana çıkacak araziden teba-yı müslimeden zuhur edecek taliplerine ferağ olunacak miktarının bedelatı karşılık tutularak tedarik-i icabı...” uygun görülmekteydi. Bataklık alanlarının kurutulup kullanılabilir hale getirdikten sonra parça parça satılıp gelirinin bir taraftan Ziraat Bankası'na, ileride yapılması muhtemel Nafia işlerinde kullanılmak üzere yatırılıp bir sermaye oluşturulmaya çalışıldığı da dikkat çekici bir diğer husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı devleti bataklıkları ıslah çalışmalarında devlet hazinesinden büyük masraflar sarf etmemek için bu tür çalışmaların giderlerini farklı yollarla finanse etmeye çalışmaktaydı. Bununla birlikte, İzmir'in Karşıyaka mevkiindeki Papas iskelesi köyünün sahilinde bulunan bataklık ve boş arazinin kurutulma işinin *münakasa* suretiyle talibine verilmesi ve masraflarının bataklığın kurutularak parsellenmesinden sonra elde edilecek gelirden yerine konmak üzere mahalli tapu hasılatından tesviye edilmesine izin verilmişti. Bunun için ilk önce “...İzmir'in Karşıyaka mevkiindeki

¹⁴⁷⁵ **B.O.A.**, Y. EE. 87 / 82 (1891). İzmir Yenikale bataklığının kurutulmasıyla ilgili masrafların ayrıntılı dökümü Necmi Ülker'in sözü edilen makalesinde yer almaktadır. Geniş bilgi için bkz. Necmi Ülker, **agm.**, s. 17-45. Ankara Valisi Mehmed Ferid tarafından “*Vilayat dahilindeki bataklıklar için icra kılınacak tedkikat-ı mesarif hakkında*” kaleme alınan resmi yazıda “...memurin-i sıhhiye ve fenniye harcırahıyla istihdam olunacak amele ücreti olarak ale'l-tahmin 500 liranın (en fazla 4000 liralık bir masrafın) sarf-ı muktezi bulunduğ...” belirtilmektedir. Ancak Ankara'daki bataklıkların kurutulmasına yönelik olan talep “...ale'l-mühim kaidesine tevfikân Bosna tarafında icrası tekrar eden kısımların yapılabileceği diğerleri tahsisat elde edildikçe tedricen icra olunacağı...” belirtilerek yani hazineye bataklıkları kurutmak için yeterli kaynağın olmadığı yarı açık bir şekilde ifade edilerek olumlu bir karşılık bulamamıştır. **B.O.A.**, DH. İD., 44-1 / 4 (1910).

Papas iskelesi karyesinin sahil boyunca ve karye-yi mezkureye bir kilometre mesafede bulunan iki buçuk milyon metroluk çoraklık ve bataklık arazi-yi haliyenin bir komisyon marifetiyle haritasının tanzim edilmesi...” kararlaştırılmıştı. Bu çalışma sırasında üç bin lira civarında bir maaş gideri de hesaplanmıştı. “...*el-zikr ameliyatın hükümet-i mahaliyenin nezareti ve teftişat-ı daimesi tahtında icra olunmak üzere bi’l-münakasa talibine ihale olunarak hitam-ı ameliyatta arazi-yi mezkurenin parça parça furuhtunun (...) bi’l-münakasa ehl ve erbabına ihalenin...*” hükümet marifetiyle gerçekleştirilecek çalışmadan daha başarılı olacağı belirtilmişti.¹⁴⁷⁶

Devlet hazinesinin yeterli kaynaktan yoksun oluşu veya devlet politikası gereği daha hayati önceliklere yer verilmesi sonucu, gerekli finansmanın devlet tarafından sağlanamadığı durumlarda; müzayede ve imtiyaz, yerel güçlerin veya halkın ianeti (yardımı), istikraz (borç alma) vb. çabalarla ıslah edilmeye çalışılan bataklık alanlarıyla mücadelede “*Ameliyat-ı Ziraiye ve Tathiriye ve İskaiye-i Osmanlı Anonim Şirketi*” önemli bir kuruluşu ifade etmektedir. “*Mahal-i Osmaniye’de her nev’ göl ve bataklıkların teybis ve kabil-i ziraat bir hale ifrağı ile zirağ etmek ve işletmek ve iska eylemek ve ormana müteallik bi’l-cümle muamelat-ı ticariyede bulunmak üzere 50 sene müddet ve 100.000 Osmanlı lirası sermaye ile Ameliyat-ı Ziraiye ve Tathiriye ve İskaiye-i Osmanlı Anonim Şirketi namında bir şirket teşkili için Galata’da İskor Esvani hanında mukim müeyyez Tebabyat ve refikasına Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela kararıyla ruhsat verilmişti*”¹⁴⁷⁷.

Aydın Vilayeti’nde Menderes nehrinin, geçtiği araziye zaman zaman sular altında bırakmasıyla üretim ve tüketim ilişkisinde meydana getirdiği zarar “Ziraat Nezareti’ne” bir rapor halinde sunulmuş ve bu rapor Vilayetin ileri gelen gazetelerinden biri olan “Ahenk” gazetesinde yayınlanmıştı. Bu rapora göre, Menderes nehrinin geçtiği araziden 250 bin dönümü sular altında kaldığından istifade edilemiyordu. Bu 750 bin dönümlük arazinin 1/3’ünden yararlanılamıyor anlamına gelmekteydi. Bu münbit topraklardan yılda 40 milyon kuruşluk bir gelir sağlanırken, bunun 5 milyon kuruşu hükümetin aşar hissesi, geriye kalan 35 milyon kuruş ise ahaliye aitti. Böylesine bir durumda olan *servet-i mahaliyenin*, Menderes

¹⁴⁷⁶ B.O.A., DH. MKT., 1199 / 32 (1907). Osmanlı devleti bazı durumlarda önemli hazine gelirlerini doğrudan bataklıkların ıslahı çalışmalarına yönlendiriyordu.

¹⁴⁷⁷ B.O.A., MV. 227 / 131 (1911)

nehirinin “Tarak Vapuru”nun tathiriyle artırılması isteniyordu. Raporun ilerleyen kısımlarında ise buna ilişkin şu ayrıntılara yer veriliyordu. “...iktiza eden karşılığın tedariki meselesine gelince balada arz olunan hesaba nazaran her rençber dönüm başına senevi dört kile kadar mahsul alıyor. Bunun iki kilesi masarîf-ı vesaire olarak çıkarılırsa iki kilesini harice sevk veyahud dahil-i memlekette furuht eder. İmdi ziraat edilen 750 bin dönüm araziden istihsal olunan bir milyon beş yüz bin İstanbul kilesi mahsulün 1/3’ü dahilde sarf ve istihlak eylediği tahmin edilse bile yine harice bir milyon kile mahsul ihraç ediliyor ki 250 bin çuval eder. Eğer çuval başına beş kuruş bir resim tarh olunacak olursa senede bir milyon iki yüz elli bin kuruş yani on iki bin beş yüz lira kadar bir meblağ hasıl olcaktır. Maheza bu tahmin kati olup zahirenin cinsine göre bedel edeceği tabidir. İşte bu suretle elde edilecek varidatın suret-i tarh ve cibayet-i mezuniyeti Ziraat Bankası namına istihsal edilib bankanın tahsil eyleyeceği bunun iki bin beş yüz lira hükümetçe tensib buyrulacak bir şirkete teminat olarak gösterilmesi ameliyat-ı mansurenin teşri tatbikini teshil edeceği mutalaa edilmiş ve Söke’de alakadarandan en büyük arazi ashabı dahi hazır bulunduğu halde verilen konferansta böyle bir teşebbüsün ahalice mazhar-ı kabul olması katiyen meczum (niyet) bulunduğu ifade edilmiştir.¹⁴⁷⁸”

Bataklıkların kurutulup kullanılabilir hale gelmesinden sonra bu alanların tasarrufu konusunda bir takım hukuki sorunların da yaşandığı görülmekteydi. Aydın Sancağı’nda ki Köşk ve Söke bataklıklarının tathiri hakkında vilayet-i celileye vuku bulan müracaatda; Söke kazası dahilinde vaki malum’ul-esami göllerin tathir ve teybis zımnında vukubulan istidada görmek mümkündür. Buna göre; “Söke kazasında Atburgaz bataklığının tathiri hakkında Mağnisa’dan İlhami Bey’e ruhsat ita edildiği Nafia Nezareti’ne 6 kanun-u evvel 327 tarihli ve 118 numaralı tahriratla taraf-ı alilerine bildirildiği ve cümle-yi şeraitten olduğu üzere kaza mal müdürü ve tapu memuru ve mühendisten mürekkeb heyet vasıtasıyla mezkur bataklık ruhsat sahiplerine teslim olunduğu halde bu kere harita ahzları için oraya gidenlere Domaçya karyesi ahalisi tarafından mümanaat ve bataklık dahilinde icra-yı ameliyat edilmekte olduğu bi’l-müracaa şikayet edilmekteydi. Tahkikat-ı icrasıyla ita olunduğu beyan edilen ruhsat dairesinde muhafaza-yı hukuka dikkat olunması ve

¹⁴⁷⁸ Ahenk, 27 Şubat 1907.

iddia edilen başka bir hukuk var ise eshabının mahkemeye müracaatları lüzumu beyan olunmuştu¹⁴⁷⁹”.

Bataklık alanlarının sadece kurutulmasıyla değil aynı zamanda kendiliğinden kurumasıyla da kullanılabilir alanlar ortaya çıkıyor, ciddi ölçekte zirai ürün elde ediliyordu. Muğla’da bulunan Yuvarlak çayı yakınında tûlen 6, arzen 3 kilometrelik bir sahayı kaplayan bataklık alanı yazın kurumakta ve bu alan üzerinde Muğla’nın önemli bir ihraç ürünü olan (sığla yağının elde edildiği) *günlük ağacı* yetişmekteydi. Bu ağaçlardan senevi 30.000 kilo miktarında sığla yağı ihraç edilmekteydi¹⁴⁸⁰. Yazın kuruyan bataklıkların Osmanlı coğrafyasındaki halk tarafından tarımsal üretim için

¹⁴⁷⁹ B.O.A., DH. İD., 6 / 28 (1911).

¹⁴⁸⁰ Dr. Esad, *Türkiye’nin Sıhhi İçtimai Coğrafyası - Muğla (Menteşe) Sancağı* 1922, Cüz 7, Ankara, H. 1923, s. 79. Muğla ve civarında bulunan bataklıkların geniş bir coğrafyada yayılmış olması bu alanları zirai, iskan, ulaşım ve sağlık açısından büyük zorluk ve kayıplarla karşı karşıya bırakmıştır. Mesela Karaman Gölü daima sazlık ve bataklıklar halinde bir göldü. Kışın birçok araziye su altında bırakılmaktaydı. Teybisi (kurutulması) halinde 2000 dönümlük kullanılabilir bir arazinin meydana çıkabileceği tahmin ediliyordu. Geniş bilgi için lütfen bkz. Dr. Esad, *a.g.e.*, s. 19. Muğla’daki diğer bataklıklar ise şu alanlarda yayılmıştı: “*Milas bataklığı: Milas kazasının garbında ve Güllük limanının şarkından başlayan bu bataklık 14 km. tûl ve 5 km. arzında ve 60 km. murabbaındaydı. Gökabad bataklığı; Gökabad Körfezinin şark sahilindeydi. 2000 dönümlük mühim ve münbit arazi bataklık halindeydi. 7-8 yüz lira masrafla kabil-i teybis olan bu bataklığın ref-i mazarratı kabildi. Köyceğiz bataklıkları; Köyceğiz Gölü muhitindeydi. 4 km. arz ve 6 km. tûlünde ve 24 km. murabbaındaydı. Kışın bu araziden geçilemezken, yazın bir kısım suların çekilmesiyle geçilebiliyordu. Gölün cenub sahilinde Şeyhler karyesi civarıyla Köyceğiz karyesi ve Yuvarlak çayı mansıbyla Köyceğiz Gölü’nün denize döküldüğü mahaller civarında 35 km. murabbaında bataklıklar vardı ki civar kura ahalisi ahval-i sıhhiyesini tehlikeye ilka (tehlikeye atmak) etmişti. Dalaman Ovası’nın şark semtinden denize akan Kapukargın deresi boyunca ve bunun denize mansıb olduğu mahalde bir takım bataklıklar hasıl olmuştu ki 22 km. murabba vüsatında olduğu tahmin ediliyordu. 5-6 seneden berü bu havalide tatbik olunan azim tefcir-i ameliyatı (drenaj-ameliyattan sonra delikli borular döşeme) sayesinde, maruf olan Dalaman vahamet-i havaiyesi yüzde 60 nisbetinde azalmıştı. Ayrıca binlerce okalıptus eşcarı gars (dikme) olunması dahi ciyadet-i havaiyeye (güzel havaya) ilerüde icaba hadim bulunacağına şüphe yoktu. Fethiye kazasının şarkındaki bataklıkların ise belediyece imlasına (doldurulmasına) teşebbüs edilmişti. 12 km. murabbaındaydı. Esen çayı boğazındaki bataklıklar ise 3 km. murabbaındaydı. Liva dahilinde 145 km. murabbaındaki araziye bataklıklar işgal etmişti. Bunlardan kabil-i teybis olanlarının teybisini civar kura-yı ahval-i sıhhiyesini bir derecede ıslah için eshabına teklif emeli; istinkaf eyledikleri takdirde karşılığı idare-i hususiye-i liva bütçesi dahilinde gösterilerek teybis edilmeli ve meydana çıkacak arazi ya furuht olunmalı yahud muhacirin iskanına tahsis edilmeliydi”.* Geniş bilgi için bkz. Ali Rıza Bey, *Menteşe Sancağı’nın Ahval-i Ziraiye ve Araziyesi*, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1915, s. 23-25. Bataklıklarla mücadelede ağaç dikiminin etkili bir yöntem olduğu anlaşılmaktadır. Dr. Esad sözü edilen eserinde bu konuya dikkat çekmiştir. “*Muğla, Dalaman ve Kapukargın dereleri arasındaki vasi arazi dahi bataklık halinde ise de harb-i umumiye’den akdem 5-6 sene zarfında Hidiv-i Mısır’ın bu havalide tatbik ettirdiği azim tamir-i ameliyatı sayesinde ayrıca binlerce okalıptüs eşcarının gars olunmasından havalideki bataklıklar %60 nisbetinde kurutulmuş ve kabil-i ziraat bir hale ifrağ olunmasıyla bu nahiye dahilindeki tekmil-i kuranın vahamet-i havaiyesi dahi azalmıştır. İşbu ameliyat kurutulmağa bir delil ad edildiği takdirde daha 100 bin dönüm arazinin kabil-i istifade bir hale gelmesi mümkündür.*” Dr. Esad, *a.g.e.*, s. 80. Benzer yöntem Osmanlıların başka yerleşim yerlerinde de uygulanıyordu. Örneğin, Van Gölü etrafında meydana gelen bataklığın kurutulması için Van ziraat memurluğuna gölün etrafına dikilmek üzere okalıptüs ağacı tohumu gönderilmişti. *B.O.A.*, DH. İD., 44-2 / 1, (1911)

birer kullanım alanları olarak görülmesi yaygın olmalıdır. Genç Türkiye'nin ilk yıllarında Büyük Menderes havzasında 22.115 hektar bataklık olduğu tespit edilmişti. Menderes'in kuzey kesiminde Umurlu, Serçeköy, Ovaemiri, Yeniköy havalisinde 35 km. uzunluğunda ve esasını Eymir azmağının teşkil ettiği büyükçe bir bataklık vardı. Yazın uzun bir müddet devam eden birçok yerleri tamamen kuruyordu. Halk kuruyan kısımlar üzerinde ekin yapıyordu¹⁴⁸¹.

Osmanlı Devleti'nde bataklıkların kurutulması yönünde planlı ve kararlı bir gayretin olduğunu rahatlıkla ifade etmek mümkünse de; gerek masrafları karşılamamanın güçlüğü ve gerekse Osmanlı topraklarında bataklık alanlarının geniş bir coğrafyada yayılmış olması dolayısıyla bu gayretin yoğunluğu ve yaygınlığı konusunda aynı şeyi söylemek bir o kadar zordur. Dolayısıyla yeni ve genç Türkiye Osmanlılardan bu doğal kirlilik alanlarını miras almış ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlayan bataklıkları kurutma çalışmaları planlı, kararlı, yoğun ve yaygın bir şekilde sürdürülmüştür¹⁴⁸².

¹⁴⁸¹ Geniş bilgi için lütfen bkz. Asaf Gökbel - Hikmet Şölen, *Aydın İli Tarihi*, C. I., Aydın, 1936, s. 12-13.

¹⁴⁸² Konumuz açısından ele almadığımız ancak genç Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı coğrafyasından devraldığı bu bataklık alanları ne şekilde ıslah ederek, Cumhuriyet'in ilk yıllarında imar ve bayındırlık alanında ne büyük başarılarla imza attığı hakkında fikir vermesi açısından birkaç örnek sunmak yerinde olacaktır. Bataklıkların ıslahı meselesi genç Türkiye'nin bütçe imkanları dahilinde ele alınıyordu. Buna ilişkin bilgiler veren Belediyeler Dergisinde şu ayrıntılar yer almaktadır: “Memleketimizin muntakalara ayrılması esasına müstenid olarak vücuda getirilmesi kararlaştırılmış olan su teşkilatı, şimdiki halde merkezi Bursa (Simav Çayı, Uluirmak Havzası) olmak üzere 1.inci, İzmir’de (Küçük Menderes havzasındaki bataklıklarla Cellad Gölü’nün kurutulması için Prof. Rehborn’a ameliyat projeleri hazırlanmıştır) 2.inci, Antalya’da (Yılanlar ovası bataklığı, Akşehir bataklığı) 3.üncü, Ankara’da (18.000 hektarlık Kayseri bataklığının etüdü yapılmıştır) 5. inci, Adana’da (Tarsus bataklıklarında muhtelif kanallar açılmıştır) 7.inci, Samsun’da (Bafra ve Amasya, Terme çayında ve Çarşamba bataklıklarının kurutulması) 8.inci, Malatya’da 10.uncu daire ünvanlarıyla yedi ayrı yerde tatbik edilebilmiştir.” “Sulama ve Bataklıkları Kurutma İşleri”, *Belediyeler Dergisi*, (6) 1936, Ankara, s. 82-84. Cumhuriyet döneminde bataklıkların ıslahı konusunda dikkat çeken bir ayrıntı da, “Türk karayollarının bataklık denizi aşarak geçmesi” olmuştur. İzmir Bayraklı ile Halkapınar arasındaki yol buna bir örnek oluşturur. Karayolları Genel Müdürlüğü, İngiliz Araştırma laboratuvarının da yardımını alarak bir çok zemin etütleri yapmış; ardından yaklaşık 4 kilometrelik Halkapınar-Bayraklı yolu bataklık alan üzerine inşa edilmiş ve bu proje yaklaşık 1.5 milyon dolara mal olmuştur. Salim Somer, “Türk Karayolları Bataklık Denizi Aşarak Geçmiştir”, *Karayolları Bülteni*, (18) 226, Ankara, 1969, s. 12-14. Büyük kalkınma hamlelerinin başarıyla sürdürüldüğü 20. yüzyılın ortalarında bile Anadolu’nun bazı bölgelerinde hala bataklıklar iktisadi coğrafyada ciddi bir alanı işgal etmekteydi. Milas’ın 1950’lerdeki arazi durumuna bakıldığında; 1.956.000 dekar genişlikte olan ilçe arazisinin 600.000 dekarı ziraate elverişli olup 350.000 dekarı taşlık ve kayalık, 253.000 dekarı çalılık ve fundalık, 293 dekarı ormanlık, 223.000 dekarı zeytinlik, 127.000 dekarı meralık ve çayırılık, 97.000 dekarı bataklık, 13.000 dekarı da göldü. Aşkıdıl Akarca - Turhan Akarca, *Milas Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1954, s. 22.

Osmanlı devleti, zengin coğrafyasında doğal kirlilik alanları olarak bulunan bataklıkları halkı tehdit edici durumundan ötürü de kurutma çabalarına girişmiştir. Çevre temizliği kapsamında bataklıkların kurutulmasına çaba sarf edilmesi Osmanlıların sıhhi coğrafyasına büyük katkılarda bulunmuştur. Yenişehir kasabası civarındaki bataklıkların kanallar açılarak kurutulmasının en öncelikli gerekçesi, bataklıkların “*sıhhi-yi coğrafya*”ya verdiği büyük zararlardır.

19. yüzyılda, İzmir kenti ve yakın çevresinde daha çok yöresel olarak kabul edilebilecek hastalıklardan biri olarak kabul edilen sıtmanın en yoğun olarak görülen kesimi Gediz Çayı yatağı ve özellikle de Menemendi. Benzer bir durum Küçük Menderes nehri taşkınlarından kaynaklanan birikintilerden dolayı Selçuk ve Efes çevresi için de söz konusuydu¹⁴⁸³. Cellât Gölü ve gölün taşmasıyla genişleyen bataklık saha binlerce insanın ölümüne neden olmaktaydı. Küçük Menderes Nehri’nin taşmasıyla oluşan göl ve birikintiler nedeniyle Selçuk-Efes ve çevresi, sıtma hastalığının en çok görüldüğü yerlerin başında gelmekteydi. Tarihi Efes Kenti’nin yaşamını tümüyle yitirmesine neden olduğu varsayılan sıtmanın, yörede yakın zamanlara kadar etkisini kaybetmediği görülmekteydi. Cellât Gölü ve çevresinde görülen sıtma vakalarındaki artış, XX. yüzyılın başlarında da devam etmişti. Bu bölgeden her yıl binlerce sıtma hastası İzmir Gureba-yı Müslimin (Memleket/ Devlet) Hastanesi’ne müracaat etmiş, yaz aylarında sayıları artan hastaları tedavi edebilmek için, Hastane koridorlarına battaniyeler serilerek, hastalar tedavi edilmeye çalışılmıştı¹⁴⁸⁴.

Bataklık alanların kurutulmasıyla sadece yeni yerleşim alanlarının oluşması değil, aynı zamanda yeni imar faaliyetlerinin de gerçekleşmesi mümkün oluyordu. Foça-yı Atik limanında Küçük deniz adlı yerde Kahvehanelerin yanındaki bataklık alanın “*havayı ihlal etmesi*” gerekçesiyle doldurulup yerine “*mekatip (okullar) inşasına mübaşeret olunması*” istenilmişti. Bazı şayialarla bunun engellenmeye çalışıldığı anlaşıyorsa da, buna meydan verilmemiş ve maarife yapacağı hizmetin

¹⁴⁸³ Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir’de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İ.B.B. yayınları, İzmir, 2005, s. XI.

¹⁴⁸⁴ Ege Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Öğretim Görevlisi Mehmet Karayaman, bu konu hakkında geçen yıllarda düzenlenen Sağlık Tarihi Kongresi’nde sunduğu “*Cellad Gölü’nden Sağlık Ovası’na*” başlıklı çok değerli bir çalışma yapmış ve henüz yayınlanmayan bildirisini çalışmamda kullanmama izin verme inceliğini göstermiştir. Kendilerine teşekkürü bir borç bilirim. Mehmet Karayaman “*Cellad Gölünden Sağlık Ovasına*”, *İzmiri’in Sağlık Tarihi Kongresi*, İzmir, 1- 3 Aralık 2005.

önemine dikkat çekilmişti¹⁴⁸⁵. Buna benzer bir başka durum da yine Aydın Vilayeti'nde İzmir Balçova semtindeki ılıcanın civarındaki Yenikale bataklığının kurutulması faaliyetinde izlenebilmektedir. Sözü edilen bataklığın kurutularak ve gerekli tesislerin inşasıyla ihaleye verilerek geliriyle, İzmir Sanayi Mektebi açığının bir kısmının kapatılmasına çalışılmıştı¹⁴⁸⁶.

Sonuç olarak, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu çöküş sürecini yaşayan bir devlet olarak görülür. Bu siyasi açıdan doğrudur ancak sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan aynı tespiti yapmak her zaman doğru olmayabilir. Osmanlılar, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir ve art alanının ve çevre kent ve kırsal yerleşim yerlerinin ciddi alt yapısal dönüşümlerine yönelik çabalar sarf etmiş, bataklıkların ıslahı çalışmaları göz önüne alındığında, maddi olanaklarla gerekli koşulların uyumunu çıkarları lehine kullanabilme başarısını göstermiştir. Modernleşmenin en başat olgularından birisi olan “*kent ve kırsalın temizliği anlayışı*” bu yüzyılda, Osmanlıların sosyal ve ekonomik politikalarında öncelikli bir yere sahiptir.

Osmanlı coğrafyasında bataklıklar, doğal kirlilik alanları olarak çok geniş alanlara yayılmıştı. Osmanlı Devleti bu doğal kirlilik alanlarını, çevre temizliği kapsamında halkın sağlığını tehdit edici durumundan ötürü ıslah etmeye (temizlemeye veya kurutmaya), sonra da bu alanların tarım alanlarına dönüştürülmesine veya bayındırlık hizmetleri için kullanılabilir hale getirilmesine yönelik çabalar göstermiştir. Osmanlı devleti bu doğal kirlilik alanlarıyla, masrafları karşılamanın güçlüğü ve bataklık alanlarının geniş bir coğrafyada yayılmış olması dolayısıyla, yoğun ve yaygın bir mücadele içine girememiş ancak gayet kararlı ve planlı bir şekilde kurutma politikası izlemiş, 19. yüzyılın belli başlı Osmanlı yerleşimlerinden verdiğimiz bazı örneklerde de belirttiğimiz üzere bu konuyu sıhhi, sosyal ve ekonomik boyutuyla ele almıştır. Bununla birlikte Osmanlı devleti kullanılamaz bu kirli alanları kurutarak hem çevre temizliğine katkı sağlamış hem de bu alanları tarımsal üretim etkinliklerine kazandırmıştır. Bu açıdan ele alındığında bataklıkların kurutulması için gösterilen çabalar, Osmanlıların kent ve kırsal yaşamı bünyesinde ciddi ve bir o kadar da olumlu değişimleri mümkün kılmış, genç

¹⁴⁸⁵ **B.O.A.**, DH. MKT., 1449 / 94 (1887).

¹⁴⁸⁶ **B.O.A.**, DH. MKT., 1860 / 11 (1891).

Türkiye'nin (özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında) yeni atılımlarına ve kalkınma projelerine bir nüve oluşturmuştur.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu ekonomik dengesi, dünya sisteminde önemli merkezlerin yer değiştirmesiyle XVII. yüzyıldan itibaren geri dönülmez biçimde farklılaştı. Bu süreç, başta tarım olmak üzere zengin bir artalanına sahip olan İzmir limanını öne çıkardı. İzmir Limanı XVI. ve XVII. yüzyıllarda değişen dünya ekonomik sisteminin etkilerini ilk hisseden ve adeta batılı sermaye tarafından tekrar keşfedilen yerlerden biri oldu. Osmanlı imparatorluğu coğrafyasında İzmir ve art alanı üretim ve ticaret söz konusu olduğunda önemli bir bölgeyi ifade etmektedir. Öncelikle sözü edilen bölge imparatorluğun iase ağının ana arterlerinde bulunuyordu. Devlet, ordu, başkent ihtiyaçları için bazı temel tarım ürünleri bölgeden yüzyıllardır sağlanmaktaydı. XVI. yüzyıldan itibaren üretim- tüketim ilişkileri zaman zaman değişse de marjinal ilişkilerin bölgede hakim oluşu XIX. yüzyılda daha da netleşti.

XIX. yüzyıl ortalarında İzmir ve art alanı genelinde tarımsal üretimin durumuna bakıldığında bölge ekonomisi büyük ölçüde tarım kaynaklıydı. Tarımın temel üretim birimi Batı Anadolu genelinde olduğu gibi, kendi toprağının sahibi küçük üretici şeklindeydi. Ortakçılık ve kiracılık oldukça yaygındı. Tarımsal üretimde çeşitlilik vardı. İncir, zeytin, üzüm, pamuk, tütün ve palamut üretimi yaygındı. Kapitalist yayılcılık girişimlerine ve tarımın yer yer ticarileşme eğilimine rağmen yüzyılın ortasında tek bir ürüne ve sanayi bitkilerine yönelim de net değildi. Sanayi bitkileri sayılabilen pamuk, zeytin, palamut üretiminin gelişmesinde iç dinamiklerin de etkisi göz ardı edilemez durumdaydı. Hububat üretimi yaygındı. Büyük arazi sahipleri zeytin ve bağcılıktan yüksek kazançlar elde ediyor, arazilerinin büyük bir kısmını bu ürünler için ayırıyordu. Buğday, arpa, susam yaygın olarak ekilirken, pamuk bu tür tahıl bitkilerine göre nispeten daha az ekiliyordu. Mevcut koşullar, İzmir'in art alanında zaman zaman binlerce dönüme kadar ulaşabildiğini tespit ettiğimiz¹⁴⁸⁷ toprakların, ücretli emek azlığı yüzünden ortakçılık usulüyle işletilmesini zorunlu kıldı. Toprağın bol, emeğin az olduğu dönem koşullarına uyan yöntem buydu. Ancak İzmir ve çevresinde genel olarak, sahip olunan toprakların bir ailenin ek bir gelire gereksinim duymadan geçimlerini

¹⁴⁸⁷ B.O.A Y. PRK. UM 47/79 (1899)

sağlamaya her zaman yettiğini söylemek güçtür. Toprak sahiplerinin kiraya verdiği tarlanın da pek verimli olmadığı iki yılda bir ekilmesinden anlaşılmaktadır.

XIX. yüzyıl Osmanlı imparatorluğu ve toplum için her alanda modernleşme ve değişim çağıdır. Değişim, dönüşüm, modernleşme, batılılaşma, çağdaşlaşma adı her ne olursa olsun neredeyse bir devlet politikası olarak düşünülebilir. Tarımsal üretimin modernleşmesi, verimin artırılması XIX. yüzyıl politikaları içinde önemli yer tutar. Geçmişin yanlış uygulamalarından kurtulan, verimli topraklarını layıkıyla işleyen çiftçiler, dünya piyasalarının en çok talep gören ürünlerinde verimin artması, yeni tarım arazilerinin kazanılması bu süreç içinde devletin oldukça önem verdiği konulardır. Çünkü bütün bunların sağlanması Osmanlı toplumunu oluşturan her kesimin işine yarayacaktır. Bununla birlikte dünya piyasasının taleplerinin sağlanmasının da ayrıca bir önemi vardır.

Ağırlıklı olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgenin değişim sürecinde üretim-tüketim-pazarlama ilişkileri içinde toprak kaynaklı üretim hedefleri de yenilendi, üretimin ve çeşitliliğin artırılması, dış talebe yönelik üretimin özendirilmesi, dış ticaret dengesinin sağlanması teşvik edildi. Yaygın görüş, bütün bu sürecin dış kaynaklı talep ve küresel sermaye tarafından örgütlendiği yönündedir. XIX. yüzyılda imparatorluğun en önemli liman kenti ve limanın art alanında sürecin nasıl işlediğini görebilmek bu çalışmanın temel hedefiydi. İzmir'in art alanında işleyen süreç ve yenilenmiş kapitalist ilişkiler, bölgede hemen her konuda olduğu gibi Osmanlı coğrafyası genelinden farklı bir görüntü sergiler. Tarımda ticarileşmenin öncüsü kabul edilen İzmir ve art alanı, XIX. yüzyıl boyunca Avrupa ile Osmanlı devleti arasında iktisadi yapıda organik bir değişime uğradı, bu yüzden sadece tarımsal üretimin artırılmasına yönelik değil aynı zamanda tarımsal üretimin çeşitlendirilmesine yönelik çabaların da sergilendiği bir bölge haline geldi. Batı Anadolu'da kırsal kesime yayılmış bulunan yüzlerce üretim birimi bu şekilde bir ekonomik ağla birleştirildi ve iç ve dış pazarlardaki dürtülere toplu halde karşılık verecek duruma hazır hale getirildi. Pamuk, meyan kökü, tütün, üzüm, incir, zeytinyağı, palamut vb. talep gören ürünlerin başlıcalarıydı. Patates gibi yeni ürünler de bölge tarımında önemli bir rol oynamaya başladı. Bu değişim İzmir ve çevresinde daha önce mevcut olamayan bazı yapısal ve kurumsal faaliyetleri de beraberinde getirdi.

Yüzyıl boyunca, üreticilerin tarımsal kredi taleplerinin karşılanması amacıyla resmi kredi kurumlarının oluşturulması, üreticilerin teorik ve pratik bilgi edinmelerini sağlayacak eğitim kurumlarının ve model çiftliklerin kurulması, atıl toprakların ve tohum, bitki ve hayvan ırklarının ıslahına çalışılması, öşür muafiyetleri ve çeşitli yarışmalar ile üretime teşvik sağlanması, tarımda yenilikleri yaygınlaştırmak için tarımsal araç gereçlere gümrük muafiyeti tanınması, devlet tekellerinin kaldırılması gibi politikalar izlendi. Tarımda ticarileşmenin öncüsü kabul edilen İzmir ve art alanı, Avrupa ile Osmanlı devleti arasında ekonomik yapıda uğradığı organik değişime bağlı olarak tarımsal üretimin artırılması, çeşitlendirilmesi ve modernleştirilmesine yönelik çabaların da sergilendiği bir pilot bölge oldu.

İzmir ve hinterlandının sanayi kapitalizmine daha çok ticaret yoluyla eklemlenebilmesi için bölge de haberleşme ve ulaşım kanallarının yeni teknolojinin olanakları içinde kurulması sağlandı. 1840'larda yerli ve yabancı posta idareleri İzmir'de çalışmaya başladı. İzmirli tüccarların istekleri üzerine İzmir'in Avrupa ve art alanı bölgelere telgraf hatları çekildi. İç bölgelerdeki tarımsal ürünleri İzmir'e daha kolay aktarmak, İzmir'e dış ülkelerden gelen malları daha geniş tüketici kitlesine ulaştırmak için, teknolojinin ulaştırdığı son nokta olan demiryollarının inşa edildi.

İzmir Limanını besleyen art alanında kapitalist sermaye, ticaret ve sanayi sektörlerinde olduğu gibi tarımsal üretimde de belli ölçüde belirleyicidir. Kapitalist ilişkiler tarımda belli bir ticarileşmeyi gerektirdi bu da, tarımsal üretimin tahıl ve diğer geçimlik ürünlerden sanayi hammaddelerine ve diğer pazar ürünlerine doğru kaymasına neden oldu. Ancak durum bütün bölge için geçerli değildir. Bu konuda kaynaklı taleplerin değerlendirilmesinin yanı sıra devletin de bir "taraf" olarak kendi politikalarını uyguladığı söylenebilir. Örneğin tahıl ekiminden üzüm bağına geçilmesi gibi değişikliklerin vilayet sicil dairesinin onayının alınması zorunluluğu vardı yada arazi ekimi, yeni bağ ve bahçelerin kurulması için izin alınması gerekiyordu. Osmanlı devletinin Tanzimat'tan beri tarımsal düzenin modernleştirilmesine yönelik sarfettiği çabaların, İzmir ve çevresinde uygulanan tarım reformu örneğinden hareketle, geleneksel tarım etkinlikleri sürmekle birlikte taşrada yer yer başarıya ulaştığını gösterdi. Örneğin sadece İzmir bölgesinde yıllık

pulluk satışları 1907 yılında 4000'e ulaştı ki bu sayı, modern zirai aletlerin benimsenmesinin sadece geniş mülklerle sınırlı olmadığını ortaya koymaktadır. İzmir ve yakın art alanında yabancıların çiftliklerinde özel sulama programları uygulandı, başta pirinç ekimi olmak üzere sulu ve endüstriyel tarım için gerekli olan kanal açma faaliyetleri görüldü.

XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadar tarımsal üretim, çeşitli dönüşümler yaşayarak önemini korudu. XIX. yüzyıl sonlarında bölgede yetiştirilen tarımsal ürünler büyük çeşitlilik göstermeye başladı. Ticari tarımın en önemli göstergesi sayılabilecek sanayi bitkilerine yönelmenin miktarını tespit edebilmek zorda olsa bu eğilimin arttığı tespit edilmektedir. İzmir ve yakın art alanında bulunan yerleşim yerlerinde XIX. yüzyıl ortalarında yetiştirilen üzüm ve sanayi bitkileri olarak nitelendirilen pamuk, tütün ve susamın hasılat değerlerinin yüzyılın sonlarında dikkate değer bir şekilde artış gösterdiği tespit edilmektedir. Hububat gibi geçimlik ürünler önemlerini korumaktaysa da bunlardan sonra gelmektedir. En değerli ürün olarak tütün, pamuk veya üzümü düşünecek olursak bunlar da geçimlik değil, aslında ticari üründür. 1840'lardan sonra tarımda egemen üretim biçimi değişmiş bazı ürünlere yabancılarca fazla fiyat verilmesi, üretilen ürün çeşitlerinde de değişmelere yol açmıştı. Köylü buğday yerine pamuk, sebze yerine tütün ekmeye başladı. Özetle XIX. yüzyılın ortalarından yüzyılın sonlarına doğru olan dönemde İzmir ve art alanında sanayi bitkilerinin üretimine yönelme vardır. XIX. yüzyılın sonlarında tek bir ürünün yetişmesinde uzmanlaşma yer yer söz konusuysa da bu durum İzmir ve art alanının tümü için genelleştirilemez. XIX. yüzyıl ortalarında tarımsal ürün çeşitlidir, bölgenin uygun koşulları ve tarımsal kapasite yüksekliğinin ve uluslar arası taleplerin henüz göz ardı edilmesinin bunda büyük payı vardır. Bu durum XIX. yüzyılın sonlarında değişecek ve İzmir piyasası odaklı yeni bir ürün çeşitliliğine dönüşecektir. Tarımın batılı talep karşısında yer yer ticarileşmesi ile ilgili kanıtlar XIX. yüzyılın ikinci yarısında daha da belirginleşti ve bölge değişen dünya ekonomisi içinde yerini aldı. Özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinde İzmir ve art alanının ağırlıklı olarak tarıma dayalı ekonomisi spekülasyon sermaye hareketliliğinin bir parçası olarak belirginleşti. Bu duruma ilişkin örnek Osmanlı Devletinin, Tanzimat'tın ilanından sonra İzmir ve art alanındaki tarım

ekonomisinde üretim, birikim ve dağıtım alanlarındaki görev ve sorumluluklarının büyük bir bölümünü yeniden düzenleyerek, değişen dünya ekonomisinin başrol oyuncusu devletler ve yabancı sermayedarlarla paylaşması oldu.

Osmanlı devleti İzmir ve art alanında tarımsal üretimin sadece Avrupa pazarlarının taleplerine göre belirlenmesine destek olmadı, aynı zamanda çok da kar getirmeyeceğini bildiği halde patates, gül, Japonya'dan getirilen tohumdan üretilen çay gibi ürünlerin üretimi sağlandı. Bu ürünlerin bölgede ithalatı, üretime destek amacıyla sınırlandırılmaya çalışıldı, bölge serveti kontrol edildi, bölge içinde kendi kendine yeten ve dış alımdan çok yerel üretim teşvik edildi. Devlet, bunların yanı sıra yeni ürünleri çiftçilere öğreten ve tanıtan konumunda aktif bir rol kazandı. Bu yönüyle kendi iç dinamiklerinden tamamıyla sıyrılmadığını da göstermiş oldu. Tanzimat'la birlikte devletin tarıma yönelik "*bilinçli ve denetimci*" politikaları görüldü. Tarımsal üretimin artırılması, çeşitlendirilmesi ve tarımsal üretim araçlarının ve yöntemlerinin modernleştirilmesi hedeflendi. Yüzyıllardır tarımsal üretime zarar veren doğal felaketlerle savaşta devlet birincil rol yüklendi. Salgın hastalıklar ve çekirge felaketine karşı mücadele önemle sürdü, bataklıklar kurutularak yeni tarım arazileri açıldı.

İzmir ve art alanındaki tarımsal üretimin en önemli unsuru olan çiftçi gelenekçi yapısını üretim teknik ve yöntemlerinde korudu. Bölgenin tarım alanındaki makineleşmesi küçük tarımsal işletmelerden çok, daha büyük tarım ünitelerinde görüldü. Emek kıtlığı toprağın işlenmesinde ortakçılık, yarıcılık, mevsimlik işçilerle giderilmeye çalışılırken, sermaye kıtlığı emeğin daha etkin kullanılmasını sağlayacak yatırımları engelledi ve geleneksel üretim araçlarına olan bağlılık sürdü. Devletin tüm çabalarına rağmen gübre, ıslah edilmiş tohum vb. tarımsal üretimin verimliliğini artırıcı unsurlardan yararlanılması sınırlı kaldı. Buna rağmen İzmir ve art alanında ağırlıklı olarak XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan tarımda makineleşmenin, tarımsal üretim etkinliklerinin modernleşmesine sağladığı katkı da göz ardı edilemez. İzmir ve art alanında yaşanan tarımın ticarileşmesi olgusu bir dereceye kadar tarımda makineleşme ve modern teknikler kullanımının özellikle yabancı girişimcilerin ve göçmenlerin çabası ile sağlandığı tespit edilmektedir. Osmanlı tarımsal mekanizasyonu tek başına ve daha geniş kapsamlı bir araştırmaya konu olabilecek

kavramdır. Özellikle *Büyük Mübadele* de dahil olmak üzere Rumeli göçmenlerinin Türkiye’de mekanizasyon ile ilişkisi, yeni değerlendirilmeleri hak eden bir konudur.

Bölgenin değişen dünya ekonomisine eklemlenme süreci içinde geçirdiği büyük değişimlere bağlı olarak İzmir ve art alanında belli yerler ekonomik merkezler olarak ön plana çıktı veya yer değiştirmesine neden oldu. Bunda başta İzmir limanının art alanındaki verimli vadileri dünya ticaret ağıyla buluşturan demiryolu olmak üzere, uluslar arası sermaye hareketliliğinin de etkisi göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür. Ayrıca demiryollarının inşasından sonra demiryolu bağlantıları sayesinde çiftçiler İzmir piyasalarına yada bölge içindeki diğer merkezlerle ürünlerini yollamak için hiç ekilmemiş alanları tarıma açarak arpa, buğday gibi tahıl ürünlerinin ekimine ağırlık verdi. Bütün bu gelişmelerden çıkan sonuç İzmir limanının art alanında tarım, sadece yabancı sermayenin talepleri doğrultusunda ticarileşmedi. Piyasanın taleplerinin çok etkili olduğu merkezler varolmakla beraber gerçek anlamda bir kapitalist üretim biçiminin şekillendirdiği ticarileşme tezi çok doğru değildir. Tarımsal üretimin gerçekleştiği merkezlerde iç dinamikler de tarım üzerindeki etkisini sürdürdü.

İzmir ve art alanında tahıl ve hububat üretiminin önemini koruyor olması bu ürünlerin üretildiği birimlerle, İzmir’in hinterlandında uluslararası pazar ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik oluşan tarımsal birimler arsında ürün değişimi temelli bir ilişkinin olduğu gerçeğini yansıtır. Bununla birlikte ciddi anlamda bir tahıl ihracatı da söz konusudur. Örneğin İzmir limanından ihraç edilen arpa XX. yüzyılın ilk on yılı içinde hiçbir zaman 50.000 tonun altına düşmeyen ihracat değeriyle dikkat çekmektedir. Aynı zamanda tahıl ve hububat üretiminden sanayi ürünlerine yönelik tarımsal üretime geçildiğine ilişkin örnek çoktur. Ancak bunun her ürün için ciddi boyutlarda olmadığını da belirtmek gerekir. Örneğin, XX. yüzyılın başlarında zeytinyağının dörtte birinin İzmir limanına ulaştırılması, geriye kalan dörtte üçlük bölümünün bölge içinde tüketilmesi gibi örnekler bölgede ürünlerin Avrupa piyasasına ulaştırma kaygısının tahmin edildiği kadar büyük boyutlu olmadığını da kanıtlar.

Bu yüzden İzmir ve art alanında tarım yer yer ticarileşmiştir. En değerli ürün olarak tütün, pamuk veya üzüm düşünülecek olursa bunlar da geçimlik değil, aslında

ticari üründür. Tarımsal üretim bölge içi ihtiyaçların karşılanmasında ve buna ilişkin yeterlilik durumlarının kontrol edilmesi aşamasında devlet tarafından devamlı kontrol altında tutulmuştur. Bazı dönemlerde un, tahıl, hububat ürünlerinin ithal edilmesi ise farklı bir yorum gerektirir. Eldeki veriler bu ürünlerin ithalatının iklim ve doğanın sürprizlerinden kaynaklanmış olabileceği nedenini güçlendirmektedir.

Batı dünyasının talepleri doğrultusunda İzmir ve art alanında başta sanayi bitkileri olmak üzere belli ürünlere önem verilmeye başlandı. Bu durum İzmir limanının ihracata dayalı büyümesini de beraberinde getirdi. Tarımsal üretiminin artış gösterdiği ve büyük girdiler sağladığı dönemlerin iklimle olan ilişkisi büyük olmalıdır. Bazı tarım ürünlerinin büyük karlar sağlayan başka ürünlere tercih edilmesinin en önemli sebeplerinden biri, piyasanın talebinden çok iklim faktörü olduğuna ilişkin kanıtlar vardır.

Çiftçi veya büyük toprak sahipleri, Batı Avrupa merkezli dünya ekonomisinin taleplerini karşılayacak ürünlere göre ekim alanlarının niteliklerini ve alternatif tarım ürünlerini belirledi. Bölgede tütün ekiminin verimliliğini etkileyen en önemli unsurlardan bir diğeri de pamuk, zeytin gibi sanayi ürünlerinde olduğu gibi Avrupa'nın taleplerindeki değişimlerdi. Bergama'nın ve Ayasuluğ'un aromatik tütünün üretimi benzer bir tütün olan Karadeniz bölgesindeki Trabzon ve Sinop tütünüyle girdiği rekabetten dolayı azaldı. Avrupa'nın talebine göre ihracat dengeleri sıkça değişen İzmir limanı ve çevresindeki ekili alanlar 1908 yılı başlarında pamuğa olan talebin azalmasına bağlı olarak, pamuk ektikleri arazilerini tahıl ve meyve ağaçları için kullanmaya başladı.

XIX. yüzyılın sonlarında arpa, buğday ve mısır tarlalarındaki çekirgelerden dolayı işlenmiş mallar büyük hasara uğradı ve aşırı kuruluştan kaynaklanan tohum azlığı yüzünden, çiftçiler topraklarında haşhaş yetiştirmeye döndü. Bu yüzden haşhaş, sadece haşhaşa bolluk sağlayan en büyük üne sahip olduğu yerler olan Uşak, Kütahya ve Afyonkarahisar gibi ana yetiştirme merkezlerinde değil, yetiştirildiği bütün bölgelerde ekilmesine önem verilen ürünlerin başında gelmeye başladı.

1895 yılının filoksera ile mücadeleyle geçmiş olması İzmir ve art alanında bir sonraki yılda bir çok üzüm bağının terk edilmesine neden oldu, daha az sürüldü ve

bazı bağların yer aldığı tarlalar daha karlı bir girişim olarak görülen baklagil üretimine ayrıldı.

Kökboya bitkisi İzmir limanından yapılan ihracat kalemleri arasındaki önemini 1880'lerin başından itibaren kaybetmeğe başladı. Köylüler kök boya üretimini bırakıp, bu bitkiyi tarlalarından sökmeye ve topraklarını daha karlı ürünlere ayırmaya başladı.

Kapitalist rekabetin, bölgedeki en ilginç örneklerinden biri olan meyan kökü ve meyan balı üretiminde ise; Batı Anadolu'da İngiliz ve Alman siyasi nüfuz çatışmasının derinliği açıkça görülür. İngiliz Forbes şirketinin Alman Simon Şirketine doğrudan etkili olamayacağını anlayınca İstanbul'da İngiltere elçiliği kanalıyla konuyu halletmeyi düşünmesi İngiltere büyükelçiliğine başvurarak Alman rekabetinin önlenmesi gerektiğini, aksi halde İngiltere çıkarlarının ciddi şekilde zedeleneceğini bildirmesi oldukça ilgi çekicidir. İngiltere Büyükelçiliği bu konuda neler yapabildiği ya da yaptırabildiğini bilmek daha da ilginç olurdu.

İzmir ve art alanında tarımsal üretim sadece pazar ihtiyacına göre şekillenmedi. Aynı zamanda köylü kendisi ve hayvanları için daha az maliyetli olan ürünlere de ilgi gösterdi. Patates iç ve dış piyasada talep görmesinden değil aynı zamanda kuraklığa dayanabilen bir bitki olması ve hayvanlarına da iyi bir besin kaynağı sağlamasından dolayı geç de olsa önem kazandı. İzmir ve art alanının uluslar arası pazar taleplerine cevap verebilmek için üretimin artırılması çabaları, yeni üretim tekniklerinin uygulanması çabalarını da beraberinde getirdi. Çiftçi piyasa için en çok kar getiren tarımsal ürünlerin üretimini yapmaya başladı.

Ürünler arasında birincil ve ikincil önem verilen bir yapılanma doğdu. Örneğin gül bitkisi XIX. yüzyıl ortalarında İzmir limanının en önemli ihraç ürünleri arasındayken, yüzyılın sonlarında bu önemini diğer sanayi ürünlerine kaptırmıştı. Hatta İzmir limanının ihracatına ilişkin istatistiklerde yerini kaybetmişti. Bunun farkına varan devlet bu bitkinin bölge içinde tekrar önem kazanması için tarım uzmanları görevlendirdi, vergi muafiyetleri sağlayarak üretimi teşvik etmeye çalıştı. Böylelikle devlet tarımsal üretim üzerinde belli bir denetimini de tam olarak yitirmediğini bir kez daha gösterdi.

İzmir ve art alanında var olan iki önemli tarım ünitesi tekrar şekillenmiştir. Birincisi, geçimlik üretim yapan tarımsal arazilerdi. İkincisi orta büyüklükte veya büyük çiftliklerde yapılan ve dünya ekonomik pazarının ihtiyaç ve taleplerine göre etkinlik sürdürülen arazilerdi. Büyük tarım işletmeleri daha çok kapitalist çiftliklere benzer bir yapılanma içindeyse de Osmanlı tarımının temeli küçük çiftçidir. İzmir limanının hinterlandında dünya ekonomik sistemi ile bir “yakınlaşma” ortaya çıksa da tarımın temel birimi küçük çiftçi olarak kaldı. Bu aynı zamanda bir devlet politikasıdır. Siyasi hesaplarında planlara dahil olmaya başladığı XIX. yüzyıl sonları da ve I. Dünya Savaşı öncesinde kapitalist sermayenin, küresel ekonominin gücü etkinleşti ancak kalıcı olup olmadığı tartışılabilir.

Tarımsal düzenin XIX. yüzyıldan sonra iyice belirginleşen değişimine bağlı olarak üretim ve tüketim ilişkileri değişti, yeni bir birikim ve dağıtım modeli oluştu. Ancak yine iç dinamiklerin etkisiyle toplumun bu gelişmelere zaman zaman sosyal ve ekonomik tepkisi ortaya çıktı. Tarımsal üretimde emeğin rolü her zamanki önemini korudu hatta tarımın ticarileşmesine paralel olarak emek daha da değerli hale geldi. İmparatorluk coğrafyasında emeğin genellikle kıt olduğu düşünüldüğünde ücretlerin artışı da kaçınılmaz oldu. Yaklaşık yüz yıllık süreç izlendiğinde hemen hemen üç katlık bir artış emeğin lehine bir gelişmedir. Dünya genelinde emeğin de bir güç olarak ortaya çıkışının yaşandığı bu süreçte Osmanlı tarım işçisi tarımsal üretim etkinliklerinde ayrı bir emek gücü olarak bölge ekonomisinde yerini almıştır. Tüm bu şartlar göz önüne alındığında incelediğimiz dönem içinde İzmir ve art alanında tarım yer yer ticarileşmiş ve bu olgu sadece piyasa taleplerinden değil aynı zamanda iç dinamiklerin de etkisinden kaynaklanmıştır.

Kaynaklar

A. Arşiv Kaynakları

I. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Kaynakları

Tasnifler*

B.O.A. *İrade Tasnifi*

B.O.A. *Yıldız Tasnifi*

B.O.A. *Hattı-ı Humayun*

B.O.A. *Hariciye Nezareti Evrakı*

B.O.A. *Dahiliye Nezareti Evrakı*

B.O.A. *Bab-ı Âli Evrak Odası*

B.O.A. *Amedi Kalemi*

B.O.A. *Mektubi*

B.O.A. *Düvel-i Ecnebiye*

B.O.A. *Meclis-i Vükela Mazbataları*

B.O.A. *Cevdet İktisat*

B.O.A. *Cevdet Maliye*

B.O.A. *Cecdet Belediye*

Maliye Nezareti (Defterler)

B.O.A. ML. VRD. TMT, 8544; **B.O.A.** ML. VRD. TMT, 8540; **B.O.A.** ML. VRD. TMT, 8522; **B.O.A.** ML. VRD. TMT, 8558; **B.O.A.** ML. VRD. TMT, 8522; **B.O.A.** ML. VRD. TMT, 8548; **B.O.A.** ML. VRD. TMT, 8543; **B.O.A.**, ML. VRD. TMT. No: 1498; **B.O.A.**, ML. VRD. TMT. No. 16210; **B.O.A.**, ML. VRD. TMT. No. 2559; **B.O.A.**, ML. VRD. TMT No. 1064; **B.O.A.** ML. VRD. TMT, No: 1940 [Arap çiftliği]; **B.O.A.** ML. VRD. TMT, No: 1940 [Çıkırlık çiftliği]; **B.O.A.** ML. VRD. TMT, No. 1939 [Deliler Aşireti]; **B.O.A.** ML. VRD. TMT, No. 1939 [Derici cemaati]; **B.O.A.** ML. VRD. TMT, No. 1939 [Foça-i Atik Bad Aisyab]; **B.O.A.** ML. VRD. TMT , N0: 1941, [Foça-i Atik Cami-i Kebir]; **B.O.A.** ML. VRD. TMT, No.

* Tasnif numara ve tarihleri çalışma içinde dipnotlarda gösterilmiştir.

1941, [Karye-i Kozbeyli]; **B.O.A** ML. VRD. TMT, No. 1941, [Sukas Bezirgan]; **B.O.A** ML. VRD. TMT, No: 1941 [Ulupınar Karyesi]; **B.O.A** ML. VRD. TMT, N0: 1941, [Foça-i Atik Cami-i Kebir]; **B.O.A** ML. VRD. TMT, No. 1939 [Foça-yı Atik Cephane]; **B.O.A** ML. VRD. TMT, No: 1941 [Şeyh-i Kebir]; **B.O.A** ML. VRD. TMT, No: 1941 [Karye-i Boz]

Hazine-i Hassa-ı Hümayun Çiftlik Defterleri

[Tire Çiftlikat-ı Humayun ve Çemanlar köyü, Arabacı Köyü, Tepeköy, Dailer Çiftliği, Cellad Köyü, Akköy, Hamidiye Köyü, Çiniciler Köyü, Sinli Köy, Şehid Çiftliği, Yeniköy Çiftliği, Yemişçi Gölü Çiftlik] **B.O.A** HH, 3095, 1299; **B.O.A** HH, 3095, 1300; **B.O.A** HH, 3095, 1301; **B.O.A** HH, 8857, 1299; **B.O.A** HH, 8857, 1300; **B.O.A** HH, 8857, 1301

B.O.A A. DVNSİMTZd. *İmtiyazat Defteri*, No: 2

II. Aile Arşivleri

Dr. Reşid Bey Arşivi- Şahin Giray Kitaplığı- No: 315

III. Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

a. İzmir İngiliz Ticaret Konsolosluk Raporları*

Parliamentary Papers, Accounts and Papers (1864- 1912), “Commercial Reports” from Consular Offices in Turkey, (Annual Reports- Great Britain), Smyrna [İzmir]

b. İzmir Amerikan Konsolosluk Raporları

Despatches From United States Consuls in Smyrna, Microcopy No. T- 238, Vol. 10, İzmir, 1880- 1882

c. Diğer

W. Gifford Palgrave, Reports from H. M. Diplomatic and Consular Agents Abroad, Respecting Condition of the Industrial Classes and Purchase Power of Money in Foreign Countries- 1870, London, 1871

Wyndham Dunstan, Report On Agriculture In Asia Minor, No. 578, London, 1908

* Cilt numara ve tarihleri çalışma içinde dipnotlarda gösterilmiştir.

B. Resmi Yayınlar

Düstur

Salname-i Vilayet-i Aydın (H. 1298 [1880- 1881], M. 1307 [1890- 1891] , H. 1313 [1895- 1896] , H. 1319 [1901- 1902])

İl Yıllıkları (Aydın 1967)

C. Süreli Yayınlar

Ahenk Gazetesi

Hizmet Gazetesi

Şark Gazetesi

Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi

Tasvir-i Efkar Gazetesi

Journal of Geography

Journal Of The Society Of Arts

Harper's New Monthly Magazine

Annuaire Oriental, Edition 1913

Annuaire Oriental, Edition 1914

D. Ansiklopedi ve Sözlükler

İslam Ansiklopedisi

Kamus-i Türki

Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü

Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat

Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi

Türkçe Bitki Adları Sözlüğü

Yurt Ansiklopedisi

E. Eski Türkçe Kaynaklar

1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği, Dersaadet, 1911

Memalik-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, Ticaret ve Ziraat Nezareti, İstanbul, 1918

Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir, Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1918

Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir. Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik-i Umumiyesi, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1919

Agop Zakaryan, *Bağ Biti*, [Aydın Vilayeti Resmi Gazetesine Derc Olunduktan Sonra Matbaa-yı Vilayette Tab' olunmuştur], 1901

Agop Zakaryan, *Çiftlik İdaresi*, İstanbul, 1897

Agop Zakaryan, *Gül*, Vilayet Matbaası, İzmir, 1895

Agop Zakaryan, *Tenbakü Ziraati*, [Aydın Vilayeti Resmi Gazetesinde Derc Olunduktan Sonra Matbaa-yı Vilayette Tab' olunmuştur], 1897

Alat-I Cedide Ve Tohum Ve Damızlık Hayvanat Tedarikiyle Islahat Ve Teşbbüsat-I Ziraiyede Bulunacak Olan Çiftçiler Ziraat Bankası'nca İrae Ve İcra Olunacak Teshilat [Kolaylık] Ve Muavenat-ı Muktezaya-yı Mübeyyin Talimatname, İstanbul, 1910

Alat-ı Ziraiye Hakkında Rapor, Dersaadet, Hilal Matbaası, 1918

Ali Rıza, *Menteşe Sancağı'nın Ahval-i Ziraiye ve Arziyesi* (Liva Ziraat Memuru Ali Rıza Bey'in Raporu) , Matbaa-yı Amire, 1915

Dr. Esad, *Türkiye'nin Sıhhi İctimai Coğrafyası - Muğla (Menteşe) Sancağı 1922*, Cûz 7, Ankara, 1923

Hüseyin Kazım, *Ziraat Albümü*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1914

İncir Anaonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi, İzmir, 1914

İncir Ziraati ve Ticareti, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1918

İzmir'de Pamuk Ziraati, İzmir Ticaret Müdüriyeti, İzmir, 1922

James Hill, *Pirinç Ziraati*, Çev. Sebu İstepanyan, Matba-yı Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, 1914

Ligor, *Ziraat-i Hususiye: Pancar, Patates, Pamuk, Tütün vesaire Ziraati*, Çiftçi Kütüphanesi, İstanbul, 1913

Mehmet Ziya, *İncir*, İzmir, 1928

Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir. Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik-i Umumiyesi, İstanbul, 1335 (Rumi), 1919 (miladi), Matbaa-i Osmaniye

N. Kiryako, **Çiftçilikte Terakki ve Kimyevi Gübreler**, Ticaret ve Ziraat Nezareti, İstanbul, 1911

N. Kiryako, **Patates Ziraati ve Kimyevi Gübre**, Dersaadet, 1915

Pamuk Ziraati, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1911

Pirinç Ziraati Kanunnamesi, Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1913

Refet Samim, **Alat-ı Ziraiye**, İstanbul, 1923

Saffet, **Ziraatte Teceddüd**, Kostantiniye, 1893

Sezaizade Hikmet, **Patates**, Dersaadet, 1894

Yulaf Ziraati, Matba-yı Amire, Dersaadet, 1911

Ziraat Bankası'nın Alat-ı Ziraiye Fiyat Cetveli, y.y., y.t.y.,

F. Kitap ve Makaleler

Acıpinar, Mikail, **16. yüzyılda Balat Kazası (Tahrir Defterlerine Göre)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, E.Ü. Sos. Bil. Enst., İzmir, 2005

Ahmad, Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizme**, (çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul, 1985

Aka, Tuğrul, “ Milli Aydın Bankasına Aydın’ın İktisadi Bünyesindeki Rolü”, **Akış**, Sayı: 15-16, Aydın, 1941

Akarca, Aşkıdıl – Akarca, Turhan, **Milas Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1954

Aksoy, Yaşar, **Bir kent Bir İnsan; İzmir’in Son Yüzyılı- S. Ferit Eczacıbaşı’nın Yaşamı ve Anıları**, İstanbul, 1986

Alsan, Zeki Mesud, **Memleket Çocuğu Mustafa’nın Romanı**, Vadi yay., Ankara, 2002

Angelicus Maria Myller’in İzmirli, Ekim-Kasım 1726”, İlhan Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler Ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir 1608–1908**, İzmir, 2001

Arı, Kemal, “Türk Kurtuluş Savaşı’nın Bitiminde İzmir’in Genel Ekonomik Durumu”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi –Kuruluşunun 70.Yılı Dolayısıyla İzmir Sempozyumu-**, I/3, İzmir, 1993

Arıcanlı, Tosun, “19.Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet, Toprak ve Emek”, **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, (Haz: Çağlar Keyder- Faruk Tabak), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt yay., 1998

Arıkan, Zeki – Yetkin, Sabri, “Milli Aydın Bankasının Kuruluşu Ve İlk Faaliyetleri” , **Tariş Tarihi**, İzmir, 1993

Arıkan, Zeki , “ İzmir’de ilk Kooperatifleşme Çabaları” **Tarih İncelemeleri Dergisi** IV, İzmir, 1989

Arıkan, Zeki, “İzmir ve Kemeraltı”,**T.E.D Dergisi**, S: 15, Sene: 1995-97, İstanbul, 1997

Arıkan, Zeki, “Kredi Sorunlarının Çözülmesine Doğru İtibar Kooperatif Bankaları”, **Tariş Tarihi**, İzmir, 1993

Arıkan, Zeki, “Mithat Paşa’nın Aydın Valiliği (Ağustos 1880-Mayıs 1881), **Uluslararası Mithat Paşa Semineri**, Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne, 8–10 Mayıs 1984

Arıkan, Zeki, “Tanzimat ve Kamuoyu”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü - Sempozyum Bildirileri (6-7 Kasım 1989)** İzmir, 1992

Arıkan, Zeki, “XIV- XVI. Yüzyıllarda Ayasuluğ”, **Belleten**, 54 (209), Ankara, 1990

Arıkan, Zeki, **İzmir Basın Tarihi**, İzmir, 2006

Arslan, İsmail, **XIX. Yüzyılda Balıkesir’de Tarımsal Üretim Ve Köylüler**, Basılmamış, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir, 2004

Arundell, F.V.J., **Discoveries İn Asia Minor İnculuding A Descriptic Of The Ruins Of Several Ancient Cities And Especially Antioch Of Pısidia**, London, 1834

Atay, Çınar, “Metropolleşmeye Doğru İzmir”, **Ege Mimarlık Dergisi**, Sayı:2, 1991

Atilla, Nedim, **İzmir Demiryolları**, İBB yay., İzmir, 2002

Avni, Hüseyin, “İzmir’den Aydın’a”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl. 4, Cilt. 9, Sayı. 86, 16. 07. 1943

Barkan, Ö.Lütfi, “*Timar*”, **İslam Ansiklopedisi**, C.12/1

Barnes, Hugh And Whittaw, Mark, “The Survey Of Medieval Castles Of Anatolia (1992-1996): The Maeander Region”, **Ancient Anatolia**, Edited: Roger

Matthews, Fifty Years' Work By The British Institute Of Archaeology At Ankara, The British Institute Of Archaeology At Ankara, 1996

Barthold, W., **İslam Medeniyeti Tarihi**, (Haz. Fuat Köprülü), TTK yay., Ankara, 1984

Baskıcı, Murat, **1800- 1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Turhan yay., İstanbul, 2005

Baskıcı, Murat, *Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1874- 1914*, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 58 (1), Ocak- Mart 2003

Başaran, Mehmet, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türe**, İzmir, 2000

Baykara, Tuncer, **19. yüzyılda Aydın Eyaleti**, Mezuniyet Tezi, İst. Üniversitesi Edebiyat fakültesi Tarih Bölümü, 1965-66

Baykara, Tuncer, "Kökboya", **İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, VII/14, İstanbul, 1994

Baykara, Tuncer, **Türk Kültür Tarihine Bakışlar**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara, 2001

Baytop, Turhan, **Türkçe Bitki Adları Sözlüğü**, Ankara, 1997

Beldiceanu, Nicoara, **XVI. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Tımar**, (çev: M. Ali Kılıçbay), Ankara, 1985

Berber, Engin, "Yunan Kaynaklarında Kuşadası 1876-1923", **Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu (23- 26 Şubat 2000)**, İzmir, 2001

Berber, Engin, **İzmir 1920**, Akademi Kitabevi, İzmir, 1998

Berber, Engin, **Mütareke Ve İşgal Döneminde İzmir Sancağı**, D.E.Ü., A.İ.İ.T. Enst., İzmir, 1999

Beyru, Rauf, **19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam**, İ.B.B. yayınları, İzmir, 2005

Bilgin Necdet - Tanıyıcı, Şaban, "Türkiye'de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi", **KMU İİBF Dergisi**, Yıl 10, Sayı 15 Aralık 2008

Bilgin, Çelik, **Cumhuriyet Dönemi'nde Aydın'ın Sosyo-Ekonomik, Kültürel Yapısı (1923-1950)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), D.E.Ü. A.İ.İ.T. Enst., İzmir, 1996

Bilim, Cahit, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde ve 19. yüzyılda Salnamelerde Ve Arşiv Belgelerinde Söke”, **I. Uluslar arası Aşağı Menderes Havzası, Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu**, Söke-Türkiye, İzmir, 2002

Bora, Siren, Alliance Israelite Ünıverselle’in Osmanlı Yahudi Cemaatini Tarım Sektöründe Kalkındırma Çalışmaları ve İzmir Yakınlarında Kurulan Bir Çiftlik Okul: “Or Yehuda”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. I, S. III, 1993

Bora, Siren, **İzmir Yahudileri Tarihi (1908- 1923)**, İstanbul, 1995

Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü , **İzmir 1905**, (Haz. Erkan Serçe), İzmir, 2000

Charles Texier, **Küçük Asya -Coğrafyası , Tarihi ve Arkeolojisi**, (çev: Ali Suat), II, Ankara, 2002

Collas, Bernard Camille, **1864’te Türkiye**, İstanbul, 2005

Çadircı, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal Ve Ekonomik Yapıları**, TTK yay., Ankara, 1991

Çavdar, Tefvik, **Türkiye’de Liberalizmin Doğuşu**, Ankara, Uygarlık yay., 1981

Çetin, Türkan – Uyar, Hakkı, “Tariş Üzüm Tarım satış Kooperatifleri Birliği”, **Tariş Tarihi**, İzmir, 1993

Çetin, Türkan Çetin- Uyar Hakkı, “Tariş Ve Siyasal İktidarlar, **Tariş Tarihi**, İzmir, 1993

Çolak, Filiz , “Salnamelerde Kuşadası”, **Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu (23- 26 Şubat 2000)**, İzmir, 2001

Çolak, Filiz, **II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyete Batı Anadolu’da Üretim ve Dış Ticaret (1908- 1923)**, D.E.Ü A.İ.İ.T. Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2005

Darkot, Besim, “Aydın”, **İslam Ansiklopedisi**, II, İstanbul, 1961

Darkot, Besim, **Türkiye İktisadi Coğrafyası**, İstanbul, 1963

Demirel, Fatmagül, Osmanlı Devletinde Tuz Gelirlerinin Dıyun-u Umumiye’ye Devredilmesinden Sonra Tuz Kaçakçılığı, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Sayı: 1, Yıl 1/ 2002

Doğer, Ersin, **İlk İskanlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen Yada Tarhaniyat Tarihi**, İzmir, 1998

- Dumont, Paul, “Tanzimat Dönemi (1839- 1876)”, Haz. Robert Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C. II, Çev. Server Tanilli, İstanbul, 2002
- Duru, Cihan- Kemal Turan- Abdurrahman Öngeoğlu, **Atatürk Dönemi Maliye Politikası**, 1. Kitap, TİSA yay., Ankara, 1982
- Ekinci, Necdet, **Sanayi ve Uluslaşma Sürecinde Toprak Reformundan Köy Enstitülerine**, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1997
- Eldem, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tedkik**, İstanbul, 1970
- Elena Frangakis-Syrett, “İzmir’de Pamuk Ve Kumaş Ticareti”, **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti Ve Ticari Tarım**, (Haz: Çağlar Keyder- Faruk Tabak), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt yay., 1998
- Engelhardt, [Edouard], **Tanzimat ve Türkiye**, (çev. Ali Reşad), Kaknüs yayınları, İstanbul, 1999
- Erdem, Hakan, **Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909**, Kitap Yay., 2004
- Erdoğan, M. Akif, **XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları Ve Panayırlar**, Ege Üniv. Yay., İzmir 1999
- Erdoğan, Mehmet Akif, “16. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresi”, **Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Sempozyumu Tebliğleri**, Haz. Prof Dr. Tuncer Baykara, İzmir, 1993
- Ergül, Ali, “Geçmişten Günümüze Kuşadası’nda Ekonomik Faaliyetler Ticaret Ve Turizm”, **Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu (23- 26 Şubat 2000)**, İzmir, 2001
- Erkal, Ali, **İzmir Kızlarağası Hanı**, İzmir, 1996
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 8. Cilt, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985
- Faruqi, Suraiya, “İktisat Tarihi -17 ve 18. Yüzyıllar”, (Haz. Sina Akşin), **Türkiye Tarihi**, III, Cem yay., İstanbul, 1997
- Georgeon, François, “Son Canlanış (1878- 1908)”, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, (çev. Server Tanilli), II, Adam yay., İstanbul, 2002
- Giraud, Edmund H., **Family Records- A Record Of The Origin And History Of The Giraud And Whittall Families Of Turkey**, London, 1934
- Goffman, Daniel, **İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)**, İstanbul, 1995

Goffman, Daniel, İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, **Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir, İstanbul**, İstanbul, 2003

Goffman, Daniel, **Levanten Dünya ve İzmir**, İstanbul, 1995

Gotthilf Heinrich Von Schubert’in İzmir: Ekim-Kasım 1836”, İlhan Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler Ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir 1608-1908**, İzmir, 2001

Gökbel, Asaf – Şölen, Hikmet, **Aydın İli Tarihi**, C. I., Aydın, 1936

Gökbilgin, Tayyib, “*Kanuni Sultan Süleyman’ın Tımar Ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları*”, **İ.Ü Tarih Dergisi**, C.17, sayı. 22, İstanbul, 1967

Gökdemir, Oktay, “19.Yüzyıl Sonunda İzmir Ve Çevresinde Tütün Kaçakçılığı”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi –Kuruluşunun 70.Yılı Dolayısıyla İzmir Sempozyumu**, I/3, İzmir, 1993

Gökdemir, Oktay, **Aydın Vilayetinde Tütün Rejisi**, Basılmamış Doktora Tezi, DEÜ. AİİTE, İzmir, 1994

Gökmen, Ertan, “Batı Anadolu’da Çekirge Felaketi (1850- 1915)”, **Belleten**, LXXIV/ 269, 2010

Göney, Süha, **Büyük Menderes Bölgesi**, İstanbul Üniv. Yay., İstanbul, 1982

Güneş, Günver, Kölelikten Özgürlüğe İzmir Zencileri ve Dana Bayramı, **Türkiye Kültürleri**, İstanbul, 2005

Güneş, Günver, “Aydın Vilayet İstatistiklerine Göre 1917–1918 Yıllarda Aydın Sancağı”, **Aydın Kültür Sanat Dergisi**, yıl:4, sayı:23, Haziran-Temmuz 2003,

Güneş, Günver, Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydın”, **Tarih Ve Toplum**, sayı: 239, Kasım- 2003

Güneş, Hüseyin Haşimi – Aydemir, Cahit, *Türkiye’de Tarım Topraklarının Mülkiyet Yapısı ve Tarihsel Süreçteki Değişimde Diyarbakır Örneği*, [Dicle Üniversitesi] **Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 3, s. 12, Bahar 2005

Güran, Tevfik, “Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri”, **İktisat Fakültesi Mecmuası Ömer Lütfi Barkan’a Armağan**, C.41/1-4 (1982-1983)

Güran, Tevfik, “Tanzimat Döneminde Tarım Politikası (1839–1876)”, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ed. Osman Okyar- Halil İnalçık, Ankara, 1980

Güran, Tevfik, “Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler 1839-1876”, **150. Yılında Tanzimat**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1992

Güran, Tevfik, **XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, Eren yay., İstanbul, 1998

Gürsoy, Melih, “İzmir Sanayisinin Geçmişi Ve Bugünü” , **Son Yüzyıllarda İzmir Ve Batı Anadolu Sempozyumu Tebliğleri**, (Haz. Prof. Dr. Tuncer Baykara), İzmir, 1993,

Gürsoy, Melih, “*Son Yıllarda İzmir’de Ekonomi*”, **II. Uluslararası İzmir Sempozyumu- Tebliğler**, Haz. Prof.Dr. Necmi Ülker, İzmir, 1998

Gürsoy, Melih, **Tarihi, Ekonomisi Ve İnsanları ile Bizim İzmir’imiz**, Metis yay., İzmir, 1993

Hüseyin Rıfat, **Aydın Vilayeti 1330 Sene-i Maliyesi Ticaret Rehberi- İzmir 1914**, yay., Erkan Serçe, Akademi yay., İzmir, 1997

Hüseyin Rıfat, **İzmir 1914**, çev. Erkan Serçe, Akademi Kitapevi, İzmir, 1997

Issawi, Charles, **The Economic History of Turkey (1800- 1914)**, The University of Chicago Pres, London, 1980

İssawi, Charles, **Wages in Turkey (1850- 1914)**, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, Ed. H. İnalçık- O. Okyar, Ankara, 1980

Ivanov, Sergei Mihail – Gabaydullina, Farida R., **Uluslar arası İktisadi İlişkilerde İzmir, 1522- 2007 Osmanlılardan Günümüze Her Yönüyle Bodrum**, Bodrum, 2008

İnalçık, Halil, “*Osmanlı Tımar Rejimi Ve Sipahi Ordusu*”, **Türk Kültürü**, sayı. 118, (Ağustos, 1972)

İzmir Ticaret Odası Tarihi: 19 Yüzyıldan 21. Yüzyıla, İzmir, 2002

Karal, E. Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, Ankara, 1995

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, VII, TTK yay., Ankara

Karayaman, Mehmet “Cellad Gölünden Sağlık Ovasına”, *İzmiri’in Sağlık Tarihi Kongresi*, İzmir, 1- 3 Aralık 2005

Karl Von Scherzer, **İzmir-1873**, (çev. İlhan Pınar), İ.B.B. Kent Kitaplığı yay
Scherzer, İzmir, 2001

Kasaba, Reşat, “ Batı Anadoludan Göçmen Emeği”, **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti Ve Ticari Tarım**, (Editörler: Çağlar Keyder- Faruk Tabak), Çev. Zeynep Altok, İstanbul, 1998

Kasaba, Reşat, “19. Yüzyıl Ortalarında Batı Anadolu’da Komprador Burjuvazi Var mıydı?”, **Dünya, İmparatorluk ve Toplum -Osmanlı yazıları-**, İstanbul, 2005

Kasaba, Reşat, “Batı Anadolu’da Göçer İşçiler 1750-1850”, **Dünya, İmparatorluk ve Toplum, Dünya, İmparatorluk ve Toplum**, İstanbul, 2005

Kasaba, Reşat, “Sivil Toplumun Ekonomik Temelleri: Batı Anadolu Ticaretinde Rumlar”, **Dünya, İmparatorluk ve Toplum**, İstanbul, 2005

Kasaba, Reşat, Batı Anadolu’da Göçmen Emeği, 1750-1850, **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, Ed. Çağlar Keyder- Faruk Tabak, İstanbul, 2010

Kasaba, Reşat, **Osmanlı İmparatorluğu Ve Dünya Ekonomisi**, Belge yay, İstanbul, 1993

Kaynak, Muhteşem, “Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına Bir Bakış”, **Kent Kültürü Dergisi**, Sayı. 1, Nisan–2000

Kazgan, Haydar, **Osmanlı’da Avrupa Finans Kapitali**, İstanbul, 1995

Keyder, Çağlar, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923- 1929**, Ankara, 1982

Kıray, Mübeccel B., **Örgütlemeyen Kent: İzmir**, 2. baskı, İstanbul, 1998

Kocabaş, Özlem Yıldırım, **Türkiye’de Kooperatif Düşüncesinin Evrimi ve Tarımsal Kooperatifçilik**, D.E.Ü. A.İ.İ.T.E. Doktora Tezi, İzmir, 2002

Koloğlu, Orhan, “İlk İzmirli Gazeteciden İzmir Haberleri”, **Son Yüzyıllarda İzmir Ve Batı Anadolu Sempozyumu Tebliğleri**, Haz. Prof. Dr. Tuncer Baykara, İzmir, 1993

Korkut, Cevat, “XIX. Yüzyılda İzmir’de Uygulanan Örnek Bir Yap- İşlet-devret Modeli: İzmir’de Rihtım Yapımı ve İşletme İmtiyazı”, **Ege Coğrafya Dergisi**, 13 (2004)

Kurmuş, Orhan, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Savaş yay., Ankara, 1982

Kütükoğlu, Mübahat, “Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri”, **150. Yılında Tanzimat**, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK yay., Ankara, 1992

Kütükoğlu, Mübahat, **İzmir Tarihinden Kesitler**, İ.B.B. yay., İzmir, 2000, s. 202 ve 209.

Kütükoğlu, Mübahat, **XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal Ve İktisadi Yapısı**, İzmir, 2000

Martal, Abdullah – Gökdemir, Oktay, “Tariş Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği”, **Tariş Tarihi**, İzmir, 1993

Martal, Abdullah, - Gökdemir, Oktay, XIX. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe yol açan Ekonomik Gelişmeler, **Tariş Tarihi** , İzmir 1993

Martal, Abdullah, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Sosyo-Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişmeler”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, C. 1, Sayı. 3, İzmir, 1993

Martal, Abdullah, “19.Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler”, **Tariş Tarihi**, İzmir, 1993

Martal, Abdullah, “Osmanlı Ekonomisi Ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler”, **Tariş Tarihi**, İzmir, 1993,

Martal, Abdullah, **Belgelerle Osmanlı Döneminde İzmir**, 2007

Martal, Abdullah, **Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme**, Dokuz Eylül yay., İzmir, 1999

Meclis-i Mebusan: Levayih ve Tekalif-i Kanuniyye ve Encüme Mazbatası, Devre:1, İçtima sene:2, 1325-1326, TBMM Basımevi, Ankara, 1992

Mıstanoglu, Nurhan, 1855- 1857 Yılları Arasında Isparta'da Fiyatlar ve Mal Varlığı Durumu (187 Numaralı Isparta Şeriye Siviline Göre), **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 18, Aralık 2008

Nagata, Yuzo, **Tarihte Ayanlar- Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme**, TTK yay., Ankara, 1997

Ortaç, H. – Yapucu, O. ve Özgün, C. **Değişim Sürecinde Aydın**, (Ed. Sabri Sürgevil), Aydın, 2010

Ortaç, Hilal, Manisa Kazasında Bulunan Çiftlik Köylerinin XIX. Yüzyıl Ortalarındaki Durumu, **CİEPO XIV. Sempozyum Bildirileri**, TTT yay., Ankara, 2000

Ortaç, Hilal, **Tanzimat'tan Birinci Meşrutiyet'e Manisa**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1996

Ökçün, Gündüz, “1909–1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, (yay: Osman Okyar) Ankara 1975

Özdemir, Mehmet, **Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Başlangıç Dönemlerinde Türk Demiryolları-Yapısal Ekonomik Sorunlar (1918- 1920)**, Ankara, 1998

Özeçoğlu, Halil, **Modernleşme Sürecinde İzmir'de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitimine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856- 1908)**, D.E.Ü. Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009

Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820- 1913)**, Ankara, 1984

Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820- 1913)**, *İstanbul*, 1994

Peker, Mümtaz, “İzmir’e Göçler Ve Mekan Olgusu”, **II. Uluslararası İzmir Sempozyumu-Tebliğler**, (Haz: Prof. Dr. Nemci Ülker), İzmir, 1998

Quartert, Donald, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, İstanbul, 2002

Quartert, Donald, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)**, Çev. N. Gündoğan- A. Gündoğan, İstanbul, 2008

Quartert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme, Tanzimat'tan Cumhuriyet'te Türkiye Ansiklopedisi*, C. IX, 1985

Quartert, Donald, **Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia (1876- 1908)**, University of California, Los Angeles, Ph. D., 1973,

Ramsay, J. M., **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, (çev. Mihri Pektaş) İstanbul, 1961

Ramsay, W. M, **Impression of Turkey**, London, 1897

Ramsay, W. M, **The Social Basis of Roman Power in Asia Minor**, **Amsterdam**, 1967

Ravndal, G. Bie, **Turkey- A Commercial And Industrial Handbook**, Washington, 1926

- Rolleston, George, **İzmir 1856**, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İzmir, 2010
- Serçe, Erkan, “İstatistiklerle İzmir (1917- 1918)”, **Kebikeç Dergisi**, IV/2, Ankara, 1996
- Shaw, S. J. – Shaw, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye**, II, Yön yay., İstanbul, 1983
- Solak, İbrahim, Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Meyve ve Sebze Üretimi, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, sayı 24, 2008
- Somer, Salim, “Türk Karayolları Batak Denizi Aşarak Geçmiştir”, **Karayolları Bülteni**, (18) 226, Ankara, 1969
- Sotiriyu, Dido, **Benden Selam Söyle Anadolu’ya**, çev. Atilla Tokatlı, 10. Baskı, Alan yay., İstanbul, 1994
- Soykan, Füsun, “Kuşadası Limanı ve Günümüzdeki Fonksiyonel Yapısı”, **Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu (23- 26 Şubat 2000)**, İzmir, 2001
- Sulama ve Bataklıkları Kurutma İşleri*”, **Belediyeler Dergisi**, (6) 1936, Ankara, s. 82-84
- Sürgevil, Sabri, “*La Situation Social et Démographique du District de Bozdoğan Selon Un Cahier de Revenue Fiscal en 1261 (1845)*”, **Turcica**. Vol: VIII, Paris, 1995.
- Sürgevil, S. – Yapucu, O. P., “ Toplumsal ve Ekonomik hayatın Değişimi Sürecinde Batı Anadolu’da Bakkallık” Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi (Haziran 2008)’ne sunulan bildiri
- Sürgevil, Sabri, “XIX. Yüzyılda Aydın Vilayeti’nde Çiftlikler”, **XV. TTK Kongresi Sözlü Bildirisi**, 11-16 Eylül 2006
- Sürgevil, Sabri, **Bozdoğan (1919- 1923)**, E.Ü. Edebiyat Fak. Yay., İzmir, 1999
- Sürgevil, Sabri, **II. Meşrutiyet Döenminde İzmir**, İBB yay., İzmir, 2009
- Syrett, Elena Frangakis-, “İzmirde Pamuk Ve Kumaş Ticareti”, **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti Ve Ticari Tarım** , (Ed. Çağlar Keyder- Faruk Tabak), Çev. Zeynep Altok, İstanbul, 1998
- Şahin, Mustafa, “Aydın İlindeki Tarihi İstasyon Binaları Üzerine Bazı Gözlemler”, **I. Uluslararası Aşağı Menderes Havzası, Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu**, Söke-Türkiye, İzmir, 2002

- Şanda,Hüseyin Avni, **Reaya ve Köylü**, İstanbul, 1941
- Şenocak, Bülent, **Levant'ın Yıldızı İzmir**, İzmir, 2003
- Şölen, Hikmet – Gökbel, Asaf, **Aydın İli Tarihi**, I, Aydın, 1936
- Tabak, Faruk, “Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emegın Kontrolü”, **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti Ve Ticari Tarım**, a.g.e, s. 158.
- Tabakoğlu, Ahmet, **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul, 1986
- Tarlan, Selim, **Tarihte Bankacılık**, Ankara, 1986
- Tekeli, İlhan – İlkin, Selim, Ege'de ki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi Ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey , TTK yay., Ankara, 1989, s. 413.
- Tekeli, İlhan, “*Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19.Yüzyıldaki Dönüşümü*”, **Ege Mimarlık**, sayı: 3/4,İzmir,1992
- Tekin, Saadet, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Nazilli**, D.E.Ü. A.İ.İ.T. Enst., (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 1997
- Telci, C. – Mert, H. – Gökçe, T., **Seydiköy'den Gaziemir'e Bir Kentleşme Süreci**, İzmir, 2003
- Texier, Charles, **Küçük Asya (Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi)**, II, Çev. Ali Suat İstanbul, 2002
- Tezel, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Yurt yay., Ankara, 1982
- Toprak, Zafer, “İktisat Tarihi”, (Haz. Sina Akşin), **Türkiye Tarihi**, III, Cem yay., İstanbul, 1997
- Toprak, Zafer, **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**, Ankara, 1982
- Toprak, Zafer, “Önemli bir yasa:Ölçüler Kanunu(1931)” **Yapıt**, 47-2. (Aralık-Ocak 1983-1984)
- Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, İstanbul, 1938
- Uzuntepe, Gülçin, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın-Kasaba (Turgutlu) 1856-1897** , Yüksek Lisans Tezi , Anadolu Üniv., Sos. Bil. Ent.,(Dan: Cahit Bilim), Eskişehir, 2000
- Ülker, Necmi, “İzmir Yenikale Bataklığının Kurutulması Çalışmalarına Dair Belgeler”, **E.Ü. Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. VII., İzmir, 1992

Ülker, Necmi, “*XVII ve XVIII. Yüzyıllar İpek Ticaretinde İzmir’in Rolü ve Önemi*”, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan**, İstanbul 1991

Ürük, Yaşar, **İzmir’i İzmir Yapan Adlar**, İBB yay., İzmir, 2008

Varlık, Bülent, **19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu’da Yayılması**, Ankara, 1976

Yaman, Ahmet Emin, **Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi**, Betik yay., Ankara, 1998

Yapucu, Olcay P., “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Söke”, **I. Uluslar arası Aşağı Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu**, İzmir, 2002

Yapucu, Olcay P., Büyük Menderes Bölgesinde Kuleli Yapılar ve Arpaz Kulesi, **Bozdoğan II**, Haz. Sabri Sürgevil, İzmir, 2010

Yapucu, Olcay P., **Modernleşme Sürecinde Bir Sancak: Aydın**, İstanbul, 2007

Yapucu, Olcay P., XIX. Yüzyıl Aydın Sancağı’nda Tarımsal Yapı Üzerine Gözlemler: Haydarlı ve Gündüslü Çiftlikleri, **Aydın Aydın Tarih ve Kültür Dergisi**, Mayıs- Haizran, 2008

Yavi E. - Yavi N., **Türkiye Cumhuriyeti’nin 75. Yılında Aydın**, Ankara, 1995

Yavuz, Fahri, *Türkiye’de Tarım Politikası*, **Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, 31, Özel Sayı: 9- 22, 2000

Yetkin, Sabri – Serçe, Erkan, **İzmir Ticaret Borsası Tarihi**, İletişim yay., İzmir, 1998

Yetkin, Sabri, “Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Ortaklığının Doğuşu ve Kooperatçiliğe Geçiş”, **Tarış Tarihi**, İzmir 1993

Yetkin, Sabri,” İzmir’de Veba Salgını (Mayıs- Ağustos 1900)”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi –Kuruluşunun 70.Yılı Dolayısıyla İzmir Sempozyumu-**, I/3, İzmir, 1993.

Yetkin, Sabri, “İzmir’de Yüzyıl Öncesinin Bir Salgını Ve Düşündürdükleri”, **II. Uluslararası İzmir Sempozyumu- Tebliğler**, (Haz: Prof. Dr. Nemci Ülker), İzmir, 1998.

Yılmaz, Serap, “*Doğu Akdeniz Ticaretinde Kuşadası’nın Yeri (17-19.Yüzyıllar)*”, **Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu (23- 26 Şubat 2000)**, İzmir, 2001

Yurt Ansiklopedisi, “Aydın”, C. II, İstanbul, 1982

Yurt Ansiklopedisi, “İzmir”, C. VI, İstanbul, 1982

Yurt Ansiklopedisi, “Manisa”, C. VIII, İstanbul, 1982

Ziya Lütfi, **İzmir Mıntıkası Ticaret Ve İktisadiyatı**, İzmir, 1929

Ziya Somar, **Yakın Çağların Fikir Ve Edebiyat Tarihimizde İzmir**, 2. Basım, İ.B.B Kent Kitaplığı yay., İzmir, 2001

ÖZGEÇMİŞ

12. 06. 1982 tarihinde İzmir’de doğdum. İlköğretim ve lise öğrenimimi İzmir’de tamamladım. 2004 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nden mezun oldum. 2006 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü’nde Yüksek Lisansımı tamamladım. Aynı tarihte (2006) Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Alan Öğretmenliği alanından da Yüksek Lisans derecesi aldım. 2006 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalında doktora öğrenimime başladım ve aynı yıl (2006) Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’ne Araştırma Görevlisi olarak atandım. E.Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde görevimi sürdürmekteyim. Yakınçağ Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi üzerine kitap bölümü, ortak kitap, makale, uluslararası sempozyum ve kongrelerde sunulan tebliğ, seminer, panel ve konferanslarım bulunmaktadır.

Araş. Gör. Cihan ÖZGÜN

Özet:

19. yüzyılda sanayileşen Avrupa ülkeleri iktisadi örgütlenme ile ekonomilerinde büyük dönüşüm ve büyüme yaşamıştır. Bu dönüşüm ve büyümenin en önemli etkenlerinden biri tarımsal ürün talebinde görülmüştür. Bu bağlamda Batı Anadolu tarımsal üretim ve ihracı bakımından batılı ülkelerin ihtiyaçlarına cevap veren cazip bir bölge olarak, Batı Avrupa temelli dünya ekonomisinin etki alanına girmiştir. Batı Anadolu bölgesinde Avrupa'nın tarımsal ürün talebinin artmasına bağlı olarak büyük bir ekonomik büyüme ve değişim yaşamıştır. Pamuk, meyan kökü, tütün, üzüm, incir, zeytinyağı, palamut vb. bu ürünlerin başlıcalarıdır. Patates, gül gibi yeni ürünler de bölge tarımında önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Bu değişim Batı Anadolu'da daha önce mevcut olamayan bazı yapısal ve kurumsal faaliyetleri de beraberinde getirmiştir. Demiryolu, karayolu, İzmir Limanı inşaatları, hızla ticarileşen tarıma dayalı sanayi tesislerinin kurulması, modern tarım teknik ve makinelerinin kullanılmaya başlanması, asayiş, kredi faaliyetleri, tarım ürünlerini tehdit eden hastalıklarla mücadele gibi pek çok konularda hızlı bir gelişim ve değişim söz konusu olmuştur.

Çalışmamızda 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına kadar Batı Anadolu Bölgesi'ndeki tarım politikaları üzerinde durularak, tarımsal üretim ve yapıyı değiştirmeye yönelik yapısal ve kurumsal yenilikler ortaya konulmaya, tarım alanında yaşanan hızlı dönüşüm, erişilen düzey ve gözlenen gelişmeler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Abstract:

A great transformation and growth in economical organization and economies of European countries industrializing in the 19th century was experienced. Demand for agricultur el product was one of the most important factors of this transformation and growth. In this context, West Anatolian as being an attractive region responding requirements of Western countries as per agricultur el production and export entered the effect area of the world economy being of Western Europe basis. A major economic growth and change were experienced in West Anatolia region depending on increasing of agricultur el product demand of Europe. Cotton, licorice, tobacco, grapes, fig, olive oil, acorn were basics of these products. New products such as potatoes began to have an important role in region agriculture. This change carried some structural and corporate activities not existing in West Anatolia before with it. A rapid development and change are in question in many subjects such as railroad, highway, construction of İzmir port, establishing of industrial plants based on the agriculture becoming commercial fast, using of modern agriculture technique and machines, public security, credit activities, struggle with diseases threatening agriculture products.

Agriculture policy from the second half of 19th century to the beginning of 20th century in West Anatolia shall be emphasized in our statement, structural and corporate innovations for changing agricultur el production and structure, rapid transformation experienced in agriculture the level reached and improvements observed shall be determined.